

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Ex fumo dare lucem

La configuració de la indústria gràfica a Barcelona durant la segona meitat del segle XIX (1845-1900)

Isaura Solé Boladeras

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement- NoComercial – SenseObraDerivada 4.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento - NoComercial – SinObraDerivada 4.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0. Spain License.**

Año III.--Núm. 28

Gracia 1.º Marzo 1892

Ex fumo dare lucem

LA CONFIGURACIÓ DE LA INDÚSTRIA
GRÀFICA A BARCELONA DURANT
LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX
(1845-1900)

Isaura Solé Boladeras

Tesi doctoral

Universitat de Barcelona

2020

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Facultat d'Informació
i Mitjans Audiovisuals

Ex fumo dare lucem

**LA CONFIGURACIÓ DE LA INDÚSTRIA GRÀFICA A
BARCELONA DURANT LA SEGONA MEITAT DEL
SEGLE XIX (1845-1900)**

Isaura Solé Boladeras

Tesi doctoral

Directors: Dra. Mònica Baró Llambias i Dr. Pedro José Rueda Ramírez

Tutora: Dra. Mònica Baró Llambias

Programa de doctorat: Informació i Comunicació (HDK19)

Departament de Biblioteconomia, Documentació i Comunicació Audiovisual

Universitat de Barcelona

Març 2020

AGRAÏMENTS

Aquesta tesi doctoral no hagués estat possible sense el suport i la col·laboració d'un seguit de persones que m'han acompanyat al llarg de tot el procés, ja fos des de casa, des de la universitat o des de les entitats patrimonials. A tots ells vull dedicar-los aquest treball.

En primer lloc, a la Mònica i al Pedro, els meus directors. Mai us podré agrair prou la paciència que heu tingut, la dedicació, les vostres correccions i els vostres consells. El tram final no ha estat fàcil però sempre heu respost amb el millor somriure i amb les ganes de tirar endavant un projecte que ha anat creixent amb el pas del temps.

Un agraïment molt especial i necessari a totes i cada una de les persones que m'han ajudat al llarg de la recerca des de tots els centres i entitats patrimonials que he consultat, tant de Barcelona com de Montserrat, Vilanova i la Geltrú, Sant Cugat, Madrid i París, entre molts altres. Moltes gràcies a les arxiveres, bibliotecàries, conservadores, documentalistes, directores, personal de suport, tècniques de reprografia i treballadores en general que m'heu obert les portes dels vostres centres. M'heu descobert veritables meravelles deixant-me remenar en les capses dels vostres fons i col·leccions durant hores i hores.

També voldria agrair a tots aquells col·leccionistes que m'han obert les portes de casa seva i que m'han il·lustrat amb la seva experiència. Les vostres col·leccions estan farcides de veritables tresors que m'han permès anar més enllà en aquesta investigació.

Vull dedicar-la, també, a la família i als amics que, tot i estar lluny, m'han brindat ànims constants i suport en forma de missatges, trucades a altes hores de la matinada i abraçades sempre que ens hem trobat. Moltes vegades el fet de tornar a casa, Santa Coloma de Queralt, és el que més reconforta i permet carregar les piles per seguir treballant.

I, finalment, al Guillem. Gràcies per la paciència, les hores infinites i el suport incondicional al llarg d'aquests anys. Sé que no ha estat fàcil i que no sempre t'he acceptat les correccions o les propostes que m'has fet, però sense tu aquest treball no hagués estat possible de cap manera. Vas ser tu qui em vas encoratjar a emprendre aquesta aventura i tot i que algunes vegades he dubtat de la meva decisió, mai t'ho podré agrair prou.

SUMARI

I. INTRODUCCIÓ	5
1. Presentació	7
2. Justificació i abast de la investigació	9
3. Estat de la qüestió	13
4. Objectius i metodologia	26
4.1. Objectius de la recerca	26
4.2. Metodologia	26
II. LES ARTS GRÀFIQUES A BARCELONA DURANT LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX	39
1. Context històric, social, tècnic i tecnològic del món del llibre i les arts gràfiques a la Catalunya de la segona meitat del segle XIX	41
1.1. Món editorial: nous lectors i noves estratègies	42
1.2. Publicitat i <i>ephemera</i>	45
1.3. La revolució tècnica dins del món de les arts gràfiques	48
2. L'activitat general del sector de les arts gràfiques a Barcelona entre 1845 i 1900	55
2.1. El desenvolupament de la impremta i de la litografia als tallers barcelonins	58
2.2. La irrupció dels procediments fotomecànics	69
2.3. El sector en xifres	70
3. El taller	81
3.1. La mecanització de la indústria gràfica	85
3.1.1. Utilatge i maquinària als establiments d'impremta entre 1860 i 1897	87
3.1.2. Utilatge i maquinària als establiments de litografia entre 1893 i 1897	115
3.1.3. Evolució general de la maquinària als tallers barcelonins	125
3.2. Els grans i no tan grans establiments d'arts gràfiques de Barcelona	133
3.2.1. Algunes cases barcelonines i els seus tallers	134
3.2.2. Els establiments de Narciso Ramírez, Sucesores de N. Ramírez y C. ^a i Henrich y C. ^a	143

3.3. La ubicació dels tallers: de Ciutat Vella a l'Eixample	159
3.3.1. De 1840 a 1860	160
3.3.2. De 1860 a 1880	163
3.3.3. De 1880 a 1900	163
4. Els professionals	173
4.1. L'organització dins dels tallers	174
4.1.1. Els treballadors dels establiments barcelonins	179
4.2. Les condicions laborals	184
4.2.1. Jornada i salaris	184
4.2.2. Els aprenents i la precarització laboral	193
4.2.3. Condicions higièniques i sanitàries	195
4.3. La dona dins els tallers d'arts gràfiques	199
4.3.1. Propietàries i treballadores als establiments barcelonins	203
4.3.2. El debat de gènere al si dels tallers	210
5. La visibilitat del sector: de Barcelona al món i del món a Barcelona	214
5.1. Les revistes tipogràfiques	214
5.1.1. Les capçaleres barcelonines	216
5.1.2. Continguts i seccions de les revistes tipogràfiques	221
5.1.3. Procedència de la informació i relacions internacionals	225
5.1.4. La funció publicitària de les revistes	229
5.2. La publicitat impresa	233
5.2.1. La presència a la premsa barcelonina: l'anunci	234
5.2.2. L'imprès comercial: la capçalera	245
5.2.3. L'imprès publicitari	249
5.2.4. L'aprofitament dels recursos	277
5.2.5. A la recerca d'una iconografia pròpia	279
5.3. Les exposicions	287
5.3.1. Les primeres exposicions catalanes	288
5.3.2. L'Exposició Universal de Barcelona de 1888	301
5.3.3. Les exposicions de Belles Arts i Indústries Artístiques	311
5.3.4. Les exposicions regionals i nacionals	317
5.3.5. Les exposicions universals: la projecció internacional del sector	319

III. ELS ESTABLIMENTS D'IMPRESA I DE LITOGRAFIA A BARCELONA DURANT LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX	329
1. Introducció	331
2. Indicacions i advertències	332
3. Els establiments d'impresament i de litografia a Barcelona entre 1845 i 1900	335
IV. CONCLUSIONS	589
V. BIBLIOGRAFIA	601
1. Fonts primàries i publicacions de l'època	603
1.1. Fons documentals	603
1.2. Revistes tipogràfiques i revistes de les societats obreres de tipògrafs	603
1.3. Guies de la ciutat de Barcelona i anuals	604
1.4. Publicacions periòdiques i premsa de la segona meitat del segle XIX	607
1.5. Catàlegs, memòries i ressenyes de les exposicions del segle XIX	608
2. Bibliografia general	611
Abreviacions	635
Llistes de taules, gràfics, mapes i figures	635
VI. ANNEXOS	645
1. Taules amb el nombre total de màquines registrades als llibres de matrícula de la contribució industrial	647
2. Descripció de l'establiment de Sucesores de N. Ramírez y C. ^a al passatge Escudellers. Calendari de 1883	682
3. Descripcions de l'establiment de Sucesores de N. Ramírez y C. ^a del carrer Còrsega. Calendaris de 1888 i 1894	685
4. Taula amb els establiments de titularitat femenina registrats als llibres de matrícula de la contribució industrial i a les guies	

de la ciutat i anuaris entre 1845 i 1900	689
5. Taules de continguts de les revistes tipogràfiques de Barcelona	697
5.1. <i>Correo Tipográfico i Correo Tipo-litográfico</i> (1881-1909)	697
5.2. <i>El Arte de la Imprenta. Boletín de la Fundación Tipográfica de los Sucesores de Antonio López</i> (1891-1892)	716
5.3. <i>El Arte de la Imprenta. Órgano del Centro Tipográfico</i> (1885)	718
5.4. <i>Revista general para impresores, litógrafos, encuadernadores y ramos anexos</i> (1891-1892)	720
6. Participants a les exposicions i certàmens de la segona meitat del segle XIX	722
6.1. Exposición Industrial y Artística del Principado de Cataluña de 1860	722
6.2. Exposición General de las Cuatro Provincias Catalanas de 1871	723
6.3. Manifestación de Productos Catalanes de 1877	724
6.4. Primera Exposición de Artes Decorativas del Instituto de Fomento del Trabajo Nacional de 1880	725
6.5. Exposición Regional de Vilanova i la Geltrú de 1882	726
6.6. Exposició Universal de Barcelona de 1888	727
6.7. Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892	730
6.8. IV Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques de Barcelona de 1898	734
6.9. Exposición Aragonesa de 1868	734
6.10. Exposició Universal de París de 1867	735
6.11. Exposició Universal de Viena de 1873	736
6.12. Exposició Universal de Filadèlfia de 1876	736
6.13. Exposició Universal de París de 1889	736
6.14. Exposició Universal de París de 1900	739

I. INTRODUCCIÓ

1. Presentació

El segle XIX va comportar un conjunt de canvis socials, econòmics i tecnològics, derivats de la Revolució Industrial que marcarien l'esdevenir de la ciutat de Barcelona. La introducció de la màquina de vapor, la progressiva mecanització de la producció, la millora de les xarxes de comunicació i dels mitjans de transport, així com la constant innovació tecnològica van fer que els sistemes de producció canviessin per a convertir-se en processos industrials, comportant canvis en la comercialització i la distribució dels productes que, al seu torn, repercutirien en la societat, creant noves pautes de consum i de comportament. A partir de la segona meitat del Vuitcents, es començaria a desenvolupar una mentalitat de progrés en les societats industrialitzades que afectaria a tots els sectors de la indústria i del comerç, alimentats per l'arribada i el desenvolupament constant d'innovacions i de novetats en tots els sentits.

Aquest seguit de canvis també van afectar al sector de les arts gràfiques, que a mitjans de segle encara es podia considerar com a una manufactura basada en la producció manual. El progressiu augment de la població alfabetitzada, la necessitat d'impresos de caràcter comercial derivada de l'increment de transaccions econòmiques, l'incipient moviment social, la decadència dels gremis, el desenvolupament de la publicitat, la demanda d'impresos efímers de tot tipus i la necessitat d'informació per part d'una societat acostumada a l'arribada constant d'innovacions, va fer que els tallers d'arts gràfiques experimentessin un creixement que, sumat a tots els canvis tècnics i tecnològics desenvolupats durant aquestes dècades, el convertiria en un sector industrial de primera ordre: la indústria gràfica.

L'arribada de nova maquinària, la millora i la mecanització dels processos de fabricació del paper i el desenvolupament de les diferents tècniques de reproducció com la tipografia, la litografia i la cromolitografia, així com la introducció dels procediments fotomecànics derivats de la invenció de la fotografia, converteixen aquest període, la segona meitat del segle XIX, en un dels més interessants de la història de les arts gràfiques catalanes.

Tot i així, la historiografia sempre ha estudiat aquest període de les arts gràfiques de manera molt general o de manera parcial. En moltes ocasions, les investigacions l'han abordat des del punt de vista de la història de l'edició, deixant de banda l'activitat purament impressora d'aquests establiments. Altres estudis s'han centrat en algun aspecte o activitat determinada, com els estudis sobre tipografia publicats durant les últimes dècades. I, finalment, trobem investigacions sobre un establiment determinat, generalment amb activitat editorial i de gran envergadura –tot i la manca d'estudis d'alguns dels establiments més importants. En tots ells, però, s'ha deixat de banda els petits i mitjans establiments tipogràfics o de litografia –anomenats simplement impremtes i litografies segons la terminologia

de l'època¹–, que conformaven una part important del teixit gràfic de la ciutat i sense els quals no es pot entendre ni dibuixar el panorama real del sector de la segona meitat del segle XIX.

Els primers passos que ens van fer endinsar en el món de les arts gràfiques d'aquest període corresponen al treball de final de màster presentat el 2014, en el qual vam estudiar l'*ephemera*² al voltant de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888 (Solé, 2014). Ja llavors es va fer evident la presència d'una gran quantitat d'establiments d'arts gràfiques a Barcelona dedicats, majoritàriament, a la producció d'aquests impresos efímers, molt lligats a la publicitat i a la vida quotidiana i social dels barcelonins. Establiments dels quals, en molts casos, no se'n sabia pràcticament res. Aquest fet va posar sobre la taula l'interès que tindria fer un estudi profund sobre el sector en el qual s'incloguessin tots i cada un dels establiments actius a la ciutat durant la segona meitat del segle XIX, sense fer distincions entre grans i petits, ja que tots ells eren part del mateix sector d'activitat.

Aquesta tesi doctoral, doncs, té la intenció de descriure el panorama general del sector des de l'estudi dels seus protagonistes: els establiments d'arts gràfiques. En una primera fase, estudiant-los conjuntament per tal d'analitzar-ne la seva composició, activitat i nombre per tal de quantificar el creixement repetidament anunciat en els estudis sobre el període. Per determinar com era un taller d'arts gràfiques durant aquesta època a la ciutat de Barcelona, com eren les instal·lacions i amb quina maquinària i utillatge comptaven. Per saber qui i com hi treballava, les tasques que duien a terme cada un dels professionals, com s'organitzaven i amb quines condicions hi treballaven, així com per definir el paper de la dona en aquest tipus d'establiment. I, finalment, per posar de manifest com es mostraven davant de la societat, tant a nivell individual a partir de la seva pròpia publicitat, com a nivell de sector, amb la publicació de revistes especialitzades distribuïdes en els cercles professionals i participant en exposicions de caràcter nacional i internacional. I en una segona fase, estudiant-los de manera individual per tal d'identificar totes i cada una de les impremtes i litografies oblidades sense les quals no podem entendre el sector de les arts gràfiques de la segona meitat del segle XIX en tota la seva dimensió i complexitat.

¹ Al llarg de la investigació utilitzarem el mot litografia com a sinònim d'establiment litogràfic i no només per fer referència a la tècnica de reproducció gràfica. D'aquesta manera, utilitzem la terminologia de l'època, que anomenava aquest establiments on es practicava la tècnica litogràfica amb el nom de «litografia de».

² L'*ephemera* o documents efímers, tal com indica el seu nom, són tots aquells materials pensats per a tenir una validesa temporal curta i per a ser desestimats quan aquesta caduca. Aquests documents s'han anat produint normalment al voltant d'un esdeveniment concret o al voltant d'aspectes de la vida quotidiana, com poden ser l'oci o el consum i, és per això, que constitueixen una font primària d'informació de gran valor. La gran majoria d'investigadors consideren *ephemera* només aquells documents impresos, tot i que n'hi ha alguns que inclouen manuscrits dins aquesta tipologia documental (Romaní, 2016: 13). A l'article de la revista *Ítem*, així com en altres treballs hem estudiat aquesta tipologia documental des del seu vessant definatori (Solé, 2014; 2017a).

2. Justificació i abast de la investigació

La Història de la impremta catalana ha estat objecte d'estudi de nombroses investigacions dins l'àmbit acadèmic durant les últimes dècades. Aquest desenvolupament és degut, en part, a les múltiples disciplines des de les quals es pot estudiar aquest camp, ja sigui història, història de l'art, història econòmica i empresarial, sociologia, estudis de gènere i, sobretot, des de les disciplines de la branca de biblioteconomia i documentació. No obstant això, enfront a èpoques exhaustivament estudiades, per exemple el període incunable, resten encara períodes poc estudiats com el segle XIX, particularment la segona meitat.

Durant les últimes dècades s'han realitzat diverses aproximacions a l'estudi de la història de les arts gràfiques catalanes de la segona meitat del segle XIX però principalment es tracta d'obres de caràcter general dedicades, en gran part, a l'estudi de la història de l'edició o bé a l'estudi d'un establiment concret. En aquest període, el sector de les arts gràfiques va experimentar un augment sense precedents gràcies a la incorporació d'innovacions tècniques i tecnològiques i als canvis socials, comercials i productius associats al procés d'industrialització que va viure Barcelona. Els establiments d'arts gràfiques van deixar de ser una manufactura per a configurar-se com a una veritable indústria i per aquest motiu, la segona meitat del segle XIX esdevé un dels períodes més interessants de la història de la impremta catalana.

No obstant això, hi ha una manca d'estudis profunds sobre les arts gràfiques d'aquest període, fet que pot ser degut a diversos factors. D'una banda, a la gran quantitat d'establiments que van proliferar a Barcelona durant la segona meitat del segle XIX. L'increment del públic lector, en tot el seu ventall de possibilitats, l'auge de la premsa en tots els seus vessants i la irrupció sense precedents del boom publicitari va fer que aquests establiments augmentessin tant en nombre com en producció. És el moment en què els grans establiments lligats al món editorial es consoliden per esdevenir veritables indústries però, sens dubte, és el moment dels petits establiments, de petites impremtes i litografies que es dedicaran a la producció d'impresos comercials, socials³ i, sobretot, publicitaris. Les conegudes en el món anglosaxó com a *jobbing presses* seran les encarregades, en gran part, de subministrar tota la bateria d'impresos necessaris dins l'efervescent món comercial del moment, esdevenint una part fonamental de la indústria de les arts gràfiques barcelonina.

De l'altra, a la dificultat d'identificar cada establiment degut a la confusió de noms i d'adreces existent durant aquest període. Les nissagues d'impressors iniciades a

³ Terme extret de la tesi de llicenciatura de Pilar Vélez (Vélez, 1980) en la qual defineix l'imprès social com a representatiu d'una manifestació de certs grups de la societat barcelonina, del seu estil de vida, afeccions musicals, etc. Tot i que aquest treball es centrava en el programa musical d'època modernista, en la nostra investigació utilitzem el terme «imprès social» extrapolat a tot aquell imprès representatiu d'una societat i del seu estil de vida, íntimament lligat al món de l'oci i de l'espectacle, sigui quina sigui la seva tipologia i format.

principis de segle o a finals del segle XVIII, la facilitat per establir, modificar i eliminar empreses i associacions entre professionals, que generen noves denominacions comercials dels establiments fins a conformar un entramat de noms que, juntament amb els canvis constants d'adreça, complicaran la identificació de cada taller. A més a més, s'han perdut una gran quantitat de fons de caràcter comercial o empresarial que segurament facilitarien aquesta tasca.

I, finalment, al fort augment de la producció impresa sortida dels tallers barcelonins. L'increment de la demanda del producte imprès –ja fos de premsa, de llibres o d'impresos publicitaris– va provocar una activitat al sector mai vista fins llavors, que fa que estudiar el sector de les arts gràfiques d'aquest període des del punt de vista de la seva producció resulti una tasca ingent.

Les dificultats exposades han contribuït a que els estudis sobre les arts gràfiques de la segona meitat del segle XIX siguin de caràcter superficial o parcial, tenint en compte només els grans establiments i, en moltes ocasions, la seva producció editorial. No existeix cap estudi que compili tots i cada un dels tallers actius a Barcelona durant aquest període ni la seva evolució detallada com a sector. Per aquest motiu, en aquest treball d'investigació es vol definir el panorama general del sector de les arts gràfiques durant l'època de transició entre l'etapa de manufactura i l'etapa en què esdevé indústria gràfica, des de dos punts de vista.

En primer lloc, des d'un punt de vista global que permeti definir l'activitat desenvolupada pel sector i la seva evolució al llarg del període, a partir de tres aspectes fonamentals: el taller, entès com l'espai físic on hi trobem la maquinària i l'utilatge; els professionals, la força humana encarregada de dur a terme la producció impresa; i la seva visibilitat, element clau per entendre com es volia mostrar el sector de cara a la societat, tant a nivell local com internacional. Aquests aspectes permetran analitzar el procés de configuració d'una indústria creixent marcada per l'arribada i el desenvolupament d'un seguit d'innovacions tècniques, tecnològiques, formals i socials al llarg de la segona meitat del segle XIX

I en segon lloc, des del punt de vista dels establiments, els veritables protagonistes del nostre estudi. Aquesta investigació vol identificar cada un dels establiments barcelonins d'aquest període, treballant-los de manera separada i utilitzant tota la informació recollida per tal de conformar un directori descriptiu que vol oferir un conjunt de dades inèdites fins al moment.

Fins a dia d'avui, les úniques aproximacions fetes al conjunt de tallers d'arts gràfiques d'aquest període ho havien fet partint de dues fonts. D'una banda, les guies de la ciutat de Barcelona i els anuaris, en les quals hi apareixia la llista d'impremtes i de litografies existent en l'any de la seva publicació. I, de l'altra, les dues estadístiques publicades –i conegudes fins al moment– de la situació de les impremtes al 1861 (*Boletín Bibliográfico Español*, 13, VII-1862: 160) i al 1880

(Famades; Simó, 1881)⁴, en les quals es detallava el nom de l'establiment i la maquinària de la que disposava en la primera i el nom, la maquinària i el personal en la segona. Aquestes fonts, però, proporcionen una informació molt parcial, ja que retraten la situació del sector en una data determinada, sense tenir en compte la seva evolució al llarg del temps. A més a més, la discontinuïtat en la publicació de les guies així com la possibilitat que no incloguessin tots els establiments actius les converteixen en una font poc fiable o, si més no, parcial.

Per aquest motiu, se'ns va fer necessari trobar una font de caràcter «oficial» amb informació fidedigna que ens permetés determinar el període d'activitat de cada establiment, els seus canvis en la raó social, els seus canvis d'ubicació i les tècniques que desenvolupaven. Aquesta font van ser els llibres de matrícula de la contribució industrial, una font fiscal que han esdevingut l'element clau pel desenvolupament de la nostra investigació. La contribució industrial i de comerç era un impost directe que s'organitzava a efectes recaptatoris com un impost de quota. Es dividia en dues parts, una fixa i l'altra variable i proporcional en funció de l'activitat. Les quotes eren fixades per les corts espanyoles i gravaven a totes aquelles persones que exercien qualsevol activitat industrial, de comerç, professió, art i ofici. L'Estat establia la quantitat que s'havia de recaptar i la base impositiva per municipis, per l'extensió o per la qualitat de l'activitat o pel nombre i el tipus de màquines d'una determinada indústria (Xarxa d'Arxius Comarcals, 2015).

La contribució industrial i de comerç és, doncs, una font que permet estudiar l'evolució de les activitats comercials, els oficis, les professions i la indústria d'un municipi determinat. En el nostre cas, permet establir els períodes d'activitat dels establiments d'arts gràfiques barcelonins i, a partir d'una determinada data, obtenir informació sobre el tipus de maquinària existent en els diferents tallers, ja que l'impost es va començar a pagar en funció de la maquinària i de la seva potència o producció. Tot i que cada any es publicava l'estadística general de la contribució industrial⁵, el que ens interessava era anar a la font primària per a no quedar-nos només amb el número total d'impremtes i litografies. Volíem posar nom a tots i cada un dels protagonistes, saber el temps que van estar en actiu, amb quina maquinària i utilitat comptaven i amb quina adreça apareixien registrats oficialment, a més a més d'intentar aclarir les línies successòries de determinats establiments.

En aquesta investigació doctoral ens hem centrat en l'estudi dels establiments d'arts gràfiques des del seu vessant purament impressor, és a dir, com a establiments d'impremta, de litografia o dedicats als procediments fotomecànics. No els hem estudiat, doncs, a partir de la seva producció editorial ni tampoc hem

⁴ Aquestes estadístiques han estat publicades en estudis posteriors com el de Romà Arranz (Arranz, 1986) i el de Manuel Vicente (Vicente, 2017).

⁵ La Direcció General de Contribuciones va publicar l'*Estadística administrativa de la contribució industrial y de comercio* de manera anual entre 1855 i 1929, en la qual es donaven les dades numèriques de la contribució industrial per tarifes i per municipis.

tingut en compte altres activitats associades al món del llibre i les arts gràfiques com l'enquadrernació, la producció de naips o l'elaboració de llibres ratllats. Hem inclòs només aquells establiments registrats a les categories d'impremta, impremta manual, litografia, litografia manual o tallers d'imprimir targetes, factures i circulars en els llibres de matrícula de la contribució industrial i a les guies de la ciutat i anuaris. Aquest conjunt d'establiments, caracteritzat per la seva complexitat i heterogeneïtat, conformen el gruix principal del sector de les arts gràfiques barcelonines del moment i esdevenen un corpus suficientment complet per a definir el panorama general de l'àmbit que s'està investigant.

Pel que fa a l'abast cronològic, la investigació està centrada en la segona meitat del segle XIX, més concretament entre 1845 i 1900 com a dates extremes. Prenem com a punt d'inici el 1845 per dos motius. El primer, perquè és el moment en què entra en vigor la reforma del sistema tributari espanyol amb l'impost de contribució industrial i de comerç. Tal com detallarem, la implementació d'aquest nou impost suposa un canvi substancial a l'hora d'estudiar la trajectòria d'un determinat sector industrial, en el nostre cas la indústria gràfica, ja que esdevé una font fiscal que ofereix un seguit de dades no explotades fins al moment i que han resultat de gran rellevància per al seu estudi. El segon, és que els estudis realitzats fins a dia d'avui sobre la història de la impremta catalana que recullen i detallen la trajectòria dels establiments actius durant el segle XIX arriben fins a les portes de la segona meitat de segle, més concretament fins el 1843⁶, deixant la segona meitat orfe d'estudis d'aquest tipus.

I finalitzem al 1900, últim any del segle XIX, que no només coincideix amb l'Exposició Universal de París, esdevenint un punt d'inflexió en el desenvolupament de l'estètica modernista a Catalunya, sinó que també és l'any en què es publica el primer número de la *Revista Gráfica* de l'Institut Català de les Arts del Llibre, fundat el 1898. Aquesta publicació suposa la primera mostra d'una entitat que aglutinaria, per primera vegada, la major part dels professionals de les arts gràfiques en una organització de caire no obrer, que el 1905 assolirà una fita important amb la creació de l'Escola Pràctica Professional.

Quant a l'abast geogràfic, hem centrat el nostre estudi en la ciutat de Barcelona, ja que fou el nucli principal de la indústria gràfica catalana i un dels més importants de l'estat espanyol durant la segona meitat del segle XIX, esdevenint-ne un dels motors innovadors principals. Si bé en altres ciutats catalanes desenvoluparen la seva activitat grans impressors i litògrafs, com és el cas de Vilanova i la Geltrú, Girona, Reus o Badalona, aquestes sempre restaren sota la influència tècnica i artística del que es feia a Barcelona, on es trobava el gruix majoritari d'aquesta indústria. Per aquest motiu, hem centrat l'estudi en la ciutat comtal com a centre principal del desenvolupament d'aquesta activitat.

⁶ Fem referència a les tesis doctorals de Montserrat Comas (Comas, 2009a) i de Meritxell Verneda (Verneda, 2012).

3. Estat de la qüestió

La Història de la Impremta catalana del segle XIX, especialment de la segona meitat, ha estat objecte d'estudi en les últimes dècades des de diferents disciplines, la majoria d'elles vinculades a la Història, a la Història de l'Art o, sobretot, a la Història de l'Edició. Tot i que hi ha diversos estudis sobre el tema, hem de dir que tots ells són parcials o analitzen el sector de les arts gràfiques des d'un vessant concret, en més o menys profunditat.

Gran part de les referències a la història de la impremta catalana d'aquest període les trobem en obres de caràcter general que es dediquen a estudiar no tant la història de la impremta, sinó la història de l'edició. A nivell espanyol, cal destacar com a obres de referència l'obra de Jean-François Botrel *Libros, prensa y lectura en la España del siglo XIX* (Botrel, 1993), la *Historia ilustrada del libro español. La edición moderna: siglos XIX y XX* d'Hipólito Escolar (1993-1996), *Historia de la edición en España, 1836-1939* escrita per Jesús A. Martínez (2001a), *Historia de la edición y de la lectura en España, 1472-1914*, coordinada per Infantes de Miguel, López i Botrel (2003) o la recent *Historia de la literatura ilustrada española del siglo XIX* (Gutiérrez; Ferri; Rodríguez, 2019). En aquestes obres es fa referència a la impremta catalana de manera molt tangencial, sempre com a centre productor editorial i com a un element més de la indústria editorial espanyola. En l'àmbit d'estudi català, hem d'esmentar les obres de Manuel Llanas *L'edició a Catalunya. El segle XIX* (Llanas, 2004), *Sis segles d'edició a Catalunya* (Llanas, 2007) o *El llibre i l'edició a Catalunya: apunts i esbossos* (Llanas, 2001), en les quals es para atenció als establiments més importants, analitzant-ne bàsicament la seva producció editorial.

Seguint amb l'enfocament editorial centrat en el mercat del llibre, trobem el monogràfic de *Metropolis Mediterrània* titulat «Barcelona i els llibres, els llibres de Barcelona», sorgit del simposi internacional amb el mateix nom celebrat el novembre de 2005 (*Barcelona i els llibres...*, 2006). Conté diversos articles sobre editors, col·leccions concretes, tipologies d'impresos, dinàmiques lectores i altres aspectes de caràcter més general, literari i fins i tot, artístic. Cal destacar els volums sorgits de les jornades d'Història de l'Edició celebrades a la Facultat de Comunicació i Mitjans Audiovisuals de la Universitat de Barcelona des del 2015, dedicades a l'estudi dels catàlegs de venda de llibrers i editors (Rueda; Agustí, 2016) i de les estratègies publicitàries del sector entre els segles XVII i XX (Agustí; Baró, 2018). Hi podem trobar articles com el de l'autora d'aquesta investigació sobre la publicitat de l'editor Innocenci López Bernagossi en les publicacions periòdiques i almanacs sortides de la Llibreria Espanyola, o el d'Inés Nieto dedicat als catàlegs de la llibreria de Manuel Saurí, per exemple. D'aquesta autora també podem destacar el seu treball final de màster titulat *Les col·leccions editorials a la Barcelona del Vuitcents: el cas de Joan Oliveres i Gavarró (1812-1891)* (Nieto, 2015).

Pel que fa a historiografia sobre la història de la impremta catalana del segle XIX, com a obres generals cal citar la de Francesc Millà, *L'art de la impremta a Catalunya: assaig històric amb notes tècniques* de 1949 (Millà, 1949), en el qual l'autor dedica un capítol complet al segle XIX. Després d'una breu introducció, l'autor ressegueix els establiments més destacats i els protagonistes del camp de les arts gràfiques, principalment de la ciutat de Barcelona, fent-ne una petita ressenya biogràfica de cada un i un resum de les característiques de la seva producció amb les obres més destacades. És un primer estudi que fa un recull dels establiments més destacats, anomenant-ne d'altres però sense entrar-hi en detall. Aquest es podria complementar amb el mecanoscrit de Feliu Elias titulat *Les arts del llibre a Barcelona. Història del llibre català il·lustrat, 1775-1939*, conservat a la Biblioteca de Catalunya (Elias, c. 1948). Es tracta d'una obra inèdita que, a part de fer un repàs per l'evolució tècnica del període, és el primer que fa un recull exhaustiu d'una gran quantitat d'establiments d'arts gràfiques barcelonines, conjuntament amb editors i llibreters, aportant una breu nota biogràfica sobre cada un i notícies sobre la seva trajectòria, sense citar les fonts. No trobem cap altre treball que porti informació sobre el gran nombre de cases impressores o relacionades amb la indústria del llibre i les arts gràfiques que conformaven el teixit d'aquest sector durant el període estudiat.

La tesi doctoral de Montserrat Comas, *La impremta catalana i els seus protagonistes a l'inici de la societat liberal (1800-1833)* (Comas, 2009a) i la de Meritxell Verneda, *L'art gràfic a Barcelona. El llibre il·lustrat 1800-1843* (Verneda, 2012) també presenten un recull exhaustiu sobre els establiments d'impremta actius durant la primera meitat del segle XIX però aturen els seus estudis a les portes de la segona meitat.

Més recentment, l'obra de referència que ofereix una visió més global sobre el sector és la coordinada per Pilar Vélez el 2008 *L'exaltació del llibre al Vuitcents: art, indústria i consum a Barcelona* (Vélez, 2008a). Es tracta d'un volum fruit d'un curs del Seminari d'Història de Barcelona dedicat al llibre del segle XIX organitzat per l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona amb col·laboració amb la Biblioteca de Catalunya. Conté capítols sobre diferents aspectes de la indústria gràfica: foneries, enquadernació, revolució tècnica, lectura, editorials concretes, professionals del llibre, institucions, cases impressores destacades i un llarg etc., que per primera vegada ofereixen una visió global de la impremta catalana de l'època. D'altra banda, resulta interessant l'obra d'Isabel Segura *Barcelona, ciutat de llibres* (Segura, 2016) que, sobretot en el primer capítol, tracta de com la indústria del llibre i de les arts gràfiques va contribuir a la configuració de nous espais urbans dins el desenvolupament de la ciutat moderna.

Tots aquests aspectes del món del llibre i de les arts gràfiques s'han tractat, també, separatament en altres articles o publicacions. Per exemple, en el camp de la tipografia, cal esmentar els treballs realitzats per Josep M. Pujol, com el capítol titulat «La tipografia del segle XIX a Barcelona» (Pujol, 2008), o Albert Corbeto,

amb la seva tesi doctoral titulada *Aportacions a la història de la tipografia a Espanya: la producció i el comerç de tipus d'impremta als segles XV-XIX* (Corbeto, 2011a) i altres obres com *Història de la tipografia: l'evolució de la lletra des de Gutenberg fins a les foneries digitals* (Corbeto, 2012), *Tipos de impremta en Espanya* (Corbeto, 2011b) o la separata *La fàbrica de fundició de letra de impremta del Convento de San José de Barcelona* (Corbeto, 2009). També podem fer referència a l'article de Vélez «Entorn de les arts gràfiques de l'època modernista a Catalunya. La tipografia» (Vélez, 1984).

Pel que fa a les publicacions dedicades exclusivament al desenvolupament de les novetats tecnològiques en el camp de la impremta i de les arts gràfiques, destaca l'article de Romà Arranz «De la manufactura a la indústria gràfica», publicat dins el número 98 de *L'Avenç* dedicat a les arts gràfiques i el llibre a Catalunya (Arranz, 1986). L'autor exposa el pas de manufactura a indústria gràfica del sector a través de l'estudi de la maquinària i les premses utilitzades en el taller i el canvi que va suposar el desenvolupament de la Industrialització a la ciutat comtal. Aquest article va ser ampliat a la primera part de la seva tesi doctoral titulada *Megalomania i obsolescència. Temporalitat de l'art a l'època de la seva reproductibilitat tècnica* (Arranz, 2010) on es donen més dades de caràcter tècnic i, fins i tot, econòmic. En aquest sentit, Eliseu Trenc publica el 1995 un treball titulat «L'omnipresència alemanya a la impremta catalana de la segona meitat del segle XIX» (Trenc, 1996), en el qual es centra en l'arribada de cases alemanyes, sobretot de maquinària d'impremta, a Catalunya. I, també el capítol de *Cinc segles d'Història Gràfica* dedicat a l'època de la composició manual escrit per José Martínez de Sousa (1998).

La revolució i el desenvolupament de les diferents tècniques d'impressió a Catalunya estan estudiades a bastament en diverses obres. *Les Arts Gràfiques de l'època modernista a Barcelona* d'Eliseu Trenc (1977) ha esdevingut un clàssic en l'estudi de les arts gràfiques del canvi de segle. També la monografia de Pilar Vélez *El llibre com a obra d'art a la Catalunya vuitcentista (1850-1910)* (Vélez, 1989), basada en la seva tesi doctoral titulada *El llibre com a objecte artístic a la Barcelona de la segona meitat del segle XIX fins al Modernisme* (Vélez, 1986), inclou una part sobre l'evolució de les tècniques de reproducció, tot i que es centra en l'edició i la producció del llibre de bibliòfil a la Barcelona de la segona meitat del segle XIX, amb especial èmfasi a la producció d'aquest tipus de document al canvi de segle i durant el Modernisme. Destaquem, també, el capítol de Pilar Vélez «Les arts gràfiques i la indústria editorial» (Vélez, 1988) i el de Romà Arranz «Barcelona, ciutat impresa» (Arranz, 1988) dins el llibre del centenari de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888; així com el de Vélez titulat «La industrialización de las técnicas» dins de *Historia de la edición y de la lectura en España, 1472-1914* (Vélez, 2003).

Santi Barjau també fa un repàs per les diferents tècniques en la seva obra titulada *Barcelona, art i aventura del llibre. La Impremta Oliva de Vilanova* (Barjau, 2002) i,

anteriorment en l'article «Tecnologia de la impressió a Catalunya (1900-1939)» (Barjau, 2000), tot i que es centra més en una cronologia a partir del 1900. A part d'aquestes obres de caràcter més general, trobem també estudis monogràfics sobre alguna tècnica d'impressió concreta com el capítol dedicat als procediments fotomecànics de Francesc Fontbona titulat «La ilustración gráfica: las técnicas fotomecánicas» (Fontbona, 1988a), la monografia sobre la xilografia a Catalunya del mateix autor titulada *La xilografia a Catalunya entre 1800 i 1923* (Fontbona, 1992), la monografia de Rosa Maria Subirana sobre els orígens de la litografia titulada *Els orígens de la litografia a Catalunya, 1815-1825* (Subirana, 1991), l'article de Pilar Vélez titulat «La litografia a Catalunya de 1815 a 1855. De Josep March a Eusebi Planas» (Vélez, 1997)⁷ o el capítol escrit per Santi Barjau, dedicat també a aquesta tècnica, titulat «De quan les pedres parlaven. Les empreses litogràfiques a Barcelona» dins el catàleg de l'exposició *El cartell modern a les col·leccions del Museu Nacional d'Art de Catalunya* (Barjau, 2007). Més recentment, a l'octubre de 2019, va tenir lloc la V Trobada tècnica de fotografia al Museu Marítim de Barcelona, centrada en els processos fotomecànics, un camp poc treballat i en el que queda molta recerca per fer, tant en l'aspecte tècnic com terminològic.

Pel que fa als estudis de caire més social, cal destacar el capítol de Barjau titulat «Els professionals del llibre: Eudald Canibell a l'Institut Català de les Arts del Llibre» (Barjau, 2008) i, també, el volum sobre la impremta Oliva de Vilanova mencionat anteriorment (Barjau, 2002). En aquestes pàgines es presenta la situació laboral dels obrers, la seva organització en societats, el paper que van jugar els seus butlletins i, també, l'organització patronal; sense oblidar l'ensenyament professional i la importància i les tasques dutes a terme per l'Institut Català de les Arts del Llibre. Dins aquest apartat, hem de destacar l'obra de Manuel Vicente *Àcrates. Els tipògrafs de La Academia* (Vicente, 2017), en la qual presenta un estudi exhaustiu dels professionals que treballaven a la tipografia La Academia i el seu paper en el desenvolupament de certs corrents de pensament durant la segona meitat del segle XIX. De la mateixa manera, treballa amb profunditat les societats dels obrers tipogràfics de Barcelona i les condicions laborals d'aquest col·lectiu.

Des del punt de vista artístic, les arts gràfiques d'aquest període han estat bastament estudiades pel què fa al període modernista. Per exemple, a part de les obres de Trenc ja esmentades (Trenc, 1977; 1988), hem d'incloure diversos articles del catàleg d'exposició *El Modernisme* com el de Romà Arranz «De la impremta a l'època modernista» (Arranz, 1990). Diversos autors han tractat, també, l'esteticisme aplicat a les arts gràfiques. En aquest sentit cal destacar l'article d'Alexandre Cirici «Un període poc estudiat: l'esteticisme» (Cirici, 1973), el

⁷ No hem recollit la bibliografia i l'estat de la qüestió sobre gravadors, dibuixants-litògrafs ni il·lustradors concrets del període, ja que, tot i ser de gran interès, no pertanyen estrictament al camp d'estudi que ens hem marcat.

d'Eliseu Trenc «Esteticisme i Modernisme a les arts del llibre» (Trenc, 1986) i el de Pilar Vélez «Les “Biblioteques il·lustrades”. Una nova visió de l'esteticisme» (Vélez, 1987).

Com hem dit anteriorment, les obres de caràcter general només presenten algunes de les impremtes i litografies més importants dins la indústria gràfica catalana del segle XIX. Només alguns treballs estudien amb profunditat alguna impremta concreta com l'article de Romà Arranz titulat «De la manufactura gràfica a la indústria: la impremta de Lluís Tasso» (Arranz, 2008) o la tesi doctoral realitzada pel mateix Arranz, ja mencionada, sobre la impremta de Lluís Tasso, *Megalomania i obsolescència. Temporalitat de l'art a l'època de la seva reproductibilitat tècnica* (Arranz, 2010), que tenia com a objecte d'estudi la impremta de Lluís Tasso i una de les seves publicacions més importants, *La Ilustración*. Trobem, també, la monografia de Barjau esmentada anteriorment sobre la impremta Oliva de Vilanova (Barjau, 2002) i, més recentment, el petit catàleg d'exposició dedicat a la impremta Masó de Girona, titulat *“Treballem per l'art”. La impremta Masó de Girona (1889-1992)* (Barjau, 2019). Sobre l'establiment de litografia sobre llauna badalonina de Gottardo de Andreis també hi ha notícies escrites per Núria Sadurní, dins del catàleg *Llaunes d'abans. Te'n recordes?* (Sadurní, 2007) i també dins del catàleg *El boom de la publicitat. Reclams de llauna i cartró, 1890-1950* (Sadurní, 2018). Així mateix, hem de tenir en compte la monografia sobre Hermenegildo Miralles, publicada per la Biblioteca de Catalunya arran de l'exposició celebrada a la mateixa entitat el 2005, a càrrec d'Aitor Quiney, *Hermenegildo Miralles, arts gràfiques i enquadració*, que recull l'activitat de Miralles en aquests dos vessants amb una quantitat de material gràfic notable (Quiney; Franch, 2005). Alexis Belmonte va fer el seu treball final de màster sobre la casa de Josep Thomas i Bigas (Belmonte, 2015) i Laura Bellver va llegir la seva tesi doctoral sobre l'editorial Montaner y Simón titulada *La Editorial Montaner y Simón (1868-1981). El esplendor del libro industrial ilustrado (1868-1922)*. Un treball molt complet que contextualitza perfectament aquesta editorial i en desenvolupa la trajectòria entre els segles XIX i XX, parant especial atenció a la seva producció il·lustrada (Bellver, 2017).

Dins aquest grup, també cal mencionar l'estudi d'arqueologia industrial de Francesc Cabana sobre el sector industrial de les arts gràfiques de Catalunya al segle XIX en la seva obra *Fàbriques i empresaris. Els protagonistes de la revolució industrial a Catalunya* (Cabana, 1994), en la qual inclou notícies sobre els establiments d'Antoni Bergnes de las Casas, Antoni Brusi i Ferrer, Narcís Ramírez y Manuel Henrich, Montaner i Simón, Espasa, Salvat i Bastinos. Philippe Castellano va publicar l'autobiografia de Manuel Salvat Xivixell (Castellano, 1998) i també ha treballat les editorials Espasa, Salvat i Montaner y Simón en el seu article «La primera gran indústria del llibre: les editorials Espasa, Salvat i Montaner y Simón» dins el volum coordinat per Vélez (Castellano, 2008). També trobem una petita monografia sobre la nissaga d'impressors Altés publicada per la mateixa casa

(*Àlbum de família...*, 1983), una altra sobre la impremta Badia (*Impremta Badia...*, 2013) i una biografia sobre Pere Aldavert que comprèn, entre altres coses, la fundació de la seva impremta entorn de la revista *La Renaixensa* (Duran, 2006)⁸.

Seguint amb els estudis sobre establiments concrets però incorporant la perspectiva de gènere, hem de fer referència al catàleg de l'exposició *Muses de la impremta. La dona i les arts del llibre, segles XVI-XIX*, editat per Marina Garone i Albert Corbeto l'any 2009 (Garone; Corbeto, 2009), on es vol dibuixar el paper de la dona en la impremta al llarg de la història i on es publiquen articles sobre algunes cases concretes. Montserrat Comas també dedica alguns apartats de la seva tesi doctoral a treballar el rol de la dona dins el món de la impremta, posant especial èmfasi en les vídues, les filles i les hereves i donant notícia d'alguns establiments. I no podem oblidar la tesi doctoral de Marta Ortega sobre Eulàlia Ferrer, la vídua de Brusi amb el títol *Eulalia Ferrer, viuda de Brusi. Paradigma de la capacidad de obrar de las mujeres en la edición y librería barcelonesa del siglo XIX*, llegida el 2018 (Ortega, 2018).

A nivell general, no podem passar per alt dues fonts fonamentals per a l'estudi de les arts gràfiques i els seus protagonistes: el *Diccionario biográfico de artistas de Cataluña* de Josep F. Ràfols (1951-1954) i les entrades realitzades per Eudald Canibell a l'enciclopèdia Espasa. A més a més, les revistes tipogràfiques publicades a l'època i les revistes dedicades a les arts del llibre ja editades durant el segle XX, esdevindran un testimoni directe de la història d'aquesta indústria i, tal i com detallarem en la metodologia, han estat un element clau pel desenvolupament de la investigació.

Així doncs, i tal com avançàvem, la major part dels estudis presentats resulten massa generals o parcials a l'hora de dibuixar el panorama real de la impremta barcelonina de la segona meitat del segle XIX, ja que la gran majoria no té en compte les petites i mitjanes impremtes i litografies productores, en gran mesura, del gruix principal de la producció impresa efímera. La tesi de Comas i la de Verneda finalitzen la relació d'establiments al 1843 i el treball de Feliu Elias, tot i recollir un bon nombre d'establiments, no cita les fonts ni dona dades que seran analitzades en aquesta investigació. Manquen, doncs, estudis que detallin amb exhaustivitat la totalitat d'establiments actius durant la segona meitat del segle.

Pel que fa a l'estudi de la producció impresa de caràcter no editorial, és a dir, de tots aquells impresos de caràcter comercial i vinculats al món publicitari, objecte d'estudi d'aquesta investigació, cal destacar algunes obres, tot i que tampoc existeixen estudis complets sobre el tema.

⁸ Per a la història dels establiments editorials catalans, cal tenir en compte el portal Patrimoni d'Editors i Editats de Catalunya de la Biblioteca de Catalunya. Vegeu Biblioteca de Catalunya. *Patrimoni d'editors i editats de Catalunya*: <<https://www.bnc.cat/Editors-i-Editats-de-Catalunya>>. Una altra font inestimable d'informació per a la història dels professionals de l'edició i del món de les arts gràfiques és el blog "Negritas y Cursivas. Libros e historia editorial". Vegeu *Negritas y Cursivas. Libros e historia editorial*: <<https://negritasycursivas.wordpress.com/>>.

Més enllà dels estudis realitzats pels mateixos col·leccionistes entre els segles XVII i XVIII dins l'àmbit acadèmic, l'estudi dels impresos efímers començà de la mà del col·leccionista francès John Grand-Carteret amb una obra titulada *Vieux papiers, vieilles images, cartons d'un collectionneur* l'any 1896 (Grand-Carteret, 1896), considerada el primer estudi sobre aquest subjecte amb una primera definició d'aquests «*vieux papiers*». L'any 1929 Marius Audin, col·leccionista esmentat anteriorment, dins la seva obra titulada *Histoire de l'imprimerie par l'image* (Audin, 1929), dedicà el quart volum a aquest tipus de document sota el nom de «*bilboquets*». No serà fins després del període d'entreguerres, però, que s'imposarà el terme «*ephemera*» a partir de l'obra de referència del britànic John Lewis *Printed Ephemera. The changing uses of type and letterforms in English and American Printing* publicada l'any 1962 (Lewis, 1962). A partir d'aquesta obra el terme *ephemera* es generalitza i comencen a aparèixer altres monografies sobre el tema com la monografia de John Pemberton *The national provision of printed ephemera in the social sciences* (Pemberton, 1971) i la del mateix Lewis *Collecting printed Ephemera. A background to social habits and social History to eating and drinking to travel and heritage, and just for fun* (Lewis, 1976). L'obra d'Alan Clinton *Printed Ephemera. Collection, Organization and access* (Clinton, 1981) i la de Chris E. Makepeace *Ephemera. A book on its collection, conservation and use* (Makepeace, 1985) també han esdevingut obres de referència per a l'estudi d'aquesta matèria.

Cal destacar, també, la figura de Maurice Rickards autor de *This is Ephemera. Collecting Printed Throwaways* (Rickards, 1978) i *Collecting Printed Ephemera* (Rickards, 1988), així com l'obra sobre *ephemera* per excel·lència *The Encyclopedia of Ephemera* (Rickards, 2000), publicada pòstumament i completada i editada per Michael Twyman, figura cabdal en l'estudi de la matèria al costat de Rickards.

En l'àmbit francès, hem de mencionar el número monogràfic de la *Revue de la Bibliothèque Nationale de France* titulat «*L'Éphémère*» (*L'éphémère...*, 2002) publicat l'any 2002, l'obra de Nicolas Petit, important estudiós sobre el tema *L'éphémère, l'occasionel et le non-livre à la Bibliothèque Sainte Geneviève (XVe-XVIIIe siècles)* (Petit, 1997) o el catàleg de l'exposició *Ephemera, les imprimés de tous les jours, 1881-1939*, on hi participà Michael Twyman i que tingué lloc al Musée de l'imprimerie de Lyon l'any 2001 (*Ephemera...*, 2001). Cal esmentar també els treballs sobre algunes col·leccions concretes d'impresos efímers de Anne-Laurence Mennessier (Mennessier, 2005) i Marie-Caroline Féron (Féron, 2012), així com les actes del col·loqui celebrat a Chambéry l'any 2004 *Éphémères et curiosités: un patrimoine de circonstances* (*Éphémères...*, 2004).

Resulta d'especial interès l'article de James Raven «Choses banales, imprimés ordinaires, "travaux de ville": l'économie et le monde de l'imprimerie que nous avons perdus» (Raven, 2014c), on es posa de manifest la connexió entre la «nova» economia de la burgesia, el comerç –i més tard la industrialització– i la producció d'impresos efímers en les impremtes, així com també les seves obres *Bookscape: Geographies of Printing and Publishing in London before 1800* (Raven, 2014a) i

Publishing Business in Eighteenth-Century England (Raven, 2014b), en les quals s'estudia la publicitat i els mecanismes publicitaris del llibre a l'Anglaterra del segle XVIII.

Deixant de banda les societats dedicades exclusivament al seu estudi com The Ephemera Society o The Ephemera Society of America, a partir de la dècada dels noranta del segle passat, els impresos efímers van començar a suscitar interès per investigadors de camps molt diferents, cosa que va provocar la creació de centres especialitzats en l'estudi d'aquesta matèria i l'organització de cursos amb reconeixement internacional, com el Centre for Ephemera Studies de la University of Reading (Regne Unit), creada el 1993 sota la direcció de Michael Twyman, o els cursos i col·loquis internacionals organitzats pel programa PatrimÉph de la l'Université de Cergy-Pontoise des del 2013 dedicats al tractament dels impresos efímers des de diferents disciplines i perspectives⁹.

A diferència de la situació en el panorama internacional que acabem d'exposar, l'interès pels impresos efímers o *ephemera* va arribar bastant tard a Espanya, de la mateixa manera que el seu estudi científic, que no es pot equiparar en cap mesura al nivells assolit pels britànics, els americans o els francesos. Pel que fa a les publicacions generals sobre la matèria a Espanya, podem parlar de dues obres significatives. En primer lloc, trobem el catàleg de l'exposició titulada *Ephemera. La vida sobre papel*, organitzada per la Biblioteca Nacional de España l'any 2003 a càrrec de Rosario Ramos Pérez (Ramos, 2003) i l'article «La permanencia de lo efímero. Colección de la Biblioteca Nacional de España». I en segon lloc, trobem l'article de Juan José Fuentes Romero titulat «Materiales efímeros y publicaciones menores en la sección de temas locales» (Fuentes, 2003). No podem oblidar els molts treballs publicats per Jean-François Botrel relacionats amb l'imprès popular i la lectura a España durant aquest període, per exemple «La construcción de una nueva cultura del libro y del impreso en el siglo XIX» (Botrel, 2003a) o «Entre material e inmaterial: el patrimonio de cordel» (Botrel, 2006a), així com els articles de Víctor Infantes titulat «Historia mínima (y desde luego incompleta) de los impresos de una sola hoja» (Infantes de Miguel, 2001; 2006) i les nombroses aportacions d'Antonio Castillo com l'article publicat a la revista *Livro* (Castillo, 2016), entre molts altres. Recentment Sílvia González-Sarasa ha publicat un volum titulat *Tipología editorial del impreso antiguo español* (González-Sarasa, 2019), basat en part dels seus treballs anteriors (González-Sarasa, 2008; 2011; 2016).

Aquestes són les úniques publicacions que tracten el tema dels efímers a nivell general a Espanya. Això no vol dir, però, que no existeixin altres estudis o articles referents a una tipologia concreta d'efímers, a un àmbit geogràfic o temporal determinat o a una col·lecció o fons local. Dins aquest grup de publicacions podem destacar l'article d'Ana Cabanes Martín «Los documentos efímeros del ferrocarril.

⁹ Les actes publicades d'aquests col·loquis internacionals resulten de gran interès i es publiquen a través de fabula.org. Cal destacar les relatives als col·loquis «Les éphémères, un patrimoine à construire», «Les éphémères et l'événement» i «Les éphémères et l'image».

El retorno de una inversión» (Cabanes, 2009), el de Juan Manuel Lizárraga Echaide titulat «Una colección de esquelas impresas del siglo XVIII. La correspondencia del I Duque de San Carlos» (Lizárraga, 2010), l'article de Sandra Sánchez centrat en l'estudi dels programa de mà (Sánchez, 2013), o el de Pedro Rueda Ramírez titulat «Impresos efímeros en la vida cotidiana. Carteles, calendarios, coplas y relaciones» (Rueda, 2014), entre d'altres. També podem destacar l'article «Otra innovación del siglo XVIII: las tarjetas de visita» de Francisco Aguilar (Aguilar, 2000) o l'article de Manuel Barbadillo titulat «Las etiquetas» (Barbadillo, 1995), entre els estudis referents a una tipologia concreta d'*ephemera*.

Cal destacar que, dins un àmbit més divulgatiu, s'ha publicat algunes monografies o catàlegs d'exposicions referents a una de les tipologies més valorades d'imprès efímer –tant per la societat com per la comunitat acadèmica–: el cartell. Entre elles podem destacar *La Guerra civil en 2.000 carteles* (Carulla; Carulla, 1997) i *El cartel en España* de Raúl Eguizábal (Eguizábal, 2014).

A diferència del que hem vist en el panorama internacional, a Espanya no existeix cap associació ni entitat que vetlli específicament per aquest tipus de material imprès ni tampoc cap revista especialitzada en la matèria. Pel que fa a la divulgació i formació sobre *ephemera*, cal destacar la conferència de Víctor Infantes «Los impresos efímeros: búsqueda, identificación y descripción» (Infantes de Miguel, 2003), el Seminario Internacional «Escrituras expuestas. Discursos, materialidades y usos en la Europa del Sur (siglos XIV-XXI)», dirigit per Antonio Castillo Gómez i Christine Rivalan-Guégo i celebrat a la Universidad de Alcalá de Henares el 23 i 24 d'abril de 2015, i, finalment, la sisena sessió del Seminario Anual «Leer y escribir: discursos, funciones y apropiaciones» titulat «Efímeros, menudencias y baratijas», organitzat pel grup d'investigació SIECE a la Universidad de Alcalá de Henares el 5 de juny de 2015, on hi va intervenir Pedro Rueda Ramírez amb la conferència «Impresos efímeros: usos cotidianos de la imprenta», entre molts altres estudiosos de la matèria.

Centrant-nos en el nostre àmbit geogràfic d'estudi, Catalunya es troba en una situació similar a la de la resta de l'Estat. No hi trobem cap associació que doni cabuda a totes aquelles persones i entitats interessades en aquests impresos efímers, així com tampoc trobem cap butlletí o publicació periòdica especialitzada en la matèria, a excepció d'alguna revista pertanyent a algun cercle determinat, com la *Revista Cartòfila* del Cercle Cartòfil de Catalunya, dedicada a l'estudi de la targeta postal.

Pel que fa als centres de recerca o d'investigació especialitzats, tampoc n'hi ha cap, tot i que la Facultat d'Informació i Mitjans Audiovisuals de la Universitat de Barcelona ha obert una línia d'anàlisi en aquesta direcció, que va iniciar-se amb el curs d'extensió universitària «Ephemera: Història, anàlisi i catalogació» i que ha tingut continuïtat amb els projectes de recerca «Historia de la publicidad en España: siglos XV-XX» (HAR2013-46336-P), 2014-2017 i «Saberes conectados:

redes de venta y circulación de impresos en España y Latinoamérica» (HAR2017-84335-P), 2018-2021, que tenen com a investigadors principals el doctor Pedro José Rueda Ramírez i la doctora Mònica Baró Llambias.

Pel que fa a les publicacions sobre el tema, no trobem cap obra general que estudiï aquest tipus d'imprès i només trobem publicacions que treballen una tipologia concreta com *Les Auques* de Joan Amades, Josep Colominas i Pau Vila (Amades; Colominas; Vila, 1931), *Els soldats i altres papers de rengles* dels mateixos autors (Amades; Colominas; Vila, 1931, 1933-1936), *Naips o cartes de jugar* de Joan Amades (Amades, 1983), l'article de Francesc Fontbona titulat «El cromó, un gènere genuí a les acaballes del segle XIX» (Fontbona, 1988b), la monografia de Pilar Vélez *Nadales, christmas i felicitacions* (Vélez, 1992), l'article de Francesc d'A. López «El teatre de paper dins la cultura popular» (López, 2000) o la de Santi Barjau, *Els cartells més petits del món: les vinyetes publicitàries* (Barjau, 2003). I, per descomptat, sobre el cartellisme català com *El cartellisme a Catalunya* d'Enric Jardí (Jardí, 1983) i *Catalunya en 1.000 cartells. Des dels orígens fins a la Guerra civil* (Carulla, 1994).

Troblem, també, publicacions derivades d'exposicions realitzades a Catalunya per difondre alguna tipologia molt concreta d'*ephemera* com *Nadales litogràfiques de la Biblioteca de Catalunya (Nadales..., 1995)*, *Tresors gràfics (Tresors..., 1998)*, *Teatres de joguina. De l'entreteniment al col·leccionisme. Catalunya: segles XIX-XX (Teatres..., 2005)* o l'exposició *El cartell modern a les col·leccions del Museu Nacional d'Art de Catalunya (El cartell..., 2007)*.

Dins l'àmbit acadèmic, cal destacar algunes obres com la tesi de llicenciatura de Pilar Vélez sobre els programes musicals en època modernista (Vélez Vicente, 1980) o l'obra d'Eliseu Trenc titulada *Les arts gràfiques d'època modernista a Barcelona* (Trenc, 1977), però tal com reflecteix el títol, només tracten sobre un període o estil molt concret: el Modernisme. Així mateix, dins aquesta producció acadèmica també cal destacar l'article de Xevi Camprubí sobre butlletes, fulls solts i altres menuderies (Camprubí, 2016), el nostre treball final de màster titulat *Ephemera al voltant de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888. Una aproximació a la impremta de Barcelona de l'últim quart del segle XIX* (Solé, 2014), el treball de final de màster d'Èlia Romaní sobre el tractament dels efímers (Romaní, 2016) i l'article a la revista *Ítem* mencionat anteriorment (Solé, 2017a).

Centrant-nos en l'estudi d'aquesta producció impresa en relació amb el camp publicitari, ja a principis del segle XX comencen a aparèixer a Espanya manuals sobre publicitat i sobre els mecanismes per anunciar-se correctament dirigits als comerciants de l'època. En són un bon exemple les diferents obres de Rafael Bori *Manual Manual práctico de publicidad* (Bori, 1928a), *El anuncio en el almacén moderno. Tratado práctico de publicidad* (Bori, 1928b) o *Tratado completo de publicidad y propaganda* (Bori, 1931) o la de Jules Arren *Cómo debemos anunciar. La ciencia de la publicidad* (Arren, 1931). En aquest tipus de manual s'exposen les

tècniques publicitàries emprades en l'època però no es dona informació sobre la publicitat emprada anteriorment. En les obres publicades més endavant sobre història general de la publicitat com la de Sánchez Guzmán *Breve historia de la publicidad* (Sánchez, 1976), Raúl Eguizábal *Historia de la publicidad* (Eguizábal, 1988) o més recentment, l'obra de Mario Herreros *La Publicidad. Fonaments de la comunicació publicitària* (Herreros, 2000), la de Miquel Altarriba (Altarriba, 2003), la d'Antonio Checa (Checa, 2007) i la d'Antonio Laguna, *Salud, sexo y electricidad* (Laguna, 2018), entre moltes altres, fan un recorregut molt general per la història de la publicitat. Dins d'aquest grup també hi hem d'incloure *La publicidad en España*, de Miguel Ángel Pérez (2001) i *De la nada al consumo* de Mercedes Montero (2010), més focalitzades en la història de la publicitat a Espanya. Aquestes obres de caràcter general es centren bàsicament en les innovacions tecnològiques o de canvi de concepció d'aquest àmbit i pel que fa a la nostra cronologia, només es remarquen les innovacions en el camp de les tècniques d'impressió i a algun anunci significatiu per la participació d'artistes reconeguts per desembocar en l'estudi de la publicitat d'època modernista.

Una figura fonamental en l'estudi de la publicitat i el disseny gràfic a Catalunya i Espanya és Enric Satué Llop. Entre les seves obres hem de destacar les de caràcter més general com *El diseño gráfico, desde los orígenes hasta nuestros días* (Satué, 1988b) o *El diseño gráfico en España. Historia de una forma comunicativa nueva* (Satué, 1997), a part dels articles ressenyats en la bibliografia. Referent al disseny gràfic o a la publicitat a Catalunya, cal destacar *Un museu al carrer. Lletres, imatges i tècniques dels rètols comercials a Catalunya* (Satué, 1984), *El disseny gràfic a Catalunya* (Satué, 1987a), *El paisaje comercial de la ciudad. Letras, formas y colores en la rotulación comercial de Barcelona* (Satué, 2001) i sobretot, l'obra *El libro dels anuncis. El temps dels artesans (1830-1930)* (Satué, 1985). En totes aquestes publicacions, Satué fa un repàs bastant general a la història de la publicitat, tant a Espanya com a Catalunya, posant especial èmfasi en l'aplicació i el desenvolupament de les noves tècniques d'impressió durant aquesta segona meitat del segle XIX i, sobretot, exposant algun cas particular com l'etiqueta de l'Anís del Mono o del lleixiu El Conejo com a conseqüència de la participació d'un artista o il·lustrador reconegut de l'època com foren Ramon Casas o Apel·les Mestres. Per tant, no realitza un estudi en profunditat dels impresos publicitaris i de les impremtes d'aquest període i passa directament al modernisme, on es centra en el cartellisme, majoritàriament.

Aquesta tipologia, el cartellisme, és de les tipologies més estudiades en àmbit espanyol i català. A la bibliografia que hem referenciat hi hem d'afegir el capítol de Santi Barjau «Els suports de la publicitat a l'època daurada del cartell» dins el catàleg *El cartellisme de Ramon Casas* (Barjau, 2006), *Memoria de la seducción. Carteles del siglo XIX en la Biblioteca Nacional* (Eguizábal; Santiago, 2002), *Mensajes desde la pared* (Bilbao, 2015) i l'article també de Barjau sobre el col·leccionisme d'aquesta tipologia publicitària impresa (Barjau, 2016). També hem de tornar a

mencionar l'obra d'Eliseu Trenc, *Les arts gràfiques de l'època modernista a Barcelona* (Trenc, 1977), el catàleg *Les arts industrials als cartells modernistes* (Vidal; Pujiula, 2002) i un petit capítol escrit pel mateix autor i titulat «Las artes gráficas en el modernismo catalán» (Trenc, 1985). Una vegada més, els estudis es centren en la producció impresa d'època modernista, obviant els impresos produïts anteriorment i només fent referència a l'evolució de les tècniques. També trobem obres dedicades a la producció cartellista d'un artista en concret, com Ramon Casas, del qual s'han escrit diversos catàlegs i treballs com el darrer de Santi Barjau, dins del catàleg de l'obra de Casas publicat per la galeria Gothsland (Barjau, 2018).

I seguint amb l'estudi de tipologies concretes, sí que trobem estudis i treballs sobre algun tipus concret d'imprès publicitari, sobre alguna temàtica concreta o sobre la seva producció en un àmbit geogràfic determinat. En aquest sentit cal remarcar l'obra de Concepción Lidón *La litografía industrial en el Norte de España de 1800 a 1950. Aspectos históricos, estéticos y técnicos* (Lidón, 2005), el volum *Publicitat comercial a Reus. Dels orígens a 1939* d'Albert Arnavat (Arnavat, 1997) o el catàleg de l'exposició *250 anys de publicitat comercial a Reus. Dels orígens a 1992* escrit pel mateix autor (Arnavat, 1998). També hi podem incloure el catàleg *El arte de la belleza* (Ramos, 2011b). En l'estudi de tipologies específiques d'impressos publicitaris o comercials, trobem l'article «Tarjetas comerciales y anuncios mercantiles» de Vicente Castañeda (Castañeda, 1950), el catàleg d'exposició *La Historia y el arte en cajas de cerillas (La Historia..., 1977)* i *Fantasies "troquelades". Calendaris murals encunyats i gofrats* (Farràs, 2008), entre molts altres. També s'han publicat obres referents a un tipus de producte concret com els productes farmacèutics, la xocolata, les begudes, el tabac, etc. i, també, obres referents a una empresa o marca concreta com *Una historia de la publicidad española. Reflejos de más de un siglo de Nestlé (Una historia..., 1992)* o el catàleg d'exposició *Publicitat a Catalunya, 1857-1957: Roldós i els pioners (Publicitat..., 2011)*, dedicat a la primera agència de publicitat de l'estat, Roldós i Cía.

Recentment s'han publicat algunes obres que enllacen el concepte d'*ephemera* i el de publicitat, fent especial èmfasi en la publicitat sortida dels tallers d'arts gràfiques. És el cas de l'article de Rosario Ramos «La publicidad relacionada con el libro en la colección de Ephemera de la Biblioteca Nacional» (Ramos, 2004) o la monografia de Víctor Oliva titulada *Barcelona. Publicitat i ephemera, 1850-1950*, amb textos de diversos autors i un recull de reclams publicitaris molt extens (Oliva; Oliva, 2015). També el catàleg ja esmentat d'*El boom de la publicitat* (Oliva, 2018) i l'article «"Se hacen toda clase de impresos". Los impresos efímeros en la publicidad de la imprenta y la industria de las artes gráficas en la Barcelona de la segunda mitad del siglo XIX» (Solé, 2017b).

Una vegada presentat l'estat de la qüestió, es fa evident la manca d'estudis profunds dins el nostre àmbit acadèmic en els dos camps presentats: les arts gràfiques a Barcelona durant el segle XIX i la publicitat i *ephemera*. Aquesta tesi, en

conseqüència, pretén contribuir a omplir les llacunes existents en aquests àmbits a la vegada que vol posar-los en valor dins el món acadèmic.

4. Objectius i metodologia

4.1. Objectius de la recerca

La investigació té com a objectiu principal analitzar l'evolució dels establiments d'arts gràfiques a Barcelona durant la segona meitat del segle XIX per tal de constatar el procés de transformació del sector de manufactura a indústria gràfica.

Pel que fa als objectius específics, el primer és identificar els establiments d'arts gràfiques de Barcelona actius entre 1845 i 1900, definir el seu període d'activitat i les tècniques utilitzades en cadascun d'ells.

El segon objectiu és determinar quantitativament l'expansió del sector de les arts gràfiques a partir de les dinàmiques desenvolupades al llarg de la cronologia estudiada.

El tercer objectiu és analitzar el procés i el grau de mecanització experimentat pels tallers barcelonins d'arts gràfiques durant la segona meitat del segle XIX per tal de valorar la introducció i el desenvolupament de les noves tècniques d'estampació dins el sector.

El quart objectiu consisteix en definir el grup de professionals que conformaven la força humana dels tallers d'arts gràfiques i analitzar la seva qualificació, les tasques que desenvolupaven i les seves condicions laborals, tenint en compte, també, la perspectiva de gènere i el paper de la dona, ja sigui com a propietària o com a treballadora.

El cinquè i últim objectiu consisteix en estudiar la visibilitat d'aquest sector a diferents nivells. D'una banda, com es presentaven davant del propi sector des del punt de vista professional, a partir de l'anàlisi de les revistes especialitzades. De l'altra, com es mostraven davant de la societat barcelonina del moment –el possible client–, a partir de l'anàlisi de la seva publicitat impresa. I, finalment, com es presentaven al conjunt de la societat industrialitzada, a partir de l'anàlisi de la seva participació en les exposicions regionals, nacionals i internacionals.

4.2. Metodologia

Les fonts de caràcter primari conformen l'eix central d'aquesta tesi doctoral, ja que la major part de capítols es basaran en l'explotació tant de documentació com de publicacions produïdes durant el període estudiat.

Tot i així, també es contempla l'ús de fonts secundàries per a l'elaboració i la redacció de l'estat de la qüestió, així com per la contextualització dels diferents apartats de la investigació. La lectura i l'anàlisi de la bibliografia presentada a l'estat de la qüestió ens permetrà definir, en una primera fase, l'estat general del sector de les arts gràfiques de Barcelona i la revolució tècnica que va patir,

utilitzant els manuals i les obres sobre disseny gràfic i publicitat per a la descripció dels elements publicitaris impresos. Deixant de banda aquests apartats de contextualització, però, la resta de la investigació es basarà en l'explotació de fonts primàries.

La majoria dels estudis sobre el segle XIX que hem comentat tenen com a font primària les guies de la ciutat de Barcelona i els anuaris publicats a partir de l'últim terç del segle XIX, en les quals es pot trobar una relació dels establiments d'impremta i litografia actius a la ciutat, amb el seu nom i l'adreça. El corpus inicial de consulta d'aquestes publicacions és el següent (per ordre cronològic):

- MATAS, José; Saurí, Manuel (1842). *Guía de forasteros en Barcelona, judicial, gubernativa, administrativa, comercial, artística y fabril*. Barcelona: Manuel Saurí.
- MATAS, José; Saurí, Manuel (1849). *Manual histórico-topográfico, estadístico y administrativo ó sea guía general de Barcelona*. Barcelona: Impr. y Libr. de Manuel Saurí.
- MATAS, José; Saurí, Manuel (1854). *Manual histórico-topográfico, estadístico y administrativo ó sea guía general de Barcelona*. Barcelona: Impr. y Libr. de Manuel Saurí.
- J. A. S. (1857). *El Consultor. Nueva guía de Barcelona*. Barcelona: Imprenta de La Publicidad, a cargo de A. Flotats.
- J. A. S.; M. LL. (1859). *El Consultor. Nueva guía de Barcelona*. Barcelona: Imprenta de La Publicidad, de Antonio Flotats.
- MATAS, José; Saurí, Manuel (1860). *Guía general de Barcelona*. Barcelona: Impr. de Manuel Saurí.
- J. A. S.; M. LL. (1863). *El Consultor. Nueva guía de Barcelona*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Narciso Ramírez.
- MATAS, José; Saurí, Manuel (1864). *Guía general de Barcelona*. Barcelona: Impr. de Manuel Saurí.
- LEON, D. L. R. (1879). *Guía consultiva o indicador general de Barcelona*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Eusebio Riera.
- MELER, Tomás (1887). *Anuario Meler, oficial é indicador general de la industrial y del comercio de Barcelona*. Barcelona: El Seguro industrial y mercantil.
- LEON, D. L. R. (1894). *Guía consultiva o indicador general de Barcelona*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Eusebio Riera.
- MANAUTA, J. (1896). *Guía enciclopèdica de Barcelona*. Barcelona: s.n.
- *Anuario-almanaque del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración (1879-1880)*. Madrid: Carlos Bailly-Baillièere.
- *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración (1881-1894; 1900)*. Madrid: Carlos Bailly-Baillièere.

- *Anuario-Riera. Guía general de Cataluña: comercio, industria, profesiones, artes y oficios, propiedad urbana, rústica y pecuaria* (1896-1899; 1901). Barcelona: Centro de Propaganda Mercantil.

Feta una primera aproximació a aquesta font, però, es posen de manifest una sèrie de limitacions. En primer lloc, la seva publicació era discontinua, ja que sovint eren publicades una sola vegada per part d'un editor o llibreter i només en poques ocasions trobem una certa continuïtat. En segon lloc, la fiabilitat d'aquesta font es pot posar en entredit degut a que el seu editor no era una entitat oficial, sinó un particular amb possibles interessos comercials, fet que podria condicionar l'aparició del total d'establiments en aquestes llistes. Tot i aquestes limitacions, les dades extretes de les guies i dels anuaris permetran, d'una banda, quantificar el nombre d'establiments actius en una determinada data –sense establir períodes continuats– per contribuir al dibuix del panorama general del sector; i de l'altra, començar a elaborar el directori d'establiments actius amb els noms –en moltes ocasions només el nom comercial–, les adreces i el període d'activitat de cada un, malgrat la discontinuïtat.

Davant les limitacions que presenten aquest tipus de publicacions, es fa necessari utilitzar una font més fiable que permeti superar i complementar la discontinuïtat cronològica i la possible subjectivitat de les esmentades publicacions. Aquesta font són els llibres de matrícula de la contribució industrial custodiats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, dins del fons de la Delegació Provincial d'Hisenda de Barcelona¹⁰. Aquest impost es va implantar arran de la gran reforma de Mon-Santillán de 1845, que va transformar el sistema tributari de l'Estat i va introduir un sistema unificat i centralista basat en els principis liberals de legalitat, suficiència i generalitat. Sota les ordres del Ministre d'Hisenda Alejandro Mon, i després dels treballs previs de la comissió del projecte encapçalada per Ramón Santillán i nombrada el desembre de 1843, es va executar la gran reforma tributària de l'Estat el 23 de maig de 1845, tractant-se d'una de les mesures més importants del primer govern moderat de Ramón Mª Narváez (González, 2018). A partir de llavors, es van suprimir altres tributs, com les duanes interiors, els delmes, l'alcabala i els «millones», donant més importància als impostos directes que als indirectes. El nou sistema tributari es va fonamentar en tres impostos directes (contribució sobre béns immobles, conreus i ramaderia; subsidi industrial i de comerç; i dret d'inquilinat, de només un any de vigència). Entre els impostos indirectes hi havia el de consums i el d'hipoteques (anomenat després drets reials, gravava les transmissions, l'arrendament i l'establiment de càrregues sobre béns immobles) (Portillo, 1997; Cruz, 1995)¹¹.

Tal com hem comentat, es tracta d'una font de caràcter fiscal fonamental per a l'estudi de qualsevol sector industrial, ja que recollia l'impost que gravava

¹⁰ ACA. Fons de la Delegació Provincial d'Hisenda de Barcelona. Subfons Gestió Tributària (tributs). Subfons Tributs posteriors a 1845. Directes. Subfons Contribució Industrial. Codi de referència: ES.08019.ACA/5.20.2.4.1.

¹¹ Per a més informació sobre la reforma fiscal de 1845, veure Estapé (1971) i Fontana (1980).

l'exercici de qualsevol indústria o activitat comercial, professió, art o ofici a partir de 1845. Des de la implantació de l'anomenat Subsidio Industrial y de Comercio el 1845, es van incloure els establiments d'impremta i de litografia en categories i classes diferenciades, que van anar canviant amb les modificacions que va patir el reglament al llarg del temps. Al primer reglament de 1845¹², consten de la següent manera:

Tarifa I. Tarifa general de las industrias y profesiones que han de contribuir por base de población:

- Quinta clase: Impresores o dueños de imprentas
- Sexta clase: Establecimientos de litografía

Al cap de pocs anys, i sense cap modificació al reglament, els impressors o propietaris d'imprentes passen a la classe quarta dins de la mateixa Tarifa I, quedant de la manera següent:

Tarifa I. Tarifa general de las industrias y profesiones que han de contribuir por base de población:

- Clase 4ª: Impresores o dueños de imprentas
- Clase 6ª: Establecimientos de litografía

A la següent modificació, de 1870¹³, hi ha un canvi, ja que els impressors canviaran de tarifa, passant a la quarta, dedicada a arts i oficis:

Tarifa I. Tarifa general de las industrias y profesiones que han de contribuir por base de población:

- Clase 6ª: Núm. 2 o 3. Establecimientos de litografía, de timbrar papel y de imprimir tarjetas

Tarifa IV. Artes y oficios

- Clase 5ª: Núm. 3. Impresores o dueños de imprenta

Aquesta distribució canviarà significativament a partir de la modificació de 1882¹⁴, moment en el qual l'impost deixa de cobrar-se en funció de la base de població – com s'havia fet fins llavors– i en algunes classes determinades, es pagarà en funció del nombre de màquines i la seva capacitat productiva. Aquest canvi afecta als establiments d'arts gràfiques, ja que es diferenciarà entre els impressors amb premses mogudes a mà i els tallers d'imprimir amb màquines. Quedaran distribuïts de la manera següent:

Tarifa 3: dentro de Otras fábricas, artefactos o Construcciones

- 313: Talleres de imprimir: pagarán por cada máquina de imprimir, sea cualquier su motor y la producción de hojas impresas, hasta el número de 1.000 por hora. 275 ptas.
Hasta 4.000 id. 400 ptas.

¹² Veure *Gaceta de Madrid*, 3937, 25-VI-1845 a 3938, 26-VI-1845.

¹³ Veure *Gaceta de Madrid*, 85, 26-III-1870 a 93, 03-IV-1870.

¹⁴ Veure *Gaceta de Madrid*, 5, 05-01-1882; 197, 16-VII-1882 a 198, 17-VII-1882.

Hasta 6.000 id. 625 ptas.
Hasta 10.000 id. 800 ptas.
Hasta 10.001 en adelante. 1.000 ptas.

Tarifa 4: Artes y oficios

- Clase 7: núm. 23. Impresores con prensas movidas a mano
- Clase 8: núm. 28. Establecimientos de litografía, de timbrar papel y de imprimir tarjetas

A partir d'aquest moment, es comencen a diferenciar aquells establiments d'impremta amb «màquines», inclosos a la tarifa 3 –que pagaran el tribut en funció del nombre de màquines i de la seva capacitat productiva–, de les impremtes amb premses mogudes a mà, incloses a la tarifa 4 d'arts i oficis. En aquesta modificació els establiments de litografia passen de la tarifa 1 a la 4 però encara no hi ha la diferenciació entre establiments amb premses manuals i establiments amb màquines.

Aquesta la trobem en la modificació del reglament de 1893¹⁵, que distribueix les activitats de la següent manera:

Tarifa 3: dentro de Otras fábricas, Construcciones y artefactos o máquinas empleadas en diferentes industrias

- 341: Talleres de imprimir con máquinas, cualquiera que sea su sistema, su motor y la regularidad de su trabajo. Pagarán:
Talleres con una sola máquina cuya producción no exceda de 1.000 hojas impresas por hora. 202 ptas.
Los mismos con dos máquinas de las expresadas en el párrafo anterior, pagarán por cada máquina. 168 ptas.
Los mismos con tres máquinas ídem íd., pagarán por cada máquina. 140 ptas.
Los mismos con cuatro o más máquinas ídem id., pagarán por cada una. 112 ptas.
Talleres con una sola máquina cuya producción de hojas impresas no exceda de 4.000 por hora, pagarán por máquina. 314 ptas.
Los mismos con dos máquinas de las expresadas en el párrafo anterior, pagarán por cada una. 224 ptas.
Talleres con una sola máquina cuya producción de hojas impresas no exceda de 6.000 por hora, pagarán por la máquina. 504 ptas.
Los mismos con dos o más máquinas de las expresadas en el párrafo anterior, pagarán por cada una. 336 ptas.
Talleres con una sola máquina cuya producción de hojas impresas no exceda de 10.000 por hora, pagarán por la máquina. 672 ptas.

¹⁵ Veure *Gaceta de Madrid*, 105, 15-04-1893 a 108, 18-04-1893. El 1896 hi hagué una nova modificació del reglament en la qual la subdivisió va seguir igual, només van canviar els números dins de cada classe. Una altra modificació tingué lloc el 1900, però no l'hem tingut en compte ja que només afectava a altres classes i tarifes diferents i, a més a més, els volums dels llibres de matrícula industrial pertanyents a aquest any i al següent no s'han conservat i per tant no han pogut ser objecte d'anàlisi.

Los mismos con dos o más máquinas de las expresadas en el párrafo anterior, pagarán por cada una. 504 ptas.

Talleres con una sola máquina cuya producción de hojas impresas sea mayor de 10.000 por hora, pagarán por la máquina. 784 ptas.

Los mismos con dos o más máquinas de las expresadas en el párrafo anterior, pagarán por cada una. 616. ptas.

Nota primera. Cuando las máquinas de un mismo taller sean de distinta producción de hojas impresas, a las que más hojas por hora produzcan se les fijará su cuota sin tomar en cuenta la existencia de las restantes máquinas, y a las inmediatamente inferiores en producción se les impondrá la cuota respectiva reducida, tomando en cuenta su número, sumando al de las máquinas de producción superior antes citada; procediendo así sucesivamente hasta liquidar la cuota total del taller.

Nota segunda. En los talleres comprendidos en el núm. 341 podrán tener sus dueños exclusivamente para el servicio de pruebas, una prensa de mano cuando el número de máquinas de imprimir no exceda de tres; dos prensas cuando las máquinas no excedan de seis, y tres prensas cuando las máquinas sean siete o en mayor número, sin pago por ellas de cuota alguna; pero si dichas prensas se destinaren a otros trabajos o impresiones, satisfarán independientemente la cuota señalada a los impresores de la tarifa 4ª de artes y oficios, y sus dueños serán agremiados con ellos.

- 342. Talleres de imprimir tarjetas, circulares, facturas y otros objetos análogos con prensas “Minervas”, “Progreso” o de otro cualquier sistema de presión plana. Se pagará por una sola máquina. 70 ptas.

Los mismos talleres con dos máquinas de las expresadas anteriormente. Se pagará por cada máquina 50 ptas.

Los mismos talleres con tres o más máquinas. Se pagará por cada máquina 40 ptas.

- 343. Talleres o establecimientos litográficos con máquinas, cualquiera que sea el sistema, su motor, la regularidad de su trabajo y la producción de hojas litografiadas. Se pagará cuando solo contengan una máquina, 200 ptas.

Los mismos talleres, cuando contengan 2 máquinas. Se pagará por cada máquina 175 ptas.

Los mismos, cuando contengan tres máquinas. Se pagará por cada una 150 ptas.

Los mismos, cuando contengan cuatro o más máquinas. Se pagará por cada una 125 ptas.

Nota. Los dueños de estos talleres podrán tener, exclusivamente para el servicio de pruebas, una prensa de mano cuando el número de máquinas litográficas no exceda de tres; dos prensas cuando las máquinas sean de tres a seis y tres prensas cuando las máquinas pasen de seis. Pero si las prensas se destinan a otros trabajos o exceden del número proporcional marcado, satisfará independientemente la cuota señalada a los litógrafos en la tarifa 4ª, agremiándose con estos.

Tarifa 4: Artes y oficios

- Clase 4: Núm. 16. Impresores con prensas sistema antiguo movidas a mano.

Si la impresión se hace con máquinas que no sean las indicadas prensas, pagarán con arreglo a los números 341 y 342 de la tarifa 3ª.

Cualquiera imprenta sostenida con fondos públicos contribuirá también por el concepto que respectivamente le sea aplicable.

- Clase 5ª: núm. 29. Litógrafos con prensas a mano. Podrán tener una máquina de las llamadas “Minerva” o “Progreso”, exclusivamente para imprimir tarjetas, facturas y membretes.

Si además se sirven de máquinas que no sean las expresadas, pagarán por ellas con arreglo al núm. 343 de la tarifa 3ª.

A través d'un inventari de les matrícules i llistes cobratòries de la contribució industrial s'han localitzat un total de 79 volums pertanyents al municipi de Barcelona, als quals hi hem de sumar 11 volums del municipi de Gràcia, 17 del municipi de Sant Martí de Provençals, 2 volums del municipi de Les Corts i 1 volum del municipi de Sant Gervasi de Cassoles. Pel que fa a aquests municipis que després serien agregats, es procedirà a la consulta dels volums conservats als diferents arxius de districte, en els quals, a excepció de l'Arxiu Municipal del Districte de Gràcia –en el qual es conserven els volums del 1870 al 1895– i de l'Arxiu Municipal del districte de Sant Martí –amb un sol volum corresponent al 1856–, no s'han conservat els llibres de matrícula industrial.

Es tracta, doncs, d'un fons incomplet, ja que del municipi de Barcelona manquen una gran quantitat de volums pertanyents als exercicis de 1858, 1860, 1859-1873, 1880, 1886-1892 i 1898-1900 i dels existents, n'hi ha algun de parcial que no conté totes les tarifes relatives al món de les arts gràfiques. De la mateixa manera, no s'han conservat la gran majoria de volums pertanyents als municipis posteriorment agregats a la ciutat de Barcelona. Altrament, cal tenir en compte que el nom que figura als llibres de matrícula pot correspondre al nom del propietari i no al nom comercial de l'establiment, igual que l'adreça, que també pot pertànyer al domicili particular del propietari i no al del taller. Finalment, després d'unes primeres aproximacions, cal advertir que tot i tractar-se d'una font fiscal depenent d'un organisme oficial, en algunes ocasions no hi apareixen registrats tots els establiments actius, degut, potser, al seu registre en alguna altra categoria.

No obstant això, l'anàlisi i l'explotació d'aquesta font documental ens permetrà, d'una banda, determinar el panorama general del sector basat en el nombre d'establiments actius, així com la seva activitat, de manera més completa i durant un període més continuat en el temps. Fins al moment, aquesta font només s'havia utilitzat per a localitzar un determinat establiment o per comptabilitzar el nombre de tallers actius en una determinada data però no per a analitzar el sector de manera global així com la seva evolució. D'altra banda, ens permetrà analitzar el grau i el procés de mecanització dels tallers d'arts gràfiques a dos nivells: a nivell general del sector i a nivell individual, fent possible extreure informació sobre la maquinària existent en cada un dels establiments. I, finalment, ajudarà a completar el directori descriptiu d'establiments amb dades relatives al període d'activitat, a l'activitat desenvolupada, a la maquinària de la qual disposaven i als noms i les

adreces amb els seus corresponents canvis. A més a més, en alguns casos permetrà establir línies successòries en la trajectòria de determinats establiments sense lligams familiars, ja que alguns noms aniran seguits de les partícules «Hoy... » o «Antes... ».

Cal tenir en compte que en un primer moment es va contemplar la possibilitat d'utilitzar el Cadastre de Barcelona, concretament la sèrie d'Indústria i Comerç però després d'unes primeres indagacions, s'ha descartat com a font principal degut a la manca de volums corresponents a la cronologia estudiada. El fons, conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat, només arriba fins el 1866 i de manera discontinua. Per aquest motiu hem emprat com a font principal els llibres de matrícula industrial.

El conjunt d'impresos publicitaris dels establiments d'arts gràfiques d'aquest període conformen una altra font important per al seu estudi. La localització d'aquest material és complexa degut, en gran part, a la seva dispersió en entitats patrimonials de tot tipus: biblioteques, arxius, museus i, també, col·leccions privades. El fet de tractar-se d'uns documents de caràcter documental però sobretot eminentment gràfic i, normalment, de poca entitat material, fa que es trobin dispersos en diferents seccions, fons o col·leccions d'un mateix centre. Habitualment es tracta de material no catalogat ni descrit peça a peça –a excepció d'algunes tipologies com els cartells– i conservat en reculls classificats per tipologia de manera molt general o simplement en caps amb noms com «material vari», «altres», etc.

Per tal de localitzar la major part d'impresos d'aquest tipus, partint de la seva utilització en investigacions prèvies, hem seleccionat els centres següents: les col·leccions de l'àmbit de gràfics de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, el Museu Frederic Marès, el fons Francesc Cabana conservat a l'Arxiu Nacional de Catalunya, la unitat gràfica de la Biblioteca de Catalunya i la col·lecció d'*ephemera* del Museu de Montserrat. També es consultarà el fons general de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, el de l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona, la col·lecció d'*ephemera* de la Biblioteca Nacional de España, el Museu del Disseny i el Centre de Documentació del mateix, les biblioteques universitàries, destacant el CRAI de la Universitat de Barcelona, les col·leccions del Museu Nacional d'Art de Catalunya, així com la Biblioteca Joaquim Folch i Torres del mateix, la Biblioteca Pública Arús, la de l'Ateneu Barcelonès i la Biblioteca Museu Víctor Balaguer. Tampoc podem deixar de banda les col·leccions particulars, gràcies a les quals s'ha conservat bona part d'aquest material. Així mateix, es procedirà a localitzar impresos publicitaris reproduïts en publicacions actuals com catàlegs d'exposicions o monografies especialitzades.

D'altra banda, també farem ús dels impresos publicitaris recollits durant l'estada de recerca de quatre setmanes realitzada a París, durant la qual vam consultar fons de diverses entitats patrimonials per tal de localitzar el mateix tipus de material i

així poder establir una comparativa més enllà de les fronteres nacionals. Vam consultar els fons de la Bibliothèque Forney, la Bibliothèque Nationale de France – especialment les col·leccions d’estampes i gravats–, l’Institut National d’Histoire de l’Art i el Musée des Arts Décoratifs.

Hem de tenir en compte que el material recollit no pretén abastar la totalitat d’impresos publicitaris de les impremtes i litografies de l’època, sinó que l’hem d’entendre com a una mostra representativa. La fràgil materialitat d’aquestes peces, així com la subjectivitat dels col·leccionistes a l’hora de recollir-les han condicionat la seva conservació fins a dia d’avui i, consegüentment, la mostra a la qual podem tenir accés.

Aquestes peces proporcionen informació de tipus qualitatiu, la qual analitzarem des de diferents vessants: la varietat tipològica, les característiques formals, les tècniques utilitzades i la seva iconografia, tenint en compte que aquests impresos no són només una font documental de la qual podem extreure informació –nom, adreça, etc.–, sinó que tenen valor en si mateixos i constitueixen una mostra de la producció d’aquests establiments. Aquest conjunt d’informació qualitativa serà recollida i tractada mitjançant una base de dades amb els camps necessaris per a poder assolir part dels objectius marcats.

La base de dades, tal com mostra el formulari de la Fig. 1, agrupa els camps de descripció en cinc àmbits principals: identificació, descripció material, descripció iconogràfica, ubicació i altres dades i la reproducció de la imatge, a partir de camps de text lliure i de marcadors. L’àmbit d’identificació, en el qual hi consten les dades del productor així com el text reproduït en l’imprès, serviran per a completar el directori descriptiu d’establiments, així com la imatge, que, si s’escau, es podrà incloure en el directori com a mostra representativa del mateix taller. La resta d’àmbits relatius a la descripció formal i iconogràfica de cada peça, així com les imatges, s’utilitzaran per analitzar com es mostrava el sector davant de la societat barcelonina. És a dir, com es volien fer visibles davant del possible client, posant-li a les mans la millor mostra de la seva producció, convertint-lo, per tant, en el millor vehicle publicitari.

Paral·lelament, utilitzarem una segona base de dades destinada a recollir totes les dades relatives a cada un dels establiments d’arts gràfiques localitzats. Aquesta està formada per un seguit de camps de text lliure i de marcadors que ens permetran identificar, ubicar i descriure l’activitat de cada taller de manera detallada. Els camps són els següents: nom del productor, adreça principal, altres adreces, any de fundació, any de tancament, període d’activitat documentat, altres noms, predecessors, successors, peus d’impremta coneguts, activitat general de l’establiment, serveis oferts, imatge de l’establiment, descripció i dades, participació en exposicions (premis i medalles), història de l’establiment, personatges relacionats, marca tipogràfica, arxius o centres amb documentació relativa, documents relacionats, bibliografia i observacions.

Fig. 1. Formulari de la base de dades d'impresos publicitaris

**IMPRESOS PUBLICITARIS DE LA INDÚSTRIA
DE LES ARTS GRÀFIQUES DE BARCELONA (1850-1910)**

Isaura Solé Boladeras

IDENTIFICACIÓ

Id Tipologia Número d'imatge

Format Número de pàgines Imatge

Alt Ample

Tipus de productor

Nom del productor

Autors o Participants

Títol

Títol de la publicació Número Pàgina

Lloc d'impressió Editor

Impressor Any de publicació Datació

Peu d'impremta

DESCRIPCIÓ MATERIAL

Textual o il·lustrat Color

Tècnica Suport

Tintes Perfil

Inscripcions

Idioma Castellà Anglès Altres
 Català Italià
 Francès Alemany

Estil

Precisions

DESCRIPCIÓ ICONOGRÀFICA

Descripció

Elements iconogràfics

- Imatge del producte
- Impresos efimers
- Eines d'impr./lito.
- Al·legoria impremta
- Retrat/caricatura impressor
- Figura femenina
- Imatge de l'establiment
- Barcelona

- Gutenberg/Senefelder
- Putti
- Al·legories ind., comerç
- Al·legoria arts
- Medalles
- Mapa amb ubicació

Elements textuais

- Descripció del producte (enumeració)
- Medalles i premis expos
- Preus
- Segell
- Història o dades de la casa
- Proveïdor de la casa relai
- Exposició concreta
- Representant a Barcelona

Productes anunciats

- Impresos comercials
- Impressions de luxe
- Relleus i/o daurats
- Adreses
- Factures
- Etiquetes
- Cromos
- Targetes
- Targetes de ball
- Calendaris
- Programes
- Cartells
- Gravats-Estampes
- Lito. sobre llauna
- Prospectes
- Anuncis
- Àlbums
- Enquadernacions
- Timbres
- Mapes i plànols
- Objectes d'escriptori
- Papereria
- Llibros rayados
- Publicacions/líbrs

UBICACIÓ I ALTRES DADES

Observacions

Bibliografia

Estat de conservació

Data de consulta

Ubicació

Topogràfic

A més a més, aquesta segona base de dades està vinculada a la primera dedicada als impresos publicitaris per tal que a la fitxa de cada establiment hi apareguin relacionats els diferents impresos i anuncis localitzats. Les fitxes obtingudes de cada un dels establiments, doncs, recullen tota la informació localitzada en les diverses fonts consultades i constituïran la base del directori descriptiu inclòs al bloc III d'aquesta tesi doctoral.

Una altra font important per al desenvolupament de la tesi està formada per les publicacions periòdiques editades durant el període estudiat. Es procedirà a la consulta i l'anàlisi de dos tipus de publicacions diferents. D'una banda, les revistes especialitzades del sector, i de l'altra, la premsa de consum general.

Dins del primer grup, les revistes publicades pels mateixos professionals del sector, hem de distingir-ne dos tipus: les anomenades revistes tipogràfiques o *house organ*, i els butlletins editats per les societats obreres de tipògrafs¹⁶. La major part de números es troben custodiats a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, a la Biblioteca de Catalunya i a la Biblioteca Pública Arús, tot i així, no s'han conservat senceres. En qualsevol cas, aquestes publicacions ofereixen testimonis de primera mà dels professionals del sector que ens serviran, sobretot, per detallar el funcionament intern dels tallers, la maquinària que s'hi utilitzava, les tasques desenvolupades per cada un dels professionals i les seves condicions de treball. D'altra banda, seran la font principal per a dibuixar com es mostraven davant dels professionals del mateix sector, a la vegada que donen detalls d'altres vies de difusió com la participació en certàmens i exposicions.

Dins del segon grup, el de la premsa de consum general, hem seleccionat publicacions pertanyents a diferents gèneres tenint en compte la presència d'anuncis publicitaris en les seves pàgines. Entre elles hem seleccionat publicacions representatives de la premsa diària com el *Diario de Barcelona* o *La Publicidad*; publicacions enfocades específicament a la publicitat d'indústries i comerços com *El Anunciador Catalán*, *El Eco de Barcelona*, *La Unión de Contribuyentes* o *El Anunciador Barcelonés*; altres periòdics de caràcter literari i, finalment, les anomenades il·lustracions com *La Ilustración*, *La Ilustración Hispano-Americana*, *La Ilustración Artística* i *La Ilustració Catalana*, així com les revistes de caràcter artístic com *Hispania*, *Quatre Gats* o *Pèl & Ploma*, sempre dins la cronologia estudiada¹⁷. Amb la consulta d'aquestes publicacions es pretén localitzar i recollir els anuncis publicitaris dels establiments barcelonins d'arts gràfiques per tal d'analitzar la seva presència en la premsa de consum general de l'època. A més a més, l'estudi formal d'aquests petits anuncis contribuirà a entendre com es mostraven davant de la societat barcelonina de l'època. D'altra banda, la informació extreta d'aquests reclams, de caràcter eminentment textual i descriptiu, permetran completar el directori d'establiments, aportant dades sobre el tipus de serveis que oferia cada un d'ells.

¹⁶ La relació de revistes utilitzades es pot consultar a l'apartat 1.2 de la bibliografia.

¹⁷ La relació de publicacions utilitzades es pot consultar a l'apartat 1.4 de la bibliografia.

Finalment, l'últim conjunt documental a tenir en compte per a la investigació està format per la documentació relativa a les exposicions industrials i artístiques, tant locals com regionals, nacionals i, fins i tot, internacionals. D'una banda es consultaran i analitzaran totes les publicacions relatives a aquests certàmens disponibles, ja siguin els diversos catàlegs oficials de cada un, així com les ressenyes publicades, els articles apareguts en premsa i el contingut dels òrgans de cada certamen, com poden ser *l'Eco de la Exposición Regional* per la de Vilanova i la Geltrú de 1882 o *La Exposición*, per la universal de Barcelona de 1888¹⁸. De l'altra, es procedirà a consultar la documentació administrativa dels organitzadors dels certàmens barcelonins en els casos en què s'ha conservat. És el cas de la documentació conservada sobre l'exposició de productes celebrada el 1877 a l'edifici de la universitat, consultable a l'Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona; la documentació relativa a l'exposició regional de Vilanova i la Geltrú de 1882, conservada a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer; aquella relativa a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, conservada a l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona; i, finalment, la documentació conservada a l'Arxiu del Museu Nacional d'Art de Catalunya relativa a les exposicions de Belles Arts i Indústries Artístiques de la ciutat celebrades durant l'última dècada del segle XIX.

Les dades obtingudes del buidatge d'aquestes fonts documentals permetran analitzar i descriure amb profunditat la participació dels establiments barcelonins d'arts gràfiques en els certàmens i les exposicions locals, nacionals i internacionals i, d'aquesta manera, analitzar com es visibilitzaven i mostraven en aquests grans aparadors que agrupaven el progrés i la innovació de tots els àmbits industrials, comercials i artístics del moment. A més a més, la consulta de la documentació administrativa d'un dels certàmens utilitzada per a la realització del nostre treball de final de màster¹⁹, ens posa en disposició de saber que en els butlletins o sol·licituds d'admissió en les exposicions es recullen dades sobre determinats establiments, com l'any de fundació, el nombre i gènere de treballadors o el seu salari mitjà. Dades que ens serviran per a explicar el funcionament general d'un taller, les condicions laborals dels seus treballadors i per reflexionar, també, sobre la presència de la dona al sector.

La consulta i l'anàlisi d'aquest conjunt de fonts, doncs, ens permetrà definir i conèixer el panorama general del sector des de diferents punts de vista, així com l'estudi individual de cada un dels establiments actius durant la segona meitat del segle XIX, amb l'objectiu últim de contribuir al desenvolupament de l'estudi de la història de les arts gràfiques catalanes d'aquest període.

¹⁸ Ambdós inclosos en la relació de publicacions periòdiques consultades dins del punt 1.4 de la bibliografia.

¹⁹ El treball final de màster es va centrar en l'estudi de l'*ephemera* al voltant de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888 (Solé, 2014).

**II. LES ARTS GRÀFIQUES
A BARCELONA
DURANT LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX**

1. Context històric, social, tècnic i tecnològic del món del llibre i les arts gràfiques a la Catalunya de la segona meitat del segle XIX

Durant el segle XIX, sobretot la segona meitat, el món del llibre i de les arts gràfiques es va transformar radicalment degut a una sèrie de canvis econòmics, socials, tècnics i tecnològics marcats, al seu torn, pel desenvolupament de la Revolució Industrial i per la convulsa situació política del moment. Durant bona part del segle XIX, Espanya va viure una situació històrica poc estable degut als enfrontaments constants entre conservadors i progressistes i entre isabelins i carlins, i no va ser fins a l'últim terç del segle, que es va aconseguir una certa estabilitat amb el relatiu triomf de l'Estat Liberal. Paulatinament, els nous governs assumirien l'ideari d'una burgesia urbana i industrial que afavoria el progrés econòmic i l'expansió del comerç i de la indústria.

Des de la segona meitat del segle XIX, Espanya va experimentar un gran augment de població als grans nuclis urbans com Barcelona degut, principalment, al desplaçament de la població del camp a les ciutats per a treballar en les noves indústries, i a la millora general de les condicions de vida –salut, higiene i alimentació. Durant aquest període es va anar formant una nova organització social, sobretot dins de les societats urbanes, que desembocaria en el desenvolupament de tres grups socials. El primer grup el formava l'alta burgesia capitalista constituïda per l'aristocràcia mercantil, els industrials del cotó i del ferro i els banquers, els quals destacaven per la seva riquesa i la seva educació. El segon grup el formava la classe mitjana urbana composta majoritàriament per funcionaris, propietaris de petits tallers i comerços, metges, advocats, militars, etc., tots ells ansiosos per aconseguir un benestar idealitzat. I, finalment, el tercer i més majoritari, la gran massa proletària composta pels obrers de les grans fàbriques, del gran sector de la construcció i dels treballadors dels tallers que s'estenien per tota la ciutat (Bellver, 2016).

Paral·lelament al desenvolupament social i al creixement de població, es va produir una gran transformació urbanística a les ciutats industrialitzades. A Barcelona, aquesta va estar marcada per l'enderrocament d'una part de la muralla medieval el 1854 i, sobretot, per l'aplicació del Pla Cerdà a partir de 1859, que comportaria la construcció de l'Eixample i un creixement de la ciutat que s'acabaria de completar el 1897 amb l'agregació de la gran majoria de pobles circumdants. La burgesia barcelonina, interessadament impregnada de l'esperit de progrés i de consum, va aprofitar aquesta expansió per establir-se en aquesta nova zona urbanitzada de la ciutat, des de la qual dirigiria els seus negocis. La classe mitjana, per la seva banda, obtenia feines qualificades i millorava substancialment la seva qualitat de vida i, finalment, el proletariat, a més a més de trobar una feina que els permetia subsistir, aconseguia un reconeixement social i el consentiment

per a organitzar-se en sindicats i societats per lluitar pels seus drets com a treballadors, malgrat continuar en unes condicions laborals deplorables.

Aquest context històric, polític i social, juntament amb les conseqüències derivades de la Revolució Industrial, el maquinisme i la innovació constant en tots els sectors productius, marcaria l'esdevenir del món del llibre i de les arts gràfiques a Catalunya, que experimentarien un seguit de canvis que marcarien un abans i un després en la seva història.

1.1. Món editorial: nous lectors i noves estratègies

Durant el segle XIX, assistirem al creixement d'una gran massa social que, per primera vegada, comença a tenir possibilitats d'accedir a l'alfabetització. La implantació de l'escolarització obligatòria (1857), per bé que aplicada amb greus deficiències, va comportar l'augment del nombre de lectors i del públic consumidor de lletra impresa²⁰. Aquest fet va propiciar l'increment de la massa de lectors, al seu torn, va repercutir en un increment notable dels tiratges dels llibres no només de llibres i romanços populars sinó, especialment, de diaris i revistes. Com a conseqüència, el que abans havia estat un producte car i selecte –el llibre– s'abaratia progressivament i esdevenia una mercaderia més en l'entramat econòmic de les societats avançades (Barjau, 2002: 30).

Sumat a aquest augment de la massa lectora, l'ampliació de la xarxa de carreteres i, sobretot, la introducció del ferrocarril –a partir de la dècada de 1880–, també va contribuir a la lenta però continuada millora dels sistemes de distribució del llibre. A més a més, la llei d'impresma de caràcter liberal promulgada per Sagasta el 1883, simplificava els requisits d'autorització de noves publicacions i els delictes d'impresma i les penes subsegüents es reduïen als tipificats en el Codi Penal i, per tant, queien sota la competència del poder judicial. A més a més, la llei de 1883 recollia, també, en els articles segon i tercer, una taxonomia dels textos impresos que esmenava la del decret de 1852, atès el devesall d'innovacions tècniques projectat aleshores sobre les arts gràfiques, eixamplant la varietat de gèneres i el ventall terminològic: «Artículo 2.º Los impresos se dividen en libros, folletos, hojas sueltas, carteles y periódicos. Tiene también la consideración de impresos los dibujos, litografías, fotografías, grabados, estampas, medallas, emblemas, viñetas y cualquiera otra producción de esta índole [...]» (Llanas, 2004: 28-29).

Així doncs, a mesura que avançava el segle, el llibre va deixar de ser un instrument de les classes superiors per passar a ser d'interès per a totes les classes socials. La demanda de lectura no pararia d'augmentar degut als nous públics lectors

²⁰ No obstant això, els índex d'analfabetisme coneguts són especialment baixos entre les dones, els treballadors i els obrers assalariats. Alfabetització i escola són conceptes associats a les zones urbanes, en els quals finals de segle, hi vivia a un 40 % del total d'habitants del Principat. Malgrat això, l'increment de l'hàbit de lectura existeix, i reflecteix un seguit de noves realitats (Llanas, 2004: 15-16).

procedents de la classe mitjana i de la classe treballadora que, gràcies a l'abaratiment de costos, podien aconseguir aquest producte a un preu assequible (Escolar, 1984: 448-466). Aquest interès creixent per la lectura queda plasmat en els estudis de Jean-François Botrel, que estimen que a l'Espanya de 1870 només s'havien publicat 500 títols, que durant la dècada dels vuitanta s'havia duplicat aquesta quantitat i que al 1905, ja eren més de 2.000 els títols existents al mercat, segons la *Bibliografía española* (Botrel, 1993: 343).

La demanda de producte imprès va anar acompanyat, també, de la demanda cada vegada més gran de la imatge. Llibres, novel·les, impresos populars, romanços, revistes i diaris van començar a incorporar la il·lustració en les seves pàgines fins a arribar a la creació del llibre il·lustrat, primer procedent de l'estranger i, a partir de l'últim terç del segle XIX, ja de producció catalana. El llibre entès com un bé de consum va començar a entrar a les cases, sobretot de la burgesia catalana, que el concebien com a un símbol d'estatus social. Les editorials van començar a diversificar les seves edicions creant biblioteques i col·leccions que configuraven un conjunt homogeni per lluir a les prestatgeries de les cases burgeses, passant a formar part del mobiliari de les sales de visites i dels despatxos.

Durant aquest període, com a conseqüència de l'increment de la massa lectora, de la millora de les xarxes de distribució, de l'augment de producció de demanda i dels nous hàbits lectors, apareixeran nous sistemes de comercialització del llibre com la subscripció i les entregues, que esdevindran un dels fenòmens de venda literària més importants dins el panorama editorial (Llanas, 2004; Baulo, 2003). Aquest sistema consistia en publicar una obra dividint-la en entregues o fascicles, que l'editor anava publicant de manera setmanal a través de diaris i revistes – normalment al cap de setmana– o de manera independent. D'aquesta manera, el lector les anava adquirint i col·leccionant paulatinament fins a aconseguir el volum complet, el qual feia enquadrar seguint les indicacions proporcionades per l'editor i la portada i les tapes que aquest proporcionava. El sistema de publicació per entregues no només es va emprar en novel·les destinades al públic femení –tot i que eren la majoria–, sinó que també es va utilitzar per a publicar altres tipus d'obres com diccionaris, enciclopèdies, obres històriques i geogràfiques, etc. i, habitualment, contenien un volum notable d'il·lustracions. Era una manera de fidelitzar al client que, a la vegada, permetia a l'editor regular la producció segons la demanda i evitar la immobilització de capital i emmagatzematge d'existència (Botrel, 1996: 258). Les novel·les per entregues van esdevenir la base de la producció de moltes editorials de l'època ja que permetia a l'editor començar amb una mínima inversió inicial de capital que recuperava ràpidament aconseguint, d'aquesta manera, finançar la següent entrega, i així successivament. A més a més, gràcies a aquest sistema, molts lectors van poder pagar els llibres, i consegüentment molts autors i artistes van poder viure de l'escriptura i de les seves il·lustracions.

Un altre element a tenir en compte en el foment del gust per la lectura de l'últim terç del segle XIX és la creació i desenvolupament dels anomenats gabinets de lectura. Després de la revolució de 1868 i del reconeixement de la llibertat de premsa per part de la Constitució de 1869, havien començat a proliferar una gran quantitat de diaris i revistes de tot tipus que es van convertir en un reclam pels lectors. Els gabinets de lectura consistien en uns espais en els quals s'hi podien llegir diaris, revistes i obres literàries a partir de l'abonament d'una quota mensual. Des dels seus orígens, els gabinets de lectura van estar associats a les llibreries, tot i que després s'estendrien per altres seus com algunes societats obreres i, si bé en un principi hi havia un major interès per la lectura de la premsa diària, poc a poc el consum literari es va diversificar i augmentar. Amb el temps, aquests centres de lectura acabarien desembocant en la creació de les biblioteques públiques, que permetrien accedir al coneixement a tota la societat (Comas, 2001).

Aquest seguit de canvis van afectar a la configuració i l'organització del negoci editorial, que fins a finals de segle va mantenir una estructura empresarial de propietat individual o familiar. La formació de societats mercantils sota la forma comanditària serà una constant durant la segona meitat del segle XIX, les quals estaran constituïdes pels titulars –que donaran nom a l'empresa, hi treballaran i en respondran amb el seu patrimoni– i pels socis capitalistes, que habitualment seran familiars o amics de confiança (Martínez, 2001: 52-53). La majoria d'empreses catalanes del període es formaran amb aquesta estructura, tot i que altres vegades la injecció inicial de diners tenia una altra procedència, com el bitllet de loteria premiat de Narciso Ramírez o l'herència que Luis Tasso va rebre del seu sogre. En conjunt, el gruix de les empreses editores del darrer quart del segle XIX vorejaren les 25.000 pessetes de capital social, a excepció de les grans editorials aparegudes o desenvolupades durant les últimes dècades, amb una alta capitalització com seran, per exemple, Espasa, Salvat o Montaner y Simón. El desenvolupament editorial d'aquestes grans cases vindrà marcat, també, per l'obertura del mercat hispano-parlant del nou continent americà. Durant la primera meitat del segle XIX, amb la consolidació del lliure comerç amb les noves repúbliques aconseguit després de la batalla peruana d'Ayacucho –desembre de 1824–, el gruix de llibres en castellà exportat no procedia d'Espanya, sinó que ho feia dels Estats Units i de diversos països europeus, amb França al capdavant. Espanya amb prou feines tenia presència internacional –només un 3% dels llibres en castellà exportats procedia d'Espanya– però la situació va canviar entre 1870 i 1898, quan va passar d'exportar 100.000 tones de llibres impresos a 1.000.000 (Llanas, 2004: 52-57). En aquest increment l'edició barcelonina hi va jugar un paper decisiu, convertint-se en un dels majors nuclis exportadors de llibres en llengua castellana de la península.

Cal tenir en compte, també, que el concepte d'editor del moment no era el mateix que l'actual. Al llarg del segle XIX, es comença a discriminar els oficis d'impressor, editor i llibreter i, de mica en mica, les funcions de l'editor les va definint la lògica de l'economia de mercat, en construcció accelerada des del moment que la

Revolució Industrial s'estén a tots els àmbits de la producció. D'aleshores ençà, l'editor tendeix a ser un empresari que desitjablement ha de reunir una triple dimensió: intel·lectual –per encarregar i triar originals–, tècnica –per planificar els aspectes formals dels llibres– i comercial –per respondre als gustos del públic lector i per dissenyar estratègies de difusió (Vélez, 2008c: 303). No obstant això, durant bona part del Vuitcents, abundaran les personalitats mixtes de llibreter, editor i impressor i, a partir de 1870, la major part dels editors industrials disposaran d'un taller d'arts gràfiques propi, el més complet possible.

La segona meitat del segle XIX, doncs, esdevindrà un període crucial pel món editorial català, el quan anirà acompanyat del desenvolupament de la publicitat i d'una important revolució tècnica i tecnològica en l'àmbit de les arts gràfiques sense la qual no hagués estat possible.

1.2. Publicitat i *ephemera*

El desenvolupament de la Revolució Industrial, tal com hem dit, va comportar una sèrie de canvis en els sistemes de producció que, al seu torn, canviarien els sistemes de distribució, de comercialització i de consum. L'aplicació del vapor a la producció industrial a partir de 1883 va facilitar la producció en cadena, deixant progressivament de banda els processos artesanals, i comportant un augment de la producció dels béns de consum sense precedents. Aquest fet va generar una forta competència entre els industrials, els quals, d'una banda, es van veure obligats a denominar els productes amb una marca per diferenciar-los dels altres; i de l'altra, a donar a conèixer aquesta marca. És dins d'aquest context que hem d'entendre el naixement de la publicitat moderna.

La creació de la marca va esdevenir l'element clau pel desenvolupament publicitari. Antigament era el majorista qui dominava el negoci i imposava les seves condicions i preus dins de la cadena productiva i de distribució formada pel fabricant, el majorista/minorista i el consumidor, ja que els productes es venien a granel i no existia una clara diferenciació. La creació de la marca, però, va suposar un canvi en la cadena, donant el poder al fabricant a partir de la individualització i identificació del seu producte²¹. El client ja no volia un producte genèric sinó que volia el producte d'una marca determinada. Aquest fet marcaria un abans i un després en la manera de vendre i d'anunciar dels fabricants.

En un primer moment, la divulgació d'aquesta publicitat es farà a través de les publicacions periòdiques, sobretot de la premsa diària. La seva proliferació dins el panorama espanyol i català el van convertir en un mitjà ideal per a la difusió d'anuncis, ja que arribaven cada dia a les mans dels lectors. D'altra banda, la publicitat es va convertir en un mitjà de finançament fonamental per moltes

²¹ Aquest canvi de poder i de rol entre els fabricants i els distribuïdors queda molt ben dibuixat a les obres sobre història de la publicitat de Raúl Eguizábal (1998); Miguel Ángel Pérez (2001); i Mercedes Montero, Natalia Rodríguez i Francisco Vadera (Montero, 2010).

d'aquestes publicacions, que ben aviat van començar a incorporar seccions dedicades exclusivament a anuncis en les quals els fabricants i els comerciants podien comprar-hi un espai per inserir-hi el seu reclam o, fins i tot, es van crear diaris exclusivament d'anuncis. Durant el primer terç del segle XIX els reclams publicats a la premsa tot just es diferenciaven de les notícies, ja que tenien un estil redaccional sense cap estratègia pròpiament publicitària. Amb el pas dels anys i amb l'ajuda del desenvolupament de les noves tècniques d'impressió i de reproducció, els anuncis van anar incorporant elements per atraure l'atenció del comprador, utilitzant diferents tipografies i cossos de lletra i petits gravats que acabarien convertint-se en veritables il·lustracions litogràfiques.

Ben aviat, però, el reclam publicitari va buscar altres suports més enllà de la premsa per tal d'arribar a la major part de la població possible i és per aquest motiu que, sobretot a partir de la segona meitat del segle XIX, assistirem a la creació i a la proliferació d'un seguit d'impresos publicitaris mai vist fins al moment. Targetes, vinyetes, cromos, fulletons, prospectes, catàlegs comercials, mostraris, fulls volants, etiquetes, envasos i paper d'embolicar, entre molts altres, es van convertir en suport per a la publicitat, que va trobar el seu màxim exponent amb la producció del cartell. Paral·lelament a la creació dels impresos publicitaris, es va produir un augment dels impresos de caràcter comercial, fruit de la necessitat dels industrials i proveïdors per organitzar i sistematitzar totes les seves transaccions. Dins aquest grup, hi podrem trobar factures, rebuts, formularis, talonaris, paper de carta, sobres, etc., que esdevindran el mitjà ideal per a identificar-se de manera individual i com a sector, a través de la capçalera i de la seva iconografia.

La societat barcelonina de l'època, doncs, vivia envoltada d'elements impresos no només publicitaris, sinó derivats de l'activitat pròpia de la ciutat i dels seus esdeveniments. L'oci i el consum van propiciar l'aparició i el desenvolupament de tot tipus de cartells, programes de mà, invitacions, carnets de ball, nades, felicitacions, targetes de visita, etc.

Tot aquest conjunt d'impresos, coneguts amb el nom d'*ephemera*, es caracteritzava pel seu caràcter efímer, ja que eren concebuts amb una finalitat i intencionalitat molt concreta: arribar al client, atraure la seva atenció i fidelitzar-lo o donar informació o testimoni sobre un esdeveniment concret²². Així doncs, una vegada passada la novetat del producte o acabat l'esdeveniment, estaven destinats a acabar a la paperera. L'*ephemera*, doncs, formava part de la vida més quotidiana de la societat i per això hem d'entendre aquests impresos com a un testimoni de l'època i del context que els va crear. Aquests documents, la majoria dels quals han arribat fins als nostres dies gràcies als col·leccionistes, esdevenen una font històrica interessant, ja que poden proporcionar informació de caràcter social,

²² Al nostre treball de final de màster, així com en un article a la revista *Ítem*, oferim un estat de la qüestió sobre l'*ephemera*, la seva fortuna crítica i algunes consideracions entorn de les seves definicions (Solé, 2014; Solé, 2017a).

cultural, associatiu, familiar i econòmic d'una època, d'un país, d'una regió, d'una empresa, d'un grup d'individus o d'una persona determinada (Féron, 2012: 20-21).

El seu estudi en àmbits acadèmics, però, és relativament recent i està en la línia de les investigacions enfocades cada vegada més al coneixement de la vida quotidiana. La Història política va ser la primera d'explotar-los a través dels cartells, els fulletons i la propaganda electoral però els efímers proporcionen informació, sobretot, de la història local, les condicions socials i la vida quotidiana, de la cultura popular i de la història del sentiment religiós, així com també de l'evolució de l'administració nacional, provincial o local a través dels actes oficials i els esdeveniments. En definitiva, esdevenen una font vital per construir la «Història de les mentalitats» (Mennessier, 2005: 21). Per la seva naturalesa sovint modesta, espontània i popular, els efímers il·lustren els canvis, les indignacions, els entusiasmes de les societats amb uns termes, una precisió i un vocabulari que no es troba ens les publicacions formals (Jacquesson, 2003: 21), per això esdevenen un recurs complementari de les fonts i documents tradicionals o «oficials». Si només s'estudiés el context a partir dels llibres o les publicacions periòdiques de l'època, es tindria una visió parcial i fragmentària de la història i del que s'imprimia. Tal com recull Jean-François Botrel (2003), per entendre la producció i la recepció de la producció impresa, no podem limitar el nostre estudi a una sola part, per molt important que sigui, ni considerar cada element de manera aïllada sinó que s'han de tenir en compte tots els elements i les relacions que s'estableixen entre ells, ja siguin llibres, premsa o impresos efímers.

D'altra banda, els efímers són uns documents completament lligats a la història de la impremta, i com a tal, esdevenen una font inestimable pel seu estudi. Els *ephemera* són un reflex de l'evolució de les tècniques d'impressió i del disseny gràfic i esdevenen, també, uns documents privilegiats per l'estudi de la història de les tècniques d'impressió. Tal com remarca Twyman, des del punt de vista de l'historiador de la impremta o de la comunicació gràfica, la producció d'*ephemera* ofereix un camp d'estudi infinitament més ric en termes tècnics i d'estil que el llibre o la premsa escrita. Segons aquest autor, el llibre, cap a finals del segle XIX, ja no és la base de la producció gràfica; els veritables motors de la impremta són els *ephemera* (Twyman, 2001: 6-7).

A més a més, a part de l'evolució de les tècniques d'impressió, esdevindran uns testimonis d'inestimable valor per a entendre els orígens del disseny gràfic i la incorporació dels nous corrents artístics. El desenvolupament i l'increment de la demanda d'impresos publicitaris farà que es busquin noves maneres d'anunciar i, gràcies al desenvolupament tècnic de les arts gràfiques, la imatge acabarà esdevenint l'element predominant, primer en blanc i negre i després –gràcies al desenvolupament de la cromolitografia– en color. La col·laboració d'artistes i d'il·lustradors reconeguts serà una constant en el món publicitari, no només en el disseny i la producció de cartells, sinó en la creació d'anuncis de tot tipus, ja siguin

en premsa o en forma d'impresos, afegint un component artístic al conjunt d'*ephemera* produït a la ciutat²³.

La demanda de tot aquest volum d'impresos va generar una enorme activitat als establiments barcelonins d'arts gràfiques, els quals difongueren –més del que sembla– els gustos estètics, les modes, les aspiracions i els mites del moment (Fontbona, 2003: 709-710). Una gran quantitat d'impremtes i de litografies de Barcelona van subsistir gràcies a la producció d'aquest tipus de materials deslligats del món editorial i dels circuits convencionals de distribució i, per aquest motiu, els hem de tenir en compte per a poder conformar una visió global i real del sector de les arts gràfiques de la Barcelona de la segona meitat del segle XIX.

1.3. La revolució tècnica dins del món de les arts gràfiques

L'augment i la diversificació de la massa lectora, el creixement de la producció editorial, el desenvolupament de la premsa i el naixement de la publicitat moderna, entre altres factors, van anar de la mà d'una sèrie de revolucions tècniques i tecnològiques dins del món de les arts gràfiques que convertirien aquest sector en un dels més importants de la ciutat de Barcelona durant la segona meitat del segle XIX, especialment les dues últimes dècades.

Fins a finals del segle XVIII, els procediments d'impressió de llibres i de tota mena d'estampes havien canviat molt poc des del moment de la seva invenció i difusió al llarg de la segona meitat del segle XV. La història dels tres primers segles de la impremta havia experimentat una evolució escassa i limitada a successius redissenys dels tipus o caràcters bàsics. La impremta del segle XIX, en canvi, va ser objecte de tota mena de modificacions tècniques i estètiques derivades de la industrialització. Es tracta d'unes innovacions que afectaven als procediments d'impressió i de reproducció gràfica, als materials i eines que utilitzaven i, lògicament, als seus resultats.

En aquest període de canvis, les innovacions i els avenços en tots els camps de les arts gràfiques procedien de fora del país i, paulatinament, anirien sent assimilades pels professionals catalans. El baix nivell cultural i científic del país –que no consentia la creació de noves formes industrials– sumat als capitals insuficients que manejava la indústria, feia que no es poguessin invertir prou recursos a la recerca tècnica i, per tant, l'única actitud possible era la de no perdre de vista els avenços i els perfeccionaments que es realitzaven més enllà dels Pirineus (Barjau, 2007: 69). Al llarg de tot el període s'anirien incorporant els avenços aconseguits en pràcticament tots els camps de les arts gràfiques, des de la foneria de tipus mòbils i la fabricació del paper a la nova maquinària i l'enquadernació, passant per la millora i el desenvolupament de les tècniques de reproducció gràfica.

²³ A l'obra *Els artistes catalans i la publicitat* es fa un recull general d'anuncis creats per dibuixants, pintors i il·lustradors de finals del segle XIX (Mas, 2002), alguns dels quals ja havien estat publicats per Enric Satué al primer volum de *El llibre dels anuncis* (Satué, 1985).

El segle XIX serà el segle de la imatge impresa per excel·lència a partir de la convivència i el desenvolupament de diverses tècniques de reproducció: la xilografia, la calcografia, la litografia i la cromolitografia i, finalment els procediments fotomecànics, que marcarien un abans i un després en les tècniques de reproducció. De la mateixa manera, la impressió tipogràfica també experimentaria una sèrie de canvis derivats de la innovació tècnica del moment.

Pel que fa a la xilografia, una de les tècniques de reproducció més antiga basada en el gravat sobre una matriu de fusta, a principis del segle XIX va experimentar un nou impuls arran de la innovació introduïda per l'anglès Thomas Bewick (1755-1826), que als anys setanta del segle XVIII practicà el gravat a contrafibra –també dit a testa–, que aconseguí una ràpida difusió. El naixement de les revistes il·lustrades i la demanda, cada vegada més gran d'imatges, va fer que aquest procediment es comencés a utilitzar de manera massiva ja que, com que utilitzava una matriu de fusta, admetia l'estampació tipogràfica i l'avantatge de poder tirar text i gravat a la vegada a diferència de la calcografia o la litografia (Trenc, 1977: 7-8; Vélez, 1989: 60-62). La difusió de la xilografia a Barcelona començà entorn de 1830-1840 però no obtingué cap ressò fins als anys seixanta, quan assolí el seu moment més àlgid. Algunes editorials com Espasa van tenir-hi un paper decisiu, ja que es van dedicar a la producció de literatura il·lustrada a partir de xilografies realitzades, en moltes ocasions, a base de dibuixos originals d'il·lustradors com Apeles Mestres (1854-1936), Eusebi Planas (1833-1897) i Tomàs Padró (1844-1877). Durant aquesta dècada de 1860, la xilografia desterraria la litografia, que havia envaït el camp de les novel·les il·lustrades a mitjans de segle, però finalment, a partir dels anys setanta, la xilografia fou altra vegada desterrada per la cromolitografia. Durant l'època d'esplendor xilogràfica seran molts els gravadors que hi tindran un paper destacat: Francesc Brangulí, Enric Gómez, Ramon Ribas, Benigno Moracho, Francesc Fusté i, finalment, Celestí Sadurní, entre molts altres²⁴.

La calcografia, una altra tècnica de reproducció tradicional, patí una notable davallada durant el segle XIX. D'una banda, el retorn del gravat sobre fusta havia desplaçat el gravat sobre metall i de l'altra, la litografia cada vegada guanyava més terreny en el camp de la il·lustració. La situació va arribar a un punt en què a Barcelona es va suprimir aquesta tècnica de l'Escola de Belles Arts el 1879, en la qual l'últim professor que va impartir aquesta matèria fou Joaquim Furnó i Abad (1832-1918). El gravat calcogràfic, doncs, es va considerar com un simple mitjà de reproducció relegat a tasques oficials. L'única especialitat que mínimament va despertar va ser l'aiguafort com a conseqüència de la restauració del llibre d'art, de la bibliofília i del món de l'ex-libris, en els quals Alexandre de Riquer (1856-1920) i Josep Triadó (1870-1929) hi destacarien (Trenc, 1977: 8-9; Gallego, 1979; Vélez, 1989: 62-64).

²⁴ Francesc Fontbona presenta un profund estudi sobre la xilografia a Catalunya entre 1800 i 1923 en un monogràfic editat per la Biblioteca de Catalunya (Fontbona, 1992).

Simultàniament, es va desenvolupar amb molta força la litografia, una tècnica inventada per Aloys Senefelder (1771-1834) a Alemanya cap al 1876 i que es va estendre per tot Europa al llarg del segle XIX, especialment a França, on adquirí un desplegament extraordinari. Aquesta tècnica arribà a Barcelona el 1820 de la mà d'Antoni Brusi (1815-1878), assessorat per Engelmann, deixeble del mateix Senefelder (Subirana, 1991). El rei atorgà a Brusi un privilegi de cinc anys que posteriorment li fou renovat i el seu taller es convertiria, de facto, en el primer obert al públic que divulgà la litografia a Espanya. Al llarg de la dècada de 1820 foren diversos els tallers de litografia que s'obriren a Barcelona, com el dels Monfort (fundat el 1825), el de Bodin (fundat el 1827) o el de Reynolt, entre altres. Les primeres litografies sortides d'aquests primers tallers eren gairebé experimentals i d'una qualitat força baixa. En un primer moment, gran part dels litògrafs dibuixaven sobre la pedra a la ploma degut a que volien imitar la talla dolça però el sistema autènticament litogràfic era el gravat amb llapis gras tou sobre la pedra. La consolidació de la litografia a Catalunya tingué lloc a l'entorn de la dècada de 1840, amb l'obra cabdal de Francesc Parcerisa (1803-1875) *Recuerdos y bellezas de España* (Piferrer; Parcerisa, 1839-1865), però la veritable empenta es va produir a partir de mitjans de 1850 de la mà d'Eusebi Planas. L'augment de la producció industrial, el sorgiment de revistes i diaris satírics il·lustrats així com les novel·les per entregues, van fomentar l'ús d'aquesta tècnica. Durant la segona meitat del segle XIX començaran a proliferar una gran quantitat de tallers de litografia a Barcelona, tant per cobrir la demanda dels productes editorials com per fer front a la demanda d'impresos de caràcter publicitari i comercial profusament il·lustrats. L'èxit d'aquesta tècnica va venir donada, en gran part, pel seu reduït cost i senzillesa, ja que permetia a l'artista dibuixar directament sobre la pedra sense haver de comptar amb una persona intermediària –el gravador– que traslladés el dibuix sobre la matriu²⁵. Dibuixant i gravador podien ser la mateixa persona i, gràcies a la mecanització del sector de les arts gràfiques, s'aconseguí la compaginació entre el text i la imatge amb les màquines rotatives i l'ús de làmines flexibles de zinc o d'alumini en comptes de pedres litogràfiques.

El desenvolupament de la litografia va comportar la incorporació i democratització del color en la imatge impresa a través de dos sistemes fonamentals: a base de colors mats mitjançant la superposició o combinació de tintes planes de poca qualitat, com ja havia fet Parcerisa, o mitjançant la cromolitografia, que consistia en dibuixar sobre la pedra en negre i fer-ne un tiratge, damunt del qual s'hi estampaven els altres colors, cada un amb una pedra diferent. L'aplicació de diversos tipus de puntejat permetia barrejar-los i crear transparències i matisos, cosa que convertiria aquesta tècnica en la preferida pel que fa a l'estampació gràfica amb color (Vélez, 2008b: 95). L'aplicació industrial d'aquest sistema sorgí

²⁵ La tècnica de la litografia ha estat estudiada a bastament, en àmbit català, per Pilar Vélez en diverses obres (Vélez, 1898; 1995; 1997; 2008b) així com per altres estudiosos com Eliseu Trenc (1977) i Santi Barjau (2002; 2007), entre altres.

l'any 1837 però no arribaria a Catalunya fins als anys quaranta, arribant al seu període d'esplendor entre 1860 i 1880. La cromolitografia es va utilitzar massivament en la producció d'impresos publicitaris de tot tipus, destacant el cartell per sobre de tots i, en el món editorial, adquirí una gran popularitat durant les dècades de 1870 i 1880 gràcies als grans llibres de luxe il·lustrats sortits de les grans cases editorials com Montaner y Simón. Amb el pas del temps i la irrupció dels procediments fotomecànics, la cromolitografia aniria desapareixent del món del llibre fins a quedar reservada per l'edició d'estampes, cromos, etiquetatge, calendaris, cartells i tot tipus d'impresos publicitaris²⁶.

La reproducció gràfica, però, patirà un gran canvi arran del desenvolupament dels procediments fotomecànics derivats de la fotografia, que provocarien una revolució dins el món de les arts gràfiques i de la comunicació visual en general. El desenvolupament d'aquests procediments no arribaria a Catalunya fins a l'últim quart del segle XIX, moment en què a partir del perfeccionament de la tècnica zencogràfica –estudiada a París per Joaquim Furnó– s'arribaria al fotogravat, basat en la reproducció fotogràfica del dibuix o gravat original. La irrupció d'aquest i altres procediments derivats de la fotografia provocarien un daltabaix dins el món de la imatge, en el qual pintors, dibuixants i gravadors en patiren les conseqüències. La imatge passaria a ser un resultat mecànic que permetia una fidelitat absoluta a l'original. A Barcelona, un dels primers professionals en dedicar-se a aquests procediments va ser Carles Labielle (1825-1878), artífex dels primers gravats sobre zenc (Vélez, 1989: 66). Pel que fa al fotogravat, el paper de precursor cal assignar-lo a Francesc López i Fabra (?-1891), el qual entre 1871 i 1873 reproduiria amb aquesta tècnica les 1.245 pàgines d'un facsímil de la primera edició del *Quixot*. El pas decisiu en la implantació del gravat fotogràfic el dóna, però, la Sociedad Heliogràfica Española (1876-1879), companyia fundada per un fotògraf, Heribert Mariezcurrena i Corrons (1847-1898), i tres socis més: Joan Serra i Pausas (?-1902), Miquel Joarizti i Lasarte (1843-1910) i Josep Thomas i Bigas (1852-1910)²⁷. Un cop dissolta la societat, Mariezcurrena i Joarizti continuen pel seu compte, mentre que Josep Thomas funda el 1880 el prestigiós taller gràfic Thomas²⁸. Amb el temps, aquest darrer taller esdevindria el més innovador –juntament amb el de L'Avenç– del Modernisme, i fou l'introduïdor de la tècnica del fotogravat d'imatge tramada –anomenada autotípia. Al tombant de segle es convertiria en un destacat representant de l'estètica del moviment a través de la impressió de múltiples revistes com *La Il·lustració Catalana* o *Pèl&Ploma*, i de llibres il·lustrats del període (Fontbona, 1988: 504-513).

²⁶ Michael Twyman estudia amb profunditat els orígens i el desenvolupament de la cromolitografia a la monumental obra *A History of Chromo-lithography. Printed colour of All* (Twyman, 2013), així com també ho fa Graham Hudson (2008).

²⁷ Heliografia era aleshores el nom que rebia la fototípia.

²⁸ L'activitat de Josep Thomas i Bigas ha estat estudiada al treball de final de màster d'Alexis Belmonte (2015).

La zencografia, la fototípia i el fotograt –de la mitja tinta al directe– s’estendrien ràpidament pels tallers de Barcelona a partir dels anys setanta del segle XIX i als vuitanta, es consolidarien en el camp editorial. De fet, fins al 1880, Barcelona era l’únic centre d’assortiment de tot el mercat de l’estat espanyol pel que fa a la fototípia, gravat i zencografia (Vélez, 2008c: 292).

Pel que fa a la tipografia, durant aquest període es va produir un fort procés de mecanització degut a la incorporació de nova maquinària per tal de donar resposta a l’increment de producció impresa. Aquestes noves màquines d’imprimir procedien de l’estranger, primer d’Anglaterra, després de França i, finalment, d’Alemanya; i a Catalunya la primera impremta que canviaria la secular premsa de fusta per una de ferro colat, marca Stanhope, seria la de Joaquim Verdaguer (1803-1864), el 1828, trenta anys després d’haver estat posada en circulació. El pas següent, la premsa cilíndrica –sistema de pla contra cilindre–, difosa per Friedrich König (1774-1833) el 1814 i fabricada especialment per les cases franceses Marinoni i Alauzet, arribà a Catalunya entre 1855 i 1860, moment en que també es va començar a introduir la força a vapor. A partir d’aquest moment seran moltes les empreses estrangeres que desenvoluparan models derivats de la màquina cilíndrica, incorporant al mercat les màquines dobles i quàdruples, i al 1865 apareixerà la primera rotativa –cilindre contra cilindre, amb la utilització del paper continu–, que tindrà una aplicació primordial en la impressió de diaris²⁹. Aquest procés de mecanització va provocar que entre 1860 i 1880 la producció mitjana d’impresos passés dels 35.000 plecs cada hora als 120.800, multiplicant per 3,5 les xifres del primer any (Botrel, 1993), xifres que no deixarien d’augmentar durant els últims vint anys del segle XIX.

La mecanització també afectaria a la composició, que passaria de ser totalment manual –a partir de la utilització de tipus mòbils– a ser mecànica, amb la invenció l’any 1884 de la màquina Linotip per part d’Ottmar Mergenthaler (1854-1899). A partir d’aquest moment es desenvoluparan altres sistemes de composició mecànica amb pocs anys, com Typograph (1890) o Monotype (1897), però aquestes màquines no van arribar a Barcelona fins ben entrat el segle XX.

Pel que fa a les foneries de tipus, a la Barcelona del segle XIX hi havia diverses cases que es dedicaven a aquesta activitat. Una de les més actives i fortes del segle arrenca de la que els carmelites descalços explotaven al convent barceloní de Sant Josep des de 1746. Pels volts de 1860 passarà a mans de l’impressor Narciso Ramírez (?-1880), els successors del qual, finalment la traspassaran, cap a 1885, a una fàbrica de tipus de Frankfurt (la Bauersche Giesserei), batejant la sucursal barcelonina amb el nom del seu director, Jacobo de Neufville. La segona foneria catalana industrial d’aquest període pertany a Antonio López Vidal, els orígens

²⁹ Al capítol dedicat a la maquinària dins dels tallers barcelonins es fa un repàs més exhaustiu sobre la introducció del procés de mecanització de les imprentes a Catalunya (punt 3.1). Com a bibliografia de referència, podem citar a diversos autors: Trenc (1977: 13-17); Trenc (1996); Barjau (2000); Barjau (2002: 67-68); Vélez (2003); Vélez (2008c).

professionals del qual es remunten, també, a la foneria dels carmelites. L'any 1845, amb el suport financer d'Antoni Brusi, López Vidal compra a Alemanya la primera màquina de fondre tipus que va funcionar a Barcelona, a la qual se n'hi van afegir aviat tres més. Quan López mor, el 1885, el negoci, en plena expansió, passa a explotar-lo Daniel Domènech sota el nom de Sucesor de Antonio López. A part d'aquestes grans cases, però, durant l'últim terç del segle XIX sorgiran un seguit d'iniciatives individuals destacades. La primera correspon a Marià Aguiló (1825-1897), que dissenya un tipus gòtic Tortis destinat en exclusiva a l'edició del seu *Cançoner de les obretes en nostra lengua materna mes divulgades durant los segles XIV, XV e XVI* (Aguiló, [1873 i 1900]). En segon lloc, Ceferino Gorchs (1846-1920), que arran de l'Exposició Universal de 1888 fon el caràcter anomenat «*bastarda española*» amb el qual publica aquell mateix any la *Colección de trozos selectos en los idiomas y dialectos usados en la Península Ibérica* (Gorchs, 1888). La foneria de Gorchs acabarà el 1891 en mans de l'empresa alemanya Steinhausen, que continuarà el negoci amb la venda de tipus i de material per a la impremta i la litografia. Finalment, Eudald Canibell (1858-1928) protagonitza la tercera iniciativa amb el disseny d'un altre tipus de gòtic Tortis (1881) i un gòtic incunable (1903) que, a banda d'edicions de bibliòfil, com el tipus d'Aguiló, van ser molt reproduïts en petits impresos (targetes, participacions de casament, programes de concerts, etc.) i divulgats sobretot per la impremta La Académica, dels germans Serra i Joan Russell³⁰.

Tot i aquestes iniciatives, el panorama de la segona meitat del segle XIX va estar dominat per l'adquisició de matrius a l'estranger. Aquesta dependència de tipografies de fora no havia cessat pas a l'època de l'Exposició Universal de 1888, però l'omnipresent influència francesa s'havia vist, si no substituïda, com a mínim temperada per la d'Alemanya, país en què les foneries eren molt abundants en diversos centres impressors i editorials com Hamburg, Berlín, Leipzig o Frankfurt (Pujol, 2008: 53). Aquestes empreses alemanyes van trobar representant a Barcelona a través de la casa de J. Neufville i de la casa de Ceferino Gorchs, entre altres.

Per altra banda, l'enquadrernació pateix també un procés d'accentuada transformació. Els professionals que es dedicaran a aquesta activitat durant la segona meitat del segle alternaran l'enquadrernació de pretensions artístiques amb la industrial i sorgiran un seguit de relligadors que destacaran per sobre de la resta. Una de les personalitats més importants en quest terreny és la de Pere Domènech (1821-1873), el qual en el seu taller hi va formar una colla de deixebles com si es tractés d'una escola professional. Precisament al seu taller s'hi va formar un altre enquadrernador destacat, Hermenegildo Miralles (1859-1931), que va obrir una dependència especial al seu establiment d'arts gràfiques per a poder

³⁰ Llanas (2004) ofereix una visió molt general sobre l'evolució de l'activitat de foneria de tipus a Barcelona però diversos investigadors com Josep M. Pujol i Albert Corbeto l'han estudiat en profunditat en diversos treballs. Veure Pujol (2008); Corbeto (2009a; 2011a; 2011b; 2012).

preservar el relligat artístic³¹. A finals de segle, aquesta activitat passarà dels tallers més artesanals als grans establiments d'arts gràfiques del moment, com són els tallers d'impremta dels Estivill, la raó social Henrich y Cía. o Àngel Aguiló, que també s'hi dedicaran (Quiney, 2008: 125-148).

En relació al paper, les grans innovacions tenen a veure amb la mecanització del procés de fabricació, amb els nous processos d'obtenció de la cel·lulosa i amb l'aparició de bobines de paper continu, reservant el sistema tradicional de fulls solts per a les edicions de bibliòfil. Atesos tots aquests canvis, la indústria paperera catalana va haver de reconvertir-se i a partir de 1850 van començar a desaparèixer molts molins paperers petits, substituïts per modernes fàbriques que assortien tota la península Ibèrica i part de l'Amèrica Llatina. A finals de segle, tres conques fluvials acaparen la producció paperera catalana: la dels rius Fluvià i Terri, Francolí i Brugent i la de l'Anoia. D'altra banda, l'altre material bàsic de la impressió, la tinta, provenia bàsicament de l'estranger. Els grans proveïdors europeus, francesos i alemanys, van començar a obrir sucursals per tot el continent, i a Barcelona també se n'hi va instal·lar alguna, com la fàbrica parisenca de tintes Lorilleux, instal·lada el 1890. En aquest ram, les novetats afecten no tan sols l'abandonament dels procediments artesanals d'elaboració, sinó també els d'entintat, en els quals se substitueix el tradicional coixinet de pell amb mànec –la bala– per un corró de gelatina. La fabricació de tintes, en suma, s'erigeix en una indústria autònoma de la impremta (Trenc, 1977: 2-4; Trenc, 1996; Llanas, 2004: 89-90).

En resum, la segona meitat del segle XIX va esdevenir un període crucial per al món de l'edició i de les arts gràfiques de Catalunya. La progressiva mecanització dels tallers, el desenvolupament i la incorporació de les noves tècniques de reproducció, la millora i constant renovació dels materials utilitzats, l'increment de la massa lectora, la diversificació de la producció editorial i el desenvolupament de la publicitat, contribuiran a la transformació del món de les arts gràfiques que, al llarg d'aquest període, passarà de ser una manufactura a convertir-se en una veritable indústria dins del teixit productiu i comercial de la ciutat de Barcelona.

³¹ Sobre aquesta figura polifacètica es pot consultar la monografia publicada per Quiney (2005) arran d'una exposició celebrada a la Biblioteca de Catalunya.

2. L'activitat general del sector de les arts gràfiques a Barcelona entre 1845 i 1900

A partir de la segona meitat del segle XIX, Barcelona es va començar a omplir d'un gran nombre d'impremtes i de litografies, moltes de les quals, es van dedicar quasi exclusivament a la producció d'impresos publicitaris i comercials per abastir a altres sectors. És el cas, sobretot, dels petits tallers que, degut a la manca de capacitat per poder emprendre tasques editorials –tot i que alguns sistemes com la venda de novel·les per entregues ho van facilitar–, van focalitzar la seva activitat vers la producció d'impresos efímers. El desenvolupament de la litografia va significar un canvi radical al sector, ja que es tractava d'un sistema de reproducció d'imatges ràpid i barat que podia atendre la nova demanda. A més a més, permetia preservar el component artístic –ja que el gravador intermediari entre l'artista i l'obra final desapareixia–, i incorporar el color com no s'havia fet fins llavors. La litografia va aconseguir democratitzar la imatge impresa, mentre que el seu desenvolupament posterior en cromolitografia la va consagrar (Quiney; Franch, 2005: 30). La imatge prenia un rol cada vegada més hegemònic i això va comportar l'obertura de molts establiments de litografia i la incorporació d'aquesta tècnica en alguns tallers d'impremta que ja existien. Aquesta revolució va seguir amb el desenvolupament dels procediments fotomecànics derivats de la fotografia. La zencografia, la fototípia i el fotogavat permetien reproduir qualsevol imatge de manera totalment fidedigna, sense necessitat de cap gravador ni intermediari, i a Barcelona aviat van començar a aparèixer tallers dedicats exclusivament a aquestes tècniques. A partir dels anys setanta es va començar a experimentar amb aquests procediments i a la dècada dels vuitanta es consolidarien en el camp editorial.

Nombrosos estudis sobre el sector de les arts gràfiques d'aquest període han recollit aquest augment d'establiments dedicats tant a la impremta com a la litografia i després als procediments fotomecànics de manera general, però no hi ha cap estudi exhaustiu que presenti l'evolució numèrica del sector pel que fa al nombre d'establiments. L'únic treball en el qual es presenten dades sobre aquesta matèria és el de Romà Arranz (1986), a partir dels recomptes publicats de l'any 1861 al *Boletín Bibliográfico Español* (*Boletín Bibliográfico Español*, 13, VII-1862: 160) i del 1880 al *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona* el 1881 (Famades; Simó, 1881: 6-7). Tal com hem exposat anteriorment, tret d'aquest estudi –i d'alguna menció esporàdica del nombre d'establiments en un any concret extret d'una guia, en algun article–, no hi ha cap més treball que doni dades concretes i exhaustives que compreguin tot el període estudiat.

Comptabilitzar els establiments d'arts gràfiques actius a Barcelona durant la segona meitat del segle XIX no resulta una tasca fàcil. Com exposa el mateix Arranz (1986: 50), a principis d'aquest període és difícil diferenciar entre la figura de llibreter, d'impressor i d'editor, ja que es solien agrupar tots en la mateixa categoria. Fins a

la dècada de 1870 no hi comença a haver una diferenciació com a conseqüència de la major especificitat i diferència de les tasques desenvolupades per cada un. Tot i així, el canvi continuat de noms, les confusions derivades de l'existència de nombroses nissagues d'impressors i els canvis d'ubicació dels tallers faran que sigui molt complex determinar la quantitat d'establiments actius en una data concreta així com la seva identitat.

Tal com hem detallat a la metodologia, les guies de la ciutat permeten fer una aproximació pel que fa al nombre d'establiments dedicats a la impremta o a la litografia en una determinada data però no permeten establir una evolució continuada en el temps, ja que la seva publicació era discontinua. La majoria de guies eren publicades una sola vegada per part d'un editor o llibreter i només en poques ocasions trobem una certa continuïtat. És el cas de les guies de José Matas i Manuel Saurí –publicades el 1842, 1849, 1854, 1860 i 1864–, de *El Consultor* –publicada el 1857, 1859 i 1863– o de la *Guía consultiva o indicador general de Barcelona* de D. L. R. Leon –publicada el 1879 i el 1894. Les úniques publicacions que ofereixen una certa continuïtat seran els anuaris a partir de la dècada de 1880, publicats a Madrid i a Barcelona. L'*Anuario-almanaque del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración* –publicat a Madrid per Carlos Bailly-Bailliè el 1879 i 1880–, l'*Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración* –publicat pel mateix Bailly-Bailliè entre 1881 i 1911– i l'*Anuario Riera* –publicat a Barcelona pel Centro de Propaganda Mercantil entre 1896 i 1911– proporcionen la relació d'establiments tipogràfics i litogràfics d'una manera continuada a partir d'aquest moment.

Més completes i fiables són les fonts fiscals, com els llibres de matrícula de la contribució industrial custodiats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó presentats a l'apartat de metodologia. El fet de tractar-se d'un impost obligatori assegura que els establiments d'arts gràfiques registrats en un exercici determinat estaven en actiu. Tot i així, no podem assegurar que hi estiguin registrats completament tots els establiments actius de la ciutat ni que els noms es corresponguin amb el nom comercial de l'establiment i la seva adreça, ja que, en moltes ocasions, el nom i adreça que hi apareix és el del propietari de la impremta o litografia. Hem de tenir en compte, també, que no s'han conservat tots els volums i que es tracta d'un fons incomplet. No obstant això, és una font d'inestimable valor que ofereix unes dades inèdites fins a dia d'avui i que permet traçar l'evolució del sector d'una manera més fidedigna i pròxima a la realitat de l'època, gràcies al fet que té una continuïtat molt més alta que les guies de la ciutat.

Entre 1845 i 1900 el reglament d'aquest impost i la distribució tarifària va anar canviant, tal com s'especifica i detalla a la metodologia, passant de contemplar només impressors o propietaris d'impremta i establiments de litografia el 1845, a contemplar les activitats següents: impremta (amb màquines), impremta manual, litografia (amb màquines), litografia manual i tallers d'imprimir targetes, factures i circulars.

Per a l'anàlisi de l'activitat general del sector hem pogut extreure les dades dels volums de matrícula de la contribució industrial dels exercicis següents: 1845-1857, 1859, 1861-1868, 1874-1878, 1881-1885 i 1893-1897. Cal tenir en compte que d'alguns exercicis no s'han conservat tots els volums i que, per tant, mancaran dades, tal com s'indicarà al desenvolupament de l'anàlisi. A més a més, tot i que a partir de 1882 i 1893 es subdivideixen els establiments d'impremta i litografia segons la maquinària emprada, en aquest apartat no ho tindrem en compte, ja que es vol analitzar l'activitat dels establiments, independentment de l'utilatge del qual disposaven. Per tant, a partir de 1882, hem agrupat sota l'activitat d'impremta els tallers d'imprimir amb màquines, els impressors amb premses manuals i els tallers d'imprimir targetes, factures i circulars; i sota l'activitat de litografia els establiments de litografia amb màquines i els litògrafs amb premses manuals. La subdivisió segons la maquinària es tindrà en compte en l'anàlisi de l'utilatge i maquinària dels tallers del següent capítol.

A banda d'aquesta font, però, hem realitzat el mateix exercici a partir de l'extracció sistemàtica de dades de les guies de la ciutat. Aquest segon bloc de dades ens permetrà establir una comparativa entre el nombre de tallers registrats als llibres de matrícula industrial i els apareguts a les guies de Barcelona, per tal d'aconseguir una aproximació el més completa possible a la realitat del període estudiat. Tot i haver realitzat el buidatge de dades de la totalitat de guies incloses a l'apartat de bibliografia corresponent³², per a l'anàlisi d'aquest apartat hem tingut en compte els llistats d'impremtes tipogràfiques i d'establiments de litografia de les guies que apareixen relacionades a l'apartat de metodologia. Cal puntualitzar que als anys 1879, 1887 i 1894 hem optat per utilitzar les dades extretes de l'anuari publicat per Carlos Bailly-Baillière en comptes de la *Guía consultiva o indicador general de Barcelona* de D. L. R. Leon (1879), l'*Anuario Meler* de Tomás J. Meler (1887) i la *Guía consultiva o indicador general de Barcelona* de D. L. R. Leon (1894) perquè hem prioritzat la continuïtat de publicació del primer. I a partir de 1896 hem utilitzat les dades de l'*Anuario-Riera* en comptes de l'anuari de Carlos Bailly-Baillière –a excepció de 1900 que no s'ha conservat– perquè el primer es tracta d'una publicació específica de l'àmbit geogràfic català.

A partir d'aquests dos blocs de dades, les extretes dels llibres de matrícula industrial i les extretes de les guies de la ciutat i dels anuals, hem realitzat dues anàlisis diferents. La primera presenta l'evolució i la presència de les diferents activitats desenvolupades als establiments d'arts gràfiques: impremta, litografia i procediments fotomecànics, sense tenir en compte el nombre real d'establiments actius a la ciutat. És a dir, en aquesta primera anàlisi no es poden utilitzar les dades per determinar el nombre real d'establiments actius, ja que en més d'una ocasió trobarem tallers duplicats perquè realitzaven més d'una activitat. En canvi, la segona anàlisi es centrarà en l'estudi del nombre real d'establiments actius a la

³² Veure l'apartat 1.3 de la bibliografia.

Ciutat Comtal, concretant el tipus d'activitat desenvolupada en cada cas, per tal de dibuixar la presència del sector dins l'activitat industrial i comercial de Barcelona.

2.1. El desenvolupament de la impremta i de la litografia als tallers barcelonins

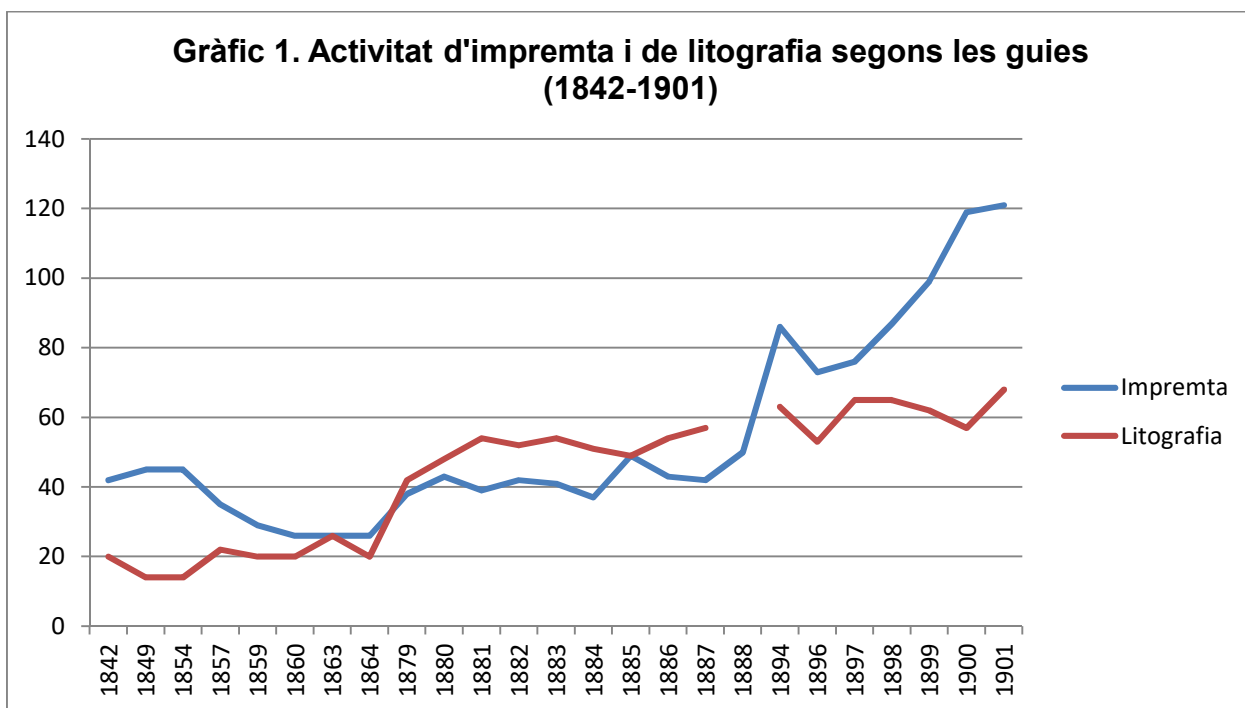
Al llarg de la segona meitat del segle XIX proliferaren a Barcelona una gran quantitat d'establiments d'arts gràfiques, primerament dedicats a la impressió tipogràfica i a la litografia però que a partir de la dècada de 1840, incorporarien altres tècniques com la cromolitografia, i ja a la dècada de 1870, els procediments fotomecànics. El desenvolupament de cada una d'aquestes activitats, però, no ha estat estudiada en profunditat en cap treball precedent, tot i que s'ha publicat dades sobre alguns establiments o sobre alguna data concreta. Les dades extretes de les dues fonts presentades permeten resseguir l'evolució de les diferents activitats –impressió tipogràfica, litografia i procediments fotomecànics– al llarg de la segona meitat del segle XIX per tal de determinar-ne la presència als establiments barcelonins. Tal com hem comentat, en aquest apartat no es valorarà la quantitat d'establiments de la ciutat, sinó en quants s'hi desenvolupava una o altra activitat, amb la consegüent possibilitat de comptabilitzar duplicitats.

Pel que fa a les dades, es presenten en dues taules. La Taula 1 conté el nombre d'establiments que desenvolupen les activitats d'impremta i de litografia entre 1842 i 1901 segons les guies de la ciutat. I la Taula 2 conté el nombre d'establiments que desenvolupen les activitats d'impremta i de litografia entre 1845 i 1897 segons els llibres de matrícula industrial. A ambdues taules els correspon un gràfic de línies (Gràfic 1 i Gràfic 2) que resumeix de manera gràfica aquesta evolució i que permet completar l'anàlisi.

Taula 1. Activitat d'impremta i de litografia segons les guies (1842-1901)

Any	Impremta	Litografia
1842	42	20
1849	45	14
1854	45	14
1857	35	22
1859	29	20
1860	26	20
1863	26	26
1864	26	20
1879	38	42
1880	43	48
1881	39	54

Any	Impremta	Litografia
1882	42	52
1883	41	54
1884	37	51
1885	49	49
1886	43	54
1887	42	57
1888	50	
1894	86	63
1896	73	53
1897	76	65
1898	87	65
1899	99	62
1900	119	57
1901	121	68

Taula 2. Activitat d'impremta i de litografia segons la MI³³ (1845-1897)

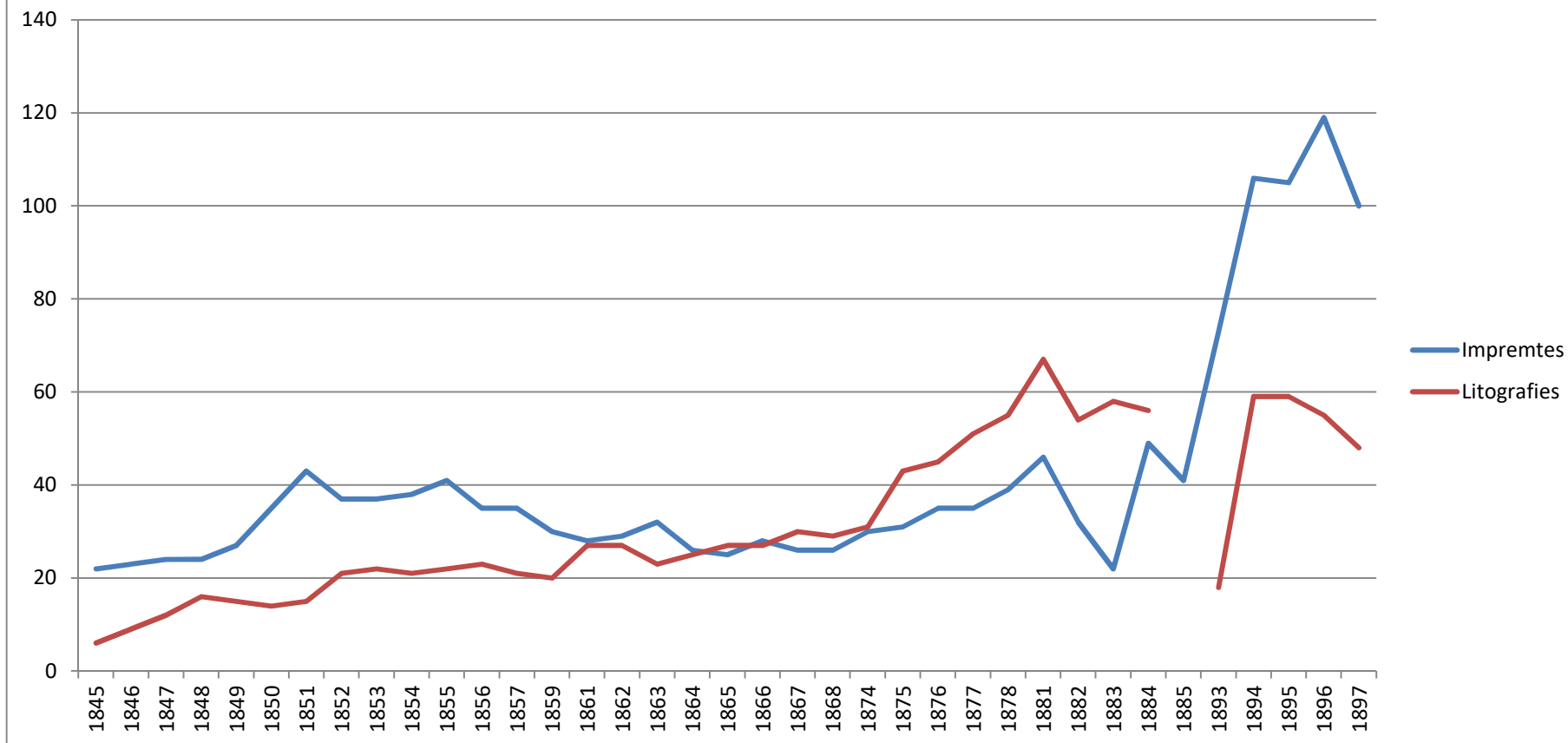
Any	Impremtes	Litografies
1845	22	6
1846	23	9
1847	24	12
1848	24	16
1849	27	15
1850	35	14
1851	43	15
1852	37	21
1853	37	22
1854	38	21
1855	41	22
1856	35	23
1857	35	21
1859	30	20
1861	28	27
1862	29	27
1863	32	23
1864	26	25
1865	25	27
1866	28	27
1867	26	30
1868	26	29
1874	30	31
1875	31	43
1876	35	45
1877	35	51
1878	39	55
1881	46	67
1882	32*	54
1883	22*	58
1884	49	56
1885	41*	
1893	73*	18*
1894	106	59

³³ A partir d'aquests moments utilitzarem l'abreviació MI per referir-nos als llibres de matrícula de la contribució industrial.

Any	Impremtes	Litografies
1895	105	59
1896	119	55
1897	100	48

* Dades incompletes

Gràfic 2. Activitat d'impremta i de litografia segons la MI (1845-1897)

A partir de l'observació del Gràfic 1 i del Gràfic 2, es pot observar una tendència creixent sostinguda al llarg de tota la cronologia estudiada en ambdues activitats – impremta i litografia. Així mateix s'observa un entrecreuament en diversos períodes amb un creixement molt acusat en el cas del desenvolupament de la impremta a partir dels últims anys de la dècada de 1880. En línies generals, podem dividir el desenvolupament en tres fases: la primera, entre 1842 i 1865 aproximadament; la segona, entre 1865 i 1888 aproximadament; i la tercera entre 1888 i 1901.

Primera fase (1842-1865)

Pel que fa a la primera fase, durant les dues primeres dècades del període comprès a les taules, entre 1840 i 1860, observem una clara divergència entre el nombre d'establiments dedicats a la impremta i el nombre d'establiments dedicats a la litografia recollides per les dues fonts. Quant a l'activitat d'impremta tipogràfica, hem de tenir en compte que durant els tres primers anys recollits a l'estadística de les guies de la ciutat –1842, 1849 i 1854–, s'inclouïen els impressors i els llibreters en la mateixa categoria sota el nom de «Impresores y Libreros», ja que encara no es diferenciaven les tasques entre uns i altres. Per aquest motiu hem de considerar més properes a la realitat les dades proporcionades pels llibres de matrícula industrial durant els primers quinze anys, que situen aquests establiments entre 22 i 27 durant la dècada de 1840 (1845-1849) i entre 30 i 43 durant la dècada de 1850 (entre 1850 i 1859).

Una de les úniques dades estadístiques publicades al respecte és la que proporciona Ildefons Cerdà al segon volum de la *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, en el qual recull el nombre de contribuents per professions de l'any 1852. En aquesta estadística hi figuren 36 impressors i 17 establiments de litografia (Cerdà, 1867, 2: 261 i 263), dades molt properes a les extrems tant de les guies com dels llibres de matrícula industrial. L'altra estadística publicada a tenir en compte és la relació d'imprentes barcelonines al 1861 del *Boletín Bibliográfico Español (Boletín Bibliográfico Español, 13, VII-1862: 160)*, que recull un total de 25 establiments d'impremta. Aquesta dada es correspon en gran mesura amb les que proporciona la nostra anàlisi, ja que segons els llibres de matrícula industrial aquest mateix any hi havia 28 imprentes registrades i segons les guies, unes 26 l'any 1860.

Tot i la divergència de xifres entre les dues fonts, en ambdós gràfics s'aprecia que en aquesta primera fase compresa entre 1842 i 1865, aproximadament, hi ha un major nombre d'establiments que es dediquen a la impremta comparat amb els que es dediquen a la litografia. Durant aquesta etapa, la impressió tipogràfica, a bastament consolidada, experimenta una primera mecanització amb la introducció de les màquines cilíndriques tipus König, introduïdes a la península a partir de 1855 i la multiplicació de premses metàl·liques tipus Stanhope als tallers

barcelonins¹⁵. La litografia, en canvi, començarà a consolidar-se durant aquests vint anys. Aquesta tècnica, introduïda a Barcelona de la mà del taller d'Antoni Brusi i Mirabent el 1820, començarà a expandir-se a partir de 1825, amb la fundació de diversos establiments com el de Monfort –en el qual hi va treballar el francès Vuillaume–, Bodin o Raynolt –ambdós també d'origen francès–, entre altres. Els productes litogràfics sorgits d'aquests tallers no eren d'una gran qualitat, ja que es tractava de litografies quasi experimentals. En un primer moment, gran part dels litògrafs dibuixaven sobre la pedra a la ploma més que no pas al llapis gras, ja que volien imitar l'apreciada talla dolça. El sistema autènticament litogràfic era el gravat amb llapis tou sobre la pedra, tècnica que no es començaria a consolidar a Catalunya fins a la dècada de 1840 de la mà de litògrafs com Francesc Parcerisa –amb l'edició de *Recuerdos y bellezas de España* (Piferrer; Parcerisa, 1839-1865). La veritable empenta de la tècnica litogràfica a Catalunya, però, la donaria Eusebi Planas a partir de 1854, que revitalitzaria la tècnica després d'una anys d'escassa esplendor (Vélez, 1989: 54-55).

Hem de tenir en compte que entre 1850 i 1860 la gran majoria de llibres impresos a Catalunya incloïen gravats estrangers. La inexistència d'una infraestructura gràfica potent que comptés amb els suficients recursos humans, tècnics i comercials va fer que hi hagués una manca d'imatgeria pròpia durant aquest període. La dependència icònica de l'estranger farà que una gran part de llibres impresos en territori català incorporin làmines il·lustrades procedents principalment de França (Arranz, 2010: 95-101). No serà fins als anys seixanta que el desenvolupament de la litografia i la cromolitografia del país proporcionarà un corpus icònic suficientment potent per abastir la demanda d'imatge impresa.

A partir dels últims anys de la dècada de 1850, el món editorial comença a experimentar un gran creixement degut a diversos factors ja comentats al primer capítol d'aquest bloc. L'increment de l'alfabetització, l'augment i diversificació de la massa social lectora, la millora de les xarxes de comunicació i els mitjans de transport, els nous sistemes de comercialització del llibre com la subscripció, les novel·les per entregues i l'auge de la premsa –amb la proliferació de la revista politico-satírica il·lustrada–, sumat a l'increment del mercat peninsular i d'ultramar –abastant els països de parla hispana del Nou Continent–, seran factors determinants per a la indústria del llibre i, per tant, per al desenvolupament del sector de les arts gràfiques.

El nombre d'establiments dedicats a la impremta es mantindrà força estable durant aquesta primera fase, amb un lleuger descens a partir de 1857, i tot i que es situaran per sobre dels dedicats a la litografia, aquests últims experimentaran un augment continuat durant aquesta primera etapa. La demanda creixent d'imatge impresa per part de la societat barcelonina marcarà un punt d'inflexió pel que fa al desenvolupament de la litografia. Mica en mica anirà prenent importància dins

¹⁵ El procés de mecanització de la impremta està a bastament explicat a l'apartat 3.1 dedicat a la mecanització de la indústria gràfica.

dels circuits editorials, sobretot amb la moda de les novel·les per entregues profusament il·lustrades –principal negoci de les editorials barcelonines a partir de 1860– i degut a l'aparició de nombroses revistes i diaris politico-satíriques derivades de la inestabilitat política del moment, plenes d'il·lustracions. Aquest fet, sumat a l'explosió que va suposar el naixement i el desenvolupament de la publicitat i de la societat de consum, va fer que la litografia adquirís un nou rol dins el panorama de les arts gràfiques durant la segona etapa que hem establert.

Segona fase (1865-1888)

La segona etapa, compresa entre 1866 i 1888 aproximadament, està marcada per un canvi de tendència observable en els dos gràfics, que mostren clarament el domini de la litografia per sobre la impremta en els establiments d'arts gràfiques barcelonins. Pel que fa a les dades, segons les guies de la ciutat durant aquesta etapa hi ha entre 37 i 50 establiments dedicats a la impremta i entre 42 i 57 establiments dedicats a la litografia, mentre que als llibres de matrícula industrial apareixen registrats entre 26 i 49 establiments d'impremta i entre 27 i 58 establiments de litografia. Hem de tenir en compte que les dades extretes de les guies comencen a partir de 1879 en aquesta etapa, motiu pel qual les xifres són més altes en comparació a les dels llibres de matrícula industrial, que comencen el 1866 i presenten un augment més gradual en ambdues activitats.

En aquest període hem d'incloure les dades de l'estadística publicada al *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona* el 1881 (Famades; Simó, 1881: 7), amb la relació de les imprentes actives el 1880 a la Ciutat Comtal. A la taula presentada per la Comissió Estadística d'aquesta societat obrera, hi figuren un total de 43 establiments d'impremta, xifra que coincideix amb la que hem extret de l'anuari de 1880 i que és molt propera a la dels llibres de matrícula industrial, que estaria entre els 39 i 46 –segons les dades dels anys 1878 i 1881.

Quant a l'evolució de la presència de la impremta als tallers barcelonins, en ambdós gràfics s'aprecia un manteniment del nombre d'establiments durant aquest període amb un increment gradual i continuat a partir de la dècada de 1870 aproximadament. Pel que fa al gràfic amb les dades extretes de les guies i els anuals, observem una primera punta d'aquests establiments el 1885 amb 49 tallers, 12 més que l'any anterior, i un segon augment el 1888, arribant als 50. Quant al gràfic amb les dades dels llibres de matrícula industrial, l'augment del nombre de tallers dedicats a aquesta activitat es comença a produir a partir de 1868, arribant als 46 al 1881. El 1882, però, hi ha un dràstic descens degut a l'aparent manca d'imprentes registrades, que són 32. Com es detallarà al capítol dedicat al taller, sembla que aquest any no es van registrar tots els establiments actius, ja que no hi consten un nombre considerable d'establiments que sabem del cert que estaven actius durant aquesta data. Al 1883 observem un descens encara més pronunciat del nombre d'establiments dedicats a la impremta, 22, però en aquest cas és degut a que només hem pogut consultar els registres de les

imprentes manuals, sense incloure els tallers d'impremta amb màquines, que constituïen el gruix d'aquests establiments. Al 1884 es recupera el nombre complet d'establiments amb 49 però al 1885 només hi ha comptabilitzats els tallers d'imprimir amb màquines, sense incloure els impressors amb premses manuals –ja que no s'ha conservat el volum corresponent–, fet que provoca un altre descens del nombre d'establiments d'impremta, que queda en 41.

Pel que fa a l'evolució de la presència de la litografia en els tallers barcelonins, segons les guies i anuaris, entre 1864 i 1879 es produeix un augment significatiu ja que es dupliquen el nombre d'establiments, passant de 20 a 42. El nombre de litografies es mantindrà estable durant la primera part de la dècada dels vuitanta, amb un lleu descens el 1885, i augmentarà gradualment durant els últims anys, tot i que no tenim les dades de l'anuari de 1888. Al Gràfic 2, l'increment del nombre de litografies és constant des de l'inici de la segona fase, amb un creixement significatiu el 1875, passant de 31 a 43 establiments registrats l'any anterior i arribant a un màxim de 67 el 1881. Al 1882 tornen a decreixer fins als 54, xifra que augmentarà lleument els dos anys següents. Cal tenir en compte que no disposem de les dades d'aquesta activitat de l'exercici de 1885 i per això la línia apareix interrompuda en aquest punt.

Aquest increment d'una major presència de la litografia als tallers barcelonins per sobre de la impremta pot ser degut a diversos factors. D'una banda, el perfeccionament i consolidació de la tècnica havia arribat als tallers barcelonins, que havien proliferat de manera constant a partir de la dècada de 1820. De l'altra, la segona meitat del segle XIX es veurà marcada pel desenvolupament de la cromolitografia, que permetrà introduir el color a la tècnica. En començar una certa davallada de la tècnica litogràfica, deguda a la forta competència del gravat sobre fusta a testa o a contrafibra, la possibilitat d'afegir el color va marcar la diferència. A Catalunya la cromolitografia no arribà fins els anys quaranta, tot i que no serà fins a la dècada de 1860 que viurà la seva època d'esplendor fins al 1880 aproximadament. Als anys seixanta del segle XIX aquesta tècnica s'incorporà a l'edició de novel·les en 4° plenes d'il·lustracions i entre 1870 i 1880 s'aplicarà als grans llibres de luxe com els sorgits de l'editorial Montaner y Simón (Vélez, 1898: 59). Un cop va decaure l'auge d'aquesta tècnica, el sistema abandonà el món del llibre per a reservar-se exclusivament en el camp de l'edició d'estampes i, sobretot, a l'àmbit comercial i publicitari amb la producció de cromos, etiquetes, programes, menús, calendaris, targetes i cartells, entre molts altres impresos efímers. El món de l'imprès comercial s'omplí de colors llampants per cridar l'atenció del client i els establiments de litografia i cromolitografia serien els encarregats de subministrar aquesta gran quantitat d'impresos amb la imatge com a protagonista indiscutible. A partir dels anys vuitanta, diversos establiments que fins llavors s'havien dedicat exclusivament a la impressió tipogràfica compraran maquinària i incorporaran la litografia al seu ventall d'activitats per tal de satisfer la demanda de la clientela.

Aquest conjunt de factors va propiciar el gran creixement d'establiments dedicats a la litografia, que arribarien a sobrepassar als d'impremta durant la segona etapa. El panorama, però, tornaria a canviar durant la tercera fase, en què es tornen a intercanviar els rols dominants.

Tercera fase (1889-1901)

La tercera fase inclou el període comprès entre 1889 i 1901, tot i que les dades que hem extret de les dues fonts comencen el 1893 i 1894. Durant aquesta cronologia hi torna a haver un intercanvi de rols i l'activitat d'impremta torna a prendre el paper dominant per sobre de la litografia. Els establiments dedicats a la impressió tipogràfica experimentaran un augment general continuat que s'aprecia en els dos gràfics, anant dels 86 als 121 establiments segons les guies i anuaris, i dels 73 als 119 segons els llibres de matrícula industrial. D'altra banda, els tallers dedicats a la litografia fluctuaran per acabar descendint durant els darrers anys del segle XIX, anant dels 53 als 68 establiments segons les guies i anuaris i dels 48 als 59 segons la font fiscal.

Pel que fa a l'evolució de l'activitat d'impremta als tallers d'arts gràfiques barcelonins durant aquesta tercera etapa, segons les guies i anuaris, entre 1888 i 1894 hi ha un increment molt notable passant de 50 a 86 establiments que es dediquen a aquesta activitat. L'any següent observem un descens a 73 establiments però a partir d'aquest moment l'increment serà continuat fins a arribar als 121 l'any 1901. Segons els llibres de matrícula industrial, al 1893 hi ha registrats 73 tallers que desenvolupen activitats d'impremta, sigui quina sigui la seva maquinària –tot i que d'aquest exercici no s'ha conservat el volum amb els impressors amb premses manuals. El 1894 hi ha comptabilitzats 106 establiments d'impremta que passaran a 105 el 1895 i que tornaran a ascendir a 119 el 1896 per acabar descendint fins als 100 durant l'últim any del qual conservem els volums. Hem de valorar amb precaució aquestes xifres ja que agrupen els tallers d'impremta amb màquines, els tallers amb premses manuals i els tallers d'imprimir targetes, factures i circulars, cosa que pot portar a duplicitats en molts casos. Tot i així, l'increment d'establiments dedicats a aquesta activitat es fa evident, aspecte que corroboren, també, les dades proporcionades per les guies i els anuaris.

Quant a l'evolució de la litografia dins els tallers barcelonins, al Gràfic 1 podem observar un manteniment del nombre d'establiments dedicats a aquesta activitat a l'entorn dels 65, tret del 1896 que n'hi ha comptabilitzats 53. A partir de 1899 s'aprecia un lleuger decreixement fins a arribar als 57 al 1900, tot i que al 1901 torna a despuntar amb 68, una xifra més propera a les dades de 1897 i 1898. Al Gràfic 2 partim de 18 establiments el 1893, xifra que no es correspon a la realitat, ja que d'aquest exercici només es va poder consultar el volum corresponent als tallers de litografia amb màquines i, per tant, no hi ha comptabilitzats els litògrafs amb premses manuals. Si no tenim en compte aquest exercici, el 1894 hi ha

comptabilitzats 59 establiments i la tendència serà decreixent fins a l'últim any registrat, en el qual hi consten 48 tallers.

El pronunciat augment del nombre d'establiments dedicats a la impremta per sobre dels de litografia durant aquesta tercera fase es pot deure a diversos factors. D'una banda, al creixent procés de mecanització de les impremtes, que incorporarien cada vegada més maquinària i amb més capacitat productiva. L'expansió del sector editorial faria que les impremtes haguessin d'absorbir la demanda i que incorporessin nova maquinària –primer francesa i després alemanya– per fer-hi front. La composició tipogràfica també experimentaria un gran progrés durant aquest període, ja que el 1884 Mergenthaler inventaria la primera màquina de composició mecànica, la Bar Indenting-Machine o Linotip, que comportaria un canvi econòmic radical. La màquina, amb l'ajuda d'un sol operari, confegia el text mentre alhora s'obtenien els tipus fosos en línies (Vélez, 1898: 64). Aquest fet, però, no afecta l'evolució presentada en aquesta investigació, ja que la primera màquina de linotípia no arribaria a Barcelona fins el 1908. D'altra banda, durant aquesta època Barcelona ja comptava amb una indústria gràfica molt potent que anava lligada al creixement del sector editorial.

En el camp de la litografia, el poc creixement i fins i tot decreixement del nombre d'establiments dedicats a aquesta activitat pot ser degut, en gran part, a la irrupció dels procediments fotomecànics. L'aparició de la fotografia implicà una sacsejada per al món de la imatge, que va veure com es passava d'un producte fruit de les mans d'un dibuixant i d'un gravador a un producte resultat d'un procediment mecànic que aconseguia ser completament fidel a l'original. Aquest fet va canviar la manera d'incloure la imatge en el món del llibre i de les publicacions periòdiques, que a partir de mitjans de la dècada dels setanta aniria incorporant reproduccions realitzades amb fotogratat, fototípia, gravat directe o autotípia, entre altres procediments fotomecànics. La societat reclamava una imatge totalment fidel a la realitat i per aconseguir-ho, es va suprimir la figura del gravador intermediari, ja que si es volia reproduir un dibuix d'un determinat artista, se'n feia una reproducció fotogràfica directament de l'original i es reproduïa mitjançant algun d'aquests mètodes. A partir d'aquest moment, doncs, van començar a sorgir establiments dedicats exclusivament a aquest procediments que s'encarregarien d'omplir d'imatges els llibres sorgits de les grans editorials catalanes. Només algun establiment de gran envergadura com el d'Henrich y C.^a incorporaria aquests procediments a la seva llista d'activitats, ja que es requeria una infraestructura molt concreta. La gran majoria d'editorials encarregarien els seus treballs als establiments dedicats exclusivament a aquesta activitat. Això faria que els establiments de litografia es dediquessin a la producció quasi exclusivament d'impresos publicitaris i comercials en massa, fent que hi hagués una davallada de qualitat significativa tant pel que fa a la litografia com a la cromolitografia. L'únic tipus d'imprès que es seguiria elaborant amb la tècnica litogràfica seria el cartell, que per motius tècnics només es podia fer mitjançant aquesta tècnica.

2.2. La irrupció dels procediments fotomecànics

L'impacte dels procediments fotomecànics dins el món de les arts gràfiques barceloní només el podem valorar a partir de les dades extretes de les guies i anuals, ja que als llibres de matrícula industrial els establiments dedicats a aquesta activitat s'inclouen a la categoria de fotògrafs, a falta d'una categoria específica que els reculli.

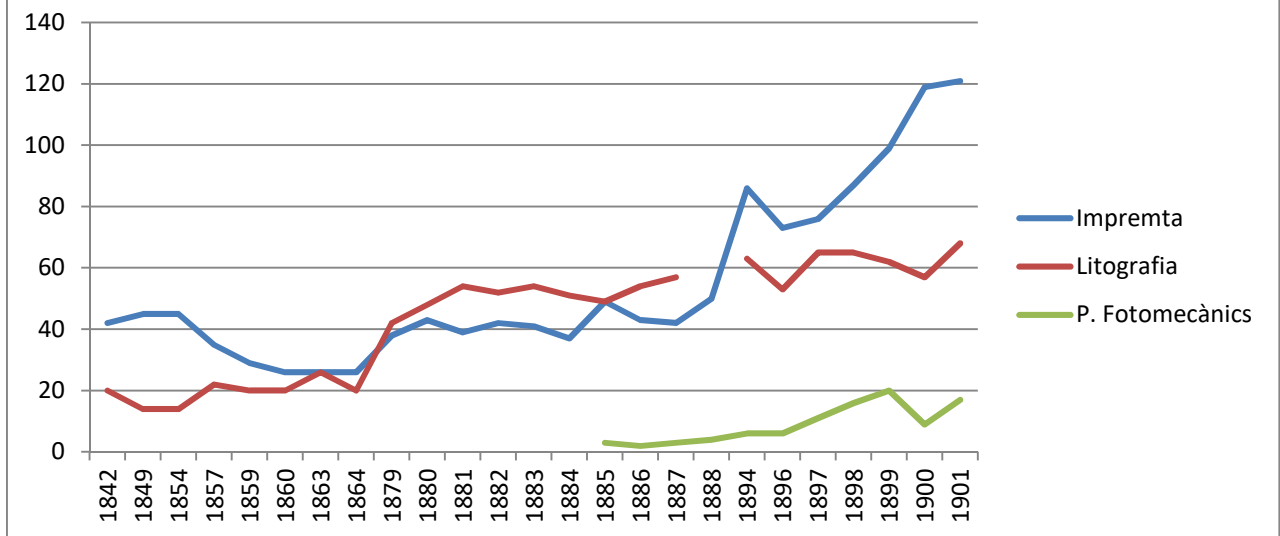
A les guies i anuals de la ciutat comencen a aparèixer a partir de 1885, tot i que ja feia més de deu anys que s'havien començat a introduir alguns procediments a Barcelona com la zencografia o el fotogratat, que es consolidà definitivament el 1875 amb la creació de la Sociedad Heliográfica Española, fundada per Heribert Mariezcurrena, Josep Thomas, Josep Serra i Pausas i Miquel Joaritz. Segons els anuals consultats, el nombre d'establiments dedicats al desenvolupament de procediments fotomecànics és el següent:

Taula 3. Activitat de procediments fotomecànics segons les guies (1885-1901)

Any	P. fotomecànics
1885	3
1886	2
1887	3
1888	4
1894	6
1896	6
1897	11
1898	16
1899	20
1900	9
1901	17

Per tal de poder avaluar la presència d'aquesta activitat dins el panorama general de les arts gràfiques barcelonines hem incorporat aquestes dades al Gràfic 1 presentat anteriorment en el Gràfic 3.

Gràfic 3. Activitat general segons les guies (1842-1901)

Tal com hem dit, no és fins a l'anuari de 1885 que comencen a aparèixer recollits els establiments que es dediquen als procediments fotomecànics sota el nom de «Talleres de fotograbado». L'increment d'aquests tallers és continuat fins quasi al canvi de segle, amb 20 establiments recollits en diferents categories: tallers de fotogratat i fototípia, reproduccions artístiques i tallers d'estereotípia. El 1900 els tallers relacionats passen a ser menys de la meitat, 9 –molt probablement degut a que el buidatge s'ha fet de l'*Anuario* de Carlos Bailly-Baillièrre en comptes de l'*Anuari-Riera* com estàvem fent des del 1896–, i el 1901 es recuperen lleument fins als 17. Segons el Gràfic 3, el creixement experimentat entre 1897 i 1899 coincideix amb el decreixement del nombre de tallers dedicats a la litografia. Aquest fet és degut, en gran part, al baix cost que representava el desenvolupament d'aquestes noves tècniques que no requerien de màquines específiques per a l'estampació, ja que eren compatibles amb l'estampació tipogràfica, permetent introduir els gravats a la mateixa composició.

La irrupció dels procediments derivats de la fotografia, doncs, suposaria un canvi en el desenvolupament de les tècniques de reproducció gràfica, sobretot de la litografia i cromolitografia, que es veurien afectades per la seva entrada al mercat. Tot i així, cal destacar que el nombre d'establiments dedicats a la litografia continuaria sent molt superior que el de procediments fotomecànics durant l'última dècada del segle XIX.

2.3. El sector en xifres

L'anàlisi presentada a l'apartat anterior ens ha permès seguir l'evolució i la presència de cada una de les tècniques dins el sector de les arts gràfiques però les xifres obtingudes en relació al nombre de tallers actius no són les reals, ja que un

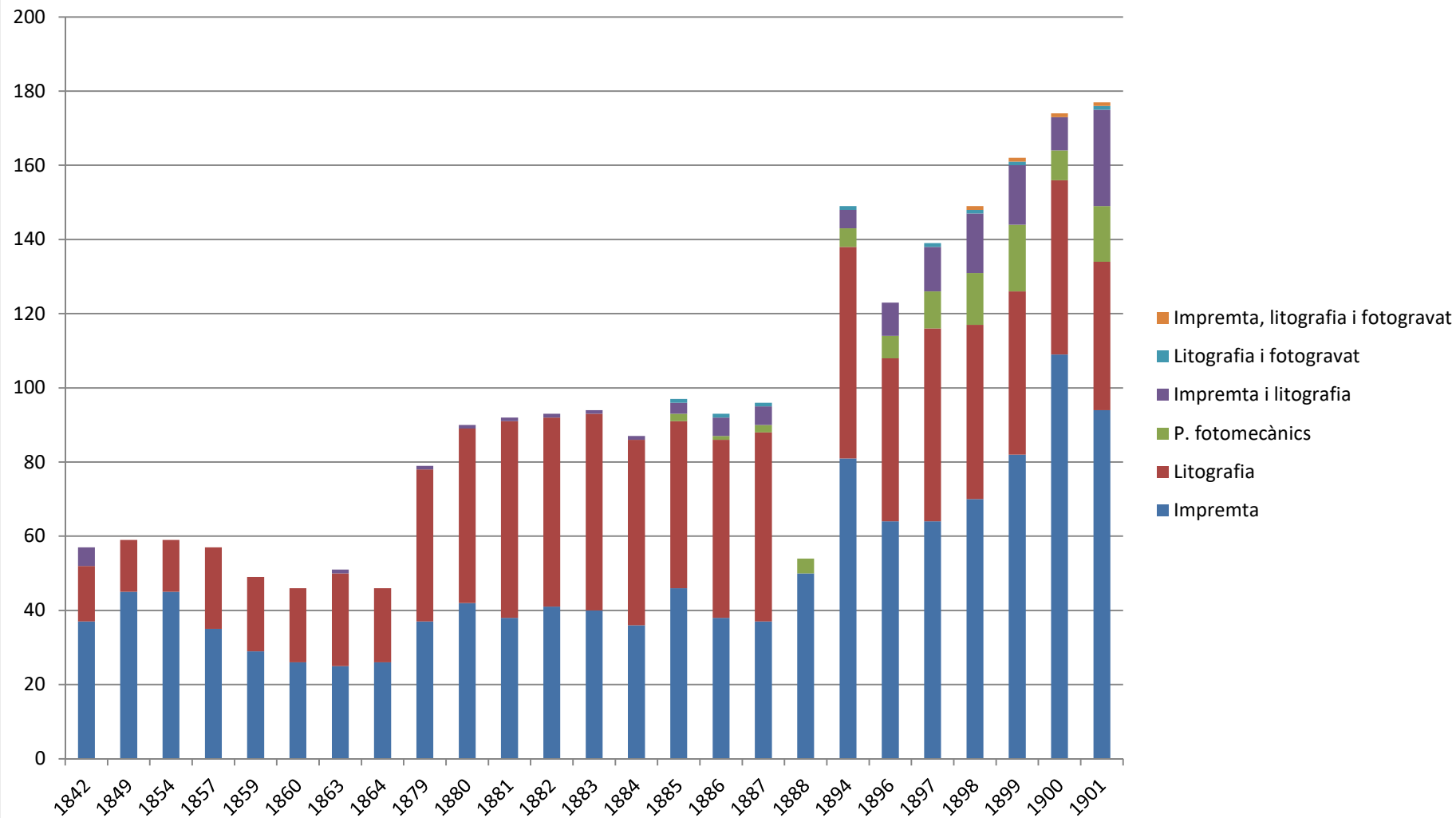
mateix establiment podia incorporar diversos procediments gràfics. Per tal de comptabilitzar el nombre real de tallers d'arts gràfiques actius a Barcelona durant el període estudiat, hem elaborat una taula amb les dades obtingudes de les guies de la ciutat i anuaris (Taula 4) i una altra amb les dades extretes dels llibres de matrícula industrial (Taula 5), en les quals es recullen el nombre d'establiments dedicats exclusivament a la impremta, els dedicats exclusivament a la litografia, els que es dedicaven només als procediments fotomecànics i, seguidament, aquells que conreaven més d'una d'aquestes activitats. D'aquesta manera podem analitzar el creixement del sector a partir del nombre d'establiments actius a la Ciutat Comtal durant la segona meitat del segle XIX.

Taula 4. Nombre d'establiments d'arts gràfiques a Barcelona segons les guies i anuaris (1842-1901)

Any	Impremta	Litografia	Procediments fotomecànics	Impremta i litografia	Litografia i fotogravat	Impremta, litografia i fotogravat	Total
1842	37	15		5			57
1849	45	14					59
1854	45	14					59
1857	35	22					57
1859	29	20					49
1860	26	20					46
1863	25	25		1			51
1864	26	20					46
1879	37	41		1			79
1880	42	47		1			90
1881	38	53		1			92
1882	41	51		1			93
1883	40	53		1			94
1884	36	50		1			87
1885	46	45	2	3	1		97
1886	38	48	1	5	1		93
1887	37	51	2	5	1		96
1888	50		4				54
1894	81	57	5	5	1		149
1896	64	44	6	9			123
1897	64	52	10	12	1		139
1898	70	47	14	16	1	1	149
1899	82	44	18	16	1	1	162
1900	109	47	8	9		1	174
1901	94	40	15	26	1	1	177

Segons les dades extretes de les guies i anuaris, el nombre d'establiments d'arts gràfiques va experimentar un increment molt notable, fins i tot extraordinari, al llarg de la segona meitat del segle XIX, anant dels 46 als 177 establiments amb poc més de cinquanta anys. Hem de tenir en compte que, com hem dit, als tres primers anys recollits el nombre d'impremtes no és real perquè incloïa impressors i llibreters. El Gràfic 4 ajuda a visualitzar els resultats del recompte.

Gràfic 4. Nombre d'establiments d'arts gràfiques a Barcelona segons les guies i anuaris (1842-1901)

El nombre d'establiments dedicats exclusivament a la impressió tipogràfica va experimentar un primer augment entre 1864 i 1880. A partir d'aquesta data s'estabilitzaria al voltant dels 40 i tornaria a experimentar un creixement continuat a partir de 1887 arribant al seu màxim el 1900, any en el què es comptabilitzen un total de 109 establiments d'impremta. Pel que fa als tallers de litografia, experimenten un creixement molt gradual entre 1842 i 1864, data en què s'observa un increment més pronunciat. Durant la dècada de 1880 es mantenen força estables entre els 45 i 50 tallers, amb una punta el 1894 amb 57 establiments. A partir d'aquesta data, però, experimentaran un descens gradual fins a arribar als 40 el 1901. Quant als tallers dedicats exclusivament als procediments fotomecànics, hem analitzat la seva evolució a l'apartat anterior, en el qual es fa evident el seu creixement continuat des que comencen a aparèixer el 1885.

Les dades més interessants són les relatives a aquells establiments que desenvolupaven més d'una activitat als seus tallers, tot i que la gran majoria s'especialitzarien només en una tècnica. Segons les guies, el 1842 hi havia 5 establiments que desenvolupaven tasques d'impremta tipogràfica i de litografia, Antoni Brusi, Agustín Gaspar, Tomás Gaspar, José Roger i Manuel Saurí. Contràriament a aquesta xifra, però, durant els propers 20 anys no es comptabilitza cap establiment d'aquestes característiques. A partir de 1863 l'únic taller d'impremta i litografia recollit a les guies és el de Celestino Verdaguer –el 1863, 1879, 1880, 1882 i 1883–, a excepció del 1881, quan l'únic que apareix és el dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a, i del 1884, on l'únic és el d'Espasa y C.^a. A partir de 1885 el nombre d'establiments que es dedicaven simultàniament a impremta i litografia comença a incrementar passant dels 3 de 1885 –Espasa y C.^a, Sucesores de N. Ramírez y C.^a i Celestino Verdaguer– a un màxim de 16 el 1898 i el 1899 amb els següents establiments: Balmas Casamajó y C.^a, Salvador Blasi, Federico Campdepadrós, José Cunill y Sala, Escandell Moya y C.^a, Federico Heredia, Juan Jutglar, Joaquín Madico, Ramón Molinas, Montaner y Simón, Ramón Riera, Rieusset y Berini, J. Serra Florenti, Luis Tasso, Salvador Vendrell i Ignacio Xalapeira el 1898; i Balmas Casamajó y C.^a, Luis Berini, Salvador Blasi, Federico Campdepadrós, Francisco Castellanos, Juan Costa, José Cunill y Sala, A. Escluse Manuel, Agustín Martínez, Montaner y Simón, Ramón Piñol, Pablo Rienaecker, Ramón Riera, Víctor Seix, Luis Tasso i Ignacio Xalapeira el 1899. Al 1901 s'arriba al nombre màxim d'establiments dedicats a aquesta doble activitat, 26, amb els tallers següents: Enrique Aleu Sedó, Balmas Casamajó y C.^a, Buenaventura Blasi, Salvador Blasi, Borrás Mestres y Prous, Federico Campdepadrós, José Castellanos, Juan Costa, José Cunill y Sala, B. Escluse et Fils, Federico Heredia, Francisco Madriguera, Agustín Martínez, R. Molero, Ramón Molinas, Montaner y Simón, Miquel Picas, Miguel Prunera, Pablo Rienaecker, Ramón Riera, Salvat e hijo, Miguel Seguí, Víctor Seix, Luis Tasso, Francisco Vidal (Suc. A. Balmas) i Ignacio Xalapeira.

Pel que fa als establiments dedicats simultàniament a la litografia i als procediments fotomecànics, més concretament al fotogravat, només en trobem un al llarg de la cronologia estudiada, que va canviant. Del 1885 al 1887 és el taller de Fonquerni, mentre que al 1894, 1897, 1898, 1899 i 190, l'únic amb aquesta doble activitat és el taller de Víctor Labielle.

Cal destacar que l'únic establiment que conreava les tres activitats –impresma, litografia i procediments fotomecànics– és el d'Henrich y C.^a a partir de 1898. En aquesta data portava més de deu anys amb el nou edifici del carrer Còrsega en ple funcionament i era l'únic amb la infraestructura i l'envergadura suficient per a poder desenvolupar totes les activitats amb solvència sense dependre d'establiments d'estereotípia, fotogravat i fototípia, com els passava a altres com l'editorial Montaner y Simón, que confiaven aquestes tasques al taller de J. Thomas y C.^a, per exemple.

Per altra banda, les dades extretes dels llibres de matrícula industrial ens presenten un panorama similar, tot i que amb una diferència considerable, pel que fa a les xifres. Hem de tenir en compte que, com ja hem comentat, els exercicis de 1882, 1883, 1884, 1885 i 1893 són incomplets i que, per tant, les dades poden aparèixer una mica distorsionades. Tot i així, hem volgut incloure-les als recomptes de la Taula 5, on es presenten els resultats del nombre d'establiments dedicats exclusivament a cada una de les tècniques i del nombre d'establiments dedicats simultàniament a impresma i a litografia. En aquest cas, no tenim les dades dels establiments dedicats als procediments fotomecànics. Com en l'anàlisi anterior, acompanyem la taula amb un gràfic de barres (Gràfic 5).

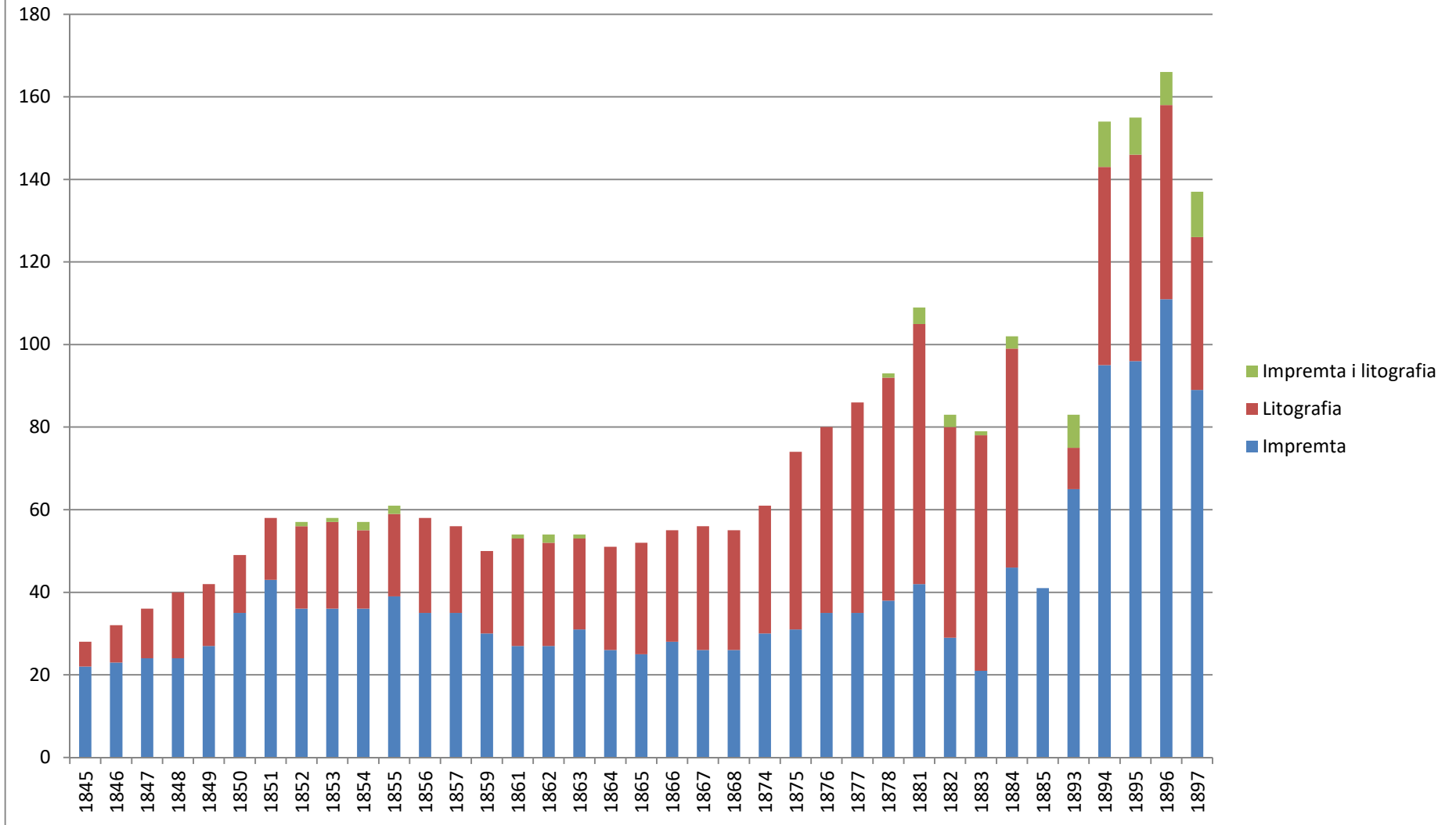
Taula 5. Nombre d'establiments d'arts gràfiques a Barcelona segons la MI (1845-1897)

Any	Impresma	Litografia	Impresma i litografia	Total
1845	22	6		28
1846	23	9		32
1847	24	12		36
1848	24	16		40
1849	27	15		42
1850	35	14		49
1851	43	15		58
1852	36	20	1	57
1853	36	21	1	58
1854	36	19	2	57
1855	39	20	2	63

Any	Impremta	Litografia	Impremta i litografia	Total
1856	35	23		58
1857	35	21		56
1859	30	20		50
1861	27	26	1	54
1862	27	25	2	54
1863	31	22	1	54
1864	26	25		51
1865	25	27		52
1866	28	27		55
1867	26	30		56
1868	26	29		55
1874	30	31		61
1875	31	43		74
1876	35	45		80
1877	35	51		86
1878	38	54	1	93
1881	42	63	4	109
1882	29	51	3	83*
1883	21	57	1	79*
1884	46	53	3	102
1885	41			41*
1893	65	10	8	83*
1894	95	48	11	154
1895	96	50	9	155
1896	111	47	8	166
1897	89	37	11	137

* Dades incompletes

Gràfic 5. Nombre d'establiments d'arts gràfiques a Barcelona segons la MI (1845-1897)

En línies generals, el nombre total d'establiments dedicats a les arts gràfiques a Barcelona durant la segona meitat del segle XIX segons els llibres de matrícula industrial va experimentar un gran increment, passant dels 28 el 1845 a un màxim de 166 l'any 1896. Pel que fa al nombre de tallers dedicats exclusivament a la impressió tipogràfica, experimenten un augment gradual entre 1845 i 1848, que s'incrementarà encara més fins el 1851 amb 43 establiments. A partir d'aquesta data, aniran descendint de manera molt gradual fins a arribar a l'entorn dels 25 durant la dècada de 1860. Durant els anys setanta tornaran a augmentar fins a la segona meitat dels vuitanta, moment en què hi ha un creixement molt marcat passant dels 46 establiments el 1884, als 111 el 1896.

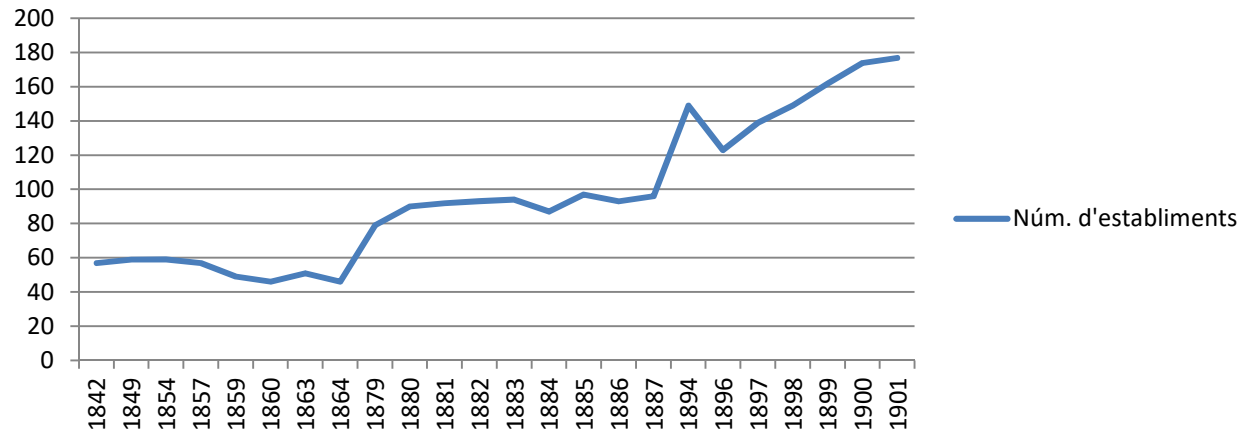
Quant als tallers exclusivament litogràfics, observem una tendència una mica diferent, ja que al llarg de tot el període experimenten un creixement molt gradual passant dels 6 establiments registrats el 1845 als 31 al 1874. A partir d'aquesta data hi ha un creixement significatiu que arribarà al seu màxim al 1881 amb 63 establiments de litografia. Durant la dècada de 1880, però, experimentaran un decreixement gradual que s'allargarà durant els anys noranta, en què disminuiran fins a arribar als 37 tallers registrats al 1897.

El nombre d'establiments dedicats simultàniament a la impressió tipogràfica i a la litografia difereix bastant respecte a les dades extretes de les guies i anuaris. Durant gran part del període estudiat, el nombre d'aquest tipus d'establiment es mantindrà entre 1 i 3 i només a partir de la dècada de 1890 incrementaran fins a arribar a un màxim d'11 al 1894 i al 1897. Al 1852 i 1853 l'únic establiment que englobava les dues activitats era el de José Eugenio Monfort, al qual s'hi va afegir el 1854 i 1855 Ignacio Estivill. Entre 1861 i 1863 trobem registrat amb aquesta doble activitat a Federico Durán y España, amb Juan Vila y C.^a el 1862. El 1878 l'únic que apareix és el de Juan Aleu. A la dècada de 1880 el nombre incrementa i al 1881 hi trobem els d'Espasa hermanos y Salvat, Montaner y Simón, Sucesores de N. Ramírez y C.^a i Celestino Verdaguer. Al 1882 segueixen els d'Espasa hermanos y Salvat, Montaner y Simón i Sucesores de N. Ramírez y C.^a a diferència del 1883, data en què només trobem el taller de Pedro Ortega. El 1884 hi ha registrats Montaner y Simón, Sucesores de N. Ramírez y C.^a i Celestino Verdaguer. Als anys noranta, l'increment és considerable i al 1893 trobem 8 establiments d'aquest tipus: Luis Berini, José Busquet, Espasa y C.^a, Andrés López Robert, Ramón Molinas, Faustino Paluzie, Roura y C.^a i Luis Tasso Serra. Al 1894 s'arribarà a 11 establiments d'impremta i litografia amb els tallers de Luis Berini, José Cunill, Espasa y C.^a, Henrich y C.^a, Andrés López Robert, Pablo Mallofré, Ramón Molinas, Faustino Paluzie, Ramón Riera, Roura y C.^a i Luis Tasso Serra. Aquesta xifra tornarà a descendir el 1895 i 1896 i al 1897, l'últim any amb registres n'hi tornen a constar 11: Balmas Casamajó y C.^a, José Cunill, Joaquín Domenech, Henrich y C.^a, Pablo Mallofré, Ramón Molinas, Montaner y Simón, Faustino Paluzie, Ramón Riera, Rieusset y Berini i Luis Tasso Serra.

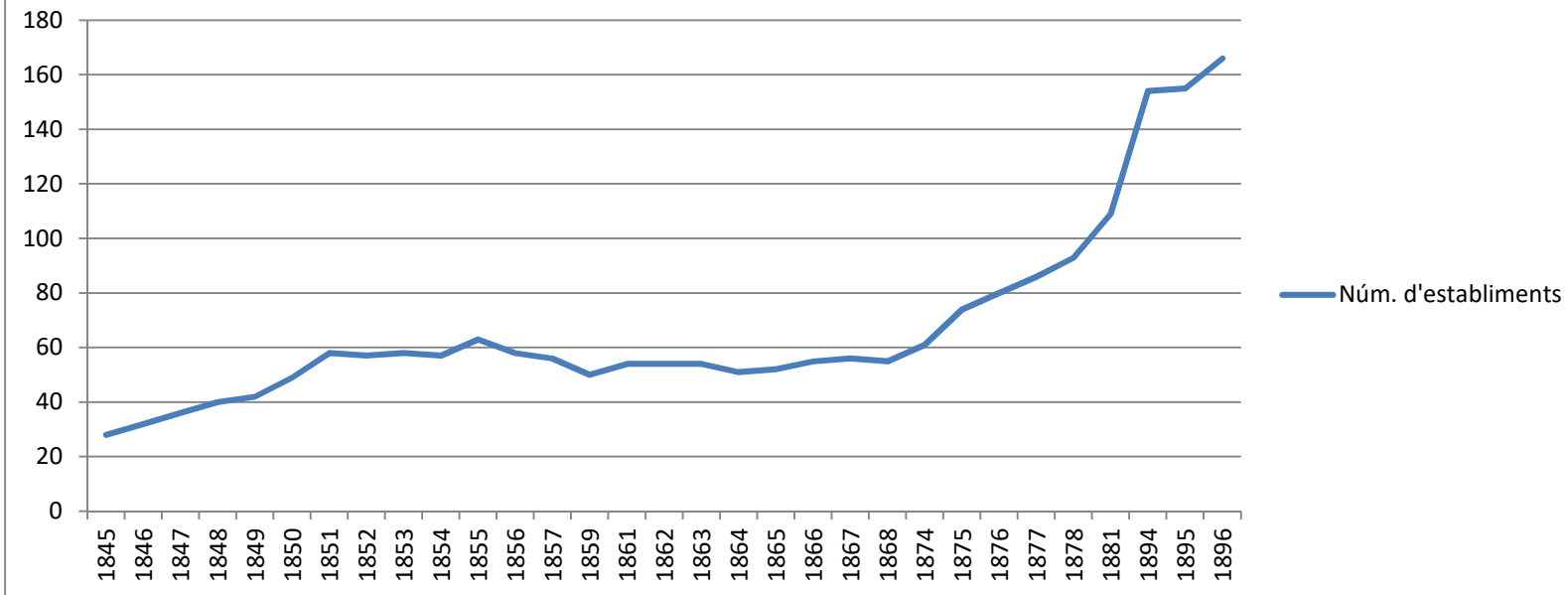
Com es pot apreciar, trobem diferències tant pel que fa al nombre general d'establiments dedicats a les arts gràfiques, com pel que fa al nom d'aquells que es dedicaven a més d'una activitat simultàniament entre les dades extretes de les guies i anuaris i les extretes dels llibres de matrícula industrial. Tot i així, si ens centrem en l'evolució general del nombre total d'establiments proporcionada per una font i per l'altra, la tendència és la mateixa (Gràfic 6 i Gràfic 7). Per a l'elaboració d'aquests gràfics hem eliminat aquells anys que tenien les dades incompletes: 1888 en el cas de les guies i anuaris i del 1882 al 1885 i el 1893 i el 1897, en el cas dels llibres de matrícula industrial. Tal i com es pot observar, la tendència general en ambdós gràfics és creixent sense cap mena de dubte, amb un increment més pronunciat a partir de la dècada dels anys setanta. L'increment serà molt pronunciat a partir de la segona meitat de la dècada dels noranta, arribant a un màxim de 177 establiments registrats per les guies el 1901 i de 166 registrats pels llibres de matrícula industrial el 1896.

En resum, podem afirmar que el sector de les arts gràfiques va experimentar un gran creixement durant la segona meitat del segle XIX, amb un augment sostingut del nombre d'establiments que serà més pronunciat a partir de la dècada dels anys vuitanta. Els tallers dedicats a la impressió tipogràfica van anar augmentant de la mateixa manera que els dedicats a la litografia, tot i que aquests últims van patir un lleuger retrocés a partir de la dècada dels vuitanta degut, en gran part, a la consolidació dels tallers dedicats als procediments fotomecànics com els de Josep Thomas y C.^a, Fonquerni, Víctor Labielle i Joarizti y Mariezcurrena, entre molts altres.

Gràfic 6. Nombre total d'establiments d'arts gràfiques segons les guies i anuaris (1842-1901)

Gràfic 7. Nombre total d'establiments d'arts gràfiques segons la MI (1845-1896)

3. El taller

L'acostament a la cultura per part de la burgesia i una part del proletariat, juntament amb el descens de l'analfabetisme, l'abaratiment del cost del paper, el desenvolupament de noves estratègies editorials, les noves pautes de la societat de consum, cada vegada més lligades al comerç i, en conseqüència, al boom publicitari, faran que les impremtes i litografies experimentin un augment de la producció considerable. Tot això, sumat al proteccionisme que reduïa la competència amb els productes estrangers i al comerç amb els països americans de parla hispana, conduirà al ressorgiment de les arts gràfiques catalanes. El desenvolupament de noves tècniques i de nova maquinària que permeti augmentar tirades i reduir esforç humà farà que, per una banda, els tallers que tinguin una certa capacitat econòmica es transformin i reubiquin en el teixit barceloní. I, per l'altra, que els professionals de les arts gràfiques es vegin afectats per una mecanització que els portarà, entre altres coses, a associar-se degut a la precarització, a les males condicions laborals i als baixos salaris.

Fins aleshores, el funcionament d'un taller tipogràfic de mitjans del segle XIX era similar al de qualsevol altre. La mà d'obra bàsicament familiar i mitja dotzena de treballadors assalariats componien les reduïdes plantilles d'aquests establiments i la maquinària, normalment manual, pressuposava una producció no gaire alta (Arranz, 2010: 93).

Tal com recullen diversos estudiosos de la matèria, la mecanització del sector de les arts gràfiques va ser un procés ràpid iniciat a la segona meitat del segle XIX. No obstant això, les dècades anteriors ja havien vist alguns canvis com la introducció per part de Joaquim Verdaguer de la premsa Stanhope a Barcelona el 1828 (Trenc, 1877: 6), quasi trenta anys després de la seva invenció¹⁶. La nova premsa era plana i totalment metàl·lica i va suposar el primer pas cap a la mecanització, tot i que la seva adopció per part dels impressors barcelonins fou lenta. Al cap d'uns anys arribaria la primera «màquina», anomenada d'aquesta manera en la documentació de l'època. Es tractava de les premses cilíndriques inventades per Fredrick König el 1811 i que mitjançant tres moviments –assegurament del plec, impressió i retorn del bastidor a la posició original– permetien una producció mitjana de 800 plecs/hora. El 1810 el saxó Fredrick König i Andreas Bauer, de Stuttgart, encoratjats pel director del Times Richard Taylor, van construir una premsa de platina amb el sistema d'entintatge amb roleus i el 1811, tots dos posarien a punt la primera premsa de dos cilindres a Anglaterra (Martínez de Sousa, 1998: 74). Aquest invent va fer possible la revolució de les arts gràfiques a Europa. No obstant això, la gran majoria dels tallers barcelonins seguien dotats de les arcaïques

¹⁶ Joaquim Verdaguer va poder comprar la premsa Stanhope gràcies a una donació voluntària de 100 lliures que li va fer la seva germana Francesca Bocabella, de soltera Verdaguer, a finals d'any per «a la seva millor colocació». Aquest acabava d'arribar de París on havia treballat a la casa Didot i estava a punt de posar en marxa la primera impremta de Barcelona amb la nova premsa Stanhope (Solà, 2008: 114; Bohigas, 1962: 318).

premses de fusta, com és el cas de Luis Tasso, que comença a treballar el 1847 amb quatre premses –segurament herència del seu sogre– que diferien poc de les utilitzades els segles XVII i XVIII (*La Ilustración*, 1, 1-X-1880). Entre 1850 i 1860 es produiria la primera renovació tecnològica a Barcelona, que començaria a diferenciar les grans empreses dels petits tallers semi-artesanals degut al cost que suposava adquirir maquinària nova d'importació.

Entre 1850 i 1860, doncs, es produiria la primera renovació tecnològica a Espanya: la primera màquina de vapor aplicada a la impremta s'instal·la el 1855 a Madrid (Arranz, 1986: 46), als tallers madrilenys d'Ángel Fernández de los Ríos, i poc després a Barcelona, de la mà de la constructora francesa Marinoni, fet que començaria a diferenciar les grans empreses dels petits tallers semi-artesanals degut al cost que suposava adquirir maquinària nova d'importació.

Les màquines més utilitzades a Catalunya serien les més lleugeres i adaptables del mercat tipogràfic vuitcentista, les mal denominades «planes» –tot i no ser-ho– i les dites de «blanco». Es podien fer servir tant a mà com a vapor o a gas i normalment eren manipulades per tres treballadors: el marcadador, el maquinista i l'aprenent, que subministrava el paper per a la impressió. La simplicitat dels seus mecanismes feia que el manteniment fos de baix cost i que poguessin adaptar als diferents formats de revistes, llibres o cartells (Arranz, 1986: 47).

Cap el 1860 s'inicia la construcció de les anomenades minerves, màquines d'imprimir de platina, petites, lleugeres i força ràpides, que s'utilitzarien en la impressió de textos que no sobrepassessin el format de 40 per 30 centímetres. Es considera que fou inventada per Degener i Gordon el 1860 i que fou presentada a l'Exposició de Londres de 1862 per Degener i Weyler. Altres màquines com la Liberty o Progrès formarien part d'aquest grup i s'estendrien pels tallers barcelonins a partir de la dècada de 1880. En un principi, el marcadador era manual però posteriorment es van fabricar minerves de marcadador automàtic, d'entintat cilíndric i de format un xic més gran (Martínez de Sousa, 1998: 79).

El pas del taller artesanal a la manufactura mecanitzada venia donat, essencialment, per l'adquisició d'una maquinària costosa d'importació, ja que no hi havia constructores espanyoles. La necessitat d'encabir aquest nou utilitatge, d'emmagatzemar matèria primera i un estoc voluminós va fer que es busquessin nous locals més grans i adaptables a les noves necessitats del sector. Però aquest canvi només va estar a l'abast dels tallers amb una certa capacitat econòmica, fet que va provocar que els petits obradors, amb una infraestructura mínima no poguessin fer el salt cap a la modernització i es quedessin amb les premses antigues i una activitat basada en el treball artesanal.

Tot i la manca o dificultat de capitalització, la renovació de maquinària esdevé possible, encara que sempre mantindrà un retard tecnològic amb Europa i Amèrica del Nord. Les injeccions de capital venien donades per diferents circumstàncies: d'una banda, les noves estratègies editorials com les novel·les per entregues.

Aquesta nova modalitat de publicació permetia als petits tallers tipogràfics crear un moviment comercial continu el qual els donava capacitat financera per crear grans obres a partir d'inversions dosificades. Els beneficis obtinguts amb la primera entrega finançaven la segona, i així successivament. De l'altra, alguns establiments van obtenir el seu capital de maneres més diverses: la sort de guanyar la loteria com el cas de Narciso Ramírez, una herència com la rebuda per Luis Tasso per part del seu sogre Pere Serra, l'aventura americana de Manuel Rivadeneyra o de Serra Oliveres, o els contactes amb l'estranger (Arranz, 1986: 49). Tots aquests elements contribuirien a la innovació contínua en tots els terrenys, no només en el tecnològic sinó també en l'artístic. Les anades i vingudes a França i Anglaterra van ser una constant en els diferents tallers d'arts gràfiques barcelonins, sempre amb la voluntat d'aprendre i importar les novetats i modes estrangeres i formar part d'aquest corrent de progrés i modernitat. Les cases Brusi, Verdaguer, Gorchs, Thomas, Labielle, Mariezcurrena, López i un llarg etcètera van moure's incansablement per portar les novetats a Barcelona. Un exemple el trobem a la guia *Barcelona y su provincia* de 1888, en la què en fer la descripció dels nous tallers de J. Thomas y C.^a ubicats al carrer Llúria 144 exposa:

Este es el fruto que ha obtenido su fundador, de sus constantes estudios y experimentos y de sus repetidos viajes a los puntos donde tienen sus laboratorios los maestros de este arte. Con ellos ha estudiado, y con las últimas modificaciones de sus inventos ha procedido a la reforma total de la casa aplicando a sus nuevas instalaciones todos los adelantos de la mecánica y de la química en favor de la pulcritud y precisión de sus trabajos. (Martí de Sola, 1888: 477-478)

El 1891 encara tenim altres testimonis d'aquests viatges al *Correo Tipográfico*, on a la secció de notícies d'un dels números hi podem llegir els esforços per a captar nous mercats a l'estranger.

Ha regresado con toda felicidad de su viaje a las Islas Filipinas, el inteligente y activo industrial de esta ciudad D. Hermenegildo Miralles. Nuestro buen amigo ha quedado satisfecho de este largo viaje, por las nuevas e importantísimas relaciones comerciales que le ha proporcionado.

Es de elogiar su espíritu emprendedor de algunos de nuestros industriales, pues por más que esas colonias pertenezcan a nuestra patria, la generalidad de los trabajos que en ellas se importan proceden del extranjero.

La casa sucesores de N. Ramírez y C.^a, hoy Henrich y C.^a en comandita, debe gran parte de su importancia a los continuados y atrevidos viaje de uno de sus gerentes D. José Baró Sureda, que asimismo toma el tren para ir a Madrid, que el buque que debe llevarle a las más apartadas repúblicas del Sud América y Filipinas.

Estos viajes no pueden emprenderlos, sin embargo, más que determinadas personas; en primer lugar por lo costosos que son, y luego porque es preciso contar con sólidas relaciones de amistad y ser dueño o gerente de un establecimiento de importancia, toda vez que los pedidos que se trata de adquirir suelen ser en competencia con las casas alemanas, belgas y francesas, debiendo resolverse sobre el terreno cuantas dificultades puedan presentarse.

Nos congratulamos que haya salido el Sr. Miralles airoso en su empresa, en bien suyo y de los operarios de su acreditado establecimiento. (*Correo Tipográfico*, 161, 18-X-1891: 34).

Al llarg de la segona meitat del segle XIX Catalunya es dotaria d'una infraestructura que li permetria erigir-se com un dels màxims centres editorials en llengua castellana, cosa que li facilitaria, també, la producció cultural autòctona. El fet de comptar amb un mercat interior i exterior, permetia comercialitzar amb facilitat la gran varietat de productes sortits de les impremtes catalanes. Aquesta evolució, però, es veurà marcada per la manca d'indústries bàsiques que donen suport al sector i això farà que no s'aconsegueixi crear una infraestructura autònoma i que la dependència tecnològica de l'estranger sigui una constant a Catalunya.

Durant les primeres dècades de la segona meitat del segle XIX els subministradors de maquinària d'impremta seran fonamentalment francesos, destacant la casa Marinoni o Alauzet. Trobem una gran quantitat d'anuncis d'utilatge d'aquestes cases en les revistes tipogràfiques de l'època, que actuaven de *house organ* i com a catàleg dels establiments subministradors de material d'impremta, sobretot de caràcters d'impremta, com la de Ceferino Gorchs i el seu *Correo Tipográfico* i *Correo Tipo-litográfico*¹⁷. A partir de la dècada dels noranta i sobretot als volts de 1900 el pol d'influència passarà a ser Alemanya. Menys en el camp de fabricació de paper, reservat a Catalunya –on havia aconseguit un gran desenvolupament al llarg del segle XVIII–, la fabricació de tintes d'impremta –amb cases com la parisenca Ch. Lorilleux–, l'enquadernació amb daurats i la litografia, reservades al predomini francès, en tots els altres sectors la indústria alemanya hi jugà un paper fonamental. El material d'impremta a finals del segle XIX, sobretot pel què fa a foneria tipogràfica i maquinària, era principalment alemany. La casa Neufville representava a Espanya els fabricants alemanys de les màquines tipogràfiques, litogràfiques i de sistemes de reproducció fotomecànica de Koenig & Bauer, A. Hogenforst, Brehmer, K. Krause i C. Mansfelt. Un altre alemany, J. C. Pundsack, establert a Barcelona, representava els constructors de màquines d'impremta d'August Fomm, de Leipzig, i de la Vereinigte Maschinen-Fabrik d'Augsburg, entre altres. Altres establiments com el de Richard Gans o la foneria de Rey, Bosch & Cía. distribuïen material de cases alemanyes a Madrid. D'aquesta manera, el mercat estava sota l'hegemonia alemanya. L'única empresa constructora de màquines d'impremta establerta a Espanya, concretament a Barcelona, era la societat d'origen alemany Steinhausen Otto & Cía. Aquesta projectà la primera màquina rotativa d'Espanya, destinada a la impremta del valencià José Ortega, que podia imprimir 64.000 fulls de mida foli per hora (Trenc, 1977: 6)¹⁸.

¹⁷ Aquestes publicacions s'analitzen amb detall a l'apartat 5.1.

¹⁸ A la *Revista Gràfica* hi trobem una bona mostra d'aquestes novetats importades, tant en forma d'anunci com en forma d'article, com el titulat «Màquina Steinhausen» (*Revista Gràfica*, 1901-1902: 94). Pilar Vélez dona més detalls sobre aquest aspecte (Vélez, 1989: 65) i Eliseu Trenc estudia amb profunditat la presència alemanya en la impremta catalana de la segona meitat del segle XIX en un

Aquesta dependència tecnològica va fer que les innovacions sempre arribessin amb retard. Tot i així, les arts gràfiques catalanes van aconseguir un desenvolupament sense precedents a partir de mitjan segle XIX, amb una mecanització constant que la convertiria de manufactura a indústria gràfica.

3.1. La mecanització de la indústria gràfica

Tenim poca informació sobre la introducció i evolució de la maquinària utilitzada als establiments barcelonins en qüestió de xifres durant aquest període. Fins a dia d'avui, les dues úniques fonts que havien estat publicades ens permetien confirmar la importància de la mecanització entre 1860 i 1880.

Es tracta, d'una banda, de la breu estadística publicada al *Boletín Bibliográfico Español* del madrileny Dionisio Hidalgo sobre las imprentes de Barcelona el 1861 (*Boletín Bibliográfico Español*, 13, VII-1862: 160), en el que es proporciona una relació d'establiments amb el número de premses i el número de màquines. I de l'altra, de la «Relación de las imprentas, operarios, máquinas y prensas que en la actualidad existen en Barcelona y sus pueblos circunvecinos» inclosa dins la memòria de la Comissió Estadística de la Sociedad Tipográfica de Barcelona, presidida per José Famades i Juan Simó, i publicada al seu *Boletín*. Aquesta relació inclou la informació sobre el personal (caixistes, maquinistes i premsistes) i sobre les màquines i premses existents a les imprentes barcelonines el 1880 (Famades; Simó, 1881: 6-7).

Tal com hem avançat al bloc introductor, l'anàlisi i buidatge dels llibres de matrícula de la contribució industrial i de comerç ens ha permès ampliar la informació sobre aquest àmbit pel que fa al sector de les arts gràfiques. En un origen, aquest impost era de quota i es pagava en proporció a la base de població però a partir de 1882, passa a pagar-se en funció de la maquinària i de la seva capacitat productiva. Aquest fet ens dona molta informació sobre l'utilatge existent als establiments d'impremta i litografia de Barcelona, com a mínim durant els anys dels quals s'ha conservat el llibre de matrícules¹⁹.

Amb aquesta modificació del reglament de 1882 queden totalment definits els establiments que utilitzen «màquines» dels que utilitzen «premses» manuals, tant en imprentes com en litografies. Els que utilitzen màquines pertanyen a la tarifa 3 –*Otras fábricas*– i inclouen els tallers d'imprimir amb màquines, sigui quin sigui el seu sistema, el seu motor i la regularitat de la seva feina –tenint en compte que podien tenir alguna premsa manual que no havien de registrar, només per al servei de proves–; els tallers d'imprimir targetes, circulars, factures i altres objectes similars amb premses tipus Minerva, Progrès o qualsevol sistema de pressió plana;

article titulat «L'omnipresència alemanya a la impremta catalana de la segona meitat del segle XIX» (Trenc, 1996).

¹⁹ Es pot consultar la distribució de les tarifes així com la diferent maquinària que contemplaven a partir de 1882 a l'apartat de metodologia.

i els tallers litogràfics amb màquines, sigui quin sigui el seu sistema, motor, regularitat de la seva feina i producció de fulls litografiats, a diferència de les màquines d'impremta –aquests també podien tenir una premsa manual només per al servei de proves sense registrar-la. A la tarifa 4 –*Artes y oficios*–, en canvi, hi trobem els impressors amb premses de sistema antic mogudes a mà i els litògrafs amb premses a mà que, a més a més, podran tenir una sola màquina tipus minerva exclusivament per imprimir targetes, factures i encapçalaments.

A partir de 1882, doncs, tenim informació sobre el nombre de màquines i el nombre d'establiments amb premses manuals dels tallers d'impremta i, a partir de 1893, sobre el nombre de màquines i el nombre d'establiments amb premses manuals tant dels tallers d'impremta com dels de litografia. Aquestes dades permeten seguir l'evolució de la mecanització en els tallers d'arts gràfiques barcelonins que teníem documentada el 1861 i el 1882, aportant una sèrie de dades inèdites sobre la maquinària utilitzada, sobretot, durant la dècada del 1890.

Les dades analitzades en aquest apartat fan referència als llibres de matrícula a partir de 1882, que és quan es comença a recollir la informació sobre el nombre de màquines. Els anys anteriors no proporcionen aquesta informació i per això no els hem tingut en compte en l'anàlisi.

Cal tenir present, també, que només s'han pogut consultar i analitzar els volums dels anys que s'han conservat i que no tots es trobaven complets així que hem obtingut les dades següents:

- 1882: tallers d'impremta amb màquines i impressors amb premses manuals
- 1884: tallers d'impremta amb màquines i impressors amb premses manuals
- 1885: tallers d'impremta amb màquines
- 1893: tallers d'impremta amb màquines, tallers d'imprimir targetes, circulars i factures i tallers de litografia amb màquines
- 1894: tallers d'impremta amb màquines i impressors amb premses manuals, tallers d'imprimir targetes, circulars i factures, tallers de litografia amb màquines i litògrafs amb premses manuals
- 1895: tallers d'impremta amb màquines i impressors amb premses manuals, tallers d'imprimir targetes, circulars i factures, tallers de litografia amb màquines i litògrafs amb premses manuals
- 1896: tallers d'impremta amb màquines i impressors amb premses manuals, tallers d'imprimir targetes, circulars i factures, tallers de litografia amb màquines i litògrafs amb premses manuals
- 1897: tallers d'impremta amb màquines i impressors amb premses manuals, tallers d'imprimir targetes, circulars i factures, tallers de litografia amb màquines i litògrafs amb premses manuals

A més a més, dels establiments registrats com a impressors i litògrafs amb premses manuals, no tenim dades sobre quantes en tenien així que a l'anàlisi

realitzada només s'indicarà si l'establiment tenia o no premses manuals, comptabilitzant-les sempre amb el número 1.

Una última consideració en relació als llibres de matrícula, fa referència a que, tot i ser una font fiscal que recull la informació d'un impost obligatori, és probable que no hi constin tots els establiments. Com hem mostrat en el capítol anterior, el nombre d'establiments actius no es correspon exactament amb els que aporten els directoris de guies i anuaris de l'època i, per tant, s'han de considerar com a una aproximació.

Per tal de fer més entenedores les dades, hem dividit l'anàlisi en tres apartats. El primer comprèn l'estudi sobre la maquinària als tallers d'impremta –incloent els tallers d'imprimir targetes, factures i circulars–; el segon, l'estudi sobre la maquinària als tallers de litografia; i l'últim, és un resum global de la maquinària de tot el sector per tal de fer visibles aquells establiments que desenvolupaven diferents activitats i que, per tant, tenien màquines de diferent tipus dins els seus tallers. Totes les taules elaborades per a aquest estudi estan recollits als annexos²⁰ i al cos de text només hi hem incorporat aquells que fan referència específicament a l'anàlisi presentada i que són imprescindibles per a la seva comprensió. En aquestes taules no hi hem inclòs aquells establiments ubicats a Gràcia, Les Corts de Sarrià, Sants, Sant Gervasi de Cassoles, Sarrià, Horta, Sant Andreu del Palomar i Sant Martí de Provençals per dos motius. En primer lloc, perquè les dades que n'havíem pogut recollir són totalment fragmentàries o nul·les. I, en segon lloc, perquè la majoria d'aquests municipis no formarà part de Barcelona estrictament fins el 1897, quan seran agregats a la Ciutat Comtal per reial decret. L'únic establiment situat fora de Barcelona que hem inclòs al nostre estudi ha estat el d'Henrich y C.^a, Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a perquè tot i estar situat al carrer Còrsega a partir de 1886 (en aquell moment Gràcia), continuava tenint actiu l'establiment del passatge Escudellers, on hi tenien l'administració i hi continuaven desenvolupant part de la seva activitat tipogràfica.

3.1.1. Utilatge i maquinària als establiments d'impremta entre 1860 i 1897

En l'anàlisi sobre la maquinària registrada als tallers d'impremta entre 1860 i 1897 es poden diferenciar tres tipus de màquines o elements de treball: les anomenades «màquines», que són les màquines cilíndriques propulsades majoritàriament amb vapor i distribuïdes a Catalunya bàsicament per les empreses franceses Marinoni i Alauzet; les anomenades «premses», que són les premses Stanhope, que també podien passar de ser manuals a ser connectades per bieles i braços a la pressió de les calderes obtenint un millor rendiment; i les màquines tipus Minerva o Progrès, que les hem identificat com a «Minerva»²¹.

²⁰ Veure Annex 1.

²¹ Aquesta distinció i nomenclatura es fa evident en la documentació i publicacions de l'època però hem de destacar les paraules de Miquel Planas arran d'una visita realitzada a la casa del senyor

Tal com recull Arranz en el seu article, la mecanització de la impremta es produí en un primer moment entre 1850 i 1860, quan es comencen a diferenciar els tallers semi-artesanals de les grans empreses. Així trobem que entre la inexistència de maquinària al 1855, abans de l'arribada de la primera màquina König a vapor a Espanya, i l'existent el 1861 es fa visible el canvi i la ràpida incorporació d'aquest nou invent a les imprentes catalanes (Arranz, 1986).

L'estadística publicada al *Boletín Bibliográfico Español* (*Boletín Bibliográfico Español*, 13, VII-1862: 160) sobre l'estat de les imprentes el 1861 mostra el següent panorama:

Taula 6. Utilatge a les imprentes el 1861 (BBE)²²

Impremta	Premses	Màquines	Total*
Bassas, Bonaventura	2	1	3
Bosch, Joaquim	2		2
Castaños, Vicenç	2		2
Diario de Barcelona	4	3	7
Estivill, Ignasi	3		3
Flotats, Antoni	2		2
Gaspar, Joan	2		2
Gaspar, Vda. Josep	3		3
Gorchs, Tomás	8	2	10
Jepús, Jaume	2	2	4
Magriñà, Vicenç	4		4
Oliveres i Gabarró, Joan	3	1	4
Oliveres i Monmany, Joan	2		2
Oliveres, Josep Antoni	1		1
Pla, Vda.	4		4
Ramírez, Narciso	12	7	19
Riera, Pau	1	3	4
Rubió, Josep	1		1
Sánchez, Francesc	2		2
Saurí, Vda. Manuel	2		2

Casasús per veure la màquina de compondre Linotype que havia adquirit. En el seu estudi, Barjau exposa que a les actes de l'Institut Català de les Arts del Llibre, en una sessió de la junta directiva celebrada el 12 d'agost del 1900 es proposava visitar l'establiment i la màquina en qüestió. Aquesta visita de treball es faria el diumenge 16 de setembre i al final de la seva crònica, Miquel i Planas fa referència als canvis i progressos de la indústria manifestant que «Supervivimos muchos que presidimos la instalación de las máquinas Marinoni al substituir las prensas Stanhope», fent evident la contraposició entre «premses» i «màquines» (Barjau, 2002: 68).

²² A les taules i gràfics utilitzarem l'abreviació BBE per referirnos a l'article del *Boletín Bibliográfico Español*, 13, VII-1862: 160.

Impremta	Premses	Màquines	Total*
Sierra, Vda. Antoni	3		3
Tasso, Luis	8	4	12
Tauló, Josep	3		3
Torres, Robert	2		2
Vallés, Josep	1		1
Totals	79	23**	102

* La columna de total ha estat afegida

** A l'article original apareix un total de 24 però la suma correcta és de 23.

Apareixen 25 tallers registrats amb un total de 102 premses o màquines: 79 premses manuals i d'impressió plana –probablement Stanhope, Alibon...– i 23 màquines cilíndriques –la majoria mogudes per vapor, tot i que també n'hi havia de propulsades per tracció animal²³. L'hegemonia de les premses es fa evident enfront a unes màquines que anaven arribant poc a poc a Barcelona. Hem de destacar la impremta de Narciso Ramírez, que aglutinava 12 premses i 7 màquines, seguit de Luis Tasso amb 8 premses i 4 màquines i de Tomás Gorchs amb 8 premses i 10 màquines.

Si comparem aquesta taula amb la proporcionada per l'estadística de 1880 (Famades; Simó, 1881: 7), el canvi es fa evident.

Taula 7. Utilatge a les imprentes el 1880 (BSTB)

Impremta	Premses	Màquines	Total*
Academia, La	1	2	3
Aleu y Fugarull, Juan		1	1
Barcelonesa	3	8	11
Baseda y Giró	1	3	4
Berdós, Víctor		1	1
Campins (Gracia)	3		3
Catalana	1	1	2
Catòlica	1	2	3
Domenech, Leopoldo	2	3	5
Española		1	1
Inglada y Pujadas	1	2	3
Jepús, Jaime	2	5	7

²³ Arranz recull la notícia –donada per Eudald Canibell a la *Revista Gràfica* de 1901– del cas de la impremta Jepús al carrer Petritxol, on el 1867 hi havia 3 màquines que funcionaven amb tracció animal (Arranz, 1986: 46). De totes maneres, la necessitat energètica d'aquestes màquines no excedia els 2 cavalls, ni en les de més grans dimensions.

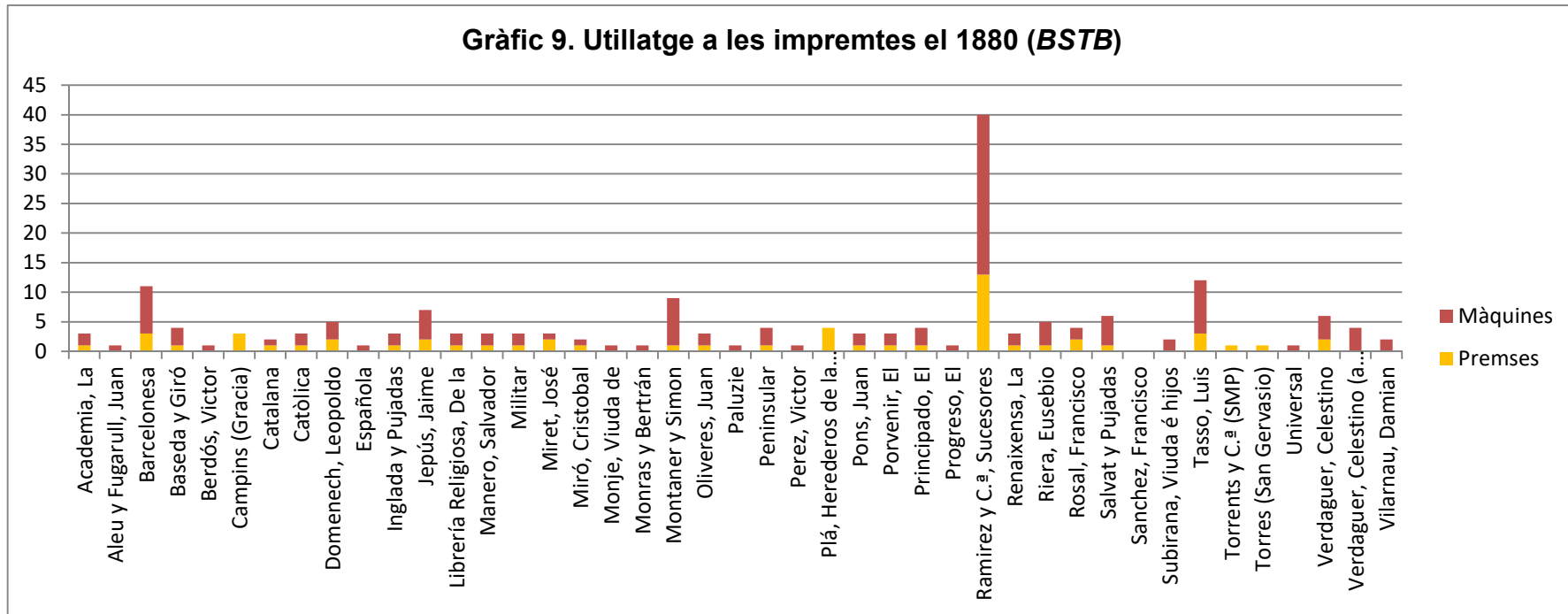
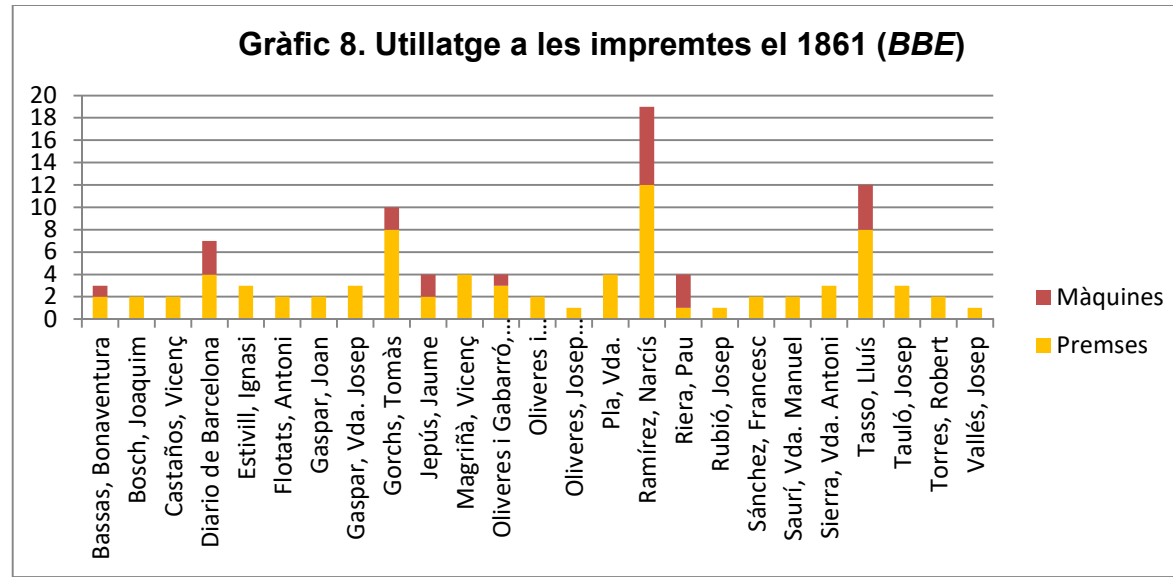
Impremta	Premses	Màquines	Total*
Librería Religiosa, De la	1	2	3
Manero, Salvador	1	2	3
Militar	1	2	3
Miret, José	2	1	3
Miró, Cristóbal	1	1	2
Monje, Viuda de		1	1
Monras y Bertrán		1	1
Montaner y Simón	1	8	9
Oliveres, Juan	1	2	3
Paluzie		1	1
Peninsular	1	3	4
Pérez, Víctor		1	1
Plá, Herederos de la Viuda	4		4
Pons, Juan	1	2	3
Porvenir, El	1	2	3
Principado, El	1	3	4
Progreso, El		1	1
Ramírez y C. ^a , Sucesores	13	27	40
Renaixensa, La	1	2	3
Riera, Eusebio	1	4	5
Rosal, Francisco	2	2	4
Salvat y Pujadas	1	5	6
Sánchez, Francisco			0
Subirana, Viuda é hijos		2	2
Tasso, Luis	3	9	12
Torrents y C. ^a (SMP)	1		1
Torres (San Gervasio)	1		1
Universal		1	1
Verdaguer, Celestino	2	4	6
Verdaguer, Celestino (a cargo de)		4	4
Vilarnau, Damián		2	2
Totals	56	124	180

* La columna de total ha estat afegida

En aquesta estadística es comptabilitzen 43 establiments d'impremta amb un total de 180 premses o màquines, arribant a les 124 màquines –«la majoria movidas a vapor» segons la mateixa memòria–, 101 més que el 1861, i 56 premses, 23 menys. Pel que fa al nombre total de màquines als tallers, continua destacant la casa de

Sucesores de N. Ramírez y C.^a, amb un total de 40, la de Luis Tasso amb 12, seguides per la Barcelonesa amb 11 i per Montaner y Simón amb 9. Cal destacar que dins les 124 màquines registrades, el 50% estan concentrades en només sis establiments, els mencionats anteriorment més els de Jaime Jepús i Salvat y Pujadas. Per tant, la gran majoria de màquines eren propietat dels grans establiments de la ciutat i la resta, en tenien entre 1 i 2, tot i que també trobem alguns establiments com el de Campins a Gràcia, el de Francisco Sánchez, el de Torrents y C.^a de Sant Martí de Provençals i el de Torres a Sant Gervasi, que no en tenien cap i només comptaven amb premses manuals. La majoria d'establiments va mantenir o disminuir el nombre de premses menys un, el dels Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a, que en va incorporar una més.

Als gràfics corresponents a aquests dos anys (Gràfic 8 i Gràfic 9) es posen de manifest dos fets. El primer, la multiplicació d'establiments d'impremta i el segon, el canvi de pesos pel que fa a l'utilitatge entre les premses i les màquines. La disminució de les premses, substituïdes per les màquines, evidencia el progrés tècnic experimentat durant aquestes dues dècades.

Seguint amb l'anàlisi de les dades extretes dels llibres de matrícula industrial trobem una primera contradicció. Als llibres de 1882, els primers on cada establiment d'impremta registra la maquinària de què disposa, només hi apareixen un total de 32 establiments. Aquest nombre no es correspon amb el que s'ha extret de les guies d'aquesta època, on se n'hi comptabilitzen 42, un nombre amb més sentit si tenim en compte que venim dels 43 de l'any 1880. Tot i així, hem volgut mostrar les dades extretes (Taula 8).

Taula 8. Utilatge de les imprentes el 1882 (MI)

Nom	< 1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	Manuais	Total màquines
Baseda, Bernabé	3				3
Berdós, Víctor				1	
Caritg, Tomás				1	0
Casals y Vigués, Ramón		3			3
Cunill, José				1	
Espasa hermanos y Salvat	5				5
Furnó Abad, Agustín				1	
Gabañac, Francisco		4	4		8
Galí, José y Milà, Manuel	3				3
Güell, Domingo	2				2
Jepús, Jaime		5			5
Llorens y Tauló, Antonio				1	
Manero, Salvador				1	
Merner Spin, Juan				1	
Miret, José				1	
Miró y C. ^a , Cristóbal				1	
Montaner y Simón		8			8
Oliveras, Viuda de				1	
Pérez Yllana, Víctor				1	
Pla, Herederos de la Viuda				1	
Pujadas e Inglada		2			2
Pujos, Catalina				1	
Ramírez y C. ^a , Suc. de la V.		28			28
Riera, Eusebio		3			3
Roca y C. ^a , Juan				1	
Rosal Vancells, Francisco de A.				1	
Rovira, Ignacio				1	
Sala y Mas, Juan				1	
Sánchez, Francisco				1	
Subirana, Viuda e hijo de		3			3

Nom	< 1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	Manuais	Total màquines
Tasso Serra, Luis	6				6
Vilarnau, Damián	2				2
Total	21	56	4		81

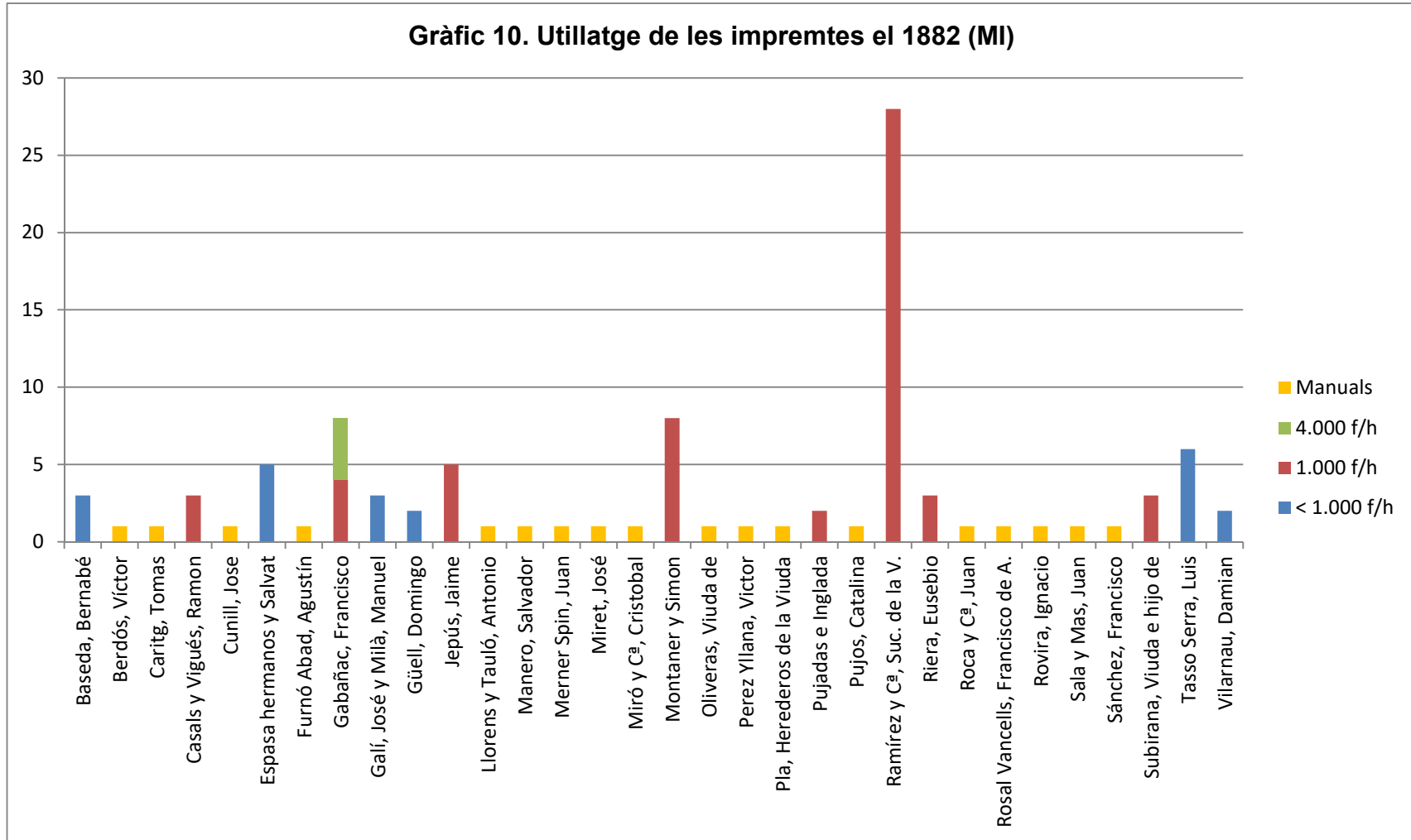
Com hem dit a la introducció d'aquest apartat, aquesta font no ens proporciona el número de premses manuals, simplement si en posseïen o no pel fet d'estar registrats en la categoria d'impressors amb premses a mà o no. És per aquest motiu que a tots els establiments registrats en aquesta categoria els hem identificat amb un 1 a la categoria de manual. La resta de màquines estan dividides pel nombre de fulls per hora que eren capaces de produir.

Hem de tenir en compte, també, que als volums de la matrícula industrial existeix una variabilitat constant pel que fa al registre de les màquines en les categories de menys de 1.000 fulls/h i de 1.000 fulls/h. En molts casos, un mateix establiment comptabilitza el mateix número de màquines al llarg de diferents anys, però registrant-les en una o altra categoria indistintament. Amb molta probabilitat es tractava de les mateixes màquines que eren registrades en una o altra categoria degut, principalment, a motius econòmics. Per aquesta raó hem optat per comptabilitzar les màquines de cada establiment sempre en la categoria més alta sempre i quan hi apareguin registrades en més d'un exercici.

L'any 1882 es comptabilitzen un total de 81 màquines distribuïdes entre 14 establiments, mentre que la resta, 18 tallers, apareixen registrats com a impremtes amb premsa manual. És evident que manquen impremtes amb màquines per registrar, però de les registrades tenim informació sobre la capacitat productiva. De les 81 màquines, 56 produeixen 1.000 fulls/h i tota la resta són màquines de menys de 1.000 fulls/h, menys 4 que són de 4.000 fulls/h. L'establiment que acumula més màquines continua sent el de Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a (registrat com a Sucesores de la viuda de N. Ramírez y C.^a), amb 28, seguida de Francisco Gabañac i Montaner y Simón, amb 8 i Luis Tasso amb 6.

Al gràfic (Gràfic 10) es veu amb claredat que durant aquest any no hi ha cap establiment que estigui registrat en les dues activitats: impremta amb màquines i impremta amb premses manuals. I l'únic establiment que consta de dos tipus de màquina diferent és el de Francisco Gabañac, que té 4 màquines de 1.000 fulls/h i 4 màquines de 4.000 fulls/h.

Gràfic 10. Utiltatge de les impremtes el 1882 (MI)

El 1884 els nombre d'establiments d'impremta registrats als llibres de matrícula industrial és de 49, dels quals només 12 apareixen com a combinació d'impremta amb màquines i impremta amb premses manuals, 9 com a impremta exclusivament amb premses manuals i 28 amb només màquines (Taula 9).

Taula 9. Utilitatge de les impremtes el 1884 (MI)

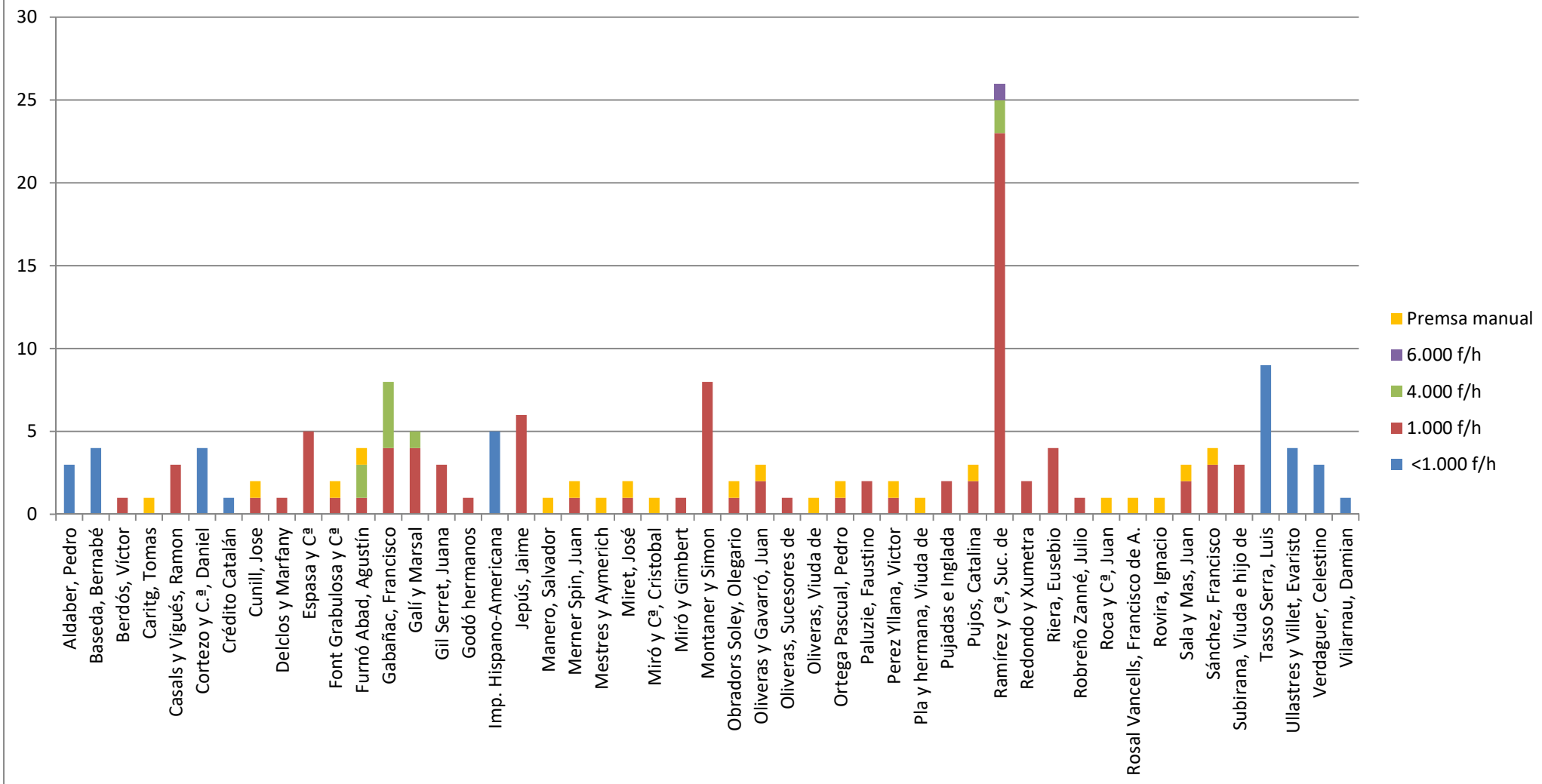
Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Total màquines
Aldaber, Pedro	3					3
Baseda, Bernabé	4					4
Berdós, Víctor		1				1
Caritg, Tomás					1	
Casals y Vigués, Ramón		3				3
Cortezo y C. ^a , Daniel	4					4
Crédito Catalán	1					1
Cunill, José		1			1	1
Delclos y Marfany		1				1
Espasa y C. ^a		5				5
Font Grabulosa y C. ^a		1			1	1
Furnó Abad, Agustín		1	2		1	3
Gabañac, Francisco		4	4			8
Galí y Marsal		4	1			5
Gil Serret, Juana		3				3
Godó hermanos		1				1
Imp. Hispano-Americana	5					5
Jepús, Jaime		6				6
Manero, Salvador					1	
Merner Spin, Juan		1			1	1
Mestres y Aymerich					1	0
Miret, José		1			1	1
Miró y C. ^a , Cristóbal					1	
Miró y Gimbert		1				1
Montaner y Simón		8				8
Obradors Soley, Olegario		1			1	1
Oliveras y Gavarró, Juan		2			1	2
Oliveras, Sucesores de		1				1
Oliveras, Viuda de					1	
Ortega Pascual, Pedro		1			1	1
Paluzie, Faustino		2				2
Pérez Yllana, Víctor		1			1	1
Pla y hermana, Viuda de					1	

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	6.000 f/h	Prensa manual	Total màquines
Pujadas e Inglada		2				2
Pujos, Catalina		2			1	2
Ramírez y C. ^a , Suc. de		23	2	1		26
Redondo y Xumetra		2				2
Riera, Eusebio		4				4
Robreño Zanné, Julio		1				1
Roca y C. ^a , Juan					1	
Rosal Vancells, Francisco de A.					1	
Rovira, Ignacio					1	
Sala y Mas, Juan		2			1	2
Sánchez, Francisco		3			1	3
Subirana, Viuda e hijo de		3				3
Tasso Serra, Luis	9					9
Ullastres y Villet, Evaristo	4					4
Verdaguer, Celestino	3					3
Vilarnau, Damián	1					1
Total	34	92	9	1		136

Es comptabilitzen un total de 136 màquines, de les quals 92 (un 67,6%) són de 1.000 fulls/h, 34 són de menys de 1.000 fulls/h, 9 són de 4.000 fulls/h i només 1 de 6.000 fulls/h. Per tant, el tipus de màquina més comuna als tallers barcelonins era la de 1.000 fulls/h, seguida de la de menys de 1.000 fulls/h. L'establiment amb més màquines registrades segueix sent Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a, dues menys que al 1882 però amb més capacitat productiva, ja que en té 23 de 1.000 fulls/h, 2 de 4.000 fulls/h i 1 de 6.000 fulls/h, passant de produir 28.000 a 37.000 fulls/h amb menys màquines. En capacitat productiva el segueix Francisco Gabañac, amb 4 màquines de 1.000 fulls/h i 4 de 4.000 fulls/h –amb una producció de 20.000 fulls/h–, Luis Tasso Serra amb 9 màquines de menys de 1.000 fulls/h i Montaner y Simón amb 8 màquines de 1.000 fulls/h.

El Gràfic 11 mostra clarament quin tipus de maquinària posseïa cada establiment. Hi ha 9 establiments amb només màquines de menys de 1.000 fulls/h, mentre que les de 4.000 fulls/h, per exemple, sempre es combinaran amb altres màquines, com en el cas de Francisco Gabañac o Galí y Marsal –que les combinaran amb màquines de 1.000 fulls/h–, o fins i tot amb premses manuals, com el cas de Agustín Furnó Abad.

Gràfic 11. Utilatge a les impremtes el 1884 (MI)

De l'any 1885 només es va poder consultar el volum de matrícula industrial corresponent a les impremtes amb màquines. Degut a la similitud de xifres amb l'any anterior analitzat, 1884, i al fet de no comptar amb la informació de premses manuals, hem cregut oportú no analitzar les dades d'aquest exercici i traslladar la taula amb la informació a annexos²⁴.

Aquesta divisió de la maquinària i l'activitat de les impremtes canvia el 1893, com hem detallat anteriorment. A partir d'aquesta data, s'incorpora la categoria de taller d'imprimir targetes, circulars i factures, que estaven dotats de màquines tipus Minerva o Progrès. Els llibres de matrícula industrial del 1893 recullen aquelles impremtes amb maquinària i les de la nova categoria de taller d'imprimir targetes, però no les que tenien premses manuals així que hem cregut més interessant passar directament a analitzar l'utilatge de 1894, que sí que recull totes les categories i és un any representatiu, ja que han passat deu anys des de l'últim que s'ha analitzat, 1884. Igualment, les dades de l'exercici de 1893 també es poden consultar a annexos²⁵.

Al 1894 apareixen registrats un total de 106 establiments, dels quals 18 eren impremtes exclusivament amb premses manuals, 20 eren exclusivament d'imprimir targetes i factures amb màquines tipus Minerva i la resta, 68, combinaven màquines de diferents volums de producció o màquines amb premses manuals i/o minerves (Taula 10).

Taula 10. Utilatge de les impremtes el 1894 (MI)

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Minerva	Total
Abadal y Cots, Ignacio								1	1
Aldaber, Pedro	3								3
Alsina y Clos, Simón		1							1
Altarribas y Soler, Teresa		1							1
Altés, Francisco J.		1							1
Amat y Martínez		1							1
Artigas, Pascual		1							1
Badia, Francisco								1	1
Balmas Planas, F.		1							1
Baró, Estanislao		1							1
Bas y Rey, Santiago								1	1
Basange, Mariano							1		0
Baseda, Buenaventura		4							4
Berdós, Víctor		1							1

²⁴ Veure Annex 1.

²⁵ Veure Annex 1.

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Prensa manual	Minerva	Total
Berini, Luis								1	1
Bertran, Francisco		1							1
Bofarull, Pedro		1							1
Bosinin?, Eugenio							1		0
Calzada e hijo		2							2
Camdepadrós, Federico								1	1
Casa Provincial de la Caridad								1	1
Casals y Vigués, Ramón		3							3
Castaña, José							1		0
Collazo y Tassi		2							2
Conde, Puerto y C. ^a								2	2
Correo Catalán		2							2
Costa, Agustina							1		0
Cunill, José		1					1	2	3
Delclos y Lafont, Joaquín		1							1
Domenech y C. ^a , Eduardo		1							1
Espasa y C. ^a		6							6
Faya y C. ^a								2	2
Fernandez y Vilaros, José		3							3
Fernandez, Juan María		1							1
Fosas y Angla, Francisco							1		0
Furnó Abad, Agustín		1		2					3
Gabaldá, Antonio								1	1
Gabañac, Francisco		4							4
Gil Serret, Juana		3							3
Gil, Agustín			3						3
Giró, José			1						1
Godó hermanos		1							1
Guitart, Emilio							1		0
Henrich y C. ^a		19				1	1		20
Heredia Trilla, Enrique							1		0
Inglada, Ramón		2							2
Inglart, F.								1	1
Jepús, Jaime		6							6
Llop, Juan Bautista							1		0
López Robert, Andrés		6							6
Luque y C. ^a , F.								1	1
Mallofré, Pablo								1	1
Maneja, Antonio								2	2

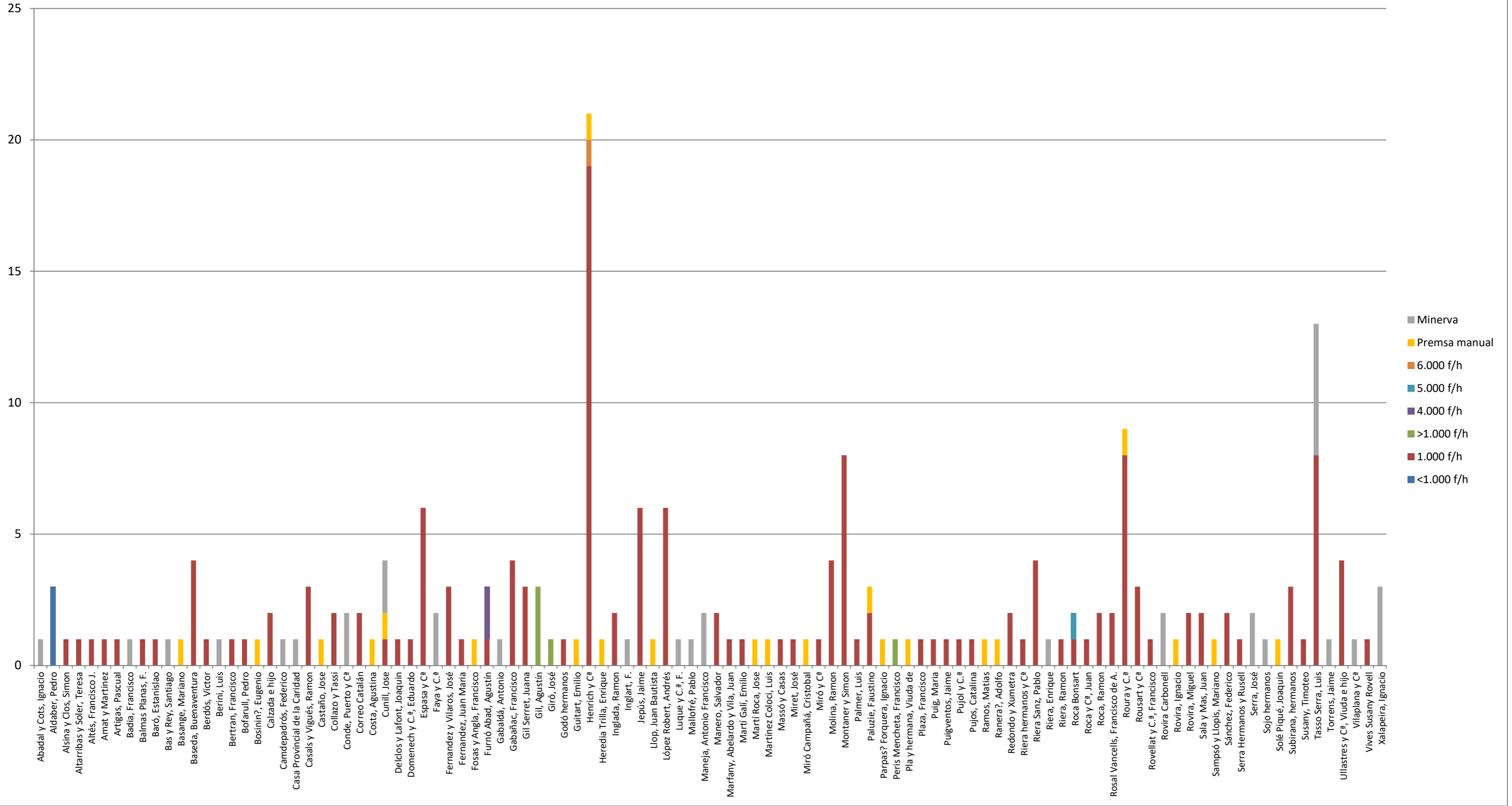
Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Prensa manual	Minerva	Total
Francisco									
Manero, Salvador		2							2
Marfany, Abelardo y Vila, Juan		1							1
Martí Galí, Emilio		1							1
Martí Roca, José							1		0
Martínez Coloci, Luis							1		0
Massó y Casas		1							1
Miret, José		1							1
Miró Campañá, Cristóbal							1		0
Miró y C. ^a		1							1
Molina, Ramón		4							4
Montaner y Simón		8							8
Palmer, Luis		1							1
Paluzie, Faustino		2					1		2
Parpas? Forquera, Ignacio							1		0
Peris Mencheta, Francisco			1						1
Pla y hermana, Viuda de							1		0
Plaza, Francisco		1							1
Puig, María		1							1
Puigventos, Jaime		1							1
Pujol y C. ^a		1							1
Pujos, Catalina		1							1
Ramos, Matias							1		0
Ranera?, Adolfo							1		0
Redondo y Xumetra		2							2
Riera hermanos y C. ^a		1							1
Riera Sanz, Pablo		4							4
Riera, Enrique								1	1
Riera, Ramón		1							1
Roca Bonsart		1			1				2
Roca y C. ^a , Juan		1							1
Roca, Ramón		2							2
Rosal Vancells, Francisco de A.		2							2
Roura y C. ^a		8					1		8
Rousart y C. ^a		3							3
Rovellat y C. ^a , Francisco		1							1
Rovira Carbonell								2	2

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Prensa manual	Minerva	Total
Rovira, Ignacio							1		0
Rovira, Miguel		2							2
Sala y Mas, Juan		2							2
Sampsó y Llopis, Mariano							1		0
Sánchez, Federico		2							2
Serra Hermanos y Rusell		1							1
Serra, José								2	2
Sojo hermanos								1	1
Solé Piqué, Joaquín							1		0
Subirana, hermanos		3							3
Susany, Timoteo		1							1
Tasso Serra, Luis		8						5	13
Torrens, Jaime								1	1
Ullastres y C. ^a , Viuda e hijo		4							4
Vilaplana y C. ^a								1	1
Vives Susany Rovell		1							1
Xalapeira, Ignacio								3	3
Total	3	155	5	2	1	1		34	201

Apareixen registrades un total de 201 màquines, 65 més que al 1884, tot i que 34 d'aquestes seran tipus minerva, degut a la nova categoria recollida a la matrícula industrial. De les màquines cilíndriques, les de 1.000 fulls/h continuen sent les més habituals als tallers barcelonins amb molta diferència, ja que representaran el 77,1% amb 155 màquines. Les segueixen les de menys de 1.000 fulls/h i les de més de 1.000, 4.000, 5.000 i 6.000 fulls/h resultaran gairebé anecdòtiques.

Pel que fa als establiments destacats, com es pot apreciar en el Gràfic 12, continua encapçalant la producció la casa de Henrich y C.^a (Sucesores de N. Ramírez y C.^a), amb un total de 20 màquines registrades més premses manuals. D'aquestes 20, 19 són de 1.000 fulls/h i 1 és de 6.000 fulls/h, arribant a una capacitat productiva de 25.000 fulls/h, més els que poguessin sortir de les premses manuals. El segueixen Luis Tasso Serra amb 13 màquines, 8 de 1.000 fulls/h i 5 minerves; Roura y C.^a amb 8 màquines de 1.000 fulls/h i premses manuals i Montaner y Simón amb 8 màquines de 1.000 fulls/h. Espasa y C.^a, Jaime Jepús i Andrés López Robert registren 6 màquines de 1.000 fulls/h.

Gràfic 12. Utilatge de les impremtes el 1894 (MI)

Al Gràfic 12 s'aprecia clarament el predomini de la màquina de 1.000 fulls/h en les impremtes barcelonines i que en la gran majoria n'hi havia només una. Les dues màquines de 4.000 fulls/h estan registrades a l'establiment d'Agustín Furnó Abad, la de 5.000 fulls/h estava al taller de Roca Bonsart –juntament amb 1 de 1.000 fulls/h– i la de 6.000 fulls/h, a l'establiment d'Henrich y C.^a. S'aprecia, també, un descens dels establiments dedicats exclusivament a imprimir amb premses manuals en proporció al total d'establiments, que han passat de representar el 18,4% el 1884, al 16,9% el 1894.

Hem recollit les dades dels exercicis de 1895 i 1896 però creiem convenient analitzar les del 1897, l'últim any del període estudiat del qual en tenim dades. Les taules i els gràfics de 1895 i 1896 es poden consultar als annexos²⁶.

Al 1897 hi ha comptabilitzats 100 establiments dedicats a la impremta, ja sigui amb màquines, premses manuals o minerves (taller d'imprimir targetes, factures i circulars). D'aquests, 15 estan dotats exclusivament de premses manuals, 27 exclusivament de minerves i la resta, 58, combinaran maquinària cilíndrica de diferent volum de producció amb premses manuals i/o minerves. Tenim la sospita que manquen establiments en aquest registre, ja que, per exemple, no hi consta Henrich y C.^a, un dels establiments importants que fa pujar significativament el balanç de maquinària. Per tal de no desvirtuar les xifres, hem decidit afegir aquesta casa replicant les dades de l'exercici anterior, 1896 (Taula 11).

Taula 11. Utilatge a les impremtes el 1897 (MI)

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	6.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Premsa manual	Minerva	Total
Abadal, Josefa							1		0
Aldaber, Pedro		2							2
Altés, Francisco J.		1							1
Badia, Francisco								1	1
Balmas Casamajor y C. ^a		2							2
Baró, Estanislao		1							1
Bas y Rey, Santiago								1	1
Basange, Mariano							1		0
Baseda, Buenaventura		4							4
Benajes, Tomás								2	2
Berdós, Víctor		1							1
Blasi Esteve y Benet		1						2	3
Bofarull, Pedro		1							1
Camdepadrós, Federico								2	2
Canals, Antonio							1		0

²⁶ Veure Annex 1.

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	6.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Premsa manual	Minerva	Total
Casa Provincial de la Caridad								1	1
Casals y Vigués, Ramón		3							3
Castaño, José							1		0
Collazo y Tassi		2							2
Conde, Puerto y C. ^a								2	2
Costa y C. ^a								1	1
Cunill, José	3							2	5
Domenech y C. ^a , Eduardo		1						1	2
Domenech, Joaquín								1	1
Elias, Antonio		1							1
Espasa y C. ^a		4							4
Famades Villamur, José		4							4
Faya y C. ^a								2	2
Febrer, Adrian								1	1
Fiol, Felipe								1	1
Fosas y Angla, Francisco								1	1
Furnó Abad, Agustín		1	2						3
Gabaldá, Antonio								1	1
Gabañac, Francisco		4							4
Godó hermanos		1							1
Guitart, Emilio							1		0
Henrich y C. ^a		19		1			1		20
Heredia Trilla, Enrique							1		0
Inglada, Ramón		2							2
Inglart, F.		1						1	2
Jepús, Jaime		6							6
Labielle, Víctor		2							2
Llauder, José María		1	1						2
López Robert, Andrés		6						1	7
Lozano, Teodoro		2							2
Mallofré, Pablo								1	1
Maneja, Antonio Francisco								2	2
Martínez Coloci, Luis							1		0
Massana, Feliu							1		0
Massó y Casas								1	1
Miró Campañá, Cristóbal							1		0

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	6.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Premsa manual	Minerva	Total
Molina, Ramón		4							4
Montaner y Simón		5							5
Mora, Ramón								1	1
Moreno, Antonio		1							1
Ortega Alonso, José								1	1
Ortega, Pedro								1	1
Paluzie, Faustino		2							2
Pascual y Ortega, Pedro		2							2
Patau Orujo, Juan								1	1
Peris Mencheta, Francisco					1				1
Pla y hermana, Viuda de							1		0
Puigventos, Jaime		2						1	3
Pujol y C. ^a		1							1
Ranera?, Adolfo							1		0
Redondo y Xumetra		2							2
Riera Sanz, Pablo		4							4
Riera, Buenaventura		1							1
Riera, Enrique								1	1
Riera, Ramón		1							1
Rieusset y Berini								2	2
Roca y C. ^a , Juan		1							1
Roca, Ramón		2							2
Rosal Vancells, Francisco de A.		2							2
Rosell Casals, José								1	1
Roura y C. ^a		5						1	6
Rovellat, Francisco						1			1
Rovira, Ignacio							1		0
Rovira, Miguel		2						2	4
Royo, Fidel								1	1
Sala y Mas, Juan		2							2
Sampsó y Llopis, Mariano							1		0
Sánchez, Federico		2							2
Serra Hermanos y Rusell		2						1	3
Serra, José								2	2
Serret, Francisco		3							3
Simeón, María							1		0
Sojo, José de		1							1

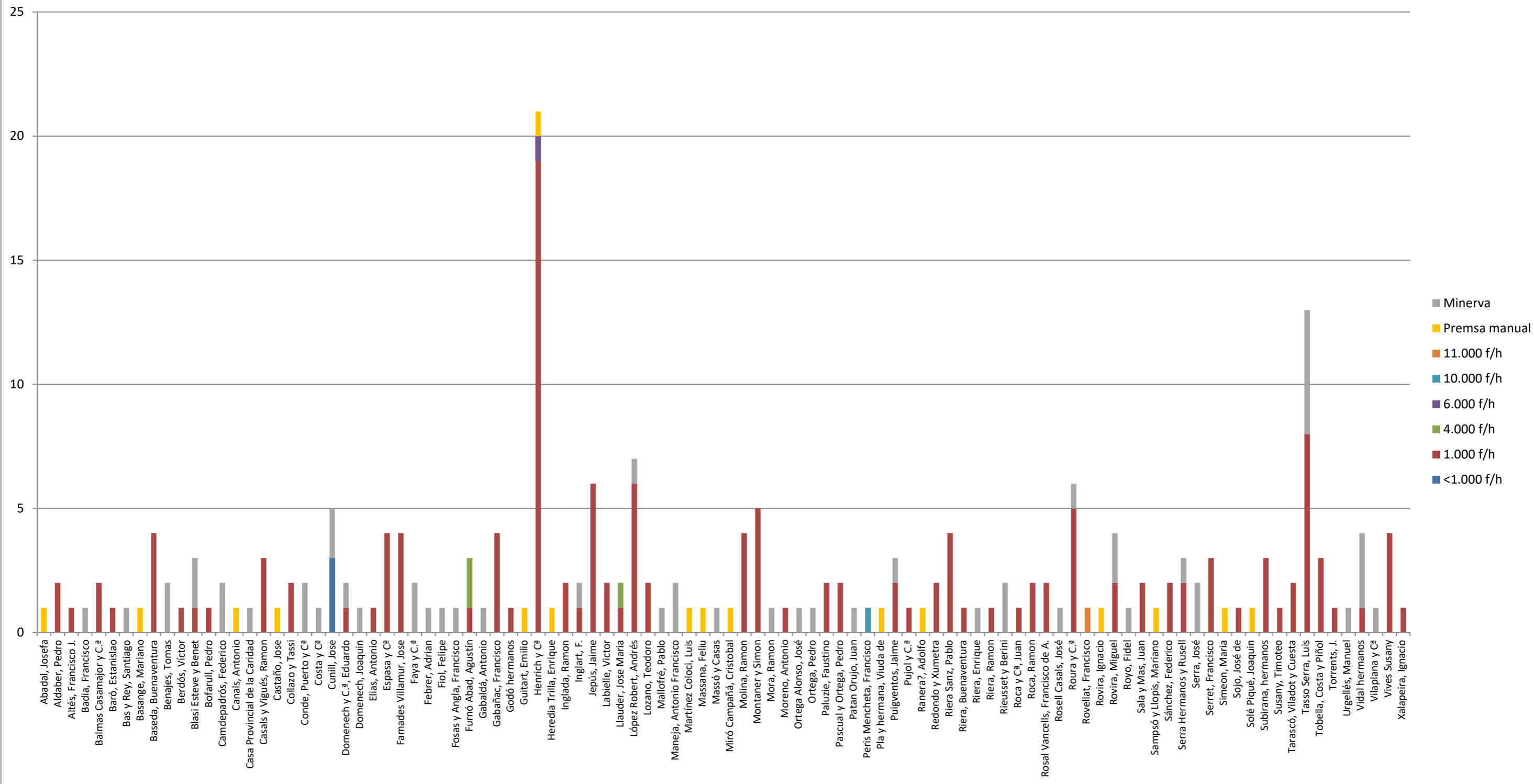
Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	6.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Prensa manual	Minerva	Total
Solé Piqué, Joaquín							1		0
Subirana, hermanos		3							3
Susany, Timoteo		1							1
Tarascó, Viladot y Cuesta		2							2
Tasso Serra, Luis		8						5	13
Tobella, Costa y Piñol		3							3
Torrents, J.		1							1
Urgellés, Manuel								1	1
Vidal hermanos		1						3	4
Vilaplana y C. ^a								1	1
Vives Susany		4							4
Xalapeira, Ignacio		1							1
Total	3	144	3	1	1	1		54	207

En aquest últim recompte comptabilitzem 207 màquines, 6 més que al 1894. Les màquines preferents segueixen sent les de 1.000 fulls/h, que representen un 69,6% del total, seguides de 54 minerves, i per les màquines de menys de 1.000 fulls/h, amb 9. Les de 4.000 i 6.000 fulls/h seguiran sent anecdòtiques, igual que les de 10.000 i 11.000 fulls/h, que només en trobarem una de cada.

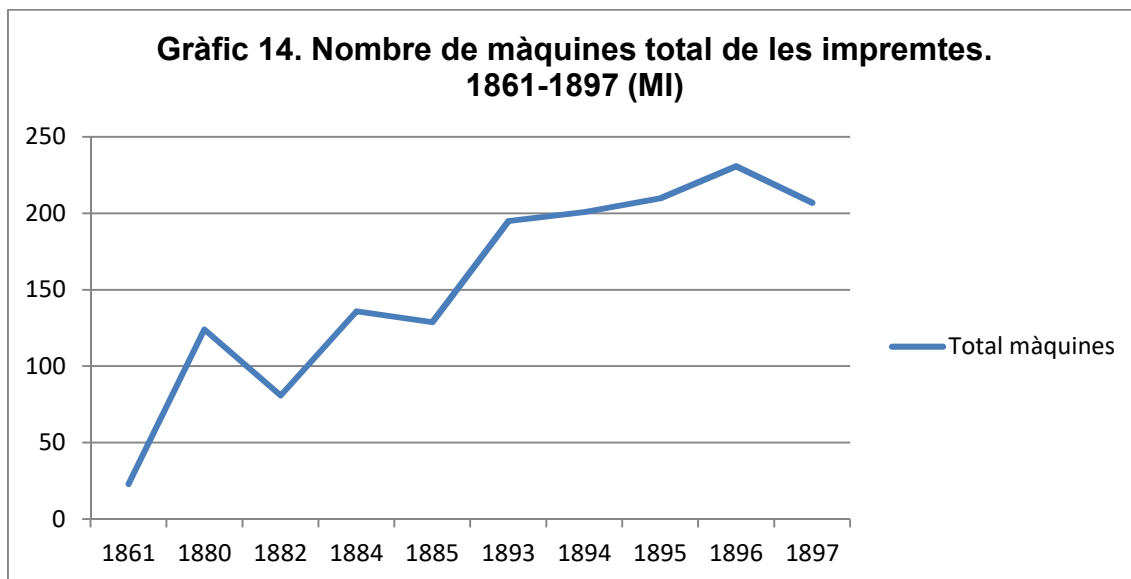
Henrich y C.^a segueix al capdavant pel que fa al nombre de màquines amb 20, mantenint la mateixa maquinària que els anys anteriors. La seguiran Luis Tasso Serra amb 13 màquines –8 de 1.000 fulls/h i 5 minerves–, Andrés López Robert amb 7 màquines –6 de 1.000 fulls/h i una minerva–, Roura y C.^a –amb 6 màquines de 1.000 fulls/h i 1 minerva–, Jaime Jepús amb 6 màquines de 1.000 fulls/h, Montaner y Simón amb 5 màquines de 1.000 fulls/h –a diferència del 1896 que apareix registrada amb 8– i José Cunill amb 5 màquines, 3 de menys de 1.000 fulls/h i 2 minerves. Destaquen, també, els establiments de Francisco Peris Mancheta amb una màquina de 10.000 fulls/h i el de Francisco Rovellat amb una de 11.000 fulls/h.

Al Gràfic 13 es pot constatar la preferència dels establiments barcelonins per la màquines de 1.000 fulls/h, l'increment de les minerves –representant el 26,1% de la maquinària– i el descens general d'aquells establiments amb només premses manuals.

Gràfic 13. Utilatge de les impremtes el 1897 (MI)

Després de l'anàlisi detallada de l'utilatge i maquinària de les impremtes barcelonines durant el període comprès entre 1861 i 1897 per anys concrets, podem analitzar-ne l'evolució general a partir del Gràfic 14.

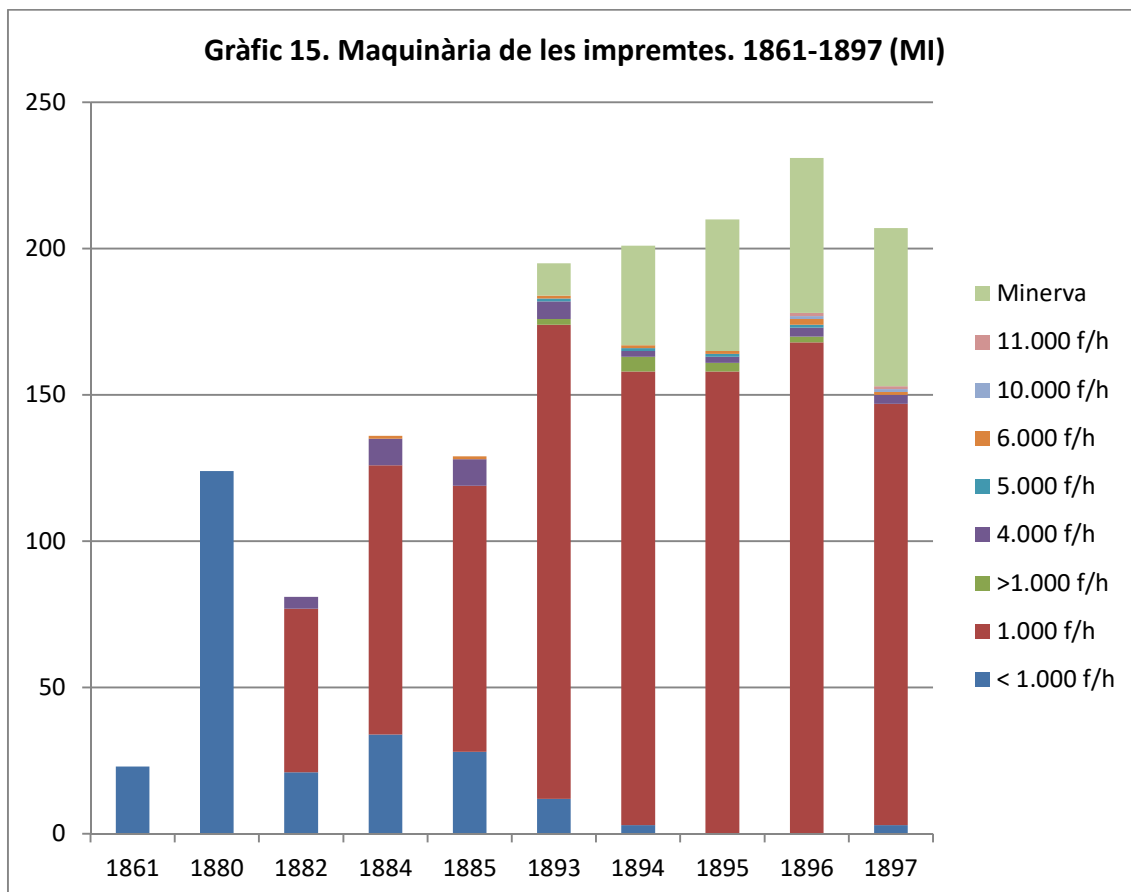
El fort procés de mecanització experimentat per les impremtes barcelonines es fa palès en aquest gràfic. Sense comptar les premses, de les quals només tenim dades del 1861 i 1880, la incorporació de màquines cilíndriques i després de les minerves no va parar d'incrementar al llarg del segle. Al 1882 i al 1885 hi ha una baixada que, com hem dit, creiem que es deu a la manca d'establiments registrats en els llibres de matrícula. Tot i així, la tendència general indica aquest increment fins el 1896. S'hi aprecia un salt significatiu entre 1885 i 1893, passant de 129 màquines a 195. Aquest increment coincideix amb l'augment d'establiments que desenvolupen aquesta activitat a la ciutat, mentre que al 1897, les xifres de màquines pateixen un davallament significatiu, passant de 231 màquines registrades el 1896 a 207²⁷.

Si desgranem el tipus de maquinària existent als tallers barcelonins (Gràfic 15)²⁸, constatem l'hegemonia de la màquina de 1.000 fulls/h, que no deixa d'incrementar durant tot el període, fins el 1896, any en què se'n comptabilitzen un total de 168. Les màquines registrades en les estadístiques de 1861 i 1880 les hem comptabilitzat com a menys de 1.000 fulls/h, ja que no en teníem dades concretes i a partir de 1884, el seu nombre va decreïxer fins a la dècada de 1890, en la qual el 1895 i el 1896 no n'hi havia cap i al 1897, només 3. Les màquines de 4.000, 5.000, 6.000, 10.000 i 11.000 fulls/h no deixaran de ser anecdòtiques i les que sí que experimenten un increment continuat a partir de 1893, que és quan les comencem

²⁷ Es poden consultar les dades numèriques totals a la Taula 16.

²⁸ Es poden consultar les dades numèriques a la Taula 16.

a registrar, són les de tipus minerva, pròpies dels tallers d'imprimir targetes, factures i circulars. Entre 1893 i 1897 el seu ús es multiplica per 5, ja que es va passar de les 11 a les 54 minerves al tallers barcelonins.

Aquest primer increment de maquinària ja representa un salt dins del que Arranz considera la segona etapa del desenvolupament del sector de les arts gràfiques, l'estadi de la manufactura gràfica, compresa entre 1800 i 1880 (Arranz, 2010: 56-67). La cada vegada més nombrosa incorporació de màquines cilíndriques tipus König comprades primer a cases franceses i després a alemanyes –en detriment de les premses Stanhope–, farà que la producció dels establiments barcelonins comenci a créixer ràpidament, responent a la gran demanda social, tant editorial com d'impresos. A partir de 1880, comença la tercera etapa, la de la indústria gràfica. Els establiments amb més capacitat econòmica faran el gran salt amb l'adquisició de la maquinària més moderna i es consolidaran a la dècada dels noranta, ja instal·lats en els nous espais urbans de la ciutat.

Estimació de la capacitat productiva dels tallers d'impremta barcelonins

Aquestes dades també permeten realitzar un càlcul aproximat de la capacitat productiva dels tallers d'impremta barcelonins durant el període estudiat en forma de fulls/h. Per realitzar el càlcul, hem considerat que les màquines registrades com de menys de 1.000 fulls/h en produïen 800, que les de més de 1000 fulls/h en realitzaven 1.500 i que les minerves també en produïen 1.500, basant-nos en les especificacions del *Manual del conductor de màquines tipogràfiques* de Luciano Monet (1879)²⁹. Les dades obtingudes es recullen a la Taula 12:

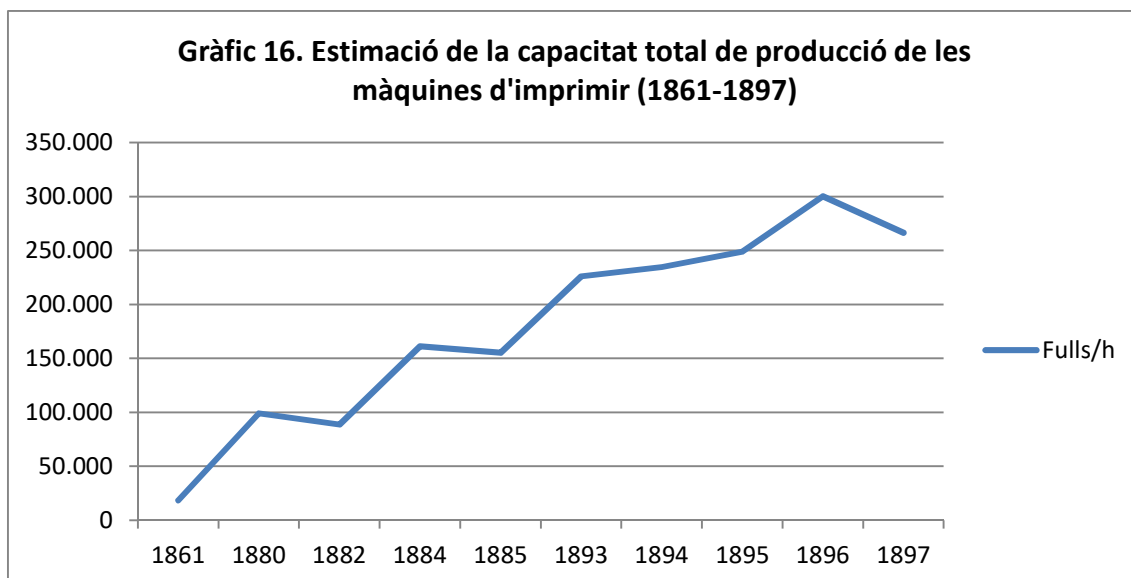
Taula 12. Estimació de la capacitat total de producció de les màquines d'imprimir a Barcelona (1861-1897)

Any	Fulls/h
1861	18.400
1880	99.200
1882	88.800
1884	161.200
1885	155.400
1893	226.100
1894	234.900
1895	249.000
1896	300.500
1897	266.400

La capacitat productiva total dels tallers d'impremta de Barcelona va augmentar paral·lelament a la incorporació de nova maquinària i a la seva millora tècnica. Entre 1861 i 1880, la capacitat de producció es va multiplicar per més de 5 passant de 18.400 fulls/h a 99.200 fulls/h, quantitat que, al seu torn, es doblaria en menys d'una dècada. Hem de tenir en compte que durant aquests mateixos 20 anys –entre 1861 i 1880–, el nombre d'establiments dedicats a la impremta va passar dels 28 als 45. Un segon salt quantitatiu important el trobem entre 1882 i 1884, ja que en només dos anys es va quasi doblar la capacitat, passant dels 88.800 fulls/h als 161.200 fulls/h. Tal com s'aprecia al Gràfic 16, a partir d'aquest moment la tendència de creixement serà constant fins a arribar al màxim l'any 1896, amb una capacitat total de 300.500 fulls/h distribuïts entre els 119 establiments

²⁹ Segons el manual, les anomenades minerves produïen entre 1.500 i 2.000 exemplars l'hora (Monet, 1879: 78-79). Cal tenir en compte que seguint el criteri que hem establert, les dades obtingudes són a la baixa i que, per tant, la capacitat productiva podria haver estat superior.

d'impremta registrats en aquell moment. Cal destacar que entre 1895 i 1896 es va produir un augment significatiu, ja que la producció va augmentar en més de 51.000 fulls/h degut a l'increment de màquines de 1.000 fulls/h, de màquines tipus minerva però, sobretot, a la incorporació de màquines d'alta capacitat productiva de 10.000 fulls/h i 11.000 fulls/h en alguns tallers barcelonins.

Si fem el càlcul de la mitjana de fulls/h que era capaç de produir cada establiment, es pot comprovar que l'augment de la capacitat productiva no només va ser degut a l'increment del nombre d'establiments d'impremta sinó també a la incorporació de maquinària nova amb més capacitat de producció. En nombres absoluts, el 1861, cada establiment podia imprimir de mitjana 736 fulls/h, mentre que al 1896, el nombre mitjà de fulls per hora que era capaç de produir un establiment d'impremta era de 2.525. Aquestes xifres mostren el fort increment del grau de mecanització de les impremtes barcelonines al llarg de la segona meitat del segle XIX, amb la incorporació de noves màquines, més modernes i amb més capacitat de producció.

Hem de tenir en compte que aquests càlculs són parcials, ja que no inclouen la producció de les premses manuals ni tampoc la d'altres màquines existents als tallers. Tot i això, les dades posen de manifest l'augment continuat de la capacitat de producció de les impremtes, que va ser causa i conseqüència de l'increment del món editorial, de l'auge de la premsa i del boom publicitari, factors determinants en el creixement general del sector de les arts gràfiques i del món del llibre durant la segona meitat del segle XIX.

L'anàlisi de la incorporació de maquinària d'impremta durant el període estudiat dona una idea clara del fort procés de mecanització del sector de les arts gràfiques. Tot i així, aquest no es pot entendre sense tenir en compte els establiments de

litografia, que paulatinament aniran incorporant maquinària cada vegada més sofisticada, que conviurà amb les premses manuals fins ben entrat el segle XX.

3.1.2. Utilatge i maquinària als establiments de litografia entre 1893 i 1897

Pel que fa a la mecanització de la litografia, no tenim tantes dades respecte a la construcció i aparició de les màquines propulsades amb vapor i, tot i que l'arribada de la litografia a Catalunya ha estat a bastament estudiada per diferents investigadors³⁰, el seguiment de la invenció i millora de les màquines no ha estat tan estudiat com en el cas de la maquinària d'impremta.

Les premses manuals d'estampació litogràfica no havien canviat gaire des de la seva invenció per part de Senefelder. La litografia és una tècnica planogràfica basada en la incompatibilitat de matèries grasses amb l'aigua i per estampar el principi sempre és el mateix: la pedra –o la planxa metàl·lica–, prèviament preparada, es mulla amb aigua i acte seguit s'entinta amb tinta grassa la qual només s'adhereix sobre les àrees grasses de la pedra. La tinta es transfereix al paper fent passar la pedra –o planxa– sobre la qual s'ha col·locat el paper i uns fulls de paper dur que fan de coixí, per sota d'una regleta o d'un roleu d'acer que premsa el paper contra la pedra. Aquest procediment es podia fer amb premses manuals o amb màquines automàtiques, en les quals la pedra es mullava i entintava a cada moviment de vaivé, per dues bateries de roleus (Riat, 1983: 138).

En algunes targetes comercials de litografies barcelonines com la de Sivilla o la de Pablo Mallofré hi apareix la frase «litografía movida al vapor», fet que indica la presència de màquines propulsades amb aquesta energia, però sense especificar-ne el tipus ni la quantitat. La poca informació que hem pogut localitzar sobre la maquinària de litografia no manual utilitzada als tallers litogràfics catalans durant el període estudiat, l'hem extret dels anuncis de les empreses franceses Alauzet i Marinoni presents a les revistes tipogràfiques com el *Correo Tipo-litográfico* de Ceferino Gorchs. Com exposa Alfred Seymour, totes les màquines inventades durant aquest període tenien un seguit de punts en comú, però a la vegada cada una oferia avantatges i particularitats diferents per atreure l'atenció d'un determinat client depenent de les seves preferències i tipus de producció (Seymour, 2012: 35).

En més d'un número del *Correo Tipo-litográfico* de 1881 hi apareix un anunci de la casa francesa P. Alauzet anunciant una «Máquina litográfica perfeccionada. Sistema privilegiado», que havia estat premiada a l'Exposició de Filadèlfia el 1876 –així que ha de ser anterior a aquesta data. A més a més, a l'anunci s'hi especifica:

³⁰ Destaquen els estudis de Trenc (1977); Vélez (1989; 1997; 2008b; 2008c); Subirana (1991); Barjau (2002; 2006; 2007); i *Nadales litogràfiques de la Biblioteca de Catalunya...* (1995), entre altres.

Esta nueva máquina se recomienda especialmente por su incontestable mérito y cuyas ventajas han reconocido los Señores Lemercier & C., F. Didot & C., E. Hamelin, Waterlow & Fils, y las principales casas de Francia y del extranjero, y últimamente la han adquirido las reputadas litografías de Barcelona, de los Sres. Pujadas y Salvat, Nicolás Miralles, Sucesores de N. Ramírez y C.^a, Montaner y Simón, E. Seix, J. Fábregas y otros, los cuales han adoptado esta máquina para el tiraje de sus brillantes impresiones en cromo (*Correo Tipo-litográfico*, 48, IV-1881: 34).

Així doncs, podem situar aquesta màquina als tallers de diverses cases litogràfiques barcelonines. En un altre anunci de la mateixa publicació però de 1885 en el qual s'anuncia una «Nueva máquina litográfica» de la casa Marinoni, és descrita de la següent manera:

La máquina está provista á voluntad de un marcador automático ó de un sistema de puntura movibles perfeccionado. Las ventajas de solidez, fijeza y fácil manejo que reúne esta máquina son considerables. Esta máquina posee los más recientes perfeccionamientos. Está construida para las impresiones en cromo de gran lujo (*Correo Tipo-litográfico*, 94, II-1885).

Es tractava de dues màquines molt similars que ens poden donar una idea de les anomenades «màquines», també en el camp de la litografia, diferenciant-se de les premses manuals.

Com hem exposat anteriorment, no serà fins a la modificació del reglament de la contribució industrial i de comerç de 1893 que es diferenciarà els establiments litogràfics amb màquines –que pagaran segons el número de màquines que posseeixen, independentment quina sigui la seva producció– dels litògrafs amb premses manuals. Així doncs, a partir d'aquesta data comencem a tenir dades sobre la mecanització en el camp litogràfic, tot i que com en el cas dels tallers d'impremta, en els tallers litogràfics amb premses a mà no podem especificar-ne la quantitat –ni tampoc podem saber si posseïen o no una màquina tipus minerva, tal com permet el reglament. Per aquest motiu hem quantificat totes les litografies amb premses manuals amb el número 1, per deixar constància de la seva existència.

Del primer exercici de 1893, només hem pogut consultar el volum corresponent als establiments de litografies amb màquines. Per aquest motiu no podem fer la comparativa amb els registrats com a litògrafs manuals però les dades són igualment representatives (Taula 13).

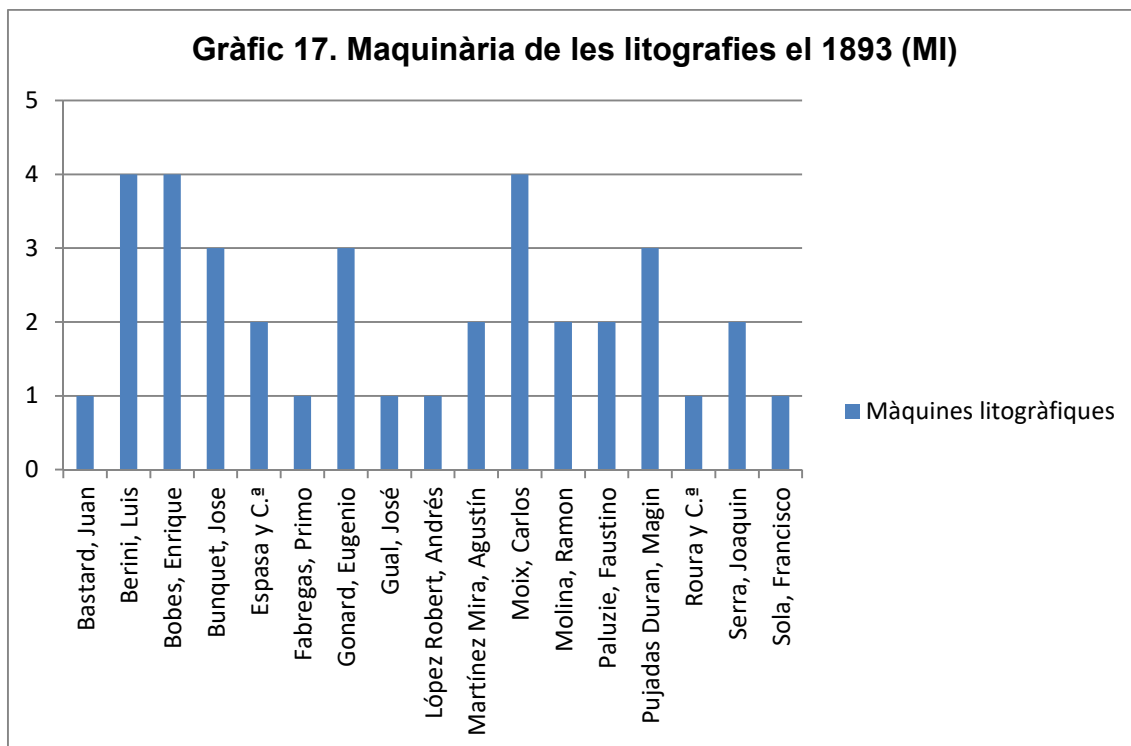
Taula 13. Maquinària de les litografies el 1893 (MI)

Nom	Màquines litogràfiques
Bastard, Juan	1
Berini, Luis	1

Nom	Màquines litogràfiques
Bobes, Enrique	4
Busquet, José	4
Espasa y C. ^a	3
Fabregas, Primo	2
Gonard, Eugenio	1
Gual, José	3
López Robert, Andrés	1
Martínez Mira, Agustín	1
Moix, Carlos	2
Molina, Ramón	4
Paluzie, Faustino	2
Pujadas Durán, Magín	2
Roura y C. ^a	3
Serra, Joaquín	1
Sola, Francisco	2
Tasso Serra, Luis	1
Total	38

Creiem que manquen establiments litogràfics amb màquines per registrar en aquest volum, ja que només n'hi ha 18 i hi falten cases tan importants com Henrich y C.^a, en les quals sabem del cert que hi havia màquines litogràfiques. En aquest cas, no podem fer la comparativa amb el nombre de litografies que apareixen al directori d'alguna guia o anuari perquè no se n'ha conservat cap del 1893.

Tot i així, les dades que mostra aquesta taula revelen la presència de maquinària litogràfica no manual als tallers barcelonins. Hi ha registrades 38 màquines distribuïdes entre les 18 litografies. Com es veu clarament en el gràfic 16, les cases que acumulaven més màquines, 4, eren les de Enrique de Bobes, José Busquet i Ramón Molina. Les seguien les de Espasa y C.^a, José Gual i Roura y C.^a amb tres. La resta d'establiments en tenien una o dues, com Luis Tasso Serra, que havia incorporat la litografia al seu ventall d'activitat feia relativament poc temps, el 1889, tal com indica un anunci a *La Ilustración*, on s'hi pot llegir: «Los grandes talleres de Luis Tasso se han aumentado con el ramo de litografía en toda su extensión» (*La Ilustración*, 472, 17-XI-1889: 736).

En canvi, al llibre de matrícula industrial corresponent al 1894, ja hi trobem la totalitat –o si més no la majoria– de litografies registrades i podem diferenciar entre les posseïdors de premses manuals i les posseïdors de màquines litogràfiques (Taula 14).

Taula 14. Utilatge de les litografies el 1894 (MI)

Nom	Premses manuals	Màquines litografia
Abadal y C.ª	1	
Alier, José	1	
Bagés, Isidro	1	
Bastard, Juan	1	1
Berini, Luis		1
Blasi Idoria, M.	1	
Bobes, Enrique	1	3
Bonet, Arturo	1	
Bonmatí, Antonio		1
Borrell Bosadas, José		1
Brull, José	1	
Bruna Berdejo, José	1	
Budó, Juan	1	
Cairell, Primitivo	1	
Carreras, José	1	
Casajuana, Francisco	1	

Nom	Premses manuals	Màquines litografia
Costa Batllori, Juan	1	
Cunill, José	1	
Espasa y C. ^a		3
Esquivel, Eduardo	1	
Fabregas, Primo		2
Farriols, Juan		1
Font Pages, José	1	
Fontfria, Elena	1	
Forasté, Francisco	1	
Garcia del Real, Emilio	1	
Gascón, Santiago	1	
Gual, José		3
Gurri, Luis	1	
Henrich y C. ^a	1	9
Hurralde López, Antonio	1	
Jepús, Joaquín	1	
Llargues, Francisco de A.	1	
Llavina, Joaquín	1	
López Robert, Andrés		1
Mallofré, Pablo	1	
Martí y C. ^a , Manuel		3
Martínez Mira, Agustín		1
Miralles, Hermenegildo	1	5
Miralles, Nicolás	1	3
Moix, Carlos		2
Molina, Ramón		4
Muñoz, Domingo	1	
Olivé, Pablo	1	
Paluzie, Faustino		2
Picas, Miguel	1	
Pijoan, Espiridion	1	
Pujadas Durán, Magín		2
Riera Estany	1	
Riera, Ramón	1	1
Roig Escardó, Miguel	1	
Rosell Casals, José	1	
Roura y C. ^a		3
Serra, Joaquín		1
Sola, Francisco		2
Tasso Serra, Luis	1	1
Torrens, Martínez	1	

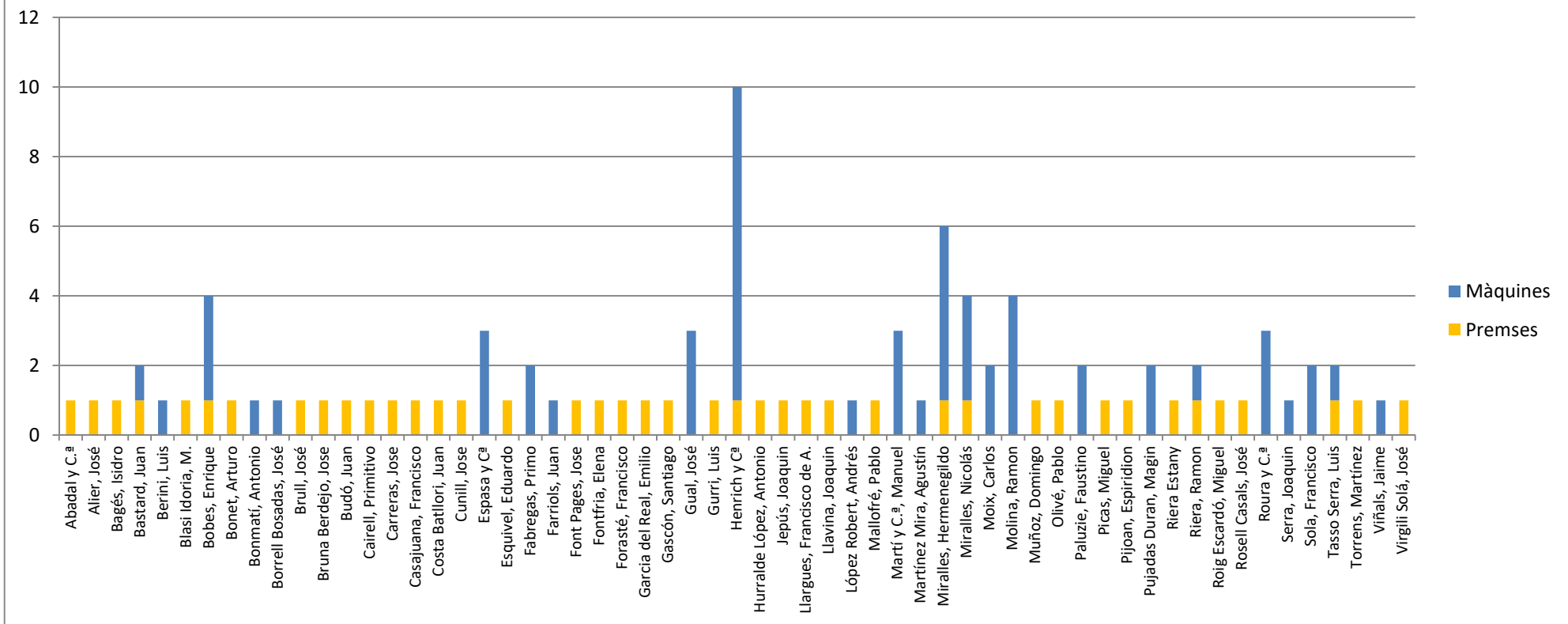
Nom	Premses manuals	Màquines litografia
Viñals, Jaime		1
Virgili Solá, José	1	
Total		57

Es comptabilitzen un total de 59 establiments, dels quals 18 consten com a litografies només amb màquines, 34 com a establiments amb només premses manuals i 7 que disposen dels dos tipus d'utilatge. La majoria d'establiments, doncs, treballaven només amb premses manuals mentre que una minoria treballava només amb màquines o combinant premses manuals i màquines.

Apareixen registrades un total de 57 màquines litogràfiques distribuïdes entre 25 tallers. Destaca el d'Henrich y C.^a amb 9 màquines més premses manuals, seguida de la litografia d'Hermenegildo Miralles amb 5 màquines i premses manuals, i la de Ramón Molina amb 4 màquines. Els establiments d'Espasa y C.^a, José Gual, Manuel Martí y C.^a, Roura y C.^a i Enrique de Bobes posseïen 3 màquines –l'últim amb premses manuals també– i amb 2 apareixen Primo Fabregas, Carlos Moix, Faustino Paluzie, Magín Pujadas Durán i Francisco Solá. La resta només en tenen 1.

No podem valorar aquestes xifres en contraposició al nombre de premses manuals perquè no disposem d'aquesta informació però podem afirmar, i el Gràfic 18 ho posa de manifest, que els tallers litogràfics amb aquest tipus d'utilatge continuaven sent els majoritaris i només 7 havien incorporat les màquines i havien continuat utilitzant les premses manuals.

Gràfic 18. Utilatge de les litografies el 1894 (MI)

Seguint el model que hem establert per a l'anàlisi de les dades exposades a l'apartat d'utilatge i maquinària als tallers d'impremta, no farem l'anàlisi detallada dels exercicis de 1895 i 1896 i ens centrarem en l'últim documentat, el de 1897, on es comença a veure un canvi de tendència. Les taules i gràfics de 1895 i 1896 es poden consultar als annexos³¹.

Al 1897 (Taula 15) es comptabilitzen un total de 48 establiments de litografia a Barcelona, dels quals 25 només utilitzen premses manuals, 18 només màquines i només 5 combinen els dos tipus d'utilatge. Tenim la sospita que també manquen establiments en aquest registre, ja que, si comparem la xifra amb la donada per l'*Anuario Riera* del mateix any, hi apareixen 66 litografies. A més a més, als llibres de matrícula no hi consten cases importants com la d'Henrich y C.^a, un dels que fa pujar significativament el balanç de maquinària. Per aquest motiu, hem afegit aquesta casa replicant les dades de l'exercici anterior, 1896.

Taula 15. Utilatge de les litografies el 1897 (MI)

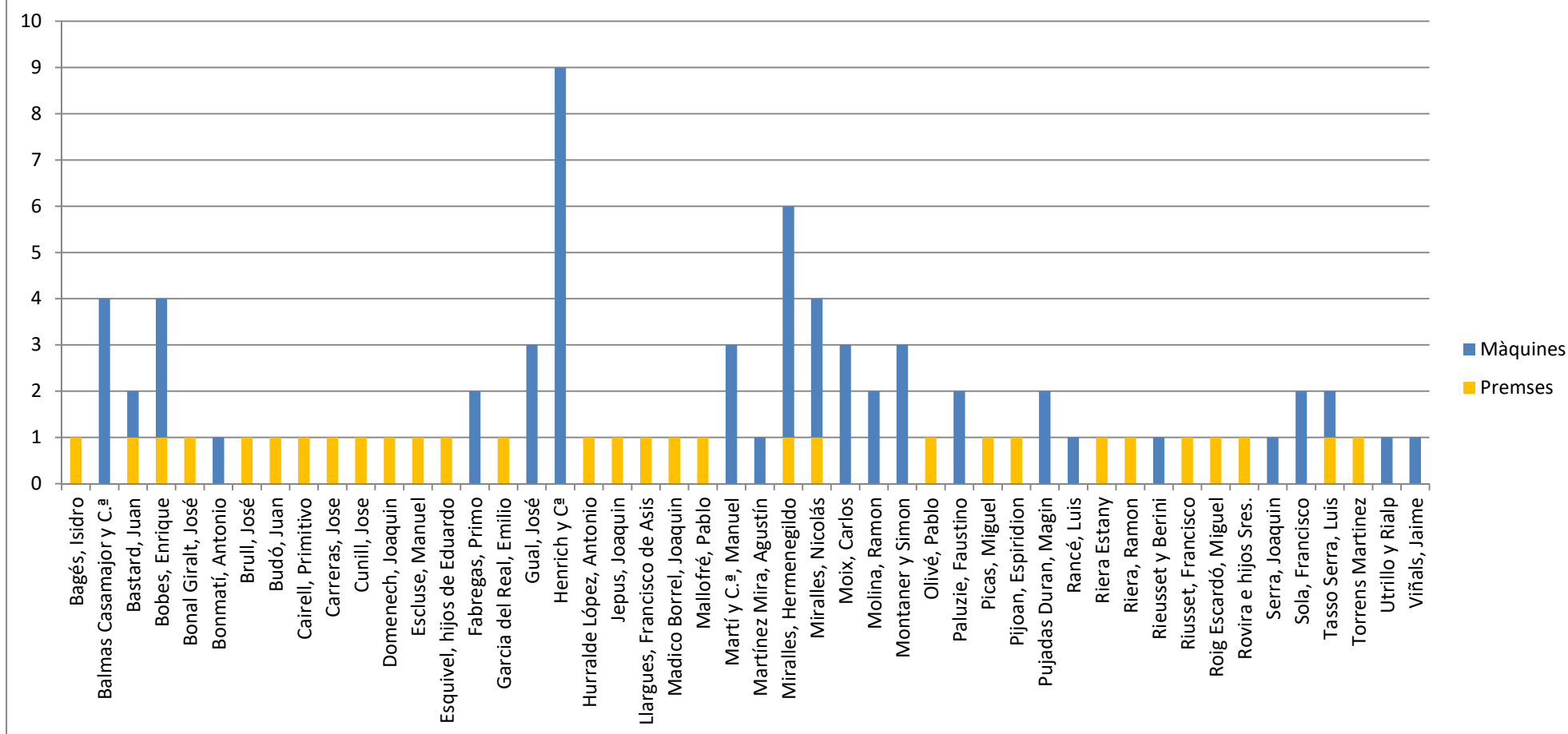
Nom	Premses manuals	Màquines litogràfiques
Bagés, Isidro	1	
Balmas Casamajor y C. ^a		4
Bastard, Juan	1	1
Bobes, Enrique	1	3
Bonal Giralt, José	1	
Bonmatí, Antonio		1
Brull, José	1	
Budó, Juan	1	
Cairell, Primitivo	1	
Carreras, José	1	
Cunill, José	1	
Domenech, Joaquín	1	
Escluse, Manuel	1	
Esquivel, hijos de Eduardo	1	
Fabregas, Primo		2
Garcia del Real, Emilio	1	
Gual, José		3
Henrich y C. ^a		9
Hurralde López, Antonio	1	
Jepus, Joaquín	1	
Llargues, Francisco de Asis	1	
Madico Borrel, Joaquín	1	

³¹ Veure Annex 1.

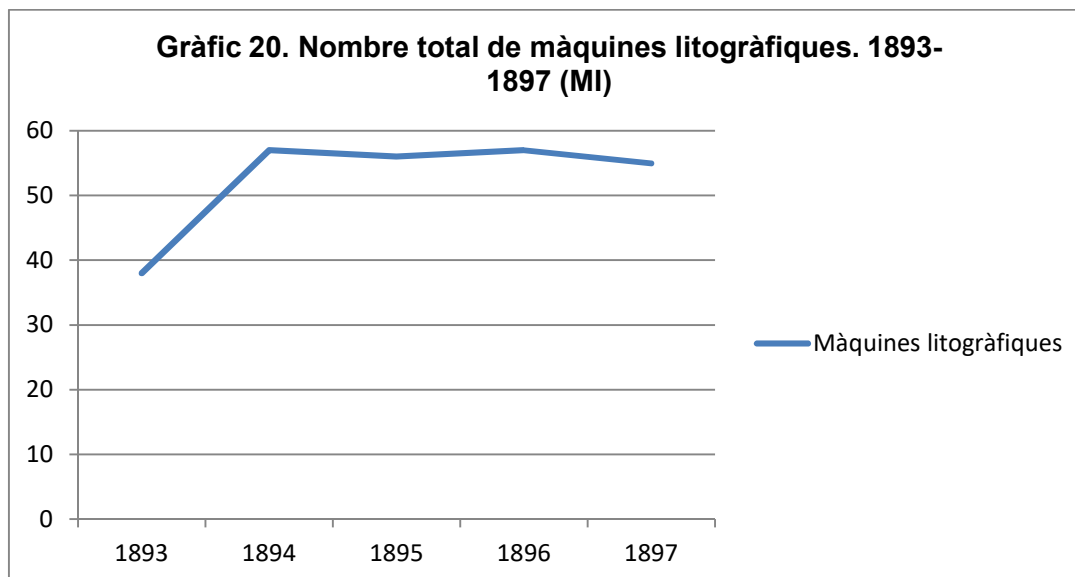
Nom	Premses manuals	Màquines litogràfiques
Mallofré, Pablo	1	
Martí y C. ^a , Manuel		3
Martínez Mira, Agustín		1
Miralles, Hermenegildo	1	5
Miralles, Nicolás	1	3
Moix, Carlos		3
Molina, Ramón		2
Montaner y Simón		3
Olivé, Pablo	1	
Paluzie, Faustino		2
Picas, Miguel	1	
Pijoan, Espiridion	1	
Pujadas Durán, Magín		2
Rancé, Luis		1
Riera Estany	1	
Riera, Ramón	1	
Rieusset y Berini		1
Rieusset, Francisco	1	
Roig Escardó, Miguel	1	
Rovira e hijos Sres.	1	
Serra, Joaquín		1
Sola, Francisco		2
Tasso Serra, Luis	1	1
Torrens Martínez	1	
Utrillo y Rialp		1
Viñals, Jaime		1
Total		55

Apareixen registrades 55 màquines, la majoria de les quals continuen en mans de les mateixes cases. Destaquen la d'Henrich y C.^a amb 9 màquines seguida d'Hermenegildo Miralles, amb 5 màquines i premses manuals, Balmes Casamajor y C.^a amb 4 màquines i Enrique de Bobes, José Gual, Manuel Martí y C.^a, Nicolás Miralles, Carlos Moix i Montaner y Simón amb 3 màquines. Al Gràfic 19 es pot apreciar com es va escurçant la distància entre tallers de premses manuals i tallers amb màquines, tot i que els primers continuen predominant. Seran poques les cases que combinin els dos tipus d'utilitatge.

Gràfic 19. Utilitat de les litografies el 1897 (MI)

Després de l'anàlisi detallada de l'utilatge i maquinària de les litografies barcelonines durant el període comprès entre 1893 i 1897 per anys concrets, podem analitzar-ne l'evolució general a partir del Gràfic 20.

Segons les dades obtingudes, el procés de mecanització dels establiments litogràfics no és comparable als d'impremta, on s'aprecia un increment evident de l'adquisició de maquinària per part de la majoria d'establiments. En el cas de les litografies, hi ha un augment significatiu entre 1893 i 1894 però probablement és degut a la manca de litografies registrades el primer any. A partir de 1894, el nombre de màquines litogràfiques es mantindrà molt estable entre les 55 i les 57 amb un lleuger descens el 1897, any en què n'hi ha registrades 55. No es veu reflectit al gràfic perquè no hi ha dades numèriques, però segons els llibres de matrícula de la contribució industrial, els establiments de litografia que seguien utilitzant premses manuals serien sempre la majoria durant aquest període.

De totes maneres, tal com hem comentat anteriorment, les xifres obtingudes no es corresponen exactament amb el nombre d'establiments recollits en les guies publicades durant el període estudiat, sobretot el 1897. Pel que fa a l'anàlisi del volum de producció, no podem fer-ne el càlcul degut a que l'impost, en aquesta categoria, es pagava en funció només del nombre de màquines, independentment de quin fos el seu volum de producció, motiu pel qual no s'especifica.

3.1.3. Evolució general de la maquinària als tallers barcelonins

L'anàlisi detallada per sectors d'activitat ens permet veure el grau de mecanització en relació a cada tècnica: la tipografia i la litografia. No obstant això, molts dels establiments recollits conreaven ambdues activitats, esdevenint mitjans o grans

establiments amb diferent maquinària i utilitatge que li permetés respondre a la demanda rebuda. Per això resulta interessant analitzar algun dels exercicis en el seu conjunt, incloent impremta i litografia a la vegada per tal de veure quins establiments posseïen més maquinària, quins menys i la relació entre la mecanització en el camp de la tipografia i de la litografia.

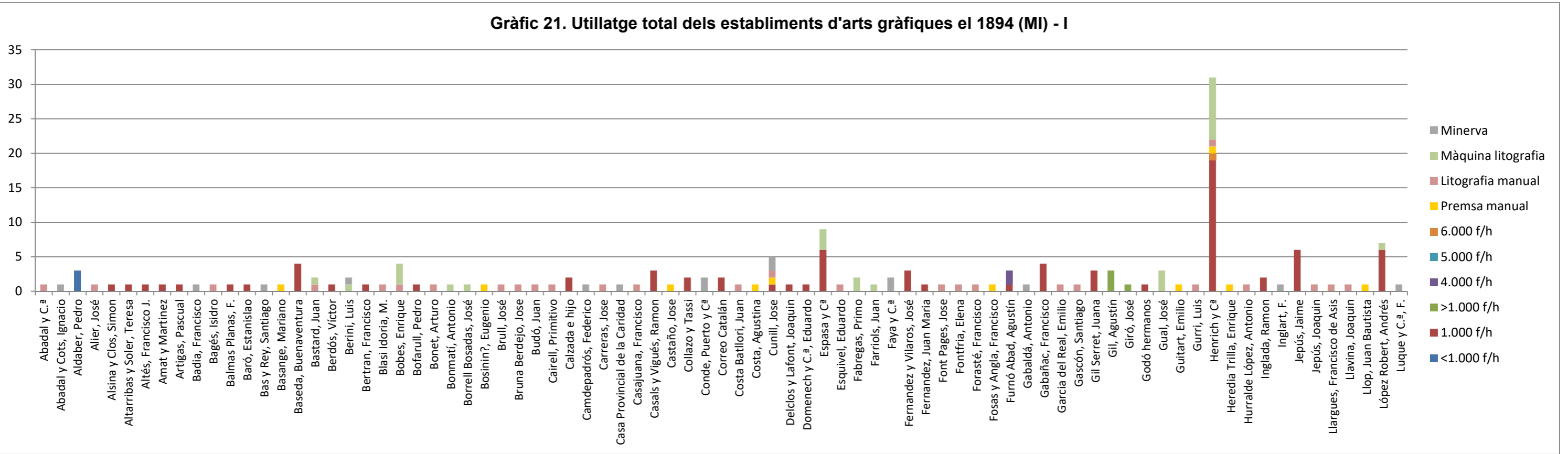
Ens centrarem en l'anàlisi detallada només de l'any 1894, tot i que tenim recollides les dades totals entre 1893 i 1897³². Als llibres de matrícula de la contribució industrial d'aquest exercici ja hi ha registrat tot el ventall de possibilitats en quant a establiments d'arts gràfiques: imprentes amb màquines, tallers d'imprimir targetes, factures i circulars –dotades de minerves–, litografies amb màquines, impressors amb premses manuals i litògrafs amb premses manuals. És un any representatiu que ens dona més dades que el 1897, per exemple, del qual tenim sospites que no estigui complet, com hem dit anteriorment. Seguidament, presentarem l'evolució general del total de maquinària present en els establiments d'arts gràfiques barcelonins des del 1861 al 1897, amb els totals de cada any i desgranant els diferents tipus de maquinària utilitzada.

Pel que fa a l'exercici de 1894, als llibres de matrícula industrial hi apareixen registrats un total de 154 establiments, ja siguin d'impremta, de litografia o d'ambdues activitats i tant si disposen de màquines, de minerves o de premses manuals. Només un total de 17 (l'11%) disposen de diferent tipus d'utilitatge mentre que la resta, 137, només en posseeix d'un sol tipus, independentment de la quantitat. Degut a la gran quantitat d'establiments, hem inclòs la taula amb les dades als annexos³³ i al cos de text del treball només hi presentem el gràfic per a analitzar aquells establiments destacats (Gràfic 21).

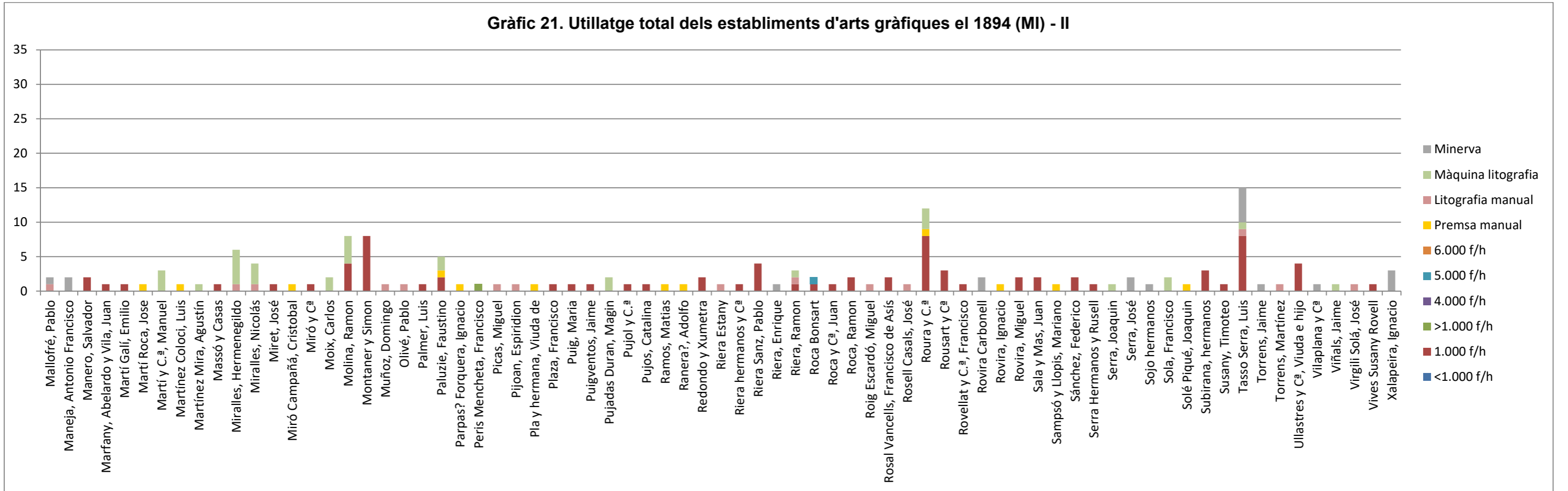
³² Es poden consultar les taules corresponents a l'Annex 1.

³³ Veure Annex 1.

Gràfic 21. Utiltatge total dels establiments d'arts gràfiques el 1894 (MI) - I

Gràfic 21. Utiltatge total dels establiments d'arts gràfiques el 1894 (MI) - II

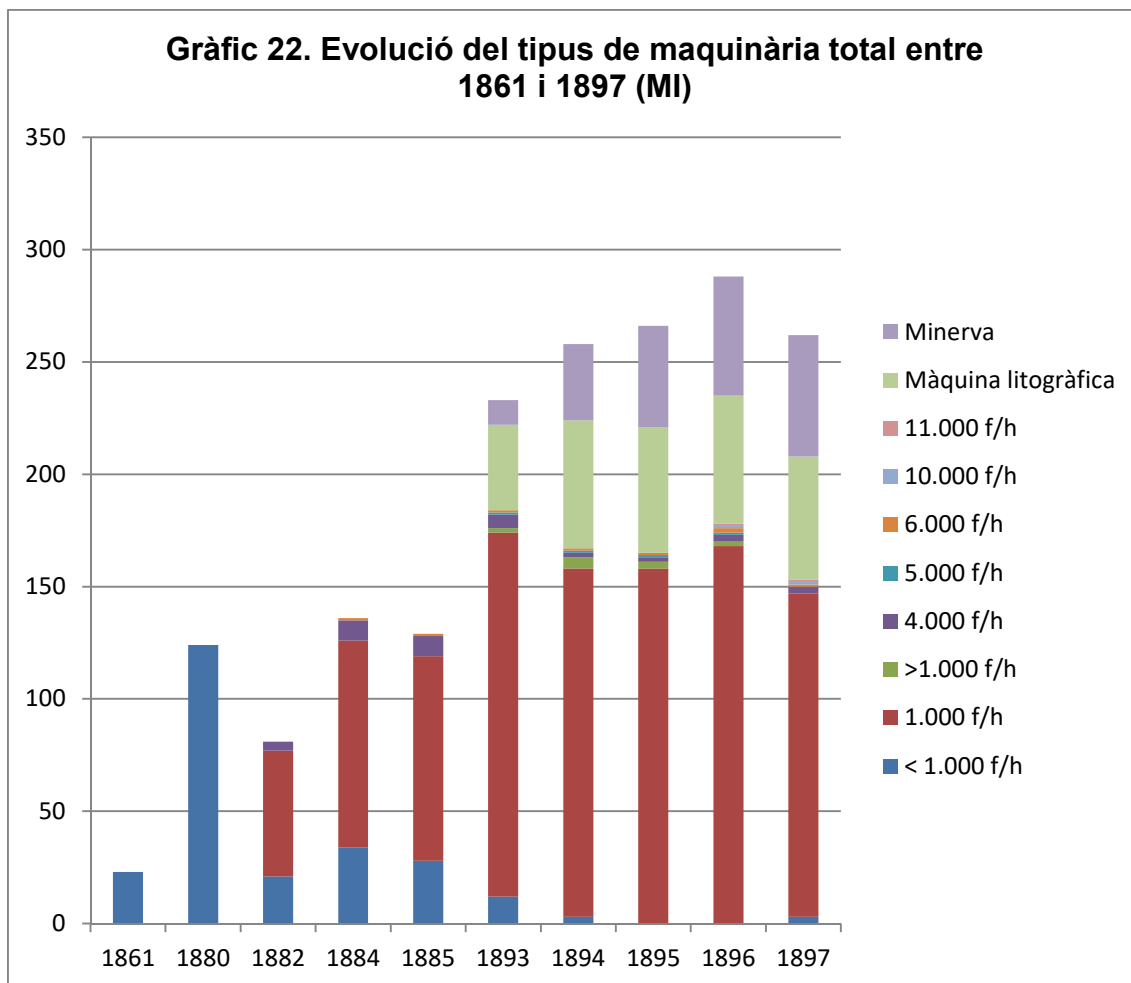

Tal com s'aprecia al Gràfic 20, hi ha una casa que destaca considerablement per sobre les altres. Es tracta, una vegada més, d'Henrich y C.^a. En aquest moment tenen la seva activitat dividida entre dos edificis: el del passatge Escudellers número 4 i el nou i majestuós edifici que es van fer construir ad hoc al carrer Còrsega (Gràcia). La major part d'activitat es duia a terme a l'establiment de Còrsega però al del passatge Escudellers encara hi conservaven la secció d'administració i algunes màquines menors³⁴. En aquesta estadística hem sumat totes les màquines, independentment de la seva ubicació i el resultat sobresurt per sobre de qualsevol altre establiment. Henrich y C.^a acumulava un total de 29 màquines: 19 màquines d'imprimir de 1.000 fulls/h, 1 màquina d'imprimir de 6.000 fulls/h, 9 màquines litogràfiques i, a més a més, premses manuals tant d'impremta com de litografia –de les quals no hi ha informació de la quantitat als llibres de matrícula industrial.

Quant a nombre de màquines, el segueixen Luis Tasso Serra, amb un total de 14 màquines –8 de 1.000 fulls/h, 5 minerves, 1 màquina litogràfica i premses manuals de litografia–, Espasa y C.^a amb 9 màquines –6 de 1.000 fulls/h i 3 màquines litogràfiques–, Roura y C.^a amb 11 màquines –8 de 1.000 fulls/h, 3 màquines litogràfiques i premses manuals d'impremta–, Montaner y Simón amb 8 màquines de 1.000 fulls/h, Ramón Molina també amb 8 màquines de les quals 4 són de 1.000 fulls/h i les altres 4 són màquines litogràfiques, Antonio López Robert amb 7 màquines –6 de 1.000 fulls/h i una màquina litogràfica–, i Jaime Jepús amb 6 màquines de 1.000 fulls/h cada un.

Com hem vist al llarg d'aquest capítol, les grans cases es mantenen en el temps, acumulant la major part de maquinària. Tot i així, encara resten 18 establiments d'impremta amb només premses tipogràfiques manuals, 32 només amb premses manuals de litografia i 17 només amb màquines tipus minerva. La preferència per un cert tipus de maquinària es veu reflectida al Gràfic 21, on es recull l'evolució del nombre de màquines per tipologia al llarg del temps. El completem amb la taula amb les dades numèriques totals (Taula 16).

³⁴ Per a més informació sobre aquest establiment, veure punt 3.2.2. Els establiments de Narciso Ramírez, Sucesores de N. Ramírez y C.^a i Henrich y C.^a.

Tal com hem fet en l'anàlisi detallat de l'utilatge de les impremtes, les màquines registrades en les estadístiques de 1861 i 1880 les hem comptabilitzat com a màquines de menys de 1.000 fulls/h.

El Gràfic 22 mostra el predomini sense rival de les màquines d'imprimir de 1.000 fulls/h per sobre de qualsevol altre, experimentant un salt significatiu entre 1885 i 1893, període en el qual també augmenten el nombre total d'establiments d'impremta. Les màquines de menys de 1.000 fulls/h tenen més presència durant la dècada de 1880, però el seu ús decau progressivament fins a arribar als últims anys del segle, quan desapareixeran entre 1895 i 1896 i acabaran amb 3 el 1897. La presència de màquines d'imprimir 4.000, 5.000, 6.000, 10.000 i 11.000 fulls/h no deixa de ser anecdòtica durant tot el període estudiat però les anomenades tipus Minerva o Progrès, experimentaran un creixement sostingut des que comença el seu registre del 1893 fins el 1897, passant de les 38 a les 54. Les màquines litogràfiques, en canvi, experimenten un augment notable entre 1893 i 1894, de 38 a 57, tot i que després es mantindran entre les 55 i les 57 màquines durant els últims anys del segle XIX.

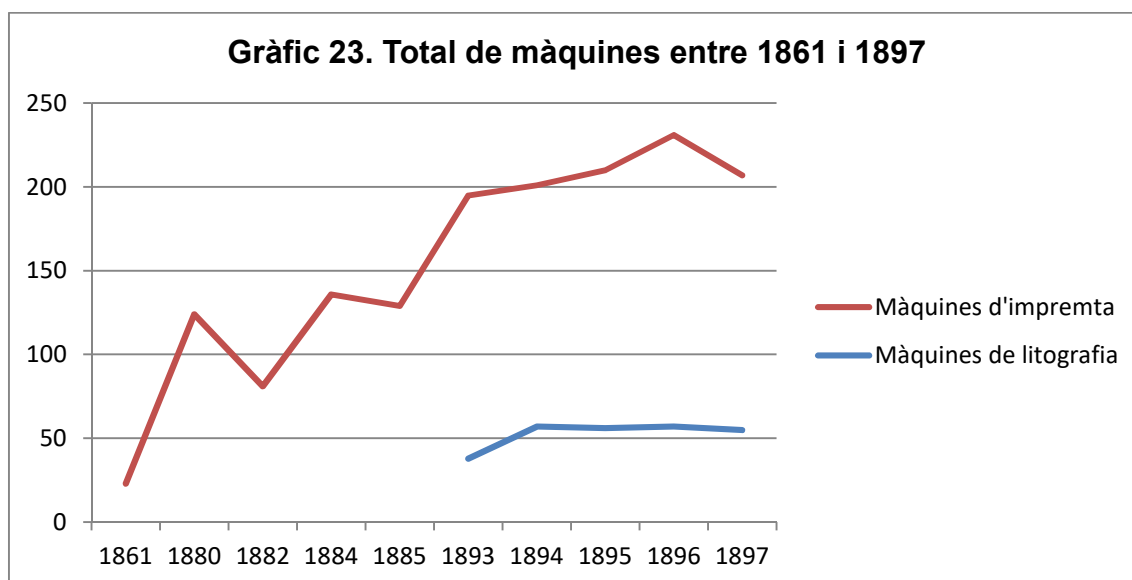
Taula 16. Maquinària total entre 1861 i 1897

Any	< 1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Màquina litogràfica	Minerva	Total màquines
1861	23										23
1880	124										124
1882	21	56		4							81
1884	34	92		9		1					136
1885	28	91		9		1					129
1893	12	162	2	6	1	1			38	11	233
1894	3	155	5	2	1	1			57	34	258
1895	0	158	3	2	1	1			56	45	266
1896	0	168	2	3	1	2	1	1	57	53	288
1897	93	144		3		1	1	1	55	54	262

Taula 17. Maquinària d'impremta i de litografia entre 1861 i 1897

Any	Màquines d'impremta	Màquines de litografia
1861	23	
1880	124	
1882	81	
1884	136	
1885	129	
1893	195	38
1894	201	57
1895	210	56
1896	231	57
1897	207	55

Finalment, si analitzem les dades totals de màquines d'impremta en comparació amb les màquines litogràfiques presents als tallers barcelonins, es fa evident la diferència del grau de mecanització (Taula 17 i Gràfic 23).

Tot i la manca de dades sobre el nombre de premses manuals, tant tipogràfiques com litogràfiques, podem fer una valoració sobre el grau de mecanització, en nombres absoluts, dels establiments d'arts gràfiques barcelonines durant la segona meitat del segle XIX.

La presència de màquines d'imprimir experimenta un increment notable i sostingut –si tenim en compte la tendència general– al llarg de la segona meitat del segle XIX, arribant a les 231 el 1896. En canvi, les màquines litogràfiques no assoliran aquestes quotes, ja que no passaran de les 57. Aquesta tendència mostra una major presència de premses manuals als tallers de litografia mentre que la majoria dels tallers d'impremta disposen d'utilatge mecànic. No sabem amb exactitud el motiu pel qual els tallers litogràfics preferien les premses manuals a les màquines. Podria tractar-se d'una qüestió de costos, tot i que no tenim dades sobre els preus de les màquines litogràfiques comercialitzades per Marinoni i Alauzet durant aquesta època. El grau de mecanització, en conseqüència, és major en el camp de la impressió tipogràfica que en el de la litografia.

Finalment, cal tenir en compte que, d'una banda, les dades estadístiques presentades no inclouen la maquinària dels establiments dedicats a la reproducció amb tècniques fotomecàniques, els quals com hem vist al primer capítol d'aquest bloc, adquiriran un major protagonisme durant els últims anys del segle XIX. I de l'altra, que els llibres de matrícula només registren un determinat tipus de maquinària, deixant de banda tot l'utilatge complementari i específic per a desenvolupar certes tasques dins els tallers. Per tant, per a obtenir un reflex més

fidel a la realitat i més complet del panorama de les arts gràfiques barcelonines del període, s'hauria de comptabilitzar tot l'utilatge dels tallers, també el necessari per a desenvolupar tasques complementàries i, sobretot, per a posar en pràctica procediments fotomecànics.

Per aquest motiu és necessari completar i contrastar la informació extreta d'aquests volums amb altres fonts documentals de l'època: les guies de la ciutat, les publicacions periòdiques, les revistes tipogràfiques i els diferents elements publicitaris dels mateixos establiments –impresos i anuncis en premsa. En moltes ocasions, ens oferiran descripcions molt més completes i detallades que els que ens pot proporcionar un sol número dins d'un registre que, tot i tractar-se de dades «oficials», no garanteixen reflectir la realitat de cada establiment en la seva totalitat.

3.2. Els grans i no tan grans establiments d'arts gràfiques de Barcelona

Les dades exposades i analitzades a l'apartat anterior ens proporcionen molta informació sobre un tipus determinat de maquinària existent als tallers d'impremta i de litografia de Barcelona però, com hem dit, no permeten fer una aproximació del tot completa degut a que no contemplen altre tipus d'utilatge. Només en algunes ocasions s'han conservat fons empresarials d'algun d'aquests establiments que permeten resseguir les adquisicions de maquinària, la incorporació de nous materials o les reformes als tallers, com el cas de l'editorial Montaner y Simón, treballada per Laura Bellver (Bellver: 2017). En la gran majoria d'ocasions, però, no tenim cap tipus d'informació, ni gràfica ni textual, sobre com era una determinada casa d'arts gràfiques pel que fa a les seves instal·lacions. Tan sols ens han arribat descripcions més o menys exhaustives i algunes imatges dels establiments més grans i notables de la ciutat recollides en guies, articles de premsa, cròniques publicades a les revistes tipogràfiques i en altres impresos publicitaris. Entre el seguit d'adjectius i lloances sobre l'establiment i la seva feina, algunes vegades hi trobem dades rellevants pel que fa a la descripció material del taller, la maquinària i l'utilatge existent i la seva distribució.

Els establiments petits, en canvi, mai apareixen en aquest tipus de publicació i l'única informació que hem pogut obtenir l'hem extret dels seus propis anuncis i impresos publicitaris. Hem pogut localitzar algunes referències sobre la maquinària i l'aspecte d'aquests tallers, però en aquests casos, hem de tenir en compte que pot tractar-se de descripcions no del tot realistes, ja que tenien una clara voluntat comercial. Si féssim cas dels anuncis publicitaris d'impremtes i litografies de l'època, totes estaven «montadas con los últimos adelantos del Arte» o «con todos los adelantos modernos».

3.2.1. Algunes cases barcelonines i els seus tallers

Els grans establiments barcelonins van ser objecte de reportatges i cròniques de les publicacions de l'època, sobretot quan es reformava l'edifici o se'n feien construir un de nova planta fruit de la prosperitat i el creixement del negoci.

És el cas del nou edifici de l'editorial Montaner y Simón del carrer Aragó, projectat per l'arquitecte Lluís Domènech i Montaner i construït entre 1879 i 1885. Ha estat a bastament estudiat des del punt de vista arquitectònic i des de diferents vessants de la Història de l'Art per diferents investigadors, així com des del punt de vista del seu ús original –el d'acollir una gran casa editorial– i per aquest motiu no el descriurem en profunditat. Laura Bellver en la seva tesi doctoral (Bellver, 2017) fa el seguiment del seu períple constructiu, aportant plànols, fotografies i descripcions detallades que ajuden a crear una imatge molt clara de com és i, sobretot, com era aquest edifici de caire industrial. Pel que fa a la maquinària, Cabana menciona que els tallers comptaven amb 14 màquines tipogràfiques i litogràfiques, altres destinades a la impressió de gravats o al setinat i diverses d'impressió, que no precisa (Cabana, 1994: 101).

Altres autors com Delgado i Castellano afirmen que a finals del segle XIX, estava dotada amb 12 màquines tipogràfiques, 6 de litografia, 1 de fototípia, 3 setinadores, una secció d'estereotípia i una altra de fotocomposició (Delgado, 1991: 232; Castellano, 2000: 102; Castellano, 2008: 230)³⁵. Aquestes descripcions generals, però, s'han de completar amb les dades aportades per Bellver, extretes dels llibres de comptes de l'editorial, conservats al Centre de Documentació del Museu del Disseny de Barcelona. S'hi especifiquen, per exemple, les quantitats en concepte de maquinària d'impressió i utilatge tipogràfic precedents de tallers interiors que al 1881 ascendien a un valor de 200.000 pessetes. Es recullen les inversions en maquinària any rere any fins arribar a 1885, quan l'editorial declara a la seva comptabilitat que posseïa un capital total acumulat de 610.544,07 ptes. en concepte de maquinària. El 1890 l'editorial va fer inversions extraordinàries en fotografia de quasi 4.000 pessetes i més de 115.000 pessetes en maquinària d'impressió. Durant aquell any van comprar dues màquines dobles més de tipografia, 3 calendes més, una màquina per fototípia i fotocromos, 4 màquines litogràfiques de la casa francesa Alauzet, 2 premses, 1 màquina per daurar, una altra per moldre, una per reduir i una per granejar, totes elles per a la secció de litografia (Bellver, 2017: 127-128). L'autora segueix donant dades i xifres, complementant-les amb un inventari realitzat per l'editorial el 1905, del qual s'extreu informació molt valuosa, però que ja queda fora del nostre marc cronològic. Aquestes xifres permeten fer-nos una idea molt clara de les dimensions

³⁵ Bellver (2017: 126) puntualitza que cal considerar aquesta descripció amb certa precaució, ja que al segle XIX la fotocomposició entesa com a procés fotogràfic per a la composició de caràcter tipogràfic encara no existia. La mateixa relació de màquines apareix reproduïda en una descripció de l'editorial publicada el 1888 (Serrate, 1888: 75).

del negoci i de la inversió feta en la maquinària i les instal·lacions per part dels seus propietaris.

Com hem dit, les publicacions de l'època es feien ressò d'establiments com aquest i, per exemple, al primer número de la *Revista Gráfica* es presenta l'editorial i el seu edifici, oferint informació sobre la maquinària que contenia.

El edificio que ocupa la casa Montaner y Simón proyectado y construido ad hoc, contiene doce máquinas tipográficas, tres de ellas de grandes dimensiones, seis de litografía, una de fototipia, tres satinadoras, una sección de estereotipia, una de fotografía, etc. que exclusivamente funcionan para las obras que la casa publica. (*Revista Gráfica*, 1900: 64)

A la guia de Josep Roca i Roca publicada el 1884 es donen més detalls sobre la maquinària i les activitats desenvolupades per la casa

En la planta baja del edificio hay las secciones tipográfica y litográfica, con catorce máquinas, dos de ellas dobles, destinadas exclusivamente a la impresión de grabados, grandes calandras para satinar, máquinas especiales para dorar, granear piedras, moler tintas y mojar papel destinado a la impresión; y máquina para estereotipar con todos sus accesorios. En el primer piso se encuentra el despacho de los editores, biblioteca, administración, departamento de dobladores y sección de remesas. El segundo piso está destinado a los dibujantes y cromistas, que ocupan un local muy bien acondicionado, ocupando el resto los gabinetes de los traductores. (Roca, 1884: 286-287)

Quant a la distribució d'espais i departaments, Francisco Rogent a *Arquitectura moderna de Barcelona* ens en dona una idea força clara

Sobre un área rectangular está emplazado este edificio industrial, cuya parte artística se reduce exclusivamente a la fachada. Componen su planta principal un vestíbulo que merced a algunos peldaños conduce al despacho del señor Simón, situado a la izquierda, y a la oficina de contabilidad, a la derecha. Éntrase luego en un vasto espacio cuadrado, en el que se desarrollan cuatro grandes crujías alrededor de un patio acristalado. En estas crujías se hallan instaladas las estanterías para la custodia y conservación del material impreso, y las secciones de embalaje y expedición de obras. Por una escalera de hierro se descende a los semi-sótanos, de igual disposición que el piso principal, ocupando el centro del patio de máquinas de imprimir, mientras que alrededor hallan sitio las cajas de caracteres de imprenta, el taller de encuadernaciones, la maquinaria para cilindrar el papel y las cubetas para humedecerlo. En el fondo y en cuarto cerrado hay la caldera de vapor, con fuerza de siete caballos nominales. [...] Se extiende el espacio del vestíbulo y anexos. Hállanse instalados en él los talleres de fotografía y fototipia. (Rogent, 1897: 93)

Descripció que queda completada amb la presentada al *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona* el 1882 en motiu d'una visita realitzada el 2 d'octubre amb els delegats de les societats tipogràfiques espanyoles que havien participat en la formació del primer congrés tipogràfic espanyol celebrat a Barcelona durant aquest mes. Segons la crònica, l'establiment

se compone de dos cuerpos: el principal, donde están las oficinas, sección de librereros y almacén de entregas de las obras que edita la casa, y el piso bajo, donde se hallan los talleres de cajas, máquinas, litografía, despacho de los correctores, depósitos de papel, etc. Descendiendo por la escalera principal que da acceso a estas diversas dependencias, el golpe de vista es magnífico, pues se abarca todo el conjunto de una vez, a causa de estar solo por elegantes vidrieras hechas las separaciones. [...]No menos que esta sección admiraron la de litografía, sobre todo la máquina de dorar, única en su clase que tenemos noticia haya en España. [...]en el piso principal, salón de los traductores y dibujantes. (*Boletín de la Sociedad Tipográfica*, 23, 15-X-1882: 15-16)

Si comparem les dades sobre les màquines existents a les descripcions amb les presentades en l'apartat d'anàlisi i extretes dels llibres de matrícula de la contribució industrial, es posa de manifest la importància d'aquestes fonts per a complementar la primera ja que, segons els registres de l'impost, la casa Montaner y Simón pagava per només 8 màquines d'imprimir 1.000 fulls/h entre 1882 i 1896 i 3 màquines de litografia a partir de 1895. Aquesta xifra està molt allunyada de les proporcionades per les descripcions presentades, així que cal tenir-les en compte per tal d'apropar-nos el màxim possible a la realitat i poder-nos fer una idea clara de la magnitud d'aquests negocis.

Un altre establiment que ha estat estudiat amb profunditat és el de Luis Tasso. Romà Arranz, a la seva tesi doctoral (2010) i en altres articles (2008), estudia la història i trajectòria de la casa i hi descriu amb detall l'edifici situat al carrer Arc del Teatre, 21 i 23, basant-se en les informacions publicades a *La Ilustración* el 1881³⁶. Es tractava d'un edifici ubicat a l'interior de mansana del carrer de l'Arc del teatre, entre el desaparegut carrer del Mediodia, el portal de Santa Madrona – abans Rambla de Santa Madrona– i el carrer de Montserrat. La descripció s'extreu d'un article escrit per Julián Comonfort el 25 de setembre de 1881 a *La Ilustración*, que va acompanyat de dos gravats de F. Ferrer. L'edifici és una típica construcció fabril barcelonina, del qual no sabem com era la coberta, amb un espai de soterrani, planta baixa i quatre plantes superiors, sumant un total de 1.600 m² en forma de U. Arranz presenta la següent distribució de departaments i maquinària a partir de la descripció de Comonfort, dels gravats publicats i de les fotografies de les instal·lacions publicades a la *Revista Gráfica* el 1900³⁷ (Arranz, 2010: 139):

Soterrani	Conservació de corròns Magatzems diversos pel material destinat al manteniment de l'edifici, de les màquines i cura dels productes químics
Planta baixa	Maquinària pesada: - 3 premses a pedal o mecàniques - 9 màquines propulsades amb vapor (segurament ubicades al

³⁶ *La Ilustración*, 47, 25-IX-1881: 393-397.

³⁷ *Revista Gráfica*, 1900.

	subsòl) Magatzem de paper blanc i imprès, fusteria i magatzem de material Màquines de fundació de pastes
Planta 1	Magatzem de producció Secció d'empaquetament a l'estranger Administració, despatxos i redacció Seccions de cosit i enquadernació Numeració Cartelleria i targeteria
Planta 2	Taller de composició (estadi final) - 2 premses manuals (una Columbian i una cilíndrica) per a la realització de proves (no tirades)
Planta 3	Taller de composició d'estats. Caixistes
Planta 4	Taller d'adobadura

Es tracta, també, d'un establiment descrit en diverses guies de l'època, tot i que amb menys profunditat. Habitualment fan referència al tipus de producció, a les publicacions més destacades i al seu mèrit, però obtenim poques dades rellevants sobre l'aspecte i composició del taller. L'única dada que hem localitzat es troba a la guia de Josep Roca i Roca, on es diu «El desarrollo superficial de las varias secciones en que está distribuida es de unos 2.000 m²» (Roca, 1884: 286-287), una xifra superior a la mencionada en l'article de Comonfort. A la guia de Gaietà Cornet Mas publicada el 1863, hi trobem un anunci de Luis Tasso en el qual hi incorpora una imatge de l'exterior del nou edifici del carrer Arc del Teatre al qual s'havien traslladat feia tan sols un any (Fig. 2). La imatge va acompanyada de la frase «Nuevo establecimiento tipográfico montado con todos los adelantos del día con máquinas las más perfectas y económicas movidas por vapor, cilindraje y satinaje por sistema más moderno» (Cornet, 1863: 310).

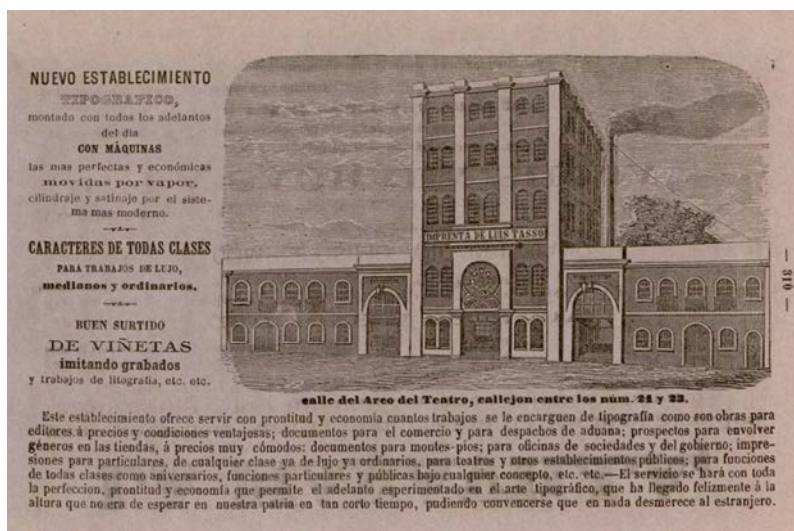

Fig. 2. Anunci de la impremta de Luis Tasso. Cornet, 1863: 310.

La imatge de l'edifici és molt similar a la publicada a *La Ilustración* l'any 1885, en un reportatge sobre unes inundacions que van tenir lloc el 25 de setembre a Barcelona (Fig. 3). A part de la imatge, la crònica del succés i de com va afectar a la casa del propietari de la revista, la impremta de Luis Tasso també dona algunes pistes sobre com era.

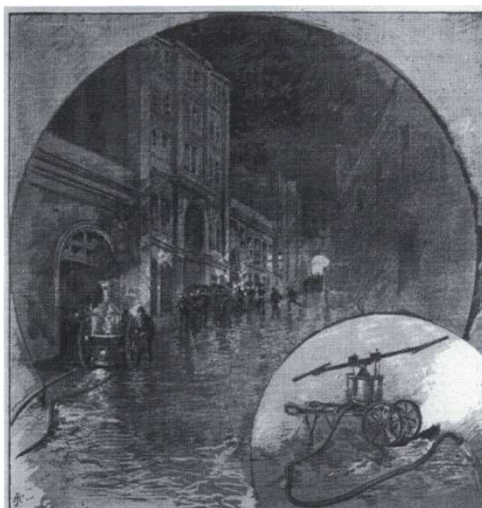

Fig. 3. Imatge exterior de l'establiment de Luis Tasso. *La Ilustración*, 257, 4-X-1885: 629.

En aquest cas, la informació extreta dels llibres de matrícula dona una idea de la maquinària que, com a mínim, posseïa la impremta de Tasso. El 1882 registra 6 màquines de menys de 1.000 fulls/h, el 1884 en registra 9 i el 1885, 8. El 1893 segueix registrat amb 8 màquines de 1.000 fulls/h però hi afegeix una màquina de litografia i 5 minerves i al 1894 hi suma premses litogràfiques manuals. Fins el 1897 apareix registrada amb aquestes 13 màquines i premses manuals de litografia, cosa que no vol dir que no tingués més màquines al taller, com hem pogut comprovar, sobretot per al desenvolupament d'activitats específiques com enquadernació.

L'establiment d'Espasa y C.^a també fou un dels descrits en publicacions i guies de l'època, com a la *Revista Gráfica*, on trobem una breu descripció que també ens dona idea de com estaven distribuïdes les diferents seccions dins l'edifici edificat el 1886 a Gran Via de les Corts Catalanes, núm. 579 (llavors Cortes, 221).

La planta baja está seccionada en dos mitades, destinada la una a la maquinaria y la otra a la composición; las galerías contienen en primer término la sección de libreros y en el segundo, convenientemente coleccionado, el depósito de libros; a ambos lados del vestíbulo están las oficinas y el despacho del jefe de la casa. Recibe luz zenital por medio de una gran claraboya que ocupa todo el ancho del centro del edificio, además de ventanaje suficiente para esparcir luz e higiene en su interior; cuenta con ascensor, juntamente con otras condiciones que pueden facilitar relativa comodidad para las operaciones de trabajo. Su producción anual es

bastante para ocupar en sus talleres un buen número de operarios (*Revista Gráfica*, 1900: 26)

Castellano ubica en aquest nou edifici de model vertical, 8 màquines d'imprimir a la planta baixa, l'administració al primer pis, els redactors i dibuixants al segon i les reserves i la biblioteca al tercer (Castellano, 2008: 236). En aquest cas, les dades sobre la maquinària extretes dels llibres de matrícula de la contribució industrial tampoc coincideixen exactament amb les donades per l'autor, ja que des del 1893 al 1896 té registrades 6 màquines de 1.000 fulls/h i 3 màquines de litografia.

Altres establiments seran objecte d'articles i descripcions per part de guies, però, sobretot, per les revistes pròpies del sector com la *Revista Gráfica*. En aquesta última hi trobem articles dedicats a una gran quantitat d'establiments barcelonins i als seus protagonistes però en la majoria d'ells, es fa un recorregut històric de la casa i de la seva producció. En molts pocs casos hi trobem informació sobre l'establiment pròpiament o sobre la maquinària que posseïen. A part de les presentades fins ara, cal esmentar també la de la casa de J. Thomas «Taller de Reproducciones artísticas de J. Thomas (Colografía-Autotipia-Litografía-Cromotipia)», segons el títol. El nou edifici del carrer Mallorca, núm. 291-293 (llavors 375-377) projectat per Lluís Domènech i Montaner el 1895 es descriu de la següent manera:

[...] Sin duda el más importante en su clase de cuantos existen en España. [...] La distribución de los departamentos y secciones de la casa son modelo de sencillez y sentido práctico. En la galería fotográfica todo es holgado alrededor de las monumentales cámaras fotográficas. En la sección de máquinas se nota la ausencia total de correas de transmisión –origen de incidentes deplorables en los talleres–, hábilmente colocadas debajo del pavimento. Es, en resumen, el edificio cosa digna de su dueño, y quedará para la posteridad como recuerdo notable del segundo taller de reproducciones instalado en España. (*Revista Gráfica*, 1900: 80)

A través de l'estudi de la seva producció per part de Belmonte (2015) i, sobretot dels anuncis de l'època, ens podem fer una idea clara de la gran quantitat de tècniques que conreava Josep Thomas al seu establiment. Tal i com mostra l'anunci aparegut a la *Guía consultiva o indicador general de Barcelona* de 1894.

Heliograbado, fototipia, fotolitografía y fotocromotipografía. Impresión de etiquetas artísticas en fototipia para cajas de cerillas, marcas, envoltorios y etiquetas para fábricas de tabaco, estampería para recordatorio con dibujos religiosos de los artistas más reputados. Tarjetería-reclamo en fototipia con diversidad de retratos, vistas, copias de cuadros, etc. tomado directamente del natural. Gran colección de vistas fotográficas de Barcelona. Venta a comisión Al contado notable rebaja. Exportación a las Américas. Esta casa, primera de España, reúne todos los elementos necesarios y perfeccionamientos más modernos puestos en práctica en el extranjero en las industrias artísticas ya citadas, para la reproducción rápida y fiel de toda clase de dibujos, cuadros, acuarelas, esculturas, cartas geográficas...; así como toda clase de catálogos artísticos e industriales, ya

sean para impresión tipográfica o litográfica o bien por el procedimiento de la fototipia, en cuyo caso la impresión o tiraje debe imprescindiblemente confiarse directamente a nuestra casa. (Leon, 1894: 139)

Però pel que fa al coneixement de la maquinària que posseïen, no tenim cap tipus d'informació extraïble dels llibres de matrícula, ja que no disposen d'una categoria separada que permeti identificar-los i molt menys identificar-ne la maquinària com en el cas de les impremtes i litografies.

Deixant de banda aquests grans establiments, no tenim informació de cap tipus sobre la gran majoria de tallers d'arts gràfiques barcelonins. No sabem com eren els seus tallers, quin aspecte tenia l'edifici, com estaven distribuïdes les seccions, etc. Les úniques dades que tenim són les que poden extreure's dels llibres de matrícula de la contribució industrial, que ens proporciona un número de màquines que, com hem vist, pot no ajustar-se del tot a la realitat. Només podem obtenir una percepció aproximada a partir dels seus anuncis o de cròniques de l'època.

Un testimoni rellevant ens el proporciona la revista *El Correo Tipo-litográfico* de Ceferino Gorchs, que al 1884 descriu com va ser la visita que van fer als tallers d'impremta de la Casa Provincial de la Caritat de Barcelona, ubicada al carrer Montalegre, on hi havia una de les úniques escoles o centres d'ensenyament de l'ofici tipogràfic de Barcelona.

Con verdadera complacencia visitamos pocos días há los talleres de imprenta y encuadernación que en la provincial Casa de Caridad de Barcelona hay establecidos para enseñanza de sus jóvenes albergados. [...] En la planta baja del local hay tres máquinas de diferente tamaño, movidas por vapor y provistas de frenos para pararas instantáneamente, brillando todas por su limpieza y buen estado de conservación, lo mismo que la prensa que está en las galerías superiores. Súbese a éstas por una escalerilla interior, y si grata impresión recibió el visitante al entrar en la clara y espaciosa sala de las máquinas, gratísima la recibe al abarcar de una ojeada las perfectamente ordenadas galerías para las cajas y la lectura de pruebas, abundantemente alumbradas con luz zenital, que baja por el centro hasta las máquinas. [...] Nos llamó la atención la disposición de los galerines, sujetos, siempre que se quiere, con goznes a otros galerines fijos en la pared, lo que permite sacar fácilmente las letras de los cajetines que hay debajo de ellos. Para que nada faltase, hay también un aparato movido por vapor, para bajar y subir las formas, y un regular taller de encuadernación. [...] Según tenemos entendido, adornará la testera del taller una estatua de Gutenberg que está trabajando en madera uno de los albergados. (*Correo Tipo-litográfico*, 90, X-1884: 281)

Mitjançant aquesta descripció ens podem fer una idea clara de la distribució i instal·lacions de la impremta per la qual «pasan en ella todos los jóvenes cuatro años justos de aprendizaje [...] para conseguir una completa y perfecta enseñanza» segons la mateixa crònica. S'identifiquen 3 màquines mogudes a vapor de diferents dimensions, cosa que no podem corroborar amb els registres de matrícula de l'any 1884, en els quals no hi consta. En canvi, el 1893 apareix amb 6 màquines

d'imprimir 1.000 fulls/h però, contradictòriament, del 1894 al 1897 només tenen registrada una minerva.

Un altre establiment que podem descriure mínimament a través d'un anunci publicat a la *Guia consultiva o indicador general de Barcelona* de 1879 és el de Faustino Paluzie (Leon, 1879). Una impremta i litografia que acabaria especialitzant-se en l'elaboració i producció de material per a la Primera Enseñanza: llibres, mapes, manuals, làmines didàctiques, mapes muts, globus i esferes de diferents diàmetres, etc., i d'altres tipus d'estampes com soldadets retallables i teatrets de paper, entre altres. A l'anunci, a part d'enumerar els múltiples serveis de la casa, d'una banda ens dona informació sobre la maquinària que tenien i de l'altra, mostra una imatge de l'exterior de l'establiment situat al carrer Diputació, núm. 421.

Segons el text, el taller disposava de: «Máquinas de imprenta y litografía movidas al vapor. Prensas movidas a brazo para litografiar y calcografiar. Taller de grabadores en piedra litográfica, boj y metales. Encuadernaciones para las obras de la casa. Taller de panicografía, galvanoplastia y estereotipia. Taller de construcción de globos y esferas.» Un taller força complet que es dedicava a diverses activitats i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat amb la següent maquinària: 2 màquines d'imprimir 1.000 fulls/h el 1884 i 1885, a les quals hi afegiran 2 màquines litogràfiques el 1893. El 1894 també es registren com a impremta amb premses manuals, a part de la maquinària esmentada.

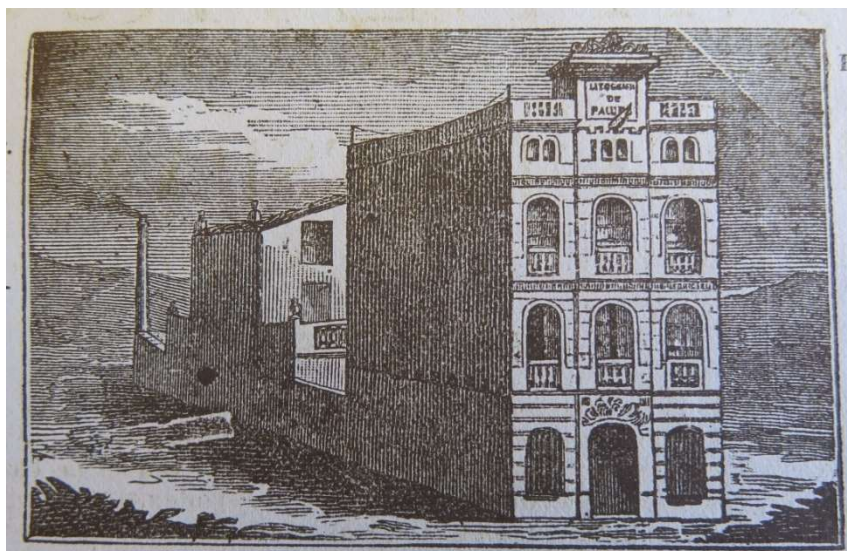

Fig. 4. Detall d'un anunci de la Imprenta y Litografía de Faustino Paluzie. Leon, 1879: 113.

El petit gravat que acompanya l'anunci (Fig. 4) també ens mostra un edifici d'organització vertical, amb una planta baixa, dos pisos, un àtic i terrat. Una porta flanquejada per dues finestres dona l'entrada a l'establiment, coronat per un rètol on s'hi pot llegir «Litografía de Paluzie». Probablement també tenien soterrani i,

com es veu a la imatge, hi havia un pati darrere d'aquest primer cos d'edifici, que comunicava amb un segon cos, darrere del qual podem veure-hi la xemeneia com a testimoni d'aquestes màquines mogudes amb vapor.

Sempre hem d'agafar aquestes imatges dels establiments aparegudes en els anuncis amb precaució ja que, en moltes ocasions es tractava d'imatges idealitzades o d'imatges estàndard que es col·locaven en qualsevol encapçalament de factura o paper de carta, independentment de quin fos el negoci al qual feia referència. Un exemple és l'encapçalament de factura de la impremta i litografia d'Agustín Martínez, situada al carrer Moles, núm. 20 (Fig. 104), en el qual a la part superior esquerra la imatge hi ha una fàbrica amb dues xemeneies que podríem trobar a qualsevol altre encapçalament, ja que formava part de la iconografia referent a la indústria i al progrés de l'època.

Altres, en canvi, segurament mostren una imatge molt més fidel a la realitat, com l'encapçalament d'una factura de la litografia de Nicolás Miralles, ubicada al carrer Barbarà, núm. 19 (Fig. 111). Tot i tractar-se d'un dibuix realitzat el 1908 per Ferreras –tal com mostra la firma–, probablement l'aparença del taller no haurà canviat molt des de final del segle XIX. S'hi veu clarament l'interior del taller, construït amb arquitectura de ferro, amb un espai central on hi ha els operaris distribuïts per les taules de treball, les màquines litogràfiques i, fins i tot, transportant pedres litogràfiques. A la part superior hi ha una galeria amb les parets laterals cobertes de prestatgeries amb les pedres litogràfiques i, al fons, operaris treballant amb premses litogràfiques manuals. A la barana de ferro hi ha penjades mostres d'estampes.

Als llibres de matrícula, aquesta casa té registrades 3 màquines litogràfiques i premses manuals entre el 1893 i el 1895, que passen a 5 màquines i premses manuals el 1896. Per tant, la imatge de l'encapçalament no pot estar tan allunyada de la realitat com podríem pensar.

Una de les descripcions més completes pel que fa a la maquinària i utilitatge existent dins d'un establiment d'arts gràfiques és la de la Imprenta del Ferrocarril de José A. Milá de Vilanova i la Geltrú. En un article publicat a l'*Eco de la Exposición Regional* el 1882 es recollia la història d'aquest taller, que al 1873 comptava només amb una premsa construïda per la Compañía Barcelonsa i «algunas cajas de tipos de adorno, tan usados como antiguos; tres caracteres cortos y gastados para la composición de *Diario* y obras, y una prensa de madera, de muy escasa potencia, para satinar» (*Eco de la Exposición Regional*, 5, 16-VII-1882: 1). A finals del mateix any 1873, Milá va comprar una màquina Marinoni i alguns caràcters d'impremta més i a partir d'aquest moment i fins el 1880, no va parar d'adquirir les eines necessàries perquè el seu establiment no quedés enrere i es pogués equiparar amb els més ben dotats del país. Amb aquest propòsit, al juliol de 1880 es va traslladar a un edifici construït ad hoc a la Rambla Principal de Vilanova, en el qual s'hi va

poder instal·lar amb totes les comoditats necessàries i al 1882 la impremta comptava amb les màquines següents:

La Barcelonesa, prensa construida en 1838 y existente en esta villa desde 1840. La *Indispensable*, de Marinoni, de 1.100 tirajes por hora, y para Marca mayor. La *Universal*, de Klein, Forst y Bohn, de 1.100 tirajes por hora, y para doble Marca mayor, con dos marcadores y con cortador de papel. La *Gutenberg*, máquina para imprimir y enumerar billetes para ferrocarril, entradas y localidades y demás cartonaje; de 6.000 ejemplares por hora, construida por Zimmermann, de Berlín. La *Moderna*, máquina para coser, con hilo metálico, libros, folletos, revistas y toda clase de cuadernos, produciendo unos 800 por hora, construida por Gebrüder Brehmer, de Leipzig. La *Imperial*, guillotina para papel, de movimiento doble, de Karl Krause, Leipzig. Una *Prensa para satinar*, de gran fuerza y tamaño marca mayor. Y, por último, un *motor de gas*, sistema Otto, de un caballo de fuerza. [...] Aunque sólo como un medio más para servir mejor a sus favorecedores, cuéntase con todos los instrumentos necesarios para la estereotipia en pequeña escala. (*Eco de la Exposición Regional*, 5, 16-VII-1882: 1-2)

La descripció permet fer-nos una idea molt clara i completa sobre la composició d'un taller d'impremta de la dècada de 1880, ja que no només dona informació sobre les màquines d'imprimir sinó també d'altres màquines existents al taller i necessàries per a dur a terme altres tasques com les de cosir i enquadrar, les de setinar o les guillotines, així com una petita secció d'estereotípia. Cal destacar, també, que només comptava amb una màquina francesa de la marca Marinoni i que tota la resta eren de procedència alemanya, a excepció de la premsa barcelonina de 1838.

Entre les poques imatges i descripcions completes que ens han arribat dels establiments d'arts gràfiques de la segona meitat del segle XIX, hem de destacar-ne un per sobre de tots, el dels Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a, després Henrich y C.^a. Aquesta casa fou considerada pels seus contemporanis com la més gran i important d'Espanya, podent-se equiparar amb les grans indústries gràfiques europees. Tot i així, inexplicablement encara no existeix cap estudi exhaustiu sobre la seva història, activitat, trajectòria i protagonistes. De l'establiment fundat el 1846 per Narciso Ramírez Rialp al carrer Escudellers, van passar al passatge Escudellers i d'allí al carrer Còrsega (en aquells moments Gràcia), a un gran edifici construït ad hoc per acollir el que seria l'establiment més gran de la ciutat. Aquest nou edifici esdevindria un símbol de modernitat i progrés que els mateixos propietaris convertirien en la marca tipogràfica de la casa i en una insígnia inconfusible.

3.2.2. Els establiments de Narciso Ramírez, Sucesores de N. Ramírez y C.^a i Henrich y C.^a

Narciso Ramírez Rialp –gironí segons Ràfols (1951-1954: 407) i probablement menorquí segons Cabana (1994: 86)– comença modestament a Barcelona com a

caixista d'impremta i aprenent a la impremta Oliva fins que el 1846, agraciat per un premi de loteria de 2.000 pessetes juntament amb el seu company Manuel Casanovas, estableix pel seu compte un taller de tipografia al primer pis del número 40 del carrer d'Escudellers. Des d'aquesta seu protagonitza una de les iniciatives empresarials de més ambició en el camp de les arts gràfiques, caracteritzada per una extensa i prestigiosa gamma de productes que anava des dels llibres ratllats als cartells passant per títols d'accions, factures, talonaris i fins i tot naips, distingibles per la imatge d'un sol ixent³⁸.

Cap al 1860, l'empresa està consolidada i Ramírez decideix canviar de local i crear una societat que permetés l'entrada de nous socis i de nou capital. Es traslladà a un edifici de nova planta al número 4 del passatge d'Escudellers, que esdevindria el seu primer gran establiment, i la seva raó social passaria a ser Narciso Ramírez y Compañía. Ramírez va donar entrada com a socis capitalistes a la família Henrich, els Clavé –socis de Manuel Girona-, els germans Baró i Sureda, Orestes de Mora –director de telègrafs– i Miquel González i Sugranyes –un impressor tarragoní, que serà alcalde de Barcelona durant la Primera República. Es tractava de persones que aportaven, en primer lloc, capital –cas dels Henrich i Clavé–, i en segon, ofici i coneixement empresarial. Ben aviat, i fruit de la injecció de capital, l'empresa va agafar una gran embranzida, introduint una gran quantitat de maquinària que els permetria desenvolupar activitats més enllà de la tipogràfica. Els tallers incloïen serveis de litografia, relligadura, estereotípia i galvanoplàstia, llibres ratllats, estampació en relleu i foneria de tipus, que havien adquirit als frares carmelites de la Rambla.

Narciso Ramírez començava a trobar-se vell i malalt i al voltant de 1875 deixà la direcció de l'empresa en mans de dos gerents: Manuel Henrich i Josep Baró, i anà a viure a Ribes de Freser, on tingué encara forces per muntar una fàbrica de paper. Va morir a Barcelona el 22 de febrer de 1880. El taller gràfic i editorial seguí amb el nom d'Establecimiento Tipográfico de los Sucesores de Narciso Ramírez y Cía. i el dirigia Manuel Henrich i Girona (1852-1925).

Henrich pertanyia a una de les famílies adinerades de la ciutat i el seu oncle era el banquer Manuel Girona, promotor i home fort del Banc de Barcelona. Des de petit demostrà un interès per la indústria i després de començar enginyeria a Madrid, tornà a Barcelona per a treballar en una empresa mentre estudiava comptabilitat, dret mercantil i llengües. Als 22 o 23 anys entrà a treballar a Narciso Ramírez y Cía, una empresa en la qual la família participava amb capital. Ell i Josep Baró es convertiren aviat en gerents de la societat, fet que coincidí amb la separació del fundador per raons d'edat. És l'època en que Henrich viatja per Europa i fa estades, principalment, a Alemanya i França, dues potències en el sector de les arts gràfiques. La mort de Narciso Ramírez posà a les seves mans la direcció de

³⁸ La biografia i trajectòria de la casa és recollida per diversos autors, tot i que de manera molt sumària. Veure Millà, 1949: 86-87; Ràfols, 1951-1954: 2; 407; Vélez, 1989: 46; Cabana, 1994: 86-95; Llanas, 2004: 234-243; Barjau, 2007: 69-70; Solé, 2014: 143-153.

l'empresa, des d'on podria tirar endavant els seus projectes d'expansió en el negoci editorial i de les arts gràfiques seguint de prop els avanços que es produïen a Europa.

Per donar ales a l'expansió de la impremta, Henrich proposà la construcció d'un nou edifici fora de la Barcelona vella que permetés desenvolupar els nous projectes empresarials, i l'instal·là al carrer Còrsega, a la confluència entre els carrers Roger de Llúria i Pau Claris. Es construï el 1886 i ocupava uns 6.000 m². A l'hora d'entrar en el negoci editorial, Manuel Henrich nomenà Josep Yxart Moragas (1852-1895) director literari, el qual seria substituït després de la seva mort per Pere Umbert i Bonfill, i convocà un Certamen Literario Nacional a Madrid, sense gaire èxit.

El 1889 l'empresa adopta el nom de Henrich y Cía., Sucesores de N. Ramírez y Cía., que passaria a Henrich y C.^a al cap d'uns anys. Disposava dels equipaments tècnics més moderns: tallers de litografia i cromolitografia, fotogravat, gravat a l'acer, galeria fotogràfica, foneria de tipus, fototípia, enquadernació, impressió en relleu, a més d'una rotativa –la primera de tot Catalunya– amb la qual s'imprimia el diari *La Publicidad*, i el volum de vendes era d'uns dos milions de pessetes anuals. L'any 1900 completava aquestes instal·lacions l'enllumenat elèctric, generat al mateix edifici.

Manuel Henrich participà en política formant part del partit liberal. Fou diputat provincial, diputat a les Corts Espanyoles i regidor, tinent d'alcalde i alcalde de la ciutat de Barcelona (1893). A banda de la seva pertinença a la Societat Catalana de Bibliòfils, el 1911 el trobem promovent el primer Congrés Espanyol de les Arts del Llibre, organitzat amb el propòsit de construir una patronal del gremi gràfic i editor a tot Espanya. Un any després, el 1912, presideix la Federación Nacional de las Artes del Libro, tot just creada a Barcelona i, finalment, esdevé també president, primer efectiu i després honorari, de la Unión Patronal de las Artes del Libro.

L'any 1903 participà en la creació d'una empresa, Calizas Litográficas, S.A., per explotar la pedra litogràfica de Santa Maria de Meià (la Noguera). L'edat i la poca salut feren que anés abandonant la direcció de l'empresa i que passés llargues temporades a Caldes de Montbui. El 1922, en complir setanta anys, decidí crear una societat anònima, Artes Gráficas S.A., com a successora d'Henrich y Compañía i de la qual fou president del consell fins l'any de la seva mort, el 1925. Artes Gráficas S.A. tancà les seves portes el 1934.

Aquest gran establiment gaudí de gran fama i reputació al llarg de tota la seva activitat, tal i com confirmen els innumerables premis guanyats en exposicions i certàmens, tant nacionals com internacionals, i les cròniques i mencions en publicacions de l'època. Són moltes les descripcions que podem trobar en guies de la ciutat que ens donen pistes sobre l'aspecte i configuració dels seus tallers, així com de la maquinària que contenien. I a aquestes fonts, hem de sumar la informació extreta d'unes peces extraordinàries produïdes per la mateixa casa. Es tracta dels calendaris que feien anualment per a regalar als seus clients i que,

alguns d'ells, a part de contenir la planificació mensual, el santoral, altres dades pròpies d'almanacs i publicitat editorial, contenien una descripció molt detallada de l'establiment. Afortunadament n'hem pogut localitzar un amb la descripció de l'establiment del passatge escudellers 4 i dos amb la descripció del nou establiment del carrer Còrsega³⁹.

L'establiment del passatge Escudellers

L'edifici del passatge Escudellers número 4 va ser construït el 1862 i la primera descripció que en tenim és la del *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona* el 1882. En motiu del primer congrés tipogràfic espanyol, el 2 d'octubre la societat barcelonina va realitzar una visita amb els delegats de les societats tipogràfiques espanyoles a l'editorial Montaner y Simón i a l'establiment dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a, els dos establiments més importants de la ciutat, tal i com es recull en la mateixa crònica:

Si como imprenta particular y dedicada solo a los trabajos editoriales de sus propietarios, no tiene rival en España la de los Sres. Montaner y Simón, como establecimiento tipográfico abierto a todas las exigencias del particular o del Estado que encarga desde una sencilla tarjeta hasta la más complicada estadística, la de los Sres. Sucesores de Ramírez, no solo en España, sino en muchos puntos del extranjero saldría airosa de la competencia. (*Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, 23, 15-X-1882: 15-16)

Pel que fa a l'establiment dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a, la crònica el descriu de la manera següent:

Grandioso, magnífico ofrecióse desde luego a nuestra vista el establecimiento [...] se compone de tres pisos: abajo, los talleres de máquinas de imprimir de todas clases y tamaños, la sección de carteles, la litografía, fundición de tipos y motores de gran potencia para transmitir el movimiento a todo aquel arsenal; arriba, los libreros, oficinas del periódico de la casa, La Crónica de Cataluña, y los despachos de los dueños; y en el centro, o sea en el piso que no encontrábamos, la grandiosa instalación de cajas: a la derecha, para la obra, a la izquierda, para los periódicos, al frente, los correctores y en el acceso, sea en la fachada principal, el despacho de los regentes y demás oficinas de la casa. En estos tres pisos se distribuyen con holgura los cuatrocientos obreros y dependientes de que suele constar el establecimiento. (*Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, 23, 15-X-1882: 15-16)

Aquesta primera descripció queda completada per l'apareguda al calendari de 1883, en el qual es detalla que es tractava d'un edifici format per uns soterranis,

³⁹ Peces que van ser presentades i analitzades en profunditat en una comunicació feta per l'autora a les IV Jornades d'Història de l'Edició, celebrades a la Facultat d'Informació i Mitjans Audiovisuals el 9 i 10 de maig de 2019. El títol de la comunicació va ser «Els calendaris com a eina publicitària del món editorial durant l'últim terç del segle XIX. El cas d'Henrich y C.^a, Sucesores de N. Ramírez y C.^a» i està pendent de publicar-se al volum de les actes de les jornades. En aquesta tesi doctoral es descriuran breument a l'apartat dedicat a la producció.

planta baixa i una galeria coberta de vidre perquè els operaris poguessin rebre llum zenital. L'entrada a l'edifici donava pas a un pati a la dreta del qual hi havia el despatx de gerència i els departaments destinats a administració i caixa i a l'esquerra, el despatx de l'encarregat i la porta que donava accés als tallers. Arquitectònicament, aquests consistien en un espai obert sostingut per lleugeres i esveltes columnes de ferro que aguantaven la galeria –que donava la volta sencera al perímetre–, de la qual n'arrancaven unes altres que suportaven la claraboia de vidre.

La distribució dels diferents departaments i seccions, així com la maquinària existent, es pot anar resseguint al llarg de la descripció de caire literari que ofereix el calendari i es pot resumir de la manera següent:

Soterrani	2 calderes i 2 volants Secció de maquinària tipogràfica: - 37 màquines - 7 premses manuals de ferro (sistema Stanhope) Foneria tipogràfica Departaments de galvanoplàstia i estereotípia Foneria de rodets Màquines i utilitatge per granejar les pedres Màquines de setinar
Planta Baixa	Despatx de gerència, despatxos d'administració i caixa Secció de caixes (200 caixistes) Secció de correctors i compaginadors Secció de litografia - 4 màquines hidràuliques de setinatge - 7 màquines litogràfiques a vapor - 7 premses litogràfiques manuals - 2 aparells de fabricació de colors Departament de dibuixant-litògrafs i cromistes
Galeria	Secció d'enquadernació i llibreria Màquines de ratllar, perforar i altres màquines pròpies de l'ofici
Magatzems	Local situat davant la porta principal de l'establiment

Hi treballaven uns 500 operaris i era l'únic establiment de la ciutat que aplegava tanta diversitat de procediments i acabats dins del sector de les arts gràfiques. La mecanització del taller es fa evident fent un repàs ràpid als números de la descripció. A la secció tipogràfica, les premses manuals han quedat en clar desús enfront de les màquines cilíndriques franceses i, tal com recull Cabana, només s'utilitzaven per a cartells de teatre, bans oficials i feines de poca importància

(Cabana, 1994: 88). A la litogràfica, en canvi, el nombre de màquines i de premses és el mateix, 7.

El relat ens permet seguir quasi íntegrament el recorregut que seguia un imprès, des que arribava l'ordre d'encàrrec fins que sortia del taller, donant una imatge molt clara de la dinàmica d'un taller d'aquestes característiques i del seu funcionament.

Al recorrer la planta baja, despierta la curiosidad el mecanismo de la composición y la novedad que ofrece el acierto con que doscientos cajistas, que tienen delante el manuscrito, toman las letras de las cajas para colocarlas en el componedor; tarea difícilísima, pero que el hábito convierte en sencilla. Atraviesan el local aprendices con rollos de pruebas que llevan á los correctores, que están en la planta baja, pero en departamento aislado para que su atención no se distraiga. Los compaginadores reciben las galeradas y las ajustan; y cuando esta operación está terminada, por medio de un sencillo mecanismo bajan las formas á los sótanos para pasar á las máquinas. (*Calendario para 1883*)

El gruix de la producció de la impremta anava adreçat als comerciants i als botiguers en forma de talonaris, llibres de comptabilitat ratllats, lletres de canvi, paper de cartes i factures, etc., però també ens sortien publicacions periòdiques com *La Publicidad* i *La Crónica de Cataluña*, així com altres productes.

[...] en toda la extensión que alcanza la vista, se abarca el espectáculo de la actividad y del orden. Unas máquinas arrojan pliegos de aleluyas; otras la obra científica de artísticos grabados intercalados en el texto, cuya gradación de tintas exige mucha inteligencia en el maquinista; más lejos los números de los periódicos salen en interminable serie y con pasmosa rapidez, apoderándose de ellos los operarios encargados de doblarlos, cuyas manos parecen haber resuelto el problema del movimiento continuo; al lado de los estados llenos de letras y números microscópicos, el cartelón de caracteres enormes, que se mide por metros, tirado á diversas tintas; más allá los formularios de los caminos de hierro; los complicados títulos de sociedades de crédito y Bancos, trabajo minucioso, delicado y ejecución matemática, se imprimen en el mismo local donde las prensas crujen arrojando millares de pliegos de papel; las que imprimen varios colores á la vez, distraen la atención, que luego se fija en las máquinas numeradoras automáticas, en esencial en las dos destinadas á los billetes de ferro-carriles, que los imprimen, los numeran y los ordenan con tanta rapidez, que la vista no puede seguir sus movimientos. (*Calendario para 1883*)

Una descripció que, tot i no tenir cap imatge gràfica de com era l'establiment, ens permet recrear-la perfectament⁴⁰. Fou publicada íntegrament al *Correo Tipo-litográfico* sota el títol «Una gloria española» (*Correo Tipo-litográfico*, 69, 1-1883: 106-107).

L'única guia que va publicar-ne una altra descripció fou la de Josep Roca i Roca de 1884. Les dades que hi trobem són pràcticament les mateixes però afegeix alguna

⁴⁰ Es pot consultar la descripció completa a annexos. Veure Annex 2.

precisió rellevant. A la secció de litografia hi compta les 4 màquines hidràuliques de setinar, els dos aparells de fabricació de colors, les 7 premses manuals però en comptes de 7 màquines, n'hi compta 8. A més a més, descriu una nova secció situada en un local a part, la secció de calendaris americans i dietaris, que es convertirien en una de les seves especialitats.

La sección de Dietarios y Calendarios americanos tiene los correspondientes cortadores de cartones movidos a gas, máquinas de colocar ojetes, máquinas para relieves, y depósitos, en uno de los cuales se guardan tres o cuatro mil piedras litográficas dibujadas. (Roca, 1884: 286)

Aquest local a part estaria ubicat a la Ronda de la Universitat núm. 14, segons una breu nota recollida en un número del *Correo Tipo-litográfico* de 1884.

Los Sres. Sucesores de N. Ramírez y C.^a han trasladado la sección del “Calendario Americano” a un espaciosísimo local de la calle Ronda de la Universidad, núm. 14, en el cual estarán reunidas todas las secciones correspondientes al mismo. Este local está unido con el establecimiento de la calle Pasaje Escudillers por medio de teléfono. (*Correo Tipo-litográfico*, 84, IV-1884: 211-214)

José Famades, al seu *Manual de la Tipografía Española* descriu el model ideal d'impremta basant-se en l'escrit publicat per Serra y Oliveres al seu *Manual de la tipografía española, ó sea, el arte de la imprenta* (Serra, 1852: 277-281). Una bona impremta havia de construir-se en un local baix on ubicar la maquinària i les premses. Havia de tenir un altre espai adjunt per emmagatzemar, per setinar i pels llibrers –aquells que donarien forma definitiva al llibre–, que havien d'estar ben separats. A continuació hi havia d'haver els dipòsits de lletres, magatzem d'utilatge d'impremta, el mullador i el rentador. En un espai central, amb claraboia i ben elevat, es situarien el caixistes, premsistes i correctors, situats a una certa distància per no distreure's amb el soroll. A les galeries corregudes a manera d'amfiteatre, es col·locaria el despatx del regent, des d'on pogués observar tots els operaris. Famades exposa al seu manual:

Quando el Sr. Serra escribió el párrafo anterior, estaba de seguro en el convencimiento de que no se vería realizado el plan que presentaba, durante muchísimos años; pero hoy, gracias á los maravillosos progresos del arte, la imprenta se ha engrandecido tanto, que en Barcelona, y aun fuera de ella, se admiran locales vastísimos destinados á la tipografía. El plan del autor citado, lo realizó en Barcelona D. Narciso Ramírez, con alguna variación, en 1862. (Famades, 1882: 109)

Per tant, l'establiment que va erigir Narciso Ramírez no només era un dels més complets de la ciutat, sinó que complia el model ideal d'impremta recollit en els manuals de tipografia. A més a més, l'any 1877 va fer les primeres proves per a incorporar l'electricitat als seus tallers de la mà de l'òptic Francesc Dalmau, cosa que es va convertir en un espectacle del què podien gaudir els barcelonins cada vespre (*Diario de Barcelona*, 219, 7-X-1877: 9003-9004). Vint-i-quatre anys després, però, Manuel Henrich –en aquell moment director de la casa de Sucesores

de N. Ramírez y C.^a– va decidir ampliar el negoci i construir un nou edifici que es convertiria en el més important del país.

L'establiment del carrer Còrsega

Existeixen un gran nombre de descripcions d'aquest majestuós edifici que originàriament pertanyia a la vila de Gràcia. Guies de la ciutat, llibres sobre arquitectura i articles en publicacions periòdiques i del sector es van fer ressò de la seva envergadura i importància. La mateixa casa va publicar-ne una descripció completa que hem pogut localitzar en dos dels seus calendaris, amb lleugeres diferències.

Al calendari de 1888 justificaven la construcció d'aquest nou edifici afirmant que:

A pesar de que ningún otro de su clase alcanzaba en nuestro país tan vastas proporciones y arrojaba al mercado productos tantos en número como variados [referint-se a l'establiment del passatge Escudellers], el incremento que de día en día iba tomando la casa y el creciente favor con que el público viene distinguiéndola, la obligaron á levantar en la calle de Córcega (Ensanche), un edificio que, por confesión de propios y extraños, á ninguno de los hasta hoy conocidos en los primeros y más industriales centros de Europa, cede en grandiosidad, ni ninguno ha logrado tampoco reunir en un solo local tantos y tan variados elementos para responder con puntualidad, exactitud y perfección, á las exigencias de una industria, en que los adelantos y las modernas aplicaciones se suceden con pasmosa celeridad. (*Calendario para el año 1888*)

Fig. 5. Establiment dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a, després Henrich y C.^a, al carrer Còrsega. Extreta d'un imprès publicitari de la casa. Col·lecció particular.

L'edifici, construït per l'arquitecte Domènec Balet i Nadal, ocupava un superfície de 6.000 m² –o 4.000 m² segons la font– i tenia la següent distribució i maquinària:

Soterrani	Magatzems generals amb ingrés directe per carros i cotxes Secció de setinatge Foneria de rodets tipogràfics Estables per als animals, cotxeres i dependències varies
Planta Baixa	Màquines per imprimir amb diferents sistemes Màquines litogràfiques i cromolitogràfiques Secció d'impressions policromes fototípiques Impressió sobre metalls i fusta Estereotípia i galvanoplàstia
Primer Pis	Sala de visites Direcció, despatx del gerent i administració Premses litogràfiques manuals Sala de composició tipogràfica: caixistes
Segon Pis	Taller de dibuix pintura i gravat Taller de daurats, ratllats i enquadracions Confecció d'almanacs i calendaris americans
Tercer Pis (golfes)	Secció de zincografia Assecador
Terrat	Galeria fotogràfica Gabinet químic per a les reproduccions fototípiques
Edifici annex	2 motors de 120 cavalls de potència Generadors

Al calendari de 1894, hi apareix pràcticament la mateixa descripció però amb algun petit canvi, com que la secció de dibuix, de fotogravat i de zincografia passen a un pavelló annex i que al tercer pis (les golfes), a part de l'assecador, hi ha trens d'envernissat i engomat al vapor.

Tal com detallen nombroses descripcions, l'establiment estava dotat d'aproximadament 200 màquines en total i hi treballaven uns 800 operaris. A més a més, tenia ascensors mecànics, escales de servei pels treballadors, un servei d'incendis amb 20 boques d'aigua, mànegues i cubells i serveis telefònics i tubs acústics que permetien comunicar les diferents dependències dels tallers amb el despatx del passatge Escudellers⁴¹. Tot i acumular el gruix de la producció en aquest nou establiment, continuaven mantenint l'antic «donde continúa, empero, para mayor comodidad del público, la Administración general de la casa y una sección de cajas con su correspondiente maquinaria para determinados trabajos de manifiesta perentoriedad». Segons un imprès localitzat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, el 1898 les oficines d'administració del passatge Escudellers passarien a l'edifici de Còrsega de manera definitiva⁴².

⁴¹ Es poden consultar les transcripcions senceres dels dos calendaris a Annexos. Veure Annex 3.

⁴² AHCB. Fons de publicitat editorial i propaganda bibliogràfica sense catalogar.

Les màquines rebien el moviment de dos motors, que junts podien desenvolupar una força de 120 cavalls. Aquestes es trobaven en una construcció annexa separada amb tots els generadors, com es pot veure a la Fig. 8. A l'Arxiu Municipal del Districte de Gràcia hi ha conservat l'expedient de sol·licitud que va fer l'empresa Sucesores de N. Ramírez y C.^a a l'Ajuntament de Gràcia, per a la instal·lació dels dos generadors de vapor i la maquinària necessària per posar en funcionament els seus tallers. Les calderes, tal com ordenava la normativa municipal, se situarien en compartiments separats i aïllats de l'edifici principal. Els plànols d'aquest expedient, iniciat el 12 de desembre de 1885, van ser publicats per Isabel Segura (2016:19-21) i mostren amb detall la distribució de les dues calderes en aquesta construcció annexa (Fig. 7 i Fig. 8).

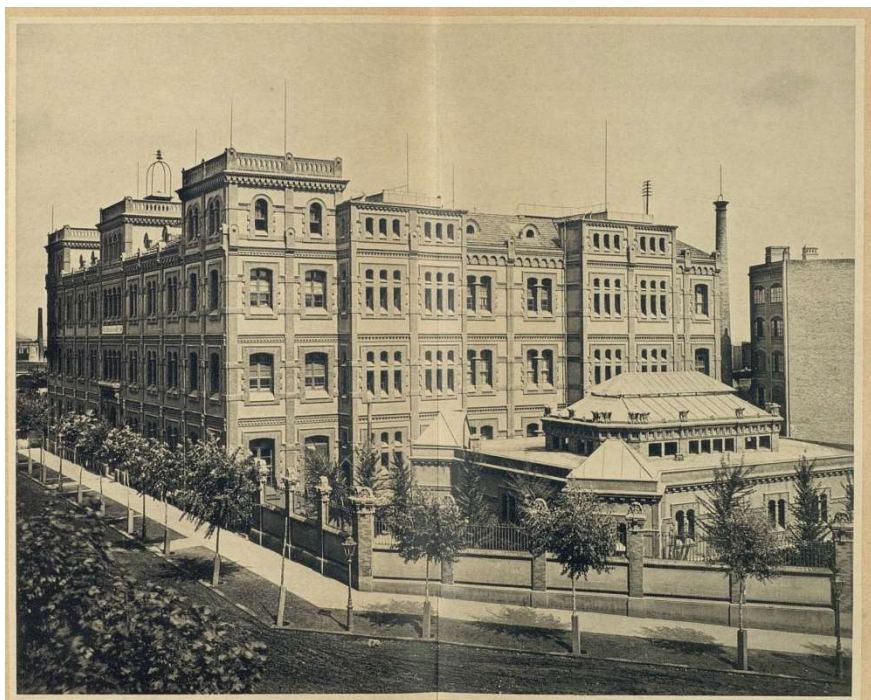

Fig. 6. Establiment dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a, després Henrich y C.^a al carrer Còrsega, amb l'edifici annex de les calderes de vapor. *Calendario para el año 1892*. Col·lecció particular.

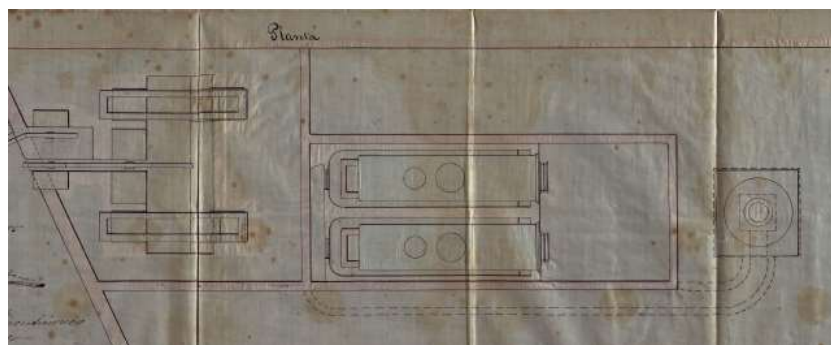

Fig. 7. Balet, Domènec. Detall de la instal·lació de les calderes de l'establiment dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a, després Henrich y C.^a. Planta. 1885. AMDG. Fons Ajuntament de Gràcia.

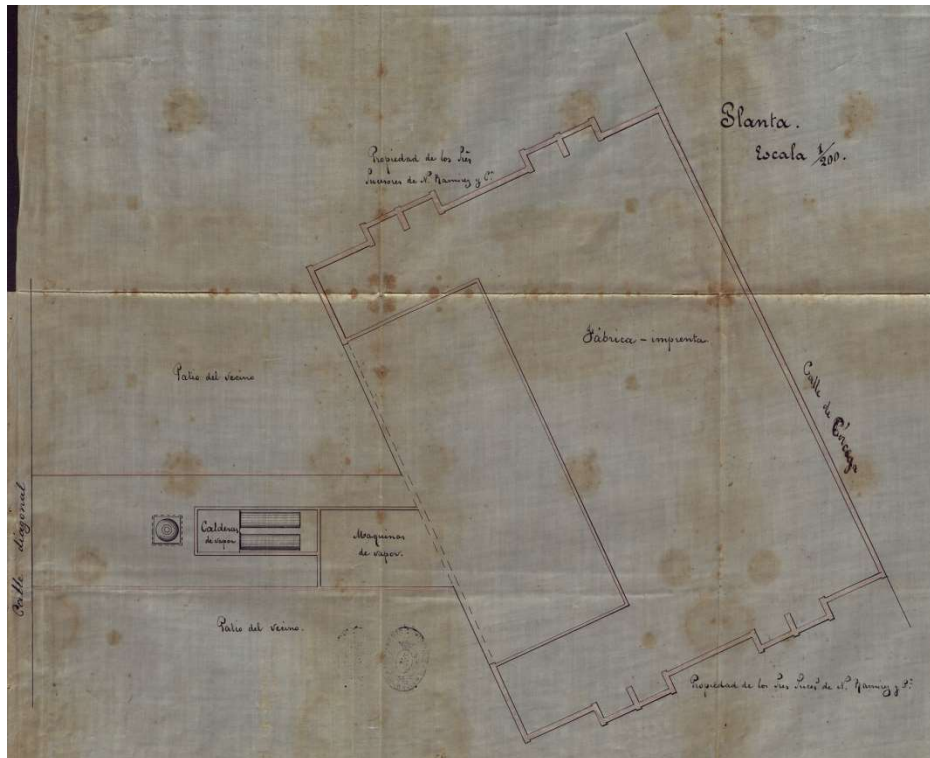

Fig. 8. Balet, Domènec. Plànols on es detalla la ubicació de l'edifici de les calderes, annex a l'edifici principal «Fábrica - imprenta». Planta. 1885. AMDG. Fons Ajuntament de Gràcia.

També s'ha conservat l'expedient de sol·licitud per a la instal·lació del taller de fotografia al terrat de l'edifici. Sucesores de N. Ramírez y C.^a van fer la petició el 7 d'octubre de 1885 aportant plànols de Domingo Balet amb la distribució i compartiments dels quals es dotaria (Fig. 9). Constaria de la galeria a la part central i en un bloc posterior que estaria format per (d'esquerra a dreta): laboratori, *stampa*, retocador, passadís de comunicació –que unia el bloc amb la galeria–, retocador, preparació de clixés i laboratori.

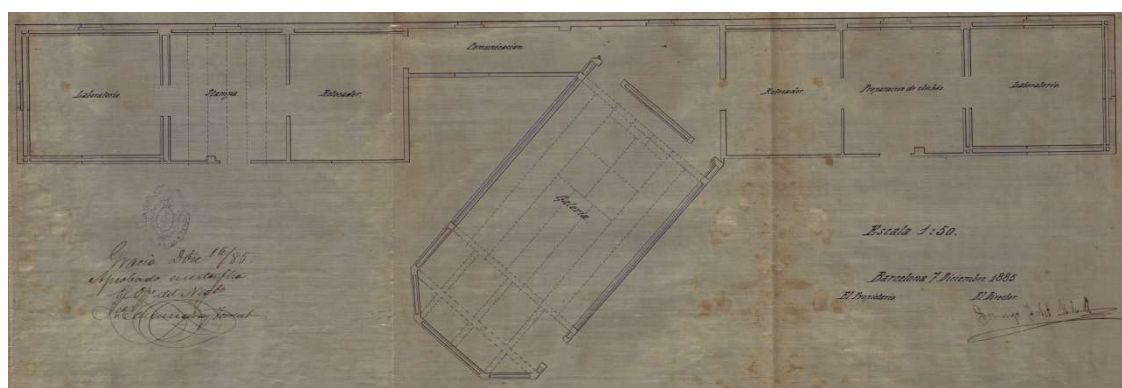

Fig. 9. Balet, Domènec. Detall de la planta del taller de fotografia de l'establiment de Sucesores de N. Ramírez y C.^a, després Henrich y C.^a. Planta. 1885. AMDG. Fons Ajuntament de Gràcia.

Aquest taller complet de fotografia amb laboratori químic, permetia desenvolupar les tècniques de la fototípia i fotogravat a la mateixa casa, per no haver de dependre d'altres companyies com succeïa en algunes editorials, que confiaven aquestes feines a empreses com la de Josep Thomas.

L'establiment del carrer Còrsega apareix descrit, també, en nombroses guies com la de Josep Coroleu (1888: 244-247) o la *Guide de Barcelone et ses environs* publicada el 1888 per E. López i firmada per D. N. i C. L., en la qual hi ha alguna dada que no apareix en altres descripcions (D. N.; C. L., 1888: 273-274). Segons l'autor, la distribució seria la següent:

Soterrani	Magatzems de paper i altres materials Secció d'embalatge Tallers de serralleria i fusteria Un forn especial destinat a la impressió sobre metall Secció per a la conservació de la gelatina
Planta Baixa	Secció tipogràfica completa amb 50 màquines (Fig. 10) Secció de litografia amb més de 30 màquines i les seves premses corresponents (Fig. 11) Màquines automàtiques per mullar el paper Dipòsit de milers de pedres litogràfiques gravades i numerades conservades en casellers
Primer Pis	Secció de caixes Local destinat a l'exposició permanent de treballs de la casa Despatxos de direcció Administració
Segon Pis	Secció d'enquadracions ordinàries i de luxe Secció d'almanacs i agendes de tot tipus (maquinària diversa)
Tercer Pis (golfes)	Assecadors Operacions complementàries
Terrat	Taller complet de fotografia
Edifici annex	2 màquines de vapor de 80 cavalls de potència

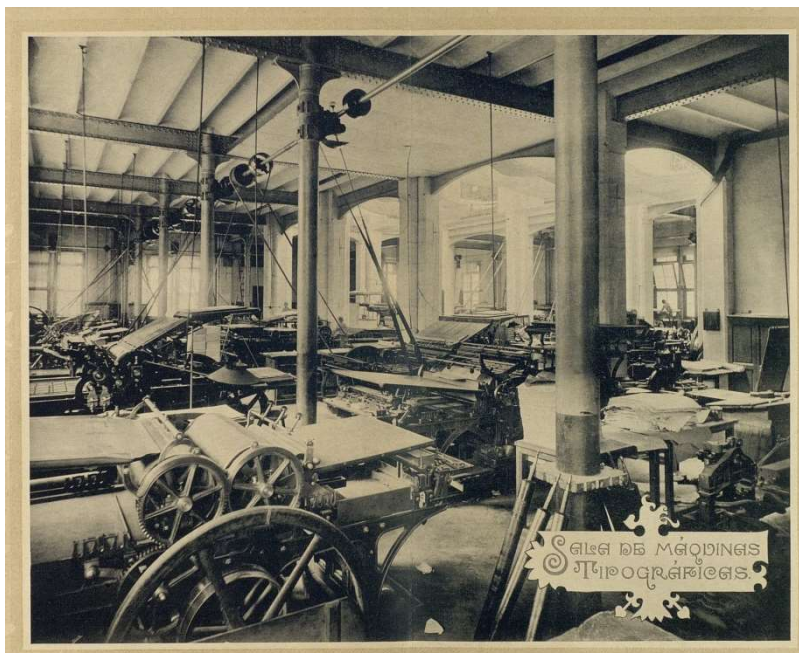

Fig. 10. Sala de màquines tipogràfiques de l'establiment de Sucesores de N. Ramírez y C.^a.
Calendario para el año 1892. Col·lecció particular.

Apreciem alguna variació en la composició de les seccions i alguns detalls com l'existència del dipòsit de milers de pedres litogràfiques gravades, classificades i numerades. Altres guies de l'època que mencionen l'establiment com un dels més destacats de la ciutat són les de Pujadas (1888: 90), Valero de Tornos (1888: 109-110) o la de Gelée-Bertal (1896: 194), entre altres.

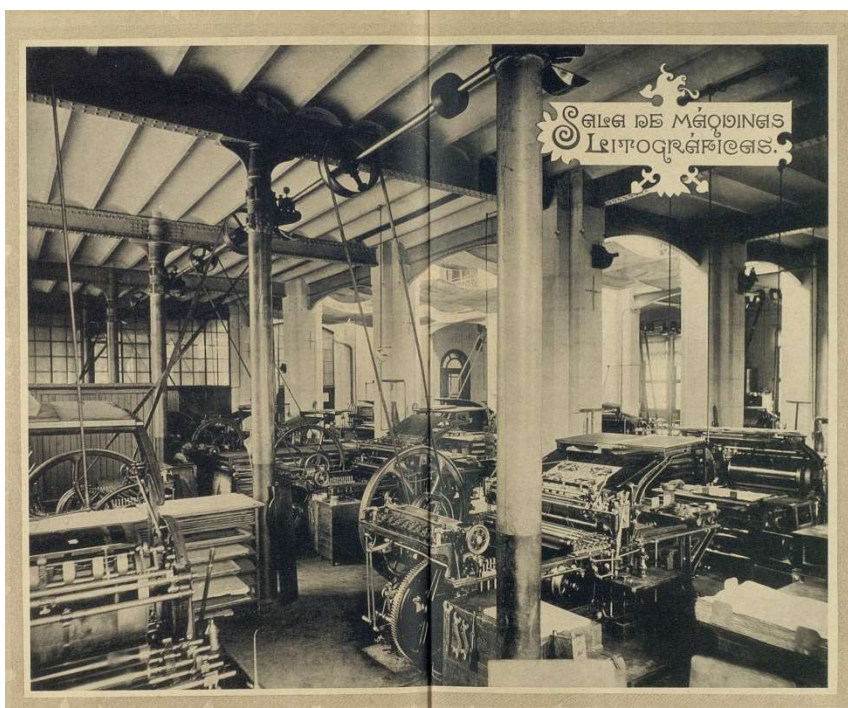

Fig. 11. Sala de màquines litogràfiques de l'establiment de Sucesores de N. Ramírez y C.^a.
Calendario para el año 1892. Col·lecció particular.

Aquestes 200 màquines tan anomenades en totes les descripcions presentades fins al moment, incloïen totes i cada una de les màquines i aparells utilitzats en l'activitat gràfica i editorial. És a dir, no només les màquines d'impremta i litografia sinó tot l'utilatge necessari pel desenvolupament de procediments fotomecànics, d'enquadernació, de llibres ratllats i un llarg etcètera. Així que les 29 màquines totals més premses manuals que consten als llibres de matrícula de la contribució industrial queden molt lluny de la xifra real de maquinària i utilatge d'aquest establiment.

Francisco Rogent també l'inclou al seu volum *Arquitectura moderna de Barcelona*, fent-ne un elogi degut al curt temps de construcció, 9 mesos. Arquitectònicament, en destaca la colossal carcassa de ferro que, a partir dels fonaments, s'eleva per columnes superposades, sòlidament enllaçades amb bigues d'especial resistència, per evitar –en la mesura del possible–, els efectes de la trepidació. Es tractava d'un edifici ple d'obertures per tal que els obrers poguessin treballar amb llum natural i, també, per facilitar la ventilació i millorar les condicions higièniques. Li atribueix a la parcel·la un total de 6.000 m² i adjunta una imatge de la porta principal, decorada amb baixos relleus i flanquejada pels bustos de Gutenberg i Senefelder, una iconografia que trobarem repetida en una gran quantitat dels seus impresos publicitaris (Fig. 12)⁴³. Sobre la distribució, ens dona alguna pista més de com estaven organitzades les seccions d'impremta i de litografia:

En la planta baja, los dos patios internos forman dos grandes núcleos, alrededor de los cuales se agrupan todos los sistemas de máquinas de imprimir. A la derecha las de imprenta; a la izquierda las de litografía. Fuera del edificio, un cuerpo que sólo llega á la altura del primer piso, deja en medio dos patios de diferentes dimensiones y cobija la galvanoplastia, la estereotipia, el dibujo, la fototipia y la zincografía (Rogent, 1897: 131-132)

Fig. 12. Porta principal de l'establiment de Sucesores de N. Ramírez y C.ª. Rogent, 1897: 131.

⁴³ Veure l'apartat 5.2.4 dedicat a iconografia dins del capítol de la publicitat impresa.

Finalment, les revistes del sector de les arts gràfiques no restaren indiferents davant la construcció del colossal edifici i encara al 1900, la *Revista Gráfica* l'inclou en el seu primer número, amb una breu descripció i una vista principal de l'establiment.

Vista la magnitud de l'edifici, no és d'estranyar que Manuel Henrich –primer al capdavant de Sucesores de N. Ramírez y C.^a i després d'Henrich y C.^a– l'agafés com a símbol per a convertir-lo en un element identitari de l'empresa. Just després de la seva construcció ja el trobem als encapçalaments de factures i paper de carta, i s'hi mantindrà fins ben entrat el segle XX (Fig. 13-15).

Fig. 13. Factura de Sucesores de N. Ramírez amb l'edifici a l'encapçalament. c. 1886. ANC, ANC1-1115-T-2352.

Fig. 14. Factura d'Henrich y C.^a, S. en C. amb l'edifici a l'encapçalament. c. 1900. ANC, ANC1-1115-T-2352.

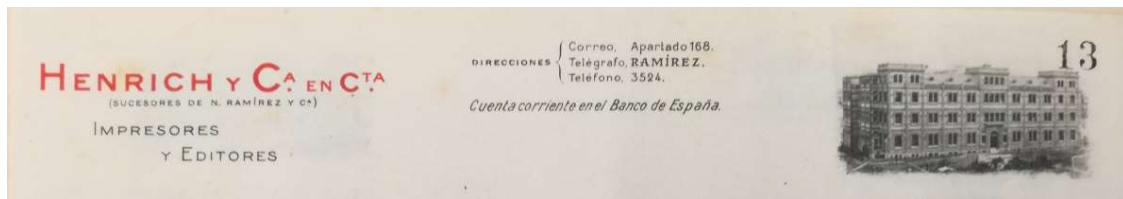

Fig. 15. Factura d'Henrich y C.^a, S. en C. amb l'edifici a l'encapçalament. c. 1910. ANC, ANC1-1115-T-2352.

En tots els casos, l'edifici apareix representat de manera realista, reproduint la seva arquitectura i detalls com el pavelló annex, la xemeneia i fins i tot la porta d'entrada amb els bustos de Gutenberg i Senefelder esmentats. Però no només el trobem en els encapçalaments d'impresos comercials, sinó que es va convertir en l'emblema de la empresa a través de la marca tipogràfica (Fig. 16 i Fig. 17). A la contracoberta del calendari de la casa per l'any 1888 i a la portada de *La vida militar en España*⁴⁴, publicada el mateix any, hi trobem gravada una marca tipogràfica dissenyada per Apeles Mestres i signada amb el seu monograma en la qual hi apareix el perfil del nou edifici al fons, amb una xemeneia d'on surt fum i un llibre amb el lema «Ex Fumo Dare Lucem»: del fum en surt la llum. Una al·legoria perfecte de com del progrés, la indústria, les màquines i el fum, en surt la llum, el coneixement, el llibre. La indústria gràfica i editorial catalana representada de la millor manera possible, amb la casa de Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a com a capdavantera. Al calendari de 1889, però, la trobem canviada. Josep Pascó fou l'encarregat de convertir-la en una marca més sintètica i industrial. Va ampliar la part visible de l'edifici, va canviar les decoracions del medalló de la marca de Mestres per unes fulles de roure i va modificar les inicials S N R (Sucesores de Narciso Ramírez). Al calendari de 1892 hi tornem a trobar reproduïda la marca, sense les fulles de roure i encara més sintètica perquè tots els elements quedessin dins la circumferència i, tot i que la raó social ja era Henrich y C.^a, les inicials S N R no han canviat. La marca tipogràfica havia passat a ser una marca empresarial.

⁴⁴ *La vida militar en España* fou una de les empreses editorials més importants que va emprendre la casa de Sucesores de N. Ramírez y C.^a Amb textos de Francisco Barado i il·lustracions de Josep Cusachs, es va publicar com a una edició de luxe de gran format i la trobem anunciada repetidament en pràcticament tota la propaganda editorial de la casa.

Fig. 16. Apeles Mestres. Marca tipogràfica de Sucesores de N. Ramírez y C.ª. 1880.

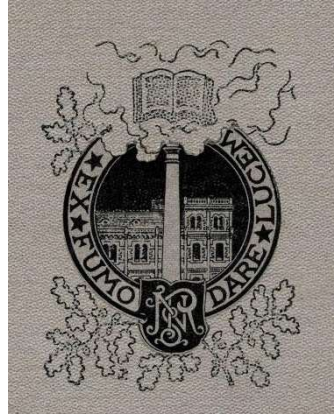
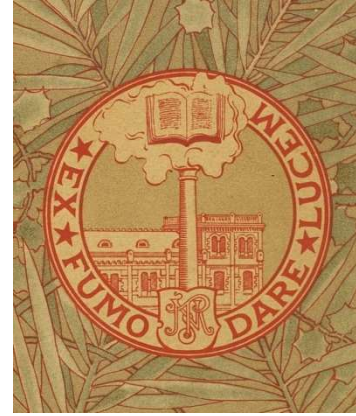

Fig. 17. Josep Pascó. Marques tipogràfiques de Sucesores de N. Ramírez y C.ª, després Henrich y C.ª. 1889 i 1892.

Tal i com ha quedat demostrat, la casa fundada per Narciso Ramírez el 1846, va arribar a ser un dels establiments més importants del país, amb una infraestructura i equipament sense rival a la ciutat de Barcelona. Dels seus tallers en van sortir tota mena d'impresos, publicacions i llibres estampats amb la tecnologia més moderna i amb tots els procediments existents a l'època, arribant als 2.500.000 pessetes de producció anual el 1889 (*Comité de Cataluña...*, 1889: 9-10). L'esperit de progrés i indústria es veu reflectit en els seus dos protagonistes, Narciso Ramírez i Manuel Henrich, que aconseguirien crear i mantenir l'establiment d'arts gràfiques més gran i potent de Catalunya i Espanya i esdevenint l'exemple del pas de la manufactura a la indústria gràfica.

3.3. La ubicació dels tallers: de Ciutat Vella a l'Eixample

La indústria del llibre i les arts gràfiques ha ajudat a configurar l'espai públic urbà de la ciutat de Barcelona des de la implantació del sistema gremial fins al segle XX. Els llibres han mantingut una estreta vinculació amb la història de Barcelona i la seva xarxa ha crescut en paral·lel al seu creixement urbanístic. A mesura que la ciutat s'expandia, el sector del llibre buscava la seva ubicació en els nous espais urbans (Segura, 2016: 15). Però no ens referim només a les llibreries i a les editorials sinó a totes aquelles indústries que les envolten i que suporten la indústria editorial i de les arts gràfiques: fàbriques papereres, fabricants de tintes, constructors de maquinària, foneries tipogràfiques, enquadernadors, fotògrafs i sobretot impremtes i litografies. Tots aquests establiments lligats entre sí van anar canviant i amb ells la ciutat en si mateixa. A mesura que creixia la ciutat, creixia el sector, i tot aquest teixit, primer artesà, després manufacturer i finalment industrial, va anar buscant els seus espais.

Si resseguim el periple de les cases d'impremta i de litografia barcelonines pel mapa de la ciutat, aquestes van anar ocupant els nous espais amb possibilitats d'ampliació que es van anar formant al llarg dels anys. Durant la segona meitat del

segle XIX, Barcelona pateix un creixement molt ràpid que involucrarà i afectarà tots els sectors comercials i industrials i el sector de les arts gràfiques no en quedarà al marge. A través de les guies de la ciutat, hem pogut traçar uns mapes que mostraran el moviment i l'expansió d'aquests establiments per la geografia urbana barcelonina, des de Ciutat Vella al Raval i d'allí al nou Eixample ideat per Ildefons Cerdà.

3.3.1. De 1840 a 1860

Cap a 1840 encara pervivia el que Arranz anomena la «via gràfica» de tradició medieval, que agrupava les llibreries i els impressors a l'eix que, arrencant de la Boqueria, carrer del Call, plaça de la Constitució, carrer de la Llibreteria, Baixada de la presó i plaça de l'Àngel, s'estenia fins als carrers de la Tapineria, Argenteria, Dagueria i Ciutat, arribant fins el carrer Bassa (Arranz, 1986: 49-50). Així doncs, tal com es pot observar al Mapa 1⁴⁵, el 1842⁴⁶ el gruix d'establiments d'impremta i llibreria i de tallers de litografia es trobava a Ciutat Vella, barri que mai deixaria d'estar ocupat per bona part d'aquests establiments al llarg de tota la segona meitat del segle XIX, tot i la seva expansió i dispersió cap a altres zones de la ciutat.

Uns anys més tard, a la dècada dels cinquanta, es comencen a obrir algunes llibreries, primer al carrer Ample i després a la Rambla, que començaria a configurar-se com a eix comercial i central de la societat barcelonina del període. Botigues de tot tipus i quioscs omplen de gent aquest nou espai urbà distribuint novetats de tot tipus. En aquest moment les impremtes i litografies començaran a estendre's pel carrer Escudellers, el carrer Ample, el carrer del Carme, Unió i carrer Nou de la Rambla, desplaçant-se cap a un nou barri: el Raval.

⁴⁵ Els quatre mapes que presentem en aquest apartat utilitzen com a base una composició feta a base de les quatre làmines que formen el *Plano de la urbanización de Barcelona* realitzat el 1891 per Pere Garcia Faria, pertanyent al Fons del Centre Excursionista de Catalunya i dipositat a l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya.

⁴⁶ La ubicació dels establiments marcats al Mapa 1 està extreta de la *Guía de forasteros* de Manuel Saurí (1842).

Mapa 1. Establiments d'impremta i llibreria i tallers de litografia a Barcelona el 1842

3.3.2. De 1860 a 1880

Tal com podem observar al Mapa 2⁴⁷, el 1859 Ciutat Vella encara seguia sent el barri que acumulava la major part d'establiments, sobretot d'impremta, que es concentraven a la zona baixa de la plaça Sant Jaume arribant fins al carrer Ample i formant un eix vertical des del carrer Gruñi fins pràcticament el mercat de Santa Caterina, com si es tractés d'una via paral·lela a la que després serà la Via Laietana. En aquesta data, s'aprecia una gran acumulació de tallers de litografia al llarg de la rambla i només alguns tallers d'impremta començaran a instal·lar-se al barri del Raval.

A partir de la dècada de 1860 i 1870, es produeix una expansió dels establiments d'arts gràfiques cap al barri del Raval. Aquesta zona oferia espais lliures de grans dimensions per a instal·lar-hi les noves màquines de vapor i magatzems amplis per encabir les matèries primeres i l'estoc corresponent. Algunes de les imprentes més importants de la ciutat s'hi van desplaçar, com és el cas dels establiments tipogràfics d'Estivill, Gorchs, Riera o Tasso, mentre que Oliveres i Ramírez s'instal·len a Escudellers (Ciutat Vella). També hi trobarem foneries de caràcters d'impremta com la de Stark o López. D'aquesta manera, el barri del Raval esdevé el primer nucli industrial de Barcelona amb una acumulació cada vegada més creixent del sector gràfic.

3.3.3. De 1880 a 1900

Tot canviarà a la dècada de 1880. La celebració de l'Exposició Universal de Barcelona l'any 1888 va suposar l'obertura de la ciutat al món i va actuar de gran aparador i de porta d'entrada a un gran nombre d'innovacions tecnològiques. El recinte firal es va construir al solar que havia quedat lliure després de l'enderroc de la majoria d'edificacions de l'antiga fortificació de la Ciutadella, i s'hi van instal·lar els palaus, els jardins i les atraccions del certamen. L'Exposició va servir de pretext per urbanitzar aquella zona i per crear un eix viari que recorria el front marítim de la ciutat. Paral·lelament a aquest fet, la geografia de la ciutat seguia modificant-se a causa de la importància urbanística que començava a adquirir l'Eixample de Barcelona.

Des de l'aprovació del Pla Cerdà el 1859, mica en mica l'Eixample havia anat creixent a partir del desenvolupament de noves vies com el passeig de Sant Joan, la Ronda de la Universitat, Pelai i Gran Via, més o menys lligades a la construcció de la Universitat i del Seminari. La progressiva instal·lació de la burgesia catalana a la part central de l'Eixample va fer que experimentés un desenvolupament i creixement rapidíssims.

⁴⁷ La ubicació dels establiments marcats al Mapa 2 està extreta de la guia *El Consultor* de 1859. Veure J. A. S. (1859).

Al Mapa 3, corresponent a l'any 1880⁴⁸, podem observar-hi aquest incipient desplegament cap a les zones baixes de l'Eixample. A part de l'evident augment del nombre d'establiments d'impremta i de litografia, el mapa mostra com Ciutat Vella continuarà sent l'enclavament tradicional dels establiments d'arts gràfiques, tot i que al Raval també n'acumularà una gran quantitat. En aquesta zona, podem observar-hi la proliferació dels tallers de litografia, situats majoritàriament entre el carrer Conde del Asalto –actualment Nou de la Rambla– i el carrer del Carme i de tallers d'impremta, acumulats per sota del carrer Conde del Asalto i pels voltants del carrer Tallers. Aquest any 1880 començarà l'expansió per la part baixa de l'Eixample, on trobem alguns establiments d'impremta al voltant de la plaça de la Universitat i a les zones baixes de l'Eixample dret com a Gran Via o al carrer Roger de Llúria.

La progressiva mecanització de les arts gràfiques i el món editorial, va fer que el sector comencés a expandir-se cap a l'Eixample a la recerca d'espais per a instal·lar-hi les noves seus, amb l'última tecnologia arribada de l'estranger. El desenvolupament de nous sistemes i materials de construcció en arquitectura, que havien corregut paral·lels a la tecnificació de la producció gràfica, va fer que es poguessin construir nous edificis amb l'anomenada «arquitectura de ferro». Les estructures metàl·liques van començar a substituir la fusta, la pedra i el totxo, ja que permetien crear grans espais oberts per a acollir les noves màquines propulsades amb vapor. La construcció d'edificis com el de l'editorial Montaner y Simón, el de Paluzie o el dels Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a són exemples d'aquesta nova arquitectura que acollirà un sector en ple creixement.

Durant l'última dècada del segle XIX, doncs, l'expansió de les impremtes i de les litografies cap a l'Eixample serà una realitat, acompanyades de les foneries tipogràfiques i de les empreses de construcció de maquinària, que s'instal·laran a la vila de Gràcia. Al Mapa 4, corresponent a l'any 1899⁴⁹, hi podem observar el gran creixement del nombre d'establiments d'arts gràfiques viscut durant aquesta última dècada. Una gran part dels establiments continuaran instal·lats a Ciutat Vella i al Raval però l'expansió per tota l'Eixample es fa evident. Un primer nucli el trobem a la zona de la plaça Universitat, entre Gran Via i el Carrer Aragó; un segon nucli, als voltants de la plaça Tetuan i el passeig de Sant Joan, on hi haurà una acumulació de tallers de litografia; i un tercer nucli el trobem a la part baixa de Gràcia, especialment seguint l'eix del que avui és el carrer Gran de Gràcia. El mapa també posa de manifest l'aparició dels tallers dedicats als procediments fotomecànics, els quals, majoritàriament, decidiran instal·lar-se a la nova zona de la ciutat i a la part baixa de Gràcia, deixant de banda l'enclavament tradicional del sector gràfic de Ciutat Vella i el Raval.

⁴⁸ La ubicació dels establiments marcats al Mapa 3 està extreta del *Anuario-Almanaque de la industria...* (1880).

⁴⁹ La ubicació dels establiments marcats al Mapa 4 està extreta del *Anuario-Riera* (1899).

Al llarg de la segona meitat del segle XIX, doncs, els establiments d'arts gràfiques van expandir-se per la ciutat de Barcelona a partir de Ciutat Vella. Tot i la dispersió de les impremtes i de les litografies primer pel barri del Raval i després per l'Eixample i la part baixa de Gràcia, Ciutat Vella mai deixaria d'estar ocupada per aquests establiments, mantenint-se com la zona nuclear del sector gràfic durant tot el període. També resulta interessant el fet que en certs barris de la ciutat no hi consti la presència d'impremtes o de litografies. És el cas del barri de Sant Antoni, potser degut a que era una zona més residencial i sense les característiques necessàries d'espai per a instal·lari els tallers, o potser per algun altre motiu que desconexem.

Al llarg del segle XX, però, els establiments d'arts gràfiques van anar desapareixent de Ciutat Vella i el Raval, on només hi van resistir els fotògrafs, ocupant el territori al voltant de la plaça Reial i de la Rambla de Santa Mònica (Arranz, 2008: 23; Arranz, 2010: 117). L'únic testimoni que va quedar de la presència d'impremtes i de litografies en aquesta zona de la ciutat el trobem en forma de nom de passatge. El primer, el passatge Tasso, que es trobava entre els números 21 i 23 del carrer Arc del Teatre i que s'havia obert per accedir a l'establiment de l'impressor. Actualment, aquest passatge està obert al públic i els números 21 i 23 –entre mitgeres– queden separats per l'obertura que connecta aquell carrer amb el de Cervelló. El passatge actual i aquest darrer carrer esmentat són producte d'una urbanització del segle passat que va modificar profundament l'antiga illa, fent desaparèixer totalment l'edifici de la impremta de Luis Tasso. Casualment, però, el nom del passatge actual s'anomena Gutenberg, fent honor a l'inventor de la impremta tipogràfica (Arranz, 2010: 130) i el nom de passatge Tasso s'ha traslladat a la dreta de passeig de Sant Joan, entre Diputació i Consell de Cent. Un segon passatge, potser menys conegut, és el passatge Ramírez. A la *Guia Diamante* de 1896 hem localitzat aquesta dada curiosa en referenciar el passatge Escudellers com a «Pasaje Ramírez y del Reloj» (Leon, 1896: 92). Aquesta denominació no l'hem trobat a cap altre lloc i probablement fou una denominació popular que no va arribar mai a les plaques del carrer. Aquests dos vestigis, doncs, són un reflex de la importància d'aquests establiments i els seus propietaris en la societat barcelonina de l'època.

Mapa 2. Establiments d'impremta i llibreria i tallers de litografia a Barcelona el 1859

Mapa 3. Establiments d'impremta i llibreria i tallers de litografia a Barcelona el 1880

Mapa 4. Establiments d'impremta i llibreria i tallers de litografia a Barcelona el 1899

4. Els professionals

El desenvolupament de la industrialització durant la segona meitat del segle XIX va comportar una sèrie de canvis tècnics, científics i tecnològics que afectarien en gran mesura al sector de les arts gràfiques. Els processos de composició i, sobretot, d'impressió patirien canvis substancials degut a la millora de les tècniques de reproducció com la litografia i la cromolitografia i dels nous sistemes de reproducció fotomecànica com la fototípia, l'estereotípia i el fotogratat; a la invenció i millora de nova maquinària; a l'aplicació de la màquina de vapor; i a les millores en la fabricació del paper i de la fosa de tipus mòbils, que acabaria amb la invenció de la linotípia el 1886.

El desenvolupament de la tècnica, de la mecanització i de la publicitat, sumat a l'aparició dels grans mitjans de comunicació i a la diversificació i augment del producte editorial, va comportar el salt de la manufactura a la indústria gràfica durant la segona meitat del segle XIX (Arranz, 1986; Arranz, 2010). Salt que també va comportar, en l'àmbit laboral, la diversificació de la producció, l'especialització tècnica i la proletarització dels tipògrafs –sobretot durant l'últim terç del Vuitcents–, que fins aleshores havien tingut un estatus de mestre artesà que desapareixerà definitivament amb el nou segle (Vicente, 2017: 105).

Tal com diu Barjau, parlar dels professionals del llibre en aquestes dècades també és, en gran part, endinsar-se en el món de l'obrerisme (Barjau, 2008). Aquests treballadors qualificats tingueren una gran rellevància en les primeres organitzacions obreres a Espanya, tant en el camp marxista com bakunista, fet no gens estrany, ja que la seva formació era molt superior a la resta d'obers (Vicente, 2017: 103; Taló, 2016). El fet de saber llegir i escriure, sumat a la possibilitat que per davant dels seus ulls passessin tota mena de textos, feia que acumulessin una cultura poc comuna entre el proletariat i ells mateixos es presentaven com l'avantguarda de la seva classe, més concretament com la «avanzada de las huestes trabajadoras» (*Boletín de la Sociedad de impresores de Barcelona*, 2, 6-XI-1890: 2). Tot i així, els tipògrafs –«l'aristocràcia del proletariat»– estaven sotmesos a les mateixes penalitats i explotació que patien la resta dels treballadors. Les males condicions laborals, la manca d'higiene i salubritat als tallers i, sobretot, l'incompliment de les tarifes salarials per part dels propietaris i dels industrials, els va conduir a organitzar-se en diferents societats per lluitar pels seus drets⁵⁰. Aquesta tasca organitzativa, teòrica i publicista, però, l'havien de fer després de complir amb una dura i llarga jornada de treball de 10 hores i sempre de manera totalment desinteressada, com qualsevol altre obrer.

⁵⁰ L'organització obrera dels tipògrafs ha estat estudiada per Manuel Vicente a *Ácrates. Els tipògrafs de La Academia* (Vicente, 2017) i en un article anterior a través d'una primera aproximació a la Societat d'Obrers Tipògrafs de Barcelona (Vicente, 1997). Santi Barjau també ha tractat aspectes relatius a la situació laboral i a la organització obrera i patronal del sector en diverses publicacions com a *Art i aventura del llibre* (Barjau, 2002) i al capítol dedicat als professionals del llibre dins de *L'exaltació del llibre al Vuitcents. Art, indústria i consum a Barcelona* (Barjau, 2008).

Els butlletins elaborats i publicats per les diferents societats d'obrers tipògrafs de la ciutat esdevenen una font d'informació valuosa per a estudiar com s'organitzava un taller, les condicions laborals dels treballadors, les seves demandes i les seves preocupacions, de vegades, més enllà de l'àmbit estrictament laboral. El *Boletín de la Sociedad de Impresores de Barcelona* (1890-1894), el *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona* (1880-1883), *La Asociación* (1883-1889) –butlletí de la Societat d'Obrers Tipògrafs–, i el *Boletín de la Sociedad del Arte de Imprimir* (1899-1909) aporten testimonis de primera mà que permeten acostar-nos a la realitat del sector de les arts gràfiques des del punt de vista del treballador.

Pel que fa a la configuració i al desenvolupament de la lluita obrera en el sector de les arts gràfiques molt vinculat a l'anarquisme, durant el darrer terç del segle XIX destacaran figures com Rafael Farga Pellicer (1844-1890), notable impressor i figura destacada de l'anarquisme europeu, i Eudald Canibell, deixeble i fidel seguidor del primer, tant en qüestions d'ofici com en el pensament revolucionari. Amdós contribuiran a l'organització de la lluita obrera des de l'establiment tipogràfic d'Evarist Ullastres, La Academia, que esdevindrà un nucli essencial dels anarcosocietaris catalans on s'hi reuniran figures com Rafael Farga Pellicer, Eudald Canibell, Josep Llunas (1852-1905), Anselmo Lorenzo (1841-1914) i Antoni Pellicer (1851-1916), entre d'altres⁵¹. A finals de segle, però, els mateixos que havien estat a l'avantguarda de la lluita obrera, desenganyats per la deriva violenta dels insurreccionals i atemorits per la repressió als processos de Montjuïc, abraçaran una posició més reformista i de compromís amb els patrons i seran, de fet, els impulsors de l'Institut Català de les Arts del Llibre (Barjau, 2008: 242).

4.1. L'organització dins dels tallers

Qualsevol taller d'arts gràfiques barceloní estava organitzat, en major o menor mesura, de la mateixa manera. Si bé és cert que a principi de la segona meitat del segle XIX els tallers encara mantenien una certa organització gremial i una plantilla formada, bàsicament, pel nucli familiar, començaran a canviar a partir de la dècada dels anys setanta. La progressiva mecanització dels tallers, l'especialització tècnica i la divisió del treball farà que les tasques de cada treballador siguin més definides i organitzades d'una manera estrictament jeràrquica –amb oficials, ajudants i aprenents– per tal de poder controlar la producció.

A qualsevol establiment hi havia d'haver un regent, que s'encarregava de dirigir el taller. Eren poques les ocasions en què el regent era el mateix propietari, ja que havia de conèixer bé l'ofici. En la gran majoria de casos es tractava d'una persona de confiança del propietari amb un coneixement tècnic suficient per poder

⁵¹ La trajectòria i els tipògrafs protagonistes de La Academia han estat estudiats en profunditat per Manuel Vicente en la seva obra *Àcrates. Els tipògrafs de La Academia* (Vicente, 2017). També cal destacar l'article de Marcel Taló (2016) dedicat a l'estudi del taller tipogràfic La Academia i la seva relació amb el moviment obrer.

dominar les diferents operacions que es desenvolupaven a l'establiment. Era, doncs, la figura clau que prenia les decisions. Rebia els originals dels autors i després de decidir la tipografia que es faria servir, els classificava, prioritzava i finalment, els repartia entre els caixistes segons les seves preferències. En principi, assignava les tasques en funció de les qualitats i característiques dels seus oficials i després els fixava el temps que podien trigar en la composició, però no sempre era així. El repartiment dels original li atorgava un gran poder, que en moltes ocasions utilitzava per beneficiar o penalitzar a determinats caixistes –moltes vegades els associats o els més combatius. El regent també actuava com a cap de personal i, per tant, podia decidir quins treballadors formaven part de la plantilla del taller en funció de les necessitats de l'empresa i les qualitats de l'operari, tot i que de vegades hi intervenien altres criteris com les afinitats ideològiques i polítiques. És el cas de La Academia on, per exemple, sota la regència de Rafael Farga, hi va haver un gran nombre de tipògrafs anarquistes (Vicente, 2017: 108).

El canvi de regent podia suposar tot un daltabaix en un establiment. Fou el cas, per exemple, de la casa del Sucesores de N. Ramírez y C.^a, que al 1889 van canviar de regent amb l'entrada de José Pujol. Tal com es narra en un article de *La Asociación* titulat «La casa Ramírez»

La casa de los Sucesores de Ramírez nunca volverá a ser lo que fue cuando su fundador dio empuje al establecimiento y la parte tipográfica estaba confiada a la regencia del Sr. Sarbosa. En aquella época, la tipografía del difunto Sr. Ramírez era el albergue de activos e inteligentes cajistas que con sus caprichos y limpieza artística fomentaban el crédito del establecimiento y hacían que paulatinamente se centralizara en él todo lo lucrativo en material de imprenta: percibiendo en cambio crecidos jornales, siendo considerados con muestras de aprecio y gozando en el taller de esa libertad que no perjudica nunca los intereses del industrial, sino que por el contrario, le ensalza más y sirve de estímulo para que el obrero se preste voluntario a salvarlos. Aquella época ha pasado; y tanto los regentes Casanovas como los que le precedieron, ya consciente o inconscientemente, contribuyeron al empeoramiento de las condiciones del obrero, pero que de rechazo [...], han empeorado las del establecimiento tipográfico, no siendo, ni en sombra, lo que era cuando se cumplía y había derecho a hacer cumplir. Hoy, ya llega al colmo de lo pésimo. José Pujol hacía falta para terminar la obra de degeneración tipográfica. [...] Ha empuñado la vara del dominio para que estos [els obrers] no puedan ganarse la vida. (*La Asociación*, 54, 27-I-1889: 2)

El fort caràcter d'aquest regent i tots els canvis que va fer en l'organització del taller, tal com detalla l'article –amb l'empitjorament de les condicions laborals dels treballadors, canvis pels compaginadors i, per exemple, la supressió de la *remendería a destajo*–, mostren el poder que tenia aquesta figura dins de l'establiment.

Deixant de banda les tasques del regent, els operaris es classificaven en funció de les seccions on es desenvolupaven les tasques: la secció de composició, on hi treballaven els caixistes i els seus aprenents; i la secció d'impressió, on hi

treballaven els conductors i els seus ajudants. El procés de composició era totalment manual i, per tant, lent i laboriós, situació que no canviaria fins a principis del segle XX, quan van començar a arribar les primeres màquines linotípiques a Barcelona. La seva feina consistia, bàsicament, en compondre els textos a base de caràcters mòbils i al final de la jornada, triar-los, netejar-los i tornar-los a ordenar als caixetins. Era un treball molt dur al llarg d'una jornada de deu hores dempeus davant de la caixa i amb una concentració i coordinació absolutes⁵². Tal com recull Vicente, en una nota manuscrita de Canibell s'esmentava que, a més a més, moltes vegades es lliuraven els «originals sense corregir, amb una lletra inintel·ligible, amb puntuació incorrecta, amb una redacció sense sentit, etc.» (Vicente, 2017: 109). Prova d'això és el testimoni recollit pel *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*:

[...] consideremos al infortunado cajista de un diario político de Barcelona. Miradlo, pálido de color, encendidos los ojos, efecto de las muchas horas que pasa de noche trabajando con la luz artificial y el poco descanso que de día tiene, por la costumbre que hay aquí de dar dos ediciones; vedlo, ora desojándose con un original de letra incomprensible, o ya desconcertado en el ardor de su trabajo por una mala construcción de algún redactor novel. ¡Ay! ¡cómo se agostan en la flor de su vida estos desgraciados obreros de la inteligencia! ¡Qué pocos llegan a una avanzada edad! (*Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, 2, 4-IV-1880: 1-2).

Es tractava, doncs, de persones formades que sabien llegir i escriure i que es preocupaven per la seva instrucció, tal com queda reflectit en diversos articles dels butlletins de societats obreres, on hi trobem textos dedicats a aspectes com la gramàtica o a altres més tècnics com la conducció de determinades màquines tipogràfiques. Hem de tenir en compte que la formació dels tipògrafs era de caràcter eminentment pràctic, ja que es formaven dins dels mateixos tallers quan hi entraven com a aprenents. Les úniques eines de les quals disposaven per a formar-se fora dels establiments eren, d'una banda, els manuals i els tractats tipogràfics escrits i publicats pels mateixos professionals del ram; i, de l'altra, els articles publicats en les anomenades revistes tipogràfiques, que es tractaran posteriorment en aquesta investigació⁵³.

A part dels articles publicats en aquests butlletins, més d'una societat obrera de tipògrafs diposava d'una biblioteca o gabinet de lectura, com és el cas de la Sociedad Tipográfica de Barcelona, que l'any 1882 anunciava la seva creació:

Siendo una de las principales bases de esta Sociedad el progreso moral e intelectual de los obreros tipógrafos de que se compone, la Junta directiva de la misma ha tomado como empeño el establecer en su casa social, Riera baja, 23, 1º, un Gabinete de Lectura y una Biblioteca que, al par que sirvan de punto de reunión a los asociados, faciliten a los mismos el entregarse a la lectura en sus ratos de ocio,

⁵² Les males condicions laborals dels caixistes són recollides en diverses ocasions pels butlletins de les societats obreres de tipògrafs. Seran detallades en l'apartat 4.2 dedicat a les condicions laborals.

⁵³ Les revistes tipogràfiques i el seu contingut, així com la presència dels manuals, s'analitzen en profunditat en el capítol 5.1 d'aquesta tesi doctoral.

poniendo a su disposición, a más de las publicaciones técnicas de su arte, las obras científicas y literarias y los periódicos de todas clases que adquirir pueda, no sólo con sus escasos recursos, sino por medio de donativos de los autores, directores de periódicos, editores y de cuantas personas generosas anhelan la instrucción del obrero. (*Boletín de la Soceidad Tipográfica de Barcelona*, circular 30-III-1882. BPA)

A *La Asociación* també hi podem llegir que disposaven d'un «salón de lectura» en el qual els socis hi podien consultar les revistes del sector i altres publicacions de tot tipus com premsa de la ciutat, revistes il·lustrades o manuals tècnics específics de la professió. Aquestes biblioteques i gabinets es nodrien, en gran part, de l'intercanvi de revistes del sector, sobretot amb altres butlletins de caràcter obrer d'entitats espanyoles i estrangeres, tant europees com americanes, així com de donacions. Al *Boletín de la Sociedad del Arte de Imprimir de Barcelona*, per exemple, s'hi menciona l'intercanvi amb revistes com *La Noografía*, editada per Antoni Pellicer mentre estava a Buenos Aires, *La Imprenta*, òrgan de la Federació del Arte Tipográfico de Santiago de Chile, *The American Bookmaker* de Nova York o *La Fédération Thipographique Belge*, entre moltes altres. I al butlletí *La Asociación*, hi hem comptat un total de 43 revistes amb les quals s'intercanviaven exemplars, entre les quals destaquen les de caire obrer de diferents associacions espanyoles – de Granada, Madrid, València, Zaragoza, Sevilla, Guadalajara, Alicante, Palma de Mallorca i Barcelona– i publicacions de caràcter obrer d'altres ciutats europees i americanes, sobretot de l'Amèrica Llatina, com el *Boletín Tipográfico* de La Habana, *El Tipógrafo* de Buenos Aires, *El Tipógrafo* de Tucumán i *El Artesano* de Rosario.

Aquesta preocupació per l'autoformació encara era present a principis del segle XX, moment en què es seguia reivindicant que:

El tipógrafo ha de dejar de ser un autómatas, una máquina, para convertirse en un ser consciente, ya que, por la razón misma de cooperar a la grande y hermosa tarea de la difusión del pensamiento, viene obligado a ser instruido y poseer una general cultura que contribuya a extender, cuanto más mejor, su ilustración individual a la vez que la de los compañeros de las demás artes y oficios. (*Boletín de la Sociedad del Arte de Imprimir*, 10, 31-XII-1904: 2-3)

Hem de tenir en compte que, malgrat les eines d'auto-formació esmentades, la necessitat d'una escola d'ensenyament professional com les d'altres ciutats europees, com Leipzig o Milà, es feia evident a través de les múltiples reivindicacions dels tipògrafs a través d'articles en els butlletins de les societats obreres i en les revistes tipogràfiques⁵⁴. Tot i això, els encarregats d'iniciar l'ensenyament professional d'arts gràfiques a Barcelona van ser els Tallers Salesians de Sarrià, els quals a partir de 1887 van instal·lar uns tallers on s'hi ensenyava tipografia i litografia (Barjau, 2008: 260-264; Martín, 1998). L'aprenentatge d'arts gràfiques també es podia cursar d'una manera més pràctica i menys reglada a la Casa de Caritat, on s'acollien els nens orfes i abandonats, però el

⁵⁴ Un bon exemple seria l'article escrit per Joan Russell titulat «En pro de la Escuela profesional» (*Revista Gráfica*, 1900: 71).

pas definitiu cap a l'ensenyament professional de l'ofici va ser fruit de l'Institut Català de les Arts del Llibre. L'escola era una exigència dels estatuts de l'institut i, per tant, la causa principal de la constitució de l'entitat. L'any 1906, i després de molts entrebancs, l'ICAL aconseguiria fundar de manera definitiva l'Escola Pràctica Professional de les Arts del Llibre en uns locals del carrer Pau Claris, 73⁵⁵. Malgrat els alts i baixos, l'escola –instal·lada el 1927 al carrer Torres Amat, 6– no deixaria de funcionar fins a la fi de la guerra civil.

Els oficials caixistes comptaven amb aprenents, que disposaven d'un període d'aprenentatge de quatre anys, durant els quals el noi no podia canviar d'establiment, per tal d'evitar que fos una altra casa la que tragués profit de l'esforç esmerçat en el seu ensinistrament. Aquest fet, com veurem més endavant, sovint era motiu de disputa i queixa, ja que alguns empresaris intentaven usurpar joves d'altres tallers amb només dos anys d'aprenentatge per poder-los explotar i així acomiadar oficials més qualificats i incòmodes.

Seguint amb el procés i les tasques desenvolupades al taller, es realitzava una primera prova d'impressió amb la composició del manuscrit, normalment estampada en una premsa manual, que es duia al corrector. Sovint els correctors eren escollits pel regent entre els caixistes més instruïts i s'encarregaven d'una tasca que, segons Canibell, era la més important. Havien d'assenyalar no només les errates del componedor, sinó també de l'autor i un cop fetes les rectificacions, el corrector llegia en veu alta el text a un cantor de proves per assegurar que no s'havia escapat res. Seguidament, la prova corregida tornava al caixista componedor, que substituïa amb pinces els caràcters, lletres o signes equivocats. Un cop llesta per part dels componedors i compaginadors, cada forma passava a la secció d'impressió.

En aquesta segona secció, hi treballaven els professionals encarregats de l'estampació. D'una banda, hi havia els premsistes, en clara regressió davant de la renovació tecnològica; i de l'altra, els maquinistes, que es farien càrrec de la maquinària cilíndrica, majoritàriament moguda amb la força del vapor. Entre ells hi havia els conductors, formats pels oficials que empraven les màquines senzilles o dobles, els seus ajudants i els marcadors, encarregats de col·locar el paper a la màquina per efectuar la impressió. A partir de la dècada dels noranta, també formaven part d'aquesta secció els minervistes, encarregats de les petites minerves i màquines amb sistemes similars. Els oficials maquinistes eren els operaris més ben pagats del taller, ja que havien de tenir una experiència i uns coneixements tècnics molt específics. Juntament amb els seus ajudants, eren els responsables del funcionament correcte de les màquines i d'estar al corrent dels seus defectes. Havien de mantenir els aparells nets i greixats, vigilar qualsevol incident durant el tiratge, procurar la tinta adequada i suficient perquè el rodet fes un bon entintat, etc.

⁵⁵ Santi Barjau detalla la gestació i les peripècies del naixement i consolidació de l'Escola Pràctica Professional de l'ICAL al seu article (Barjau, 2008).

Aquesta era la composició general bàsica de qualsevol establiment d'arts gràfiques. Tot i així, cal tenir en compte que als tallers també hi havia el personal dedicat a feines no especialitzades com els peons de càrrega i de magatzem, els transportistes i els treballadors d'altres especialitzacions com els elaboradors de tintes, els treballadors de cisalles, els enquadernadors, els dauradors, etc.

4.1.1. Els treballadors dels establiments barcelonins

Comptabilitzar el nombre de treballadors dels establiments barcelonins i la seva evolució al llarg del període estudiat és una tasca quasi impossible, ja que no disposem de les dades suficients per a fer-ho. Només comptem amb les informacions recollides en estadístiques realitzades en una determinada data i d'alguna informació extreta d'altres fonts sobre algun establiment concret.

Pel que fa a les estadístiques publicades, Ildefons Cerdà proporciona dades sobre el nombre de treballadors de les impremtes barcelonines en la seva obra *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona* publicada el 1867⁵⁶. Segons Cerdà, el 1867 a la categoria d'impressors hi consten 400 oficials i 40 aprenents, tots ells homes, sumant un total de 440 entre premsistes i caixistes (Cerdà, 1867, 2: 598 i 619)⁵⁷. Aquesta xifra pràcticament es doblaria a l'estadística de 1880. Malauradament no proporciona dades sobre els establiments de litografia, tot i que sí que ho fa d'altres rams vinculats al món del llibre i les arts gràfiques.

Per exemple, recull els gravadors de fusta per a impremta, que eren els encarregats de gravar les matrius xilogràfiques per a l'estampació (Cerdà, 1867, 2: 594). Segons Cerdà, hi havia entre 18 i 20 oficials i de 9 a 10 aprenents, tots ells homes. Pel que fa als enquadernadors, comptabilitza de 50 a 60 oficials i de 15 a 18 aprenents, també només homes (Cerdà, 1867, 2: 593). Altres categories interessants són la de dones i nens a les fàbriques de naips, en la qual hi figuren de 20 a 30 nens ajudants i de 60 a 70 oficials dones; i la de ratlladors de paper, en la qual hi ha de 30 a 40 oficials i de 9 a 11 aprenents (Cerdà, 1867, 2: 602 i 605).

Segons l'estadística industrial amb les dades de 1877 publicada per Josep Roca i Roca a la guia *Barcelona en la mano* de 1884, a la categoria de gravadors i litògrafs hi consten un total de 107 treballadors: 22 mestres, 70 oficials i 15 aprenents; mentre que en la d'impressors hi ha comptabilitzats un total de 692 obrers: 64 mestres, 521 oficials i 107 aprenents (Roca, 1884: 288-289). En aquest cas es pot fer la comparativa amb les dades anteriors, en les quals en la categoria d'impressors hi constaven un total de 440 treballadors. En deu anys, doncs, hi va haver un increment de 252 treballadors, que acabaria conduint al total de 823 treballadors comptabilitzats a l'estadística de l'any 1880.

⁵⁶ A falta d'especificitat per part de l'autor, entenem que les dades pertanyen a l'any de publicació.

⁵⁷ Aquesta font també proporciona informació sobre el preu dels salaris per a cada grup, que serà detallada a l'apartat 4.2.1 dedicat a la jornada i als salaris.

Aquesta, publicada al *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, és l'única que, a part de donar la xifra de treballadors total, especifica el nombre de treballadors per a cada establiment i en detalla la categoria i les funcions (Famades; Simó, 1881: 7). Formava part de la memòria presentada per la Comissió Estadística de la societat i s'hi presentaven les dades següents:

Taula 18. Treballadors a les impremtes de Barcelona (1880)⁵⁸

Impremtes	Caixistes		Maquinistes			Premsisistes	Total
	Oficials	Aprenents	Conductors	Marcadors	Aprenents		
Academia, La	19	4	2	3	5		33
Aleu y Fugarull, Juan	3	1	1				5
Barcelonesa	25	8	4	5	3	1	46
Baseda y Giró	14	4	2	3	6		29
Berdós, Víctor	2	1	1		1		5
Campins (Gracia)	1	3				1	5
Catalana	1	3	1		1		6
Católica	6	5	1	1	1		14
Domenech, Leopoldo	3	2	1	2	2		10
Española	4	4	1	1			10
Inglada y Pujadas	4	2	2	1	3		12
Jepús, Jaime	8	6	2	3	4	1	24
Librería Religiosa, De la	4	5	1	1	2		13
Manero, Salvador	9	3	1	2			15
Militar	2		1			1	4
Miret, José	3	2	1	1			7
Miró, Cristóbal	2	3	1	1			7
Monje, Viuda de	3	1		1	1		6
Monras y Bertrán	1	3	1		1		6
Montaner y Simón	18	3	7	7	7		42
Oliveres, Juan	12	2	2	1	2		19
Paluzie	2		1		1		4
Peninsular	18	7	2	2	4		33
Pérez, Víctor	1	3		1			5
Plá, Herederos de la Viuda	3					2	5
Pons, Juan	2	3	1	1			7

⁵⁸ La columna del total de treballadors per establiment ha estat afegida. No consta a la taula publicada el 1881.

Impremtes	Caixistes		Maquinistes			Premsistes	Total
	Oficials	Aprenents	Conductors	Marcadors	Aprenents		
Porvenir, El	10	2	1	1	1		15
Principado, El	14	2	1	3	1	2	23
Progreso, El	7	1	1	1			10
Ramírez y C. ^a , Sucesores	87	36	19	14	16	11	183
Renaixensa, La	15	3	2	3	1		24
Riera, Eusebio	15	2	3	3	2		25
Rosal, Francisco	2	1	1	1		1	6
Salvat y Pujadas	12	6	4	4	6		32
Sánchez, Francisco	9	3	2				14
Subirana, Viuda é hijos	6	2	1	1			10
Tasso, Luis	24	7	6	7	9		53
Torrents y C. ^a (San Martín de Provencals)	1	6				1	8
Torres (San Gervasio)	1						1
Universal	1	1	1				3
Verdaguer, Celestino	9	2	2	4	4	1	22
Verdaguer, Celestino (á cargo de)	1	4	1	2			8
Vilarnau, Damián	5	4	1	2	2		14
Totales	389	160 ⁵⁹	83	83	86	22	823

Segons les dades publicades, l'any 1880 hi havia 43 impremtes que donaven feina a un total de 823 treballadors: 389 caixistes, 83 conductors, 83 marcadors, 22 premsistes i 246 aprenents (entre els aprenents de caixista i els aprenents de maquinista). Més de la meitat dels establiments, 22, no superaven els 10 operaris. Només 14 en tenien entre 11 i 30 i només superaven els 30 en 7 impremtes. Entre les cases amb més treballadors, destaquen la de Salvat y Pujadas, La Academia i la Peninsular amb 32 i 33 treballadors. Montaner y Simón disposava de 42 treballadors i la Barcelonesa de 46, mentre que Luis Tasso en tenia 53. L'establiment amb un nombre més elevat de treballadors era la dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a amb un total de 183 operaris, representant quasi una quarta part del total del capital humà del sector (un 22,2%). El procés de mecanització del sector tot just començava a agafar força i aquestes dades revelen que la majoria d'empreses estaven dotades, encara, d'una plantilla petita de treballadors.

⁵⁹ A la taula publicada el 1881 la suma és errònia, ja que hi consten 158 aprenents de caixista.

A la secció de composició hi treballaven un total de 549 operaris, entre caixistes i aprenents, mentre que a la de impressió o màquines, hi treballaven només 252 operaris, amb només 83 maquinistes especialitzats. Aquest baix nombre de treballadors dedicats a les tasques de conducció de màquines enfront al nombre d'aprenents al càrrec i de marcadors, dona idea de l'abaratiment de la mà d'obra un cop consolidat el procés de mecanització. Molts industrials optarien per contractar aprenents amb un salari més baix en comptes de conductors formats i especialitzats per tal d'abaratir costos, amb la consegüent queixa dels tipògrafs⁶⁰.

En aquest informe de 1880 no hi són comptats els obrers que realitzaven tasques no especialitzades, com els peons de càrrega i de magatzem i els treballadors d'altres especialitzacions com enquadernadors o elaboradors de tintes, entre altres. Segons Arranz, dades dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a del mateix any presenten un volum de 500 treballadors amb la proporció especialistes-nombre global de plantilla de 2 a 5, és a dir, que a cada 2 treballadors tècnics en correspondrien 3 de peonatge. Si apliquem aquesta proporció sobre el còmput general de 823 treballadors i aprenents especialitzats, el nombre total de treballadors dels 43 establiments existents el 1880 donaria un balanç d'uns 2.057 treballadors en aquest sector de les arts gràfiques. A aquests s'hi haurien de sumar els dels tallers de foneria de caràcters d'impremta, els enquadernadors, els encarregats de la fabricació i elaboració de tintes, els dibuixants, els gravadors, etc., sense comptar tot el ram del paper, de la distribució, de venda, etc. Segons Arranz, no és agosarat afirmar que ja en la penúltima dècada del segle XIX la indústria gràfica és la segona en importància, després de la tèxtil, a la ciutat de Barcelona (Arranz, 2010: 88).

A les descripcions dels establiments presentades al capítol anterior també hi trobem informació sobre el nombre d'operaris que hi treballaven. L'editorial i impremta Montaner y Simón, per exemple, en el moment d'inaugurar el nou establiment del carrer Aragó l'any 1886, comptava amb una plantilla de 240 obrers, i la casa de Sucesores de N. Ramírez y C.^a a la dècada de 1890 ja comptava amb 800 operaris. Aquests grans tallers funcionaven a partir de seccions especialitzades i amb un grau de divisió del treball molt alt. Dels petits tallers no en tenim tanta informació però de La Academia, per exemple, sabem que a part dels 33 operaris documentats al 1880, l'any 1892, quan es tancà la tipogràfica, una seixantena dels obrers van quedar al carrer, segons la revista *La Tramontana* (Vicente, 2017: 107).

Una altra font d'informació que aporta llum sobre el nombre d'operaris d'altres establiments barcelonins són les sol·licituds d'admissió per als expositors participants a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888⁶¹. Qualsevol establiment que es volgués presentar al certamen havia d'omplir una sol·licitud aportant una gran quantitat d'informació sobre la casa. Un dels apartats del formulari és el

⁶⁰ Aquesta qüestió es tractarà a l'apartat 4.2.2 dedicat als aprenents i la precarització laboral.

⁶¹ AMCB. Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888. Capses 42635 i 42592.

nombre i sexe dels obrers que treballen dins de l'establiment i fora d'ell, així com el seu salari. En la gran majoria de casos aquest apartat no està complimentat però en altres sí, fet que ens dona informació del nombre de treballadors en una data més pròxima a la dècada dels noranta i d'establiments de litografia, d'enquadernació o d'establiments dedicats als procediments fotomecànics, per exemple.

Taula 19. Resum del nombre de treballadors d'alguns establiments segons els formularis de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888⁶²

Establiment	Nombre de treballadors
Espasa y C. ^a	100 homes i 140 treballadors externs
Federico Campdepadrós	25 operaris de varis sexes
Francisco Jorba y Curtils	6 homes
Hermenegildo Miralles	106 homes i 20 dones externes
J. Thomas	26 operaris (20 homes i 6 dones)
José Tersol y Farriols	6 homes, 2 aprenents i 8 homes externs
Montaner y Simón	200 operaris
Ramón Riera	22 homes
Rosendo Gelabert	20 homes
Enrique de Bobes	3 gravadors ⁶³
Sucesores de N. Ramírez	650 homes i 100 dones
Viuda e hijos de Esteban Pujal	10 operaris i 18 externs
Viuda e hijos de Subirana	25 homes i 10 dones

La major part de les cases presentades en aquest certament ja eren establiments d'una certa envergadura i les xifres corresponen en gran mesura amb les publicades a l'estadística de 1880 i les publicades en les descripcions de les guies. Per exemple, la casa Montaner y Simón en aquesta sol·licitud en comptabilitza 200 a l'interior de l'establiment vers els 240 que constaven el 1886 en traslladar-se al carrer Aragó. L'establiment de Sucesores de N. Ramírez y C.^a n'anota 750 en total, un nombre pròxim als 800 treballadors que se suposa que tenia a l'entorn del 1900. Resulten reveladores altres xifres com les de l'establiment de Ramón Riera amb 22 operaris, el d'Hermenegildo Miralles amb 126 treballadors en total o el de

⁶² Les dades sobre el preu mitjà del salari així com l'anàlisi sobre el nombre de dones empleades en aquests establiments es detallaran en els apartats 4.2.1 i 4.3.1 d'aquest capítol.

⁶³ Hem de tenir en compte que Enrique de Bobes en el certament barceloní competia en la categoria de gravats, no en les dedicades a les activitats d'arts gràfiques com la resta. Segons una ressenya sobre l'Exposició Universal de París de 1889, la casa comptava amb 24 treballadors (Lefebvre; Gruet, 1889).

J. Thomas amb 26 operaris, ja que tenim poques dades sobre el nombre de treballadors dels establiments de litografia i la seva organització i d'altres tipus d'establiments com els de reproduccions amb tècniques fotomecàniques.

En qualsevol cas, és evident que el nombre de treballadors dels establiments d'arts gràfiques va augmentar paral·lelament al desenvolupament del sector al llarg de la segona meitat del segle XIX. Segons Vélez, cap a les darreries del segle, el 10% dels obrers catalans treballaven en el ram gràfic (Vélez, 2008c: 304). Tot i així, cal tenir en compte que l'accelerat procés de mecanització a partir de la segona part de la dècada dels vuitanta va comportar una precarització dels obrers tipògrafs de tot el país. La reducció constant dels salaris, l'explotació d'aprenents, les llargues jornades de treball i les males condicions laborals –sobretot pel que fa a les condicions d'higiene i salubritat dels tallers– faran que els professionals del sector s'associïn per a reclamar una millora de les seves condicions no només laborals, sinó també de vida.

4.2. Les condicions laborals

Durant la segona meitat del segle XIX no existia cap tipus de regulació legal que vetllés per les condicions i les relacions laborals al sector de les arts gràfiques. Les condicions de treball dels tipògrafs pel que fa a estabilitat, hores de treball, dies de descans, salaris, salut i higiene eren molt precàries. Les contractacions i els acomiadaments quedaven a criteri dels regents i no existia cap tipus de subsidi ni de pensions de vellesa, tal com patien la resta de treballadors de la indústria del moment. Aquesta situació encara era vigent a principis del segle XX, com es descriu en un article titulat «Tributo a la muerte»:

Pocos oficios hay en Barcelona que estén tan poco considerados y mal retribuidos como el nuestro, pero también es cierto que ninguno paga tanto tributo a la muerte. Las largas horas de trabajo delante de las cajas de la imprenta en una atmósfera ennegrecida por millares de partículas venenosas, la escasez del salario con que se nos retribuye, las malas condiciones higiénicas en que se hallan la mayoría de los locales en que están instaladas las imprentas y sobre todo la forma en que se hace el trabajo a destajo, son causas poderosísimas para que se cebe en nosotros esa cruel enfermedad tuberculosa que tantas vidas arrebatata. (*Boletín de la Sociedad del Arte de Imprimir*, 10, 31-XII-1904: 3-4)

4.2.1. Jornada i salaris

Quant a la jornada laboral, totes les fonts consultades assenyalen que la jornada laboral no baixava de les 10 hores, igual que la resta d'obriers d'altres sectors productius. Els treballadors setmanalistes tenien un horari aproximat de 6 del matí fins a 7 de la tarda, amb una hora de descans per esmorzar i dues per dinar

(Vicente, 2017: 118)⁶⁴. Més dura resultava la jornada dels que treballaven a preu fet (*a destajo*), els que ho feien a la nit per atendre l'edició matinal d'alguns diaris o els diumenges, per cobrir els tiratges dels dilluns. Quan la demanda era molt exigent, les jornades laborals podien arribar fins a les quinze hores i no sempre es cobraven les hores extraordinàries. Cerdà recull que el 1867 els impressors (premsistes i caixistes) treballaven 269 dies l'any (Cerdà, 1867, 2: 634). La major part de les queixes, però, feien referència als baixos salaris i a l'incompliment de la tarifa pactada el 1872.

Pel que fa a les condicions salarials, si en algun moment els tipògrafs havien gaudit de millors sous, aquests van anar disminuint a mesura que avançava el procés de mecanització. Com a conseqüència, sobretot a partir dels anys vuitanta del Vuitcents, es va proletaritzar el treball a les impremtes amb un abaratiment de la mà d'obra, cada vegada menys especialitzada, amb menys conductors i més aprenents. La situació va empitjorar a partir de la crisi de treball que afectà el sector a partir de 1884, derivada en bona part de la fil·loxera i de la posterior crisi de la Febre d'Or. Aquesta va tenir com a conseqüència una davallada molt important dels salaris, que va deixar els treballadors impressors en una situació paupèrrima. Per això Vicente afirma que els tipògrafs de l'últim quart del segle XIX, més que l'aristocràcia del proletariat, foren l'avantguarda de la classe obrera (Vicente, 2017: 104). Aquest fet, sumat a l'augment del cost de la vida a la ciutat de Barcelona va propiciar, també, una baixada en el nivell adquisitiu dels tipògrafs i un empitjorament de les seves condicions de subsistència. Ho descriuen de la següent manera:

Durante los años transcurridos, bien inútilmente por cierto, Barcelona ha presenciado el encarecimiento de todos los medios de vida hasta a una altura injustificable, y, sin embargo, nuestros salarios han permanecido estacionarios, si no es con la diferencia absurda de mermarlos. (*Boletín de la Sociedad de Impresores de Barcelona*, 2, 6-XI-1890: 2)

Precisar el salari que cobrava cada treballador del sector resulta una tasca difícil, ja que la retribució dels tipògrafs era molt diversa. A part de les diferències de categoria professional, també hi influïen altres factors com el grau de mecanització i de divisió del treball dels tallers, el treball dels paquetaers –que treballaven a preu fet, a tant la línia–, les hores extraordinàries, el plus pel treball nocturn o dominical, etc. En qualsevol cas, les referències a la insuficiència salarial als butlletins de les diverses societats obreres deixen clar que els sous eren exigu i tot just donaven per cobrir les necessitats essencials de la vida de les seves famílies. Així consta en la memòria de la Comissió Estadística de la Societat Tipogràfica de Barcelona on es puntualitza que «Debemos hacer constar, sin embargo, que en

⁶⁴ L'horari de les 6 del matí a les 7 de la tarda està extreta dels tallers de Tarragona, segons l'autor (Vicente, 2017), però per norma general, és aplicable a la gran majoria de tallers tipogràfics del país.

algunas imprentas –por desgracia las menos– los operarios son considerados como se merecen» (Famades; Simó, 1881: 7).

El pagament de les nòmines es feia, generalment, per setmanes i el fet que no hi hagués cap mena de legislació laboral determinava que fossin els patrons i els obrers els que s'havien de posar d'acord en la retribució del treball. L'empresari sempre tenia les de guanyar, sobretot en època de crisi quan l'oferta de treball superava la demanda i els treballadors veien com els seus salaris davallaven. L'única força que tenien els obrers era l'associació i la vaga i no va ser fins la tardor de 1872, quan la Solidaria, associació a la qual pertanyen alguns tipògrafs, protagonitzaria la primera vaga general de l'ofici a Barcelona, que aconseguí fixar unes tarifes que van ser vigents durant tot el que quedava de segle.

Les úniques dades que tenim respecte als salaris anteriors a la fixació de la tarifa de 1872 són les que dona Ildefons Cerdà. A la categoria d'impressors consta que el salari dels premsistes va dels 60 als 78 rals setmanals (66, 72 i 78 rals), pels oficials caixistes dels 60 als 84 rals setmanals (60, 66, 72 i 84 rals) i treballant a preu fet, 16 rals diaris (Cerdà, 1867, 2: 598). Segons una taula amb la mitjana dels jornals per professió, els impressors premsistes cobraven de mitjana 12 rals diaris, mentre que els caixistes en cobraven 12,50 (Cerdà, 1867, 2: 642). En una altra taula, el preu per jornal bascula entre els 11 i els 13 reals pels premsistes i entre 10 i 16 reals pels caixistes, marcant una diferència notable entre treballadors solters i casats en l'import total del salari anual (Cerdà, 1867, 2: 634). En aquesta data, el grau de mecanització als tallers era molt baix i l'especialització en la tasca del caixista es considerava major que la del premsista, d'aquí el major rang salarial dels primers. Aquest fet canviaria amb la tarifa de 1872, en la qual el maquinista passaria a cobrar més que el caixista –tot i l'augment general del jornal.

Cerdà no proporciona dades sobre el jornal pels aprenents ni per a altres categories del taller però podem establir una comparativa amb altres feines específiques com la d'enquadrador, que cobrava de mitjana 9,25 rals diaris o la de ratllador de paper, que cobrava 10 rals diaris. Altres professionals vinculats al món de la impremta com els gravadors sobre fusta o els gravadors de metall, en canvi, cobraven de mitjana 15,50 i 16 rals diaris respectivament, podent arribant a cobrar un màxim de 20 rals. Segons les dades aportades per Cerdà, al 1867 els premsistes i els oficials caixistes cobraven el mateix salari diari de mitjana –12 i 12,50 rals– que els batadors d'or i plata, els filadors a les màquines o els pintors de brotxa. Si ho comparem amb altres indústries de gran volum i grau de mecanització com la dels teixidors amb telers mecànics, l'estadística mostra que tant els oficials com els aprenents cobraven un salari mitjà de 9 rals diaris, un sou inferior al dels oficials premsis i caixistes, probablement degut a la menor especialització dels primers, mentre que els estampadors de teles cobraven 11,50 rals diaris de mitjana. En el cas de la indústria quincallera, s'assimilava més al dels impressors, amb un salari mitjà d'11 rals diaris, i eren molts els professionals de diferents oficis amb formació específica que cobraven entre els 10 i els 14 rals

diaris de mitjana, com els picapedrers (13,75 rals), els fusters d'obra (10 rals), els ciselladors de metalls (11rals), els dauradors (13rals) o els rellotgers (14 rals), entre molts altres (Cerdà, 1867, 2: 641-645).

Com hem dit, la vaga general organitzada per la Solidaria la tardor de 1872 va aconseguir fixar unes tarifes que es mantindrien vigents durant tot el que quedava de segle, amb les inevitables excepcions. Els salaris es van establir de la manera següent:

El jornal mínimo diario de un oficial cajista, es de 20 reales; pero los que estén a semana fija, el mínimo de ella será de 108 reales con obligación de trabajar solo los días laborales, [...] el de conductores de 120 reales, [...] ayudante de 100 reales, [...] marcador de 80 reales, [...] aprendices de 40 reales. (*La Asociación*, 6, 24-II-1884: 1)

La fixació d'aquestes tarifes, però, no garantia el seu compliment per part dels propietaris i industrials. En molts casos no es respectaven els salaris acordats i s'arribava a situacions crítiques en alguns establiments, com el cas de l'anomenat «afer Tasso», que Arranz recull amb detall a la seva tesi doctoral (Arranz, 2010: 151-157). El conflicte s'havia plantejat entre la Sociedad Tipográfica de Barcelona i l'empresa Tasso arran de l'acomiadament sense motius d'un grup de treballadors associats, segons una carta enviada el 13 de desembre de 1881 als diaris de *El Diluvio* i *La Publicidad*, que havia estat reproduïda al número XII del *Boletín* de la mateixa societat (*Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, 12, 18-XII-1881). Els treballadors aclarien la situació de l'empresa en aquell moment, amb només sis ajudants per 10 màquines i 2 minerves a la secció de màquines, sense cap maquinista, ja que cap dels sis cobrava un sou superior als 5 duros setmanals. L'endemà, el 14 de desembre, els mateixos treballadors publicaven a *La Vanguardia* la seva decisió de deixar de treballar a la impremta de Luis Tasso, amb el suport de la Societat. La resposta de Tasso no es va fer esperar i el 19 de desembre enviava una carta a *El Diluvio* afirmant que si els treballadors abandonaven el seu lloc de feina ho feien pressionats pels associats i que per ells, les portes quedarien sempre tancades en qualsevol impremta. Els treballadors van replicar l'endemà des del *Diario de Barcelona*, amb un article signat per 25 noms.

Tal com es detalla al mateix butlletí de la Sociedad, el conflicte havia sorgit de la negació per part de l'impressor de complir la tarifa de 1872 acordada entre els impressors, l'autoritat civil i els treballadors. El conflicte es va allargar, tal com es mostra en els següents números del *Boletín*, a causa de la manca de negociacions, que havien estat interrompudes per l'industrial. Es va arribar a un punt en què Tasso oferia més bons sous als treballadors que s'havien quedat, mentre que paradoxalment la societat els expulsava per no haver abandonat el taller. Segons adverteix Arranz, l'actitud de Luis Tasso Serra era molt diferent a la del seu pare, Luis Tasso Goñalons. El fundador del negoci sempre va mostrar una actitud dialogant amb els seus treballadors mentre que el seu fill tenia un caràcter temperamental que el va convertir en un empresari «petit-dictador», amb falta de

visió i de comprensió, no només vers els seus empleats, sinó també vers els seus agents (Arranz, 2010: 142).

La notícia del conflicte es va escampar per Barcelona, Espanya i l'estranger a través de diferents diaris i publicacions dels obrers tipògrafs fins al punt que Luis Tasso es va veure obligat a anunciar-se no només a *La Ilustración* (62, 8-I-1882) –revista sortida dels seus tallers–, sinó també al diari madrileny *El Imparcial* els mesos de gener i febrer sol·licitant caixistes, marcadors i maquinistes. A la fi del conflicte, un total de 42 treballadors havien estat acomiadats o auto-acomiadats de la impremta Tasso –cal tenir en compte que només formaven part de la Societat el caixistes, paquetaires, marcadors, maquinistes i minervistes–, els quals van ser socorreguts per la Societat Tipogràfica. Tot i això, la situació no va canviar gaire durant els anys següents.

A principis de 1882, la Societat Tipogràfica de Barcelona va voler renovar aquestes tarifes i va presentar als patrons un projecte de renovació i ampliació de les bases tarifàries acordades el 1872, però després d'una llarga negociació de quasi un any, no foren acceptades pels industrials que, a més a més, van amenaçar amb acomiadar els treballadors associats⁶⁵. Davant d'aquest fet, els tipògrafs de la Societat Tipogràfica convocaren una vaga que no va arribar a ser general i que va durar nou setmanes, del 3 de desembre de 1882 fins al 14 de febrer de 1883. Van haver-hi treballadors vaguistes de 25 tallers, sobretot en les impremtes de les cases Montaner y Simón, Cristóbal Miró, Luis Tasso i Jaime Jepús (Vicente, 2017: 112). Tot i que van secundar la vaga un màxim de 227 treballadors segons el butlletí de la societat, va ser un fracàs i va acabar amb la derrota dels tipògrafs, ja que els patrons només acceptaren alguns aspectes mínims de les reivindicacions obreres i es negaren a firmar la renovació de les tarifes. Aquesta desfeta va ser deguda fonamentalment a dos motius: d'una banda, la ferma posició dels empresaris, que acomiadaren desenes de treballadors, i de l'altra, la desunió dels obrers⁶⁶. El fracàs d'aquesta reivindicació marcaria un abans i un després en la capacitat de convocatòria de vaga, que es veuria greument afeblida a partir d'aquest moment.

⁶⁵ La proposta de les noves tarifes va ser publicada al *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, 14, 22-I-1882: 9-10 i també es va enviar en forma de circular a tots els seus associats.

⁶⁶ El 5 de gener del 1883 la Sociedad Tipográfica va voler denunciar la situació patida pels obrers associats que van ser acomiadats en motiu de la vaga a través d'un anunci a *La Publicidad* que deia: «Se hacen impresiones de todas clases a precios convencionales : En vista de la actitud adoptada por los industriales impresores de Barcelona, en contra de los obreros asociados del arte, negándose, no solo a aceptar las tarifas presentadas por la "Sociedad Tipográfica", sino a no permitir en sus establecimientos obreros asociados, ésta pone en conocimiento del público que en la calle de la Riera Baja, número 23, piso 1º, se reciben encargos para cuantas impresiones quieran confiarse a la misma Sociedad, la cual cuenta con todos los establecimientos que han firmado la tarifa, para hacerlos pronto, con perfección y a precios convencionales, procurando así trabajo a los asociados que hoy se encuentran sin él, único objeto que nos proponemos por medio de este anuncio.» (*La Publicidad*, 5-I-1883).

Entre 1880 i 1884 els salaris no van experimentar canvis substancials. Segons les dades recollides per Vicente de diferents butlletins de societats tipogràfiques, els jornals eren els següents (Vicente, 2017: 113):

Taula 20. Jurnal mitjà dels tipògrafs entre 1880 i 1884

Categoria	Jurnal (1880-1884) (en rals)
Caixistes	16-20
Maquinistes	18-26
Ajudants	14-16
Marcadors	12-14
Aprenents	1,5-2,5

Segons la *Revista Social*, al febrer de 1883 quan acaba la vaga, el jornal mitjà d'un caixista de Barcelona estava entre els 16 i els 20 rals (*Revista Social*, 15-II-1883). I a finals de 1884, l'Asociación del Arte de Imprimir de Madrid, en el seu informe al qüestionari formulat per la Comisión de Reformas Sociales, declarava que, a Madrid, «el término medio del salario que perciben los tipógrafos cajista a jornal no llega a 18 reales. Tampoco asciende a este tipo el de los destajistas de periódicos. El Trabajo de noche se paga casi en todas las imprentas lo mismo que el día los maquinistas entre 20 o 24 reales, marcadores entre 12 y 14 reales y los mozos 10 reales» (Gómez, s. d.)⁶⁷.

Les tarifes de 1872, doncs, no només van seguir vigents, sinó que moltes vegades no es complien, i més a partir de 1884, quan la crisi de treball del sector va coincidir amb la crisi econòmica general del país posterior a la Febre d'Or. L'augment accelerat de la mecanització en les grans empreses, la manca de competitivitat dels petits tallers, l'entrada massiva d'aprenents com a mà d'obra barata i l'aparició de les anomenades «pandilles» tipogràfiques formades per mitja dotzena de caixistes que rebentaven els preus del treball, van provocar el descens dels salaris i l'augment de l'atur laboral (Vicente, 2017: 114). Els mateixos tipògrafs afirmaven que «pocos oficiales a jornal, pero buenos y bien retribuidos, son siempre más provechosos en cualquier establecimiento bien organizado que muchos medianos y con escaso sueldo» però són molts els testimonis que recullen l'incompliment de les tarifes i que alerten de la situació dels treballadors de Barcelona, sobretot dels caixistes, en comparació a altres ciutats de l'estat i

⁶⁷ GÓMEZ, Matías (s. d.). *Contestación al cuestionario formulado por la Comisión de Reformas Sociales por la Asociación del Arte de Imprimir de Madrid*. BPA. Citat per Vicente (2017).

d'Europa. Un exemple el trobem al *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, en el qual al 1880 hi podem llegir:

La situación del cajista, no ya del extranjero sino de Madrid, es más aceptable que en Barcelona. El paquete de dos mil letras que, según tarifa, aquí se paga a tres y medio reales, en Madrid, dónde los gastos de primera necesidad están equiparados con los nuestros, resulta a cuatro, y en las capitales del extranjero a mayores precios. [...] hay dueños o encargados que no lo hacen así [pagar los tres y medio reales], y que entienden que lo mismo en día festivo que de noche pueden obligar a trabajar a sus operarios sin satisfacer los aumentos establecidos para estos casos. (*Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, 2, 4-IV-1880: 1-2)

L'atur al sector va començar a pujar i el 1887, segons *La Asociación*, la crisi era notòria «en todos los establecimientos de Barcelona, incluso en las grandes empresas», donant l'exemple de la impremta de Sucesores de N. Ramírez y C.^a, que havia acomiadat a diversos conductors i marcadors (*La Asociación*, 31-VIII-1887). Els tallers petits, per la seva banda, cada cop tenien més dificultats per satisfer les setmanades i amb freqüència aturaven les premses per la manca de comandes. A finals de l'any 1890 el *Boletín de la Sociedad de Impresores de Barcelona* descrivia el panorama següent:

No se tiene recuerdo en Barcelona de haber llegado nunca a la explotación del obrero dedicado a la industria tipográfica al grado de refinamiento actual, ni se ha visto tampoco que ella revistiera en ninguna época caracteres tan inicuos como ahora [...]. Ya no sólo se cercenan los salarios en el sentido de una rebaja mayor o menor, sino que, por medios indirectos, se empeoran las funciones en el trabajo [...], a los obreros semanalistas, a quien, en general, se les ha suprimido el pago de los días festivos, se les hace parar sin retribución alguna las horas o días en que el trabajo escasea [...], han llegado los atropellos a tal extremo, que las tarifas aceptadas por los industriales, y por las cuales se regían los obreros, han sido mutiladas en todos los talleres, y han desaparecido totalmente en otros [...], talleres en los cuales nunca se sabe cuándo es el día de pago de los sueldos, se adeudan honorarios antiguos y se despide operarios sin abonárselos (*Boletín de la Sociedad de Impresores de Barcelona*, 2, 11-XII-1890: 1).

Com hem comentat en l'apartat anterior, les sol·licituds d'admissió dels expositors per participar a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888 proporcionen informació –més o menys detallada segons la sol·licitud– sobre els salaris pagats en alguns establiments barcelonins del moment⁶⁸.

Per exemple, a l'establiment d'Hermenegildo Miralles hi consta que els operaris cobraven un preu mitjà de 4 pessetes, a la litografia de Ramón Riera, cobraven de 4 a 5 pessetes diàries, i al de Federico Campdepadrós, una mitjana de 2,50 pessetes. Al taller d'estereotípia d'Antonio Vidal e hijos el salari mitjà era de 10 a 30 pessetes setmanals, mentre que al de J. Thomas el preu mitjà era de 20 rals. Enrique de Bobes pagava als seus gravadors un preu mitjà d'entre 5 i 7 pessetes diàries

⁶⁸ AMCB. Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888. Capses 42635 i 42592.

mentre que Rosendo Gelabert pagava una mica menys, 4 pessetes. A la fundació dels Sucesores de J. Neufville hi consten 25 pessetes setmanals de sou mitjà, mentre que els grans establiments com Espasa y C.^a, Montaner y Simón o Sucesores de N. Ramírez y C.^a no responen a aquesta pregunta del formulari. Cal destacar la informació proporcionada per la sol·licitud de l'establiment de la Viuda e hijos de J. Subirana, en la qual es detalla el sou pels homes, 20 pessetes setmanals, i el de les dones, 10 pessetes setmanals, posant de manifest la diferència salarial entre ambdós sexes.

Cap a finals de segle, no obstant, els salaris es van anar recuperant lleugerament i al 1902, com consta a l'*Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona de 1902* (1903), els jornals dels obrers tipogràfics barcelonins eren pràcticament els mateixos que trenta anys abans. Aquesta font no només proporciona informació sobre els salaris dels treballadors d'impremtes, sinó que també recull el dels treballadors dels establiments litogràfics, els dels tallers dedicats als procediments fotomecànics com la fototípia i el fotogravat i als enquadernadors, tots ells inclosos dins de la categoria de les arts gràfiques (*Anuario Estadístico...*, 1903: 560-561).

En aquesta taula (Taula 21), els sous són setmanals i en pessetes i mostren l'especialització d'algunes tasques dins aquests establiments.

Taula 21. Salari setmanal dels professionals de les arts gràfiques el 1902

Categoria	Sou setmanal en pessetes
Impremta	
Regent d'impremta	25 a 60
Corrector d'impremta	25 a 40
Compaginador caixista	25 a 40
Caixista remendista	20 a 35
Caixista componedor	20 a 30
Caixista componedor a preu fet	0,87 ptes. cada 2000 lletres
Aprenent [de caixista]	3 a 15
Cap de màquines	25 a 40
Ajudant	18 a 30
Marcador	15 a 27
Aprenent [de maquinista]	3 a 15
Establiment de litografia	
Dibuixant litògraf	Variable
Cap de taller de litografia	35 a 60

Conductor de màquina	30 a 45
Transportista	25 a 35
Premista	20 a 25
Establiments de fototípia	
Preparador	40 a 60
Fotògraf	35 a 50
Ajudant	20 a 30
Conductor de màquina	25 a 40
Aprenent	3 a 15
Establiments de fotogravat	
Oficial de primera	30 a 45
Oficial de segona	20 a 25
Tallers d'enquadernació	
Cap de taller de relligat	30 a 50
Oficial	20 a 35
Aprenent	3 a 15
Plegador	15 a 25

Pel que fa a les categories de les impremtes, estan dividides en les dues seccions principals dels tallers: composició o caixes i impressió o màquines. Dins de la primera, els més ben valorats són els correctors i els compaginadors, fins i tot més que els caixistes remendistes o componedors⁶⁹. I a la secció de màquines, els més ben valorats eren els caps de màquines, que podien arribar a cobrar entre 25 i 40 pessetes setmanals, equiparant-se als regents i als correctors i compaginadors. Els ajudants i marcadors, en canvi, cobraven una mica menys que els caixistes. En tot els oficis, els aprenents, generalment adolescents sense una formació específica als quals s'encarregava tota mena de treballs, es troben sempre en els nivells més baixos de l'escala salarial.

Quant als establiments de litografia, és l'única font que detalla l'escala salarial dels seus treballadors. La tasca de litògraf es pagava de manera variable, depenent de l'abast dels treballs i la seva qualitat. El cap del taller cobrava un sou equiparable al de regent d'impremta i els conductors de màquines també estaven més ben valorats que els d'impremta, degut a la dificultat dels processos d'estampació

⁶⁹ El caixista componedor o linier s'especialitzava només en la formació de textos correguts, mentre que el remendista requeria altres habilitats de *mise en page*, més creatives (Barjau, 2002: 107, n. 32 i 33).

litogràfica. En aquest cas no detalla el sou dels aprenents però sí el dels premsistes, que cobraven entre 20 i 25 pessetes setmanals.

A continuació, en la llista apareixen les categories salarials dels tallers de fototípia i fotogravat. Si el preparador hi té el mateix sou que els seus col·legues caps de taller tipogràfics i litogràfics (40 a 60 pessetes), les categories especialitzades (fotògraf, ajudant i conductor de màquina) també revelen una alta consideració, com els oficials de primera i de segona en el sector del fotogravat. Finalment, en els tallers de relligat els sous són una mica menors en totes les categories, potser reveladors d'una menor consideració social en unes ocupacions que descrites com a femenines, en moltes ocasions (Barjau, 2002: 74-75).

L'*Anuario estadístico* (1903) permet comparar aquests jornals amb professionals d'altres sectors, com els de la indústria dels teixits de cotó, entre els quals els contramestres cobraven un salari setmanal d'entre 30 i 40 rals i els paradors en cobraven entre 35 i 45. Els maquinistes d'aquesta indústria cobraven entre 40 i 80 rals setmanals, una quantitat superior que els caps de màquina de les impremtes i que els conductors de màquines litogràfiques. De la mateixa manera, els maquinistes estampadors cobraven entre 50 i 60 rals setmanals, mentre que els treballadors dedicats al blanqueig i els peons de màquines en cobraven entre 22 i 24, un salari més similar al del caixista componedor. En canvi, el capatàs picapedrer o marbrista cobrava 35 rals setmanals, un salari més similar al dels correctors, als componedors caixistes, al cap de màquines d'impremta o al conductor de màquines litogràfiques.

Les categories laborals dels professionals de les arts gràfiques i els seus salaris no varien segons els anuaris dels tres anys següents, de 1903 a 1905, però tot i el lleu augment salarial de principis de segle, els tipògrafs continuaven reclamant la precarietat de la seva situació i culpant a tothom, tant a ells mateixos com als patrons. Al 1900 encara podem llegir: «Sin temor de faltar a la verdad, podemos afirmar que, actualmente, el oficio en Barcelona peor retribuido, menos respetados por el capital sus individuos, más vejado, es el nuestro» (*Boletín de la Sociedad del Arte de Imprimir*, 4, 31-XII-1900: 3).

4.2.2. Els aprenents i la precarització laboral

Un dels motius de la precarització del sector tipogràfic, a part de l'incompliment continuat de les tarifes salarials fixades el 1872, consistia en l'excessiu nombre d'aprenents que contractaven els patrons de les impremtes. La progressiva mecanització dels establiments propiciava una major divisió del treball, fet que possibilitava la substitució dels operaris més experts i especialitzats per mà d'obra nova i mal pagada. El treball infantil era molt profitós per la gran indústria, perquè el cost salarial es reduïa i, a més, els aprenents eren més dòcils i plantejaven menys conflictes laborals (Vicente, 2017: 116).

A la memòria presentada per la Comissió Estadística de la Sociedad Tipográfica de Barcelona de 1880, ja es recollia el malestar per la desproporció entre oficials i aprenents. Segons l'informe, a les imprentes barcelonines hi treballaven 246 aprenents sobre un total de 823 oficials⁷⁰, «siendo de notar la diferencia, que es próximamente de UN aprendiz por cada DOS oficiales, debiendo ser, en rigor, de UNO por cada DIEZ!!!» (Famades; Simó, 1880: 7). L'incompliment d'aquesta proporció va ser una constant durant les últimes dècades del segle XIX, cosa que contradeïa greument la base de la tarifa de 1872, que estipulava que els empresaris no havien de tenir més aprenents que els indispensables i, com a màxim, en proporció d'un sobre deu en relació amb els oficials contractats. A més a més, com denunciava la Sociedad del Arte de Imprimir de Madrid a la Comisión de Reformas Sociales, «la ley del año 1873 sobre los niños no se ha cumplido en ninguna de sus partes en la industria tipográfica»⁷¹ i la situació va arribar fins al punt de ser denunciada en un número del *Boletín de la Sociedad Tipográfica* de la següent manera:

Una pregunta: ¿No les remuerde la conciencia a ciertos dueños de imprenta, de primera categoría, admitir y explotar en su casa a criaturas de nueve y diez años, expuestas siempre, por su poca reflexión, a morir entre las engravaciones de una maquina o a ser aplastadas por una pila de resmas de papel? (*Boletín de la Sociedad Tipográfica*, 14, 22-I-1882: 5)

La Asociación avisava el 31 de desembre de 1883 de l'aglomeració d'aprenents que s'estava produint a les grans empreses i denunciava que a la Tipografía Hispano-Americana es feia «a expensas de los oficiales, a quienes se iba despidiendo a medida que estaban en mejor sazón de explotar los tiernos jóvenes que entraban en aquella tipográfica [...] quedando aquella casa poco menos que hecha un verdadero hospicio» (*La Asociación*, 4, 31-VIII-1884: 3). Aquests nois, que en teoria havien d'estar quatre anys aprenent l'ofici treballant sota la supervisió d'un oficial, en realitat eren explotats com a mà d'obra barata per a fer tot tipus de feines: «llevar resmas a cuestras, tirar de un carretón, llevar pruebas y a algunos soplar la lumbre, espumar el puchero, etc.» (*La Asociación*, 4, 31-VIII-1884: 3).

Com hem anunciat anteriorment, la captació d'aprenents a mitja formació per part d'empresaris sense escrúpols també va ser motiu de queixa al sector. El període d'aprenentatge durava 4 anys, durant els quals el noi no podia canviar d'establiment, però aquesta norma era incomplerta per molts patrons, que agafaven aprenents d'un altre establiment, amb només dos anys de formació i que

⁷⁰ A la memòria publicada hi consta «De dichos 821 operarios, 244 aparecen como aprendices» (Famades; Simó, 1880: 7), xifres que hem corregit perquè sumin el nombre correcte.

⁷¹ La Ley sobre el Trabajo en los talleres y la instrucción en las escuelas de los niños obreros, més coneguda com a Ley Benot, pel cognom del ministre que la va presentar a les Corts republicanes el 1873, estipulava, entre altres aspectes, que no es podien contractar nens menors de 10 anys, que els que tenien entre 10 i 13 anys no podien treballar més de 5 hores, ni excedir les vuit hores els menors de 15 anys. Els nens no podien treballar de nit si els establiments feien servir motors hidràulics o de vapor. (Vicente, 2017: 115). Aquesta llei republicana no va tenir efectes a la pràctica en cap sector de l'activitat econòmica.

ja començaven a dominar l'ofici. Un d'aquests casos va ser denunciat al *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona* en un article titulat «El señor Pons», en el qual es reproduïa el següent anunci fet per la impremta del senyor Pons: «Cajistas. Se necesitan aprendices que hayan cumplido los dos años de oficio. Olmo, 13, imprenta». Davant d'això, la queixa era evident:

¡Aprendices de dos años de oficio! Fíjense bien en este punto del anuncio los dueños de las tipografías acreditadas de Barcelona, y verán que cuando en sus establecimientos se ha conseguido que un joven llegue a la mitad del aprendizaje y empiece, por tanto, a ser útil a la casa, hay una imprenta, de la que es dueño el señor Pons, donde, por medio de anuncios, se les incita a que vayan a ella a dejar el producto. [...] Ya pueden hacerse allí trabajos baratos: con un mediano oficial y una plaga de aprendices se allana todo». (*Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, 4, 3-X-1880: 1-2)

La situació no va canviar gaire a finals de segle, moment en què al *Boletín de la Sociedad del Arte de Imprimir* es publicava un article que mostrava la preocupació sobre el mateix tema:

No hay duda alguna de que la inicua explotación de que son víctima los aprendices debiera preocuparnos, no sólo bajo el punto de vista humanitario, sino bajo el económico, ya que el exceso de principiantes en los talleres y su admisión sin condiciones de ninguna especie por lo que toca a la formación del futuro tipógrafo, influyen no poco en la marcha general del oficio. (*Boletín de la Sociedad del Arte de Imprimir*, 4, 31-XII-1900: 2-3).

L'autor de l'article atribuïa les culpes d'aquesta situació a tots els involucrats. D'una banda, als patrons, que contractaven aprenents que resultaven incapaços de fer les tasques degut a la seva deficient instrucció. De l'altra, als pares (dels aprenents), per la seva ignorància. I d'una altra, als oficials, per no respectar i cuidar els aprenents amb l'interès que requeria l'ensenyament d'una professió, utilitzant-los com a auxiliars per a funcions impròpies de l'ofici. Uns i altres, afirmava, som els causants que la tipografia actual compti amb un índex de nul·litat tan elevat.

4.2.3. Condicions higièniques i sanitàries

Un dels temes que preocupava més als treballadors de les impremtes, a part dels que s'han detallat anteriorment, era el de les males condicions higièniques dels tallers. En diversos articles publicats als butlletins de les societats obreres es denuncia l'estat lamentable dels establiments, ubicats en locals mal aïllats on feia molta calor a l'estiu i molt fred a l'hivern, mal il·luminats –fins a l'extrem d'haver d'utilitzar constantment il·luminació artificial amb llums de gas totalment insuficients⁷²–, amb molt poca ventilació i amb unes condicions higièniques

⁷² Un cas excepcional és el del taller de Narciso Ramírez del passatge d'Escudellers. Com hem comentat, el 1877 es van començar a fer proves per a introduir l'electricitat sota la direcció de

mínimes o inexistents. A més a més, els motors de vapor, sovint confiats als mossos del taller que no tenien cap formació com a fogoners, provocaven que es respirés «una atmósfera pesada, infecta, nauseabunda y por ende sumamente antihigiénica» (*Revista Social*, 15-II-1883).

Un dels oficis més castigats per la manca de condicions higièniques als tallers era el dels caixistes, obligats a treballar entre la pols de plom després de la manipulació dels tipus mòbils, que afectava greument la seva salut. Són molts els testimonis que recullen aquesta situació en les revistes obreres.

El trabajo del cajista, en apariencia inofensivo, es en extremo perjudicial a la salud, sobre todo de los jóvenes que se dedican a la composición. La atmósfera del taller está siempre impregnada de un polvo de plomo que, absorbiéndolo continuamente el individuo por las vías respiratorias y por los poros de la piel, afecta más o menos gravemente, según la edad y lo agitado del trabajo, los pulmones, el hígado, la garganta y las encías, ocasionando fatales consecuencias en los órganos digestivos y sobretodos en el pecho del trabajador. De aquí los cólicos repetidos y dolorosos que con frecuencia alteran la salud del cajista; de aquí los fuertes dolores de cabeza, las enfermedades de los ojos, las fluxiones de la boca, y sobretodo, y lo más fatal, la tisis, que, por lo común, se declara en los jóvenes dedicados prematuramente al agitado trabajo de la composición. (*Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, 4, 3-X-1880: 1-2)

Davant d'aquesta situació, Eudald Canibell proposava dues mesures en un article publicat a *La Asociación* (8, 27-IV-1884: 1). Una d'elles consistia en la instal·lació de ventiladors que renovessin l'aire del taller. Tot i la reticència a la circulació de l'aire per part dels conductors de màquines –degut a la necessitat d'evitar l'encerament dels rodets de «pasta Gannal»–, Canibell defensava els ventiladors, no els corrents d'aire produïts per portes i finestres obertes. I la segona mesura consistia en la reforma de les caixes per evitar l'aglomeració del polsim de plom als caixetins. Posa com a exemples una caixa inventada per un caixista de Cadis o una altra inventada per un tipògraf francès, ambdues amb el fons perforat per tal d'eliminar la pols de plom i les impureses sense deixar passar els tipus.

No tenim constància de l'aplicació de cap d'aquestes dues mesures als tallers barcelonins en aquesta època. A principis del segle XX, tal com mostra un article publicat al *Boletín de la Sociedad del Arte de Imprimir*, les coses seguien igual pels caixistes:

En continuo movimiento la vista y las manos, pasa todo el día ante la caja, y al abandonarla por la noche, lo hace con los pulmones doloridos, los ojos hundidos y

l'òptic barceloní Francesc Dalmau, l'únic autoritzat per a l'explotació a tot Espanya de la màquina Gramme. Aquesta es posava en marxa mitjançant la màquina de vapor que hi havia a l'establiment i proporcionava llum a dues làmpades Serrin que hi havia al centre de la gran sala de caixes. Tot i que la galeria que envoltava la sala tapava la llum als caixistes que hi quedaven a sota, Dalmau assegurava que això no seria un inconvenient gràcies als reflectors col·locats a les làmpades, que permetrien distribuir-hi la llum sense problemes. Segons els testimonis, aquest sistema era el mateix que s'estava instal·lant a l'edifici de la impremta del *Times* a Londres però no podem determinar amb exactitud la seva eficàcia (*Diario de Barcelona*, 219, 7-VIII-1877: 9003-9004).

con el semblante propio de un moribundo; y es que el cajista, durante las horas de trabajo, aspira una especie de polvillo que, según la ciencia médica, es venenoso, y que tanto ensucia el cutis como va desgastando, imperceptiblemente, el organismo humano. Por eso vemos con frecuencia que, desgraciadamente, este digno obrero, que bien merece el dictado de obrero de la inteligencia, suele morir falto de aire en los pulmones, contribuyendo a su muerte, en gran parte, la desproporción que hay entre el desgaste de fuerzas y los escasos elementos nutritivos a que, por la mezquindad con que es retribuido su trabajo, se ve obligado a atenerse. [...] ¡Pobre cajista! ¡Tanto como vales, y tan miserable como es la vida que te ves obligado a llevar! (*Boletín de la Sociedad del Arte de Imprimir*, 7, 30-VI-1902: 4-5)

Aquesta malaltia professional era coneguda a l'època com a «còlics saturnins» (Morato, 1900) i consistia en una intoxicació crònica produïda per l'absorció de pols de plom per la boca, el nas i la pell a la qual contribuïa, en gran manera, la manca d'higiene bàsica de les mans que contaminaven el tabac i el menjar que ingerien els treballadors. Segons Vicente (2017: 119), tot i perjudicar la salut dels operaris, la malaltia no tenia conseqüències tràgiques en la reducció de l'esperança de vida dels tipògrafs. Per exemple, a La Academia, la mitjana era de 59 anys –molt superior a la recollida per Cerdà, que entre 1836 i 1847 incloïa els impressors en la franja dels 47,11 anys de mitjana (Cerdà, 1867, 2: 505).

Vistes les males condicions en què es trobaven la majoria dels tallers tipogràfics barcelonins, no és d'estranyar que quan un establiment es trobava en unes condicions acceptables, se'n fes ressò. És el cas de la Casa Provincial de la Caritat, que és descrita de la següent manera

Con verdadera complacencia visitamos pocos días há los talleres de imprenta y encuadernación que en la provincial Casa de Caridad de Barcelona hay establecidos para enseñanza de sus jóvenes albergados. Nunca hubiéramos sospechado que en un establecimiento de esta clase se observaran con tan escrupulosa exactitud las reglas de higiene, se previniera con solitud tan paternal los accidentes desgraciados, y estuviera todo dispuesto y dirigido con tal método, orden, holgura y abundancia [...] que puede presentarse como modelo de respeto a la dignidad de los operarios, por desdicha hoy olvidado en la mayor parte de los talleres de todas las industrias; y creemos que gran número de tipógrafos se considerarían felices trabajando en las condiciones materiales que reúnen la expresada imprenta. (*Correo Tipo-litográfico*, 90, X-1884: 281)

Les males condicions higièniques dels tallers, doncs, afectaven la salut dels treballadors que, a més a més, veien com l'empresari no es preocupava gens pels accidents laborals que hi poguessin haver.

¿Se preocupan acaso los industriales de hoy día de que por falta de los ordenados resguardos en las engravaciones de sus máquinas deje entre ellas algún mísero obrero un miembro de su cuerpo? [...] ¿Qué les importa que la caldera de su vapor, de puro vieja, o por estar entregada a manos inexpertas, como es lo corriente, amenace reventar aplastando a los operarios de su establecimiento? Adelante, la casa y la maquinaria están aseguradas, y lo que importa es producir mucho con

poco gasto, que en eso estriba el secreto de la fortuna de estos flamantes Napoleones de la industria (*Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, 8, 4-IX-1881: 1-2)

Així ho reflectia aquest article publicat l'any 1881. Pocs mesos després la mateixa revista es feia ressò d'un article publicat a *Le Gutenberg* –una revista tipogràfica publicada a Ginebra– sota el títol «Higiene Tipográfica», en el qual es detallaven les instruccions de com reaccionar davant d'accidents laborals com contusions, caigudes, síncope, ferides, fractura d'ossos, hemorràgies, etc. Això demostra la preocupació existent entre els treballadors i la despreocupació per part dels propietaris i patrons, qualificats de «Napoleones de la industria».

La denúncia de les males condicions laborals dels tipògrafs, però, no es va quedar només a les pàgines dels butlletins de les societats obreres, sinó que van arribar al primer número de la *Revista Gráfica*, publicat el 1900. Aquest fet és rellevant ja que aquesta revista era l'òrgan institucional de l'Institut Català de les Arts del Llibre, que agrupava a gran part dels professionals del món del llibre, independentment de la categoria a la qual pertanyessin. En un article titulat «La imprenta y el impresor», Anselmo Lorenzo –tipògraf, corrector d'impremta, traductor i publicista anarquista⁷³– descriu la situació calamitosa de les condicions de treball dels obrers tipògrafs, que no havien canviat en absolut:

¡Pobre tipógrafo! En el trabajo nocturno y rabiosamente acelerado de los diarios, marchita su juventud y hace un derroche de vitalidad igual si no superior al que tiene lugar al fondo de una mina o en lo más duro de las faenas agrícolas; en las imprentas de los trabajos corrientes, sometido a condiciones muchas veces humillantes y aceptando un vil jornal determinado por una concurrencia patronal que solo sabe escatimar sobre el precio de la mano de obra, no gana siquiera para la subsistencia, llegando ciego y anémico, después de una vida de penas y dolores, a una vejez prematura, si antes la tisis, el privilegio de los pobres, no le arranca los pulmones para arrojarlos ante el altar del capitalismo. (*Revista Gráfica*, 1900)

La precarització del sector degut a l'incompliment de les tarifes salarials per part dels patrons, al procés de mecanització i a la contractació desmesurada d'aprenents, juntament amb les males condicions higièniques i sanitàries que es vivien als tallers, van propiciar la fundació de diverses societats obreres de tipògrafs a Barcelona, esperonades pel moviment obrer en plena ebullició del moment. Aquestes associacions tenien un triple objectiu. D'una banda, responien a la necessitat de la solidaritat i l'ajut mutu necessari per fer front a les difícils condicions de vida a les quals estaven exposats els obrers. De l'altra, també eren societats de resistència al capital. Només mitjançant l'organització i l'associació els obrers podien enfrontar-se als patrons per tal de defensar els seus interessos a través de la negociació, la força de la unió i, en últim extrem, la vaga. I, finalment,

⁷³ Vicente recull la seva biografia i activitat, ja que va ser tipògraf de La Academia (Vicente, 2017: 49-57).

també complien una tasca de moralització de la classe obrera i eren un important àmbit de sociabilitat (Vicente, 2017: 124).

Les crides a les associacions van ser constants a tots els butlletins de les diverses societats tipogràfiques que es van crear entre 1868 i 1900⁷⁴. No obstant això, la divisió dels treballadors, l'atur i la ferotge repressió governamental dels anys noranta contra l'anarquisme, acabaren d'agreujar la situació d'explotació i d'indefensió que patien els treballadors de la impremta.

4.3. La dona dins els tallers d'arts gràfiques

Contràriament a la concepció femenina de la iconografia al·legòrica de la impremta, la presència de la dona als tallers tipogràfics ha estat tradicionalment ignorada pels bibliògrafs i historiadors d'aquesta disciplina. Han estat pocs els investigadors que, tot i les evidències de la participació de les dones a la impremta des dels seus inicis, han tractat de clarificar les seves pràctiques empresarials o intentar explicar les seves activitats en un context històric i social determinats (Corbeto, 2009: 26).

Fins a les últimes dècades no han començat a aparèixer treballs sobre el paper que van tenir les dones a la indústria del llibre, però encara hi ha moltes carències bibliogràfiques al respecte⁷⁵. El context social en què van desenvolupar la seva activitat, quin aprenentatge i formació van rebre, les tasques que duïen a terme dins dels tallers, la posició que van ocupar dins la indústria gràfica o l'estatus social i econòmic que van aconseguir algunes dones en quedar-se vídues i adquirir la propietat del negoci, són temes que encara falta estudiar en profunditat. Tot i l'existència de diversos articles o treballs sobre la trajectòria d'algunes impressores, les aportacions per a comprendre de manera global l'autèntic paper que van jugar les dones a la història de la impremta segueixen sent poques.

La bibliografia existent sobre la participació de la dona a la impremta espanyola encara és molt limitada, sobretot si considerem l'àmplia relació de viudes i filles d'impressors que van estar al capdavant d'establiments tipogràfics. Tot i la seva presència en els peus d'impremta i als colofons, la tendència general de les dones a firmar amb el nom del marit en comptes de amb el seu propi nom, en moltes ocasions les ha fet restar en l'anonimat. Cal tenir en compte, també, que les dones

⁷⁴ Manuel Vicente analitza en profunditat la trajectòria d'aquestes societats a *Ácrates. Els tipògrafs de La Academia* (Vicente, 2017) i en particular de la de la Societat Tipogràfica de Barcelona a l'article «La Societat d'Obrers Tipògrafs de Barcelona, 1883-1890. Més enllà del mite» (Vicente, 1997). Santi Barjau també estudia l'associacionisme obrer del sector tipogràfic a grans trets a *Barcelona. Art i aventura del llibre* (Barjau, 2002) i amb més profunditat al capítol dedicat als professionals del llibre dins de *L'exaltació del llibre al Vuitcents. Art, indústria i consum a Barcelona* (Barjau, 2008).

⁷⁵ Albert Corbeto presenta un estudi panoràmic de les fonts que analitzen la participació de la dona a la impremta, considerant principalment les investigacions europees i nord-americanes. Veure Corbeto (2009). Hem de destacar, també, la tesi doctoral de Marta Ortega (2018) sobre Eulàlia Ferrer, viuda de Brusi.

van ser marginades en l'àmbit laboral, ja que la seva feina era molt menys valorada que la dels homes. La mateixa carència d'informació documental referent a la seva activitat laboral constitueix una prova més de les limitacions socials i legals que van condicionar el sexe femení (Corbeto, 2009: 28).

Des de l'inici de l'art tipogràfic fins a mitjans del segle XIX, la impremta va ser un negoci fonamentalment de caràcter familiar. La manca de recursos va fer que, en molts casos, la participació de tots els membres de la família fos indispensable pel bon funcionament del negoci. L'estructura empresarial de les antigues impremtes, doncs, es podia assimilar completament a l'estructura familiar. En aquest context, hem de suposar que les filles i les dones dels impressors formaven part de la mà d'obra del taller o que, com a mínim, estaven familiaritzades amb l'activitat que s'hi duia a terme. Gràcies a aquesta estructura d'organització familiar tan tancada –en la qual cada membre sabia quina era la seva posició present i futura–, durant els primers anys del segle XIX és possible l'expansió dels tallers tipogràfics arreu de Catalunya en funció de lligams comercials entre famílies en les quals les dones, generalment noies solteres, eren moneda de canvi. Sense l'ús patrimonial de les dones no hagués estat possible l'expansió, per això Montserrat Comas parla de «patrimoni femení» (Comas, 2009b).

La principal eina per a expandir o consolidar el negoci eren els pactes matrimonials, convertits en un dels eixos principals de la negociació. La continuïtat d'una impremta o llibreria quedava sotmesa als recursos econòmics dels quals disposava la vídua. En general, les dones amb més possibilitats econòmiques tenien un marge de maniobra més gran. En funció d'aquesta circumstància, Comas les divideix en tres grans grups. El primer està format per les vídues que es trobaven al capdavant de negocis consolidats, les quals es mantindran vídues i governaran el taller fins que el fill arribi a la majoria d'edat. El segon està format per aquelles dones que s'havien casat amb el segon fill, el qual havia hagut d'abandonar el nucli familiar i iniciar la seva pròpia aventura a partir de la legítima i del dot de l'esposa. Quan aquesta enviudava, difícilment podia recuperar el dot i l'única solució que li quedava era mantenir-se a la família de recepció que tolerava que ella mateixa o la seva filla es casés amb el regent per assegurar la pervivència del taller. I el tercer grup engloba els afillaments. Per evitar el final de la casa sense descendència, en moltes ocasions s'afillava un nebot o fins i tot algú extern a la família, casat o no, que s'havia de fer càrrec del negoci i de cuidar el matrimoni o la vídua sense fills fins a la mort (Comas, 2009b)⁷⁶.

En la majoria de casos, tenim més informació sobre l'activitat de la dona al taller d'impremta quan es tracta de vídues que quan estan casades. Les dones d'aquest sector productiu van compartir una identitat professional, familiar i d'estatus amb els progenitors, marits i descendents, de vegades potser un poc confusa, però que anava més lluny de la simple identitat familiar. En altres ocasions, les dones del

⁷⁶ Comas amplia l'estudi d'aquests grups en la seva tesi doctoral. Veure Comas (2009a).

món del llibre van tenir una identitat més social que professional, lligada al prestigi i posició socioeconòmica de la firma familiar (Solà, 2007: 126). Segons si les filles, esposes o vídues havien nascut o no en famílies d'aquest ofici, el seu nivell socioeconòmic, condició civil, edat i càrregues familiars, es van involucrar més o menys en el negoci, amb una participació que destaca per la seva multifuncionalitat.

L'aprenentatge de l'ofici i del negoci començava des de ben petites al taller familiar. Fins a mitjans del segle XIX era molt habitual que el taller estigués situat al mateix lloc que la casa i aquest fet facilitava la participació de tots els membres de la família al negoci. La gran majoria sabien llegir i escriure, fet que les diferenciava de la resta de dones treballadores d'altres sectors. Això els permetia treballar en la secció de caixes component textos i també corregir proves d'impremta. També podien encarregar-se del dibuix i del gravat d'estampes, un producte molt popular a partir del segle XVIII amb la proliferació de cançons populars i romanços. En l'enquadernació hi van tenir un paper ben definit, ja que s'encarregaven del plegat del paper ja imprès, de cosir els quadernets i de fer l'enquadernat final. També s'encarregaven de tasques menys visibles com la neteja de tipus mòbils, l'elaboració de tintes, el rentat i blanqueig del paper, penjar-lo per assecar-lo, etc. Les dones d'aquestes famílies també podien portar la comptabilitat, la gestió de comandes i la correspondència i una altra activitat en la que participaven habitualment era en la venda. En moltes ocasions eren elles les que es feien càrrec de l'atenció al públic a les llibreries i en el cas d'estar al capdavant d'un negoci d'èxit, invertien part del seu capital en activitats d'altres sectors com l'immobiliari, el sector tèxtil i fins i tot, la gestió de préstecs –sempre a familiars o a persones de l'entorn professional⁷⁷.

La presència de dones com a usufructuàries o propietàries de negocis tendeix a ser considerada només com nominal i no efectiva i se sol al·legar que el fills ja eren prou grans per a dur el negoci o bé que hi havia un administrador. Tot i així, la presència d'aquest no anul·lava necessàriament que la titular portés a terme una activitat en el negoci, a banda de menar la llar. És absurd pensar que pel fet de delegar les funcions a un administrador es desentenguessin del negoci, ja que la supervivència i manteniment de la família depenia d'aquest (Solà, 2007: 121). Així doncs, les dones treballaven a tots els nivells de funcionament de la impremta, a més de constituir el millor i més valuós patrimoni en el manteniment i desenvolupament dels negocis impressors, mitjançant els enllaços matrimonials, les herències i els dots.

⁷⁷ Aquestes tasques es descriuen amb profunditat a l'article d'Àngels Solà (Solà, 2007) i als catàlegs *Letra y duelo. Imprentas de viudas en Málaga (siglos XVII-XIX)* (Calvo, 2009) i *Las otras letras. Mujeres impresoras en la Biblioteca Palafoxiana (Las otras letras..., 2008)*, en els quals es profunditza en el paper de la vídua. Hem de destacar el cas d'Eulàlia Ferrer, vídua de Brusi, que es va ocupar repetidament d'incrementar el patrimoni immobiliari de la família, va invertir en negocis aliens al món del llibre i també es va dedicar a l'activitat creditística. La seva figura i activitat ha estat estudiada en profunditat per Marta Ortega en la seva tesi doctoral (Ortega, 2018).

Solà distingeix quatre models de llibreteres i impressores segons els orígens socials i professionals i la funció en el negoci llibreter del marit. En primer lloc, les vídues de mestres rics, que no havien nascut al gremi i havien aportat un dot elevat. Aquestes no es van involucrar a fons en el negoci però sí que van adquirir la identitat de la casa. En segon lloc, les pubilles de firmes importants, que van rebre un aprenentatge informal al taller patern i podien desenvolupar funcions tant tècniques com de gestió de l'empresa, com a mínim quan eren joves i també de vídues. Sovint es casaven amb oficials o joves mestres del col·legi, que es feien càrrec de la direcció formal del negoci, i tenien una identitat familiar vinculada al negoci. En tercer lloc, les filles dels mestres de posició socioeconòmica mitjana o inferior, que també havien rebut un aprenentatge informal al taller patern i havien arribat a ser titulars de llibreries i impremtes per diferents motius. Finalment, les vídues de llibreters d'origen artesà o pagès, no nascudes dins de famílies de l'ofici i obligades a treballar en el que fos per assegurar-se la subsistència. En aquest cas, el marit havia creat el negoci però no havia assolit la idea de «casa» o de firma, ja que feia massa poc que existia (Solà, 2007: 127-129).

Les transformacions socials, tecnològiques i econòmiques que s'experimenten al canvi dels segles XVIII i XIX a causa del desenvolupament de la Revolució Industrial repercutiren, encara que molt feblement, en el posicionament de la dona en el camp laboral. S'inicià un procés de transformació dels gremis i de les seves ordenances, les quals, molt lentament, anirien incloent alguns aspectes en referència al sexe femení⁷⁸. Tradicionalment s'ha mantingut la hipòtesi que la Revolució Industrial va significar una reducció d'oportunitats de treball per les dones, tant assalariades com autònomes, quedant relegades a les ocupacions de la llar i de la família. Des de fa unes dècades, aquesta consideració s'està posant en dubte, ja que les dones van continuar tenint negocis propis entre els segles XVIII i XIX, també en el sector de la impremta i el llibre.

El canvi tecnològic i el procés de mecanització, experimentats sobretot a partir de la segona meitat del segle XIX, van comportar canvis en el nomenclàtor de les firmes del sector. Cases arrelades des de feia dècades van anar desapareixent mentre en sorgien de noves. Els successors dels tallers assentats a Barcelona a la primera meitat del segle XIX o fins i tot abans, es van haver d'adaptar als canvis, introduint la maquinària nova necessària per a l'expansió del negoci o derivant la seva activitat exclusivament a la venda de llibres, mentre que altres simplement van desaparèixer. La industrialització, doncs, no va expulsar les dones del sector de Barcelona, com veurem al següent apartat. Hi van continuar presents com a propietàries i com a treballadores –tot i que en tenim poca informació–, encara que mai no ho van fer com a titulars dels grans establiments i grans editorials de la ciutat. Majoritàriament es van mantenir només com a propietàries o copropietàries per herència de petites empreses familiars.

⁷⁸ Tant Montserrat Comas com Àngels Solà recullen l'evolució de les ordenances i el gremi als seus treballs (Comas, 2009a i Solà, 2007).

4.3.1. Propietàries i treballadores als establiments barcelonins

El paper de la dona als establiments d'arts gràfiques barcelonins ha estat estudiat en major mesura en el seu vessant com a propietària o copropietària. Cal destacar el catàleg editat per Marina Garone i Albert Corbeto titulat *Muses de la impremta* (Garone; Corbeto, 2009), l'aproximació que fa Àngels Solà a les llibreteres i impressores de Barcelona dels segles XVIII i XIX (Solà, 2007) i també altres treballs més enfocats a l'activitat d'impressores concretes com els de Montserrat Comas (2009a; 2009b) –centrada en el període entre 1800 i 1833– o la recent tesi de Marta Ortega dedicada a Eulalia Ferrer, la vídua de Brusi (Ortega, 2018), entre altres⁷⁹. En canvi, tenim molt poques dades sobre el seu rol com a treballadores dins dels establiments tipogràfics, sobretot a partir de la segona meitat del segle XIX, moment en què l'estructura familiar dels tallers comença a canviar fruit de la mecanització, la diferenciació de tasques i l'expansió del negoci.

Pel que fa als establiments d'arts gràfiques amb titularitat femenina, el seu nombre va fluctuar al llarg del segle XIX. Durant la primera meitat del segle, encara hem de parlar de llibreteres-impressores, ja que la diferenciació de tasques i de negoci no es va produir-se fins ben entrada la segona meitat. Segons dades aportades per Solà, el 1823 constaven 6 dones a la contribució, representant el 16,6% del total de llibreries-imprentes barcelonines. Es tractava d'Eulàlia Brusi, Josefa Coll, Narcisa Dorca, Francesca Massuet, Tecla Pla i Rosa Roca. Aquest és l'any que presenta una presència femenina més elevada. El 1838 hi havia 5 dones entre les 34 firmes impressores, que significava una presència del 14,7% del total. Es tractava d'Eulàlia Ferrer, Josefa Coll, Viuda de Francisco Garriga, Viuda de Tomás Gorchs i Viuda de Joaquim Mayol (Solà, 2007: 102-103). Aquest percentatge es reduirà a mesura que avanci la segona meitat del segle XIX.

A partir de les dades que hem extret dels llibres de matrícula industrial i de les guies i anuaris de la ciutat, podem analitzar la presència de la dona com a propietària mitjançant la titularitat femenina als establiments d'arts gràfiques barcelonins. A la Taula 22 no només s'han recollit els establiments tipogràfics, sinó també els establiments de litografia i els de procediments fotomecànics –recollits només per les guies i els anuaris. No s'han comptabilitzat les llibreries i cal tenir en compte que en determinats anys el nombre total d'establiments no és complet, tal com s'ha detallat en capítols anteriors. De la mateixa manera, per l'any 1887 s'han comptabilitzat els establiments de titularitat femenina proporcionats per l'*Anuario Meler* (Meler, 1887), a part de l'*Anuario del Comercio...* (1887), a diferència d'altres apartats.

⁷⁹ També hem de fer referència al portal de la Biblioteca Nacional de España titulat *Mujeres Impresoras*, creat com a una guia de recursos que recull les impressores espanyoles des del segle XVI fins al segle XIX, destacant-ne les més importants i aportant una relació nominal i cronològica força completa. En aquest sentit, també hem d'esmentar el *Diccionario de mujeres impresoras y librerías de España e Iberoamérica entre los siglos XV y XVIII*, publicat el 2018 (Establés, 2018). La bibliografia relativa al paper de la dona a les imprentes espanyoles en períodes anteriors es pot consultar a l'estat de la qüestió presentat per Albert Corbeto (Corbeto, 2009a).

Taula 22. Nombre d'establiments amb titularitat femenina dins el total d'establiments d'arts gràfiques a Barcelona (1842-1901)

Any	Llibres Matrícula Industrial			Guies i anuals		
	Titularitat femenina	Total establiments	%	Titularitat femenina	Total establiments	%
1842				2	57	3,51%
1845	3	28	10,71%			
1846	3	32	9,38%			
1847	3	36	8,33%			
1848	3	40	7,50%			
1849	4	42	9,52%	5	59	8,47%
1850	5	49	10,20%			
1851	5	58	8,62%			
1852	4	57	7,02%			
1853	3	58	5,17%			
1854	4	57	7,02%	5	59	8,47%
1855	5	61	8,20%			
1856	6	58	10,34%			
1857	6	56	10,71%	4	57	7,02%
1859	5	50	10,00%	6	49	12,24%
1860				4	46	8,70%
1861	5	54	9,26%			
1862	4	54	7,41%			
1863	3	54	5,56%	4	51	7,84%
1864	2	51	3,92%	3	46	6,52%
1865	2	52	3,85%			
1866	3	55	5,45%			
1867	3	56	5,36%			
1868	2	55	3,64%			
1874	2	61	3,28%			
1875	3	74	4,05%			
1876	3	80	3,75%			
1877	2	86	2,33%			
1878	3	93	3,23%			
1879				3	79	3,80%
1880				3	90	3,33%
1881	2	109	1,83%	3	92	3,26%
1882	4	83*	4,82%	3	93	3,23%
1883	2	79*	2,53%	3	94	3,19%

Any	Llibres Matrícula Industrial			Guies i anualis		
	Titularitat femenina	Total establiments	%	Titularitat femenina	Total establiments	%
1884	6	102	5,88%	2	87	2,30%
1885	2	41*	4,88%	2	97	2,06%
1886				3	93	3,23%
1887				7	96	7,29%
1888				3	54*	5,56%
1893	4	83*	4,82%			
1894	8	154	5,19%	2	149	1,34%
1895	8	155	5,16%			
1896	7	166	4,22%	4	123	3,25%
1897	3	137	2,19%	7	139	5,04%
1898				7	149	4,70%
1899				8	162	4,94%
1900				7	174	4,02%
1901				8	177	4,52%

* Dades incompletes

Segons les dades obtingudes, durant la dècada de 1840, als llibres de matrícula industrial hi ha comptabilitzades un màxim de 4 establiments amb titularitat femenina: el de Francisca Bocabella, el de María Garriga y Ayguaviva i el d'Antonia Mayol entre 1845 i 1848, juntament amb el de la Viuda Torras el 1849⁸⁰. Pel que fa a les guies, el 1842 se'n comptabilitzen 2, el de la Viuda Garriga y Aguasvivas i el de la Viuda de Pla, mentre que el 1849 se'n comptabilitzen 5 –Francisca Bocabella, Viuda Garriga y Ayguasvivas, Viuda Mayol, Viuda de Antonio Sierra i Viuda de Torras. Tal com es pot observar, a les guies les dones apareixen com a «Viuda de» en la majoria de casos a diferència dels llibres de matrícula industrial, en els quals hi figuren amb el nom compost pel cognom del marit i el propi. Aquesta pràctica serà present al llarg de tot el període estudiat.

Durant la dècada de 1850, el nombre d'establiments femenins augmentarà fins arribar als 6, tant als llibres de matrícula com a les guies. El punt de representació màxim en ambdós casos es donarà entre 1856 i 1859, quan els establiments de titularitat femenina arriben a representar entre el 10 i el 12% del total d'establiments d'arts gràfiques. En ambdues fonts es comença a registrar la impremta de la Viuda de Manuel Saurí a partir de 1856, a part de seguir amb les de Francisca Bocabella, María Garriga y Ayguaviva, Antonia Mayol, la Viuda Torras i la

⁸⁰ A la taula presentada a Annexos es pot consultar la llista de noms dels establiments de titularitat femenina que figuren cada any tant als llibres de matrícula industrial com a les guies i els anualis de la ciutat. Veure Annex 4.

Viuda de Antonio Sierra, que passa a Viuda e hijo de Sierra. Durant aquesta dècada comencem a trobar els primers establiment de litografia amb titularitat femenina. Als llibres de matrícula industrial hi trobem registrada la litografia de María Baixeras (185-1851), la de Vicenta Ribas (1852), la de Ramona Sala (1853-1854), la de la Viuda de Alabern (1855-1861) i la de la Viuda de Juan Clerchs (1855-1857). A les guies només hi consta la de la Viuda de Alabern (1857, 1859, 1860 i 1864).

La dècada de 1860 comporta un descens de la presència d'establiments amb titularitat femenina tornant als 2 i 3 establiments, a excepció de 1861 i 1862, quan se'n documenten 5 i 4 respectivament, significant un 9,26% i un 7,41% del total. Als llibres de matrícula industrial hi comencem a trobar la Viuda e hijo de José Gaspar, al costat de la Viuda de Manuel Saurí, la Viuda e hijo de Sierra i la Viuda Torras. Durant aquest període l'única litografia registrada és la de la Viuda Alabern el 1860, 1861 i 1864 però no en trobarem cap més durant la resta de la dècada. Els anys setanta del Vuitcents no significaran un canvi important, ja que no es passarà dels 2 o 3 establiments, arribant a un mínim del 2,33% i a un màxim del 4,05% de representació en el total de tallers d'arts gràfiques. Al costat de la Viuda e hijo de José Gaspar hi trobem documentada la Viuda de Miró (amb el nom de Vilarnau Duran) i a partir de 1878, la Viuda e hijo de J. Subirana. Pel que fa a les litografies, hi trobem documentada la de Dolores Fábregas (1875-1876), la de Teresa Durán (1877-1878 i 1879 com a Viuda e hijos de B. Prunés) i la d'Eulalia Petit (1877-1878). Resulta rellevant la dada relativa a 1877, ja que els 2 establiments registrats dins el total de 86 són litografies; no hi consta cap impremta amb titularitat femenina.

Pel que fa a la dècada de 1880, marcada per l'acceleració del procés de mecanització a partir de la segona meitat aproximadament, el nombre d'establiments femenins fluctua entre els 2 i els 4 a excepció de 1884, any en què als llibre de matrícula industrial n'hi figuren 6 i de 1887, en què a les guies n'hi consten 7. Durant aquest període es mantindran cases com la de Viuda e hijo de J. Subirana, però en trobem d'altres com la de Catalina Pujol, Viuda de Oliveras, Carmen Colell (establerta a Gràcia), totes elles registrades com a impremtes amb premses manuals. Només la de Viuda e hijo de J. Subirana, la de la Viuda de Pla y hermana i la de Juana Gil Serret figuraran com a impremtes amb màquines. A partir de 1884, però, Catalina Pujol passa a tenir màquines al taller. Cal destacar que a les guies i anuaris hi comença a figurar la tipografia de la Viuda e hijos de Manero a partir de 1885 i la de la Viuda e hijos d'E. Ullastres a partir de 1887, cap de les dues registrades als llibres de matrícula industrial. Quant als establiments de litografia, durant aquesta dècada, als llibres de matrícula només n'hi consta una el 1882, Teresa Solé –tot i que hem de tenir en compte que ens manquen dades d'alguns exercicis referents al nombre de litografies. En canvi, a les guies hi trobem referenciades la Viuda e hijos de Labielle y C.^a (1880-1884), la Viuda de Francisco Batela (1886-1887), Matilde Sastre (1887), Carmen Almirall (1887), Elena Fontfría

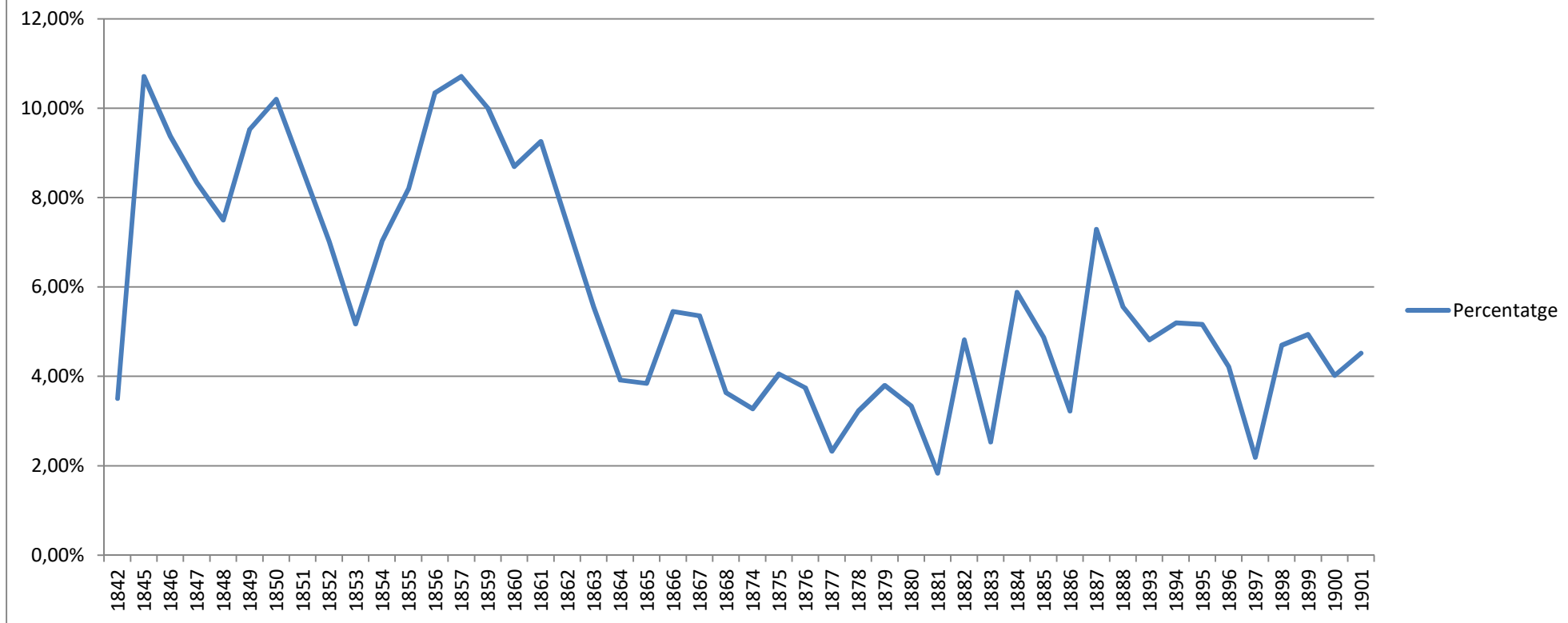
(1887) i la Viuda e hijo de B. Prunés (1879-1883), la qual trobàvem registrada el 1877 i 1878 als llibres de matrícula amb el seu nom propi, Teresa Durán.

L'última dècada del segle XIX suposarà un increment del nombre d'establiments de titularitat femenina, tot i que mai sobrepassaran el 6% de representació dins del total d'establiments d'arts gràfiques, que es trobava en plena expansió. Als llibres de matrícula industrial hi seguirem trobant les impremtes de Juana Gil Serret i Catalina Pujol, a les quals s'hi afegiran les de Viuda e hijos de Ullastres y C.^a, María Puig (1893-1896), Teresa Altarribas y Soler (1894) i Josefa Abadal (a partir de 1895), totes elles a la categoria d'impremtes amb màquines. A la categoria d'impremtes amb premses manuals hi figuren Agustina Costa, Viuda de Pla y hermana i María Simeón. Resulta rellevant el fet que no hi hagi cap establiment femení a la categoria de tallers d'imprimir targetes, factures i circulars, és a dir, aquells que disposaven de màquines tipus minerva. Pel que fa a les litografies, només se'n registra una, Elena Fontfría (1894-1896), que ja havia aparegut en una guia de 1887. En aquesta font, el nombre màxim d'establiments el trobem al 1894 i al 1895. En canvi, segons les guies i els anuaris, el màxim arribarà el 1899, quan hi ha relacionades 8 cases amb titularitat femenina. Les guies registren menys establiments femenins a principi de la dècada, entre 2 i 4, moment en què també només trobem un nom coincident amb els llibres de matrícula industrial, el de Josefa Abadal. La resta d'establiments registrats no coincidiran, ja que hi trobem registrades les tipografies de la Viuda de Luis Llauder, la Viuda e hijo de José Martín, la viuda de Campins (ubicada a Gràcia), la Viuda de José Miquel (també a Gràcia), la Viuda de Ramón Piñol i la Viuda de Estanislao Bars i la Viuda de M. Rovira ja el 1901. Els establiments de litografia tampoc coincideixen, ja que a les guies hi trobem documentades la litografia de la Viuda de Jaime Mas (1894), la de Catalina Candal (Viuda de Isnart) (1897-1900), la Viuda de Pedro Olivé (1897), la Viuda e hija de E. Garcia (1897-1900), la Viuda e hijos de Gabriel Roig (1896-1901) i la Viuda de Carlos Moix (1898-1901). Pel que fa als establiments dedicats als procediments fotomecànics, només en trobem un amb titularitat femenina recollit a l'anuari de 1901, Viuda de Juan Casals, dedicat al fotogratat i a la fototípia.

En resum, durant la segona meitat del segle XIX, el nombre d'establiments amb titularitat femenina es va mantenir entre els 2 i els 4 en la majoria d'anys, a excepció d'alguns en què va superar els 5, sobretot durant l'última dècada, arribant a un màxim de 8. La seva presència dins del total d'establiments d'arts gràfiques es va mantenir majoritàriament entre el 3% i poc més del 5%, arribant al seu màxim entre 1856 i 1859, en què van representar entre el 10% i el 12% del total. Tal com s'aprecia al Gràfic 24, a partir d'aquesta data, el percentatge d'establiments femenins dins del total de tallers d'art gràfiques de la ciutat va començar a decreixer fins a arribar al mínim l'any 1881 (1,83%). Al llarg de les últimes dues dècades del segle XIX el percentatge fluctuaria entre el 3% i el 5%, amb una punta del 7,29% el 1887, segons les guies. Durant tot el període hi ha documentats més establiments tipogràfics que litogràfics amb nom de dona i pel que fa a la

maquinària de la qual disposaven, a partir de 1882 –data en què comencem a tenir dades relatives a aquesta matèria–, el nombre de tallers femenins amb premses manuals va descendint a mesura que avança la dècada de 1890, moment en què la majoria de tallers comencen a incorporar les denominades «màquines». Finalment, també podem observar un predomini dels establiments amb el nom de «Viuda de», sobretot en les guies i els anuaris. Als llibres de matrícula industrial, en canvi, és més freqüent trobar-les amb el nom compost pel cognom del marit i el propi, tot i que també hi ha un predomini de les primeres i alguna excepció només amb el seu nom propi. Pel que fa a la participació de la dona com a membres d'una societat, en tenim poca informació. Podem citar el cas de Magdalena Espasa, membre de la societat Espasa Hermanos que impulsà Josep Espasa i Anguera el 1860 (Solà, 2007: 112).

Gràfic 24. Percentatge d'establiments amb titularitat femenina dins del total d'establiments d'arts gràfiques segons les guies i la MI (1842-1901)

Aquestes fonts, però, no proporcionen informació sobre el nombre de dones que formaven part de la mà d'obra dels tallers d'arts gràfiques ni tampoc sobre les tasques que hi desenvolupaven, fora de les que podien dur a terme de manera no remunerada dins dels tallers paterns o del marit. Deixant de banda el paper que podien jugar dins els tallers d'estructura familiar, no sabem quantes treballaven al sector gràfic ni en quines condicions –sobretot salarials–, una vegada iniciat el procés de mecanització i fundades les grans empreses.

Segons les dades estadístiques proporcionades per Cerdà, les feines relatives al món del llibre corresponien a oficis masculinitzats, ja que només recull 440 treballadors, tots ells homes (Cerdà, 1867, 2: 598 i 619). A la resta d'estadístiques presentades a l'apartat anterior, no hi figuren obreres femenines, tot i que la seva presència als tallers és evident, si més no, en tasques d'enquadernació o en feines auxiliars com retirant els plecs ja impresos de les màquines, per exemple.

Les úniques dades sobre el nombre de dones empleades als establiments d'arts gràfiques barcelonins són les proporcionades per les sol·licituds d'admissió com a expositors a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888 (Taula 19). En alguns casos s'hi va detallar el nombre de dones treballadores i només en una, el sou mitjà que rebien, tot i que no s'hi especifica les tasques que hi desenvolupaven. A la sol·licitud dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a hi consten 650 homes i 100 dones; a Viuda e hijos de J. Subirana hi treballaven 25 homes i 10 dones; a la de J. Thomas hi consten 20 homes i 6 dones i a la d'Hermenegildo Miralles, 106 operaris a l'interior de l'establiment i 20 dones a fora del mateix. La resta de sol·licitants no detalla aquesta dada però segons les dades obtingudes dels quatre establiments mencionats, el nombre de treballadores femenines representava entre el 13% i el 28% del total de la plantilla. Aquesta proporció, no obstant, no sabem amb seguretat si és aplicable a la resta d'establiments del sector. Depenent del tipus i envergadura del negoci i de les activitats a les quals es dedicava, la presència de treballadores femenines podia ser major o menor. Pel que fa a la retribució salarial, l'única sol·licitud que dona informació sobre aquest aspecte és la de Viuda e hijos de J. Subirana, en la qual s'especifica que els homes cobren 20 pessetes setmanals, mentre que les dones en cobren 10, un 50% menys. No tenim més dades sobre els salaris del sexe femení però aquest exemple és una mostra de la baixa consideració del treball de la dona existent no només en aquest sector, sinó en la gran majoria d'indústries i professions de l'època.

4.3.2. El debat de gènere al si dels tallers

Tot i que la presència de la dona als tallers d'arts gràfiques és indiscutible, no sempre van ser acceptades pels seus propis companys. Al món dels tipògrafs barcelonins, a la dècada de 1880 es va començar a plantejar una discussió sobre la conveniència de la incorporació de les dones a la impremta.

Trobem una primera notícia el 3 d'octubre de 1880 al *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, en el qual es recull que al Congrés Tipogràfic Internacional celebrat a Brussel·les el 18 i 19 de juliol del mateix any s'havia posat sobre la taula el tema de la dona com a tipògrafa. La comissió organitzadora, tenint en compte el principi de llibertat de treball, proposava al congrés la igualtat de salaris pels treballadors d'ambdós sexes. Aquesta proposta fou combatuda calorosament pel delegat de París, que va presentar arguments tant fisiològics com econòmics, aconseguint que es refusés aquest pensament. Finalment, es va votar per unanimitat una proposta que demanava que no es permetés la introducció de les dones a les impremtes, considerant que «es inmoral ponerla en contacto con el hombre en los talleres y que su constitución tampoco corresponde a las exigencias tipográficas» (*Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, 4, 3-X-1880: 2).

Cinc anys després, el 1885, es va tornar a posar sobre la taula la qüestió de la dona al sector tipogràfic arran d'uns articles publicats a dues revistes tipogràfiques, al *Reveil Typographique* de París i a *Le Gutenberg* de Ginebra, respecte a una moció que s'havia presentat al Congrés Tipogràfic de París que s'havia de celebrar al setembre del mateix any. Antoni Pellicer va ser l'encarregat de traslladar la polèmica a l'àmbit català i en tres articles publicats a *La Asociación* entre el març i el juny de 1885, en els quals reproduiria les posicions adoptades per les dues revistes estrangeres i hi aportaria la seva opinió.

Tal com reproduïx Pellicer, al *Reveil Typographique* s'havia plantejat la possibilitat d'obrir les portes de la associació al sexe femení argumentant que «Si se abren las puertas de la Asociación al bello sexo, éste no hará concurrencia al hombre; y las mismas mujeres procurarán la aplicación de las tarifas, dándose un gran paso hacia la nivelación de los salarios» (*La Asociación*, 19, 31-III-1885). Aquesta proposta va ser combatuda i va provocar un daltabaix a la premsa de l'època, ja que molts pocs li donaven suport. L'oposició més fervent va venir de *Le Gutenberg*, on s'hi va publicar el següent text:

La mujer aborrece la lucha, prefiere mil privaciones a la huelga; es inútil incitarla a rebelarse contra la tiranía capitalista porque nunca se decidirá a librar batalla contra sus opresores. [...] Admitiendo las mujeres en la Sociedad, concedemos a los patronos el derecho de emplear exclusivamente femeninas fuerzas en notorio perjuicio nuestro. La Tipografía obrera que, gracias a su organización, sostiene los salarios a un nivel más o menos insuficiente para la satisfacción de las primeras necesidades, caería muy pronto en un tal rebajamiento, que se igualaría económicamente hablando, a las profesiones solo por mujeres ejercidas. (*La Asociación*, 19, 31-III-1885).

A part d'aquests arguments de caràcter econòmic, però, sostenia que si les dones podien entrar a la Societat i, per tant, tenir els mateixos drets que els homes, els industrials les instigarien a exercir càrrecs importants; i si això passava, el Comitè Central de la Federació Tipogràfica es podria compondre només de dones, començant així «verdaderamente la decadencia de nuestras organizaciones».

Aquest fet era impensable per la gran majoria de tipògrafs i la seva argumentació acabava amb l'afirmació següent: «Téngase en cuenta además la invencible repugnancia que el tipógrafo ha sentido siempre de trabajar al lado de las mujeres, que no tiene punto de comparación con el sentimiento repulsivo que le inspira el indiferente o el refractario a la asociación» (*La Asociación*, 19, 31-III-1885). Pellicer es va estalviar de traduir la resta de raonaments en els quals s'havia excedit *Le Gutenberg*, segons el seu parer, per respecte i consideració vers el sexe femení.

Aquests van ser els arguments exposats per les dues parts i Pellicer va contribuir al debat aportant la seva opinió en dos articles més titulats «La mujer en la tipografía» (*La Asociación*, 20, 30-IV-1885; 22, 30-VI-1885).

Pellicer era molt conscient de la consideració general de la dona per part de la societat masculina:

[...] hasta hoy ha habido verdadero empeño por parte de la sociedad masculina, en especial por eminencias de relumbrón, en negar a la mujer las cualidades intelectuales del hombre, ahondando, del tal suerte, las naturales diferencias de ambos sexos, y de tal modo se han exagerado, que acusa este hecho por si solo una exorbitante cantidad de orgullo en el hombre, así como un desmesurado deseo de dominación.

Tot i les diferències naturals entre ambdós sexes, el tipògraf defensava que tot i no haver tingut accés a la mateixa instrucció que els homes,

¿no cuentan las mujeres una pléyade brillantísima de inteligencias, y esto sin concedérselas el derecho a la instrucción? Muchas mujeres están a un nivel intelectual más elevado que millares de hombres, inexpertos cual candidas ovejas. [...] en términos relativos, sean el hombre y la mujer afines, hecho que no se puede negar, tiene la fuerza misma de la igualdad. Además ¿quiénes somos los hombres para quitar o conceder derechos?

Després d'aquesta primera consideració de la dona dins la societat en general, passava a tractar la dona com a tipògrafa i la seva defensa és molt clara

La mujer no es inferior al hombre física, ni intelectualmente; sólo presenta las variedades inherentes a las funciones a que está destinada por Naturaleza, ¿qué podemos aducir contra ella como tipógrafa? ¿Es o no es apta para ejercer nuestro Arte? La práctica demuestra que sí. No son tan mentecatos los industriales que prefiriesen las mujeres en contra de sus intereses. Sirve el bello sexo para artes más difíciles que el de la Imprenta, con mayor razón ha de servir para este, máxime cuando peca más de rutinario que de imaginativo. No serán las mujeres [...] las que le hagan degenerar. Para esto nos bastamos los hombres con nuestra falta de conocimiento artísticos sólidos.

D'aquestes paraules, a part de la defensa de la dona com a treballadora a les impremtes, se n'extreu que ja hi treballaven en aquell moment. L'únic argument que hi tenia en contra era el de la nocivitat per a la salut però aquest era vàlid tant per les dones com pels homes. En resum,

La mujer debe considerarse igual [...] al hombre. Está facultada por la Naturaleza de fuerzas físicas e intelectuales para que pueda atender a su subsistencia, y sea completamente libre, instruida y digna, a lo menos tanto como la mayoría de los hombres. Que la facultad de los hombres de conceder o quitar derechos, es un absurdo y una tiranía. [...]. Y que, como tipógrafa, debemos admitirla como buena compañera y hermana, puesto que procura su subsistencia cumpliendo con el deber del trabajo, por los medios que están a su alcance, pero lícitos y honrados; y que nosotros no tenemos derecho a impedirla en su libertad de profesión, ni ser exclusivistas, por no ser patrimonio un arte de determinados seres, sino de la sociedad en general y de las necesidades sociales.

Pellicer defensava la llibertat de professió i el dret a l'associació de les dones tipògrafes. Al mateix butlletí *La Asociación* es feia esment d'una revista francesa publicada a Abbeville i anomenada *La Compositrice*, que actuava com a «órgano que viene a defender los intereses del sexo femenino empleado en el Arte de Gutenberg» i al seu últim article, deia que 2.000 dones aproximadament treballaven al sector tipogràfic a París, més de 1.000 als Estats Units i que també n'hi havia a Anglaterra, Alemanya i Itàlia (*La Asociación*, 22, 30-VI-1885: 2); per tant, segur que a Barcelona també n'hi havia. I en contra de l'argument de la disminució dels salaris, defensava que no seria degut a la contractació de dones, sinó dels industrials. Afirmava que «debemos atraerlas a la Asociación y procurar el nivel del salario, manteniendo esta aspiración justísima: igualdad de trabajo, igualdad de salario».

Aquest posicionament radical en defensa de la igualtat de drets, la llibertat de treball, la igualtat de salaris i la lliure associació de la dona era pròpia d'un home modern i avançat al seu temps que s'emmarcava dins el pensament anarquista i alguns corrents lliurepensadors republicans del moment. La immensa majoria dels treballadors, no obstant, no compartien aquest posicionament, com es va posar de manifest a París, quan al Congrés de la Federació dels Treballadors del Llibre va rebutjar la citada moció en votar 32 seccions en contra i només 3 a favor. Tot i així, el sol fet de generar-se aquest debat a la dècada de 1880 ja és un indicatiu de la presència de la dona als tallers tipogràfics i de la preocupació que generava el fet de la seva entrada al món proletari.

5. La visibilitat del sector: de Barcelona al món i del món a Barcelona

Com qualsevol altre sector productiu de l'època, el sector de les arts gràfiques es va veure obligat a anunciar-se i a visibilitzar-se per arribar al màxim públic possible i, d'aquesta manera, captar a nous clients. La particularitat de l'ofici, però, era que ja es comptava amb un primer element publicitari: el peu d'impremta. Qualsevol producte imprès sorgit d'un taller barceloní duia la seva «firma» en forma de peu d'impremta i això permetia sempre identificar-ne l'autor material. D'aquesta manera, un possible client podia veure i tocar una mostra de la producció de tots els tallers de la ciutat a través de qualsevol imprès que veiés o passés per les seves mans en el transcurs de la seva vida quotidiana: diaris, llibres, revistes, formularis, invitacions, programes de mà, carnets de ball, invitacions, prospectes, cartells... molts d'ells anaven signats amb el peu d'impremta del seu productor.

Tot i així, era necessari donar-se a conèixer per totes les vies possibles per tal de fer-se present dins del teixit social, industrial i comercial, no només de la ciutat de Barcelona, sinó a nivell nacional i internacional. L'estudi dels diferents mecanismes emprats pels tallers d'arts gràfiques amb l'objectiu de visibilitzar-se reflecteix la manera com es volien mostrar davant dels seus col·legues de professió i de la societat en general, ja fos de manera individual o com a sector. Les estratègies de propaganda emprades abracen diferents nivells de visibilitat, depenent del públic al qual s'adreçaven. En primer lloc, les revistes tipogràfiques, utilitzades com a plataforma de difusió interna dins del mateix sector, tot i que amb una clara voluntat internacional. En segon lloc, els anuncis en la premsa barcelonina i els impresos publicitaris dels mateixos establiments, que tenien com a objectiu donar-se a conèixer dins la societat local del moment per a captar la nova clientela mitjançant mostres de la seva pròpia producció. I, finalment, la participació en exposicions, tant a nivell local com nacional i internacional. Aquests certàmens no només servien per exposar productes, sinó que actuaven com a plataformes d'intercanvi que posaven en contacte diferents realitats d'un mateix sector i que permetien concentrar en un sol punt totes les innovacions desenvolupades fins el moment.

5.1. Les revistes tipogràfiques

A partir de la segona meitat del segle XIX van començar a publicar-se una gran quantitat de revistes tipogràfiques per tot Europa i Nord-Amèrica, sobretot en els països plenament industrialitzats i líders en innovació tecnològica com Anglaterra, França, Bèlgica i Alemanya. Pel que fa a Espanya, va ser a Barcelona –una de les ciutats industrials més potents de l'Estat– on van començar a proliferar aquest tipus de revistes tècniques fortament influenciades per les d'àmbit francès, britànic i alemany. Els impressors i professionals de les arts gràfiques de la Ciutat

Comtal van començar a aplicar i a desenvolupar totes aquelles innovacions tècniques, estilístiques, tecnològiques i formals procedents de l'estranger i aviat van erigir-se com a motor d'expansió de les arts gràfiques espanyoles.

Fins a aquell moment, la difusió del coneixement i la tècnica tipogràfica s'havia fet, d'una banda, a través de l'aprenentatge pràctic als tallers, i de l'altra, dels manuals, codis i tractats pràctics escrits pels mateixos professionals que es dedicaven a l'ofici: impressors, caixistes o correctors. Aquests s'havien començat a publicar des de la segona meitat del segle XVII i havien sorgit de la necessitat de sistematitzar i uniformitzar l'art tipogràfic: les mides tipomètriques, la denominació de les lletres, l'ortografia, les pautes tipogràfiques i de composició, la distribució dels tipus a la caixa, etc. A Espanya la major part es van publicar a partir del segle XIX i tots tenien una estructura i uns continguts molt similars, ja que l'art de la impremta havia experimentat pocs canvis des de la seva invenció fins a aquell moment (Nadal, 2011: 18)⁸¹.

Tot i això, l'arribada constant i el desenvolupament de noves tècniques derivades de la millora de la tècnica litogràfica i cromolitogràfica, així com sobretot dels procediments fotomecànics va provocar que els manuals quedessin obsolets en molt poc temps. Malgrat que es van publicar alguns manuals de litografia i procediments fotomecànics al llarg del segle XIX, la innovació constant no podia difondre's en forma de llibre degut al llarg procés d'edició, impressió i distribució que requeria. Es necessitava un nou mitjà que fos més ràpid i que permetés absorbir i difondre totes les novetats en el menor temps possible i la publicació periòdica responia a aquestes necessitats. Per altra banda, la renovació continuada de maquinària, tipus mòbils, tintes i altres materials i utilitatge per a la impremta, la litografia i les branques annexes de les arts gràfiques, va fer que les empreses dedicades a la seva venda i distribució haguessin de publicitar-se utilitzant tots els mitjans possibles. Aquest fet va provocar que fossin elles mateixes, les cases de venda de material i maquinària, les propietàries i editores d'aquestes publicacions periòdiques especialitzades amb un doble objectiu: cobrir la demanda de nou coneixement científicotècnic i actuar de *house organ*⁸² per publicitar i vendre els seus productes.

⁸¹ Es pot consultar una llista completa dels manuals d'impremta publicats durant aquest període així com un estudi general del seu contingut a Solé (2019a). Oriol Nadal aprofundeix en el contingut d'alguns d'aquests manuals a NADAL, Oriol (2011). *Manuales tipográficos para compositores e impresores*. Madrid: Unión de Correctores (UniCo).

⁸² Una *house organ* és, bàsicament, una eina de comunicació interna. Es tracta d'una revista o butlletí de circulació pels públics interns d'una organització, d'una empresa, d'una societat o d'un col·lectiu que té com a objectiu informar, a la vegada que afavoreix el desenvolupament d'un sentit de pertinença i cohesió entre els integrants, fomentant-ne la participació. Inclou informació de diferent tipus: noves incorporacions, assoliments, esdeveniments públics, activitats, nous productes i serveis, etc., però també normatives i dades de caràcter social. Podem distingir dos tipus de *house organ*: la de circulació interna, destinada als treballadors de l'empresa i concebuda com a canal de comunicació i gestió; i la de circulació externa, destinada als clients de l'empresa, com en el cas que ens ocupa.

Abans de procedir a la presentació de les capçaleres barcelonines, els seus continguts, les fonts i la seva publicitat, però, cal puntualitzar la diferència entre aquestes revistes tipogràfiques i els butlletins de les societats obreres de tipògrafs. Aquests últims també eren una publicació periòdica publicada per i per al sector de la impremta però actuaven d'òrgan de les diferents associacions de tipògrafs de l'època. En aquestes revistes, generalment s'hi difonien informacions de tipus intern com els estatuts, les actes de les assemblees, articles cridant a l'associació i denunciant la situació precària del sector i, eventualment, algun article relacionat amb coneixements de tipus tècnic, però en cap cas contenien publicitat d'establiments concrets. Per aquest motiu no les hem inclòs dins aquest apartat de revistes tipogràfiques, ja que tot i ser un testimoni molt valuós de la vida i del funcionament organitzatiu de la comunitat obrera del sector gràfic, no estaven destinades a visibilitzar-lo des del punt de vista comercial o publicitari⁸³.

5.1.1. Les capçaleres barcelonines

Les revistes tipogràfiques van ser concebudes com a revistes professionals que, a banda d'actuar com a plataformes de coneixement tècnic, actuaven de *house organ* de diverses cases dedicades a la venda de material i de maquinària per a les cases d'arts gràfiques. Aquest establiment, fortament vinculats a les fonderies tipogràfiques, tenien com a objectiu principal publicitar els productes propis i els de les empreses estrangeres que representaven. Per tant, no anaven tan dirigides a l'obrer sinó als propietaris i als responsables dels tallers i possibles clients: tipògrafs, litògrafs, impressors, regents, editors, enquadernadors i altres professionals del sector.

Com a precedent de les revistes barcelonines, la primera de les quals apareix el 1877, trobem tres revistes tipogràfiques madrilenyes anteriors. La publicació més antiga va ser el *Boletín tipográfico. Periódico de la imprenta y de la tipografía*, que segons un anunci de 1866, es tractava de «una hoja que imprime mensualmente esta casa hace diez y siete años» (Corbeto, 2011: 297). Per tant, s'havia començat a publicar mensualment el 1853 per l'impressor Juan Aguado. El 1866 va sortir el primer número de *La Imprenta. Periódico Tipográfico-literario y de las Artes é*

⁸³ Entre aquestes revistes obreres podem destacar el *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, aparegut el 1880 i considerat el primer òrgan d'una societat d'aquest tipus. *El Noógrafo*, publicat el 1882 amb un sol número amb el propòsit de publicar les actes del congrés de la Unió de Noógrafos a Gràcia. També *La Asociación*, òrgan de la Societat d'Obrers Tipògrafs de Barcelona, publicat entre 1883 i 1889; el *Boletín de la Sociedad de Impresores de Barcelona* (189-1891) i, finalment, el *Boletín de la Sociedad del Arte de Imprimir*, que es prolongaria des del 1899 fins al 1911. Per a més informació sobre aquestes publicacions, veure el capítol de Barjau inclòs a *L'exaltació del llibre al Vuitcents* (Barjau, 2008). Durant les primeres dècades del segle XX es van seguir publicant altres revistes obreres com el *Boletín de la Sociedad de Estampación Tipográfica de Barcelona* (1911), el *Boletín de la Unión Obrera del Arte de Imprimir de Barcelona* (1912-1913) o la *Revista Gutenberg* (1914-1917).

Industrias Auxiliares de l'impressor Tomás Rey i, el mateix any i fins el 1870, *La Tipografía*, dirigida per l'impressor Gregorio Estrada⁸⁴.

A Barcelona es van publicar quatre revistes tipogràfiques durant el darrer terç del segle XIX, la majoria de les quals d'una durada efímera. La primera en aparèixer, i una de les més longeves, es el *Correo Tipográfico* (CT)⁸⁵, publicada entre 1877 i 1909, que sapiguem. Era propietat del tipògraf i fonedor de tipus Ceferino Gorchs Esteve (1846-1920), un emprenedor que va saber veure les necessitats del sector a Barcelona i que, a part de ser constructor de maquinària i comercialitzador de maquinària estrangera –fonamentalment francesa–, va dissenyar i fondre la tipografia denominada Bastarda Española l'any 1877, que va ser presentada a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888⁸⁶. Entre 1881 i 1886 va modificar el seu títol pel de *El Correo Tipo-litográfico. Revista técnica mensual* (CTL) i al gener de 1887 va tornar a canviar al títol original, *Correo Tipográfico*, amb el subtítol «Revista quincenal ilustrada dedicada a la Imprenta, Litografía y todo lo referente a las artes gráficas» i, encara posteriorment, «Revista técnica ilustrada dedicada a la Imprenta, Litografía y todo lo referente a las artes gráficas». La seva periodicitat va variar al llarg dels anys, passant de mensual a quinzenal i després una altra vegada a mensual, amb alguns números que agrupaven dos o tres mesos, en alguna ocasió. Inicialment, era el propi Gorchs qui imprimia la revista amb el nom de Imprenta de Gorchs, Villegas y C.^a, segons el peu d'impremta d'un suplement. Aquesta impremta passaria a denominar-se Imprenta del Correo Tipográfico el 1888 però a partir de 1881, el peu d'impremta que apareix a la publicació correspon a la casa del Sucesores de N. Ramírez y C.^a. A partir del 1891, però, l'impressor encarregat d'estampar la revista serà A. López Robert, passant a la Imprenta Jepús el juny de 1892 i, finalment, a la Tipografía de Luis Tasso, com a mínim des del 1896 i fins a l'últim número que hem pogut consultar, de 1909.

⁸⁴ Sobre la revista *La Tipografía* existeix un estudi molt complet realitzat per Elena Veguillas (2011). En aquest estudi presenta altres revistes espanyoles coetànies i el 2012 va publicar una versió reduïda de la seva investigació en castellà (Veguillas, 2012).

⁸⁵ A partir d'aquest moment utilitzarem les abreviacions especificades després de cada títol per a referir-nos a les quatre revistes tipogràfiques analitzades degut a l'extensió i similitud dels seus noms.

⁸⁶ Per a un anàlisi més detallada sobre aquesta tipografia i el seu creador, veure Bouza (2011).

Fig. 18. Capçalera del *Correo Tipográfico. Revista Mensual de la Imprenta, Litografía y Encuadernación* (1877-1909).

La segona revista es *El Arte de la Imprenta. Boletín de la Fundación Tipográfica del Sucesor de Antonio López* (AISAL). El primer número va veure la llum el gener de 1891 i es va publicar fins el febrer de 1892, segons els números que hem pogut consultar, des de la Tipografia Especial de El Arte de la Imprenta. La rellevància d'aquesta publicació anava lligada a la importància de la foneria, regida durant aquells anys per Daniel Domènech Llopart i A. Pons, i per la col·laboració d'Eudald Canibell, el qual en va dibuixar la capçalera. El mateix Canibell va escriure un article publicat en aquesta revista sobre les característiques del nou tipus *Gòtic Tortis* que acabava de dissenyar i que va ser una de les grans apostes de Domènech i Pons⁸⁷.

Fig. 19. Capçalera de *El Arte de la Imprenta. Boletín de la Fundación Tipográfica del Sucesor de Antonio López* (1891-1892).

⁸⁷ Santi Barjau i Aitor Quiney (2009) presenten un interessant estudi sobre els dos tipus dissenyats per Canibell, el *Gòtic Tortis* (1891) i el *Gòtic Incunable* (1904).

Durant un període de temps similar, des del 1890 fins el 1892, es va publicar la *Revista General para impresores, litógrafos, encuadernadores y ramos anexos* (RGILE), impresa per Pujol y Solé impresores, amb una magnífica capçalera firmada per Francesc Casanovas, en la qual es representen els dos sistemes d'impressió –la tipografia i la litografia– i el bust de Gutenberg sobre la bola del món, amb Espanya al centre, davant de la vista panoràmica de Barcelona, envoltada d'eines de l'ofici. Aquesta publicació actuava com a òrgan de l'importador A. Steinhausen.

Fig. 20. Capçalera de la *Revista General para impresores, litógrafos, encuadernadores y ramos anexos* (1890-1892).

Finalment, trobem *El Arte de la Imprenta. Revista técnica ilustrada. Órgano del Centro Tipográfico* (AIOCT), publicada entre gener i desembre de 1885 com a mecanisme publicitari del Centro Tipográfico de Frey, Bofill y C.^a, un establiment dedicat a la comercialització de maquinària, tintes i tipus. La publicació va ser impresa pels Sucesores de N. Ramírez y C.^a i no tenim constància de l'existència de més números a part dels de 1885⁸⁸.

⁸⁸ Durant les dues últimes dècades del segle XIX van aparèixer altres revistes tipogràfiques en altres punts de la Península com *La Crónica. Revista ilustrada dedicada a la Imprenta, Litografía y Encuadernación* de la foneria tipogràfica madrilenya de Richard Gans (1881-?) o *La Revista Tipográfica* patrocinada per Chombur, Caballero y C.^a de Madrid i Bilbao. A part d'aquestes, al llarg del segle van aparèixer altres publicacions dedicades al món de l'edició que no hem tingut en compte per a aquest estudi, ja que només anunciaven les novetats bibliogràfiques del moment. És el cas de *La bibliografía española* (1822), publicada pel llibreter Miayar; el *Boletín bibliográfico español* (1840-1850, 1857-1859, 1860-1867, 1867-1881) i el *Boletín bibliográfico español y extranjero* (1842-1868), publicats per Dionisio Hidalgo; *Bibliografía de España* (1844); o *El*

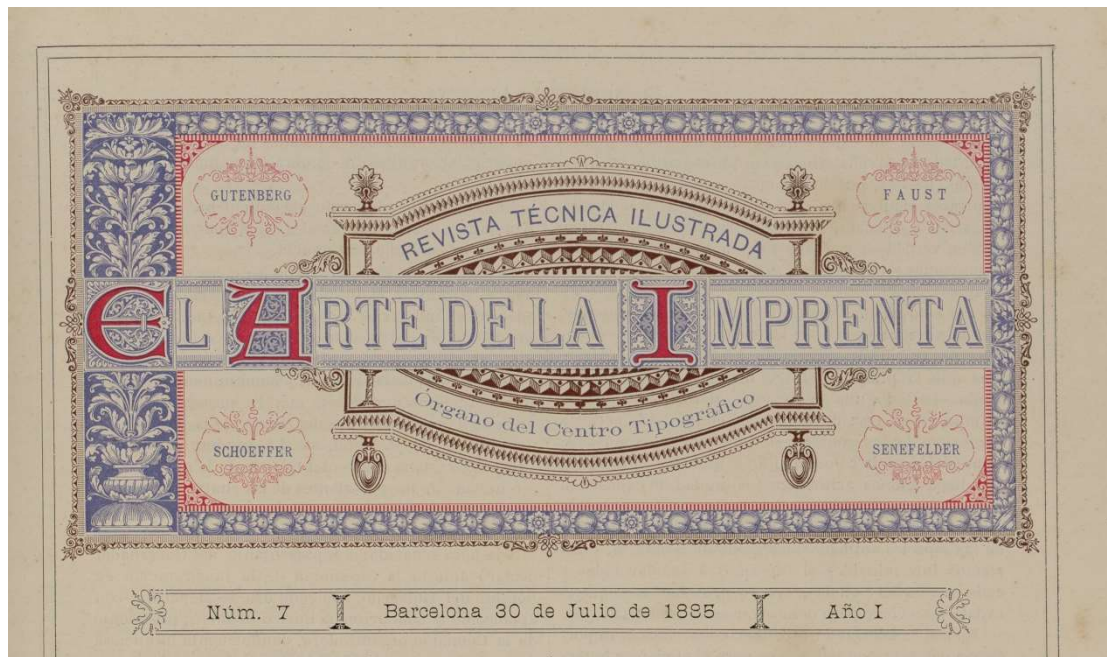

Fig. 21. Capçalera de *El Arte de la Imprenta. Revista técnica ilustrada. Órgano del Centro Tipográfico* (1885).

Totes presenten una composició formal semblant, amb els textos a doble columna, la utilització de filets i vinyetes, diferents tipografies i una gran quantitat de gravats a les seves pàgines, tant per il·lustrar els diferents articles com per il·lustrar els múltiples anuncis publicitaris (Fig. 22). Normalment estaven impreses a una tinta però també era habitual utilitzar dos o tres colors –preferentment el negre i el vermell–, sobretot per destacar la capçalera, els filets i les caplletres il·lustrades a l’inici de cada secció. La seva extensió podia variar entre les 8 i les 16 pàgines i, normalment, s’imprimien en format de foli major. Generalment, estaven en la línia de les revistes tipogràfiques internacionals i nacionals, i els seus elements formals, tipogràfics i decoratius aniran canviant en funció dels nous corrents estilístics i artístics, fins a arribar al Modernisme, cap al voltant del canvi de segle. Un element destacat d’aquestes revistes són les capçaleres (Fig. 18-21), totalment tipogràfiques en alguns casos –sense perdre l’aspecte decoratiu amb l’ús de tipus de fantasia, orles, vinyetes i filets–, com una de les capçaleres del CT o de la de AIOCT; o incorporant la il·lustració com element principal, com és el cas de la capçalera de la RGILE, descrita anteriorment, la de AISAL, dissenyada per Eudald Canibell, o la del CTL (Fig. 22), en la qual també es representen els dos sistemes d’impressió –la impremta i la litografia– mitjançant el retrats dels seus inventors, Gutenberg i Senefelder, amb la vista panoràmica de la ciutat de Barcelona al fons i un escut amb la representació de l’àguila amb el componedor i la galera, al·legoria de la Impremta.

bibliógrafo (1844) també formarien part d’aquest grup de publicacions dedicades a les novetats del món editorial i bibliogràfic.

Fig. 22. Primera pàgina d'un número de *El Correo Tipo-litográfico* (1881-1886).

5.1.2. Continguts i seccions de les revistes tipogràfiques

Deixant de banda l'objectiu publicitari, totes aquestes revistes manifestaven des del primer número la intenció d'actuar com a difusores de coneixement tècnic i de convertir-se en un referent pels diferents col·lectius professionals del sector de les arts gràfiques. Al primer article de AIOCT titulat «Nuestro propósito», s'exposaven les intencions de la revista:

Ahora bien, en el transcurso de esta publicación daremos a conocer los adelantos más notables que se conocen en tipografía, y tendremos al corriente a los lectores de todas las novedades tipográficas que salgan a la luz en lo sucesivo. Para ello contamos con activos corresponsales, particularmente en Alemania, centro sin disputa de la belleza tipográfica, por su perfección y buen gusto. (*AIOCT*, 30-I-1885: 1)

De la mateixa manera, al primer article de AISAL encara deixava més clar l'objectiu prioritari de la revista:

Dos objetos nos mueven a publicar de hoy en adelante El Arte de la Imprenta; es el primero, dar a conocer las novedades de la Casa, a los señores impresores, y además tenerles al corriente del movimiento general del Arte y ramos anexos. En segundo lugar (y esto ha de merecernos especial atención), deseamos contribuir al desarrollo de los conocimientos técnicos de nuestro país, para lo cual contamos con elementos experimentados, ofreciendo además al propio objeto las columnas del periódico a disposición de los estudiosos que deseen comunicar a sus compañeros de profesión sus observaciones, sus conocimientos. (*AISAL*, I-1891: 4)

En ambdós casos es fa evident tant l'objectiu principal d'aquest tipus de revistes com el públic al qual anaven dirigides i es posa de manifest la importància dels col·laboradors nacionals i estrangers amb els quals comptaven per omplir les seves pàgines.

Pel que fa al contingut general de les revistes, el podem dividir en dotze grans grups:

- a) Coneixements generals de la història de la impremta i d'altres disciplines del sector, com la litografia, la fotografia, l'enquadernació, la fabricació de paper, etc. En aquest grup s'hi inclouen articles com «Historia de la impremta» o «Historia de la fabricación de papel», que es solien dividir en diferents parts i sortien publicades en diferents números.
- b) Textos de tipus teòric. En la majoria de casos, consistien en la reproducció o traducció de parts de tractats teòrics sobre, per exemple, la teoria del color.
- c) Textos de tipus pràctic o consells útils destinats a resoldre problemes quotidians del treball de les arts gràfiques. Un exemple són els articles titulats «Como limpiar los rodillos» o «Como evitar que se corten los rodillos en el tiraje de filetes».
- d) Articles dedicats a l'aparició de nova maquinària o noves tècniques d'impressió i reproducció. Aquest grup és un dels més interessants perquè fa palesa la contínua innovació tècnica i tecnològica del sector, i constitueix una de les més notables pel que fa al nombre d'articles dins d'aquestes publicacions. Alguns exemples serien «La máquina de componer», «La fotografía aplicada a las artes gráficas. Foto-zincografía litográfica» o «La nueva máquina tipográfica Marinoni». En el cas dels articles dedicats a la invenció de nova maquinària, moltes vegades tenien una doble intenció publicitària, ja que aquesta es venia a l'establiment de l'editor de la revista, com en el cas de Ceferino Gorchs i les noves màquines de l'empresa francesa Marinoni.
- e) Textos dedicats a l'aspecte formal i a la composició de la pàgina, amb articles com «Filetes y viñetas» o «La estética tipográfica».

- f) Articles d'actualitat sobre la situació del sector a Espanya, en els quals es posa de manifest les condicions de treball, les queixes, les necessitats del sector, etc.⁸⁹
- g) Textos sobre l'educació i formació dels tipògrafs. Trobem una gran quantitat d'articles on es reflecteix la gran preocupació que hi havia al sector davant de la mancança d'escoles de tipografia a Espanya, a diferència d'altres ciutats com Leipzig, per exemple.
- h) Articles sobre legislació i jurisprudència. Habitualment es tractava de transcripcions literals de lleis que afectaven al sector i de casos importants que havien marcat la seva jurisprudència.
- i) Cròniques i descripcions d'exposicions, fires, concursos i altres esdeveniments com els congressos. Aquestes revistes recollien la participació del sector en aquests certàmens, tant nacionals com internacionals, amb més o menys profunditat.
- j) Articles dedicats a professionals reputats del sector. Normalment es tractava de notes necrològiques o de record en les quals no només es donaven notícies biogràfiques sobre un determinat tipògraf, sinó que s'elogiava la seva feina i es posava de manifest la seva importància dins del món del llibre
- k) Articles sobre diferents empreses del sector. A diverses revistes trobem textos en forma de descripcions de l'establiment o de cròniques d'una visita realitzada pels editors a les cases que representaven, com per exemple la fàbrica de tintes de Ch. Lorilleux et Cie. O de la casa Marinoni, per exemple. En aquest cas, també hi hem de veure una doble intencionalitat publicitària.
- l) Novetats bibliogràfiques. En la majoria de revistes no només s'anunciaven les noves publicacions, col·leccions i manuals que sortien a la venda, sinó que també es dedicava algun apartat a descriure impresos de tot tipus que les diferents impremtes i litografies feien arribar a la administració de la revista: cartells, calendaris, prospectes, làmines, llibres, etc.

Totes aquestes informacions i notícies es distribuïen a cada revista en diferents seccions, de tal manera que cada una tenia les seves, incorporant o canviant depenent de la demanda dels seus subscriptors⁹⁰. El *Correo Tipográfico*, per exemple, a part de contenir les notícies i articles principals, tenia seccions com la «Correspondencia de París», «Nuestros grabados», en la qual es descrivien els gravats apareguts a cada número⁹¹, «Variedades», en la que es recollien notícies de diferent tipus o la «Crónica», on es recopilaven notícies procedents de diferents països de tot el món relatives al sector de la impremta. Una secció molt destacada

⁸⁹ Es tracta d'articles similars als que podem trobar a les revistes obreres ja mencionades i exposades al capítol dedicat als professionals.

⁹⁰ A l'Annex 5 hi ha les taules de continguts completes de tots els números que hem pogut consultar de les capçaleres barcelonines estudiades.

⁹¹ Pràctica habitual a les revistes il·lustrades de l'època com *La Ilustración*, publicada per Luis Tasso.

d'aquesta revista era la de «Bibliografía», present quasi des del primer número, en la qual, com hem anunciat, es descrivien les obres que feien arribar els subscriptors a l'administració amb la finalitat d'aparèixer a la revista i així gaudir d'una publicitat afegida. És una secció que dona molta informació sobre la producció i els avenços reals que es produïen a Catalunya a través d'edicions o impresos que, tot i no haver arribat fins als nostres dies, apareixen descrits molt detalladament. A AISAL, per exemple, podem destacar una secció amb caràcter de consultori destinada a resoldre problemes, dubtes i consultes enviades pels lectors i també una altra titulada «La musa tipogràfica», en la qual es recollien peces literàries de tema tipogràfic en forma de poema. Entre ells, destaca el curiós «Amor Tipográfico» de Eladio Fernández Diéguez:

Amor tipográfico
Epístola
Dejaron sus *formas* bellas
En mi amante corazón,
Una imborrable *impresión*,
Unas firmísimas *huellas*.
Y por su memoria grata
— Que para mí nada ahuyenta —
Cuando trabajo en la *imprensa*,
Cometo más de una *errata*.
Yo (no la quiero engañar)
Soy un *molde empastelado*,
Un *rodillo* estropeado,
Línea sin justificar!
Soy... un pastel; sí, señora,
Y solo ejerce *presión*
En mi pobre corazón,
Su figura seductora
(Con estas *tintas* sombrías
No se desanime ustedé,
Luz de mis ojos, por qué
Todas son *viñetas* mías)
Ustedé, en cambio, es una *obra*
Que en la *caja baja*... y la *alta*,
Ni una perfección le falta,
Ni un solo detalle sobra.
Y aunque hay tal desigualdad,
Levanto mis pretensiones
Con las *justificaciones*
Que me presenta su bondad.
Y pues mi amor acomete
Esta empresa sin tardanza
¡Déle ustedé alguna esperanza
A Manolo Chivalete!

Coruña, 1891. Eladio Fernández Diéguez
(*AISAL*, VIII-1891: 3)

Un poema que buscava jugar amb el vocabulari tipogràfic, marcant amb cursiva tot el lèxic específic, tal i com es reproduïx a la cita. Així mateix, en totes les revistes sempre hi havia una secció denominada «Noticias» o «Miscelánea» ubicada al final, just abans dels anuncis de col·locació i els anuncis publicitaris, en les quals es recopilaven notícies breus de tot tipus amb informacions procedents de diversos països.

5.1.3. Procedència de la informació i relacions internacionals

Un element clau a tenir en compte a l'hora d'analitzar el paper que van tenir aquestes publicacions en l'arribada de novetats tècniques al país –deixant de banda el contingut en sí– és el de l'autoria o les fonts de les quals es nodrien les administracions de les revistes per a redactar els diferents articles. A més a més, la seva anàlisi ens permetrà posar de manifest els fluxos d'informació i la relació existent entre els professionals barcelonins i els professionals estrangers a través de l'intercanvi de revistes tipogràfiques, pràctica molt habitual a l'època.

Hem basat la nostra anàlisi en 130 números consultats de les quatre revistes tipogràfiques presentades, conservats a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, a la Biblioteca de Catalunya i a la Biblioteca Pública Arús⁹². Hem comptabilitzat un total de 728 articles, sense incloure les notícies breus de les seccions de crònica, varietats, miscel·lània i notícies i els hem dividit en cinc grups o casuístiques diferents:

1. Textos d'elaboració pròpia firmats, ja sigui com a editorial, amb el nom complet, les inicials o un pseudònim.
2. Textos sense firma dels quals es desconeix l'origen. Podria tractar-se d'articles d'elaboració pròpia o de transcripcions d'altres publicacions sense citar-les.
3. Reproduccions de capítols íntegres d'un llibre o manual.
4. Articles extrets d'altres publicacions però sense especificar la font.
5. Articles extrets d'altres publicacions, la majoria de les quals estrangeres, citant-ne la font.

⁹² Aquesta anàlisi va ser presentada, en un primer estadi, a les XVII Jornadas de Trabajo de la Asociación Española de Bibliografía, celebrades el 28 i 29 de novembre de 2016 a la Biblioteca Nacional de España per l'autora d'aquesta tesi doctoral.

Taula 23. Autoria i citació a les revistes tipogràfiques de Barcelona

Revista	Núm. articles	Firmat	No firmat	Reproducció íntegra	Còpia sense citar la font	Còpia citant la font
<i>CT i CTL</i>	601	134 (22,3%)	282 (46,9%)	42 (7%)	8 (1,3%)	135 (22,5%)
<i>AISAL</i>	56	17 (30,4%)	35 (62,5%)	0	0	4 (7,1%)
<i>AIOCT</i>	50	11 (22%)	31 (62%)	3 (6%)	0	5 (10%)
<i>RGILE</i>	21	2 (9,5%)	14 (66,7%)	4 (19%)	0	1 (4,8%)
Total	728	164 (22,5%)	362 (49,7%)	49 (6,7%)	8 (1,1%)	145 (20%)

Com es pot observar a la Taula 23, a totes les revistes la majoria d'articles (un 49,7%) apareixen sense firmar, fet que podria fer-nos pensar que eren d'elaboració pròpia, tot i que el més probable, per la seva estructura i contingut, és que es tractés de notícies copiades o traduïdes d'altres revistes tipografies estrangeres o, fins i tot, d'algun manual. Els articles firmats ocupen la segona posició, amb un 22,5% del total, mentre que els capítols copiats íntegrament d'un manual citat o els articles en els quals es menciona que provenen d'una altra publicació però sense especificar quin, queden reduïts a un percentatge molt baix (el 6,7% i l'1,1%). En canvi, la presència d'articles copiats citant la font, procedents en la majoria de casos de revistes tipogràfiques estrangeres, és notable en tots els casos (20%). Cal remarcar que, en algunes ocasions, les revistes barcelonines també copiaven algun article de revistes espanyoles, com *La Crónica* de Richard Gans a Madrid o *La Revista Tipográfica*, publicada per Chombur, Caballero y C.^a de Madrid i Bilbao, però es tracta de casos molt excepcionals. En la gran majoria d'aquests articles, es transcrivien i traduïen notícies procedents de publicacions estrangeres, pràctica molt habitual a tot Europa, encara que algunes revistes no hi estaven d'acord. És el cas de la revista *AISAL*, que en el seu primer número s'exposava:

Nuestras pretensiones, nuestros deseos, se reducen a uno: identificarnos con los tipógrafos españoles, y en términos sencillos, pero con la posible claridad y precisión, sostener el periódico a satisfacción del mayor número. No entra en nuestro propósito alimentarnos con traducciones de buena literatura técnica extranjera, no siempre adecuada a las necesidades de nuestro país, antes preferimos un escrito de interés técnico, simple y llano, pero que sea útil a los lectores. (*AISAL*, I-1891: 4)

La seva intenció era diferenciar-se de les pràctiques d'altres revistes com el CT, el qual publicava un gran nombre d'articles procedents de publicacions estrangeres.

La marcada presència de revistes estrangeres a les publicacions barcelonines ens fa reflexionar sobre si la còpia dels seus articles era l'única manera de vehicular l'arribada de novetats tècniques, la majoria desenvolupades a l'estranger, o si, en canvi, hi havia una incapacitat de generar contingut propi per part dels professionals del sector a Espanya. En qualsevol cas, aquesta presència és la prova irrefutable de dos fets. El primer, l'existència de relacions internacionals establertes entre els professionals espanyols i estrangers del sector gràfic a través de l'intercanvi de números i de visites a les redaccions. I el segon, la voluntat d'estar al dia de totes les novetats que arribaven de fora i de tots els nous periòdics tipogràfics que anaven sorgint arreu del món.

Hem comptabilitzat un total de 65 revistes tipogràfiques especialitzades citades o copiades a les revistes barcelonines analitzades, pertanyents a 12 països diferents, tal com mostra la Taula 24.

Taula 24. Revistes tipogràfiques d'origen dels articles

Alemanya	Itàlia
<i>Deutsche Buchdrucker Zeitung</i>	<i>Archivio tipografico</i>
<i>Franckfurt Zeitung</i>	<i>Il Tipografo</i>
<i>Freie Künste</i>	<i>L'Arte della Stampa</i>
<i>Fur Buchdruckerkunst</i>	<i>La Tipografia Milanese</i>
<i>Journal für Buchdruckerkunst</i>	<i>Senefelder</i>
<i>Papier Zeitung</i>	<i>Typografo fiorentino</i>
<i>Schweizerische Buchdrucker-Zeitung*</i>	
Argentina	
<i>La Noografía</i>	
Austràlia	
<i>Journal Typographique de l'Australie</i>	Mèxic
Àustria	<i>La Revista Tipográfica</i>
<i>Oesterreichische Buchdrucker-Zeitung</i>	Regne Unit
Bèlgica	<i>British and Colonial Printer</i>
<i>À nos confrères</i>	<i>Colonial Printer's Register</i>
<i>Typographe</i>	<i>Printer and Stationer Review*</i>
	<i>Printing Times and Lithographer*</i>
	<i>The British and colonial printer and stationer</i>
	<i>The Printer's Register</i>
	<i>The Printing Times</i>

Estats Units	
<i>American Model Printer</i> <i>Pawrucket Gazette and Chronicle</i> <i>Periódico de los Tipógrafos de Nueva-York</i> <i>Popular Science</i> <i>Printer's and Lithographer's Weekly Gazettes</i> <i>Scihner's Monthly*</i> <i>The Paper Trade Journal</i>	
França	Rússia
<i>Annales de l'Imprimerie</i> <i>Bulletin de l'Imprimerie</i> <i>Bulletin de l'Imprimerie et de la Librairie</i> <i>Bulletin de la Chambre Syndicale</i> <i>Bulletin de la Papeterie</i> <i>Chronique de l'Imprimerie</i> <i>Gutenberg-Journal</i> <i>Intermédiaire des imprimeurs</i> <i>Journal de l'Imprimerie*</i> <i>L'Imprimerie</i> <i>La Papeterie</i> <i>La Typographie Française</i> <i>Moniteur de la Photographie*</i> <i>Papier Industrie</i> <i>Paris Photographe</i> <i>Petit Journal</i> <i>Revue des Arts Graphiques</i> <i>Typologie-Tucker</i> <i>Unité Sténographique*</i>	<i>Revista de las Artes Gráficas</i>
	Suïssa
	<i>Le Gutenberg</i>
	Lloc de publicació desconegut
	<i>Litographia Organ</i> <i>The paper world</i>

*Publicacions de les quals no hem pogut confirmar la seva procedència

Podem afirmar que les publicacions barcelonines rebien una major influència de les revistes franceses, entre les quals destaquen *L'Imprimerie*, el *Bulletin de l'Imprimerie* i el *Gutenberg-Journal*, tot i que també trobem una gran presència de revistes britàniques com *The Printer's Register*, *The British and Colonial Stationer* o *The Printing Times*, de revistes alemanyes com *Deutsche Buchdrucker Zeitung*, i de revistes italianes com *L'Arte della Stampa*, *Il Tipografo* i *Senefelder*. En la majoria d'ocasions, els articles procedents d'aquestes publicacions es reproduïen a les revistes barcelonines amb molt poca diferència de temps, però, en alguns casos, passaven mesos des que sortia l'article original fins que es reproduïa a Barcelona, fet que podria indicar que hi havia articles de tipus pràctic o teòric que es reservaven per ser publicats en números mancats de continguts.

En qualsevol cas, l'intercanvi de números amb altres revistes tipogràfiques estrangeres ens mostra, d'una banda, la voluntat de ser internacionals i de voler

equiparar-se als països capdavanters en matèria d'arts gràfiques; i de l'altra, la importància que van tenir per a l'arribada i la difusió de novetats tècniques dins de l'àmbit espanyol, amb la ciutat de Barcelona al capdavant. No obstant això, no podem oblidar el seu altre gran propòsit, el d'actuar com a òrgan publicitari de la casa que el publicava, amb la finalitat de vendre els seus propis productes i els dels seus representats.

5.1.4. La funció publicitària de les revistes

Tal com s'anunciava als propòsits del primer número de AISAL citat anteriorment, «es el primero, dar a conocer las novedades de la Casa, a los señores impresores, y además tenerles al corriente del movimiento general del Arte y ramos anexos» (*AISAL*, I-1891: 4). Els editors d'aquestes revistes es dedicaven, majoritàriament, a la venda de tipus d'impremta i maquinària, ja fos pròpia o dels seus representats, encara que també oferien eines, tintes i tot allò necessari per a la fabricació del llibre o d'un imprès.

Els anuncis publicitaris no es limitaven a aparèixer aïllats a l'última pàgina de la revista, com era habitual en les publicacions periòdiques de l'època, sinó que estaven presents en tot el número, de manera més o menys explícita, per a crear un producte íntegrament publicitari. D'una banda, trobem anuncis al final de la publicació, ocupant des de les dues últimes pàgines fins a les vuit últimes. Es tracta d'anuncis a pàgina completa, a mitja pàgina, a quarto o inferior, compostos amb diferents tipografies, orles i vinyetes, en algunes ocasions a dues tintes i, en la majoria de casos, contenint motius il·lustrats, sobretot en els anuncis de maquinària, en els quals es reproduïa el nou model amb tot luxe de detalls (Fig. 23). Aquest tipus d'anuncis també els podem trobar a la primera pàgina d'alguns números del CT en forma de frontispici amb una gran orla i diverses vinyetes emmarcant el títol de la publicació i l'anunci (Fig. 24).

Fig. 23. Pàgina d'anuncis de la *Revista general para impresores, litógrafos, encuadernadores y ramos anexos*, 14, 31-VII-1891: 4.

Fig. 24. Portada de *El Correo Tipo-litográfico*, 83, III-1884.

En el cas dels òrgans de foneries tipogràfiques com la que estava dirigida per Ceferino Gorchs o la de la foneria del Sucesor de Antonio López, s'insertien làmines amb una nova tipografia, nous filets o vinyetes, com si es tractés d'un catàleg, ocupant tota la pàgina central de la publicació. En alguns números també s'incorporaven en forma de suplement solts i en altres, s'insertien al mig del text per a exemplificar composicions (Fig. 25).

Fig. 25. *Correo Tipográfico*, 153, V-1890: 10-11.

D'altra banda, s'utilitzaven altres mecanismes més subtils per a publicitar el seu producte, com les referències sobre els materials utilitzats per a imprimir la revista. Al CTL, per exemple, podem llegir en tots i cada un dels números «El presente número va impreso con tinta de la fábrica de Ch. Lorilleux y C.^a», just sota de la capçalera, fent propaganda del producte d'un dels seus representats. Una altra manera d'anunciar els seus productes era incloure'ls en forma de text en alguna de les seccions de la revista. Els trobem en forma de petits articles descrivint una nova màquina que casualment estava a la venda als magatzems de la casa, en forma d'entrevistes realitzades a ells mateixos o en forma de veritables publireportatges sobre les cases que representaven, com les cròniques titulades «Una visita a la casa Marinoni» o «La fàbrica de tintes Lorilleux». I fins i tot podem trobar seccions creades especialment com a pretext per a fer publicitat com la titulada «Consejos útiles para los señores impresores publicados en el calendario de la casa Ch. Lorilleux y C.^a».

En definitiva, la revista era concebuda com un catàleg comercial integral on s'exposaven tots els productes oferts per la casa que la publicava o com a repertori de la gran varietat d'elements tipogràfics que posseïen, en el cas de les foneries tipogràfiques. Cada número incorporava tipografies, filets, vinyetes, caplletres i un llarg etcètera d'elements que anaven variant, per mostrar la gran oferta de novetats i així atreure als possibles clients. Un exemple molt clar és la introducció al mercat de les lletres siluetes Cok per part de Ceferino Gorchs. Al número 153 del CT, apareix una làmina anunciant aquesta nova tipografia i un breu escrit descrivint-la (Fig. 26), i al número següent ja podem veure la seva aplicació a les caplletres de cada secció, com a mostra de la utilització del nou producte.

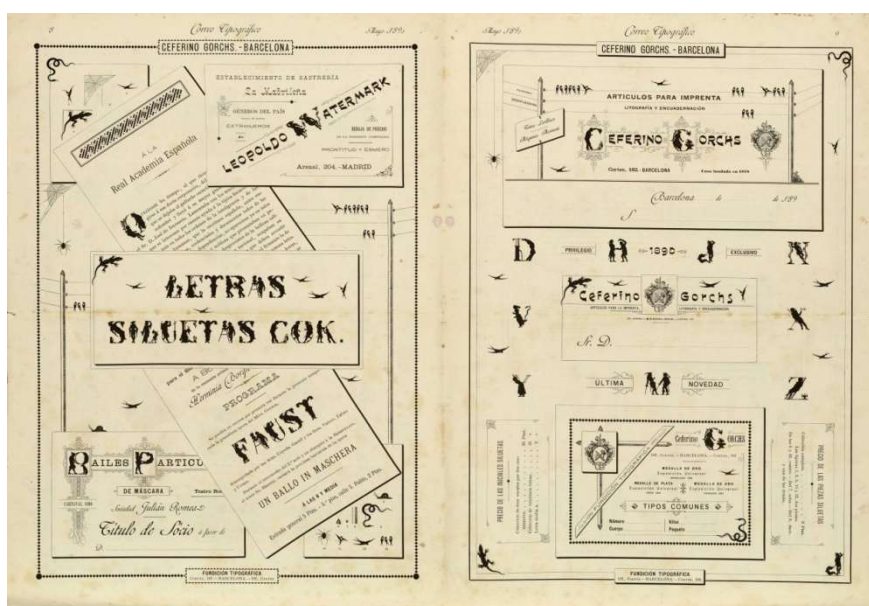

Fig. 26. Correo Tipográfico, 153, V-1890: 13.

Totes i cada una d'aquestes revistes, doncs, actuaven com a catàleg dels productes que es podien trobar a diferents establiments barcelonins, ja fossin d'elaboració pròpia o d'importació de cases estrangeres. Per exemple, al CT i al CTL hi podem trobar molta publicitat de la fàbrica de tintes francesa de Ch. Lorilleux y C.^a i de les cases de maquinària Marinoni, Alauzet i E. Ravasse, també franceses. Hi trobem altres cases americanes com la de F. M. Weiler, alemanyes com la de W. Ferdinand Heim i angleses com J. M. Powell & Sons, entre moltes altres. Pel que fa a la venda de tipus, n'anunciaven de propis però també eren representants dels parisencs Gustave Mayeur i de Berthier et Cie. i de l'alemany Otto Weisert, entre altres. Ocasionalment també hi havia algun anunci relatiu a algun establiment de Barcelona, com el d'Enrique Fonquerni, dedicat als procediments fotomecànics, especialment a la zincografia.

La revista RGILE, en tant que òrgan de A. Steinhausen, contenia majoritàriament anuncis amb els seus productes. Tot i així, hi podem trobar propaganda d'altres cases com la fàbrica de tintes alemanya Rometsch & C.^a, la fàbrica de màquines de Karl Krause de Leipzig, o la de A. Stöffler de Stuttgart. També hi trobem anunciades cases espanyoles com el magatzem de materials per a la impremta de Y. Benítez de Cádiz, l'establiment d'Esteban Falces a Barcelona o la indústria paperera de Font Matheu hermanos, també a Barcelona.

Pel que fa a la AIOCT, majoritàriament hi trobem anuncis del Centro Tipográfico Frey, Bofill y C.^a, l'editor de la revista, però també hi apareixen els seus representats, com el fabricant alemany de planxes gravades A. F. Barthel. En aquesta publicació hi apareix publicitat d'algunes publicacions relatives al sector de la impremta com el *Manual de Tipografía Española* de José Famades (1882). Finalment, a la AISAL hi trobem una gran quantitat d'anuncis de la foneria tipogràfica dels Sucesores d'Antonio López, els editors de la revista. Hi trobem, també, anuncis de cases alemanyes com la constructora de maquinària Rich. Otto Krüger i la francesa Charles Barre, a més a més de cases barcelonines com el fabricant de tintes José Bosch, Vicent y C.^a, el fabricant de clixés d'estereotípia i galvanoplàstia Antonio Vidal o la fàbrica de sobres La Honradez, entre altres.

Les revistes tipogràfiques, doncs, van esdevenir un primer mitjà de difusió del sector pel que fa a l'arribada de novetats de tot tipus. Tot i que van ser concebudes com a òrgans publicitaris integrals, no hem de menystenir el seu altre gran objectiu: la difusió de les novetats del sector i de coneixement tècnic. La infinitat de tècniques desenvolupades durant la segona meitat del segle XIX, derivades de l'experimentació de cada professional –sobretot en el camp de les tècniques de reproducció fotomecàniques–, no podia ser recollida pels manuals i codis publicats dins dels circuits editorials tradicionals. Per aquest motiu, hem d'entendre aquestes revistes tipogràfiques com a una extensió dels manuals tipogràfics que, a part de contenir els coneixements bàsics de la tècnica tipogràfica clàssica dels

tractats, incorporaven un contingut més pràctic i una visió més subjectiva de l'ofici. En aquestes revistes hi van quedar plasmades les impressions, opinions i preocupacions dels professionals, convertint-se en una eina molt més útil i actualitzada que satisfesia les necessitats reals del sector.

A més a més, el fet de tractar-se d'una publicació periòdica assegurava el fet d'arribar a un públic molt més ampli, ja que el seu preu era més baix que el dels manuals editats en forma de llibre. D'altra banda, la seva circulació entre els professionals del sector, no només espanyols sinó també a nivell internacional, es fa evident mitjançant la pràctica de l'intercanvi de números amb altres publicacions, mostrant una clara voluntat d'internacionalització i d'estar al dia a través de la creació de vincles i d'un flux d'informació constant amb les publicacions estrangeres. Amb la distribució d'aquestes revistes es va assolir un primer grau de visibilitat dins del mateix sector, que culminaria amb la publicació de la *Revista Gráfica*, l'òrgan oficial de l'Institut Català de les Arts del Llibre, una institució fundada el 1898 que aplegaria a una gran quantitat de professionals del sector.

El primer número de la *Revista Gráfica*, publicat l'any 1900, marcaria un canvi significatiu dins el panorama de les revistes tipogràfiques i dels butlletins especialitzats del sector, ja que no es tractava d'un *house organ* que tenia la finalitat de vendre uns productes, sinó d'una publicació editada des d'una institució consagrada a les arts gràfiques. És la primera revista en la qual trobem contingut exclusivament d'elaboració pròpia per part dels membres del mateix Institut i el volum va ser imprès com a una obra exemplar per a mostrar la qualitat dels seus artífexs. L'arribada de les noves tècniques de reproducció gràfica o dels nous corrents estilístics no només quedava recollida en forma d'articles, sinó que es posava de manifest en els anuncis inclosos com a suplement, en els quals es detallava la tècnica i els materials emprats per a la seva estampació. Tot el volum va ser concebut com a una mostra de proesa tècnica i de coneixement dels que serien els protagonistes del sector gràfic del canvi de segle.

No obstant l'aparició d'aquesta publicació, les revistes tipogràfiques enteses com a *house organ* amb el doble objectiu de vendre productes i de difondre coneixement tècnic van continuar publicant-se fins ben entrar el segle XX, moment en què també trobem publicacions com l'*Anuario Tipográfico Neufville* (1911-1922) o la *Crónica Poligráfica* (1920-1925) a la ciutat de Barcelona.

5.2. La publicitat impresa

Com qualsevol altre sector industrial i comercial, la indústria i els professionals de les arts gràfiques es van veure obligats a crear un aparell publicitari per tal de diferenciar-se de la resta i destacar el seu producte als ulls de la societat barcelonina del moment, el possible client. D'una banda, es van anunciar a través de la premsa diària i d'altres publicacions periòdiques de l'època com revistes

il·lustrades, diaris d'avisos i anuncis i guies de la ciutat. I de l'altra, a partir d'un seguit d'impresos de caràcter comercial i publicitari, ens els què el sector va anar desenvolupant una iconografia pròpia que identificaria l'ofici a partir d'uns elements molt concrets. Tot i així, cada un dels establiments va intentar crear la seva pròpia imatge, la seva pròpia «marca», per tal de reclamar l'atenció del client i fer-se visible dins el panorama comercial de la ciutat.

Hem de tenir en compte que els impresos publicitaris i comercials de la indústria gràfica tenien la particularitat d'esdevenir una mostra en si mateixos de la producció de cada establiment. Aquests petits impresos, doncs, permetien mostrar al possible client les possibilitats que podien oferir, tant pel que fa a la tècnica, a la composició o a la tipografia, com pel que fa a la il·lustració, convertint-los en una mostra tangible de la seva feina. Per aquest motiu, les impremtes i de litografies hi van plasmar la seva millor qualitat o hi van exhibir el seu producte estrella i les seves especialitats. Tot i això, no podem menystenir la gran quantitat d'informació que ens proporcionen tant anuncis com impresos respecte als canvis d'adreça, els canvis de noms, les línies successòries i els serveis que oferien aquests establiments, informació que hem utilitzat per completar el directori descriptiu del bloc III d'aquesta tesi doctoral.

Al llarg de la investigació hem localitzat, d'una banda, més de 500 anuncis publicats en 34 capçaleres barcelonines, entre les quals destaquen premsa diària, diaris d'anuncis i avisos i revistes il·lustrades⁹³, i en 35 guies de la ciutat de Barcelona⁹⁴. I de l'altra, més de 400 impresos comercials i publicitaris d'impremtes i litografies actives a Barcelona durant la segona meitat del segle XIX, que han servit per constatar, d'una banda, la seva gran varietat tipològica i, de l'altra, la presència d'una iconografia pròpia que definiria i identificaria l'ofici de manera específica. Aquest apartat només pretén ser una petita mostra de tot aquest corpus publicitari, part del qual es podrà consultar, també, al directori descriptiu del bloc III en forma d'imatge.

5.2.1. La presència a la premsa barcelonina: l'anunci

La premsa va esdevenir el gran suport de la publicitat espanyola del segle XIX. Durant el segle XVIII i principis del segle XIX, les publicacions periòdiques com les *Gacetas*, els *Correos* o els primers diaris vivien dels subscriptors i, per tant, la inserció d'avisos i anuncis era gratuïta, ja que es considerava un avís informatiu. A partir de la dècada de 1820, però, començarà a aparèixer l'anunci publicitari de pagament a Espanya, establint una diferència entre allò que es considerava d'utilitat pública i allò que es considerava d'utilitat privada. El primer diari que va

⁹³ Es pot consultar la relació completa de publicacions periòdiques consultades a l'apartat 1.4 de la bibliografia.

⁹⁴ Es pot consultar la relació completa de guies de la ciutat consultades a l'apartat 1.3 de la bibliografia.

començar a incloure aquest tipus d'anunci fou el *Diario de Avisos de Madrid* el 1825 i a Barcelona, el *Diario de Barcelona* va començar a fer-ho a partir de 1838 (Montero, 2010: 34-41; Pérez, 2001: 19-28). La publicitat es va convertir en una via de finançament fonamental pels diaris, que havien de fer front a les grans inversions en tecnologia necessàries per a tirar endavant un diari modern. L'adquisició de nova maquinària va permetre augmentar les tirades i, per tant, arribar a més lectors, fet que convertia els diaris en un mitjà molt atractiu pels anunciants que, al seu torn, permetien rendibilitzar el cost de la inversió en tecnologia. Així doncs, la premsa i la publicitat van desenvolupar-se al llarg del segle XIX en una relació simbiòtica imprescindible per a la seva mútua existència (Eguizábal, 1998: 135-136).

A partir de la segona meitat del segle XIX, els anuncis van deixar de ser un ingrés ocasional per a convertir-se en un ingrés regular i d'aquesta manera van començar a proliferar les capçaleres deslligades d'interessos partidistes i completament finançades per la publicitat de fabricants i comerciants. És en aquest moment quan comença a crear-se l'anomenada «quarta pàgina», lloc que es reservava per a la inserció d'anuncis i que habitualment coincidia amb l'última pàgina de la publicació. De mica en mica els reclams es començaran a inserir en llocs més preferents com la primera pàgina o intercalats entre el contingut de la publicació, sempre amb l'objectiu de cridar l'atenció del possible client a través de diferents recursos, tant tipogràfics com iconogràfics.

A partir de la dècada de 1870, la publicitat a la premsa va experimentar un nou impuls degut a la creació de les primers agències publicitàries com la de Rafael Roldós, fundada el 1870 a Barcelona⁹⁵. Aquestes no només es dedicarien a fer d'agència de contractació d'anuncis, sinó que van començar a elaborar anuncis amb un mínim de caràcter creatiu que les convertiria en un servei imprescindible per a molts comerciants. Durant les últimes dècades del segle XIX, doncs, la premsa i altres publicacions periòdiques com les revistes, cada vegada més populars, es va convertir en un dels suports preferits per anunciants i agències, que l'omplirien de reclams cada vegada més vistosos per tal de persuadir al client.

Els establiments d'arts gràfiques no es van fer tan presents en la premsa diària com els sectors del tèxtil, l'alimentari, el de begudes o el de productes d'higiene femenina, per exemple. Tot i això, els tallers d'impremta i litografia hi són presents des de pràcticament l'inici de la incorporació dels anuncis de pagament als diaris. Aquests primers anuncis eren purament tipogràfics i de caràcter totalment redaccional, ja que pràcticament no es podien distingir de qualsevol altra notícia del diari. Ocupaven l'espai corresponent dins de les columnes i no empraven recursos com la utilització de diferents cossos de lletra o de diferents tipografies

⁹⁵ Carolina Serra ha treballat amb profunditat la figura de Rafael Roldós i la seva influència en el naixement i el desenvolupament de la publicitat a Espanya a la seva tesi doctoral (Serra, 2015a) i en diversos articles (Serra, 2015b i Serra; Martorell, 2018). El 2012 també se li va dedicar una exposició titulada *Publicitat a Catalunya, 1857-1957. Roldós i els pioners*.

per captar l'atenció del client. En moltes ocasions, es tractava d'avisos més informatius que no pas comercials, ja que donaven notícia d'un canvi d'ubicació del taller, d'una nova associació amb un altre impressor o fins i tot de la demanda de personal. És el cas d'un anunci publicat al *Diario de Barcelona* el 14 de febrer de 1848 en el qual podem llegir:

Vicente Torras impresor, participa a sus amigos y al público haberse establecido en la casa núm. 103 piso primero, de la calle de S. Pablo frente del Liceo, a donde ha trasladado su imprenta, ofreciendo en compañía de su socio José Corominas sus servicios ya sea para los ramos de imprenta, litografía, láminas de acero y cobre, y toda clase de encuadernaciones, como también para desempeñar toda especie de comisiones de autores y editores tanto de esta capital como de dentro y fuera del reino, pudiendo contar con su puntual y acreditado desempeño, así en la corrección ortográfica y buen gusto tipográfico, como en la exactitud del trabajo que se les encargue. (*Diario de Barcelona*, 45, 14-II-1848: 725)

O el de l'anunci de l'impressor i litògraf Eugenio Mabon, successor de Bodin, publicat al mateix diari el 1851 avisant que:

tiene el honor de participar al ilustrado público de Barcelona, como al de fuera, que para complacer a muchos de sus parroquianos y satisfacer a todos los pedidos que recibe diariamente, acaba de aumentar su antiguo establecimiento del ramo de la litografía, lo que hasta ahora no había querido hacer. A este efecto ha comprado todo el material del difunto y acreditado Bodin, comprendidas todas las piedras, de consiguiente suplica el señor Mabon a los parroquianos de Mr. Bodin, tengan la bondad de continuarle la misma confianza que guardaban al difunto, persuadido que no tendrán motivos de arrepentirse, que de lo contrarios serán siempre satisfechos, deseando por su parte hacer todo lo necesario para mejorar la litografía y toda vez que los trabajos los permitirán utilizar el grabado, sobre planchas a este ramo, lo que será siempre preferido por los amantes del buen gusto. Deseoso en todos casos de conservar la responsabilidad de sus negocios y trabajos, no puede dejar de advertir a sus parroquianos y otras personas (para evitar equivocaciones como ha sucedido a varios) que su antiguo establecimiento no tiene ninguna relación con la litografía de Mr. Raynolt que acaba de establecerse a su lado. (*Diario de Barcelona*, 37, 06-II-1851: 783)

Poc a poc, aquests anuncis de caràcter totalment redaccional i sense cap voluntat de cridar l'atenció del client aniran incorporant diferents elements com la utilització de diversos cossos de lletra per remarcar els mots «Imprenta» o «Litografía», el nom de l'establiment o paraules clau com «prontitud, economía, baratura, perfección, puntualidad», etc. Al mateix *Diario de Barcelona* hi trobarem anuncis d'aquest tipus a partir de la dècada de 1860, com el de la Litografía Moderna (Fig. 27).

Fig. 27. Anunci de la Litografía Moderna. *Diario de Barcelona*, 110, 08-IV-1862: 5493.

Un altre recurs molt emprat serà la utilització de diferents famílies tipogràfiques així com negretes, cursives i altres elements tipogràfics que ajudaran a configurar l'espai de la pàgina com els requadres, les orles o els filets de tot tipus. En són exemples els anuncis de la Litografía de Juan Bastard, amb la utilització d'una tipografia de fantasia per destacar-ne el nom (Fig. 28); el de la impremta de Luis Tasso Serra, en el qual es remarca la paraula «CARTELES» (Fig. 29); el de la impremta Vidal Hermanos, en el què s'ha utilitzat l'ús de filets com a element decoratiu així com una tipografia molt del gust de finals de segle (Fig. 30); o el de l'impressor A. López Robert, en el qual s'han utilitzat orles i vinyetes tipogràfiques per a emmarcar l'anunci i fer contrast amb la tipografia emprada (Fig. 31).

Fig. 28. Anunci de la Litografía de J. Bastard. *La Unión de Contribuyentes*, 91, 27-V-1883: 4.

Fig. 29. Anunci de la impremta de Luis Tasso Serra. *La Unión de Contribuyentes*, 3, 05-VII-1881: 4.

Fig. 30. Anunci de la Imprenta Vidal Hermanos. *Diario mercantil*, 2901, 06-I-1895: 6.

Fig. 31. Anunci d'A. López Robert, impresor. *Anuario Riera*, 1897.

La col·locació de l'anunci dins de la pàgina també esdevindrà un recurs compositiu per cridar l'atenció ja que en algunes ocasions, els reclams es col·locaven de manera vertical, invertint el sentit de la lectura per obligar al lector a fixar-s'hi i a llegir-lo. Aquesta pràctica va ser molt habitual en els diaris dedicats exclusivament

a la publicació d'anuncis i avisos, com *El Anunciador Catalán*, *El Eco de Barcelona*, *El Anunciador Barcelonés* o *La Unión de Contribuyentes*. En aquest últim, publicat entre 1881 i 1896, fins i tot es dedicava una secció exclusivament per a establiments d'arts gràfiques, primer sota el nom de «Sección de Litografía e Imprenta» i més endavant amb el nom de «Sección de Litografía» o «Litógrafos». En aquesta secció hi hem pogut localitzar anuncis d'una gran quantitat d'establiments com les litografies de Pablo Mallofré, Isidre Bages, la Viuda de Labielle, Jaime Trinxé, J. Alier, J. Bastard, Miguel Vidal, Eduardo Esquibel, la Litografía Catalana de I. Arce, Jaime Viñals, Primitivo Cairell, Jaime Viñals, etc.; les tipografies de Luis Tasso Serra i la Hispano-Americana; i altres establiments com fàbriques de llibres ratllats, enquadernadors, tallers de fotogravat i un llarg etcètera.

La col·locació del text, doncs, podia esdevenir un reclam en sí mateix, de la mateixa manera que l'ús de diferents figures geomètriques, com l'anunci dels impressors Pujol y Solé (Fig. 32), i de la utilització en negatiu del color, emprant el negre com a fons per ressaltar el text en blanc, com el del taller de fotogravat i fototípia de J. Castro-Nuño (Fig. 33).

Fig. 32. Anunci de Pujol y Solé, impressores. *La Propaganda*, 3, 18-VI-1891: 2.

Fig. 33. Anunci de J. Castro-Nuño. *Anuario Riera*, 1899.

En algunes ocasions l'estratègia per captar l'atenció del lector no venia marcada per la composició formal ni pels elements iconogràfics sinó pel missatge. Alguns anuncis no ressaltaven el nom de l'establiment sinó que buscaven la interpel·lació directa del client. És el cas d'un anunci de la Litografía Viñes Hermanos que comença amb la frase «Interesante á los comerciantes» (*La Publicidad*, 24-V-1879); un altre de Luis Tasso Serra dirigit «a las empresas navieras» que anuncia cartells de grans dimensions (*La Ilustración*, 05-VI-1881: 256); o un altre de la litografia de Primitivo Cairell que, a banda d'estar col·locat en sentit vertical dins de la pàgina, comença per un destacat titular en negreta que reclama «OJO, LICORISTAS» per fer-los saber que la casa havia incorporat 12 dissenys o dibuixos nous a la seva

extensa col·lecció d'etiquetes per ampolles de vins i licors (*La Unión de Contribuyentes*, 94, 17-VI,1883: 4).

En moltes publicacions periòdiques de l'època era habitual que s'oferissin el serveis d'impremta per part del diari mitjançant un petit anunci col·locat just abans del peu d'impremta. És el cas de *La Catalana*, en el qual s'hi pot llegir «En la redacción de este periódico se admiten toda clase de impresiones de esquelas, circulares, estados, etc., a precios convencionales» (*La Catalana*, 9, 10-IV-1852);

Fig. 34. Anunci de la impremta La Publicidad. *La Publicidad*, 11-VIII-1893.

del *Diario Mercantil* en el qual s'anunciava «En la imprenta de este periódico, se hacen toda clase de impresiones a precios muy económicos» (*Diario Mercantil*, 180, 01-VII-1887: 4); o del diari *La Publicidad*, que acabaria fundant un establiment amb el mateix nom i que passaria d'anunciar-se amb la frase «En la imprenta de este periódico se hacen toda clase de impresiones» a incloure el seu propi anunci (Fig. 34). Progressivament,

els anuncis anirien deixant l'última pàgina per començar a ocupar altres llocs dins dels diaris fins a arribar a la primera pàgina, en la qual es destacaven una sèrie de reclams abans de reproduir-hi les notícies. És el cas de *La Publicidad*, en el qual començarem a trobar anuncis a la portada a partir de principis de la dècada de 1880.

A mesura que avançava el segle XIX, es van començar a introduir petites il·lustracions per acompanyar els anuncis i, tot i que no serà habitual, els reclams d'establiments d'arts gràfiques, sobretot de litografies, aniran incorporant l'element icònic en les seves composicions. En un primer moment, servien de complement a la part textual, com en el cas de l'anunci de la Litografia Catalana de I. Arce (Fig. 35), en el qual s'acompanya el text amb una composició feta de medalles de diferents certàmens, un dels elements iconogràfics més utilitzats en la publicitat de l'època; o el de la Litografia Gual, en el qual una figura femenina s'encarrega de cridar l'atenció del lector perquè llegeixi la novetat de la casa, un nou sistema de traspàs de dibuixos sobre tela per brodar-los anomenat «calco Gual» (Fig. 36). Però de mica en mica la part gràfica anirà adquirint més importància fins a acabar constituint la part principal de l'anunci, com en el cas de la Litografia de Ramón Estany, el qual va començar a reproduir una il·lustració al·legòrica al costat d'un text en el qual avisava als seus clients del canvi d'adreça del taller, que acabaria convertint-se en un anunci per si sola (Fig. 37). La imatge mostra un home situat davant d'un tòrcul ensenyant-li una làmina a un nen, envoltats d'eines de litografia com una pedra dibuixada i un roleu d'entintar. I fins i tot en els indicadors o directoris publicats a finals de segle com a l'*Anuario Riera* hi podem trobar anuncis totalment il·lustrats entre les llargues llistes d'establiments

com el de la Litografia d'Utrillo i Rialp S. C., amb un retrat de dona com a element principal (Fig. 38).

Fig. 35. Anunci de la Litografía Catalana de I. Arce. *La Unión de Contribuyentes*, 91, 27-V-1883: 4.

Fig. 36. Anunci de la Litografía de José Gual. *D. N.*, 1888: 15.

Fig. 37. Anunci de la Litografía Barcelonesa de Ramón Estany. *La Tomasa*, 31-XII-1896.

Fig. 38. Anunci de la Litografía Utrillo y Rialp S. C. *Anuario Riera*, 1901.

En algunes ocasions fins i tot s'optava per reproduir directament un dels impresos publicitaris de la casa, com en el cas de la Litografia de M. Campi, que va decidir reproduir la seva targeta comercial a l'*Almanaque del Diario de Barcelona* de 1886 (Fig. 39 i Fig. 40). Aquesta pràctica no serà habitual tot i que sí que ho serà el fet d'utilitzar el mateix clixé o matriu per a diferents diaris i revistes de l'època, com l'anunci de J. Furnells, que el trobem repetit exactament igual en un total de 5

capçaleres diferents. Cosa gens estranya si tenim en compte que J. Furnells es dedicava a la fabricació de clixés tipogràfics.

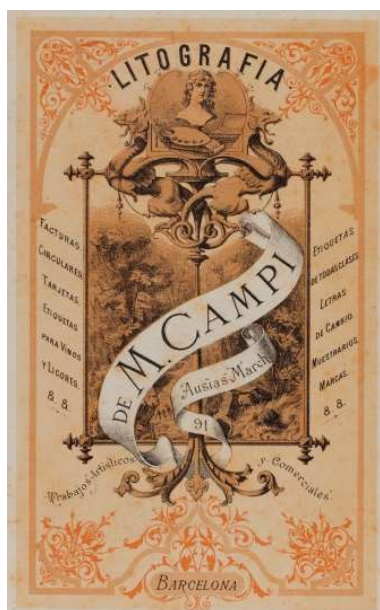

Fig. 39. Targeta comercial de la Litografia de M. Campi. ANC. ANC1-1115-T-2352.

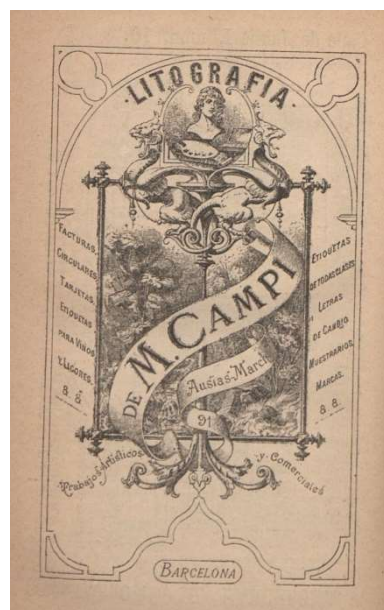

Fig. 40. Anunci de la Litografia de M. Campi. *Almanaque del Diario de Barcelona*, 1886.

A part de la premsa diària i dels diaris d'anuncis i avisos, mica en mica els anuncis es van anar introduint en altres tipus de publicacions periòdiques com les anomenades *Ilustracions* –*La Ilustración*, *La Ilustración Artística*, *La Ilustración Catalana* i *La Ilustración Hispano-Americana*–, en les quals hi trobem anuncis de dos tipus. D'una banda, els anomenats petits anuncis que avui entendríem com els anuncis per paraules, que s'inclouïen en una secció dedicada a les cases destacades; i de l'altra, els anuncis generals habitualment ubicats a l'última pàgina de cada número. D'aquest últim grup hem de destacar la gran quantitat d'anuncis de la impremta de Luis Tasso Serra publicats a *La Ilustración*, tots ells textuals però aprofitant al màxim els recursos que oferien els elements tipogràfics com orles, vinyetes, filets i famílies tipogràfiques per captar l'atenció del client i mostrar-li la gran varietat d'impresos i serveis que oferien: cartells, targetes, factures, prospectes, programes, sobres, talonaris, albarans i un llarg etcètera. En aquest cas, Tasso aprofitava que la revista sortia dels seus tallers per incloure-hi tota la publicitat que considerés oportuna.

En altres publicacions com les revistes de caràcter literari, poètic i artístic, en un origen no s'admetia publicitat a les seves pàgines perquè ho consideraven de mal gust i perquè tampoc la necessitaven, ja que la seva principal font d'ingressos era la subscripció dels seus lectors. Tot i així, cap a finals del segle XIX, els avenços tècnics en el camp de la reproducció gràfica van convertir-les en un mitjà atractiu amb la possibilitat d'imprimir amb color i de reproduir-hi fotografies mitjançant els nous procediments fotomecànics. Els anuncis d'establiments d'arts gràfiques no

hi són gaire presents però n'hem pogut localitzar en algunes revistes de caràcter artístic com *Hispania*, *Quatre Gats* o *Pèl & Ploma*, entre altres.

Fig. 41. Apeles Mestres. Anunci de la Litografia de Hermenegildo Miralles. *Hispania*, 15-IV-1899.

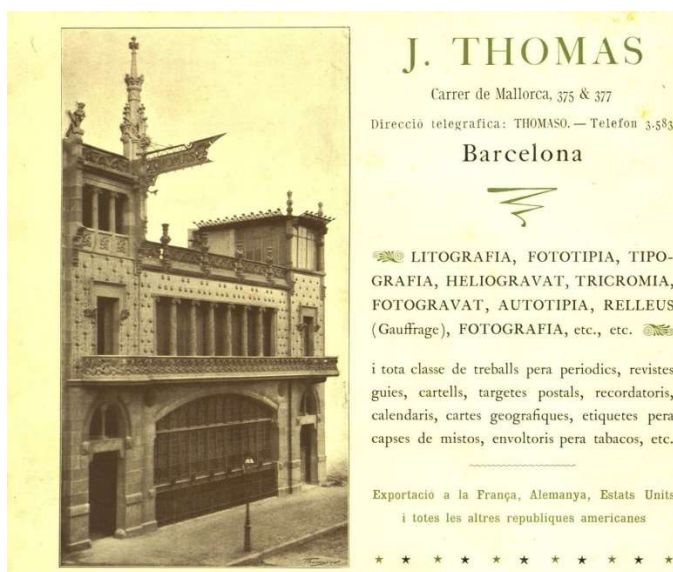

Fig. 42. Anunci de J. Thomas. *Pèl & Ploma*, 31-II-1900.

Als anuncis d'aquestes revistes la imatge exercia un paper predominant, ja fos en forma d'il·lustracions realitzades per dibuixants o artistes reconeguts, com el de la Litografia d'Hermenegildo Miralles firmat per Apeles Mestres (Fig. 41)⁹⁶, o en forma de reproducció fotogràfica, com l'anunci del taller de J. Thomas (Fig. 42), en el qual hi podem veure el seu nou edifici del carrer Mallorca. La millor plasmació de les noves tècniques de reproducció gràfica i del color, però, la trobem en els anuncis inclosos a la *Revista Gráfica*. Al primer número, corresponent a l'any 1900, hi trobem els anuncis de dues maneres: en forma de pàgines soltes intercalades amb els articles amb el nom de «Suplemento», o al final de la publicació en forma d'anuncis.

En el primer tipus d'anuncis és on trobem la imatge com a protagonista indiscutible. Tot i estar segregades del contingut, aquestes làmines exercien d'imatges complementàries a algunes de les explicacions tècniques, ja que al peu de cada anunci hi figurava la tècnica amb la qual havien estat impreses i, en

⁹⁶ L'anunci dissenyat per Apeles Mestres al·ludia a un fet d'actualitat del moment. Porta per títol «La Ciencia aplicada a la Seguridad Pública» i hi podem veure un guàrdia que descobreix amb uns rajos ultramoderns el contingut d'un sac que porta un lladre penjat a l'esquena. A dins s'hi poden veure paquets amb calendaris, cartells, etiquetes i les seves famoses rajoles i a sota, com si fos la llegenda d'una vinyeta humorística s'hi pot llegir «Mira que tiene bemoles este descubrimiento!... Poder ver lo que lleva ahí dentro es garantía sin necesidad de echarle el guante», fent referència al descobriment de la llum ultraviolada i de la seva aplicació científica a través del joc ideat per Mestres. Quiney en detalla el seu contingut a la monografia dedicada a Hermenegildo Miralles (Quiney, 2005: 51).

algunes ocasions, els materials utilitzats –el tipus de paper i les tintes–, convertint-se en un exemple de la gran qualitat que es podia aconseguir amb una tècnica d'impressió determinada. És el cas del suplement de la Tipografia La Académica de Serra Hermanos y Russell –encarregada de la impressió d'aquest número–, en el qual hi trobem reproduïda la imatge que servia de portada del calendari de l'establiment per a l'any 1900 i que, tal com s'especifica a la part inferior esquerra, és un «trabajo tipográfico en siete tiradas obtenido con autotipias y celuloide» (Fig. 43). Aquestes làmines donen una idea de la qualitat tècnica i artística existent als tallers d'arts gràfiques barcelonins del canvi de segle, els quals habitualment comptaven amb la col·laboració d'artistes, dibuixants i litògrafs de renom com Josep Lluís Pellicer, Ramon Casas, Eusebi Planas o Josep Triadó, entre molts altres.

El segon tipus d'anuncis el formen aquells situats a les pàgines finals del volum i que podien ocupar des de la pàgina completa a la mitja pàgina o menys. Generalment estaven impresos a una tinta i l'element iconogràfic esdevenia un complement del text o un simple motiu decoratiu format a partir d'orles i vinyetes tipogràfiques, com es pot apreciar en una d'aquestes pàgines (Fig. 44). Tot i així, el component estètic hi era molt present, sobretot en aquells anuncis a pàgina completa, en els quals la imatge prenia un rol hegemònic incorporant els nous corrents artístics com el Modernisme. És el cas de l'anunci de la Imprenta de Vidal Hermanos, amb una estètica totalment modernista (Fig. 45) o del sorprenent anunci de la impremta de Fidel Giró (Fig. 46). En aquesta revista, els anuncis esdevenien una mostra més de proesa tècnica dels diferents establiments d'arts gràfiques que volien ser reconeguts pels mateixos professionals del sector que formaven part de l'Institut Català de les Arts del Llibre.

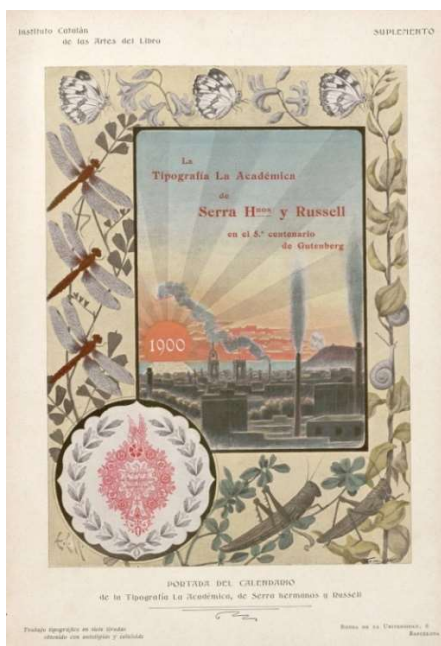

Fig. 43. Suplemento de la Tipografia La Académica de Serra Hermanos y Russell. *Revista Gráfica*, 1900.

Fig. 44. Pàgina amb anuncis de la Imprenta y Litografía de José Cunill i dels impressors Hijos de J. Jepús. *Revista Gráfica*, 1900.

Fig. 45. Anunci de la Imprenta Vidal Hermanos.
Revista Gráfica, 1901-1902: 25.

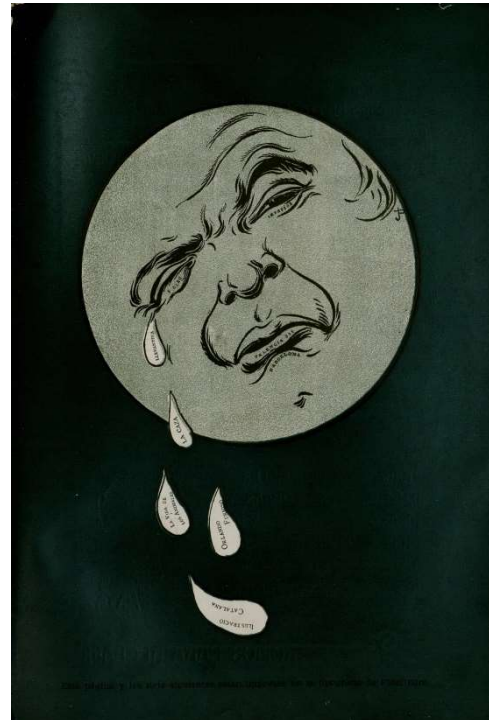

Fig. 46. Anunci de la Imprenta de Fidel Giró.
Revista Gráfica, 1901-1902: 57.

En resum, els anuncis publicats a la premsa i a tot tipus de publicacions periòdiques com les revistes i les guies esdevindran un element fonamental en la configuració de l'aparell publicitari dels establiments d'arts gràfiques. A partir de mitjans del segle XIX començaran a aparèixer primer en forma de textos purament informatius i en un estil molt redaccional, però mica en mica aniran incorporant un conjunt d'elements com la utilització de diferents famílies tipogràfiques, diferents cossos de lletres, negretes, cursives i elements decoratius com vinyetes, orles i filets, que ajudaran a configurar les pàgines d'anuncis per cridar l'atenció del client. Amb el pas dels anys, els avenços tècnics van permetre la incorporació d'altres elements per fer més atractius aquests reclams com la imatge. En un primer moment la trobem en forma de petits gravats per complementar el text però progressivament anirà adquirint més presència fins a convertir-se en protagonista de la publicitat gràcies al desenvolupament de les noves tècniques de reproducció gràfica derivades de la fotografia. En aquest sentit, les revistes de caràcter artístic donen bona mostra dels resultats que se'n podien obtenir i que acabarien culminant amb els anuncis publicats a la *Revista Gráfica*. Els anuncis, però, només eren una part de l'aparell publicitari desenvolupat pels establiments d'arts gràfiques i no els podem entendre sense els impresos comercials i els impresos publicitaris, que acabarien de conformar un corpus publicitari que permet entendre com es mostraven davant de la societat barcelonina de l'època.

5.2.2. L'imprès comercial: la capçalera

Arran dels canvis en la manera de comercialitzar i de distribuir els productes durant la segona meitat del segle XIX, es va fer necessària la creació d'un seguit d'impresos comercials que ajudessin a sistematitzar i a organitzar totes les operacions econòmiques i transaccions comercials. La demanda creixent d'impresos per part dels industrials de tots els sectors va fer que moltes impremtes i litografies es dediquessin exclusivament a la producció d'aquest tipus d'imprès, que englobaria factures, paper de carta, pressupostos, rebuts, sobres, albarans i talonaris, entre molts altres.

Aquest conjunt d'impresos de caràcter comercial recollien un compromís entre dues parts: el proveïdor i el client, en un intercanvi d'igual a igual. Però mentre que d'una banda el client només firmava amb la seva rúbrica, per l'altra l'industrial descobreix que aquell paper imprès es pot convertir en una oportunitat d'afirmació, un espai de comunicació i d'exhibició de les seves capacitats. Aquest espai serà la capçalera, un element que acabarà esdevenint un signe d'identitat de cada establiment, amb una iconografia pròpia i identificadora del sector productiu. La presència d'aquest element, doncs, representava una garantia de servei i una seguretat jurídica (Corazón, 1997). Poc a poc les capçaleres tipogràfiques que contenien només el nom i l'adreça del taller deixaran pas a les capçaleres tipogràfiques configurades a partir de la imatge i de tipografies dissenyades sense la rigidesa dels tipus mòbils i la iconografia passarà d'incloure elements propis de la indústria i del comerç en general a configurar una simbologia i elements propis i distintius de l'ofici tipogràfic i litogràfic.

Cap a la dècada de 1850 serà habitual trobar capçaleres tipogràfiques que encara incorporin elements de tipus cal·ligràfic, com la de la impremta de Juan Oliveres y Monmany (Fig. 47). Amb el pas del temps, però, aquestes es començaran a compondre a partir de la combinació de tipus mòbils i de vinyetes i filets de tot tipus per formar orles decoratives que cridin l'atenció del client.

Fig. 47. Factura de la Librería-Imprenta de Juan Oliveres y Monmany (Librería Militar y Comercial). 1850. ANC, ANC1-1115-T-2352.

Seguint aquests principis podem trobar capçaleres simples, com la de la Imprenta Condal, en la qual a la part central hi trobem el nom i l'adreça de l'establiment, flanquejada a banda i banda per la relació de serveis oferts (Fig. 48). En aquest cas, l'element decoratiu queda reduït a unes petites sanefes decoratives.

Fig. 48. Factura de la Imprenta Condal. 1888. AMCB, Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888.

O capçaleres més complexes com la d'Henrich y C.^a, que a finals de segle encara seguirien utilitzant capçaleres d'estil historicista amb la utilització de tipus de regust medieval amb caplletres il·lustrades i orles decoratives (Fig. 49).

Fig. 49. Factura d'Henrich y C.ª, Sucesores de N. Ramírez y C.ª. 1898. ANC, ANC1-1115-T-2352.

Tal i com hem dit, el desenvolupament de la litografia suposaria una revolució en el disseny d'aquestes capçaleres, alliberant la seva composició de la rigidesa dels tipus mòbils davant d'un món de possibilitats lligades a la il·lustració i a la imatge. Una de les primeres mostres que hem pogut localitzar d'una capçalera d'establiment litogràfic barceloní, ha estat la de la Imprenta, Litografía y Cromolitografía de Enrique Bodin (Fig. 50). Es tracta d'una capçalera realitzada amb la tècnica litogràfica que, tot i continuar conservant un predomini de la part textual, amb una distribució molt similar a la de la factura de la Imprenta Condal, incorpora més elements decoratius i la lletra passa a ser dibuixada o gravada en comptes de composta pel caixista.

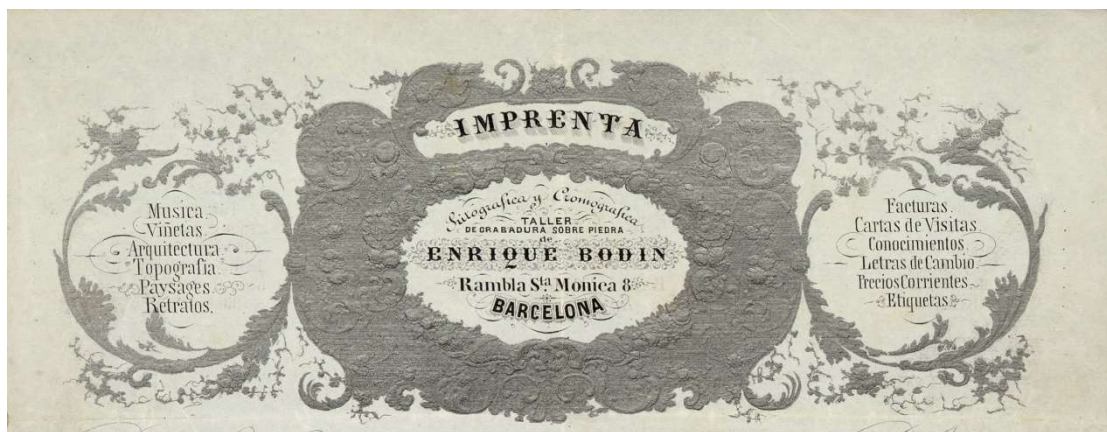

Fig. 50. Factura de la Imprenta, Litografía y Cromolitografía de Enrique Bodin. 1847. AHCB.

Amb el temps, aquesta capçalera litogràfica va anar evolucionant fins a arribar a conformar composicions que ocupaven un terç del full i que actuaven de marc per a acollir el contingut d'una carta, per exemple. És el cas del paper de carta de l'establiment d'Hermenegildo Miralles (Fig. 51), en el qual veiem que la capçalera no només ocupa la part superior del full, sinó que s'ha desenvolupat pel lateral, creant una composició de grans dimensions. La part superior ha quedat reservada pel text, en el qual hi podem llegir «Relieves y dorados. Especialidad para los

señores editores. Tapas para las principales obras publicadas. Tapas para libros rayados», mentre que la part icònica la trobem al lateral, en forma d'estendard –on hi podem llegir «Calendarios de lujo, idem para anuncios y regalos»–, amb l'escut de la casa reial a la part superior i dos *putti* dibuixant o pintant asseguts sobre una pila de llibres. Per tant, s'utilitza tant la part iconogràfica com la textual per crear el missatge publicitari.

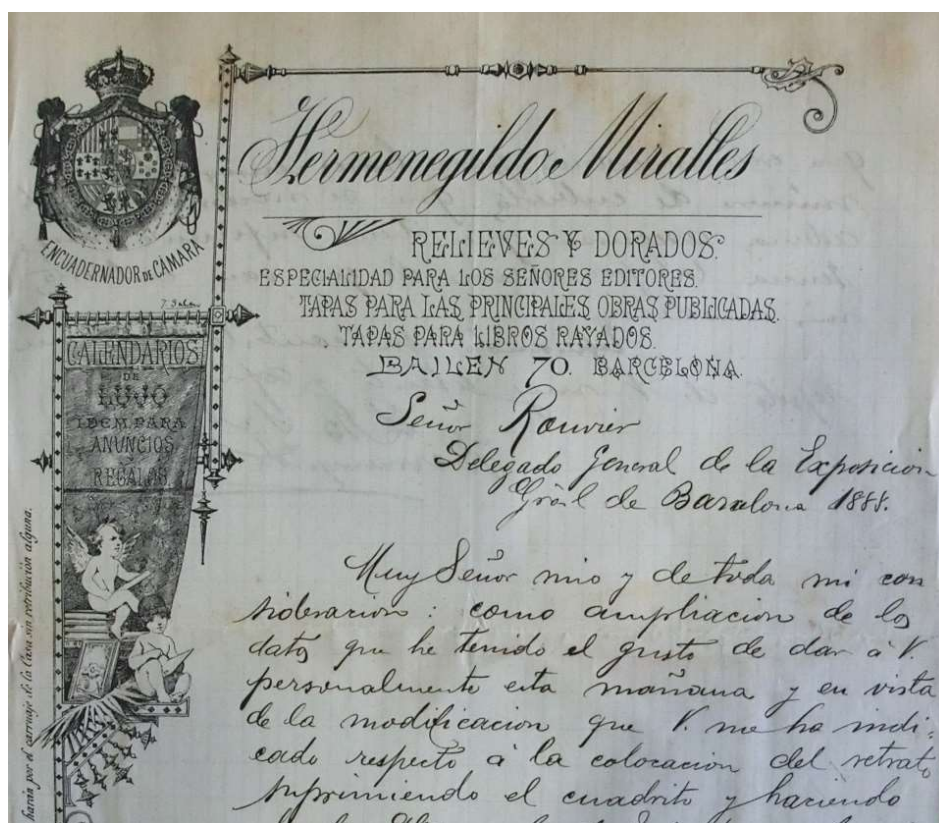

Fig. 51. Paper de carta de l'establiment d'Hermenegildo Miralles. 1888. AMCB, Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888.

A finals del segle XIX ja trobarem capçaleres ocupant pràcticament la meitat del full, en les quals la imatge i el component decoratiu passaran a jugar un rol principal. Tot i així, es continuaran mantenint les llistes de serveis oferts i la informació bàsica de l'establiment com el nom, l'adreça i el telèfon. Un exemple el trobem en la capçalera de les factures de La Honradez, la fàbrica de sobres i llibres ratllats de R. Ferrer (Fig. 52), en la qual a part de la utilització del color, s'introdueix la il·lustració a partir de la incorporació d'una figura femenina al·legòrica de Catalunya, amb l'escut quadribarrat, l'espasa i el ceptre situada dins un marc, al seu torn situat davant d'un paisatge marítim i industrial. La tipografia utilitzada ha deixat de ser a partir de tipus mòbils per convertir-se en lletra dibuixada plena de fantasia i de llibertat.

Fig. 52. Factura de La Honradez. Fábrika de sobres y libros rayados de R. Ferrer. 1899. ANC, ANC1-1115-T-2352.

Aquestes capçaleres eren presents a la part superior de tots els impresos comercials que utilitzava l'establiment: factures, paper de carta, rebuts, etc. i esdevenien un element identificador que permetia exhibir una mostra de la seva feina per captar l'atenció del client. Més enllà d'identificar-se amb el nom i l'adreça, la utilització de diverses tècniques, així com la inclusió de les llistes de serveis que oferien, afegien un component publicitari a aquests impresos que, al seu torn, reforçava i consolidava el missatge publicitari present en els reclams en forma d'impresos efímers.

5.2.3. L'imprès publicitari

Durant la segona meitat del segle XIX van proliferar una gran quantitat de tipologies d'imprès efímer vinculades a la publicitat, des targetes comercials i calendaris a cromos i cartells, passant per un gran ventall d'altres impresos, coneguts amb el nom d'*ephemera*. El sector de les arts gràfiques va utilitzar tots i cada un d'aquests vehicles per tal de fer arribar el seu missatge i la seva producció a la societat barcelonina de l'època⁹⁷. Amb el pas dels anys, els reclams amb llistes interminables de productes i serveis deixaran pas a la imatge, cada vegada més present i amb més color gràcies al desenvolupament de la litografia i la cromolitografia. L'objectiu era cridar l'atenció del client, mostrant la seva feina i sempre oferint «rapidez, premura, economía y baratura» en el seu servei. L'afany

⁹⁷ Rosario Ramos va fer una primera aproximació a l'estudi dels impresos publicitaris de la indústria del llibre a partir de la col·lecció d'*ephemera* de la Biblioteca Nacional de España en un article a la revista *Encuadernación de Arte* (Ramos, 2004).

per diferenciar-se de la competència hi era present però a la vegada, es va arribar a crear una iconografia pròpia de l'ofici que seria present en una gran part de reclams publicitaris.

La targeta comercial

La targeta comercial va ser un dels reclams publicitaris més utilitzats durant la segona meitat del segle XIX, sobretot a partir de l'últim terç, per tot tipus d'indústries i de comerços. Les impremtes i litografies barcelonines també van utilitzar aquest recurs publicitari i, de fet, és la tipologia de la qual n'hem pogut localitzar més exemplars. Tant els grans establiments com, sobretot, els mitjans i els petits van invertir part dels seus esforços publicitaris en la impressió i l'actualització de la seva targeta publicitària, en la qual havien de plasmar la seva millor feina. Aquesta targeta que el possible client s'enduia a casa esdevenia una mostra material de la feina que era capaç de fer un determinat establiment i per aquest motiu, es va convertir en un dels reclams publicitaris més emprats pels tallers barcelonins.

Altrament, constitueixen un document que ens dona molta informació sobre un taller determinat. D'una banda, en podem extreure informació de caràcter identificador: el nom, l'adreça, els serveis que oferien, etc. I de l'altra, informació de caràcter qualitatiu, ja que són una mostra de la seva pròpia activitat. En moltes ocasions les targetes comercials que han arribat fins a dia d'avui, gràcies als col·leccionistes i a les entitats patrimonials, constitueixen l'únic testimoni que tenim d'alguns establiments, sobretot d'aquells que no es van dedicar a la producció editorial i que basaven la seva activitat en la producció d'impresos de tot tipus. Per aquest motiu les hem de valorar no només com un document amb dades identificadores sinó també com un imprès amb valor material que permet valorar i conèixer l'activitat i la qualitat d'un taller.

Tal i com recull Eliseu Trenc (1977: 179), les targetes comercials constitueixen un dels gèneres més antics en el camp del que ell anomena petit imprès. Segons Grand-Carteret (1896: 35-52), els seus orígens es remunten a la França del segle XVII de Lluís XIII i consistien en unes petites targetes elegantment gravades en talla dolça que la majoria de comerciants de París enviaven als seus clients per tal que recordessin el seu nom i els seus serveis. Durant el segle XVIII eren profusament il·lustrades i ja al segle XIX, la incorporació i el desenvolupament de les noves tècniques de reproducció com la litografia, la cromolitografia i els procediments fotomecànics van convertir la imatge i el color en els protagonistes indiscutibles d'aquests impresos. En aquest sentit resulta interessant analitzar la

relació entre text i imatge⁹⁸ i la incorporació dels nous corrents estilístics desenvolupats durant aquest període.

D'una banda, trobem targetes tipogràfiques purament textuais que incorporen una

Fig. 53. Targeta comercial del Talleres de Imprenta, Litografía y Relieves de Luis Tasso. Col·lecció particular.

mínima decoració a base de petites vinyetes, orles i filets, composades amb tipus mòbils. És el cas de la targeta de la impremta de Luis Tasso (Fig. 53), en la qual el text està dividit en diferents seccions delimitades per aquestes orles i sanefes de caràcter vegetal. O també la targeta de l'establiment tipogràfic de La Publicidad,

impresa tipogràficament a tres tintes (Fig. 54). Tal com anuncia la mateixa targeta, es tractava d'un establiment especialitzat en cromotipografies, de les quals el mateix imprès en constitueix una mostra. El text, amb caràcters de regust neogòtic, enumera la gran varietat d'impresos realitzats per l'establiment i la part decorativa està composta d'una caplletra il·lustrada i una orla feta a base de tipus mòbils amb motius *a candelieri*.

Fig. 54. Targeta comercial de l'Establecimiento Tipográfico La Publicidad. 1889. BC, IV(7)C.

D'altra banda, la litografia va permetre «dibuixar» el text i d'aquesta manera, alliberar-lo de l'estandardització dels tipus mòbils d'impremta. El dibuixant-litògraf podia inventar qualsevol tipografia dibuixant-la directament sobre la

⁹⁸ Aquesta relació entre text i imatge en els impresos publicitaris de les cases d'arts gràfiques es detalla amb més profunditat a l'article publicat per l'autora de la tesi. Veure Solé (2017b).

pedra i això va obrir un món nou de possibilitats. Trobem targetes de litografies actives a mitjans del segle XIX, com la de la litografia de Mazo y Rodríguez, en les

Fig. 55. Targeta comercial de la Litografía de la Corte de Mazo y Rodríguez. MFM, S-24289.

quals apreciem encara un gust per l'estil cal·ligràfic tan de moda en aquest moment (Fig. 55). La relació de serveis oferts per l'establiment és totalment independent de la imatge central i apareix situat a costat i costat.

La inclusió de la relació de serveis oferts pel taller serà una constant en les targetes comercials dels establiments d'arts gràfiques.

Troblem altres exemples en què el text no forma part de la imatge, com la targeta de la Litografía de Nicolás Miralles, per exemple (Fig. 56). Una vegada més, el text no forma part de la imatge, en la qual podem veure dos nens envoltats d'eines i materials de litografia com pedres litogràfiques, el roleu d'entintar o el tòrcul darrere una petxina decorativa. Algunes vegades el text amb la descripció de l'establiment o dels seus serveis es trobarà al revers de la targeta, reservant l'anvers exclusivament per a la imatge. És el cas de la targeta de la Litografía de R. Brull (Fig. 57), en la qual a l'anvers hi trobem uns nens dibuixant sobre una pedra litogràfica i a l'anvers es descriuen les característiques de l'establiment i tots els serveis i especialitats que oferien.

Troblem altres exemples en què el

Fig. 56. Targeta comercial de la Litografía de Nicolás Miralles. MFM, S-24266.

Fig. 57. Targeta comercial la Litografia de R. Brull. AHCB, 26908-26909.

Altres vegades trobarem el text formant part dels elements ornamentals de la targeta, com en la de la Litografia Gual, en la qual la relació d'impresos oferts actua de marc per a la imatge central, cedint-li tot el protagonisme en una clara maniobra per cridar l'atenció del client (Fig. 58).

Fig. 58. Targeta comercial de la Litografía Mecánica de J. Gual. AHCB, 26937.

grup de nens, dos d'ells actuant com a parella i l'altre disfressat d'arlequí i acompanyat d'un gos, en la qual el nom de l'establiment queda al fons i l'adreça està incorporada en la il·lustració.

De mica en mica, la imatge anirà adquirint el protagonisme absolut i el text quedarà reduït al nom de l'establiment i a l'adreça. En la majoria de casos, però, aquesta no apareixia firmada per l'autor ja que, o es tractava d'imatges o cromos importats de l'estranger – habitualment de França– en les quals s'estampava el nom de l'establiment en qüestió; o es tractava de litògrafs-gravadors anònims que treballaven dins d'un taller més gran i que no gaudien de renom. Només en algunes ocasions trobarem dissenys firmats per l'autor, com en el cas de la targeta de la Litografía Forasté, firmada per Apeles Mestres (Fig. 59). Es tracta d'una composició dinàmica formada per un

Fig. 59. Apeles Mestres. Targeta comercial de la Litografia Forasté. AHCB, 26958.

Malauradament, la col·laboració de dibuixants i il·lustradors en els tallers barcelonins d'arts gràfiques ha estat poc estudiada, si no tenim en compte la producció cartellística. Una gran quantitat d'il·lustradors, dibuixants i dibuixants-litògrafs artífexs de capçaleres i impresos publicitaris encara resten anònims.

Com hem dit, la irrupció dels nous corrents artístics com el modernisme es farà visible en aquests petits impresos, en els quals en moltes ocasions arribaven abans que en la producció de caràcter editorial. Ho podem observar en les targetes de la tipografia i litografia de J. Costa (Fig. 60) i la de Luis Tasso (Fig. 61).

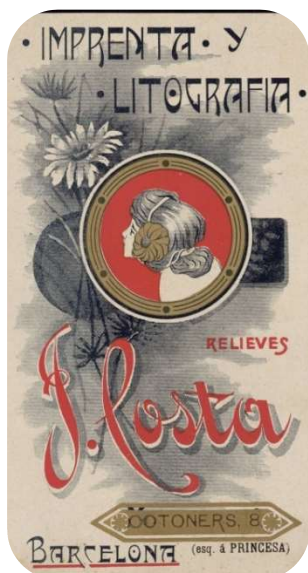

Fig. 60. Targeta comercial de la Imprenta y Litografia de J. Costa. AHCB, 26933.

Fig. 61. Targeta comercial de Luis Tasso. AHCB, 26985.

Ambdues presenten alguns elements propis d'aquest corrent nascut i desenvolupat durant l'última dècada del segle XIX i que es va expandir per tota Europa. L'ús d'un

tipus de línia corba, coneguda amb el nom de *coup de fouet*, els elements vegetals i florals, el gust per l'estètica japonesa –tant en la il·lustració com en la tipografia– i la presència de figures femenines de regust simbolista seran presents en els reclams publicitaris del tombant de segle.

Tal i com hem dit, la targeta comercial constituïa una mostra material de la producció d'un establiment i, per consegüent, l'oportunitat de plasmar-hi les innovacions i les especialitats de la casa. A la targeta de l'establiment d'Hermenegildo Miralles (Fig. 62), per exemple, s'hi anunciava «relieves dorados» i «trabajos litográficos con relieves» i per mostrar-ho, la mateixa targeta estava plena d'elements daurats amb relleu, com les medalles, la caplletra, els elements vegetals decoratius i l'escut de la casa reial.

Fig. 62. Targeta comercial de la Litografia y Encuadernaciones de Hermenegildo Miralles. AHCB, 26959.

Incloent els relleus i els daurats a la targeta, el client podia apreciar-ne la qualitat i les possibilitats de cara a la comanda d'encàrrecs per al seu propi establiment. Una altra mostra la trobem en la targeta de José Basa, especialitzat en relleus (Fig. 63). En aquest cas, tota la targeta i la seva il·lustració està realitzada a base de relleu en sec, formant una parella de paons reials units pel bec, amb elements vegetals a la part inferior. La mateixa targeta va ser emprada per l'editor F. Seix per anunciar el seu establiment (Fig. 64), però, en aquest cas, va utilitzar el revers amb el relleu en negatiu.

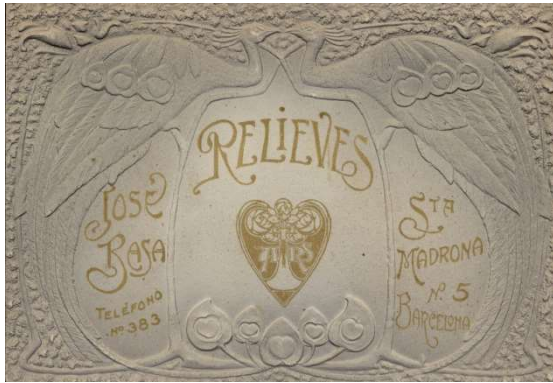

Fig. 63. Targeta comercial de Relieves José Basa. AHCB, 26975.

Fig. 64. Targeta comercial de F. Seix. ANC, ANC1-1115-T-2352.

Fig. 65. Targeta comercial de L. Serralta. Oliva, 2018: 28.

A part de mostrar una determinada especialitat i tècnica, però, la targeta també podia mostrar la utilització d'altres suports, com la de la casa L. Serralta (Fig. 65). Com a establiment dedicat a la litografia sobre llauna (*hoja de lata*), cap al 1900 va produir una targeta comercial litografiada sobre aquest suport, per mostrar al client les diverses aplicacions i resultats de la tècnica.

La proliferació d'aquesta tipologia d'imprès va fer que, a partir d'un determinat moment, es comencessin a col·leccionar com si es tractés de cromos. Aquest fet va contribuir a la seva conservació i és gràcies a això que n'han arribat tantes fins als nostres dies i de tants tipus de comerços i d'indústries diferents.

Els cromos

Els cromos van esdevenir una de les estratègies publicitàries més utilitzades de les últimes dècades del segle XIX per part de molts productors i comerciants, i constitueixen un dels millors exemples de la proliferació de nous impresos publicitaris derivats de la innovació tècnica en el camp de les arts gràfiques. De fet, la paraula «cromo» és una abreviació de la paraula cromolitografia, tècnica derivada de la litografia que permetia incorporar el color i que s'estendria i consolidaria a Catalunya a partir de la dècada de 1870. Així, pròpiament, el cromo seria un petit imprès fet inicialment pel procediment cromolitogràfic que recull imatges preferentment en color i destinat a ser col·leccionat (Fontbona, 1988: 69). Aquest fet el va convertir molt aviat en un reclam publicitari inigualable per atraure l'atenció del comprador, mogut per les ànsies col·leccionistes. D'aquesta

manera, el cromó aviat va acompanyar rajoles de xocolata, galetes, medicaments, reconstituents infantils, etc., ja que el públic infantil era l'objectiu preferent d'aquelles campanyes publicitàries en les quals el cromó tenia un paper destacat.

La moda col·leccionista, però, no només es va estendre entre el públic infantil, sinó que es va convertir en un fenomen social general i moltes indústries van aprofitar-ho per distribuir publicitat en aquest nou format. Es van fer col·leccions per tots els gustos: episodis històrics, inventors, compositors, animals, meravelles i monuments del món, escuts, banderes, etc. i les cases d'arts gràfiques van aprofitar-ho per convertir la producció d'aquest imprès en una de les seves especialitats. No obstant això, molts establiments de litografia compraven els cromos ja estampats a l'estranger, majoritàriament a França i a Alemanya, i després hi estampaven a sobre el nom i l'adreça de la casa corresponent.

Aquests «cromos» profusament il·lustrats amb el nom de l'establiment estampat actuaven a la vegada de targeta comercial i de cromó, una vegada recollits i conservats en àlbums pel col·leccionista. Diverses litografies barcelonines es van dedicar a la producció d'aquest imprès, que moltes vegades eren utilitzades per més d'un negoci, per tal d'abaratir costos. L'industrial triava el disseny ja fet que li agradava més i hi feia estampar el seu nom i adreça. No és estrany, doncs, trobar dos cromos o targetes exactament iguals, però pertanyents a dos establiments diferents, com en el cas de les Fig. 66 i Fig. 67, en la qual hi veiem dos cromos exactament iguals però un anunciant la Litografia de J. Gual i l'altre amb el nom de Jaime Xicola. El peu d'impremta del segon identifica a Gual com l'artífex de l'imprès així que, en aquest cas, es tractava d'un cromó fet per la mateixa litografia.

Fig. 66. Cromo de la Litografia de J. Gual. AHC B 26936.

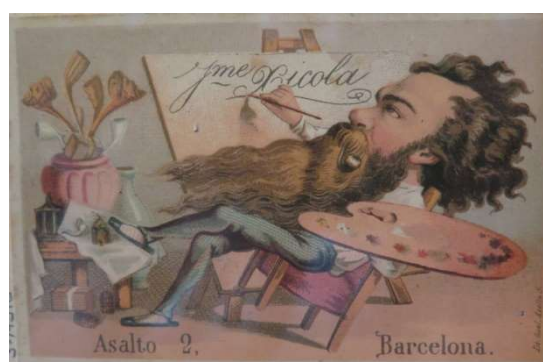

Fig. 67. Cromo de Jaime Xicola. MFM. Exposit.

En altres casos, s'han conservat diversos cromos pertanyents a la mateixa col·lecció, com les dues targetes de la Litografia de Ramón Riera (Fig. 68), integrants d'una col·lecció de disfresses. Hem pogut localitzar un altre cromó de la mateixa col·lecció amb la felicitació de Nadal del repartidor del *Barcelonés* (Fig. 69), en el qual hi ha el peu d'impremta de la Litografia Riera, cosa que demostra que aquest establiment fou l'artífex de la sèrie. Com es pot apreciar, en una

primera fase s'imprimia la part il·lustrada amb cromolitografia i en una segona fase s'estampava la part textual.

Fig. 68. Cromos de la Litografía de impresiones rápidas de Ramón Riera. MDM, S-24953; ANC, ANC1-1115-T-2352.

Fig. 69. Cromo amb la felicitació de Nadal del repartidor del *Barcelonés*. MDM.

Una col·lecció destacada de cromos feta per una litografia barcelonina i utilitzada per ella mateixa va ser la que va dedicar a les professions la Litografía de J. Gual. Singularment, les il·lustracions d'aquesta col·lecció de cromos estan firmades i van ser obra de Ramon Puiggarí (1820-1894). Hem pogut localitzar un total de nou cromos d'aquesta col·lecció, dels quals els quatre primers fan publicitat de la pròpia litografia (Fig. 70). Curiosament cada cromo fa publicitat sobre un professional que desenvolupa l'ofici que hi està representat –un sabater, un fuster, un barber, un paleta i un xocolater– però els que tenen publicitat de la litografia no hi representen el seu ofici, sinó que hi ha representat un cambrer, una guanteria o un botiguer. Aquests cromos han arribat fins a dia d'avui perquè van ser col·leccionats i guardats en un àlbum de cromos que avui es conserva a la col·lecció d'*ephemera* del Museu de Montserrat.

Fig. 70. Col·lecció de cromos produïda per la Litografia Gual i il·lustrats per Ramon Puiggarí. MDM.

El moment àlgid d'aquest imprès cromolitografiat va ser durant les dues últimes dècades del segle XIX, però a l'entorn del 1900 es van començar a introduir els procediments fotomecànics, especialment el fotogravat, que atesa la seva rapidesa

i la seva economia, aviat substituirien la cromolitografia en la producció dels cromos i de la gran majoria de produccions gràfiques.

Els calendaris

Degut al seu ús, els calendaris es van convertir des dels inicis de la publicitat moderna, en un dels impresos més utilitzats com a suport de reclam per part de tots els sectors industrials. El fet de tenir una vida útil d'un any i de ser consultat cada dia, assegurava la presència continuada del missatge publicitari durant la vida més quotidiana de les persones. Per aquest motiu, ben aviat es van convertir en un dels impresos publicitaris per excel·lència⁹⁹.

Se'n van produir de tot tipus, mides i formes possibles: de butxaca, murals, en forma de llibre, etc. i amb les iconografies i motius decoratius més diversos, sempre per captar l'atenció del client o per fidelitzar-lo, ja que la majoria de vegades l'industrial o el comerciant el regalava als clients habituals a final d'any com a obsequi de la casa. Pel que fa als calendaris de butxaca, es caracteritzen per ser de petites dimensions i en trobem de diferents tipus. Un exemple seria el calendari desplegable, com el del Bazar de los Andaluces (Fig. 71). Es tracta d'un calendari desplegable en quatre parts que plegat mesura uns 11,5x8 cm. En una de les cares hi ha reproduït el mapa d'Espanya (imprès per Seix editor segons el peu d'impremta) i una parella que du el vestit tradicional català i que està situada davant de les muntanyes de Montserrat, amb una creu de terme i una masia al fons. Es tracta de la representació de la província de Barcelona, tal com mostren els escuts situats a la part superior. El Bazar de los Andaluces cada any oferia un calendari desplegable diferent als seus clients i fins i tot els va convertir en un objecte col·leccionable, ja que a partir del 1895, va començar a fer-los com si es tractessin d'una sèrie de cromos en la qual cada un representava una parella amb el vestit regional d'una zona concreta d'Espanya. Aquesta col·lecció es va allargar fins a finals de la primera dècada del segle XX i se'n conserven diversos exemplars a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, al Museu Frederic Marès, al Museu de Montserrat i a l'Arxiu Nacional de Catalunya, entre molts altres centres.

⁹⁹ Jean-François Botrel ha realitzat estudis al voltant del calendari i l'almanac –especialment l'almanac popular– a Espanya en diferents períodes. Hem de destacar els articles «Almanachs et calendriers en Espagne au XIXe siècle: essai de typologie» (Botrel, 2003b); «Para una bibliografía de los almanaques y calendarios» (Botrel, 2006b); i «Los almanaques populares en la España contemporánea» (Botrel, 2015). També hem de destacar el segon volum de la col·lecció Estudis del Museu de les Arts Gràfiques escrit per Pilar Vélez i titulat *Calendaris i almanacs* (Vélez, 1997b).

CALENDARIO PARA EL AÑO 1895

ENERO	FEBRERO	MARZO	ABRIL	MAYO	JUNIO	JULIO	AGOSTO	SEPTIEMBRE	OCTUBRE	NOVIEMBRE	DECEMBRE
1m. C. BERNARDI 2m. A. BERNARDI 3m. A. BERNARDI 4m. A. BERNARDI 5m. A. BERNARDI 6m. A. BERNARDI 7m. A. BERNARDI 8m. A. BERNARDI 9m. A. BERNARDI 10m. A. BERNARDI 11m. A. BERNARDI 12m. A. BERNARDI 13m. A. BERNARDI 14m. A. BERNARDI 15m. A. BERNARDI 16m. A. BERNARDI 17m. A. BERNARDI 18m. A. BERNARDI 19m. A. BERNARDI 20m. A. BERNARDI 21m. A. BERNARDI 22m. A. BERNARDI 23m. A. BERNARDI 24m. A. BERNARDI 25m. A. BERNARDI 26m. A. BERNARDI 27m. A. BERNARDI 28m. A. BERNARDI 29m. A. BERNARDI 30m. A. BERNARDI 31m. A. BERNARDI	1m. A. BERNARDI 2m. A. BERNARDI 3m. A. BERNARDI 4m. A. BERNARDI 5m. A. BERNARDI 6m. A. BERNARDI 7m. A. BERNARDI 8m. A. BERNARDI 9m. A. BERNARDI 10m. A. BERNARDI 11m. A. BERNARDI 12m. A. BERNARDI 13m. A. BERNARDI 14m. A. BERNARDI 15m. A. BERNARDI 16m. A. BERNARDI 17m. A. BERNARDI 18m. A. BERNARDI 19m. A. BERNARDI 20m. A. BERNARDI 21m. A. BERNARDI 22m. A. BERNARDI 23m. A. BERNARDI 24m. A. BERNARDI 25m. A. BERNARDI 26m. A. BERNARDI 27m. A. BERNARDI 28m. A. BERNARDI 29m. A. BERNARDI 30m. A. BERNARDI	1m. A. BERNARDI 2m. A. BERNARDI 3m. A. BERNARDI 4m. A. BERNARDI 5m. A. BERNARDI 6m. A. BERNARDI 7m. A. BERNARDI 8m. A. BERNARDI 9m. A. BERNARDI 10m. A. BERNARDI 11m. A. BERNARDI 12m. A. BERNARDI 13m. A. BERNARDI 14m. A. BERNARDI 15m. A. BERNARDI 16m. A. BERNARDI 17m. A. BERNARDI 18m. A. BERNARDI 19m. A. BERNARDI 20m. A. BERNARDI 21m. A. BERNARDI 22m. A. BERNARDI 23m. A. BERNARDI 24m. A. BERNARDI 25m. A. BERNARDI 26m. A. BERNARDI 27m. A. BERNARDI 28m. A. BERNARDI 29m. A. BERNARDI 30m. A. BERNARDI 31m. A. BERNARDI	1m. A. BERNARDI 2m. A. BERNARDI 3m. A. BERNARDI 4m. A. BERNARDI 5m. A. BERNARDI 6m. A. BERNARDI 7m. A. BERNARDI 8m. A. BERNARDI 9m. A. BERNARDI 10m. A. BERNARDI 11m. A. BERNARDI 12m. A. BERNARDI 13m. A. BERNARDI 14m. A. BERNARDI 15m. A. BERNARDI 16m. A. BERNARDI 17m. A. BERNARDI 18m. A. BERNARDI 19m. A. BERNARDI 20m. A. BERNARDI 21m. A. BERNARDI 22m. A. BERNARDI 23m. A. BERNARDI 24m. A. BERNARDI 25m. A. BERNARDI 26m. A. BERNARDI 27m. A. BERNARDI 28m. A. BERNARDI 29m. A. BERNARDI 30m. A. BERNARDI 31m. A. BERNARDI	1m. A. BERNARDI 2m. A. BERNARDI 3m. A. BERNARDI 4m. A. BERNARDI 5m. A. BERNARDI 6m. A. BERNARDI 7m. A. BERNARDI 8m. A. BERNARDI 9m. A. BERNARDI 10m. A. BERNARDI 11m. A. BERNARDI 12m. A. BERNARDI 13m. A. BERNARDI 14m. A. BERNARDI 15m. A. BERNARDI 16m. A. BERNARDI 17m. A. BERNARDI 18m. A. BERNARDI 19m. A. BERNARDI 20m. A. BERNARDI 21m. A. BERNARDI 22m. A. BERNARDI 23m. A. BERNARDI 24m. A. BERNARDI 25m. A. BERNARDI 26m. A. BERNARDI 27m. A. BERNARDI 28m. A. BERNARDI 29m. A. BERNARDI 30m. A. BERNARDI 31m. A. BERNARDI	1m. A. BERNARDI 2m. A. BERNARDI 3m. A. BERNARDI 4m. A. BERNARDI 5m. A. BERNARDI 6m. A. BERNARDI 7m. A. BERNARDI 8m. A. BERNARDI 9m. A. BERNARDI 10m. A. BERNARDI 11m. A. BERNARDI 12m. A. BERNARDI 13m. A. BERNARDI 14m. A. BERNARDI 15m. A. BERNARDI 16m. A. BERNARDI 17m. A. BERNARDI 18m. A. BERNARDI 19m. A. BERNARDI 20m. A. BERNARDI 21m. A. BERNARDI 22m. A. BERNARDI 23m. A. BERNARDI 24m. A. BERNARDI 25m. A. BERNARDI 26m. A. BERNARDI 27m. A. BERNARDI 28m. A. BERNARDI 29m. A. BERNARDI 30m. A. BERNARDI 31m. A. BERNARDI	1m. A. BERNARDI 2m. A. BERNARDI 3m. A. BERNARDI 4m. A. BERNARDI 5m. A. BERNARDI 6m. A. BERNARDI 7m. A. BERNARDI 8m. A. BERNARDI 9m. A. BERNARDI 10m. A. BERNARDI 11m. A. BERNARDI 12m. A. BERNARDI 13m. A. BERNARDI 14m. A. BERNARDI 15m. A. BERNARDI 16m. A. BERNARDI 17m. A. BERNARDI 18m. A. BERNARDI 19m. A. BERNARDI 20m. A. BERNARDI 21m. A. BERNARDI 22m. A. BERNARDI 23m. A. BERNARDI 24m. A. BERNARDI 25m. A. BERNARDI 26m. A. BERNARDI 27m. A. BERNARDI 28m. A. BERNARDI 29m. A. BERNARDI 30m. A. BERNARDI 31m. A. BERNARDI	1m. A. BERNARDI 2m. A. BERNARDI 3m. A. BERNARDI 4m. A. BERNARDI 5m. A. BERNARDI 6m. A. BERNARDI 7m. A. BERNARDI 8m. A. BERNARDI 9m. A. BERNARDI 10m. A. BERNARDI 11m. A. BERNARDI 12m. A. BERNARDI 13m. A. BERNARDI 14m. A. BERNARDI 15m. A. BERNARDI 16m. A. BERNARDI 17m. A. BERNARDI 18m. A. BERNARDI 19m. A. BERNARDI 20m. A. BERNARDI 21m. A. BERNARDI 22m. A. BERNARDI 23m. A. BERNARDI 24m. A. BERNARDI 25m. A. BERNARDI 26m. A. BERNARDI 27m. A. BERNARDI 28m. A. BERNARDI 29m. A. BERNARDI 30m. A. BERNARDI 31m. A. BERNARDI	1m. A. BERNARDI 2m. A. BERNARDI 3m. A. BERNARDI 4m. A. BERNARDI 5m. A. BERNARDI 6m. A. BERNARDI 7m. A. BERNARDI 8m. A. BERNARDI 9m. A. BERNARDI 10m. A. BERNARDI 11m. A. BERNARDI 12m. A. BERNARDI 13m. A. BERNARDI 14m. A. BERNARDI 15m. A. BERNARDI 16m. A. BERNARDI 17m. A. BERNARDI 18m. A. BERNARDI 19m. A. BERNARDI 20m. A. BERNARDI 21m. A. BERNARDI 22m. A. BERNARDI 23m. A. BERNARDI 24m. A. BERNARDI 25m. A. BERNARDI 26m. A. BERNARDI 27m. A. BERNARDI 28m. A. BERNARDI 29m. A. BERNARDI 30m. A. BERNARDI 31m. A. BERNARDI	1m. A. BERNARDI 2m. A. BERNARDI 3m. A. BERNARDI 4m. A. BERNARDI 5m. A. BERNARDI 6m. A. BERNARDI 7m. A. BERNARDI 8m. A. BERNARDI 9m. A. BERNARDI 10m. A. BERNARDI 11m. A. BERNARDI 12m. A. BERNARDI 13m. A. BERNARDI 14m. A. BERNARDI 15m. A. BERNARDI 16m. A. BERNARDI 17m. A. BERNARDI 18m. A. BERNARDI 19m. A. BERNARDI 20m. A. BERNARDI 21m. A. BERNARDI 22m. A. BERNARDI 23m. A. BERNARDI 24m. A. BERNARDI 25m. A. BERNARDI 26m. A. BERNARDI 27m. A. BERNARDI 28m. A. BERNARDI 29m. A. BERNARDI 30m. A. BERNARDI 31m. A. BERNARDI		

Fig. 71. Calendari de butxaca desplegable del Bazar de los Andaluces per l'any 1895. AHCB, 26925.

Un altre tipus de calendari de butxaca és el compacte, és a dir, el que consistia en una targeta comercial que al revers contenia el calendari sencer o una part, com en el cas del calendari fet per la Litografía de Primitivo Cairell per a l'any 1876 (Fig. 72). Mentre que a l'anvers hi trobem una targeta comercial corrent, amb la representació d'uns *putti* al voltant d'una pedra litogràfica on hi consta el nom i l'adreça de l'establiment; al revers hi ha el calendari del segon semestre de 1876, envoltat de tots els serveis que oferia la litografia especificant-ne els preus i anunciant la seva especialitat en tota classe de treballs litogràfics tant en negre com en color.

Fig. 72. Calendari de butxaca de la Litografía de P. Cairell de l'any 1876. MDM.

Finalment, un altre tipus de calendari de butxaca és el que té forma de petit llibret i que pot contenir altres dades com el programa d'una festa major, per exemple. Diversos tallers van optar per distribuir aquest tipus de calendari, habitualment de

molt petites dimensions (8,5x4 cm), com la tipografia La Académica de Serra Hermanos y Russell (Fig. 73). El fet de disposar de diversos fulls, permetia incloure publicitat de manera dispersa al llarg de tot el calendari i entremig del programa de carnaval del 1898, com en aquest cas. Hi trobem pàgines on només hi figura el nom i l'adreça de l'establiment però altres en què hi ha la relació de serveis oferts com la pàgina del calendari de La Académica, en la qual s'hi pot llegir: «Impresión de obras de texto, folletos, periódicos, revistas, ilustraciones, catálogos, notas de precios circulares [...]» i un llarg etcètera.

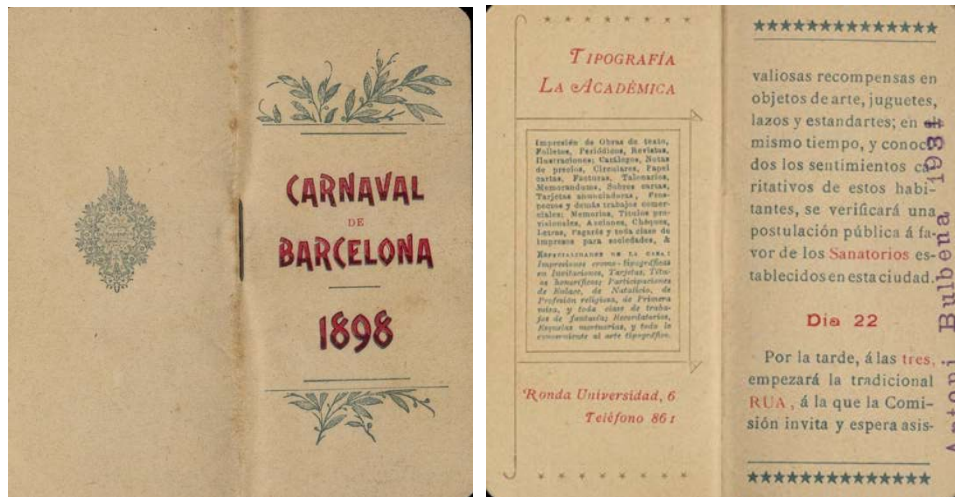

Fig. 73. Calendari de butxaca de la Tipografía La Académica de Serra Hermanos y Russell per l'any 1898. AHCB, Calendaris (format petit), 1870-1909. Capsa 1.

Fig. 74. Calendari mural de la Litografía de Enrique de Bobes per l'any 1902. Reproducció extreta d'un llibret publicitari de la casa. AHCB, AR-7/32.

A part dels calendaris de butxaca, però, una de les tipologies més emprades va ser el calendari mural que, consistia en un una làmina habitualment de cartró –per augmentar la seva resistència–, profusament il·lustrada amb cromolitografia i que incloïa el calendari de diverses maneres. D'una banda, podem trobar el calendari directament imprès a la làmina, com en el calendari d'Enrique de Bobes, per exemple (Fig. 74). En aquest cas, la major part de l'imprès està ocupat per la representació d'una figura femenina d'estil modernista amb un llibre a les mans en el qual hi podem llegir el nom de l'establiment i la seva adreça, deixant el calendari reduït a la part superior, cedint tot el protagonisme a la imatge.

Aquesta tipologia, però, no serà la més utilitzada, ja que tenia l'inconvenient que un cop passat l'any, l'imprès estava destinat a ser llençat. Per això molts

industrials van optar per distribuir calendaris formats per una làmina de cartró que contenia la imatge cromolitografiada, a la qual s'hi enganxaven o grapaven els fulls amb el calendari corresponent. Aquest sistema permetia conservar la capçalera il·lustrada mentre es canviaven els fulls del calendari cada any, allargant la presència del missatge publicitari el màxim temps possible. Amb aquest objectiu, els establiments d'arts gràfiques van crear una gran varietat d'imatges el més atractives possible i, en moltes ocasions, dissenyades i firmades per artistes i il·lustradors reconeguts de l'època. És el cas de la capçalera d'un calendari mural de la impremta de José Cunill firmada per Apeles Mestres (Fig. 75), en la qual hi ha representada l'escena de Gutenberg revisant un text probablement imprès, mentre un premsista està utilitzant la premsa manual. A la part inferior encara s'hi aprecien els forats per aguantar els fulls de calendari.

Fig. 75. Apeles Mestres. Capçalera d'un calendari mural de la Imprenta de José Cunill. AHCB, MC-116.

Un altre tipus de calendari mural que permetia conservar la làmina de cartró il·lustrada i canviar-ne els fulls del calendari era l'anomenat calendari americà, que va adquirir molta popularitat durant la segona meitat del segle XIX. Introduït a Espanya per la casa de Joaquín Verdaguer cap als volts de 1860 (Urgellés, 1871: 23-24), es va convertir en una de les especialitats de l'establiment dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a durant l'últim terç del segle. Aquests calendaris també consistien en una làmina de cartró profusament il·lustrada i impresa amb cromolitografia, però a diferència dels anteriors, els fulls de calendari no es subjectaven a la part inferior, sinó que s'enganxaven a la làmina en forma de bloc amb un full per a cada dia de l'any. D'aquesta manera, un cop acabat el bloc, es podia canviar pel de l'any següent, conservant la part il·lustrada que contenia el reclam publicitari. Un exemple seria el calendari de la Litografía d'Hermenegildo Miralles (Fig. 76), en el qual l'espai es divideix entre la imatge i la part textual, on

s'hi pot llegir els serveis oferts per la casa «montada con todos los adelantos modernos». A la part inferior esquerra s'hi pot observar l'espai destinat a acollir el bloc amb els dies de l'any.

Fig. 76. Calendari americà de la Litografia de Hermenegildo Miralles. AHCB, MC-127.

Fig. 77. Capçalera del calendari americà de la Imprenta-Litografia Blasi. AHCB, MC-122.

La inventiva dels establiments d'arts gràfiques va anar més enllà de la diversitat iconogràfica ja que, seguint l'estètica i el gust predominant del moment, es van començar a produir tot tipus de calendaris de fantasia amb relleus, daurats i «troquelats» de tot tipus, creant les formes més diverses¹⁰⁰, com el de la Imprenta-Litografia Blasi (Fig. 77).

De la gran quantitat de calendaris publicitaris d'imprentes i litografies localitzats, hem de destacar els calendaris en forma de llibre que cada any la casa dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a –després Henrich y C.^a– enviava als seus clients com a obsequi. Es tracta de peces molt singulars tant pel seu format com pel seu contingut, ja que tenien un component artístic molt elevat¹⁰¹. Tenim constància de la seva existència des del 1883 i com a mínim, el van continuar produint fins el 1896 (Fig. 78), data de l'últim exemplar que hem pogut localitzar. Amb el temps van anar canviant de format, tot i que sempre van conservar la forma de llibre, ja fos vertical o apaïsat.

¹⁰⁰ Francesc Farràs presenta un estudi sobre aquests calendaris murals encunyats i gofrats, amb un recull gràfic molt complet al catàleg titulat *Fantasies "troquelades"* (Farràs, 2008).

¹⁰¹ A les IV Jornades de la Història de l'Edició celebrades a la Facultat d'Informació i Comunicació Audiovisual de la Universitat de Barcelona el 9 i 10 de maig de 2019, vam presentar una comunicació sobre aquests calendaris tan singulars, els quals vam descriure amb profunditat. Les actes estan pendents de ser publicades.

Fig. 78. Cobertes dels calendaris de 1883, 1892 i 1896 de la casa dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a. Col·lecció particular.

Tots presentaven la mateixa estructura interna. Després d'una portada que podia ser tipogràfica o il·lustrada, hi havia el calendari amb altres dades com el santoral, les llunes, celebracions, mercats, etc. En alguns d'ells hi trobem un apartat dedicat a l'establiment, amb una descripció completa¹⁰² i, finalment, es dedicaven unes pàgines a publicitat, ja fos de tipus editorial o de l'activitat com a establiment d'arts gràfiques, tal com mostra la pàgina del calendari de 1896 (Fig. 79), impresa amb daurats i en la qual hi trobem l'extensa llista de productes i serveis que oferia aquest establiment.

Aquests calendaris esdevenien una mostra de la millor qualitat que era capaç d'ofrir aquest establiment tan important. En les seves pàgines profusament il·lustrades s'hi podia apreciar la gran varietat de tècniques que conreaven: tipografia, litografia, cromolitografia, fototípia, etc. i, fins i tot, van comptar amb la col·laboració d'artistes i il·lustradors de renom com Alexandre de Riquer o Josep Pascó. La participació d'aquests professionals elevava el component artístic d'aquestes peces, com en el cas del que es va editar entre 1892 i 1895, en el

Fig. 79. Pàgina publicitària del calendari per l'any 1896 de la casa dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a. Col·lecció particular.

¹⁰² Descripcions que s'han comentat a l'apartat 3.2.2, dedicat al taller d'aquesta casa i que podem trobar reproduïdes a l'Annex 2 i a l'Annex 3.

qual la part de calendari ha cedit tot el protagonisme a la imatge, que ocupa la major part de l'espai de les pàgines interiors (Fig. 80).

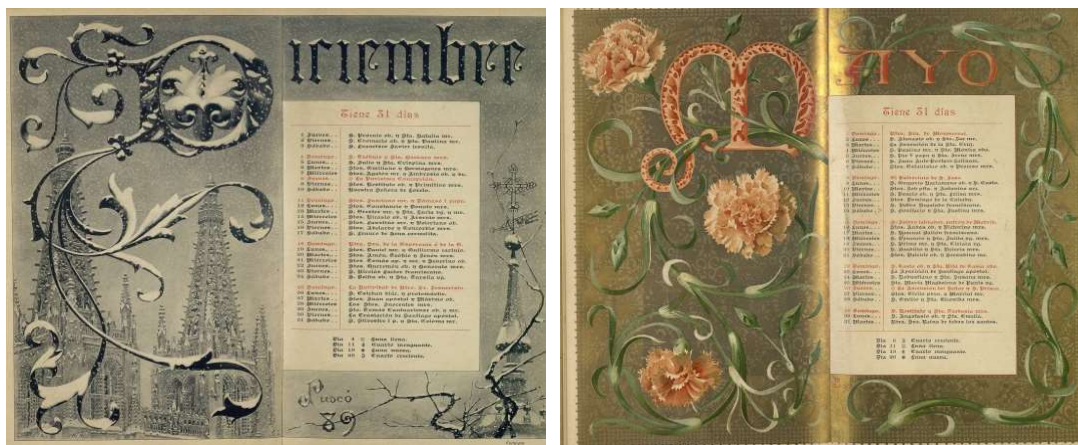

Fig. 80. Josep Pascó. Calendari de la casa dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a pels anys 1892-1895. Col·lecció particular.

Josep Pascó va dissenyar les il·lustracions entre 1889 i 1891, segons les signatures que hi consten, i les va concebre com a unes orles majestuoses que envoltaven el calendari de cada mes. Cada una de les pàgines era diferent i el nom del mes deixava de ser un element tipogràfic per a passar a formar part de la il·lustració. Aquests calendaris, doncs, constituïen una mostra inigualable de proesa tècnica i artística que la casa era capaç d'oferir i que ja a l'època, eren admirats, com mostra un article publicat a l'*Órgano del Centro Tipográfico*, en el qual podem llegir:

“Ya no se puede desear más” dicen cada año los que reciben dicho Calendario; pero llega el año siguiente, y se ven sorprendidos agradablemente con otro calendario que les parece mejor que el que anteriormente habían visto. El Calendario de los Sucesores de N. Ramírez y Compañía honra el arte de Gutenberg, a la casa que lo ha publicado y a cuantos han cooperado a su confección. (*Órgano del Centro Tipográfico*, 1, 1885)

Les nades

El missatge publicitari no sempre es distribuïa de manera explícita en forma de reclams de tot tipus sinó que els industrials i comerciants també utilitzaven altres vies i impresos per fer-se visibles i presents en la societat barcelonina. Un exemple seran les nades o les felicitacions, que es repartien entre els clients per a felicitar les festes¹⁰³. L'aplicació de la cromolitografia a aquesta tipologia d'imprès, nascut a Anglaterra el 1843 de la mà de Henry Cole, va fer que es convertissin en un producte atractiu i molt popular durant la segona meitat del segle XIX (Vélez, 1992:

¹⁰³ Pilar Vélez presenta un estudi sobre aquesta tipologia d'impresos a partir del desenvolupament de la litografia i de la cromolitografia en el primer volum de la col·lecció *Estudis del Museu de les Arts Gràfiques* titulat *Nadales, christmas i felicitacions* (Vélez, 1992)

37). A més a més, eren l'excusa perfecta per mostrar al client les novetats introduïdes als tallers, com en el cas de la felicitació de la Tipografia La Académica per l'any 1898 (Fig. 81). La imatge escollida per a la nadala d'aquell any consistia en una vista panoràmica del port de Barcelona en la qual a la part inferior dreta hi podem llegir «Tiraje en tres tintas por el nuevo procedimiento "Fotocromo"», anunciant d'aquesta manera la nova tècnica fotomecànica incorporada a la casa.

Fig. 81. Felicitació de la Tipografia La Académica de Serra Hermanos y Russell per l'any 1898. MDM.

Fig. 82. Felicitació dels aprendents de la Imprenta Berdós. MDM.

Altres vegades aquestes felicitacions es feien amb cromos prèviament impresos en els quals s'hi estampava el text pertinent, com la dels aprendents de la impremta Berdós (Fig. 82). Aquesta serà una pràctica molt habitual durant aquests anys, en els quals molts establiments d'arts gràfiques dedicats a la litografia compraven grans quantitats de cromos i felicitacions fetes a l'estranger per després estampar-hi el text encarregat per cada client.

Aquesta pràctica es posa de manifest en l'anunci de la Litografia de Ramón Riera (Fig. 83), en la qual hi ha representat el mateix Ramón Riera repartint nades i tot tipus de fulletons impresos des de la porta del seu establiment, amb els aparadors

també recoberts d'elles. A la part superior de l'establiment, com si es tractés del rètol, hi podem llegir: «Para las fiestas de Navidad. Inmenso surtido de

Felicitaciones» i a la part inferior es precisa «Se acaban de recibir los grandiosos surtidos procedentes de las principales fábricas de Francia y Alemania. Dibujos enteramente nuevos y caprichosos, desde las clases más inferiores a lo más superior, notables todos por su elegancia y buen gusto. Especialidad en encargos de felicitaciones cromo-litografiadas», posant de manifest aquesta pràctica.

Fig. 83. Full volant de la Litografia de Ramón Riera. MDM.

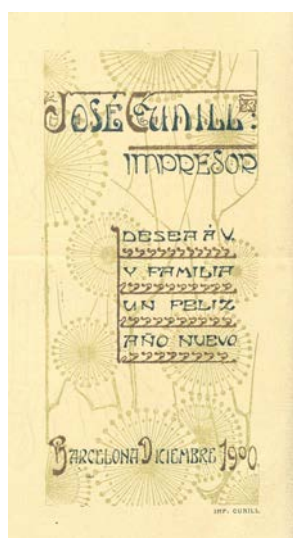

Fig. 84. Felicitació de la Imprenta Cunill. BC, III (9) C.

Tot i això, la gran majoria dels establiments d'arts gràfiques dissenyaran i imprimiran nadales originals per a cada any, en les quals mostraven les innovacions del sector o els nous corrents artístics com la de l'impremta Cunill, en la seva felicitació del desembre de 1900, impregnada de l'estètica modernista (Fig. 84).

Catàlegs i mostraris

El catàleg comercial es va convertir en una eina fonamental durant la segona meitat del segle XIX, derivada de les noves vies de distribució i comercialització dels productes. La millora dels mitjans de transport i l'expansió de les xarxes de comunicació van afavorir la comercialització de productes de béns de consum més enllà del lloc de producció i, per tal d'afavorir i facilitar la venda, els industrials enviaven catàlegs comercials amb tota la seva oferta als clients. D'aquesta manera la clientela –habitualment comerciants– podia triar els productes a distància i fer la comanda corresponent per correspondència, estalviant el desplaçament de representants i agilitzant el procés de compra-venda.

En el cas dels establiments d'arts gràfiques, més que els catàlegs comercials, van utilitzar els mostraris com a eina per ensenyar els seus productes. Hem pogut localitzar molt pocs catàlegs o mostraris d'impremtes i litografies, a diferència dels catàlegs o mostraris d'algunes foneries de tipus mòbils dels quals se'n conserven diversos exemplars en entitats patrimonials catalanes. A la col·lecció d'*ephemera* de la Biblioteca Nacional de España, però, s'hi ha conservat un catàleg d'«almanagues de bolsillo» de la casa de la Viuda de J. Miquel y Rius segurament de la primera dècada del segle XX. De la cronologia estudiada, però, no n'hem pogut localitzar cap altre.

Tot i això, en moltes ocasions les impremtes i litografies enviaven fulls impresos als seus clients amb mostres de la seva producció, sobretot amb la reproducció d'encapçalaments de factures i de paper de carta, així com de targetes comercials. En altres ocasions, utilitzaven els anuncis en forma de fulls volants per mostrar-hi la gran varietat de tipografies dels quals disposaven i les combinacions que podien aconseguir amb vinyetes i altres elements tipogràfics. És el cas d'un imprès de la Impremta de Luis Tasso (Fig. 85), en el qual s'anuncien els diferents serveis i productes que realitzaven: targetes, cartes, sobres, paper d'embolicar i etiquetes. Cada un dels productes anunciats es presenta de forma individualitzada, adquirint la forma que podria tenir. Per exemple, la part que anuncia paper de carta, reproduceix com podria ser un encapçalament a base de tipus de caràcter historicista i una gran caplletra decorada; les etiquetes apareixen anunciades en forma d'una etiqueta profusament ornamentada amb elements tipogràfics. D'aquesta manera, el client es podia fer una idea de les possibilitats que oferia la impremta i, d'altra banda, de la gran varietat de tipografies i elements decoratius de què disposava l'establiment.

Fig. 85. Full volant de la Imprenta de Luis Tasso. AHCB.

El 1888 Enrique de Bobes va dissenyar una làmina que contenia la reproducció de targetes comercials i de capçaleres d'impresos comercials en forma de «mesa revuelta» per enviar als seus clients (Fig. 86). El mateix litògraf explicava en un text al centre de la composició el motiu:

Desde que instalé en Barcelona, calle de Aglá, 3 y 5 mi taller de grabado y litografía, dirigí todos mis desvelos a que estas artes industriales dejaran de ser tributarias del extranjero. El éxito ha superado mis esperanzas pudiendo ofrecer los trabajos practicados en mi casa, única en su género en España, en condiciones tales de perfección y economía que hacen imposible toda competencia.

En prueba de ello me atrevo a suplicarle se sirva examinar la presente muestra de trabajos en tarjetería, corriente y la de grabados artístico mecánicos, infalsificables, etc. que tengo el honor de ofrecer a la atención del público en mi instalación sita en la nave 10 del palacio de la Industria de la Exposición Universal.

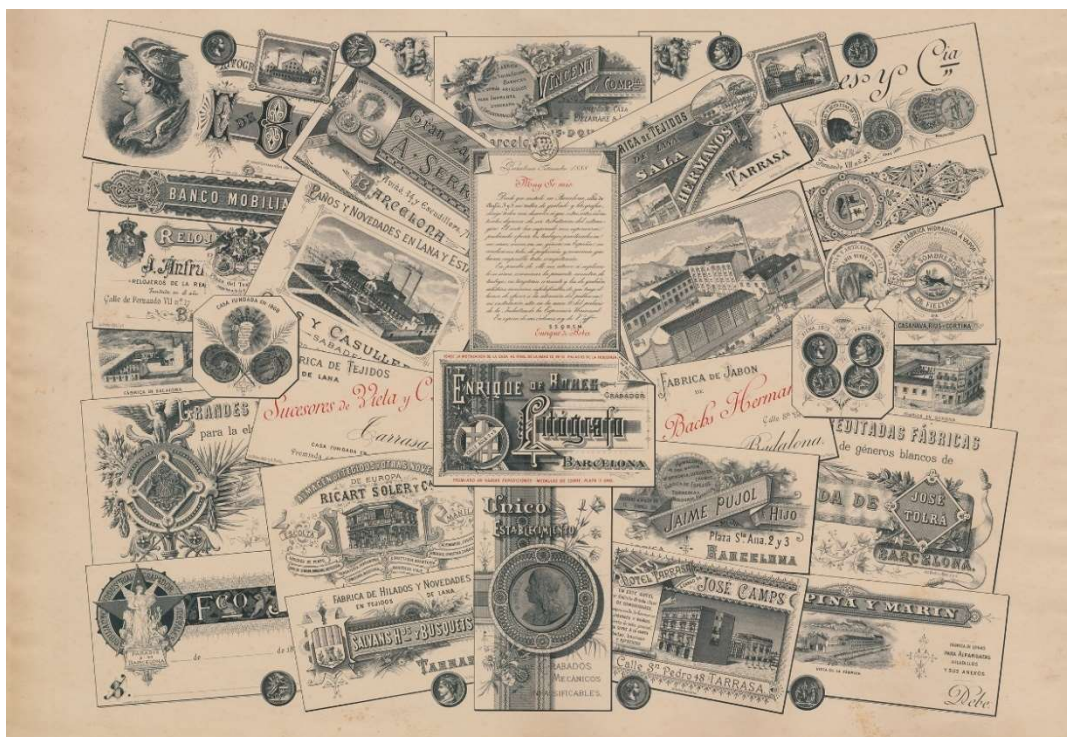

Fig. 86. Full volant de la Litografia de Enrique de Bobes. Col·lecció particular.

Així doncs, aquesta composició convidava a visitar el seu estand ubicat a la nau 10 del Palau de la Indústria de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888¹⁰⁴, en el qual s'hi podrien veure els impresos originals d'aquestes reproduccions. Per tant, les targetes comercials i encapçalaments reproduïdes en aquesta làmina eren reals, cosa que es confirma a través d'alguns impresos originals conservats com les targetes comercials del mateix Enrique de Bobes reproduïdes a la part superior esquerra i just sota la cartella amb el text. La primera es pot identificar ràpidament per la representació del bust d'Hermes (Fig. 87) i la segona, impresa per ambdues cares, vol oferir una mostra de la complexitat i la qualitat dels gravats que es feien en aquest establiment, anunciats com a infalsificables (Fig. 88).

Fig. 87. Targeta comercial d'Enrique de Bobes. ANC, ANC1-1115-T-2352.

¹⁰⁴ A l'apartat 5.3.2 dedicat a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, es detalla com era la instal·lació d'Enrique de Bobes ubicada al Palau de la Indústria.

Fig. 88. Targeta comercial d'Enrique de Bobes. ANC, ANC1-1115-T-2352.

Aquests impresos no eren catàlegs comercials, ja que no contenen el preu de cada una de les peces ni les seves especificitats tècniques, però servien de mostra al possible client, que podia veure'n la seva aplicació en exemples reals. Només hem pogut localitzar un exemple proper a la cronologia estudiada, tot i que ja és de principis del segle XX, del mateix Enrique de Bobes (Fig. 89). Es tracta d'un petit catàleg o mostrari de les seves «impresiones directas del acero» en el qual a sota de cada reproducció s'hi especifica el preu. Habitualment aquests petits catàlegs en forma de bifoli s'enviaven als clients o a les persones que ho demanaven, tal com diu el mateix imprès: «se mandan muestras y presupuestos á quien lo solicite».

Fig. 89. Mostrari dels Talleres Gráficos Bobes. ANC, ANC1-1115-T-2352.

El cartell

El cartell és considerat un dels materials impresos efímers per excel·lència i fou un dels primers en ésser valorats pels col·leccionistes, que van començar a incorporar-lo a les seves col·leccions a partir de finals del segle XIX¹⁰⁵. A partir de la invenció de la impremta van començar a imprimir-se tota mena de fulls volants amb la mateixa funció que el cartell actual i, des d'aleshores, aquesta tipologia va

¹⁰⁵ Santi Barjau presenta una visió del col·leccionisme del cartell a Catalunya en el seu article (Barjau, 2016).

anar evolucionant fins a arribar a un dels moments de més esplendor, l'últim terç del segle XIX, amb França com a centre fonamental. Durant l'últim quart d'aquest segle hi hagué una gran difusió del cartell –tal i com el coneixem actualment– com a conseqüència de dos fets coincidents. D'una banda, el gran desenvolupament comercial i publicitari experimentat arran de la Revolució Industrial i de l'aparició de la nova societat de consum; i de l'altra, el desenvolupament de la litografia i de la cromolitografia, que van desterrar els cartells purament tipogràfics de l'àmbit publicitari, en el qual la imatge i el color van assolir l'hegemonia. Aviat els tallers de litografia van incorporar la col·laboració d'artistes i il·lustradors reconeguts que elevarien aquest imprès efímer a la categoria de peça artística.

Contràriament al que podem pensar, però, s'han conservat molt pocs cartells publicitaris de les cases d'arts gràfiques de Barcelona. De fet, els únics que hem pogut localitzar pertanyen a entorn del 1900 i, com a tals, esdevenen una mostra representativa de la producció cartellística del tombant de segle i no de la segona meitat del segle XIX, moment en què, segurament, se'n deurién produir tipogràficament i després litogràficament.

La casa dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a, després Henrich y C.^a, es va dedicar a la impressió de cartells tipogràfics i cromolitogràfics al llarg de la seva trajectòria i l'única mostra que hem conservat d'un cartell anunciant la seva activitat està datat al 1900 (Fig. 90). Es tracta d'un cartell de 111x72 cm estampat amb cromolitografia i que anuncia, precisament, «Carteles ilustrados para bailes, circos, teatros, toros, conciertos, etc.». Es tracta d'un cartell eminentment gràfic, signat pel pintor i il·lustrador porto-riqueny Josep Cuchy Arnau (1857-1925), en el qual la figura femenina central adquireix tot el protagonisme. Com es pot observar, el peu d'impremta situat a la part inferior no és un element secundari, sinó que és perfectament visible per tal de contribuir al missatge publicitari, en el qual no hi consta pròpiament el nom de l'establiment.

Fig. 90. Cartell de la Litografia Enrich y C.^a, Sucesores de N. Ramírez y C.^a. Col·lecció particular. Extret de Carulla; Carulla, 2000.

L'altra casa de la qual hem conservat cartells és la Litografia d'Utrillo i Rialp, de la qual n'hem localitzat tres, dos d'ells firmats pel mateix Antoni Utrillo, propietari de la litografia (Fig. 91 i Fig. 92). Al primer cartell hi observem, també, l'hegemonia de la imatge, aquesta vegada protagonitzada per una figura femenina de regust modernista que es recolza sobre una pedra en la que hi podem llegir «cartell dibuixat sobre planxa d'alumini é imprès ab máquina rotativa». El mateix imprès ens anuncia com ha estat produït per tal que el possible client apreciï la qualitat de la nova tècnica emprada, en aquest cas, la litografia sobre planxa d'alumini. El segon, també està protagonitzat per una dona burgesa que mira amb uns binocles cap on hi ha el text, en aquest cas anunciant l'activitat i els serveis oferts per la casa: cartells, etiquetes i tota mena de treballs artístics. Es tracta, doncs, de dos cartells publicitaris en els quals hi ha un predomini total de la imatge.

Fig. 91. Antoni Utrillo. Cartell de la Litografia Utrillo & Rialp, S. C. Col·lecció particular en dipòsit al MNAC, 250429-000.

Fig. 92. Antoni Utrillo. Cartell de la Litografia Utrillo & Rialp, S. en C. Col·lecció particular.

L'altre cartell localitzat d'aquest establiment el presenta sota el nom de Litografia L'Art, nom comercial amb el qual va començar anomenant-se aquest establiment (Fig. 93). Es tracta d'un cartell de format allargat en el qual el text queda reduït, només, al nom de l'establiment i a la seva adreça a la part inferior.

Fig. 93. Cartell de la Litografia L'Art. Col·lecció particular. Extret de *Ramon Casas i el cartell*, 2005.

Fig. 94. Targeta comercial de la Litografia L'Art. MDM.

La iconografia utilitzada recorda molt a la seva targeta comercial (Fig. 94), en la qual també hi trobem la presència de dos àngels i el nom comercial de Litografia L'Art. En aquest cas, però, no hi ha la firma de l'artista.

L'absència de cartells publicitaris dels establiments d'impremta i de litografia a Catalunya durant aquest període resulta sorprenent si tenim en compte la gran quantitat de tallers que n'anunciaven la seva producció. Cartells anunciadors, cartells artístics, cartells ordinaris i de luxe, per a toros, teatres, concerts, festes majors, casinos, certàmens, cases navilieres i tot tipus de comerços eren anunciats per molts establiments d'impremta i de litografia. N'hi havia alguns, com la casa Tasso, que oferien una gran varietat de formats i fins i tot la possibilitat de tenir-los impresos en dues hores i tirats a una, dues, tres o més tintes i amb o sense decoracions d'or o plata, sempre comptant amb un abundant assortit de tipus i vinyetes artístiques. Tot i això, sembla que aquest no va ser el seu mitjà predilecte per a anunciar la seva pròpia activitat.

Fig. 95. Calendari per l'any 1896 de la Impremta Camis de París. Bibliothèque Forney.

Aquest fet contrasta amb la gran quantitat que se n'ha conservat a altres països com a França. Durant l'últim terç del segle XIX, París va esdevenir el principal centre productor del cartell cromolitografiat. Una gran quantitat de tallers es van dedicar a aquesta activitat i molts comptaven amb la col·laboració dels artistes més reconeguts del moment, cosa que també actuava de reclam de cara als possibles clients. Com podem veure a la Fig. 95, els cartells es van convertir en els protagonistes de la publicitat de les impremtes i litografies, que incloïen reproduccions de les seves millors obres sempre que podien. En aquest cas, es tracta d'un calendari americà de 1896 fet per la impremta Camis, una de les més importants de París, en el qual es

reproduïx un immens taller en el qual diferents persones miren els cartells que s'hi estan fent. L'escena està envoltada de la reproducció dels cartells més emblemàtics fets per aquella casa, com el de la xocolata Menier o el del paper de fumar Job, perfectament identificables per la societat del moment, i a la part

inferior, hi trobem els retrats dels artistes i dibuixants col·laboradors de la casa¹⁰⁶. Un reclam inigualable caracteritzat per l'hegemonia de la imatge i del color.

El fet d'haver conservat una quantitat tan reduïda de cartells publicitaris d'establiments d'impremta i litografia a Catalunya, no assegura que no se'n produïssin més durant aquest període, però potser no ho consideraven tan necessari, ja que tots els cartells publicitaris que sortien dels seus tallers portaven el seu peu d'impremta, element que, al cap i a la fi, esdevenia una firma que permetia identificar-los com a artífexs de cara al possible client¹⁰⁷.

5.2.4. L'aprofitament dels recursos

La creació d'un determinat disseny o motiu iconogràfic per part d'un establiment contribuïa a configurar la seva imatge, la seva marca. Aquest fet va provocar que, en algunes ocasions, s'utilitzés el mateix motiu iconogràfic o la mateixa composició en diferents tipus d'impresos publicitaris o comercials. D'aquesta manera, l'aprofitament de recursos servia per abaratir costos a la vegada que ajudava a crear una imatge de l'establiment identificable per part de la societat barcelonina.

És el cas, per exemple, de la Litografia de Agustín Martínez, que va aprofitar el mateix motiu iconogràfic de la seva targeta comercial per a incloure'l a la capçalera de les seves factures (Fig. 96). En ambdós casos observem la presència d'aquest ésser alat situat davant d'un tòrcul de litografia en forma d'al·legoria.

Fig. 96. Targeta comercial de la Litografia de Agustín Martínez. Factura de la Litografia de Agustín Martínez. ANC, ANC1-1115-T-2352.

En el cas de la Imprenta y Litografía de J. Casamajó trobem el mateix fenomen però, en aquest ocasió, es va decidir reproduir tota la composició sencera tant a la seva targeta comercial com a la capçalera de les seves factures (Fig. 97). En ambdós

¹⁰⁶ Al llibre *Les Cent plus belles images de l'imprimerie* Daniel Bordet recull una gran quantitat d'impresos publicitaris dels establiments d'arts gràfiques francesos, proporcionant un aparell gràfic que dona mostra de la seva activitat (Bordet, 2004).

¹⁰⁷ Cal dir que Miguel Ángel Pérez, en el seu llibre *La publicidad en España*, fa una llista dels cartells relacionats amb la indústria de les arts gràfiques i, a part d'incloure-hi el de la Litografia d'Utrillo i Rialp (Fig. 35), en recull dos més de dos establiments catalans que no hem pogut localitzar. El primer, d'autor anònim, de la casa Hermenegildo Miralles i el segon, de Víctor Labielle en el qual s'hi oferien serveis de tipolitografia. Ambdós serien de l'any 1900.

casos hi podem veure una figura al·legòrica femenina asseguda en un tron amb un llibre a la mà en el qual s’hi pot llegir «Especialidad en catálogos. Fábrica de libros rayados. Trabajos comerciales», l’escut de la casa reial indicant que en són impressors i un seguit de medalles corresponents als certàmens en els quals van participar. Tal com es pot apreciar pels elements decoratius de caràcter curvilini i pel tipus de lletra que s’inscriu dins el corrent modernista, la podem datar en els primers anys del segle XX (la factura és de 1904).

Fig. 97. Targeta comercial de la Imprenta y Litografía de J. Casamajó. AHCB, 27027; Factura de la Imprenta y Litografía de J. Casamajó. 1904. Col·lecció particular.

En altres casos, però, la reutilització i l’aprofitament de recursos anirà més enllà de la utilització del mateix motiu iconogràfic o de la mateixa composició en diferents tipus d’imprès. La Litografía de Juan Bastard ens mostra fins a quin punt es pot incloure un element publicitari dins d’un altre element publicitari, creant una mena de meta-publicitat. El punt de partida el trobem en una de les seves targetes comercials (Fig. 98), en la qual destaca, a la part central, un *trompe-l’oeil* amb un paper arrugat que conté el nom de l’establiment clavat amb un clau o agulla sobre el fons del paper –un recurs molt utilitzat en la publicitat de l’última dècada del segle XIX.

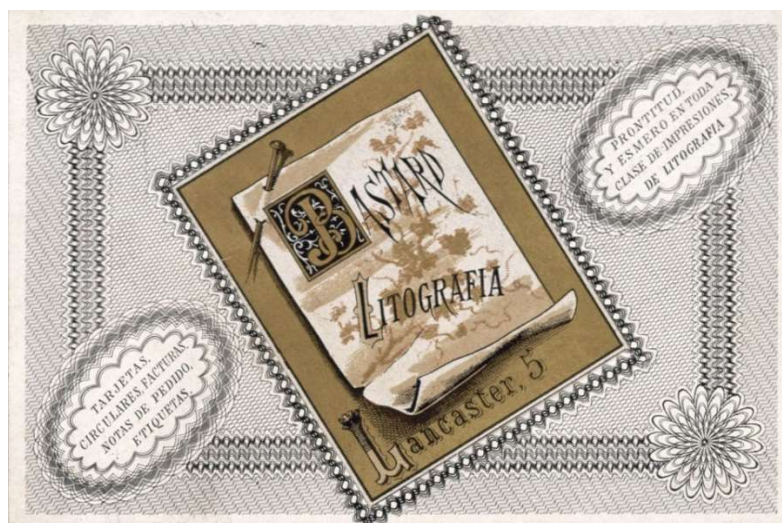

Fig. 98. Targeta comercial de la Litografía Bastard. AHCB, 26920.

Aquest element iconogràfic central amb la simulació d'un paper arrugat contenint el nom de l'establiment, amb la caplletra il·lustrada, es convertiria en un element identificador de la casa, ja que el trobarem repetit en altres impresos publicitaris com una altra targeta comercial (Fig. 99) o fins i tot en un anunci dins d'una guia de la ciutat (Fig. 100). Tot i que a l'anunci la qualitat de la reproducció és molt baixa, s'aprecia perfectament aquest motiu, que el lector podia identificar immediatament i relacionar-lo amb la casa de Bastard.

Fig. 99. Targeta comercial de la Litografia J. Bastard. MFM, S-24271.

Fig. 100. Anunci de la Litografia de J. Bastard. Roca, 1895.

5.2.5. A la recerca d'una iconografia pròpia

Els impresos publicitaris i comercials es van convertir en el terreny sobre el qual la nova classe industrial va formalitzar les seves imatges eidètiques per tal de mostrar-se davant de la societat d'una manera determinada (Corazón, 1997: 23). Partint d'aquesta base, cada sector industrial i comercial crearia una iconografia pròpia per tal d'identificar-se com a conjunt i la indústria gràfica no en seria una excepció. Poc a poc va anar incorporant una sèrie d'elements que arribarien a conformar una iconografia pròpia i identificadora de l'ofici.

Tot i així, al llarg del segle XIX podrem trobar un seguit d'elements en els impresos publicitaris i comercials característics del procés d'industrialització del moment i dels esdeveniments i context de l'època. Un dels elements iconogràfics més presents en els impresos publicitaris i comercials de qualsevol sector productiu seran els escuts i les medalles. En moltes capçaleres de factures de tallers d'impremta i litografia hi apareixen les medalles guanyades en exposicions i certàmens, tant nacionals com internacionals, per tal de mostrar la seva qualitat i reconeixement dins del sector. Un exemple el trobem en una circular enviada per la casa dels Sucesores de N. Ramírez als seus clients, encapçalada per una composició formada exclusivament per les medalles guanyades per aquest establiment en diverses mostres (Fig. 101).

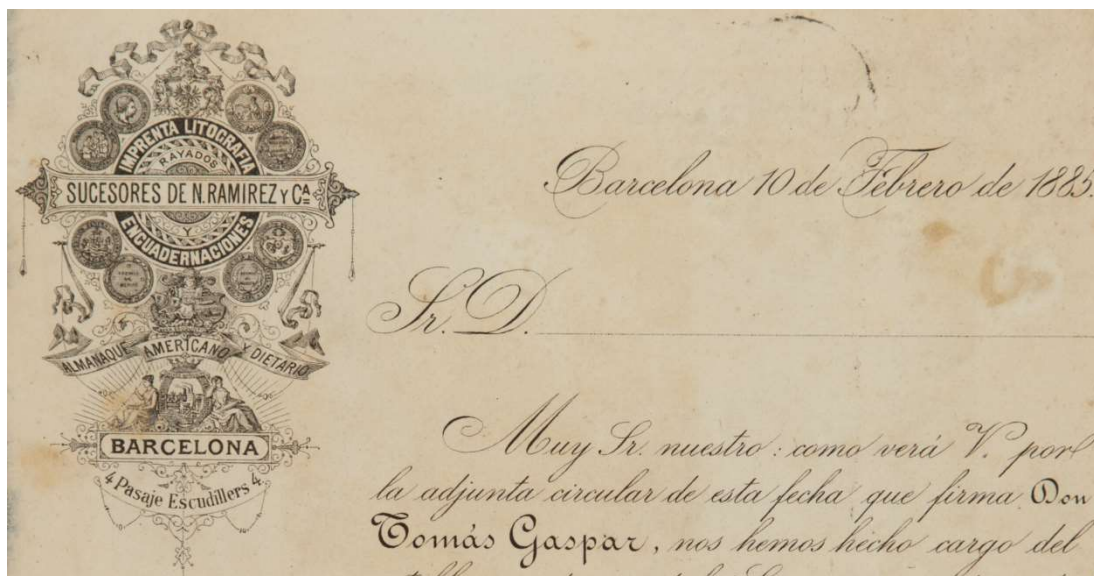

Fig. 101. Capçalera d'una circular de l'establiment dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a. 1885. ANC, ANC1-1115-T-2352.

Generalment podem identificar les medalles de cada exposició, ja que es tractava de reproduccions fidedignes, però en algunes ocasions aquesta identificació resulta més complexa. Alguns establiments incorporaven medalles als seus reclams per tal de guanyar prestigi i reconeixement, tot i no haver participat en cap d'aquests certàmens, i per això en alguns casos es tracta de medalles genèriques, com en el cas de la targeta comercial de la Litografia Catalana de I. Arce (Fig. 102).

En alguns impresos també hi podem trobar altres elements que denotaven prestigi com l'escut de la casa reial, que demostrava que l'establiment n'era proveïdor o en realitzava algun servei. A la capçalera d'una factura d'Hermenegildo Miralles, per exemple, l'escut de la casa reial ocupa una posició important sota del qual hi podem llegir «Encuadernador de la Real Casa» (Fig. 103).

Fig. 102. Targeta comercial de la Litografía Catalana de I. Arce. AHCB, 26912.

Fig. 103. Factura de l'establiment de litografia i encuadernació d'Hermenegildo Miralles. 1900. ANC, ANC1-1115-T-2352.

Les representacions al·legòriques del comerç i de la indústria també seran un element recurrent en aquests impresos. El sector de les arts gràfiques es volia mostrar com a una nova indústria, moderna i dins del corrent de progrés de l'època. A les capçaleres, doncs, hi podem trobar aquesta representació en forma de fàbriques, xemeneies amb fum, rodes dentades, àncores, vaixells, màquines de vapor, eines de filar, la figura d'Hermes –com a representant del comerç– o ruscs d'abelles –com a al·legoria del treball. Alguns d'aquests elements els podem trobar, per exemple, a la capçalera d'una factura de la Imprenta y Litografía de Agustín Martínez (Fig. 104), en la qual, a la part esquerra, hi ha representada la Indústria a través d'una fàbrica i una màquina de vapor, i també el Comerç a través de la figura d'Hermes, assegut sobre un paquet i uns llibres de comptabilitat.

Fig. 104. Factura la Imprenta y Litografía de Agustín Martínez. 1900. ANC, ANC1-1115-T-2352.

A la targeta comercial de la Litografia Blasi, en canvi, s'ha representat la Indústria en forma d'al·legoria femenina envoltada per dos *putti* –un d'ells amb el casc alat i el ceptre d'Hermes– i un seguit d'eines i elements relatius al treball, al comerç i a la indústria (Fig. 105).

A aquesta representació al·legòrica de la Indústria hi he hem de sumar la representació al·legòrica de les Arts, present en molts impresos publicitaris, sobretot de litògrafs, reivindicant el caràcter artístic d'aquesta activitat. Les tres disciplines artístiques –arquitectura, pintura i escultura– les trobarem representades simbòlicament a través de les eines que utilitzaven, com el compàs i el regle per la primera, la paleta i el pinzell per la segona i la massa i el cisell per la tercera, a banda de la representació del dibuix com a fonament de totes tres. Aquests elements els trobem, per exemple, a la targeta de la Litografia de las Artes amb un bust de Senefelder presidint la composició i tres *putti* a la part inferior utilitzant els elements propis de cada disciplina (Fig. 106).

Fig. 105. Targeta comercial de la Litografia Blasi. MFM, S-15879.

Fig. 106. Targeta comercial de la Litografia de Las Artes. AHCB, 26913.

Aquestes representacions al·legòriques de les Arts i sobretot de la Indústria seran presents en molts impresos, fins al punt que en moltes ocasions es tractava de clixés i de gravats genèrics que s'utilitzaven indistintament per a un o altre tipus de negoci. La necessitat d'identificar-se com a sector, però, va conduir a la introducció d'un seguit d'elements característics i propis de cada ofici a les seves capçaleres i impresos publicitaris. En aquest sentit, l'originalitat esdevindrà un factor clau en l'encàrrec del disseny d'aquestes composicions, tal com es pot veure en la petició de la casa basca de metal·lúrgia Viuda Delmas a J. Thomas per a l'elaboració d'un imprès comercial, probablement una capçalera de paper de carta:

Deberá contener alegorías de la industria a que se destina, o sea la metalurgia y construcciones de hierro y acaso si así conviniera al Sr. Pahissa alguna vista de la fábrica, en cuyo caso la empresa facilitaría las fotografías necesarias. También como otras veces podrían intercalarse escudos de la localidad, el nombre de la empresa que es "Vizcaya" o cualquier otro atributo que sugiera su fantasía al artista, porque recomiendo mucho que este dibujo sea enteramente distinto de los hechos hasta ahora. (Carta de la casa Viuda de Delmas a J. Thomas. 4-IX-1886. BC, Fons de l'Institut Català de les Arts del Llibre)

La preocupació per obtenir un disseny totalment diferent i la representació real de la fàbrica, com en aquest cas, serà una constant durant l'últim terç del segle XIX. Cada establiment es volia mostrar a la seva clientela d'una manera determinada, diferenciant-se de la resta però a la vegada formant part d'un sector que també hi havia d'aparèixer representat.

El sector de les arts gràfiques seguirà aquesta línia i, des de molt aviat, anirà incorporant els elements definitoris de l'ofici: les eines i les màquines utilitzades tant en la impremta com en la litografia. La representació del taller i els seus components, doncs, serà un dels elements iconogràfics fonamentals en el disseny

dels reclams publicitaris del sector de les arts gràfiques. Els podem trobar representats de manera realista, amb la representació d'un taller amb tot detall, o en un entorn al·legòric en què siguin uns angelets els que practiquen l'ofici.

Fig. 107. Targeta comercial de la Litografia de Francisco Solá. AHCB, 26853.

Aquest últim cas el trobem, per exemple, a la targeta comercial de la Litografia de Francisco Solá (Fig. 107), en la qual un conjunt de *putti* estan duent a terme tot el procés de litografia: realitzar el dibuix sobre la pedra litogràfica, preparar el rofeu per entintar, entintar la matriu i, finalment, fer l'estampació amb el tòrcul, situat darrera la figura al·legòrica femenina, als peus d'un bust de Senefelder. Un altre cas on trobem *putti* fent servir o mostrant les eines de l'ofici és a les guardes de la *Guía ilustrada de*

la Exposición Universal de Barcelona de 1888 de Valero de Tornos (1888). Aquesta guia va ser enquadrada als tallers d'Hermenegildo Miralles i aquest no va desapropiar l'oportunitat d'incloure el seu anunci a les guardes del volum, profusament il·lustrades per Apeles Mestres, amb una composició a base de nens transportant llibres, aguantant un rofeu d'entintar, un burí, o dibuixant (Fig. 108).

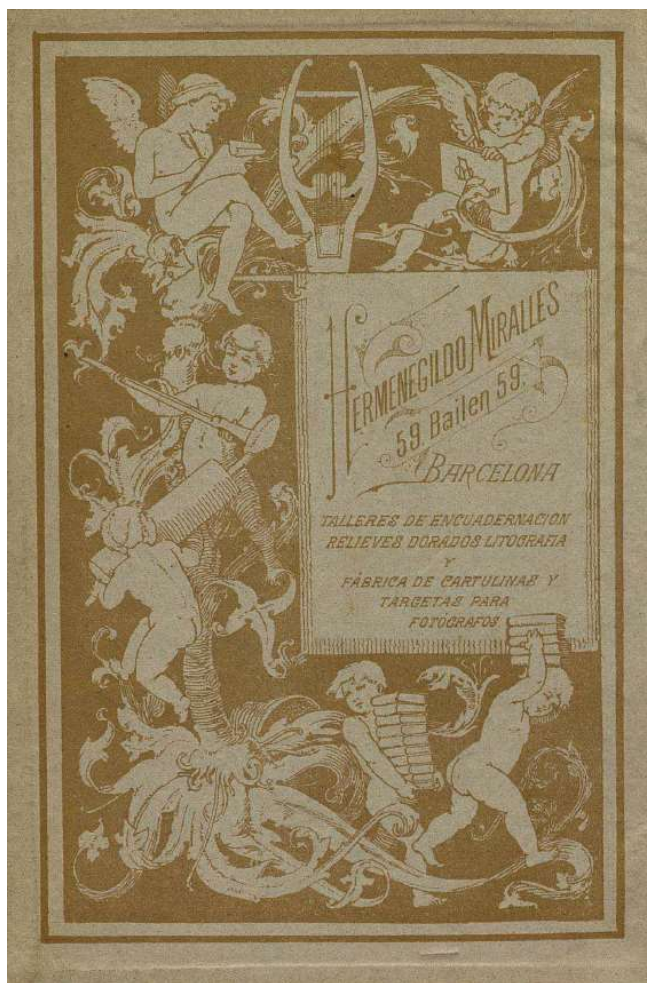

Fig. 108. Anunci de l'establiment d'Hermenegildo Miralles a les guardes de la guia de Valero de Tornos, 1888.

Centrant-nos en la representació del taller o de l'establiment, ja hem presentat algun exemple a l'apartat 3.2, en el qual es mostrava la representació realista de l'exterior d'alguns dels establiments més notables de l'època, com el de Sucesores de N. Ramírez y C.^a, ubicat a la part baixa de Gràcia. La representació de l'interior del taller, però, no serà tan freqüent. Tot i així, en trobem alguna mostra interessant com a la capçalera de la impremta i llibreria de José Tauló, datada al 1847 (Fig. 109). En aquest cas, s'ha substituït el terme Impremta i el terme Llibreria per la seva representació gràfica, en la qual hi podem veure l'interior del taller en ple procés productiu i l'interior de la llibreria, amb tots els prestatges plens de llibres i un llarg taulell.

Fig. 109. Factura de la Imprenta y Librería de José Tauló. 1847. Col·lecció particular.

A la targeta de la Imprenta de Mariñá y Subirana també es representa l'interior del taller, però aquesta vegada, s'ha substituït la premsa manual per una màquina cilíndrica, mostrant el procés de mecanització que van experimentar aquests establiments durant el període estudiat (Fig. 110).

Fig. 110. Targeta comercial de la Imprenta de Magriñá y Subirana. MFM, S-24268.

I a la capçalera de la factura de la Litografía de Nicolás Miralles, ja hi trobem la representació d'un taller de caràcter plenament industrial amb una presència molt elevada de màquines i d'obrers treballant (Fig. 111). En aquest cas s'aprecia l'arquitectura de l'edifici, fet a base d'una estructura de ferro que permetia obrir un gran espai central on s'ubicaven les màquines.

Fig. 111. Factura de la Litografia de Nicolás Miralles. c. 1910. ANC, ANC1-1115-T-2352.

Finalment, l'ofici de la impremta i la litografia també es va representar de manera al·legòrica, en forma de figures femenines representant el coneixement i de dos personatges clau: Gutenberg i Senefelder, els creadors de l'ofici. La inclusió d'aquests en forma de bust o escultura serà una constant en els impresos publicitaris de les imprentes i les litografies de l'època. A les làmines cromolitografiades incloses en els calendaris dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a, per exemple, es representa l'ofici de les dues maneres: de manera realista, incloent la maquinària i les eines utilitzades al taller, i de manera al·legòrica, a través de figures femenines i de la inclusió de Gutenberg i Senefelder (Fig. 112).

Fig. 112. Làmines publicitàries dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a pertanyents als calendaris de 1880 i 1881, actualment conservades soltes. MFM, S-13730. ANC, ANC1-1115-T-2352.

Amb tot aquest conjunt d'elements, el sector de les arts gràfiques va aconseguir crear una iconografia pròpia, que inclouria a les capçaleres dels seus documents i en els impresos publicitaris, amb l'objectiu de mostrar-se com a un sector vinculat a la indústria, a les arts i al progrés davant de la societat barcelonina de l'època.

5.3. Les exposicions

Fruit de tots els canvis socials, econòmics, productius, de consum i tecnològics derivats del desenvolupament de la Revolució Industrial, la mentalitat de progrés va esdevenir un dels trets més característics de la societat del segle XIX. La indústria deixava bocabadada mitja Europa i la gent es meravellava de tot allò que se'n podia aconseguir (Vélez, 1984: 207). Conseqüència d'aquest fet fou l'aparició d'una psicosis de novetats, d'un fort anhel de nous objectes, que desembocaria en l'organització de grans certàmens, tant nacionals com internacionals, amb l'objectiu de reunir en una sola ciutat o edifici, totes les novetats i invencions en l'àmbit de les Arts, però sobretot en el de la Indústria. Les exposicions esdevindran els grans aparadors del progrés de la humanitat, centrades bàsicament en el comerç i en la presentació de les innovacions tecnològiques de tots els sectors. Des de les mostres més locals, dedicades a l'exposició de productes dins un entorn marcat pel proteccionisme, fins a les més internacionals, aquests certàmens van permetre als expositors comparar-se amb la resta del sector i obrir-se a les novetats procedents d'Europa.

A partir de mitjans del segle XIX, més concretament arran de la primera gran exposició universal de Londres celebrada el 1851, va començar a generar-se a Europa el debat art-indústria. La preocupació per aquest tema, però, ja existia des de molt abans. A Catalunya, per exemple, la creació de la Junta de Comerç l'any 1758 –una entitat que actuarà en pro del foment de la indústria–, així com la creació el 1775 de l'Escola Gratuïta de Disseny, van possibilitar que sorgissin idees sobre la qüestió. Aquest debat comportava una reflexió sobre com l'art s'havia d'aplicar a la indústria per tal que els nous productes industrials fossin alhora útils i bells, és a dir, més vendibles (Vélez, 2010: 131-132). El debat entorn de l'art i la indústria es produí al llarg de la segona meitat del segle XIX des de dues perspectives. D'una banda, des de les Belles Arts, sumides en una crisi a mitjans de segle que va provocar que sorgissin nous interessos com a conseqüència de l'avenç tècnic i de la seva aplicació a la indústria. I de l'altra, des de les arts decoratives, arts sumptuàries o les anomenades indústries artístiques o arts industrials, marcades per la progressiva mecanització però també per la necessitat de crear una simbiosi amb l'art, per tal de poder produir productes de qualitat, bells i competitius.

Arran d'aquest debat van sorgir reflexions entorn de si l'art havia d'actuar com a model a seguir pels artífexs de les diverses arts industrials per tal de millorar-les; del valor i la utilitat de l'art enfront de la utilitat de la indústria; i de si la indústria

també podia estar al servei de l'art i contribuir, d'aquesta manera, a la seva democratització. En aquest context, a Barcelona van sorgir diversos autors que van posar sobre la taula aquestes reflexions i preocupacions, sobretot per l'estat de decadència de les Belles Arts, però també per la poca qualitat dels objectes industrials que havien dotat la seva forma d'elements «artístics» d'una manera errònia. A finals de la dècada dels setanta i principis de la dècada dels vuitanta, la situació socioeconòmica començà a canviar i, vist el panorama existent a Europa i la constatació de l'endarreriment de la indústria espanyola i catalana, Salvador Sanpere i Miquel proposava millorar artísticament –tenint com a base el dibuix– per tal de millorar industrialment (Sanpere i Miquel, 1881). I aquesta aplicació de l'art a la indústria s'havia de fer mitjançant de tres vies fonamentals: l'organització de museus d'arts sumptuàries i biblioteques; la celebració d'exposicions; i la creació d'escoles de dibuix juntament amb el seu ensenyament a l'escola normal. Tot plegat amb un sol objectiu: educar els dibuixants i el públic i reformar el gust de tothom, en pro de la cultura i de l'economia dels pobles (Vélez, 2010: 136)¹⁰⁸.

Així doncs, les exposicions, a part de reunir els avenços tecnològics i de la humanitat, van servir per a fomentar i propiciar l'aplicació de l'art a la indústria, sobretot a partir de la segona meitat del segle XIX, moment en què les anomenades indústries artístiques comencen a prendre una importància cabdal. Tot i això, durant la primera meitat ja trobem les primeres manifestacions d'exposicions organitzades a Barcelona. El sector de les arts gràfiques va participar en la gran majoria de certàmens organitzats a la Ciutat Comtal i resulta interessant observar com la seva activitat canviava de categoria en funció de la finalitat de l'exposició o dels seus organitzadors, passant de les seccions dedicades a les Belles Arts o arts liberals a la secció de les indústries artístiques.

5.3.1 Les primeres exposicions catalanes

Tal com hem dit, els antecedents per a la celebració de les primeres exposicions catalanes els trobem en la creació de la Junta de Comerç l'any 1758, una entitat destinada exclusivament al foment de la indústria, juntament amb la creació el 1775 de l'Escola Gratuïta de Disseny. L'any 1822 la Junta de Comerç va organitzar la primera exposició de productes industrials a l'edifici de la Llotja, en la qual també s'inclourien obres artístiques¹⁰⁹. L'organització de mostres de productes

¹⁰⁸ El debat i evolució del binomi art-indústria també queda recollit en la monografia *Arte e industria en España, 1774-1907* (Pitarch; Dalmases, 1982).

¹⁰⁹ Per a l'estudi de les primeres exposicions de productes industrials i artístics celebrades a Catalunya són fonamentals els articles de Pere Bohigas sobre la història de les exposicions oficials d'art de Barcelona (Bohigas, 1945a; 1945b); la monografia d'Andrea Garcia sobre els antecedents, gènesi i desenvolupament dels museus d'art de Barcelona (Garcia, 1997), basada en la seva tesi doctoral; el capítol de Ramon Grau i Marina López inclòs dins el *Llibre del Centenari* de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888 (Grau; López, 1988); l'article de Vicente Maestre sobre les primeres exposicions retrospectives, col·leccionisme i museus (Maestre, 2007); l'article de Pilar Vélez sobre les arts industrials (Vélez, 2010); i la tesi doctoral de Maria Ojuel dedicada a les exposicions municipals de belles arts i indústries artístiques de Barcelona (Ojuel, 2013).

amb motiu de la visita dels monarques serà una constant durant els tres primers terços del Vuitcents, com la de 1827 en honor de Ferran VII o la de 1844, en honor de la reina Isabel II, que es celebrarien per contribuir a la campanya proteccionista.

Poc després d'aquesta exposició, va començar a sorgir el desig de separar la producció artística de la industrial i, amb aquest objectiu, el 1846 es va crear la Sociedad de Amigos de Bellas Artes, a imatge de la Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País (SEBAP). Aquesta societat va organitzar exposicions en una de les sales de l'edifici de l'ex-convent de Sant Joan, situat a la Riera de Sant Joan. Però aviat es va tornar a la unió de les belles arts i la indústria i les primeres es tornarien a incloure dins de les exposicions industrials. D'aquesta manera, l'Institut Industrial de Catalunya organitzà al seu local social –situat al carrer Conde del Asalto–, l'any 1851, una mostra molt centrada en l'exposició de productes del sector tèxtil, cotoner, seder i llaner, però que també va incloure una secció de belles arts.

La Exposición Industrial y Artística del Principado de Cataluña de 1860

Nous anys més tard, el 1860, es celebraria una nova exposició en motiu de la visita de la reina Isabel II amb el títol de «Exposición Industrial y Artística del Principado de Cataluña». En aquesta ocasió, es va fer construir un edifici ad hoc –un pavelló de 131x60 m– a l'esplanada coneguda amb el nom de Camp de Mart, situada entre l'antic Saló de Sant Joan i la Ciutadella¹¹⁰. Tot i la manca de temps i la poca previsió en l'organització de la mostra, es va inaugurar el 3 d'octubre i hi van participar a l'entorn de 490 expositors fins al moment de la seva clausura, el 14 d'octubre.

Aquesta exposició va ser la primera que va incloure una secció destinada específicament a les arts gràfiques. Dins de la secció 2 –Artes y oficios no comprendidos en las secciones anteriores; mueblaje y quincallería– hi trobem la classe 29, que comprenia els productes del «Arte tipográfico en todas sus ramificaciones; litografía, dibujo, encuadernación y cartonaje». Segons el catàleg de la mostra (*Catálogo de la Exposición...*, 1860)¹¹¹, hi van participar un total de 13 expositors, entre els quals hi trobem establiments tipogràfics, establiments litogràfics, fundacions tipogràfiques, llibreters-editors, encuadernadors i fins i tot dibuixants¹¹². Entre ells destacaven Narciso Ramírez y C.^a, que va presentar una col·lecció de mostres de treballs litogràfics i cromolitogràfica; N. Rainolt i J. Fàbrega, també amb treballs de litografia; i Joaquim Verdaguer, entre d'altres. A la secció 1, classe 4 (Artes de precisión, balanzas, básculas; muebles de Hierro y toda

¹¹⁰ Es pot fer un seguiment de la gestació de l'exposició, de la construcció de l'edifici, de tots els preparatius per a la inauguració i de la celebració de l'exposició a través de diversos articles publicats al *Diario de Barcelona* entre el 4 de febrer i el 18 de desembre de 1860.

¹¹¹ Tots els catàlegs i ressenyes publicades durant l'època al voltant de les exposicions s'han inclòs a l'apartat 1.5 de la bibliografia.

¹¹² Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.1.

clase de cerrajería y herrería) hi constava, també, Felipe Muller (número de catàleg 49), que presentava una premsa litogràfica, entre altres aparells com balances.

La majoria dels establiments tipogràfics i litogràfics presentava un quadre o «mesa revuelta» amb una composició de treballs impresos amb diferents tècniques, sense especificar de quins es tractaven. L'únic que és una mica més específic és Narciso Ramírez, el qual concreta que es tracta de «trabajos litográficos, varios de ellos tirados al cromo; entre los cuales distinguen varios títulos de acciones para sociedades mercantiles, y las armas Reales de España y las de Cataluña en trece tirages é igual número de colores». La resta de descripcions són molt sumàries i hem de recórrer a la ressenya d'Orellana per fer-nos una idea més precisa de què hi van presentar. Per exemple, dels productes presentats per N. Raynolt diu:

Raynolt, D. N. presentó un gran cuadro con muestras de trabajos litográficos, al lápiz, a la pluma imitando al grabado, y al cromo: de los segundos y últimos había varios de un mérito sobresaliente; distinguiéndose entre ellos algunas laminas, muy pequeñas, en nada diferentes del grabado en acero, una mesa revuelta, varios escudos de armas y un juego de etiquetas figurando frutas de colores naturales. (Orellana, 1861: 251-252)

O dels presentats per J. Fábrega especifica que va exposar

Un cuadro formando una mesa revuelta con varias muestras de trabajos litográficos, en negro y en colores, é imitando al grabado. En estos últimos particularmente era notable la perfecta ejecución y semejanza con los grabados verdaderos, tanto en cobre, como en acero: se recomiendan por su mucha ventaja para el consumidor, atendida la clase de trabajo con relación a sus precios. (Orellana, 1861: 251-252)

A part de detallar amb més precisió els objectes exposats, Orellana en fa una valoració qualitativa, segons el seu criteri, que també ens dona dades de la consideració d'aquests establiments per part de la societat barcelonina de l'època.

Després d'aquesta exposició, la necessitat de construir un edifici destinat a l'exposició permanent d'objectes artístics i industrials va esdevenir l'objectiu principal de les societats destinades al foment d'aquestes activitats. L'any 1869, la Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País va impulsar la creació de la Comisión Permanente de Exposiciones Periódicas de Arquitectura, Industria, Comercio y Bellas Artes de las Cuatro Provincias Catalanas però l'efectivitat d'aquesta nova comissió no es feu visible fins l'any 1871, quan, amb motiu de les festes de la Mercè, es va organitzar una altra exposició a la Universitat de Barcelona.

La Exposición General de las Cuatro Provincias Catalanas de 1871

Aquesta exposició, també coneguda amb el nom de «Exposición General Catalana», es va ubicar a la part acabada del nou edifici de la Universitat (Fig. 113) i fou inaugurada el 24 de setembre de 1871 pel rei Amadeu I. Segons el catàleg, hi van

participar un total de 554 expositors i, en aquesta ocasió, també hi trobem seccions dedicades exclusivament al sector de les arts gràfiques.

Fig. 113. Interior de l'edifici de la Universitat durant l'Exposició General Catalana de 1871. AHCB-4743.

Al segon grup, dedicat a «Material y aplicación de las artes y ciencias» hi trobem una classe dedicada a la litografia i a la cromolitografia i una altra a la impremta. Segons el catàleg (*Catálogo general...*, 1871), en total s'hi van presentar 16 expositors barcelonins dedicats, exclusivament, a mostrar productes impresos¹¹³. Entre ells destaquen Nicolás Miralles, Antonio Pigrau, J. Verdaguer y C.^a, José Gual, Carlos Labielle i Primitivo Cairell, que van presentar treballs de litografia i cromolitografia en forma de quadre. Pel que fa als que van exposar productes tipogràfics, hem de destacar Narciso Ramírez y C.^a, l'editorial Montaner y Simón, Francisco López Fabra i Valentín Torres, entre d'altres.

Cal esmentar, també, els 12 gravadors que van participar al certamen: Enrique Gómez, Viuda de Roca y hermano, Joaquín Furnó, Luis Calado, la Casa de la Moneda de Barcelona, Ángel Fatjó, Eugenio Alós y C.^a, Rosendo Gelabert, Antonio Castelucho, Montells hermanos i Carlos Cheron. Mentre que a la secció d'enquadernació i llibres ratllats hi van participar 5 expositors barcelonins: Juan

¹¹³ Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.2.

Oliveres, Francisco Sabater, Carlos Frontaura, Bastinos e hijos editores i Mariano Bordas.

De la mateixa manera que al certamen anterior, la gran majoria d'aquests expositors mostraven els seus treballs en forma de quadres amb diferents proves impreses i només en alguns casos es detallava la naturalesa dels mateixos, com Narciso Ramírez y C.^a, que de nou indica que les proves consistien en accions, obligacions, cromos, làmines per a obres de luxe i un mostrari de la seva fabricació de naips (*Catálogo general...*, 1871: 33). Per a obtenir més informació sobre els productes exposats, hem de recórrer a la ressenya escrita per Agustín Urgellés de Tovar (1871), en la qual es descriu cada una de les seccions, posant èmfasi en els expositors més destacats¹¹⁴.

Pel que fa al grup de litografia i cromolitografia, Urgellés es lamenta sobre que «Atendiendo el gran número de litografías que existen en Cataluña, muy especialmente en Barcelona, pocos han concurrido a la Exposición Catalana, no obstante han figurado estos muy dignamente» (Urgellés, 22-23). El cronista destaca la participació de Verdaguer y C.^a i, a part de descriure els objectes exposats, es dedica a lloar la casa i la seva trajectòria en els termes següents:

Los Sres. Verdaguer y Compañía han expuesto papeles calados imitando la blonda y bordado. Este papel sirve para adorno de ramos de flores, para ramilletes y bandejas de dulces, también para cajas de puntillas, dulces, guantes, en fin para toda clase de adornos de estampas y otros análogos. Es la única fábrica en España que se dedica en todo el ramo de papeles calados y está montada como las mejores del extranjero; [...] ha sido la primera que ha introducido esta industria en España. Ha presentado también toda clase de figuras al cromo para el adorno de cajas de dulces, mantelería, camisería, etc., y son imitación de los cromos alemanes y franceses en que vienen adornadas las cajas del extranjero. Hasta hoy nadie más que esta casa se dedica a los trabajos indicados, y si bien no hay muchas colecciones todavía, es porque este establecimiento empieza su industria, pero se están haciendo constantemente nuevos modelos. También figuraban toda clase de relieves, como son etiquetas para aceites, vinos, piezas de tela, etc. etc., a más tiras doradas, esmaltadas, cantoneras y óvalos todo en relieve para el adorno de toda clase de cajas, industria nueva en España, y finalmente toda clase de trabajos tipográficos que es la primitiva industria de la casa que cuenta ya con 39 años de existencia. [...] Dichos fabricantes son los introductores del calendario americano en cromo a 9 colores y compiten dignamente con los extranjeros. (Urgellés, 1871: 23-24)

¹¹⁴ A l'Arxiu Nacional de Catalunya es conserva el Fons de la Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País (SEBAP), en el qual hi ha diversos expedients relatius a l'exposició de 1871. A part de les actes de la comissió organitzadora, documents administratius i llistes dels components de les diferents seccions, hi ha les llistes de premis proposats pel jurat. Aquestes llistes no reproduïxen el dictamen del jurat, a diferència de la ressenya d'Urgellés i per aquest motiu hem utilitzat aquesta segona font. Veure ANC. Fons ANC1-1114 / Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País (SEBAP). Expedients de l'ANC1-1114-T-2847 a ANC1-1114-T-2854.

Per completar aquesta descripció, val la pena reproduir el dictamen del jurat, ja que dona més detalls d'aquesta casa:

[...] En esta industria lo mismo que en las demás que abraza esta casa, se emplean exclusivamente operarios del país; ocupándose también varios artistas, entre los cuales podemos citar a Estanislao Torrens para el grabado de estampas, a los Sres. Gelabert hermanos para el grabado de moldes de acero para calados, introducidos también por este espositor, a Calado para los estudios del cromo, y al conocido artista Sr. Armet para las composiciones originales; una de las cuales primorosamente litografiada y que representaba unos genios descubriendo el busto de Senefelder, inventor de la litografía, se repartió con profusión en el local de la Exposición. (Urgellés, 1871: 144-145)

Aquesta composició original feta per Armet, impresa amb litografia i que representava uns genis descobrint el bust de Senefelder podria tractar-se d'un imprès similar al de la Fig. 114. Com narra la descripció, es va repartir pel local de l'Exposició per a fer publicitat de l'establiment.

Fig. 114. Targeta publicitària de la Imprenta y Litografía de C. Verdaguer y C.^a. AHCB-26854.

Un altre expositor destacat, aquesta vegada de la secció d'impremta, seria Francisco López Fabra que, com diu el catàleg, va exposar 288 clixés de la primera edició del Quixot obtinguts per mitjà de la fototipografia, a part d'un bust de Cervantes (*Catálogo general...*, 1871: 34). Urgellés recollia a la seva ressenya:

La idea del Sr. López Fabra merece justísimos elogios por perpetuar más la memoria del genio de nuestro inmortal poeta, por más que dichos clichés no reúnan la limpieza en los tipos, del antiguo original, por la imposibilidad de obtener un facsímil exacto por razones que están al alcance de cuantos conocen el procedimiento de la fototipografía (Urgellés, 1871: 29)

També fou obsequiat amb el premi extraordinari de la Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País pel mèrit de «presentar una industria completamente nueva al país» (Urgellés, 1871: 145-146) i va ser elogiat en la crònica de l'exposició que va fer Francesc Miquel i Badia al *Diario de Barcelona*. Resulta interessant l'apartat que dedica a la impremta, ja que quan es centra en la descripció dels expositors que presenten diverses publicacions, esbossa a grans línies el panorama editorial espanyol del moment:

Es de lamentar que en la Universidad nueva hayan debido exponerse obras clásicas bellamente impresas pero ilustradas por artistas extranjeros; es preciso confesar que la industria de libros está en España en mantillas, sin que nos atrevamos a decir de parte de quien está la culpa; si de la del público que no lee o de la de los editores que no saben incitarle a que compre libros (Miquel, 1871).

Arranz, en la seva tesi, fa referència a aquesta dependència icònica de l'estranger. Una gran part dels llibres impresos en territori espanyol entre 1850 i 1860 contenien gravats estrangers, majoritàriament de procedència francesa, i aquesta circumstància s'allargaria fins a les últimes dècades del segle XIX, en les quals ja comencem a trobar una producció icònica pròpia derivada del desenvolupament de les noves tècniques de reproducció com el fotogavat i de la nova maquinària emprada pel sector (Arranz, 2010: 95-97).

L'exposició va ser prou notable, segons el cronista Urgellés, i la van visitar més de 150.000 persones. Pel que fa a la participació del sector gràfic, si tenim en compte que al 1871 tenim documentats al voltant d'uns 60 establiments d'impremta i litografia a Barcelona, la participació en aquesta exposició va ser baixa ja que, com hem dit, només n'hi van participar 16, una mica més de la quarta part.

La Manifestación de Productos Catalanes de 1877

La següent exposició important organitzada a Barcelona va ser la Manifestación de Productos Catalanes en honor de la visita del rei Alfons XII¹¹⁵. Novament es tractava d'una exposició per a la defensa dels interessos proteccionistes catalans, amb objectes pertanyents a diferents disciplines com la ciència, les lletres, les belles arts, l'agricultura i la indústria per tal de mostrar al monarca els avenços de la indústria catalana. Inaugurada el 4 de març, també va tenir lloc a l'edifici de la Universitat (Fig. 115) –davant la manca d'un edifici destinat exclusivament a exposicions– i segons el catàleg, hi van participar un total de 857 expositors.

¹¹⁵ Anteriorment a aquesta exposició, cal mencionar-ne dues més. El 1872 tingué lloc una triple mostra coneguda com les Exposiciones Marítima, Agrícola y Artística, promoguda per la Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País. I el 1875, el Centre de Mestres d'Obres organitzà una exposició d'objectes artístics i d'indústria, antics i moderns. Cap de les dues tenia una categoria dedicada a les arts gràfiques i fins i tot ni les contemplava. Per aquest motiu, no les hem inclòs en el nostre estudi.

Fig. 115. Vista del pati de la Universitat de Barcelona durant la celebració de la Manifestación de Productos Catalanes de 1877. Extreta de Grau, 1988: 117.

En aquesta exposició, i a diferència de les dues anteriors, no hi havia una secció dedicada exclusivament a les arts gràfiques, sinó que les diferents activitats del sector estaven dividides en diverses categories. D'una banda, hi ha establiments que figuren a la secció de «Ciencias, literatura y material de las mismas» dins del grup «Instrumentos y objetos auxiliares de las ciencias, o de aplicaciones a las mismas»; d'altra banda, en podem trobar dins de la secció de Belles Arts en dos grups, material d'escoles i aquarel·les, dibuixos, gravats i litografies; i, finalment, dins de la secció d'Indústries Artístiques, en podem trobar dins la secció de «Fotografía y cromotipia/Litografía y cromotipia». Per primera vegada trobarem expositors dedicats als procediments fotomecànics i la resta estaran dividits entre categories dedicades a les belles arts i categories de ciències i literatura. Aquest fet posa de manifest l'encaix de les arts gràfiques dins aquest binomi art-indústria tan present a l'època, d'una banda enteses com a part de les belles arts i de l'altra dins de les anomenades indústries artístiques.

Segons el catàleg (*Catálogo general...*, 1877)¹¹⁶, els expositors barcelonins participants al grup d'«Instrumentos y objetos auxiliares de las ciencias, o de aplicaciones a las mismas» estaven ubicats al museu anatòmic i a la sala contigua i entre ells hi podem trobar Narciso Ramírez y C.^a, Emilio Oliver y C.^a, Eudaldo Puig i Mariano Bordas. A la secció de material d'escoles, ubicada a les tres sales contigües a la galeria, hi exposaven Juan y Antonio Bastinos i la casa Paluzie. Dins del grup dedicat a les Belles Arts, a la secció d'aquarel·les, dibuixos, gravats i litografies,

¹¹⁶ Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.3.

ubicada a l'escala, a les sales i a la galeria de la façana, hi comptem un total de 13 establiments, entre els quals destaquen P. Serrallonga –amb proves d'heliografia– i Nicolás Miralles, Enrique de Bobes y hermanos, Primitivo Cairell, Eduardo Esquibel, Inocencio Arce i Buenaventura Osé, tots ells amb proves de litografia. Finalment, dins del grup dedicat a les Indústries Artístiques i més concretament a la secció de «Fotografía y cromotipia/Litografía y cromotipia», ubicada a la sala baixa del pati esquerre, hi consta la Sociedad Heliográfica Española, Juan Martí i Baldomero Lasarte, amb proves estampades amb procediments fotomecànics.

En aquest cas, la ressenya que també va realitzar Urgellés sobre el certamen (Urgellés, 1877) no dona més informació sobre els objectes presentats que la que figura al catàleg. Pel que fa a la manera d'exposar els productes, al catàleg tampoc hi consta com es presentaven les proves impreses a excepció de Nicolás Miralles, que especifica que tenia cinc quadres amb proves de litografia. Al fons relatiu a l'exposició conservat a l'Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona es poden consultar els formularis d'inscripció dels expositors, en els quals hi consta la superfície ocupada pels mateixos¹¹⁷. Segons els formularis, tots els establiments que exposaven mostres impreses de qualsevol tipus ocupaven només superfície mural, cosa que ens fa pensar que els exposaven en forma de quadres penjats a la paret. És el cas de Enrique de Bobes y hermanos, amb 1 quadre amb gravats de litografia de 76x60 cm murals; Nicolás Miralles, que ocupava 4 m de paret amb els seus 5 quadres; Buenaventura Osé, amb una superfície d'1 m mural; i la Sociedad Heliográfica Española ocupava una superfície de 7 m murals. Els únics que ocupaven superfície de planta i que, per tant, tenien un muntatge similar a un estand, eren el d'E. Domenech y C.^a, que exposava enquadrernacions, i el de Narciso Ramírez y C.^a, que ocupava 3 m murals i 2 m de planta.

Hi van participar 22 industrials del sector de les arts gràfiques –sense comptar Buenaventura Osé que no consta al catàleg–, tot i que alguns no els contemplem exactament com a impressors o litògrafs, ja que es dedicaven només a l'edició o a l'activitat de gravadors. Tot i així, és significativa la participació de la Sociedad Heliográfica Española, que havia estat fundada pocs mesos abans, el 1876, per Heribert Mariezcurrena, Josep Thomas i Bigas, Joan Serra i Pausas i Miquel Joarizti.

La baixa participació d'establiments d'arts gràfiques barcelonins pot ser degut a dos factors. En primer lloc, al fet de no haver-hi una categoria que agrupés l'activitat del sector en exclusiva. I en segon lloc, al fet que es tractés d'una simple mostra amb una nul·la intenció competitiva, ja que no es va contemplar la concessió de premis i medalles. Segons la ressenya d'Urgellés, la gent va quedar bastant descontenta amb la mostra, fins al punt que la Asociación por el Fomento de la Producción Nacional va enviar una carta a la Diputació Provincial queixant-se dels resultats, carta a la qual la comissió organitzadora de l'exposició va contestar amb un manifest per a justificar-se (Urgellés, 1877: 123-127).

¹¹⁷ AHUB. Fons de la Exposición Pública de la Universidad de Barcelona (1877).

La Primera Exposición de Artes Decorativas del Instituto de Fomento del Trabajo Nacional de 1880

Tres anys després de la mostra celebrada a l'edifici de la Universitat, l'Institut del Foment del Treball Nacional, fundat el 1879, iniciaria el seu programa d'exposicions per difondre els darrers productes industrials. La primera, dedicada a les arts decoratives, recuperava la idea d'exposició artística i industrial, en la qual la part artística estava preferentment representada per la indústria del moble i els objectes decoratius. Amb aquesta exposició, el Foment volia defensar la separació de les arts aplicades respecte la resta de productes industrials, degut a la seva singularitat. L'exposició es va inaugurar el 21 de desembre de 1880 i, segons el catàleg (*Catálogo de los objetos...*, 1881), s'hi van presentar un total de 972 obres, que s'exposarien als salons del Palau de Maldà, seu de l'Institut del Foment.

En aquesta mostra, els treballs d'arts gràfiques es van incloure dins la secció número 6, titulada «Dibujos aplicables o aplicados, ya a la ilustración de obras literarias y científicas, ya a la estampería, sean en madera, en talla dulce, en piedra, en cincografía, heliografía, o por cualquier otro procedimiento, incluyendo aparte el grabado en las formas dichas. Encuadernaciones». En aquest grup hi trobem barrejats dibuixants que exposaven les seves obres per a ser aplicades a la litografia o a altres tècniques, amb els establiments d'arts gràfiques que ja presentaven les obres impreses acabades. D'aquests últims hem comptat un total de 15 expositors, entre els quals podem destacar Tomás Castro, Espasa y C.^a, Jaime Jepús, Joarizti y Mariezcurrena, Viuda e hijos de Labielle, Nicolás Miralles, Magín Pujadas, Sucesores de N. Ramírez y C.^a, Jaime Seix, J. Thomas i Evaristo Ullastres, entre altres¹¹⁸. A la llista també hem d'incloure-hi aquells gravadors que presentaven les proves ja estampades, com Enrique Gómez y Polo, Guillermo Roca i Celestino Sadurní¹¹⁹.

Pel que fa a la resta d'expositors, tots ells professionals de les arts gràfiques, la majoria presentaven proves i mostres realitzades amb diferents procediments: tipografia, litografia, cromolitografia, oleografia, etc., totes elles en forma de quadre i de «mesa revuelta», a excepció d'Evaristo Ullastres, que va presentar tres volums del diari *La Academia*. Observem, també, una major participació dels professionals dedicats als procediments fotomecànics com Tomás Castro Nuño, Joarizti y Mariezcurrena i José Thomas, cada un amb les mostres de la seva especialitat: clixés de galvanoplàstia, zincografia, heliografia i fotogravat.

Al primer número del *Correo Tipo-litográfico*, publicat el gener de 1881 es fa una crònica de l'exposició d'arts decoratives parant especial atenció als establiments

¹¹⁸ Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.4.

¹¹⁹ En altres categories com la número 2, «Dibujos aplicables o aplicados al pintado, tejido o bordado de toda clase de telas; y por consiguiente, las mismas telas en que se haya hecho aplicación del dibujo por cualquier procedimiento, y los grabados en caso de haberlos», hi figuren els treballs d'altres gravadors com Ramón Ballescá, consistents en motlles de gravats en fusta i metall per a l'estampació de teixits.

d'arts gràfiques. En la majoria de registres s'ofereix la mateixa descripció que al catàleg, però en altres, hi trobem més informació. És el cas dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a, els quals segons la revista van presentar «dos cuadros con gran variedad de estados, acciones, periódicos, trabajos comerciales, todo lo que abraza la imprenta y litografía, y que demuestran los grandes recursos con que cuenta el establecimiento de dichos señores, el más vasto en su clase de Barcelona» (*Correo Tipo-litográfico*, 1, I-1900: 6-7).

Cal remarcar que, per primera vegada, en algunes obres del catàleg s'hi especifiquen tots i cada un dels autors que han participat en l'obra exposada, ja siguin dibuixants, pintors, gravadors o estampadors. És el cas de les oleografies presentades per Nicolás Miralles, les quals apareixen descrites al catàleg amb els noms dels pintors i dibuixants –Alfaro, Armet, Gómez, Mirabent, Padró, Pla, Urgellés i Valls– i els artífex responsables de l'estampació –P. Serrallonga al capdavant de la part de dibuix i color en el procés de la reproducció litogràfica i Nicolás Miralles en l'estampació. El fet d'incloure els autors de les il·lustracions és una prova més de la voluntat de recuperar la part artística dels productes industrials –sempre basada en el dibuix.

En aquesta exposició, doncs, hi van participar els establiments més notables de la ciutat com Espasa y C.^a, Jaime Jepús, Viuda e hijos de Labielle, Nicolás Miralles, Magín Pujadas, Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a, Jaime Seix, Evaristo Ullastres, Joarizti y Mariezcurrena i José Thomas, entre altres. Malauradament, no conservem cap imatge de l'exposició on es puguin veure les obres d'aquesta secció, ja que a l'àlbum publicat el 1881 per la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa amb làmines il·lustrades, només hi havia recollides les pertanyents a la seva secció (*Álbum de la Exposición...*, 1881).

La Exposición Regional de Vilanova i la Geltrú de 1882

Una exposició destacable que va tenir lloc a principis de la dècada de 1880, tot i que no va ser a Barcelona, fou l'Exposició Regional de Vilanova i la Geltrú de 1882¹²⁰. Davant de l'esdeveniment de la inauguració del ferrocarril que havia de donar sortida a Vilanova de l'aïllament en què es trobava per la seva dificultat d'accés, es veia la necessitat de mostrar els productes que podrien ser traslladats amb el nou mitjà de transport, donada la situació privilegiada que ocuparia Vilanova dins de la línia que unia Barcelona, Tarragona i Lleida (Olivé, 1983-1985: 131). La junta organitzadora va convidar a participar-hi tots els pobles del districte de Barcelona, Sant Feliu de Llobregat, el Vendrell i Valls, mitjançant una exposició regional dels productes agrícoles, industrials i artístics procedents dels pobles

¹²⁰ Sobre l'Exposició Regional de Vilanova i la Geltrú es poden consultar els articles de Vicenç Carbonell (2007), Àngel Olivé (1983-1985) i la monografia de Miquel Altadill (2008), així com la documentació del Fons de l'Exposició Regional de Vilanova i la Geltrú de 1882 conservat a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer (18 CL Res. Exposición Regional).

directament afavorits pel ferrocarril, per tal d'ajudar al seu desenvolupament i, tot i que s'havia d'inaugurar el 20 de maig de 1881, finalment obrí les portes el 28 de maig de 1882. El 28 de novembre de 1881, després de moltes vicissituds, el ferrocarril va arribar a Vilanova i l'indret escollit per a celebrar l'exposició van ser els terrenys de la companyia ferroviària que es trobaven al costat d'unes primeres naus del taller de manteniment de les màquines, espai que un segle més tard acolliria el Museu del Ferrocarril.

L'exposició va romandre oberta fins el 26 de novembre i durant aquests sis mesos es van celebrar festes, concursos, festivals musicals i tota mena d'esdeveniments al seu voltant. El recinte ocupava una superfície de 25.000 m², amb 15 galeries de gran capacitat per a acollir tots els productes de les diferents seccions i zones enjardinades (Fig. 116) i fins i tot es va publicar una revista titulada *Eco de la Exposición Regional*, per a recollir la crònica de tots els aspectes lligats al certamen. Hi van participar un total de 675 expositors, cosa que es va veure com un èxit de participació, i es considera l'antecedent més directe de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888.

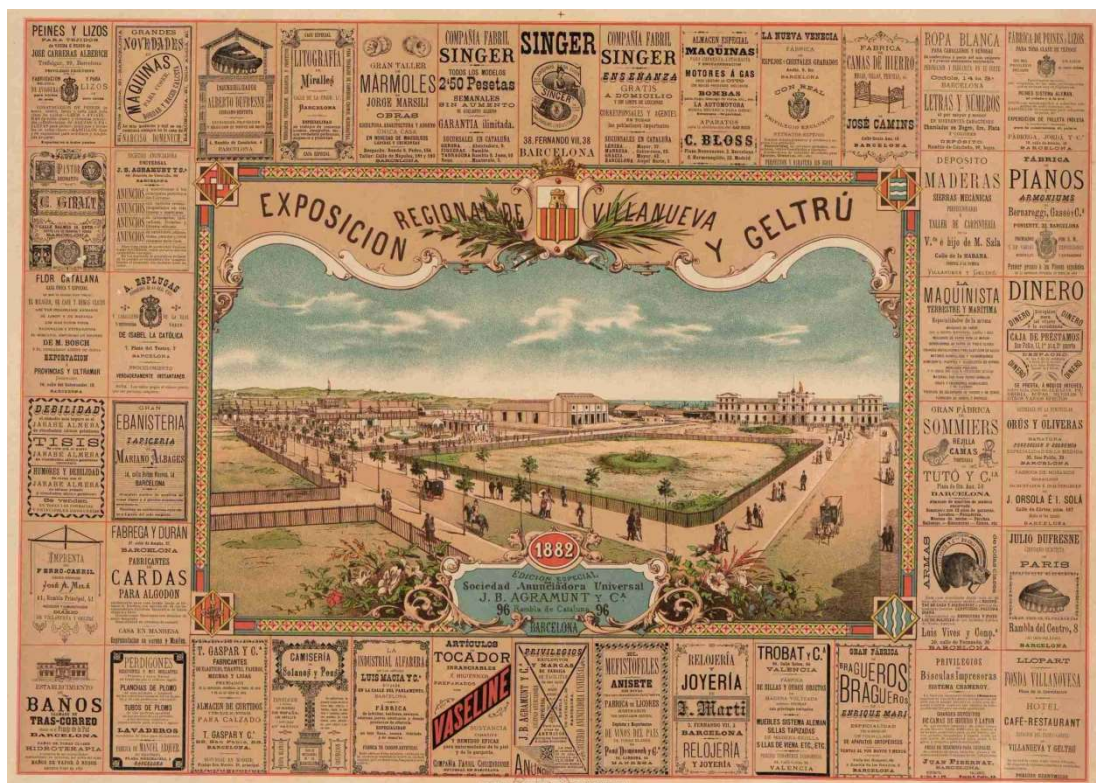

Fig. 116. Cartell publicitari i anunciador amb una vista del recinte de l'Exposició Regional de Vilanova i la Geltrú de 1882. Barcelona: Sociedad Anunciadores Universal J. B. Agramunt y C.ª. Lit. Miralles – Imp. Tasso. 1882. BMVB.

Pel que fa als productes d'arts gràfiques –la gran majoria d'ells procedents d'establiments barcelonins–, es van englobar dins de la secció de ciències, arts liberals i mecàniques i els trobem dividits en dues classes diferents, cosa que va

propiciar que estiguessin ubicats en diferents espais del recinte –més concretament a les galeries IV, VII, XII i XV.

A la classe de «Grabados en metal, en madera, en piedra litográfica», segons el catàleg (*Catálogo de los expositores...*, 1882), hi destaca José Gual amb impressions sobre llauna; mentre que a la classe titulada «Imprenta y librería: modelos de tipografía, litografía, cromo-litografía, heliografía: colecciones, encuadernaciones» hi van participar els establiments següents: Ramón Solá, Enrique de Bobes, Miguel Vidal, Ceferino Gorchs i José Dupré, entre altres¹²¹.

Un total de 12 expositors entre els quals hi trobem gravadors, tallers d'impremta, tallers de litografia i establiments dedicats als procediments fotomecànics, tots ells de Barcelona menys un, José A. Milá, propietari de La Imprenta del Ferrocarril de Vilanova i la Geltrú –des de la qual es publicava l'*Eco de la Exposición Regional*.

El catàleg no dona detalls sobre la naturalesa dels treballs presentats, tot i que pel que observem, la majoria d'ells estarien exposats en forma de quadre, com era habitual. En aquest cas, els dictàmens del jurat sobre cada participant tampoc proporcionen més informació i només n'hem pogut extreure el tipus de premi que va obtenir cada un, dada que s'ha afegit al final de la descripció de cada expositor en la reproducció del catàleg¹²². Probablement entre els anuncis exposats per Agramunt y C.^a hi hauria la làmina amb la vista del certamen envoltada d'anuncis publicitaris (Fig. 116) i cal destacar la participació de Ceferino Gorchs, que en comptes de presentar productes i materials d'impremta o tipus mòbils, va exposar *El Correo Tipográfico*, la revista especialitzada del sector que ell mateix editava i que hem analitzat anteriorment.

La participació del sector de les arts gràfiques en aquestes exposicions i mostres de caràcter local no va ser molt nombrosa si ho comparem amb la totalitat d'establiments actius durant aquestes dates. Tot i això, hi van ser presents de manera continuada per a mostrar les últimes novetats tècniques no només a la societat barcelonina, sinó també a la resta d'expositors d'altres sectors productius, ja que eren una part molt important la seva clientela potencial. Tal com hem dit, l'Exposició Regional de Vilanova i la Geltrú va esdevenir un antecedent del que acabaria sent el certamen que marcaria un punt d'inflexió dins el panorama artístic i industrial de Barcelona, l'Exposició Universal de 1888.

¹²¹ Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.5.

¹²² BMVB. Fons de l'Exposició Regional de Vilanova i la Geltrú de 1882. *Exposición Regional de Villanueva y Geltrú. 1882. Memoria*. Document manuscrit. Signatura 18 CL Res (Exposició Regional)/6.

5.3.2. L'Exposició Universal de Barcelona de 1888

L'Exposició Universal de Barcelona de 1888 va ser convocada per posar Barcelona en el mapa internacional i, de retruc, Catalunya i Espanya. El pretext va ser una exhibició de la producció agrícola, artística i industrial d'àmbit internacional, que tenia per objectiu afavorir els intercanvis comercials. A través de la indústria, pretenia col·locar-se i fer-se visible en el panorama internacional, esdevenint una ciutat europea oberta a les novetats dins aquest circuit de les exposicions universals que havia començat el 1851 amb la Great Exhibition de Londres (Solé, 2012: 53).

La primera idea d'aquestes exposicions, com hem dit, era la celebració del progrés i la manera de mostrar-ho era a través de l'exhibició dels objectes que el feien possible: les màquines. Per això, el nucli dels certàmens sempre era el Palau de la Indústria i la Galeria de Màquines. En el fons, el que es volia era ajuntar físicament el coneixement humà, com si es tractés d'un inventari físic. Tots aquests objectes industrials i artístics es classificaven en diferents seccions i per països, tasca que no era gens fàcil. Aquesta idea d'inventari lligava molt bé amb una altra funció de les exposicions, la funció didàctica. La burgesia volia donar una visió optimista de la industrialització i del progrés que fos assumida per les classes treballadores. Per això es complementaven amb actes culturals com conferències i congressos de tot tipus, a part d'incloure la part etnogràfica derivada del colonialisme. Amb el temps, les diversions també van formar part d'aquests esdeveniments i s'hi muntaven espectacles, cercaviles, concerts, concursos i parcs d'atraccions que duraven tota l'Exposició.

La idea inicial d'organitzar una exposició universal a Barcelona es deu a Eugeni Serrano de Casanova (1841-1920), un gallec resident a Barcelona que s'havia format en les files carlistes i per tal motiu coneixia bé Catalunya. La visita a diverses exposicions europees li suggeriren la idea de portar-les a la nostra ciutat. Al març de 1885, Serrano de Casanova oferia a l'Ajuntament de Barcelona un conveni pel qual es comprometia a organitzar, sense subvencions, una Exposició Internacional de sis mesos de durada a canvi de la cessió gratuïta d'un solar de 200.000 m² durant dos anys i mig. Segons aquest pla, el certamen s'havia de celebrar entre el 17 de setembre del 1887 i l'1 d'abril de 1888. L'any 1886 es creà la junta que havia de portar a terme l'Exposició Universal al voltant de Serrano de Casanova, secretari general, i l'alcalde Francesc de Paula Rius i Taulet (1833-1889) com a president honorari. Començaren els treballs però fou impossible continuar degut la manca de recursos econòmics i a la impossibilitat de tirar endavant un projecte d'aquella envergadura. Finalment, l'Ajuntament es farà càrrec de realitzar l'Exposició amb el suport de l'Estat i Carlos Pirozzini substituirà el gallec com a secretari general (Garrut, 1976). Rius i Taulet va saber convèncer a una part

significativa de la burgesia barcelonina i dels polítics de Madrid entre 1886 i 1887 per a celebrar el certamen i, tot i alguns detractors, el projecte va tirar endavant¹²³.

Per dur a terme el muntatge de la mostra calia una organització complexa, ja que, si més no, exigia la urbanització de la Ciutadella, zona on s'havien d'instal·lar els diferents edificis i construccions pensades com a arquitectures efímeres o no. Elies Rogent i Amat (1821-1897) fou el responsable del programa arquitectònic de l'Exposició i el certamen finalment quedà ajornat fins a l'abril de 1888.

Es construïren molts edificis i monuments per donar cabuda a l'Exposició: l'Arc de Triomf, el Palau de Belles Arts, el Palau de les Ciències, el Palau de l'Agricultura, el Cafè-Restaurant, l'Hivernacle, el Museu Martorell, l'Umbracle, el Pavelló de la Duana, el pavelló annex al Palau de la Indústria, oficines administratives, el pavelló de la premsa, la Vaqueria Suïssa, la Galeria de Màquines, el Palau de la Indústria, la passarel·la marítima i els diferents pavellons d'instal·lacions exteriors com quioscos o la instal·lació del Marqués del Campo, a part de l'Hotel Internacional. Tots ells projectats per reconeguts arquitectes de l'època sota les ordres d'Elies Rogent¹²⁴ (Fig. 117).

Fig. 117. *Exposición Universal de Barcelona. Plano general y vistas de las principales construcciones.* Barcelona. Sucesores de N. Ramírez y Cía. 1888. AHCB.

¹²³ La iniciativa de Serrano de Casanova i la gestació de l'exposició es recullen en la monografia de Joan Prados i Jaume Rodon (Prados; Rodon, 2010).

¹²⁴ L'obra constructiva de l'exposició i la seva repercussió en la urbanització de la ciutat són analitzades en profunditat en les tesis doctorals de Maria del Pilar Satorres (1973) i de Joan Molet (1995).

L'Exposició s'obrí al públic el 8 d'abril de 1888 però la inauguració oficial amb la presència de la reina regent Maria Cristina i del rei Alfons XIII tingué lloc el 20 de maig. Hi participaren un total de 12.866 expositors pertanyents a 27 nacions diferents i la visitaren 1.225.395 persones abans que quedés tancada al públic el dia 9 de desembre de 1888 (Satorres, 1973).

L'Exposició Universal de Barcelona fou un fracàs econòmicament parlant. A més a més, les mancances de la preparació del certamen barceloní exclouien que s'hi presentessin innovacions tecnològiques de significació veritablement internacional. Tot i això, va servir per presentar a Espanya avenços encara desconeguts i objectes de consum que la societat burgesa catalana ja era capaç d'assimilar. Va servir, també, de manera més difusa, per fer conèixer a l'estranger una imatge diferent de Barcelona, de Catalunya i d'Espanya, una imatge menys lligada als tòpics sobre l'endarreriment irremeiable del país (Grau; López, 1988: 354). No obstant això, l'esperit d'universalitat de l'Exposició, molt més que el seu propi contingut com a certamen, va ser una realitat transcendental i summament positiva per a Catalunya i la seva identitat. Podria dir-se que Barcelona havia entrat a formar part del grup de ciutat europees industrials del moment. En certa forma, l'exposició significà la plasmació d'una necessitat que el país sentia de saber-se capaç de fins on podia arribar comparant-se amb Europa¹²⁵.

Les arts gràfiques a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888

L'Exposició Universal de Barcelona va aconseguir aplegar una gran quantitat dels professionals del sector de les arts gràfiques en una mostra sense precedents a la ciutat de Barcelona. Una vegada més, els productes d'arts gràfiques es van dividir en diferents categories i, tot i haver-n'hi una titulada «Productos de la imprenta y librería», podem trobar expositors en altres grups, cosa que va comportar la seva ubicació en espais diferents. Principalment, els trobarem al Palau de la Indústria i al Palau de Belles Arts però també n'hi va haver que van exposar a la galeria del treball, al pavelló supletori, a la galeria de material de transports o als jardins del certamen.

Segons el reglament i els diferents catàlegs del certamen (*Catálogo general oficial...*, 1888; *Catálogo oficial. Especial de España*, 1888; *Segundo suplemento...*, 1888), podem trobar els productes d'arts gràfiques en les categories següents:

¹²⁵ L'Exposició Universal de Barcelona i les seves repercussions ha estat estudiada en profunditat per diversos investigadors. A nivell general, cal destacar les obres següents: *Arquitectura i ciutat a l'Exposició Universal de Barcelona, 1888* (Hereu, 1988); *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del centenari, 1888-1988* (Grau, 1988); *L'Exposició Universal de Barcelona de 1888* (Garrut, 1976); la tesi doctoral de Maria Dolores Granados (1969); i les tesis doctorals esmentades en la nota anterior. L'autora d'aquesta tesi va realitzar el treball de final de màster sobre l'ephemera de l'exposició, estudiant-la des del punt de vista de la producció impresa que es va generar al seu voltant (Solé, 2012).

- Classe 172. «Productos de la imprenta y librería» (dins de la secció 4 «Productos del trabajo con destino inmediato a la satisfacción de las necesidades humanas», grup 9 «Productos del trabajo humano, encaminados a satisfacer necesidades intelectuales»)
- Classe 178. «Dibujos litográficos y grabados» (dins de la secció 4 «Productos del trabajo con destino inmediato a la satisfacción de las necesidades humanas», grup 10 «Productos del trabajo humano, encaminados a satisfacer necesidades efectivas»)
- Classe 182. «Fotografías, estereoscopias y fotocromías» (dins de la secció 4 «Productos del trabajo con destino inmediato a la satisfacción de las necesidades humanas», grup 10 «Productos del trabajo humano, encaminados a satisfacer necesidades efectivas»)

A part d'aquestes tres classes principals, però, també trobem algun establiment dins de la classe 187 titulada «Resultados finales de la actividad humana. Religión, Moral, Filosofía y Derecho» (dins de la mateixa secció i grup que l'anterior). Resulta interessant la diferència de grup i de consideració que hi ha entre la classe 172 i la 178 i 182. La primera, que engloba els productes d'impremta, està dins del grup de productes destinats a satisfer necessitats intel·lectuals; mentre que les segones, estan incloses dins del grup de productes destinats a satisfer necessitats efectives. Aquesta diferenciació es basa, clarament, en la diferència entre aquells productes amb predomini del text i aquells amb hegemonia de la imatge –ja sigui en forma d'il·lustracions gravades, litografiades o de fotografies. De la mateixa manera, el fet que alguns productes s'exposin al Palau de Belles Arts i alguns al Palau de la Indústria posa de manifest la dualitat art-indústria d'aquests productes que, com veurem, passaran a pertànyer a la categoria d'indústries artístiques més endavant.

Tal com recullen els catàlegs oficials¹²⁶, a la classe 172 dedicada als productes d'impremta i llibreria hi van participar un total de 20 establiments barcelonins, entre els quals hem de destacar La Casa Provincial de la Caridad, Eduardo Domenech, Hermenegildo Miralles, Montaner y Simón, Sucesores de N. Ramírez y C.^a, Rafael Salvatella, Viuda e hijos de J. Subirana, Viuda e hijos de Ullastres i Fidel Giró, entre altres. En aquesta classe s'hi van incloure treballs tipogràfics, però també enquadernacions, llibres ratllats, estereotípia, publicacions i fins i tot tipus mòbils, com en el cas de Ceferino Gorchs i la Imprenta Nacional. A diferència d'aquests, el Sucesor d'Antonio López (número de catàleg 2334) va presentar els seus tipus d'impremta dins de la classe 104 dedicada a «Material y procedimientos de la imprenta y librería».

A la classe 178, dedicada a dibuixos litogràfics i gravats, hi trobem un total de 28 expositors, entre els quals destaquen Juan Bastard, Enrique de Bobes, Baudilio

¹²⁶ Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.6.

Carreras, Pedro Durán, Montaner y Simón, Sucesores de N. Ramírez y C.^a, Ramón Riera, Arturo Seriñá i Thomas y C.^a, la majoria dels quals presentava calcomanies i treballs litogràfics. Aquesta classe, doncs, incloïa una gran quantitat de gravadors sobre qualsevol suport, litògrafs, estampers i professionals dedicats a l'heliografia i al fotogravat, entre altres procediments fotomecànics. Finalment, a la classe 182 dedicada a fotografia, estereoscòpia i fotocromia només hi trobem un professional de les arts gràfiques, Joarizti y Mariezcurrena.

Alguns expositors van participar en més d'una classe, com la Casa Provincial de la Caridad, Montaner y Simón o Sucesores de N. Ramírez y C.^a. Enrique de Bobes, per exemple, a part de participar a la classe de gravat i litografia (178), també ho va fer a la classe 111, dedicada a materials i procediments utilitzats en dibuix, pintura, litografia, gravat i escultura, presentant pedres litogràfiques (amb el número de catàleg 2376). Cal mencionar que la Librería y Tipografía Católica (número de catàleg 3988) va participar a la classe 187 titulada «Resultados finales de la actividad humana. Religión, Moral, Filosofía y Derecho».

Com podem observar, al catàleg en cap cas s'especifica els productes exposats, sinó que es tracta de descripcions molt generals i, fins i tot en algun cas, no es proporciona cap tipus d'informació i es substitueix per un breu anunci amb l'activitat general de la casa. Aquest fet és degut a que el catàleg s'editava amb anterioritat o simultàniament al muntatge de l'exposició i la informació que hi apareixia era la proporcionada pels mateixos participants, que en molts casos no sabien segur el que finalment hi exposarien.

En aquest cas, els dictàmens dels diferents jurats conservats al Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888 a l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona tampoc proporcionen més informació sobre la naturalesa dels materials exposats¹²⁷. Les descripcions que fan per justificar l'atorgament d'una medalla o una menció en la majoria dels casos es redueix a frases del tipus «Trabajos muy hermosos», «Trabajos interesantes», etc. Només en el dictamen d'alguns expositors mereixedors, segons el seu parer, del màxim premi hi apareix un elogi més extens. És el cas de Sucesores de N. Ramírez o de l'enquadrador Eduardo Domenech y C.^a, en les valoracions dels quals hi podem llegir:

Medalla de oro. El Jurado no estando facultado por el reglamento para conceder un premio superior, propone al Jurado Central en caso de otorgarse una distinción mayor, se digne concedérselo atendiendo á la importancia de la casa que ha tenido y tiene en las diferentes ramas de impresiones, litografías, oleografías, fototipografía, zincografía y otros varios trabajos notables, relacionados con el arte tipográfico. [Referint-se a la casa de Sucesores de N. Ramírez y C.^a] (Dictamen del jurat. AMCB. Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888)

¹²⁷ AMCB. Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888. Capses 42762, 42766, 42754, 42760 i 42591.

Tot i així, tampoc es fa una descripció dels productes presentats a l'exposició, sinó que més aviat és un elogi a la trajectòria i a la importància de la casa en el sector¹²⁸. També cal destacar que alguna vegada el jurat recomana no atorgar cap premi degut a «la falta de cualidades recomendables y no hallarse demostrado que el producto sea fabricado por el expositor», com en el cas de Pedro Durán i els seus fulls amb calcomanies. En la majoria d'ocasions el premi que finalment se'ls hi va atorgar als expositors segons la llista oficial coincideix amb el dictamen del jurat, però trobem alguna excepció en què s'ha rebaixat la categoria o fins i tot no se li ha atorgat, com per exemple a Juan Bastard, el qual el jurat havia proposat com a medalla de bronze i medalla de plata i finalment no se li va concedir res.

Les sol·licituds d'admissió com a expositor, mencionades en capítols anteriors, tampoc donen detalls sobre els productes que exposaran, ja que es presentaven amb molta antelació a l'inici del certamen¹²⁹. Les úniques descripcions que hem pogut localitzar corresponen a publicacions de l'època editades a mode de memòria com els *Estudios completos sobre la Exposición Universal celebrada en Barcelona* (1888) o la memòria escrita per Federico Guimerá sobre la tipografia a l'Exposició Universal (Guimerá, 1889). A la primera, hi trobem una descripció sobre la instal·lació de Ceferino Gorchs:

Notable por todos conceptos es la instalación que el señor Gorchs ha presentado en el Palacio de la Industria. [...] En todos los productos, tipos, clichés, etc. se admira una rara perfección, tan solo conseguible por una inteligencia grande y una mano de obra delicadísima. [...] Un libro de trovas y poesías de nuestros clásicos ha impreso y publicado el señor Gorchs, con un carácter bastardo que es verdadera maravilla de limpieza y claridad. [...] La Universidad de Barcelona va a publicar con estos tipos una hoja memoria. El ministerio de la Guerra ha pedido grandes cantidades de fundición á la casa siendo unas 160 las imprentas españolas que han adquirido el citado tipo bastardo español. El gobierno ha decidido imprimir con los tipos nacionales de Gorchs, los billetes de la lotería de la próxima Navidad. Y, en fin, a medida que va siendo conocida, aumenta su mercado tan interesante producto; el primero sin duda que ha tenido los honores de la exportación (Serrate, 1888: 14-15)

I la memòria de Guimerá acaba de puntualitzar sobre l'expositor:

[...] presentaba la punzonería de los tres grados de bastarda española que á costa de tantos sacrificios y desembolsos ha conseguido abrir, siendo quizás este el único carácter tipográfico original abierto en nuestro país, aparte de los que se grabaron y picaron en los buenos tiempos de la Imprenta Nacional. (Guimerá, 1889: 13-14)

El mateix autor continua amb una defensa de la producció espanyola de la nova tipografia –la *Bastarda Española*– per part de Gorchs, qüestionada per alguns. Afirmar «tengo noticias, y noticias fidedignas, de haber intervenido en la creación de este carácter de letra [...] el notable calígrafo español D. Vicente Fernández

¹²⁸ Ho fa de la mateixa manera Saturnino Lacal al *El Libro de honor* (Lacal, 1888: 196).

¹²⁹ AMCB. Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888. Capses 42635 i 42592.

Valliciergo» i continua «aun cuando el Sr. Gorchs hubiese picado las matrices en el extranjero, nadie podrá disputarle la gloria de haber sido no sólo el iniciador sino el que ha llevado a la práctica una empresa tan meritoria» (Guimerá, 1889: 14).

D'altra banda, seguint amb la descripció de la classe dedicada a la impremta i llibreria, Guimerá comença presentant un breu estat de la impremta espanyola de feia pocs anys. En aquell moment, exposa, la indústria editorial d'Espanya estava reduïda a la publicació de novel·les i llibres de text i les obres científiques i filosòfiques procedien, majoritàriament, de França. És més, principalment a París, es produïen quantioses edicions en castellà de moltes obres per tal d'exportar-les a l'Amèrica Llatina. Guimerá afirma que havia estat difícil –i que encara ho era– desterrar dels mercats americans les edicions castellanes fetes a França i a Alemanya, però que des de feia pocs anys, Espanya havia guanyat terreny gràcies a les millores introduïdes als procediments d'impressió. «Barcelona en este punto es la que ha trabajado con más ahínco y mejor éxito, colocando a un nivel estimadísimo los productos nacionales» (Guimerá, 1889: 20). D'aquesta classe 172 destaca només les grans cases i elogia, sobretot, l'editorial Montaner y Simón i la dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a, sense fer referència a la seva instal·lació al Palau de la Indústria.

Tot i la manca d'informació, podem fer-nos una idea de com s'exposaven els productes a partir de la ubicació i la superfície ocupada pels expositors segons la seva petició a les sol·licituds d'admissió i, sobretot, segons els plànols detallats de cada nau del Palau de la Indústria¹³⁰. La majoria dels expositors optaven per ocupar superfície mural, fet que indica que exposaven els seus productes en forma de quadres penjats a la paret. Segons les sol·licituds, la majoria ocupava uns 2 m de paret, tot i que alguns n'ocupaven més, com J. Thomas y C.^a i Ramón Molinas amb 4 m o Joarizti y Mariezcurrena amb 3 m. Altres, van optar per sol·licitar espais al mig de la galeria per a muntar-hi un estand complet, algunes vegades de grans dimensions, com Sucesores de N. Ramírez, amb un estand de 30 m², o Eduardo Domenech y C.^a, amb un de 10 m². En aquests casos, el material probablement estaria exposat sobre taulells o en vitrines. Una fotografia de l'estand d'Hermenegilo Miralles de l'Exposició de Artes Industriales de Madrid celebrada el 1897 ens pot donar una idea de les dues maneres d'exposar, en forma d'estand, amb vitrines, però també amb quadres penjats a la paret amb composicions fetes a base dels impresos de la casa (Fig. 118).

¹³⁰ AMCB. Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888. Capses 42635, 42638, 42639 i 42592.

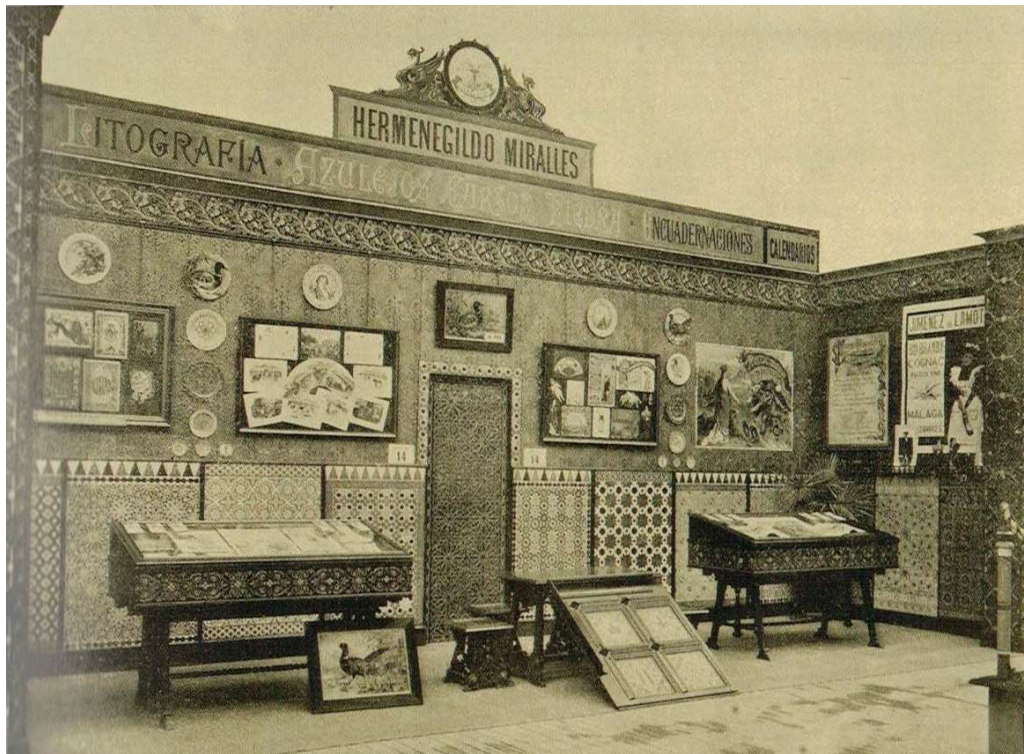

Fig. 118. Estand d'Hermenegildo Miralles a l'Exposició de Indústries Artístiques de Madrid el 1897. *Hispania*, 3, III-1899.

Un cas singular que hem de destacar és el d'Enrique de Bobes, ja que hem conservat documentació reveladora sobre el seu estand expositor. En la seva sol·licitud d'admissió feia la petició d'una superfície 1 m² de planta per 3 m d'alçada i s'hi adjuntava un dibuix amb el disseny de la instal·lació (Fig. 119). Es tractava d'una estructura probablement metàl·lica de més de 2 m d'alçada consistent en una base quadrada amb el nom de l'expositor, Enrique de Bobes, i un primer nivell expositiu amb vitrines a la part inferior, del qual arrancava un fust vertical ricament ornamentat amb elements vegetals. En aquest fust hi havia el segon espai expositiu a partir de 4 marcs, també ornamentats, pensats per a exposar-hi mostres impreses de diferents dimensions o fins i tot algun cartell. L'estructura finalitzava amb l'escut coronat de Barcelona i el mateix Bobes puntualitzava que es tractava d'una estructura de 4 cares, la qual cosa li proporcionava molt espai per mostrar els seus productes.

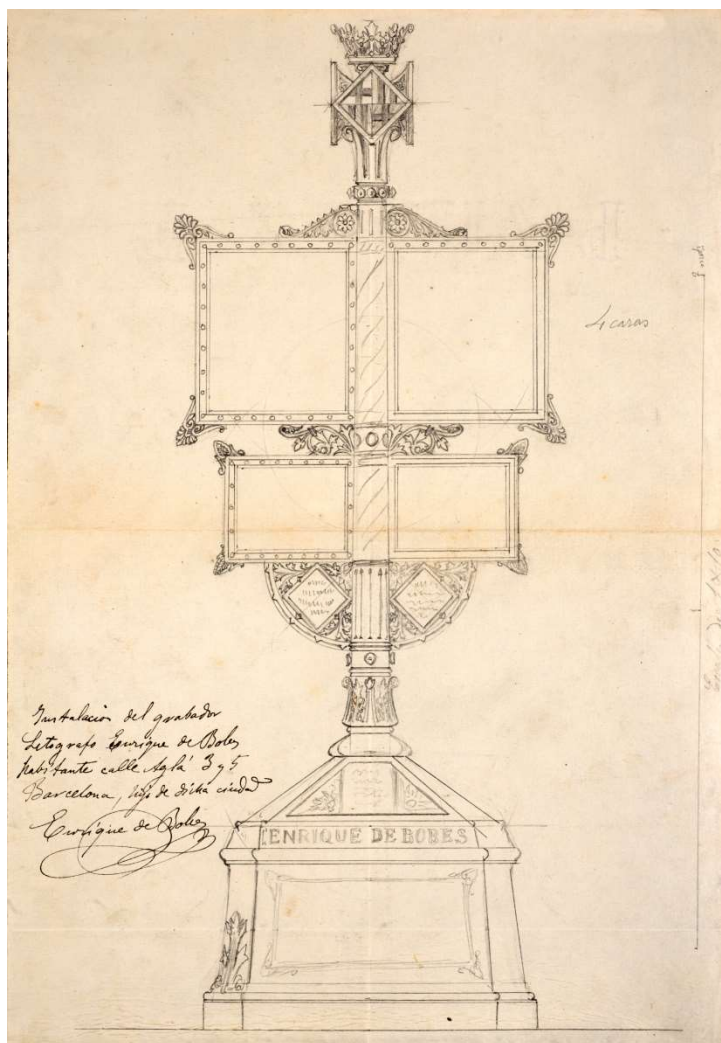

Fig. 119. Disseny de la instal·lació d'Enrique de Bobes per a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888. AMCB. Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, capsa 42592.

A la sol·licitud d'admissió el mateix Bobes descriu perfectament en què consistiria la seva instal·lació:

En dicha instalación van piedras litográficas con grabados infalsificables mecánicos y pruebas de dichos grabados, representando billetes de banco sistema norteamericano y pruebas sobre papel de acciones, obligaciones y toda clase de documentos de valor.

Nota: Siendo los trabajos todos muy delicados y microscópicos se desea pueda estar colocada dicha instalación en un punto donde reciba buena luz. (Sol·licitud d'Admissió. AMCB. Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, capsa 42592)

Es tractava doncs, d'una instal·lació totalment exempta perquè el visitant pogués donar-hi la volta i admirar tots els productes exposats. A més a més, seguint la petició que havia fet Bobes de col·locar la instal·lació en un punt lluminós, la van situar pràcticament al principi de la nau 10 del Palau de la Indústria, un lloc immillorable. Sabem del cert que el projecte d'instal·lació presentat es va dur a terme, ja que al *Correo Tipográfico* es descrivia de la manera següent:

El reputado litógrafo Sr. Bobes ha publicado una excelente muestra de sus mejores trabajos en tarjetería, grabados artísticos, mecánicos, infalsificables, etc., que produce buena impresión y a la vez sirve de anuncio de los objetos expuestos por sus talleres en la instalación que los representa al extremo de la nave 10 del Palacio de la Industria. (*Correo Tipográfico*, 144, 31-X-1888: 258-259)

I també podem fer-nos una idea de quins treballs hi va exposar a partir de la làmina presentada a l'apartat anterior (Fig. 86), en la qual el mateix Bobes hi va reproduir alguns dels treballs que presentava al certamen.

La participació del sector de les arts gràfiques de Barcelona, doncs, va ser molt alta, arribant fins a la cinquantena d'expositors. Com hem vist en els capítols precedents, és precisament a finals de la dècada dels vuitanta que s'experimentarà un increment en el grau de mecanització dels tallers barcelonins i que començarà a créixer el nombre d'establiments dedicats a aquesta activitat. La incorporació de les novetats tècniques i tecnològiques per part dels establiments barcelonins, així com l'auge del sector editorial encapçalat per la Ciutat Comtal i la consolidació dels establiments de procediments fotomecànics, farà que Barcelona es vulgui presentar com a capdavantera de l'estat espanyol davant la comunitat internacional.

El sector gràfic estava començant a adquirir importància dins el teixit industrial i productiu de Barcelona i Josep Lluís Pellicer va voler mostrar-ho al seu disseny pel cartell oficial del certamen. Es tractava d'un cartell cromolitogràfic de gran format allargat (220x100 cm) i de composició vertical imprès per Sucesores de N. Ramírez y Cía. (Fig. 120), del qual existeixen diferents exemplars amb petites variants¹³¹. Aquest cartell està ple de referències simbòliques i d'al·legories: l'exaltació patriòtica a través de l'arquitectura gòtica, la figura del treballador al·lusiva al món industrial, així com la Casa de la Ciutat representativa de l'aspecte civil i ahora governamental. A través de l'Exposició i també del seu cartell, es volia mostrar Barcelona com una ciutat moderna i oberta al món i que tenia com a pilars la Indústria, el Comerç i l'Art, tal com mostraven els medallons amb les diferents disciplines al·lusives a les activitats representades al certamen: *Mineria, Comercio, Agricultura, Marina, Enseñanza i Industria*.

Aquestes disciplines destacades, però, eren unes altres al projecte inicial, fet amb aquarel·la, guaix, tinta a ploma i llapis de grafit sobre paper pel mateix Pellicer, i conservat al gabinet de dibuixos i gravats del Museu Nacional d'Art de Catalunya (Fig. 121). En aquest esbós podem apreciar que al medalló central dels tres ubicats a la part esquerra, hi figura la *Imprenta*, representada amb una premsa a darrera. Aquesta disciplina finalment seria substituïda pel *Comercio* al cartell final, però el fet d'incloure-la com a pilar de la indústria i les arts catalanes, i més concretament de Barcelona, mostra la importància que ja estava adquirint el sector l'any 1888.

¹³¹ Al treball de final de màster de l'autora d'aquesta tesi es descriu amb tot detall el cartell i es mencionen les diferents versions existents del mateix (Solé, 2012: 72-75).

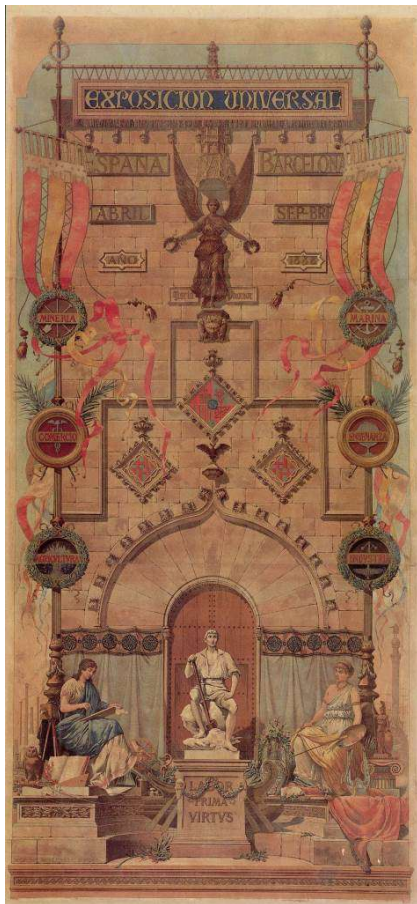

Fig. 120. Josep Lluís Pellicer. Cartell anunciador de l'Exposició Universal de Barcelona. 1888. Carulla, 1994: 102.

Fig. 121. Josep Lluís Pellicer. Projecte pel cartell anunciador de l'Exposició Universal de Barcelona. MNAC. Núm. de catàleg 007444-D.

5.3.3. Les exposicions de Belles Arts i Indústries Artístiques

L'Exposició Universal de Barcelona de 1888 va suposar l'arrancada de les exposicions municipals de belles arts i indústries artístiques, ja que va proporcionar una experiència organitzativa i un local expositiu sota l'aixopluc de l'autoritat municipal. Les mostres havien deixat de ser el producte de les circumstàncies o de la voluntat d'un determinat col·lectiu per passar a formar part de les polítiques culturals i institucionals, amb voluntat de sostenibilitat temporal i en paral·lel a la creació dels primers museus municipals (Ojuel, 2013: 79).

El certamen de 1888 havia servit per revitalitzar les arts i la indústria i per mesurar la posició del panorama català a Europa. La relació i el debat entorn el binomi art-indústria estava més viu que mai i es seguia reclamant la creació de museus, certàmens i ensenyaments per potenciar el gust entre el públic i la formació entre els professionals. En aquest context l'Ajuntament de Barcelona va aprofitar l'ocasió per organitzar exposicions de forma periòdica alternant cada dos anys les belles arts i les indústries artístiques fins que, a partir de 1896, es van celebrar de forma conjunta.

El 1890 l'alcalde Macià Bonaplata va formalitzar la Comissió Especial de Conservació dels Edificis del Parc i de Foment dels Museus Municipals, amb la funció de conservar els palaus que no fossin enderrocats després del certamen de 1888 i transformar-los en museus. El 1891 la comissió va ser rebatejada com a Comissió de Biblioteques, Museus i Exposicions d'Art i es va dividir en tres juntes, una de les quals seria de la Junta de Belles Arts, Indústries Artístiques i reproduccions, l'encarregada d'organitzar les exposicions artístiques que tindrien lloc al mateix Palau de Belles Arts¹³².

La Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892

Després de la Primera Exposición General de Bellas Artes que va tenir lloc entre el 23 d'abril i el 29 de juny de 1891, i dins d'aquesta alternança d'exposicions de belles arts i exposicions d'indústries artístiques, la comissió va començar a debatre l'organització de la primera mostra d'indústries artístiques. L'anomenada Exposición Nacional de Industrias Artísticas y Artes Decorativas –segons el cartell oficial– o Exposición Nacional de Industrias Artísticas e Internacional de Reproducciones –segons el catàleg–, s'havia d'inaugurar el 24 de setembre de 1892 i clausurar el 26 de desembre del mateix any, tot i que finalment va tenir lloc entre el 8 d'octubre de 1892 i el 22 de gener de 1893. Es va instal·lar entre les plantes baixa i primera del Palau de Belles Arts i en uns locals annexos situats al seu davant, units mitjançant la construcció d'un pont. Es va decidir que fos una exposició exclusivament d'abast nacional però Sanpere i Miquel, obstinat en la idea de divulgar el coneixement de les obres artístiques dels grans mestres, va intercedir perquè s'hi inclogués una secció internacional de reproduccions artístiques des de temps antics fins el 1815 (Bohigas, 1945b: 101).

El certamen va anar acompanyat per un cicle de conferències sobre art industrial i, segons Bohigas, la major part dels 552 expositors nacionals que hi van participar eren exclusivament industrials, els productes dels quals estaven mancats de valor artístic (Bohigas, 1945b: 102). En aquesta exposició, la impremta estava reconeguda com a disciplina independent, tal com es pot veure al cartell anunciador dissenyat per Josep Lluís Pellicer (Fig. 122). Al voltant del títol del certamen hi ha representats una sèrie de nens practicant diferents disciplines i entre ells, a la part inferior, n'hi ha un que està entintant amb un rodet mentre al fons hi ha una premsa i una sèrie de plec impresos estesos. A sota s'hi pot llegir *Imprenta*¹³³.

¹³² Maria Ojuel estudia en profunditat la gènesi i l'organització de les exposicions municipals de belles arts i indústries artístiques a la seva tesi doctoral (Ojuel, 2013).

¹³³ Sobre aquest cartell i un altre dissenyat pel mateix Josep Lluís Pellicer per la mateixa exposició, veure el catàleg de l'exposició *Les arts industrials als cartells modernistes* (Vidal; Pujiula, 2002: 54-57).

Fig. 122. Josep Lluís Pellicer. Cartell per a la Exposició Nacional d'Indústries Artístiques. Barcelona: Henrich y C.^a en comandita. 1892. MNAC. MNAC/GDG 457 C.

Segons la classificació del reglament, conservat a l'Arxiu del Museu Nacional d'Art de Catalunya¹³⁴, podem trobar els establiments d'arts gràfiques en dues seccions diferents: la secció 4, dedicada a «Grabados en todas sus manifestaciones, en talla, hueco y relieve, agua fuerte, agua tinta, en madera, fotograbado, fototipia, heliograbado, litografía, cincografía, grabado en vidrio, etc.»; i la secció 13, titulada «Imprenta y encuadernaciones, en cuanto tengan de artístico».

No obstant això, al catàleg oficial (*Catálogo de la Exposición...*, 1892) els expositors no apareixen classificats segons els grups del reglament, sinó que hi figuren de manera seguida¹³⁵. Hi van participar un total de 32 expositors del sector gràfic, entre els quals destaquen Enrique de Bobes, Francisco Rieusset, José Camins, Henrich y C.^a, Víctor Labielle, Hermenegildo Miralles, Joarizti y Mariezcurrena, Juan

¹³⁴ AHMNAC. Fons de l'Exposició Nacional d'Indústries Artístiques i Internacional de Reproduccions (1892), FI13M107-1/1892.

¹³⁵ Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.7.

Bastard, Jaime Jepús, Massó y Casas (Tipografía L'Avenç) i Salvador Blasi, entre molts altres.

Com es pot comprovar a l'Annex 6.7, en aquest cas el catàleg proporciona molta informació sobre els productes exposats, descrivint la naturalesa dels mateixos, les seves dimensions, en alguns casos la manera d'exposar-los i, fins i tot, el preu. Així mateix, alguns expositors anomenen els professionals que han col·laborat en l'elaboració d'un determinat objecte, com per exemple Jaime Jepús, que especifica que les mostres de treballs tipogràfiques presentades (núm. 1066-1067) han estat fetes pel caixista Jaime Torrens i el maquinista Lorenzo Florit; o el Sucesor de Antonio López (núm. 108), que esmenta com a col·laboradors al gravador Román Castellón, el dibuixant Eudald Canibell, l'operari Francisco Roig i l'impressor Juan Russell.

Als butlletins de sol·licitud dels diferents participats conservats al fons documental de l'exposició hi apareix pràcticament la mateixa informació que al catàleg. Només en algun cas hi ha alguna dada complementària com a la butlleta d'Enrique de Bobes, en la qual s'adjunta la relació de títols de les làmines cromolitografiades de l'Alhambra.

Segons el plànol reproduït a l'inici del catàleg, les seccions dedicades a impremta, encuadernació, fotografia i gravat es van situar a la primera planta del palau de Belles Arts, aprofitant la galeria que s'obria a l'espai central de la planta baixa. Pel que fa als mètodes d'exposició, la majoria d'ells presentava els seus productes en forma de quadres però també n'hi havia que muntaven un estand complet com el cas d'Hermenegildo Miralles. Al catàleg hi consta que «La instalación constituye un salón de 7 metros de ancho por 4 de fondo», descripció que es completa amb la nota manuscrita del seu butlletí d'inscripció¹³⁶, en la qual podem llegir:

La instalación consistirá en un salón de 7 metros por 4, figurando en el centro dos grandes pupitres conteniendo las encuadernaciones y trabajos litográficos. Las paredes se hallarán cubiertas con guadamaciles cordobeses y asimilaciones de azulejos. (Butlletí de sol·licitud. AHMNAC. Fons de l'Exposició Nacional d'Indústries Artístiques i Internacional de Reproduccions, 1892, FI13M107-1/1892)

Miralles hi va adjuntar un plànol dibuixat a mà alçada amb la distribució de la instal·lació (Fig. 123) en el qual s'hi pot llegir «azulejos, cueros, encuadernación, litografía, cajas de cartón». Com podem observar, es tractaria d'una instal·lació molt semblant a la que després utilitzaria per l'exposició madrilena de 1897 dedicada a les indústries artístiques (Fig. 118).

¹³⁶ AHMNAC. Fons de l'Exposició Nacional d'Indústries Artístiques i Internacional de Reproduccions (1892), FI13M107-1/1892.

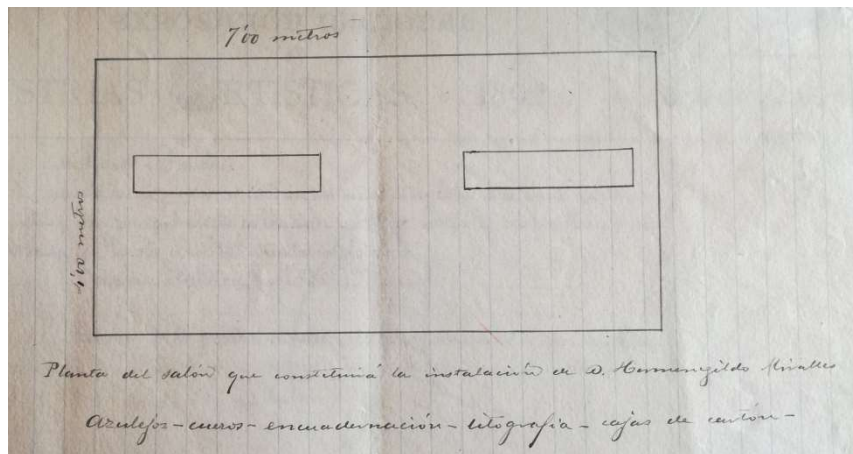

Fig. 123. Plànol de la instal·lació d'Hermenegildo Miralles per l'Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892. Butlletí d'inscripció. AHMNAC. Fons de l'Exposició Nacional d'Indústries Artístiques i Internacional de Reproduccions (1892), FI13M107-1/1892.

El jurat número 2 fou l'encarregat d'atorgar els premis a les seccions de gravats, impremta i fotografia (seccions 4, 13 i 14). Estava presidit per Antonio de Sánchez Pérez, el secretari fou Carlos Pirozzini i com a vocals hi havia, Macario Planella, Manuel Henrich, Heriberto Mariezcurrena, José Torné, Rafael Salvatella i Antonio Esplugas, tots ells professionals del sector amb establiment en actiu a Barcelona. Les recompenses van ser generoses i al dictamen del jurat es destaca la bona qualitat dels participants, sense entrar en gaires detalls sobre els productes exposats per cada un¹³⁷.

La gran quantitat d'expositors recollida pel catàleg mostra l'alta participació dels professionals del sector en aquesta exposició. Així mateix, cal destacar el paper dels gravadors i també dels establiments dedicats a litografia que es van presentar al certamen, més nombrosos que els dedicats a la impremta i fins i tot als procediments fotomecànics, entre els quals hi trobem absències destacades com la de J. Thomas y C.^a, per exemple.

Les exposicions de Belles Arts i Indústries Artístiques de 1896 i 1898

Malgrat que el 1890 s'havia acordat celebrar alternativament les exposicions de belles arts i les d'indústries artístiques, en una reunió de la comissió municipal de biblioteques, museus i exposicions artístiques, celebrada el 2 de març de 1895, es va prendre la decisió de no celebrar-les separadament, al·legant inconvenients tècnics i econòmics observats en la mostra de 1892 i apel·lant a l'afinitat existent entre arts i producció industrial (Ojuel, 2013: 203). En conseqüència, per a l'any 1896, la comissió proposà la celebració conjunta dels dos tipus de mostres.

¹³⁷ Es pot consultar el dictamen complet del Jurat número 2 a AHMNAC. Fons de l'Exposició Nacional d'Indústries Artístiques i Internacional de Reproduccions (1892), FI13M107-1/1892.

El 23 d'abril s'inaugurava la Tercera Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques de Barcelona, que es prorrogaria fins el 26 de juliol. En aquest certamen, doncs, s'aplegava les belles arts i les indústries artístiques. Segons el reglament i el catàleg (*Catálogo ilustrado...*, 1896), la part de belles arts es va dividir en les seccions de pintura, escultura, escenografia i arquitectura; mentre que la d'indústries artístiques es va dividir també en quatre grups: el primer format per objectes de metall, joieria, esmalts, serralleria i fosa; el segon per ceràmiques, vidrieria, porcellana, pisa, terrissa, mosaics i incrustacions; el tercer per fusteria i ebenisteria; i el quart per tapisseria, teixits, estampats, blondes, randes i brodats. Com es pot observar, no hi havia cap grup que englobés l'activitat d'impremta, litografia, enquadernació, fotografia o cap activitat relacionada amb el sector de les arts gràfiques que, per primera vegada, quedava exclòs de les anomenades indústries artístiques.

A la IV Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques, celebrada entre el 23 d'abril i el 10 de juliol de 1898, ens trobem en una situació similar, ja que tampoc hi havia cap secció ni cap grup que englobés les activitats del sector gràfic. Segons el catàleg oficial (*Catálogo ilustrado...*, 1898), només hi trobem gravadors i algun altre professional inclòs dins del grup dedicat a la pintura decorativa com Hermenegildo Miralles, Magín Pujadas, J. Rieusset i Utrillo y Rialp¹³⁸.

Segons els butlletins d'admissió dels expositors conservats a l'arxiu del MNAC, Hermenegildo Miralles en un principi havia de presentar un quadre amb el cartell anunciador de l'Exposició, dissenyat per Francesc Mirabent i imprès als seus tallers, però finalment només hi va presentar el cartell anunciador de la revista *Hispania*¹³⁹. A la resta de butlletins hi figura exactament el mateix que al catàleg, donant les mides dels quadres exposats.

Així doncs, només en la Primera Exposició d'Indústries Artístiques de 1892 es van incloure les arts gràfiques com a una disciplina de ple dret dins aquest nou grup de productes industrials amb un component artístic. La participació en aquest primer certamen fou molt alta, aplegant professionals de totes les àrees d'activitat del sector. En canvi, a l'exposició de 1896, en la qual es va decidir ajuntar les belles arts i les indústries artístiques, es va optar per eliminar les arts gràfiques de les categories i seccions que la conformaven, donant més pes a les arts decoratives dins del grup d'indústries artístiques. Finalment, a la IV Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques de 1898 tampoc es va incloure cap categoria dedicada a la impremta, a la litografia o a qualsevol activitat de les arts gràfiques, cosa que va provocar que alguns industrials del sector decidissin incloure les seves obres dins de la secció de pintura decorativa. Al tombant de segle, doncs, les arts gràfiques

¹³⁸ Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.8.

¹³⁹ AHMNAC. Fons de la IV Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques (1898), FI16M107-1/1898.

tornaven a quedar en un territori indefinit entre el producte merament industrial, les indústries artístiques i les belles arts.

5.3.4. Les exposicions regionals i nacionals

De la mateixa manera que a Barcelona es van organitzar exposicions per a mostrar i exhibir les innovacions en tots els sectors productius, altres ciutats de l'estat espanyol amb un índex elevat d'industrialització també van organitzar mostres i certàmens. Madrid esdevindrà l'altre nucli industrial del país, però no serà l'única ciutat on es van organitzar exposicions, sinó que també en trobarem a Zaragoza, León o Logroño, entre moltes altres. L'entusiasme pel progrés, l'anhel de novetats i el marcat proteccionisme existent, sobretot a principis de la segona meitat del segle XIX, afavoriran l'organització de mostres regionals d'aquest tipus per tota la geografia espanyola.

La participació dels establiments barcelonins d'arts gràfiques en aquests certàmens fou desigual, probablement degut al cost que implicava el desplaçament, el muntatge i la participació en termes generals en aquestes exposicions. Per aquest motiu, als catàlegs que hem pogut consultar hi solem trobar només els establiments de gran envergadura o amb més possibilitats econòmiques¹⁴⁰. Tot i així, en ciutats més properes a la capital catalana com Zaragoza, la participació va ser més alta.

La capital aragonesa és un dels diversos exemples de ciutats del territori espanyol on s'hi van celebrar exposicions regionals durant la segona meitat del segle XIX. A la Exposición Aragonesa de 1868, celebrada a Zaragoza entre el setembre i el novembre d'aquell any, hi trobarem alguns establiments barcelonins. Aquesta mostra, organitzada per la Sociedad Aragonesa de Amigos del País, va néixer amb un doble objectiu d'acord amb la mentalitat de l'època: «Es el primero estender la esfera de actividad del mercado patentizando ignoradas fuentes de producción. El segundo atraer hacia el recinto en que las exposiciones se celebran ejemplos de provechosa enseñanza a la actividad e inteligencia del productor.» (*Catálogo de la exposición...*, 1868: VI). Hi van participar industrials d'arreu de la península i pel que fa a la classificació de productes, els professionals de les arts gràfiques també podien competir en més d'una classe. A la quarta secció titulada «Trabajos propios de las artes liberales», per exemple, hi trobem la classe 16, dedicada al gravat i la classe 17, dedicada a la litografia. I a la cinquena secció, «Aplicaciones de las artes liberales», hi trobem la classe 22 dedicada als productes d'impremta i llibreria.

¹⁴⁰ Cal tenir en compte que no hem pogut consultar la totalitat dels catàlegs i ressenyes publicades a l'entorn de cada una d'aquestes exposicions degut a la seva dispersió per tota la geografia espanyola, així com els seus arxius documentals corresponents. Per aquest motiu, ens hem centrat en els catàlegs i ressenyes conservades en entitats patrimonials catalanes, així com aquelles accessibles en línia, per tal de donar una visió general de la participació del sector de les arts gràfiques catalanes en aquests certàmens de caràcter regional. En conseqüència, hem d'assumir que les conclusions a les que s'ha arribat són de caràcter parcial.

Segons el catàleg (*Catálogo de la exposición...*, 1868), a la classe de gravat –classe 16– hi van participar els barcelonins següents: Mariano Bordas y Parés, Francisco Brangulí y Royo, Rosendo Gelabert y hermano, Montells hermanos i Juan Pena y Sacanell. A la classe de litografia –classe 17–, Mariano Bordas, Antonio Fortuny, Antonio Hurtado i Antonio Pigrau. I a la classe de treballs d'impremta i llibreria –classe 22–, Jaime Jepús, Antonio Torres i Agustín Urgellés de Tovar¹⁴¹. Com podem observar, van ser pocs els impressors i litògrafs que es van desplaçar per a mostrar les seves novetats en aquest certamen, tot i la proximitat.

Quasi vint anys després, el 1885-1886, es va celebrar una segona exposició a Zaragoza organitzada per la mateixa Real Sociedad Económica Aragonesa de Amigos del País en la qual hi van participar establiments barcelonins. No hem pogut consultar ni el catàleg ni la memòria descriptiva publicada el 1886 per la Diputación Provincial de Zaragoza, però pel que podem extreure el catàleg d'expositors premiats (*Catálogo de los expositores*, 1888), la participació de Barcelona no va ser gaire notable, ja que només dos van ser premiats: Enrique de Bobes va obtenir dues medalles de primera classe pels seus treballs litogràfics i Sucesores de N. Ramírez y C.^a també en van rebre una pels seus treballs litogràfics i tipogràfics.

D'altra banda, en la línia de les exposicions de Belles Arts i Indústries Artístiques celebrades a Barcelona, cal fer menció de les exposicions nacionals de Belles Arts de Madrid. El 28 de desembre de 1853 es van crear aquestes exposicions per decret reial, dependents del Ministerio de Fomento, amb les quals l'estat assumia la protecció i el desenvolupament de l'art espanyol. Després de la primera exposició de 1856, se'n van celebrar un total de 17 durant la segona meitat del segle XIX i 16 durant el primer terç del segle XX. Eren de caràcter bianual i es van convertir en un dels pilars fonamentals de la cultura artística contemporània dins de l'àmbit artístic espanyol. Des dels seus orígens, les exposicions estaven estructurades en tres seccions: pintura, escultura i arquitectura, però a partir de 1897 s'incorporaria la secció d'arts decoratives en règim especial, secció que es va mantenir –amb certes alteracions– fins el 1910¹⁴².

El 21 de març de 1897, la *Gaceta de Madrid* publicava un nou reglament per les exposicions generals de Belles Arts en el preàmbul del qual es recollia la creació d'una secció que «abrace la mayor parte de los objetos que debían de figurar en aquella con la denominación de *Arte decorativo*, si bien descartando de ella por completo el arte de la reproducción, o sea de los medios de multiplicación, e incluyéndose tan solo las obras que, generalmente hablando, constituyen el desarrollo de motivos y la presentación de modelos de decoración» (*Gaceta de*

¹⁴¹ Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.9.

¹⁴² Maria Dolores Caparrós estudia a fons la incorporació de les arts decoratives dins de les exposicions generals de Belles Arts entre 1897 i 1910 en un article publicat a la *Res Mobilis* (Caparrós, 2016).

Madrid, 21-III-1897. Citat a Caparrós, 2016:79). Per consegüent, les activitats d'impremta, litografia i altres procediments reproductius no podien participar-hi. Les úniques categories dins d'aquest grup d'arts decoratives que feien referència al món del llibre eren les d'ornamentacions de llibres i la d'enquadracions, tot i que els expositors participants no eren els productors sinó els dissenyadors dels motius utilitzats per aquestes arts, com Josep Pascó, per exemple. No serà fins a l'exposició de 1904 que s'aplicaran canvis en l'organització de l'exposició, i la secció d'arts decoratives passarà a incorporar també les arts aplicades a la indústria. Aquest canvi va comportar la possibilitat d'exposar-hi cartells decoratius, a part de l'ornamentació dels llibres i de les enquadracions. No obstant això, l'anàlisi d'aquesta exposició queda fora de la cronologia estudiada.

En qualsevol cas, sembla que la presència del sector de les arts gràfiques en les exposicions regionals i provincials de la resta de l'estat espanyol no va ser molt nombrosa. Els industrials catalans van preferir concentrar els seus esforços productius i econòmics en els certàmens locals per exhibir la seva producció davant de la societat barcelonina, que en definitiva constituïa la clientela potencial real.

5.3.5. Les exposicions universals: la projecció internacional del sector

Tal com hem dit, les exposicions industrials van ser creades i impulsades per aquesta nova mentalitat de progrés derivada de la industrialització i les noves pautes de consum. Esdevingueren grans aparadors de la innovació en tots els sectors productius i comercials, concentrant en una sola ciutat els grans descobriments de cada moment.

Tot i que trobem antecedents d'aquest tipus d'exposició a França i a Anglaterra anteriors a la meitat del segle XIX, la primera exposició de caire internacional fou organitzada l'any 1851 pel príncep Albert d'Anglaterra –seguint l'exemple de la *Gewerbeausstellung* de Berlín de 1844– i fou l'anomenada Great Exhibition de Londres. Hi participaren 20.000 expositors i hi acudiren sis milions de visitants. Des d'aleshores fins al 1900 se'n celebraren moltes més: París, 1855; Londres, 1862; París, 1867; Viena, 1873; Filadèlfia, 1876; París, 1878; Sydney, 1879; Melbourne, 1881; Liverpool, 1886; Barcelona, 1888; París, 1889; Chicago, 1893 i París, 1900, entre moltes altres.

La participació de la indústria espanyola en aquestes exposicions de caràcter internacional, però, va estar marcada, durant els primers anys de la segona meitat del segle XIX, per un cert proteccionisme impulsat per part d'alguns sectors. Urgellés recollia aquesta idea a la seva ressenya sobre l'Exposició General Catalana de 1871, en la qual manifestava el seu desacord amb el govern espanyol en l'acció d'incitar els industrials nacionals a participar en les exposicions estrangeres. Segons el seu parer, la participació de la indústria espanyola en certàmens

internacionals l'únic que feia era afavorir els estrangers en detriment de la producció nacional. Afirmava que «Mientras España continúe estacionada y favoreciendo las grandes ideas de los extranjeros, parte de lo que pagamos como contribuyentes, sirve para facilitarles recursos en beneficio de su industria, lo que quiere decir que la España industrial se suicida» (Urgellés, 1871: 183). I la seva proposta era la següent:

Hora es ya de que procuremos por nosotros, y dejemos el que dirán en el extranjero. Que España mande personas inteligentes a estudiar los concursos universales extranjeros y que sus observaciones sean publicadas en nuestro reino, esto es utilísimo; que se inaugure sin pérdida de tiempo un concurso universal en la capital de España, es lo más necesario; y que haya retraimiento a las exposiciones espresadas de aquellos productos que pueden ser imitados con ventaja por los extranjeros, es lo más acertado. (Urgellés, 1871: 184)

Tot i aquest posicionament per part d'alguns industrials i mandataris, la participació d'Espanya en les exposicions universals fou continuada durant tota la segona meitat del Vuitcents, amb un paper destacat pel que fa al nombre d'expositors procedents de Barcelona. Aquesta participació fou notablement major en les exposicions de la capital del país veí, París, però la voluntat de fer-se visibles i d'equiparar-se a la resta de ciutats industrialitzades, va fer que participessin en pràcticament totes les exposicions internacionals¹⁴³.

A partir de la consulta dels catàlegs i ressenyes conservades de diverses exposicions universals, hem pogut dibuixar la participació del sector de les arts gràfiques barcelonines en aquests certàmens de caràcter internacional, sobretot pel que fa a les exposicions celebrades a París.

Exposició Universal de París de 1867

Comencem a trobar establiments d'arts gràfiques barcelonins competint en certàmens internacionals a partir de l'Exposició Universal de París de 1867, ja que en les dues anteriors –Londres 1851 i París 1855– Barcelona va concórrer bàsicament amb producció tèxtil i maquinària. En aquesta segona exposició parisenca, celebrada entre l'1 d'abril i el 31 d'octubre de 1867 al Camp de Mart de la capital francesa, trobem els professionals de les arts gràfiques dividits en dos grups diferents. D'una banda, a la classe 5 del primer grup destinat a les Belles Arts, que agrupava el gravat i la litografia –més concretament, «Gravures en noir. Gravures polychromes. Lithographies en noir, au crayon et au pinceau. Chromolithographies» (*Catalogue general...*, 1867). I de l'altra, a la classe 6 del segon grup, que recollia els productes d'impremta i llibreria –més concretament, «Spécimens de typographie; épreuves autographiques, épreuves de lithographie, en noir ou en couleur; épreuves de gravures. Livres nouveaux et éditions nouvelles

¹⁴³ Sobre la participació d'Espanya en les exposicions universal de París i la configuració de la imatge nacional veure la tesi doctoral d'Ana Belén Lasheras (2009).

de livres déjà connus; collections d'ouvrages formant des bibliothèques spéciales; publications périodiques; Dessins, atlas et albums publiés dans un but technique ou pédagogiques» (*Catalogue general...*, 1867). Tot i així, també podem trobar algun industrial a la classe 7 dedicada als objectes de papereria, enquadernació o material de pintura i de dibuix.

A la classe 5 s'hi van presentar 4 expositors espanyols, 3 dels quals eren de Madrid. A la classe 6, en canvi, és on trobem la participació d'establiments barcelonins tipogràfics i editorials. D'un total d'11 expositors espanyols participants en aquesta classe, 3 eren de Barcelona. La resta procedien de Madrid (2) –destacant a Manuel Rivadeneira i a Antonio Romero y Andia–, Alacant (1), Albacete (1), Sevilla (1), València (1), Cadis (1) i Còrdova (1). Com podem llegir a la introducció d'aquesta classe referent a la producció editorial dins del catàleg, «Los principales puntos de producción son Madrid, Barcelona, Valencia, Sevilla, Cádiz y Granada, estando las dos primeras capitales nombradas a mayor altura que las demás, y siendo los mercados principales para la tipografía y el comercio de libros en la Península» (*Catálogo general...*, 1867: 122). Resulta interessant la descripció que es fa del sector editorial a Espanya i la reivindicació constant de la producció nacional de tots els elements imprescindibles per a la fabricació del llibre:

Las primeras materias que se emplean en esta industria, tienen su origen en España, donde adquiere cada día mayor perfeccionamiento y desarrollo la fabricación del papel, y donde hay excelentes fábricas de fundición que producen cuantos tipos se necesitan para toda clase de impresiones. Estas se hacen á mano en prensas de hierro de origen francés, inglés o alemán, y en máquinas movidas por vapor o por fuerza animal. Los libros presentados ofrecen muestras de estos tres procedimientos. Los obreros de caja y los prensistas trabajan a jornal en los talleres y alguna vez en casa de los editores. El comercio de libros se hace en España con alguna extensión en todas las capitales de provincia; pero donde tiene cierta importancia es en Madrid y Barcelona, puntos donde se verifica, no solo para el interior, sino para las Antillas españolas y algunas repúblicas hispano-americanas. [...] Se han introducido notables mejoras en la industria tipográfica de la nación española en los doce años transcurrido desde 1855, como lo prueban las muestras que se presentan, particularmente las que proceden del acreditado establecimiento del Sr. D. Manuel Rivadeneira de Madrid. (*Catálogo general...*, 1867: 122-123)

A la descripció es comença a apreciar el procés de mecanització dels tallers d'arts gràfiques iniciat a partir de la segona meitat del segle XIX, així com la importància de Barcelona dins del mercat editorial, al costat de Madrid. La intenció era mostrar el progrés de la indústria tipogràfica assolit des de l'última exposició, en la qual podem observar que Barcelona hi va jugar un paper important, esdevenint la ciutat amb més expositors dins d'aquesta classe.

Segons el catàleg de la secció espanyola (*Catálogo general...*, 1867), els establiments barcelonins d'arts gràfiques de la classe número 6 van ser els següents: Fortuny y Espalter, Tomás Gorchs i Celestino Verdaguer¹⁴⁴.

El catàleg general de la secció espanyola no proporciona més informació dels productes exposats, però al catàleg detallat de Catalunya sí que hi figura una descripció més acurada. Segons aquesta publicació, l'establiment de litografia, calcografia i cromolitografia d'Antonio Fortuny, per exemple, va presentar «un cuadro en el cual hay combinada una numerosa colección de muestras de trabajos litográficos, varios de ellos tirados al cromo, entre los cuales se distinguen etiquetas de vinos y de frutas en conserva, el calendario de escritorio de los señores Sala Hermanos¹⁴⁵ [...] y cuatro láminas polícromas para un devocionario» (*Cataluña en la Exposición...*, 1867: 9) i remarcava que degut a l'alta qualitat dels seus productes i etiquetes, «ha logrado desterrar de nuestro mercado las etiquetas que venían del extranjero». La impremta i llibreria de Celestino Verdaguer va presentar «algunas obras científicas y literarias, como muestra de los trabajos tipográficos que comúnmente se hacen en el establecimiento» (*Cataluña en la Exposición...*, 1867: 11), descripció que es completava amb una llista de publicacions que es podien trobar a la llibreria que tenien a la Rambla del Caputxins número 5.

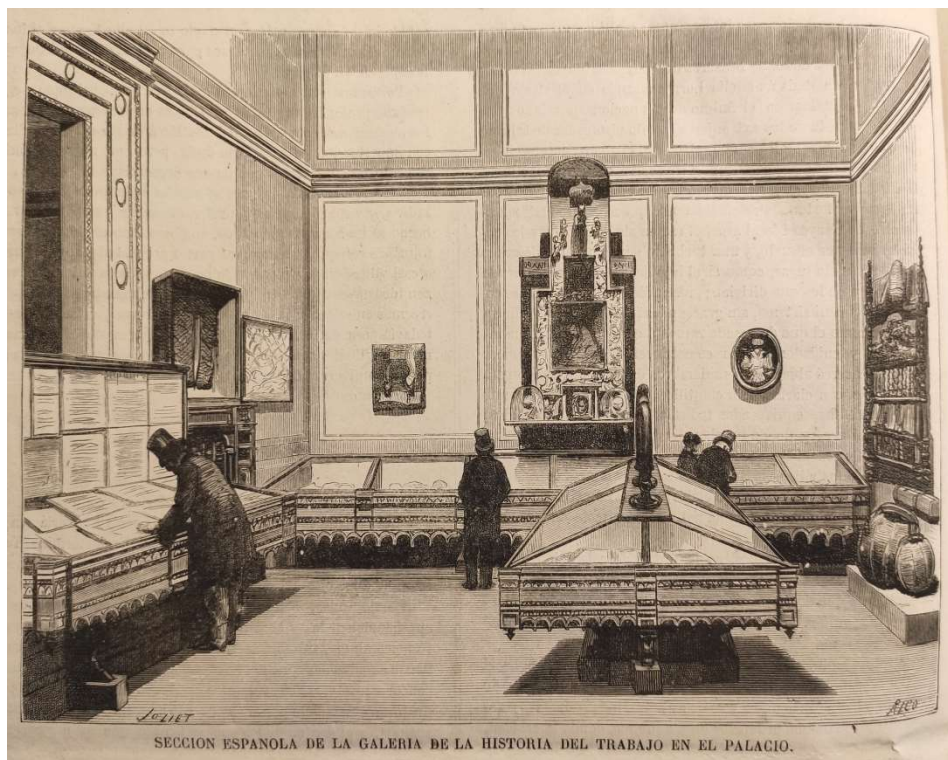

Fig. 124. Il·lustració de la secció espanyola a la Galeria d'Història del Treball al Palau. Castro, 1867: 180.

¹⁴⁴ Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.10.

¹⁴⁵ Probablement fa referència a la papereria i fàbrica de tintes Sala Hermanos, fundada a Barcelona el 1844.

L'Exposició Universal de Viena de 1873 i l'Exposició Universal de Filadèlfia o Exposició del Centenari de 1876

Viena va celebrar la seva exposició universal entre l'1 de maig i el 31 d'octubre de 1873. En aquest certamen, que tenia com a tema principal la cultura i l'educació, també hi trobem participació catalana pel que fa al sector de les arts gràfiques que, segons el programa, s'aplegava en dos grups (*Documentos relativos a la concurrencia...*, 1872: 24-25). El primer, el grup 11, estava dedicat a la fabricació de paper i s'hi podia incloure: pastes, cartró, paper; papers de color, pintats per folrar parets, naips, etc.; paper pasta per encartonar; objectes d'escriptori, de dibuix i de pintura; enquadernacions, cartonatge i treball de carteres; i material i procediments. I el segon, el grup 12, estava dedicat a les arts gràfiques i al dibuix industrial i s'hi incloïa: tipografia; «gilografía»; estampació en coure i acer; litografia, autografia, cromografia; fotografia i impressions fotogràfiques; obres de gravador i «guilochador», mostres de dibuixos i pintures decoratives; i material, instruments i aparells. Segons el catàleg de Catalunya (*Cataluña en la Exposición...*, 1873), hi van participar els establiments següents: Mariano Bordas, Ramírez y C.^a, Francisco Sabater, Gelabert hermanos i Pedro Pascual¹⁴⁶.

Com es pot observar, no van ser gaires els participants barcelonins en aquestes categories però el catàleg proporciona informació sobre els productes exposats. Mariano Bordas va exposar «un cuadro con la virgen de Montserrat gravada al acero por D. A. Fatjó. Es un Trabajo muy delicado que honra al expositor. Un mapa de España y Portugal de grandes dimensiones. Dos cuadros con varias láminas pequeñas, grabadas y caladas» (*Cataluña en la Exposición...*, 1873: 91). I fora de catàleg –degut a la seva participació com a membre del jurat internacional– hi trobem a López Fabra, que va exposar els resultats dels clixés presentats a l'Exposició General Catalana de 1871 en forma de dos volums amb el facsímil de la primera edició del *Quijote*.

A l'Exposició Universal de Filadèlfia, celebrada entre el 10 de maig i el 10 de novembre de 1876, tampoc hi van participar una gran quantitat d'establiments barcelonins –i més si tenim en compte l'alta participació que hi va haver en la mostra catalana de l'any següent. El certamen nord-americà celebrava el primer centenari de la declaració d'independència dels Estats Units i, tot i que la delegació espanyola va fer un gran esforç per enviar-hi una mostra de la seva millor producció, tal com recullen les memòries i ressenyes publicades (Cortázar, 1878; Alfonso, 1878; *Memoria administrativa...*, 1877), hi va haver algunes categories amb poca representació.

En aquest certamen, a diferència de l'anterior, no hi va haver cap categoria dedicada exclusivament a les arts gràfiques i aquestes es van dividir entre el grup dedicat a paper, llibres en blanc i objectes d'escriptori; el grup dedicat a educació i

¹⁴⁶ Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.11.

ciència; i el grup dedicat a gravat i litografia (dins de Belles Arts). Cortázar, en la seva crònica, ja es lamenta de la baixa participació dels establiments tipogràfics: «En la sección española no hubo sino muy pocos expositores de trabajos de tipografía; y las encuadernaciones que llevaron los libros expuestos en la sección de educación y ciencia, aunque no despreciables, no eran comparables con las alemanas, francesas y norte-americanas» (Cortázar, 1878: 258). En aquest grup hi van participar, fonamentalment, fàbriques papereres, algunes d'elles catalanes com la casa Capdevila o la Romaní, segons la *Lista preparatoria...* (1876: 31). En canvi, a la classe dedicada al gravat i a la litografia, dins del grup de Belles Arts, hi trobem els gravadors següents: Modesto González, Andrés Vidal i Ramón Solá¹⁴⁷.

Tot i així, el mateix Cortázar reconeix que Espanya no va sobresortir ni en aquarel·les, ni en dibuixos ni en gravats. D'altra banda, cal destacar la presència de publicacions periòdiques exposades al pavelló del govern espanyol, algunes d'elles catalanes, com *La Flaca*¹⁴⁸, de la qual el cronista Alfonso destacava que «sus caricaturas polícromas, de gran tamaño, acusaban un lápiz y una inventiva que no ceden en nada a las que vierten de continuo donaire y chispa en *El Charivari* o en *El Punch*» (Alfonso, 1878: 192). I també la presencia de López Fabra, una vegada més, amb la seva edició del Quixot reproduïda amb procediments fotomecànics.

L'Exposició Universal de París de 1878

L'Exposició Universal de París de 1878 es va celebrar al Camp de Mart entre l'1 de maig i el 31 d'octubre i es va caracteritzar per la construcció del Palau del Trocadero, obra de l'arquitecte Gabriel Davioud i de l'enginyer Jules Bourdais. En aquest certamen, les arts gràfiques s'englobaven dins de la classe 9 titulada Impremta i Llibreria, però segons el catàleg oficial (*Catalogue officiel...*, 1878), la participació de Barcelona fou quasi nul·la. La majoria d'expositors d'aquesta secció eren de Madrid i els únics barcelonins que hi apareixen són B. Escaler, amb *La Moda española ilustrada* i López Fabra amb els seva edició del Quixot, dins de la classe dedicada a la fotografia i els seus derivats. D'altra banda, a la classe dedicada al gravat i a la litografia –dins del grup de les Belles Arts–, només hi trobem representació barcelonina amb Josep Lluís Pellicer, que hi va exposar un gravat de *La Ilustración Española y Americana*.

En canvi, a la memòria de Marcelino Umbert (1879), a l'apartat de premis, hi consten més establiments barcelonins. A la classe 9 dedicada a la impremta haurien obtingut medalla de plata Bastinos hermanos per les seves

¹⁴⁷ Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.12.

¹⁴⁸ Setmanari satíric de tendència republicana i federal, publicada entre el 27 de març de 1869 i el 3 de març de 1876 i editada a la Litografia de Joan Vázquez. Degut a la censura es va publicar sota diverses capçaleres: *La Carcajada*, *La Risotada*, *La Risa*, *La Madeja política*, *El Lío* i *La Madeja* i es caracteritza per la profusió d'il·lustracions litografiades en quadricromia fetes per Tomàs Padró (Capdevila, 2016).

enquadernacions; medalla de bronze Herederos de Fortanet, també per enquadernacions; i menció honorífica Domenech y Compañía (enquadernacions), la Imprenta Comercial del Porvenir (tipografia) i Ruidor y Compañía-Asociación Barcelonesa (tipografia). I a la classe 10 va obtenir menció honorífica Francisco Sabater, pel seu paper ratllat.

Aquesta diferència d'expositors participants probablement es deu al fet que el catàleg oficial en moltes ocasions es publicava amb les llistes provisionals enviades per les diferents delegacions, que podien diferir de la llista final d'expositors. Tot i així, l'existència dels establiments barcelonins en l'apartat de premis de la memòria d'Umbert assegura la seva participació¹⁴⁹.

L'Exposició Universal de París de 1889

Un any després de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888 es va celebrar a París un altre certament internacional, que tindria lloc entre el 6 de maig i el 31 d'octubre de 1889. Una vegada més el recinte s'instal·là al Camp de Mart, incloent el Trocadero, el quai d'Orsay, una part del Sena i l'esplanada dels Invalides, i l'emblema principal va ser la construcció de la torre Eiffel.

La classificació dels productes es va mantenir pràcticament igual que en l'exposició de 1878, per la qual cosa les arts gràfiques continuaven incloent-se, bàsicament, dins de la classe 5 dedicada a gravat i litografia i de la classe 9 dedicada a impremta i llibreria. En aquesta ocasió, però, es va publicar un catàleg que recollia exclusivament la participació de Catalunya i les Illes Balears (*Comité de Cataluña...*, 1889), segons el qual a la classe 5 hi van participar José Torné i Ramón Ferraté. A la classe 9, dedicada a la impremta i a la llibreria, hi trobem 12 establiments barcelonins entre els quals destaquen Enrique de Bobes i Sucesores de N. Ramírez y C.^a. A més a més, a la classe 11, dedicada a les aplicacions de les arts al dibuix i a la plàstica s'hi inclouen altra vegada Enrique de Bobes i J. Thomas y C.^a, amb proves de fototípia i fotogavat. I a la classe 58, dedicada a materials i procediments de papereria, tintes i impressions, també hi trobem dos expositors barcelonins com Ceferino Gorchs i Santiago Blas¹⁵⁰.

El catàleg oficial de la secció espanyola, una vegada més, tampoc coincideix plenament amb els establiments presents en el catàleg de Catalunya (*Catálogo de la sección española...*, 1889). En alguna ocasió es fa alguna precisió sobre algun dels participants, com en el cas del gravador José Torné, que especifica que exposa «*Á los setenta años* (grabado al agua fuerte del cuadro de D. F. Masriera, *Andaluza*

¹⁴⁹ Al recull de les cartes publicades per Miquel i Badia al *Diario de Barcelona* sobre l'Exposició Universal de París de 1878 tampoc es fa cap menció a la participació dels establiments barcelonins d'arts gràfiques en el certamen (Miquel, 1878).

¹⁵⁰ Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.13.

(grabado al agua fuerte del cuadro de D. F. Masriera)», però en altres afegeix alguns participants inexistents en el catàleg català¹⁵¹.

Com podem observar, la participació del sector de les arts gràfiques de Barcelona va ser més alta en aquest certamen, en el qual hi van participar els establiments més importants del ram o amb més possibilitats econòmiques, com eren el de Sucesores de N. Ramírez y C.^a –amb una producció anual de 2.500.000 pessetes–, el d'Enrique de Bobes –amb una producció de 60.000 pessetes anuals–, el de Ceferino Gorchs –amb una producció de 90.000 pessetes anuals– o el de Thomas y C.^a¹⁵². Tot i així, hi ha absències notables si ho comparem amb els participants en les exposicions locals. En aquest sentit cal destacar que, a partir de les relacions de les medalles obtingudes en els certàmens, podem deduir que la participació dels establiments barcelonins va ser molt més alta en les exposicions catalanes i regionals que no pas en les internacionals o universals.

Exposició Universal de París de 1900

L'última exposició universal del segle XIX va ser la de París, celebrada entre el 15 d'abril i el 12 de novembre de l'any 1900. Arribats al tombant de segle, aquest tipus d'exposicions s'havien convertit en un dels esdeveniments més importants de les ciutats industrialitzades, que a part de ser un aparador incomparable de les innovacions científiques, tecnològiques i artístiques, contribuïen a canviar la fisonomia de la ciutat. En aquesta ocasió es van construir l'estació d'Orsay, el Petit Palais, el Grand Palais i el pont d'Alexandre III per acollir el certamen i hi van participar un total de 58 països.

En aquesta exposició els professionals dedicats a les arts gràfiques –especialment a la tipografia i a l'edició– estaven inclosos a la classe 11 del grup III, dedicada a tipografia i impressions diverses i a la classe 13, dedicada a llibreria, enquadernació, publicacions i cartells. Entre ells, podem destacar la participació de Ceferino Gorchs, Hermenegildo Miralles, Serra hermanos y Russell (Tipografía La Académica), Antonio y Juan Bastinos i Montaner y Simón, entre altres¹⁵³.

Cal tenir en compte que no hem inclòs a la llista els gravadors i litògrafs de la classe número 8, pertanyent al segon grup, ja que no hem pogut accedir al volum corresponent del catàleg oficial. Tot i això, podem fer-nos una idea de la baixa participació en el certamen parisenc amb clares absències com Henrich y C.^a, per exemple. Per altra banda, hi van participar altres establiments importants com el

¹⁵¹ Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.13.

¹⁵² Dades extretes del catàleg oficial del comitè de Catalunya i les Illes Balears (*Comité de Cataluña...*, 1889).

¹⁵³ Es pot consultar la llista completa d'expositors amb la relació de productes presentats i els premis obtinguts a l'Annex 6.14.

d'Hermenegildo Miralles, el de Serra hermanos y Russell –Tipografía La Académica–, l'editorial Bastinos o Montaner y Simón.

Tot i la manca d'informació sobre els productes exposats, podem fer-nos una idea molt clara de com era la instal·lació de Miralles, per exemple, a partir de les fotografies conservades a la Biblioteca de Catalunya (Fig. 125). Es tractava d'un estand de planta rectangular, dissenyat per Carles Llobet i Busquets (Quiney, 2005: 70), totalment recobert amb les rajoles de cartró pedra fetes pel mateix Miralles – la seva gran aposta decorativa. Sobre la porta d'entrada s'hi podia llegir «Hispania», títol de la revista impresa en els seus tallers i a la part superior, hi havia un rètol de tela amb el nom «Hermenegildo Miralles – Barcelona». Com es pot observar a les imatges, les parts interiors i exteriors de l'estand estaven recobertes d'objectes penjats i quadres amb composicions fetes de mostres litogràfiques, així com algun cartell. Cal destacar el plafó decoratiu amb un paó reial format per 40 rajoles de cartró pedra amb relleu que media 1x1,60 m i que va ser reproduït al número 24 de la revista *Hispania* (24, 15-II-1900).

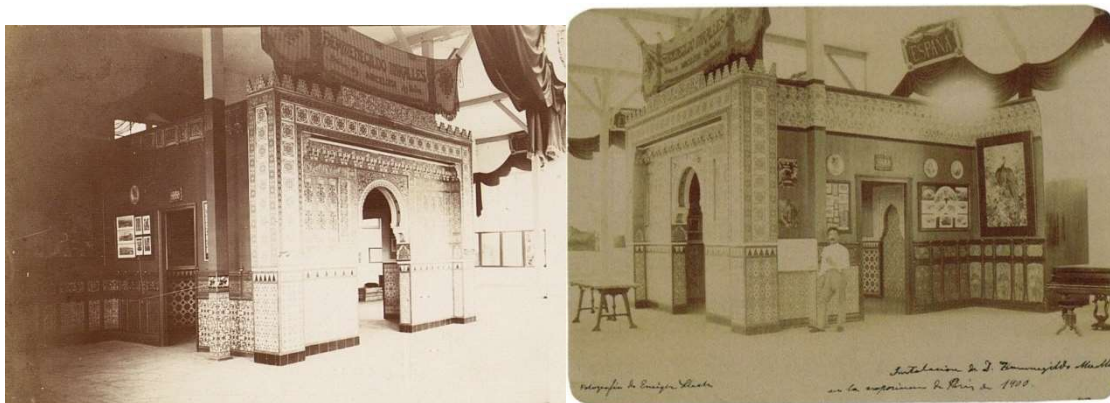

Fig. 125. Instal·lació d'Hermenegildo Miralles a l'Exposició Universal de París de 1900. Esquerra: BC, XXIII Miralles B 310-315. Dreta: Quiney, 2005: 70.

En conclusió, podem afirmar que la participació del sector de les arts gràfiques de Barcelona no va ser gaire alta en els certàmens de caràcter internacional celebrats durant la segona meitat del segle XIX. En general, només les grans cases hi participaven i tampoc en totes les ocasions.

Com hem vist al llarg d'aquest apartat, en general els establiments barcelonins van preferir dedicar els esforços i els recursos econòmics a participar a les exposicions organitzades a la mateixa ciutat. Des de la mostra de 1860, el nombre d'expositors va anar creixent fins a arribar a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, en la qual el sector es va desplegar per mostrar la seva potència davant la competència nacional i internacional. Altrament, la participació en les exposicions de caràcter artístic-industrial, com la d'arts decoratives organitzada per l'Institut de Foment el 1880 o la Primera Exposició d'Indústries Artístiques de 1892 va ser molt notable, amb una presència molt destacada dels gravadors, els litògrafs i els establiments

dedicats als procediments fotomecànics degut al seu elevat component artístic basat en la imatge. En canvi, la participació en les exposicions regionals de la resta del territori espanyol i en les exposicions de caràcter internacional no va ser gaire destacada, tret de l'Exposició Universal de París de 1889, en la qual hi va participar un grup important d'establiments barcelonins, potser impulsats per la inèrcia de l'exposició universal barcelonina de l'any anterior. Tal com hem dit, sembla que les cases barcelonines preferien mostrar les seves aptituds i novetats davant la possible clientela de la ciutat que invertir esforços en participar en les exposicions nacionals i internacionals. Tot i ser grans punts de trobada de les innovacions del sector, els industrials barcelonins van utilitzar altres mètodes per formar-se i informar-se com fer viatges a l'estranger, intercanviar números de revistes especialitzades o, fins i tot, fer una estada a un altre taller per aprendre una determinada tècnica i després importar-la.

En qualsevol cas, les exposicions, tant nacionals com internacionals, van convertir-se en una via més per mostrar la millora i les innovacions incorporades als tallers barcelonins, ja fos davant dels altres professionals del sector –la competència– o davant del públic general –la possible clientela.

**III. ELS ESTABLMENTS D'IMPRESA
I DE LITOGRAFIA A BARCELONA
DURANT LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX**

1. Introducció

Després de l'estudi dels establiments d'arts gràfiques en conjunt i de dibuixar una visió global del sector en el bloc II, en aquest tercer bloc de la investigació volem posar el focus en tots i cada un dels establiments d'impremta i de litografia de la ciutat de Barcelona de manera individual. A partir de la compilació i de l'anàlisi de les dades extretes de les fonts presentades al llarg de la investigació, hem elaborat un directori que vol aplegar el màxim nombre possible de tallers dedicats a les arts gràfiques de Barcelona durant la segona meitat del segle XIX (1845-1900).

Per a la seva elaboració hem utilitzat les dades extretes de les fonts primàries en les que hem basat la investigació. D'una banda, els llibres de matrícula de la contribució industrial; d'altra banda, les guies de la ciutat i els anuaris publicats al llarg del període; d'una altra, el catàlegs i la documentació relativa a les exposicions nacionals i internacionals; i, finalment, dels reclams publicitaris localitzats tant en forma de petit imprès com en forma d'anunci a la premsa i a les publicacions periòdiques consultades. Aquest directori, doncs, no vol ser un recull de totes les informacions bibliogràfiques sobre un establiment, sinó que vol aportar informació inèdita procedent de les fonts primàries treballades i analitzades.

El directori pretén ser una eina que no només serveixi per identificar un establiment amb el seu nom i la seva adreça, sinó que contingui informació quantitativa i qualitativa de cada un d'ells, quan sigui possible. Per aquest motiu, es tracta d'un directori descriptiu en forma de fitxes que permetrà fer-nos una idea més clara de l'activitat de cada taller des de diferents vessants: les tècniques que realitzaven, el període d'activitat documentat, els seus canvis de nom i d'ubicació, les relacions successòries amb altres establiments o professionals, la maquinària de la qual disposaven, les exposicions en què van participar i els serveis que oferien, així com de la reproducció d'un dels seus reclams publicitaris, en el cas que s'hagi conservat.

L'estudi individualitzat de cada un dels tallers permetrà aproximar-nos al sector de les arts gràfiques des del punt de vista concret, centrant-nos en els seus protagonistes un a un. Només d'aquesta manera podrem entendre la gran complexitat del sector i obtenir una fotografia més real del panorama de la impremta i de la litografia a la Barcelona de la segona meitat del segle XIX.

2. Indicacions i advertències

El directori està ordenat alfabèticament per cognom i cada un dels establiments apareix registrat amb una fitxa que es compon dels elements següents:

- Nom de l'establiment: nom de la raó social de l'establiment. Sempre que es pugui s'indicarà el nom de la raó social o del propietari que consti als llibres de matrícula de la contribució industrial o a les guies de la ciutat i als anuaris. En el cas que només disposem del nom comercial, hi apareixerà aquest.
- Activitat: inclou les tècniques desenvolupades per l'establiment tal i com apareixen a les fonts consultades. És a dir, impremta –entesa com a impremta tipogràfica– o litografia i, en el cas que estiguin registrades als llibres de matrícula industrial a partir de 1882, impremta, impremta manual, litografia i taller d'imprimir targetes, circulars i factures. En aquest apartat només hem registrat l'activitat relativa a aquestes dues tècniques – impremta i litografia– i no s'han contemplat altres disciplines de les arts gràfiques que poguessin desenvolupar, com la producció editorial, l'enquadrernació o els procediments fotomecànics.
- Altres noms: inclou el nom comercial de l'establiment, si s'escau, i les variacions ortotipogràfiques del nom de l'establiment o del propietari, en el cas que se n'hagin trobat.
- Adreça: inclou totes les adreces localitzades de l'establiment. S'indicaran per ordre cronològic indicant el canvi amb el signe >.
- Període d'activitat documentat: període d'activitat total registrat per les dues fonts principals, els llibres de matrícula industrial i les guies i anuaris. Sempre es mostraran les dates extremes. En el cas que només estigui registrat per una de les fonts, s'indicarà a continuació del període cronològic les abreviacions (MI) pels llibres de matrícula industrial i (G) per les guies i anuaris. En el cas que el període estigui delimitat per les dues fonts, es mostraran les dates extremes i entre parèntesis el període documentat als llibres de matrícula industrial seguit per l'abreviació MI i a l'apartat de «guies» s'especificarà el període documentat per aquesta font. A l'apartat d'observacions es recolliran les precisions que es considerin oportunes. El període d'activitat només contempla la cronologia establerta en aquesta investigació (1845-1900). Si un establiment el sobrepassa, ja sigui per un extrem o per l'altre, no quedarà registrat en aquest directori.
- Maquinària: en el cas que sigui possible, s'indica el nombre de màquines i el seu volum de producció segons consta als llibres de matrícula industrial. Si l'establiment canvia o incorpora maquinària, s'indica el pas d'una a una altra amb el signe >.
- Establiments relacionats: llista dels establiments relacionats, ja siguin perquè en són predecessors o successors o per algun altre motiu que s'especifica a les observacions.

- Línia successòria: llista de les diferents raons socials que han format part de la trajectòria de l'establiment per ordre cronològic i indicant el pas de l'una a l'altra amb el signe >.
- Guies: relació de les guies en què apareix documentat l'establiment. S'utilitzaran les abreviacions següents:

MS42	Matas; Saurí (1842)	L79	Leon (1879)
MDN47	Dubá (1847)	AACIMA79- AACIMA80	<i>Anuario-almanaque del comercio, de la industria...</i> (1879-1880)
MS49	Matas; Saurí (1849)	ACIMA81- ACIMA88; ACIMA00	<i>Anuario del comercio, de la industria...</i> (1881-1894; 1900).
MS54	Matas; Saurí (1854)	AM87	Meler (1887)
MDN56	M. D. N. (1856)	SG88	Suñol (1888)
JAS57	J. A. S. (1857)	T92	Toda (1892)
JAS59	J. A. S.; M. LL. (1859)	L94	Leon (1894)
MS60	Matas; Saurí (1860)	R95	Roca (1895)
JAS63	J. A. S.; M. LL. (1863)	M96	Manauta (1896)
MS64	Matas; Saurí (1864)	AR96-AR99; AR01	<i>Anuario-Riera</i> (1896-1899; 1901)

- Exposicions: inclou la llista d'exposicions o certàmens en els quals va participar l'establiment, indicant entre parèntesis el premi guanyat, si s'escau.
- Observacions: s'hi inclouen totes aquelles informacions complementàries extretes d'altres fonts primàries utilitzades a la tesi o precisions sobre els apartats del període d'activitat documentat, les adreces, els altres noms o la línia successòria.
- Serveis: en aquest apartat s'hi reproduirà el text dels anuncis i dels reclams publicitaris que indiquin els serveis oferts per l'establiment, així com les seves especialitats.
- Imatge: cada registre anirà acompanyat de la reproducció d'un imprès publicitari o d'un anunci de l'establiment, en el cas que s'hagi pogut localitzar, per tal d'oferir una mostra de la seva producció i posar de manifest la manera com es presentaven davant de la societat de l'època¹⁵⁴.

¹⁵⁴ El conjunt d'imatges reproduïdes en aquest bloc no es tracten com a figures ja que no són objecte d'anàlisi sinó que volen ser una mostra identificadora de l'establiment corresponent. Per aquest motiu, no s'han inclòs a la llista de figures.

En aquells casos en què no disposem d'informació sobre un dels apartats, s'ha eliminat de la fitxa.

Cal tenir en compte que, davant de la complexitat i de la gran variabilitat dels noms dels establiments, hem optat per elaborar un registre per cada raó social diferent – per mínima que sigui la variació–, indicant a l'apartat d'establiments relacionats i de línia successòria les relacions establertes entre ells. De la mateixa manera, davant del dubte de si dues raons socials amb el mateix nom feien referència al mateix establiment o no –ja sigui per la coincidència de dates o per la diferència d'adreça o d'activitat–, també hem optat per incloure'ls en dos registres diferents i puntualitzar a l'apartat d'observacions la coincidència del nom de la raó social amb l'altre registre.

3. Els establiments d'impremta i de litografia a Barcelona durant la segona meitat del segle XIX

ABADAL Y C.^a

Litografia

Adreça: Escudellers, 76

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (1894-1895 MI)

Maquinària: premsa litogràfica manual

Establiments relacionats: Abadal y Cots, Ignacio

Línia successòria: Abadal y C.^a > Abadal y Cots, Ignacio

Guies: L94, ACIMA94, M96

Observacions: Establiment documentat a les guies entre 1894 i 1896 però als llibres de matrícula industrial només hi consta en l'exercici 1894-1895 en la categoria de litografia amb premsa manual sota la raó social d'Abadal y C.^a, situada a Escudellers, 76. A partir del 1894 i fins el 1896 també consta com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures però amb el nom d'Ignacio Abadal y Cots. Segons el llibre de matrícula industrial, disposa d'1 màquina de 1.000 fulls/h que, per la categoria, hauria de tractar-se d'una màquina tipus Minerva o Progreso, exclusivament per imprimir targetes, factures i capçaleres .

ABADAL Y COTS, IGNACIO

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Escudellers, 76

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Abadal y C.^a

Línia successòria: Abadal y C.^a > Abadal y Cots, Ignacio

Observacions: En l'exercici 1894-1895 apareix en la categoria de litografia amb premsa manual sota la raó social d'Abadal y C.^a, situada a Escudellers, 76. A partir del 1894 i fins el 1896 també consta com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures però amb el nom d'Ignacio Abadal y Cots. Segons el llibre de matrícula industrial, disposa d'1 màquina de 1.000 fulls/h que, per la categoria, hauria de tractar-se d'una màquina tipus Minerva o Progreso, exclusivament per imprimir targetes, factures i capçaleres.

ABADAL, JOSÉ

Impremta

Adreça: Aribau, 9

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

Observacions: Establiment d'impremta documentat només a les guies a partir de 1901.

ABADAL, JOSEFA

Impremta i impremta manual

Adreça: Tallers, 84 > plaça Universitat, 2 > Aribau, 45

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (1894-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h; premsa manual (a partir de 1897)

Guies: ACIMA94, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00

Observacions: La trobem documentada entre 1894 i 1900 segons les guies de la ciutat i entre 1894 i 1897 als llibres de matrícula industrial. Del 1895 al 1896 apareix com a impressora documentada al carrer Tallers, 84 amb 1 màquina de 1.000 fulls/h, a l'anuari de 1896 apareix ubicat a plaça Universitat, 2 i el 1897 apareix com a impressora manual a Aribau, 45 i amb premsa manual.

ABADAL, JUAN

Litografia

Adreça: Tapineria, 32

Període d'activitat documentat: 1859-1867 (MI)

Establiments relacionats: Cau, Baudilio

Línia successòria: Abadal, Juan > Cau, Baudilio

Guies: JAS59, MS60, JAS63, MS64

Observacions: La litografia passarà de Juan Abadal a Baudilio Cau el 1868 i es mantindrà en la mateixa adreça almenys fins el 1869, moment en què Cau es trasllada a Milans, 2.

Serveis: «Único establecimiento en España que reúne la litografía, el grabado al boj y al metal, ejecutado este último por un nuevo sistema que posee el privilegio exclusivo de S. M. Única fábrica de estampas y soldados por un sistema peculiar que permite esponderlos a un precio excesivamente módico» (*Aguinaldo. Almanaque para todos...*, 1, 1860: 154)

ACADEMIA, LA

Veure Ullastres y Villet, Evaristo; Ullastres y C.^a, Viuda e hijos

ACADÉMICA, LA

Veure Serra Hermanos y Russell

ACTIVA, LA

Veure Vendrell, Salvador

ACTUALIDAD, LA

Veure Dupeiron y C.^a

ALABERN, ANTONIO

Litografia

Altres noms: Alabernt

Adreça: Ciutat, 8

Període d'activitat documentat: 1845-1854 (MI)

Establiments relacionats: Alabern, Viuda de

Línia successòria: Alabern, Antonio > Alabern, Viuda de

Guies: MDN47, MS49, MS54

Observacions: El 1855 l'establiment passarà a denominar-se Viuda de Alabern i continuarà ubicat a la mateixa adreça fins el 1861. Tindrà una activitat continuada, doncs, des del 1845 al 1861 dins el període estudiat.

Serveis: «Litografía y fábrica de cartulinas charoladas» (Dubá, 1847: V)

ALABERN, VIUDA DE

Litografia

Adreça: Ciutat, 8 > Ciutat, 5

Període d'activitat documentat: 1855-1864 (1855-1861MI)

Establiments relacionats: Alabern, Antonio

Línia successòria: Alabern, Antonio > Alabern, Viuda de

Guies: JAS57, JAS59, M60, MS64

Observacions: L'establiment fundat per Antonio Alabern actiu des del 1845 al 1854, passa a mans de la seva dona el 1855, moment en què es denominarà Viuda de Alabern. Continuarà ubicat a la mateixa adreça fins el 1861 segons els llibres de matrícula industrial, mentre que a les guies apareix fins el 1864 ubicada a Ciutat, 5.

ALBACAR Y ZORIA

Impremta

Adreça: Aribau, 60

Període d'activitat documentat: 1899-1900 (G)

Guies: AR99, ACIMA00

ALBERT, JOSÉ

Impremta

Adreça: Sant Pau

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

ALDAVERT, PEDRO

Impremta

Altres noms: Aldabert, Pedro Aldaber, Pere Aldavert

Adreça: Montjuïc del bisbe, 3 > Portaferriassa, 18, baixos > Xuclà, 13

Període d'activitat documentat: 1875-1897 (MI)

Maquinària: 3 màquines de menys de 1.000 fulls/h o 2 màquines de menys de 1.000 fulls/h

Observacions: Establiment ubicat al carrer Montjuïc del bisbe, 3 fins el 1876 i a Portaferriassa, 18 baixos fins el 1880, que reapareix al carrer Xuclà, 13, on estarà actiu des del 1885. En aquest últim establiment hi ha documentades 3 màquines de menys de 1.000 fulls/h menys el 1897, on n'hi ha documentades 2.

ALEU Y FUGARULL, JUAN

Litografia i impremta manual

Adreça: Tallers, 30 > Santa Teresa, 10 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1875-1888 (1875-1878 MI)

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88

Observacions: A les guies només apareix documentat com a impressor entre 1879 i 1888 però als llibres de la matrícula industrial hi apareix com a litografia entre 1875 i 1878, com a impremta el 1878 situat al carrer Tallers, 30 i entre 1885 i 1888 com a impressor manual al carrer Santa Teresa, 10 (Gràcia), fet que coincideix amb les guies que situen el canvi d'ubicació el 1885.

ALEU Y SEDÓ, ENRIQUE

Impremta manual

Adreça: Travessera, 41 (Gràcia) > Duran, 36 (Sants) > Carretera Reial 146 (Sants)

Període d'activitat documentat: 1878-1901 (1878 MI)

Establiments relacionats: Aleu, Enrique

Guies: AR99, AR01

Observacions: El 1878 apareix documentat als llibres de matrícula industrial com a impremta manual però el 189 i el 1901 apareix ubicat a Sants en dues adreces diferents. Podria tractar-se del mateix Enrique Aleu que apareix documentat com a litografia al carrer Rosselló, 100 (Gràcia) entre 1898 i 1901.

ALEU, ENRIQUE

Litografia

Adreça: Rosselló, 100 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1898-1901 (G)

Establiments relacionats: Aleu y Sedó, Enrique

Guies: AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Podria tractar-se del mateix Enrique Aleu Sedó que apareix documentat com a impressor manual a Travessera, 41 (Gràcia) l'any 1878 i a Sants entre 1899 i 1901.

Targeta comercial d'Enrique Aleu. AHC, 26963.

ALIER Y BORRÁS, FRANCISCO

Litografia

Adreça: Escudellers, 89

Període d'activitat documentat: 1866-1867 (MI)

Establiments relacionats: Alier y Borrás, José

Línia successòria: Alier y Borrás, José > Alier y Borrás, Francisco > Alier y Borrás, José

Observacions: L'establiment José Alier y Borrás, documentat des del 1864, canvia a Francisco Alier y Borrás el 1866 i el 1868 torna a passar a José Alier.

ALIER Y BORRÁS, JOSÉ

Litografia

Adreça: Escudellers, 89 > Balmes, 12 i Ronda de la Universitat, 10

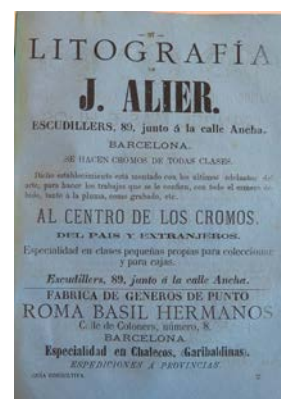
Període d'activitat documentat: 1864-1897 (1864-1896 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Establiments relacionats: Alier y Borrás, Francisco

Línia successòria: Alier y Borrás, José > Alier y Borrás, Francisco > Alier y Borrás, José

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, T92, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97

Anunci de la Litografía de José Alier. Leon, 1879: 97.

Observacions: L'establiment canvia a Francisco Alier y Borrás entre 1866 i 1867 però el 1868 torna a passar a José Alier. Als llibres de matrícula industrial hi està registrat fins el 1884 al carrer Escudellers, 89 i entre 1894 i 1896 a la Plaça Universitat, 10 amb premses litogràfiques manuals, però a les guies hi consta fins el 1897 i apareix ubicada a Balmes, 12 el 1887 i a partir de 1892, a Balmes, 12 i Ronda Universitat, 10.

Serveis: «Se hacen cromos de todas clases. Dicho establecimiento está montado con los últimos adelantos del arte, para hacer los trabajos que se le confien con todo el esmero debido, tanto a la pluma, como grabado, etc. Etiquetas tanto en negro como en colores para el comercio y toda clase de fabricación.» (Leon, 1879: 97; *El Anunciador internacional*, 5, V-1888: 4)

ALIER, JUAN

Litografia

Adreça: Balmes, 10

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: ACIMA87

ALMIRALL, CARMEN

Litografia

Adreça: Salvà, 2

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

ALONSO, JUAN

Impremta i litografia

Adreça: Diputació, 195 i 197

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: ACIMA00

ALONSO, M.

Litografia

Adreça: Sant Oleguer, 11

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

ALSINA BONET, SALVADOR

Impremta manual

Adreça: Major, 33 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1892-1896 (MI)

ALSINA Y CLOS, SIMÓN

Impremta

Adreça: Muntaner, 10

Període d'activitat documentat: 1893-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina 1.000 fulls/h

Guies: AR96

ALTARRIBAS Y SOLER, TERESA

Impremta

Altres noms: Altarriba y Soler, Teresa

Adreça: Doctor Dou, 14

Període d'activitat documentat: 1894 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Tarrell y C.^a, Juan

Guies: ACIMA94

Observacions: El 1894 apareix un altre establiment documentat a la mateixa adreça amb el nom de Juan Tarrell y C.^a.

ALTÉS, FRANCISCO J.

Impremta

Adreça: Elisabets, 11 > Pelai, 6

Període d'activitat documentat: 1893-1900 (1893-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00

Observacions: Apareix documentada als llibres de matrícula industrial fins el 1897 ubicat a Elisabets, 11 però a les guies hi consta fins al 1900 i situat a Pelai, 6 a partir de 1897.

ÁLVAREZ, FERNANDO

Litografia

Adreça: Correu Vell

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

AMAT Y MARTÍNEZ

Impremta

Adreça: Passatge banys, 2 (K i L)

Període d'activitat documentat: 1893-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Guies: L94, M96

Observacions: Es tracta d'una societat ja que a les guies apareix com a «señores» Amat y Martínez.

ANTONIANA, J.

Impremta

Adreça: Girona, 76

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: ACIMA00

ARAÑÓ, JOSÉ

Litografia

Adreça: Sant Pau, 95

Període d'activitat documentat: 1846-1848 (MI)

ARCE, INOCENCIO

Litografia

Altres noms: *Litografía Catalana de I. Arce*

Adreça: Cometa, 6 > Plaça dels Traginers

Període d'activitat documentat: 1881-1896 (1881-1884 MI)

Guies: ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, L94, M96

Exposicions: Manifestación de Productos Catalanes de 1877

Observacions: Apareix registrada als llibres de matrícula industrial entre 1881 i 1884 tot i que a les guies hi consta fins el 1896. Segons diversos impresos publicitaris, va tenir taller al carrer Escudellers Blancs, 12, a Basses de Sant Pere, 26, 4-1 i al carrer Cometa, 6. A partir de 1894, consta a la Plaça dels Traginers a les guies i anuaris.

Serveis: «Premiado en cuantas exposiciones se ha presentado, trabajos de lujo de

Targeta comercial de la Litografia Catalana de Inocencio Arce. AHCB, 26912.

Targeta comercial de Inocencio Arce. MFM, S-24865.

todas clases para Bancos y Sociedades de crédito, impresiones económicas, autografías de los tamaños que se quieran, prontitud y economía.» (*La Unión de Contribuyentes*, 91, 27-V-1883:4)

AROLAS, JUAN

Impremta

Adreça: Plaça de la Constitució, 17 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1899-1901 (G)

Guies: AR99, AR01

ARTE, EL

Veure Martínez, Vicente

ARTIGAS PASCUAL

Impremta

Adreça: Palau, 4

Període d'activitat documentat: 1893-1894 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

ARTÍSTICA, LA

Veure Coll, Juan

Veure Madico Borrell, Joaquín

Veure Patau Orujo, Pablo

ASMERATS SALA, BUENAVENTURA

Impremta

Adreça: Casanova, 27 (Sant Andreu del Palomar)

Període d'activitat documentat: 1898 (G)

Establiments relacionats: Asmerats Sala, Salvador

Línia successòria: Asmerats Sala, Buenaventura > Asmerats Sala, Salvador

Guies: AR98

Observacions: Sembla que el 1899 el negoci passa a mans de Salvador Asmerats.

ASMERATS SALA, SALVADOR

Impremta

Adreça: Casanova, 27 (Sant Andreu del Palomar)

Període d'activitat documentat: 1899-1901 (G)

Establiments relacionats: Asmerats Sala, Buenaventura

Línia successòria: Asmerats Sala, Buenaventura > Asmerats Sala, Salvador

Guies: AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Apareix documentat per primera vegada el 1898 amb el nom de Buenaventura Asmerats i el 1899 passa a Salvador Asmerats.

AUBERTIN, AUFREDO?

Litografia

Adreça: Escudellers, 50

Període d'activitat documentat: 1852-1853 (MI)

AULLOIR, PEDRO

Litografia

Adreça: Carme, 23

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

AVENÇ, L'

Veure Massó y Casas; Massó, Casas y Elías; Massó, Casas, Capo y C.^a en C.

AYMERICH, FERNANDO

Impremta manual

Adreça: Lazareto, 19 > Rovira, 13 (Sant Martí de Provençals)

Període d'activitat documentat: 1888-1901 (1893 MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Mestres y Aymerich; Mestres y Compañía

Línia successòria: Mestres y Aymerich > Aymerich, Fernando ; Mestres y C.^a

Guies: SG88, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Establiment que en un principi, entre 1884 i 1886, era una societat entre Mestres i Aymerich. A partir de 1888, però, ja apareixen documentats en solitari a les guies fins l'any 1901. Als llibres de matrícula industrial està registrat com a impressor manual només el 1893.

BADIA Y MARTÍNEZ

Impremta

Adreça: Carme, 12

Període d'activitat documentat: 1896 (G)

Guies: M96

Observacions: Probablement es tracta d'una societat, ja que a les guies hi figura com a «señores» Badia y Martínez.

BADIA, FRANCISCO

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Carme, 15 > Doctor Dou, 14

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1894-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Guies: AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Segons la categoria en la qual està registrat als llibres de matrícula industrial, la màquina es tractaria d'una tipus Minerva o Progreso. A les guies apareix documentat a Doctor Dou, 14 a partir de 1897.

BAGÉS, ISIDRO

Litografia

Altres noms: Ysidro Bages

Adreça: Sant Pau, 17

Període d'activitat documentat: 1876-1901

Maquinària: Premses litogràfiques manuals

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1876 i 1884 i entre 1894 i 1897, tot i que a les guies hi apareix fins el 1901.

Targeta comercial de la Litografía de Ysidro Bagés. AHCB, 26914.

BAIXERAS, MARÍA

Litografia

Adreça: Sant Rafael, 18, 1r

Període d'activitat documentat: 1850-1851 (MI)

BALLVERDÚ, NARCISO

Litografia

Adreça: Sant Pau

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

BALMAS PLANAS, F.

Impremta

Adreça: Plaça de les olles, 9

Període d'activitat documentat: 1893-1894 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h i 1 premsa manual de 800 fulls/h

BALMAS PLANAS, J.

Impremta

Adreça: Correu vell, 5

Període d'activitat documentat: 1887-1894 (G)

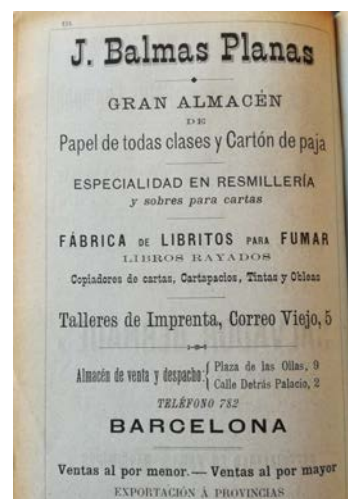
Establiments relacionats: Balmas, Casamajó y C.^a

Línia successòria: Balmas Planas, J. > Balmas, Casamajó y C.^a

Guies: ACIMA87, ACIMA88, L94

Observacions: Probablement es tracta del mateix Balmas que formarà societat amb J. Casamajó a partir de 1894 sota el nom Balmas, Casamajó y C.^a.

Serveis: «Gran almacén de papel de todas clases y cartón de paja. Especialidad en resmillería y sobres para cartas. Fábrica de libritos para fumar, libros rayados, copiadores de cartas» (D. N., 1888: XIII)

Anunci de J. Balmas Planas. Toda, 1892: 124.

BALMAS, CASAMAJÓ Y C.^a

Impremta i litografia

Altres noms: Balmas, Casamajor y C.^a

Adreça: Correu vell, 5

Període d'activitat documentat: 1894-1901

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h i 4 màquines litogràfiques (a partir de 1897)

Establiments relacionats: Balmas Planas, J.

Línia successòria: Balmas Planas, J. > Balmas, Casamajó y C.^a

Guies: ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Societat formada per J. Balmas Planas i J. Casamajó. Als llibres de matrícula industrial hi apareix com a establiment tipogràfic entre 1896 i 1897 amb 2 màquines de 1.000 fulls/hora i el 1897 comença a tributar, també, com a litografia amb 4 màquines litogràfiques. A les guies apareix com a impremta entre 1894 i 1901 i com a litografia entre 1897 i 1901.

Serveis: «Tipografía, encuadernaciones, libros rayados y copiadores de cartas. Impresión de obras de texto. Ilustraciones. Impresión de cromotipografías. Títulos honoríficos, etiquetas para farmacia, tarjetas, participaciones de enlace, natalicio y

Anunci de Balmas, Casamajó y C.^a. Revista Gráfica, 1900.

primera comunió, recordatoris, participacions de professió religiosa, invitacions i toda classe de treballs de fantasia. Revistes, periódicos, agendas, memòries, catàlegs, notes de preus, follets, obres científiques y literàries.»
(*Revista Gráfica*, 1900)

BARANGE, FÉLIX

Litografia

Adreça: Passeig de Sant Joan, 153

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: 1901

BARCELONESA, LA

Veure Brusi, Antonio

BARCELONESA, LITOGRAFÍA

Veure Boada, Jaime

BARET, EREMUNDO

Litografia

Altres noms: Barret, Eremundo

Adreça: Baixada de Sant Miquel, 4

Període d'activitat documentat: 1851-1853 (MI)

Establiments relacionats: Barret Dupeiron y C.^a; Dupeiron y C.^a; Gibert, Juan

Línia successòria: Baret, Eremundo > Barret Dupiron y C.^a > Dupeiron y C.^a > Gibert, Juan

Observacions: Establiment litogràfic d'Eremundo Baret (o Barret) actiu entre 1851 i 1853. A partir de 1854 s'associarà amb Dupeiron i apareix amb el nom de Barret Dupeiron y C.^a, ubicada al carrer del Pi, 13 fins el 1857. El 1856 Dupeiron s'estableix pel seu compte al carrer del Pi, 7 amb el nom de Dupeiron y C.^a. I, finalment, passarà a ser Juan Gibert entre 1860 i 1861, conservant l'establiment al carrer del Pi, 7.

BARÓ, ESTANISLAO

Impremta

Adreça: Ample, 60

Període d'activitat documentat: 1893-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

BARRET, DUPEIRON Y C.^a

Litografia

Adreça: Pi, 13 (botiga)

Període d'activitat documentat: 1854-1857 (MI)

Establiments relacionats: Baret, Eremundo; Dupeiron y C.^a; Gibert, Juan

Línia successòria: Baret, Eremundo > Barret Dupiron y C.^a > Dupeiron y C.^a > Gibert, Juan

Observacions: Establiment litogràfic d'Eremundo Baret (o Barret) actiu entre 1851 i 1853. A partir de 1854 s'associarà amb Dupeiron i apareix amb el nom de Barret Dupeiron y C.^a, ubicada al carrer del Pi, 13 fins el 1857. El 1856 Dupeiron s'estableix pel seu compte al carrer del Pi, 7 amb el nom de Dupeiron y C.^a. I, finalment, passarà a ser Juan Gibert entre 1860 i 1861, conservant l'establiment al carrer del Pi, 7.

BARS, ESTANISLAO

Impremta

Adreça: Ample, 58 i 60 > Ample, 67 i Fusteria, 1

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (G)

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00

Establiments relacionats: Bars, Viuda e hijo de Estanislao

Línia successòria: Bars, Estanislao > Bars, Viuda e hijo de Estanislao

Observacions: El 1894 passa al carrer Ample, 67 i al carrer Fusteria, 1. L'any 1901 apareix com a Viuda e hijo de Estanislao Bars.

BARS, VIUDA E HIJO DE ESTANISLAO

Impremta

Adreça: Ample, 58 i 60 i Fusteria, 1

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Establiments relacionats: Bars, Estanislao

Línia successòria: Bars, Estanislao > Bars, Viuda e hijo de Estanislao

Guies: AR01

Observacions: Negoci documentat des de 1894 com a Estanislao Bars i que el 1901 passa a mans de la vídua i el fill sota el nom Viuda e hijo de Estanislao Bars.

BAS Y REY, SANTIAGO

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Santa Ana, 15 > Montsió, 19, entresol > Sant Pere més baix, 44, 1r

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1894-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Guies: AR96, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Exposicions: Exposició Universal de París de 1889

Observacions: Registrat als llibres de matrícula industrial entre 1894 i 1897 a Santa Ana, 15. A les guies i apareix fins el 1901 canviant d'ubicació a Montsió, 19 i Sant Pere més Baix, 44 el 1900. Segons la categoria, la màquina es tractaria d'una tipus Minerva o Progreso. Va participar a l'Exposició Universal de París de 1889, on hi va presentar una màquina d'imprimir a mà que podia tirar 1.300 exemplars l'hora.

BASANGÉ, M.

Litografia

Altres noms: Barangé, M.

Adreça: Ataülf, 11

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (G)

Establiments relacionats: Basange, Mariano

Guies: L94, M96

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment que el de Mariano Basange, documentat als llibres de matrícula industrial com a impremta manual entre 1894 i 1897 a Pelai, 9.

BASANGE, MARIANO

Impremta manual

Altres noms: Barange?

Adreça: Pelai, 9

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Basangé, M.

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment que el de M. Basangé, documentat a les guies com a litografia entre 1894 i 1896 a Ataülf, 11.

BASAS, ALFONSO

Impremta

Altres noms: Bassas, Alfonso; *El Porvenir*

Adreça: Tallers, 51 i 53 > Sant Pere més alt, 15

Període d'activitat documentat: 1876-1884 (1876-1877 MI)

Establiments relacionats: Basas, Buenaventura; Güell, Domingo; Redondo y Xumetra

Línia successòria: Basas, Buenaventura > Basas, Alfonso > Güell, Domingo > Redondo y Xumetra

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA84

Observacions: L'establiment fou fundat per Buenaventura Basas el 1849 i el 1876 va passar a mans d'Alfonso Basas. En aquest establiment del carrer Tallers, 51 i 53 hi ha activitat des del 1857 fins al 1885 quasi ininterrompudament passant per diferents propietaris. Buenaventura Basas entre 1857 i 1875; Alfonso Basas entre 1876 i 1877; Domingo Güell entre 1878 i 1882; i Redondo y Xumetra entre 1884 i 1885 i 1893 i 1897. A diferència dels llibres de matrícula industrial, a les guies apareix amb el nom d'Alfonso Basas fins el 1884, any en què apareix ubicat a Sant Pere més alt, 15.

Serveis: « En aquesta impremta se hi fan tota classe de treballs com son impresions de luxo, periodichs, notas, facturas, cartells, y tot ab characters nous y a preus limitats. Tambe s'estampa a doble tinta ab precisió y netedad. La casa serveix a sos parroquians ab puntualitat y exactitud.» (*Calendari Catalá*, 1880)

BASAS, BUENAVENTURA

Impremta

Altres noms: Bassas, Buenaventura; *El Porvenir*

Adreça: Riera de Sant Joan, 29 > Tallers, 51 i 53

Període d'activitat documentat: 1849- 1875

Establiments relacionats: Basas, Alfonso; Güell, Domingo; Redondo y Xumetra

Línia successòria: Basas, Buenaventura > Basas, Alfonso > Güell, Domingo > Redondo y Xumetra

Guies: MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64

Observacions: Buenaventura Basas apareix documentat a les guies a partir de 1849 amb el nom comercial de *El Porvenir*, primer a Riera de Sant Joan, 29 i després a Tallers, 51 i 53, però als llibres de matrícula industrial només ho fa des del 1857 fins el 1875, sempre al carrer Tallers. En aquest establiment del carrer Tallers, 51 i 53 hi ha activitat des del 1849 fins al 1885 quasi ininterrompudament passant per diferents propietaris. Buenaventura Basas entre 1857 i 1875; Alfonso Basas entre 1876 i 1877; Domingo Güell entre 1878 i 1882; i Redondo y Xumetra entre 1884 i 1885 i 1893 i 1897. En aquesta ultima etapa disposa de 2 màquines de 1.000 fulls/h.

BASEDA Y GIRÓ

Impremta

Adreça: Villarroel, 17 > Sepúlveda, 197 > Sepúlveda, 127

Període d'activitat documentat: 1879-1883 (1881 MI)

Establiments relacionats: Baseda, Bernabé; Baseda, Buenaventura

Línia successòria: Baseda y Giró > Baseda, Bernabé > Baseda, Buenaventura

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial aquesta societat només apareix registrada el 1881 a Villarroel, a les guies apareix amb aquest nom des del 1879 al 1883 a Sepúlveda (primer al número 197 i després al 127). En aquest establiment del carrer Villarroel, 17 hi ha activitat –segons els llibres de matrícula industrial– des del 1881 fins, com a mínim, el 1897 passant per diferents noms i propietaris. Baseda y Giró el 1881; Bernabé Baseda entre 1882 i 1893; i Bonaventura Baseda entre 1894 i 1897. No tenim informació sobre la maquinària de Baseda i Giró però Bernabé Baseda comptava amb 3 màquines de menys de 1.000 fulls/h el 1882 i després amb 4 màquines de menys de 1.000 fulls/h entre 1884 i 1893 –en va afegir una. Bonaventura Baseda seguiria amb aquestes 4 màquines entre 1894 i 1897.

BASEDA, BERNABÉ

Impremta

Adreça: Villarroel, 17

Període d'activitat documentat: 1882-1901 (1882-1893 MI)

Maquinària: 3 màquines de menys de 1.000 fulls/h (1882); 4 màquines de menys de 1.000 fulls/h (1884-1893)

Establiments relacionats: Baseda y Giró; Baseda, Buenaventura

Línia successòria: Baseda y Giró > Baseda, Bernabé > Baseda, Buenaventura

Guies: ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, ACIMA88, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: En aquest establiment del carrer Villarroel, 17 hi ha activitat –segons els llibres de matrícula industrial– des del 1881 fins, com a mínim, el 1897, passant per diferents noms i propietaris. Baseda y Giró el 1881; Bernabé Baseda entre 1882 i 1893; i Bonaventura Baseda entre 1894 i 1897. No tenim informació sobre la maquinària de Baseda i Giró però Bernabé Baseda comptava amb 3 màquines de menys de 1.000 fulls/h el 1882 i després amb 4 màquines de menys de 1.000 fulls/h entre 1884 i 1893 –en va afegir una. Bonaventura Baseda seguiria amb aquestes 4 màquines entre 1894 i 1897. Tot i així, a les guies sempre hi figurarà com a Bernabé Baseda.

BASEDA, BUENAVENTURA

Impremta

Adreça: Villarroel, 17

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: 4 màquines de menys de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Baseda y Giró; Baseda, Bernabé

Línia successòria: Baseda y Giró > Baseda, Bernabé > Baseda, Buenaventura

Observacions: En aquest establiment del carrer Villarroel, 17 hi ha activitat – segons els llibres de matrícula industrial– des del 1881 fins, com a mínim, el 1897 passant per diferents noms i propietaris. Baseda y Giró el 1881; Bernabé Baseda entre 1882 i 1893; i Bonaventura Baseda entre 1894 i 1897. No tenim informació sobre la maquinària de Baseda i Giró però Bernabé Baseda comptava amb 3 màquines de menys de 1.000 fulls/h el 1882 i després amb 4 màquines de menys de 1.000 fulls/h entre 1884 i 1893 –en va afegir una. Bonaventura Baseda seguiria amb aquestes 4 màquines entre 1894 i 1897. Cal dir que a les guies l'establiment apareix amb el nom de Bernabé Baseda fins el 1901 i mai amb el de Buenaventura Baseda.

BASTARD, JUAN

Litografia

Adreça: Lancaster, 5

Període d'activitat documentat: 1878-1901 (1878-1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals; 1 màquina litogràfica (a partir de 1894)

Guies: ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, R95, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Exposicions: Exposició Universal de Barcelona de 1888; Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi està registrat fins el 1897 però a les guies hi consta fins el 1901. A una guia de 1896 també hi apareix com a impremta. Segons un imprès publicitari, la casa va ser fundada el 4 de desembre de 1877.

Serveis: «Tarjetas, circulares, facturas, notas de pedido, etiquetas. Prontitud y esmero en toda clase de impresiones de litografía. Casa especial para las impresiones sobre satines, telas y algodones. Facturas, recibos, adreses, tarjetas, memorandums y notas para el comercio e industria, a precios reducidos. Esquelas de enlace y bautizo, últimas novedades. Rica variación en etiquetas para vinos, licores y farmacia. Precios en competencia con el extranjero.» (Roca, 1895: 342)

Targeta comercial de la Litografía de Juan Bastard. MFM, exposat.

BATELA, VIUDA DE FRANCISCO

Litografia

Altres noms: Bateta, Viuda de Francisco

Adreça: Arenes, 4

Període d'activitat documentat: 1886-1887 (G)

Guies: ACIMA86, ACIMA87

BAYER HERMANOS, LA CASA DE LOS SECRETARIOS

Impremta

Adreça: General Castaños, 6

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (G)

Guies: ACIMA94, ACIMA00

BAZAR ESPAÑOL

Veure Vilaplana y C.^a

BEDERUAN, DAMIÁN

Impremta

Adreça: Casp, 98

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

BEDOUIN, MARIOS

Litografia

Altres noms: Bedouin, Marin; Bedouins, Marins; Bedouin, Marco

Adreça: Dormitori de Sant Francesc, 23

Període d'activitat documentat: 1884-1894 (G)

Guies: ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA94

BELTRÁN Y ARTÉS

Impremta

Altres noms: Beltrán y Allés

Adreça: Pelai, 60

Període d'activitat documentat: 1887-1888 (G)

Guies: AM87, ACIMA87, ACIMA88

BENAJES, TOMÁS

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Altres noms: Benages, Tomás

Adreça: Cera, 20 > Príncep de Viana, 8

Període d'activitat documentat: 1897-1901 (1897 MI)

Maquinària: 2 màquines tipus Minerva

Guies: AR01

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi surt registrat el 1897 al carrer de la Cera, 20 mentre que a l'anuari de 1901 apareix ubicat al carrer del Príncep de Viana, 8.

BERDAGUER, ANTONIO

Impremta

Adreça: Lledó > Regomir, 4, 1r

Període d'activitat documentat: 1842-1857 (1853-1857 MI)

Guies: MS42

Observacions: Apareix documentat en una guia el 1842 al carrer Lledó mentre que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1853 i 1857 al carrer del Regomir, 4.

BERDÓS Y COLL

Impremta

Adreça: Sant Simplicí, 4

Període d'activitat documentat: 1875-1884 (1875-1876 MI)

Establiments relacionats: Deulofeu, Antonio; Berdós, Víctor

Línia successòria: Deulofeu, Antonio > Berdós y Coll > Berdós, Víctor

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA84

Observacions: Establiment al carrer Sant Simplicí que va passant per diferents mans. Entre 1854 i 1867 està en mans de Bosch y C.^a, Joaquín. El 1868 passa a Fiol y Bernadás. Al 1874 s'hi estableix un altre impressor, Antonio Deulofeu, que a l'any següent passarà a Berdós y Coll. I, finalment, entre 1877 i 1901 hi consta Víctor Berdós. A les guies apareix amb el nom de Berdós y Coll fins el 1884.

BERDÓS, VÍCTOR

Impremta, impremta manual i litografia

Altres noms: Berdós Feliu, Víctor

Adreça: Sant Simplicí, 4 > Magdalenes, 23, 1r > Tapineria, 17 > Moles, 31 i 33

Període d'activitat documentat: 1877-1901 (1877-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h i premses manuals

Establiments relacionats: Deulofeu, Antonio; Berdós y Coll

Línia successòria: Deulofeu, Antonio > Berdós y Coll > Berdós, Víctor

Guies: ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA87, AM87, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Establiment al carrer Sant Simplicí que va passant per diferents mans. Entre 1854 i 1867 està en mans de Bosch y C.^a, Joaquín. El 1868 passa a Fiol y Bernadás. Al 1874 s'hi estableix un altre impressor, Antonio Deulofeu, que a l'any següent passarà a Berdós y Coll. I, finalment, a partir de 1877, hi ha documentat Víctor Berdós.

Aquest estarà actiu entre 1877 i 1901, tot i que anirà canviant d'adreça. El 1881 es trasllada al carrer Magdalenes, 23, on està registrada com a impremta amb premses manuals entre 1882 i 1883. Entre 1884 i 1885 torna a apareixer com a impremta però ubicada a Tapineria, 17 amb 1 màquina de 1.000 fulls/h i entre 1893 i 1897 el trobem a Moles, 31 i 33 amb 1 màquina de 1.000 fulls/h. A les guies apareix documentat fins el 1901 i el 1887 també hi apareix com a litografia a Tapineria, 17.

Nadala de la impremta de Víctor Berdós. MDM.

BERGNES, ANTONIO

Impremta

Adreça: Escudellers

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

BERINI, LUIS

Litografia i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Dormitori de Sant Francesc, 23

Període d'activitat documentat: 1893-1900 (1893-1896 MI)

Maquinària: 1 màquina litogràfica ; 1 màquina Minerva

Guies: L94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi apareix documentat entre 1893 i 1896 però a les guies hi consta fins el 1900 –entre 1894 i 1900 com a litografia i entre 1896 i 1900 com a impremta.

BERNADAS Y MIR

Impremta

Adreça: Escudellers, 11; Zurbano, 8; Jaume I, 6

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

BERRENI, LUIS

Litografia

Adreça: Passatge de la Pau, 13

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: ACIMA94

BERTRÁN, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Casanova, 13

Període d'activitat documentat: 1885-1901 (1893-1896 MI)

Maquinària: 1 màquina «a mano» > 1 màquina de 1.000 fulls/h

Guies: ACIMA85, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial apareix registrat a Casanova, 13 entre 1893 i 1896 –primer amb 1 màquina «a mano» i a partir de 1894 amb 1 màquina de 1.000 fulls/h–, a les guies apareix documentat entre 1885 i 1901.

BLANCH, MARIANO

Impremta

Altres noms: Blauch?

Adreça: Trencaclaus, 16, 2n

Període d'activitat documentat: 1855 (MI)

BLANCHART, MIGUEL

Impremta

Altres noms: Blanxart, Miguel

Adreça: ex-convent de Sant Joan

Període d'activitat documentat: 1851-1857 (MI)

BLASI ESTEVE Y BENET

Impremta i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 364 o 367

Període d'activitat documentat: 1896-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h i 2 màquines Minerva

Establiments relacionats: Blasi Idoria, M.; Blasi, Salvador

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment que el de M. Blasi Idoria i que el de Salvador Blasi, ja que apareixen ubicats a la mateixa adreça durant la mateixa cronologia.

BLASI IDORIA, M.

Impremta i litografia

Altres noms: Blasi

Adreça: Sant Pere més alt, 66 > Gran Via de les Corts Catalanes, 364 (cantonada Girona)

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1894-1896 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Establiments relacionats: Blasi Esteve y Benet; Blasi, Salvador

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Exposicions: Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892

Observacions: Apareix registrat als llibres de matrícula industrial entre 1894 i 1896 amb premses manuals de litografia a Sant Pere més alt, 66 i, segons les guies i els anuncis publicitaris, el 1896 es trasllada al número 364 de la Gran Via de les Corts Catalanes. Entre 1896 i 1897 apareix una impremta i taller d'imprimir targetes, circulars i factures a la mateixa adreça amb el nom de Blasi Esteve y Benet i també una litografia a nom de Salvador Blasi. Probablement es tracta del mateix establiment.

BLASI, BUENAVENTURA

Impremta i litografia

Adreça: Roger de Flor, 243

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

BLASI, MARIANO

Impremta

Adreça: Bailèn, 115

Targeta comercial de la Litografia Blasi. MDM, S-15879. Exposit.

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

BLASI, SALVADOR

Litografia

Adreça: Passatge de Sant Benet, 8 > Sant Pere més alt, 66 > Gran Via de les Corts Catalanes, 364 (cantonada Girona)

Període d'activitat documentat: 1884-1901 (1884 MI)

Establiments relacionats: Blasi Esteve y Benet; Blasi Idoria, M.

Guies: ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, R95, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Als llibres de matrícula industrial només hi apareix registrat el 1884 al passatge de Sant Benet, 8 però a les guies i consta des del 1885 fins el 1901, primer a Sant Pere més alt, 66 i a partir de 1895, a Gran Via de les Corts Catalanes, 364. Probablement es tracta del mateix establiment que el de Blasi Esteve y Benet i que el de M. Blasi Idoria.

BLOSS, C.

Impremta

Adreça: Plaça Bonsuccés, 3

Període d'activitat documentat: 1885 (G)

Guies: ACIMA85

Observacions: Segons els nombrosos anuncis de C. Bloss, es tractava d'una casa de venda de maquinària i material per la impremta, la litografia i l'enquadrernació. Tot i això, el 1885 apareix documentada com a impremta en un anuari.

BOADA, JAIME

Litografia

Altres noms: *Litografia Barcelonesa*

Adreça: Rambla dels estudis > Sagristans, 10 > Rambla dels estudis, 4 > Rambla dels estudis, 8

Període d'activitat documentat: 1855-1868 (MI)

Guies: JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64

Observacions: Establiment amb el nom comercial de *Litografia Barcelonesa* situat a la Rambla dels estudis i en algun moment a Sagristans, 10. A partir de 1859 documentat a la Rambla dels estudis, 4 i a partir de 1861 a la Rambla dels estudis, 8.

BOBES RIBOSA, ENRIQUE DE

Litografia

Adreça: Aglà 3 i 5 > Passatge Escudellers, 7

Període d'activitat documentat: 1884-1901 (1884-1897 MI)

Maquinària: 4 màquines litogràfiques (a partir de 1893) ; 3 màquines litogràfiques i premses manuals (a partir de 1894)

Establiments relacionats: Bobes, L.

Guies: ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Exposicions: Manifestación de Productos Catalanes de 1877; Exposición Regional de Vilanova i la Geltrú de 1882 (Medalla de progrés); Exposició Universal de Barcelona de 1888 (Menció honorífica); Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892; Exposició Universal de París de 1889

Observacions: Establiment fundat el 1869 i que en un origen apareixia sota la denominació de Bobes Hermanos al carrer Elisabets, 3. Es traslladarà al carrer Aglà, 3 i 5 on s'hi mantindrà fins el 1890, que passarà al passatge Escudellers, 7. Va estar activa fins bona part del segle XX. Als llibres de matrícula industrial hi consta registrat entre 1884 i 1897, primer a Aglà 3 i 5 i a partir de 1893 a Passatge Escudellers, 7. Per altra banda, a les guies i anuals, hi apareix registrat entre 1885 i 1901 amb les mateixes ubicacions a excepció de 1898, on apareix situat a Balmes, 54.

Serveis: «Especialidad en impresiones sobre hojas de lata y otros metales propias para carteles y envases de lujo : Se maquean hojas de lata en todos colores. Carteles diáfanos para cristales. Único establecimiento que graba toda clase de documentos de valor por difíciles que sean. Cheques, abonarés, obligaciones, cuentas corrientes, acciones, etc. Grabados infalsificables. Primer y único establecimiento de grabado mecánico sistema Norte-Americano e Inglés, propio para toda clase de documentos de crédito. Se graba a mano y a máquina para los Sres. litógrafos, tanto de la ciudad como de provincias. Impresiones al lápiz, acero, cobre y piedra.» (Impresos publicitaris i anuncis)

Targeta comercial d'Enrique de Bobes. ANC, ANC-1-1115-T-2352.

BOBES, L.

Litografia

Adreça: Aglà, 5

Període d'activitat documentat: 1885-1887 (G)

Establiments relacionats: Bobes Ribosa, Enrique de
Guies: ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87

BOCABELLA, FRANCISCA

Impremta

Altres noms: Bocabella, Francisco?; Viuda Pla

Adreça: Cotoners, 11 > Princesa, 10

Període d'activitat documentat: 1845-1860 (1845-1857 MI)

Establiments relacionats: Bocabella, José

Guies: MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60

Observacions: Als llibres de matrícula industrial apareix registrada entre 1845 i 1857 sempre a Cotoners, 11 però a les guies hi consta fins el 1860, on apareix situada a Princesa, 10. Cal remarcar que als llibres de matrícula industrial no queda clar si es tracta de Francisca o Francisco però a les guies i anuaris hi apareix indubtablement amb el nom de Francisca Bocabella o la Viuda Pla. Podria tractar-se del mateix establiment a nom de José Bocabella actiu el 1864.

BOCABELLA, JOSÉ

Impremta

Adreça: Princesa, 10

Període d'activitat documentat: 1864 (G)

Establiments relacionats: Bocabella, José

Guies: MS64

Observacions: Podria tractar-se del mateix establiment que el de Francisca Bocabella, activa fins el 1860.

BODIN, HENRY

Litografia

Altres noms: Enrique Bodin, Mr. Bodin, Budin, Boudin

Adreça: Rambla 7 i 8 > Rambla, 117 > Rambla, 109

Període d'activitat documentat: 1842-1854 (1845-1850 MI)

Establiments relacionats: Eugenio
Mabon

Línia successòria: Bodin, Henry >
Mabon, Eugenio

Guies: MS42, MS49, MS54

Observacions: Establiment de
litografia documentat per les

Factura de la Imprenta litogràfica de Enrique Bodin.
AHCB.

guies entre 1842 i 1854 a Rambla, 109 però que als llibres de matrícula industrial només hi apareix registrat entre 1845 i 1850, primer a Rambla 7 i 8 i després a Rambla, 117. El 1851 passarà a mans d'Eugenio Mabon, segons un anunci publicat al *Diario de Barcelona* (6-II-1851: 783), però durant alguns anys encara apareix a les guies amb el seu nom.

Serveis: «Imprenta litogràfica y cromogràfica, taller de grabadura sobre piedra. Música, viñetas, arquitectura, tipografía, paysages, retratos. Facturas, cartas de visitas, conocimientos, letras de cambio, precios corrientes, etiquetas.» (Capçalera de factura)

BOFARULL, PEDRO

Impremta

Adreça: Palau, 1 > Templers, 2 i 4

Període d'activitat documentat: 1893-1901 (1893-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi consta des del 1893 al 1897 però a les guies hi apareix fins el 1901, sempre alternant les dues adreces i en algunes ocasions situat a ambdues simultàniament.

BOJET, JUAN

Impremta

Adreça: desconeguda

Període d'activitat documentat: 1857 (MI)

BOLET, J.

Litografia

Adreça: Diputació, 220

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: L94

BONAL GIRALT, JOSÉ

Litografia

Adreça: Ripoll, 17

Període d'activitat documentat: 1896-1897 (MI)

Maquinària: Premses litogràfiques manuals

BONAL, IGNACIO

Litografia

Adreça: Carme, 28

Període d'activitat documentat: 1883-1884 (MI)

Establiments relacionats: Bonal, Ramón

Línia successòria: Bonal, Ramón > Bonal, Ignacio

Observacions: Entre 1881 i 1882 l'establiment apareix registrat als llibres de matrícula industrial amb el nom de Ramón Bonal i entre 1883 i 1884 amb el de Ignacio Bonal. Tot i així, a les guies sempre hi figura amb el nom de Ramón Bonal i ho farà des de 1881 a 1901.

BONAL, RAMÓN

Litografia

Adreça: Roig, 28 > Carme, 28 > Ripoll, 4

Període d'activitat documentat: 1881-1901
(1881-1882 MI)

Establiments relacionats: Bonal, Ignacio

Línia successòria: Bonal, Ramón > Bonal, Ignacio

Guies: ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA85,
ACIMA86, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR96,
AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Entre 1881 i 1882 l'establiment apareix registrat als llibres de matrícula industrial amb el nom de Ramón Bonal i entre 1883 i 1884 amb el de Ignacio Bonal. Tot i així, a les guies sempre hi figura amb el nom de Ramón Bonal, primer ubicat al carrer Roig, 28, a partir de 1885 a Carme, 28 i des de 1894 fins a 1901 a Ripoll, 94.

Targeta comercial de la Litografia de Ramón Bonal. MFM, S-13744. Exposit.

BONCEDA BONCEBANELO

Impremta

Adreça: Escudellers, 39

Període d'activitat documentat: 1851 (MI)

BONET, ARTURO

Litografia

Adreça: Tallers, 26

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: Premses litogràfiques manuals

BONMATÍ, ANTONIO

Litografia

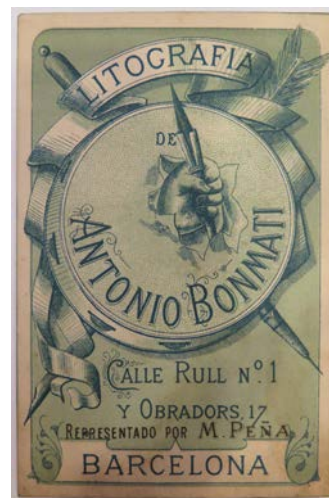
Adreça: Rech, 1 > Rull, 1, baixos

Període d'activitat documentat: 1883-1901 (1883-1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals i 1 màquina litogràfica

Guies: ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Apareix registrat als llibres de matrícula industrial entre 1883 i 1897 a Rull, 1 però a les guies hi consta fins el 1901, primer a Rech 1 i a partir de 1886, a Rull, 1.

Targeta comercial de la Litografia de Antonio Bonmatí. MFM, S-24262.

BONMATÍ, BONIFACIO

Litografia

Adreça: Obradors, 17

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: ACIMA94

BONNIN, EUGENIO

Impremta i litografia

Altres noms: *Al Timbre Imperial*

Adreça: Passatge de la Pau, 2 > Escudellers, 12 > Princesa, 51

Període d'activitat documentat: 1879-1894 (G)

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, AM87, ACIMA94

Observacions: En la majoria de guies hi figura amb el nom comercial de *Al Timbre Imperial* a excepció de l'anuari de 1887, que hi apareix amb el nom del propietari, Eugenio Bonnín. En un origen estava situat al Passatge de la Pau, 2 però al 1884 ja apareix al carrer Escudellers, 12 fins el 1894, que passa al carrer Princesa, 51.

BORJA, F.

Impremta

Adreça: Cristina, 4

Període d'activitat documentat: 1888 (G)

Guies: ACIMA88

BORRÁS, MESTRES Y PROUS

Impremta i litografia

Adreça: Rambla de Catalunya, 14

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

BORRELL BOSADAS, JOSÉ

Litografia

Adreça: Consell de Cent, 225

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina litogràfica

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial apareix registrat al número 225 de Consell de Cent, en una targeta comercial hi figura el número 561.

Serveis: «Especialidad en trabajos comerciales, facturas, circulares, cartas, etiquetas, carteles y cromos de todas clases, catálogos & &.» (Targeta comercial)

Targeta comercial de la Litografia de José Borrell. ANC, ANC-1-1115-T-2352.

BORSELL, JOSÉ

Impremta

Adreça: Verge, 6

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: ACIMA00

BOSCH Y C.^a, JOAQUÍN

Impremta

Adreça: Sant Simplicí, 4

Període d'activitat documentat: 1854-1867 (MI)

Establiments relacionats: Fiol y Bernadás

Línia successòria: Bosch y C.^a, Joaquín > Fiol y Bernadás

Guies: JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64

Observacions: Establiment al carrer Sant Simplicí que va passant per diferents mans. Entre 1854 i 1867 està en mans de Bosch y C.^a, Joaquín. El 1868 passa a Fiol y Bernadás. Al 1874 s'hi estableix un altres impressor, Antonio Deulofeu, que a l'any següent passarà a Berdós y Coll. I, finalment, entre 1876 i 1878 hi consta Víctor Berdós.

BOSCH, ANTONIO

Impremta

Adreça: Sant Simplicí del Regomir, 4

Període d'activitat documentat: 1856 (G)

Guies: MDN56

BOSCH, JOSÉ

Impremta

Adreça: Templers, 6

Període d'activitat documentat: 1863-1865 (MI)

Establiments relacionats: Zegri, Francisco; Jordi, Juan; Oliveres y Matas, Ignacio

Línia successòria: Zegri, Francisco > Jordi, Juan > Bosch, José > Oliveres y Matas, Ignacio

Observacions: Establiment documentat en primer lloc a nom de Francisco Zegri al carrer de la Plata, 2. A partir de 1859 està a nom de Juan Jordi i ubicat al carrer Templers, 6. D'ell passa a José Bosch el 1863, seguint a la mateixa adreça i, finalment, el 1866 passa a mans de Ignacio Oliveres y Matas (amb un parèntesi d'un any a nom de Miguel el 1874). Està documentat fins el 1881, sempre a Templers, 6.

BOSININ?, EUGENIO

Impremta manual

Adreça: Tallers, 18

Període d'activitat documentat: 1894 (MI)

BRULL, JOSÉ

Litografia

Adreça: Cadena, 38 > Cadena, 28

Període d'activitat documentat: 1875-1901 (1875-1897 MI)

Maquinària: Premses litogràfiques manuals

Guies: ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: El 1882-1883 l'adreça passa de Cadena, 38 a Cadena, 28 i, tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1875 i 1897, a les guies hi figura fins al 1901. Podria estar relacionat amb Ramón Brull.

BRULL, RAMÓN

Litografia

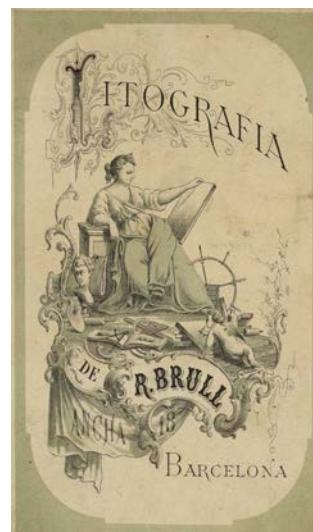
Adreça: Cadena, 40

Període d'activitat documentat: 1879-1884 (G)

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84

Observacions: Podria estar relacionat amb José Brull, ja que en una targeta comercial hi figura l'adreça carrer de la Cadena, 38. En una altra targeta hi figura l'adreça carrer Ample, 18.

Serveis: «En este acreditado establecimiento que cuenta con algunos años de existencia y que está montado al sistema más adelantado, se hacen toda clase de grabados, adresas, facturas, letras, targetas de visita, marcas cromos, etc. todo a la mayor prontitud, buen gusto y gran economía. Especialidad en etiquetas para farmacias y botillerías.» (Targeta comercial)

Targeta comercial de la Litografia de Ramón Brull. BNE, Eph 565-G(3).

BRUNA BERDEJO, JOSÉ

Litografia

Altres noms: Brima? Berdejo, José

Adreça: Rosal, 39

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: Premses litogràfiques manuals

BRUNELL, IGNACIO

Litografia

Adreça: Carme, 28

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

BRUNO, AGUSTÍN

Impremta

Adreça: Escudellers Blancs, 1

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

BRUSI Y MATARÓ, JOSÉ ANTONIO

Impremta

Adreça: Llibreteria, 22 > Tàpies, 4

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (G)

Establiments relacionats: Brusi, Antonio

Guies: ACIMA94, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Impremta que només figura amb aquest nom a les guies. En un principi apareix documentat al carrer llibreteria, 22 però el 1896 passa al carrer de les Tàpies, 4. El 1900 torna a constar al carrer Llibreteria, 22 i al 1901 de nou al carrer de les Tàpies, 4.

BRUSI, ANTONIO

Impremta i litografia

Altres noms: *Diario de Barcelona*; *La Barcelonesa*

Adreça: Llibreteria, 2

Període d'activitat documentat: 1842-1900 (1845-1856 MI)

Establiments relacionats: Brusi y Mataró, José Antonio

Guies: MS42, MS49, MS54, MDN56, JAS57, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88, ACIMA94, ACIMA00

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat el 1845 en la categoria de «editores de periódicos» i després tributa com a impressor entre 1850 i 1853, tot i que la seva activitat és molt més llarga en el temps. Probablement a partir de 1854 consti a la categoria de «periódicos» i per això no figuri entre els impressors. Tot i això, apareix documentat a les guies entre 1842 – any en que també figura com a litografia– i 1900. En algunes guies apareix amb el nom comercial de *La Barcelonesa* (1885-1888) o *Diario de Barcelona*.

BUDÓ, JUAN

Litografia

Adreça: Escudellers, 20

Període d'activitat documentat: 1882-1897 (MI)

BUJAS Y VIDAL

Impremta i litografia

Altres noms: Buigas y Vidal

Adreça: Villarroel, 21

Període d'activitat documentat: 1898-1900 (G)

Guies: AR98, ACIMA00

BUJAS, JUSTO

Impremta

Altres noms: *Centro Español de Artes Gráficas*

Adreça: Montcada, 15

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: ACIMA00

Serveis: «Especialidad en toda clase de trabajos para la industria y el comercio general.» (*Anuario del Comercio...*, 1900)

BURRI, LUIS

Litografia

Adreça: Villarroel, 22

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

BUSQUETS Y VIDAL

Litografia

Altres noms: Busquet y Vidal

Adreça: Sant Ramon del Call, 11 o Om, 8

Període d'activitat documentat: 1884-1896 (1884 MI)

Establiments relacionats: Busquets, José; Vidal, Buenaventura; Vidal y Estebe; Vidal y Busquets

Guies: ACIMA86, AM87, L94, ACIMA94, M96

Observacions: Es tracta d'una societat que als llibres de matrícula industrial només hi consta l'any 1884 com a litografia i ubicada a Sant Ramon del Call, 11. Contràriament, a les guies apareix documentada entre 1886 i 1896, com a litografia –a excepció de 1886, que hi apareix com a impremta– , però ubicada al carrer de l'Om, 8. Segurament es tracta del mateix establiment que el documentat en una guia de 1887 amb el nom de Vidal i Busquets al carrer de l'Om, 18. Un dels integrants de la societat és Buenaventura Vidal, successor de Antonio Palmarola i documentat entre 1878 i 1883 a Arc de Sant Ramon del Call, 11. Podria ser que Vidal també formés part de la societat Vidal y Estebe registrada a les guies entre 1882 i 1885 a Sant Ramon del Call, 11. Molt probablement l'altre integrant de la societat és José Busquets, ja que apareix establert a Om, 8 el 1893.

BUSQUETS, JOSÉ

Impremta i litografia

Altres noms: Bunquet, José; José Busquets George

Adreça: Om, 8

Període d'activitat documentat: 1893 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h i 4 màquines litogràfiques

Establiments relacionats: Busquets y Vidal

Observacions: Només apareix documentada un any tot i la gran quantitat de màquines, la majoria litogràfiques. Molt probablement es tracta del mateix José Busquets que integrava la societat Busquets y Vidal, segons les guies ubicada al mateix carrer de l'Om, 8.

Serveis: «Talleres de tipo-litografía, encuadernaciones y relieves.» (Targeta comercial)

CAFFURE Y CATTI

Litografia

Adreça: Passatge de la Pau, 8

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: ACIMA94

CAIRELL, N.

Litografia

Adreça: Guàrdia, 15

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: ACIMA87

CAIRELL, PEDRO

Litografia

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 20

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (G)

Guies: ACIMA94, ACIMA00

CAIRELL, PRIMITIVO

Litografia

Adreça: Guàrdia, 2 > Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 20 i 26

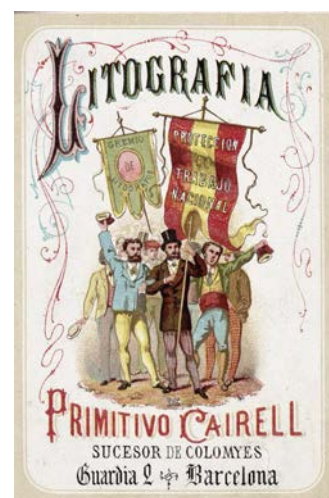
Període d'activitat documentat: 1874-1901(1874-1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, AM87, ACIMA87, T92, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Targeta comercial de la Tipografia de José Busquets. AHC, 2690.

Targeta comercial de la Litografia de Primitivo Cairell. AHC, 2697.

Exposicions: Exposición General de las Cuatro Provincias Catalanas de 1871; Manifestación de Productos Catalanes de 1877

Observacions: El trobem documentat als llibres de matrícula industrial des de 1874 fins el 1897 i figurarà a les guies fins el 1901. A partir de 1894 apareix ubicat al carrer Conde del Asalto, 26 però en diversos impresos i anuncis hi figura com a adreça del despatx el carrer Guàrdia, 2 i dels tallers Conde del Asalto, 20 i 26.

Serveis: «Surtido completo de etiquetas para botellas de vinos y licores. Especialidad en cualquier trabajo comercial. Impresiones sobre telas. Calcomanías perfeccionadas al cromo.» (Toda, 1892: 217).

«En 24 horas se sirven los pedidos de facturas, tarjetas, circulares, memorandums, programas e invitaciones al cromo, etc. Gran especialidad en etiquetas y gallardetes para botillería de vinos, licores y demás industrias en la Litografía de Primitivo Cairell.» (*Almanaque del Diario de Barcelona*, 1881)

Targeta comercial de la Litografía de Primitivo Cairell. AHCB, 26928.

CALZADA E HIJO o CALZADA, ANTONIO

Impremta

Altres noms: Calzada e hijos

Adreça: Passatge de Santa Mònica, 2

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Calzada y C.^a; Calzada, Antonio

Línia successòria: Calzada y C.^a > Calzada e hijo > Calzada, Antonio

Guies: L94, M96

Observacions: El 1893 apareix com a Calzada y C.^a als llibres de matrícula industrial i a partir de 1894 ja figura com a Calzada e hijo fins el 1896 amb 2 màquines de 1.000 fulls/h. En algunes guies apareix com a Antonio Calzada i hi figura fins l'any 1900 variant d'adreça el 1894 a Arc del Teatre, 9.

CALZADA Y C.^a

Impremta

Adreça: Passatge Santa Mònica, 2

Període d'activitat documentat: 1893 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Calzada e hijo; Calzada, Antonio

Línia successòria: Calzada y C.^a > Calzada e hijo > Calzada, Antonio

Observacions: El 1893 apareix com a Calzada y C.^a als llibres de matrícula industrial i a partir de 1894 ja figura com a Calzada e hijo fins el 1896 amb 2 màquines de 1.000 fulls/h. En algunes guies apareix com a Antonio Calzada i hi figura fins l'any 1900 variant d'adreça el 1894 a Arc del Teatre, 9.

CALZADA, ANTONIO

Impremta

Adreça: Arc del Teatre, 9 > Passatge Santa Mònica, 2

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (G)

Establiments relacionats: Calzada e hijo; Calzada y C.^a

Línia successòria: Calzada y C.^a > Calzada e hijo > Calzada, Antonio

Guies: ACIMA94, AR96, ACIMA00

Observacions: El 1893 apareix com a Calzada y C.^a als llibres de matrícula industrial i a partir de 1894 ja figura com a Calzada e hijo fins el 1896 amb 2 màquines de 1.000 fulls/h. En algunes guies apareix com a Antonio Calzada i hi figura fins l'any 1900 variant d'adreça el 1894 a Arc del Teatre, 9.

CAMDEPADRÓS, FEDERICO

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures i litografia, impremta i litografia

Altres noms: Campdepadrós, Federico

Adreça: Riereta, 31

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1894-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h > 3 màquines de 1.000 fulls/h > 2 màquines de 1.000 fulls/h

Guies: AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Per la categoria on es troba als llibres de matrícula industrial, entenem que es tracta de màquines tipus Minerva i passa d'1 màquina, a 3 el 1895 i a 2 entre el 1895 i 1896. En aquesta font hi apareix registrat entre 1894 i 1897 però a les guies hi consta com a impremta i com a litografia entre 1898 i 1901.

Serveis: «Explotación general de papel : gran fábrica de bolsas y demás envases papel : Sección lito-tipográfica con elegantes grabados para envoltorios y trabajos comerciales. Papel y bolsas, completo surtido en clases de lujo y fantasía, especialidad en papel de envalaje, saquitos para muestras sin valor, envoltorios de papel timbrado, sobres y papel de escribir, etc.» (*Anuario Riera*, 1898)

CAMINAL, J. J.

Impremta

Adreça: Passeig de Sant Joan, 153?

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: ACIMA00

CAMPANA Y LA ESQUELLA, LA

Impremta

Adreça: Om, 8

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Establiments relacionats: López, Antonio

Guies: AR01

Observacions: Es tracta de la impremta de les publicacions *La Campana de Gràcia* i *L'Esquella de la Torratxa*.

Serveis: «Montada amb els últims adelantos tipográfichs. Especialitats en impressions de luxo. Trabajos artísticos istil modern. Maquinaria y material de primer ordre capás pera edición de obras importantes y delicadas.» (*Almanach de l'Esquella de la Torratxa*, 1902: 194)

CAMPAÑÁ MARTÍ, M.

Litografia

Adreça: Trafalgar, 47

Període d'activitat documentat: 1885-1887 (G)

Guies: ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87

CAMPAÑÁ, FRANCISCO

Litografia

Altres noms: *Litografía de la Unión*; Gampañá, Francisco

Adreça: Rambla de Santa Mònica, 8 > Rambla de Santa Mònica, 10 – Rambla de Sant Josep, 14

Període d'activitat documentat: 1851-1868 (MI)

Establiments relacionats: Gampañá, Francisco

Guies: MDN56, JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64

Observacions: El nom comercial de l'establiment és *Litografía de la Unión* i el 1854 es fa el canvi d'adreça. Segons els llibres de matrícula industrial, al 1848 hi ha documentada una litografia amb el nom de Francisco Gampañá a la plaça de la Llana. Podria tractar-se d'un altre establiment anterior de Francisco Campañá però no és segur.

Serveis: «Se hace toda clase de billetes, targetas, esquelas, letras, etiquetas y demás perteneciente a este arte con la economía y prontitud que se desee.» (M. D. N.; B. P., 1856: 99-100)

CAMPAÑÁ, MARTÍ Y C.^a

Litografia

Adreça: Ausiàs March, 87 i 93

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: ACIMA94

CAMPDEPADRÓS, JUAN

Impremta

Adreça: Cera, 25 i 27

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

CAMPI, JAIME

Litografia

Adreça: Gombau, 12, 2n

Període d'activitat documentat: 1874-1881 (MI)

Observacions: En un dels anys apareix ubicat al carrer del Governador, 12, 2n però podria tractar-se d'un error.

CAMPI, MIGUEL

Litografia

Adreça: Ausiàs March, 91 > Paradís, 10, 2n-1a

Període d'activitat documentat: 1886-1897 (G)

Guies: ACIMA86, AM87, ACIMA87, AR97

Establiments relacionats: Pujadas y Campi

Observacions: El 1887 apareix documentada una litografia a nom de Pujadas y Campi a Casp, 98 i Ausiàs March, 93 formada, probablement, per Miguel Campi i Magín Pujadas Durán. L'any 1897 passa al carrer Paradís, 10.

Serveis: «Facturas, circulares, tarjetas, etiquetas para vinos y licores, etiquetas de todas clases, letras de cambio, muestrarios, marcas, etc. Trabajos artísticos y comerciales.» (Targeta comercial)

Targeta comercial de la Litografía de Miguel Campi. AHCB, 26931.

CAMPINS PUJOL, CAYETANO

Impremta manual

Adreça: Santa Madrona, 4 (Gràcia) > Santa Madrona, 8 i 10 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1874-1896 (MI)

Maquinària: Premses manuals

Establiments relacionats: Campins, Viuda de

Línia successòria: Campins Pujol, Cayetano > Campins, Viuda de

Observacions: El 1881 canvia el número però no sabem amb seguretat si es tracta d'un canvi de numeració del carrer o d'un canvi de local. Cayetano Campins Pujol apareix documentat als llibres de matrícula industrial entre 1874 i 1896 i el 1898 l'establiment figura a les guies amb el nom de Viuda de Campins.

CAMPINS, VIUDA DE

Impremta

Adreça: Santa Madrona, 10 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1898-1901 (G)

Establiments relacionats: Campins Pujol, Cayetano

Línia successòria: Campins Pujol, Cayetano > Campins, Viuda de

Guies: AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Cayetano Campins Pujol apareix documentat als llibres de matrícula industrial entre 1874 i 1896 i el 1898 l'establiment figura a les guies amb el nom de Viuda de Campins.

CANALIAS Y SERRA

Litografia

Adreça: Aglà, 5 > Rambla Sant Josep, 12

Període d'activitat documentat: 1875-1881 (MI)

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80

Observacions: Societat que a les guies i anuaris comença a aparèixer el 1879 ja ubicat a la Rambla Sant Josep, 12.

CANALIAS, BUENAVENTURA

Litografia

Adreça: Carme, 31

Període d'activitat documentat: 1882-1883 (G)

Guies: ACIMA82, ACIMA83

CANALS, ANTONIO

Impremta manual

Adreça: Santa Mònica, 2 bis

Període d'activitat documentat: 1896-1897 (MI)

Maquinària: Premses manuals

CANDAL, VIUDA DE ISNART, CATALINA

Litografia

Altres noms: Caudal, Viuda de Isnart, Catalina

Adreça: Sant Pau, 57

Període d'activitat documentat: 1896-1899 (G)

Guies: AR96, AR97, AR98, AR99

CARDONA, RAFAEL

Impremta

Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 209

Període d'activitat documentat: 1900-1901 (G)

Guies: ACIMA00, AR01

Observacions: A diferència de les guies i anuaris,

en una targeta comercial l'adreça figura com a Cortes, 569 y Montaner, 23.

Targeta comercial de Rafael Cardona.
AHCB. C7/15 Catàlegs (2) AR-3/10r.

CARDÚS, PEDRO

Impremta

Adreça: Detrás Palacio, 2

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

CARITG, TOMÁS

Impremta manual

Adreça: Escudellers, 12

Període d'activitat documentat: 1882-1884 (MI)

Maquinària: Premses manuals

CAROL Y DEU, JACINTO

Impremta i litografia

Adreça: Assaonadors, 7 > Sant Pere més baix, 65

Període d'activitat documentat: 1887-1900 (G)

Guies: ACIMA87, ACIMA88, ACIMA94, ACIMA00

Observacions: Apareix documentat a les guies com a impremta entre 1887 i 1888 i com a litografia entre 1887 i 1900. Aquest últim any es trasllada al carrer Sant Pere més baix, 65.

CARRERAS, BAUDILIO

Impremta

Altres noms: Carrera, Baudilio

Adreça: Tragí, 4

Període d'activitat documentat: 1856-1864 (1856-1859 MI)

Guies: JAS57, JAS59, MS60, MS64

Exposicions: Exposició Universal de Barcelona de 1888

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1856 i 1859, mentre que a les guies hi apareix entre 1857 i 1864.

CARRERAS, JOSÉ

Litografia

Adreça: Lledó, 7, 1r

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1894-1897 MI)

Maquinària: Premses litogràfiques manuals

Guies: AR96, AR97, AR01

Observacions: Apareix documentada als llibres de matrícula industrial entre 1894 i 1897 mentre que a les guies hi consta fins el 1901. En aquesta segona font varia de número de carrer passant a Lledó, 4 el 1897 i a Lledó, 10 el 1901.

CASA PROVINCIAL DE LA CARIDAD

Impremta i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Montalegre, 5

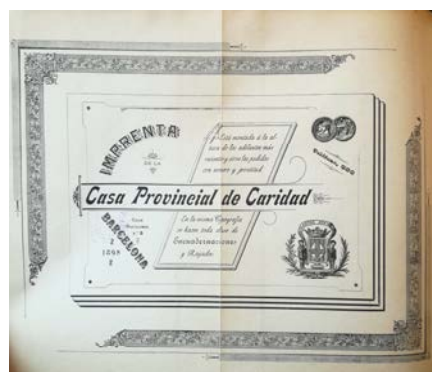
Període d'activitat documentat: 1879-1900 (1893-1897 MI)

Maquinària: 6 màquines de 1.000 fulls/h i 1 màquina tipus Minerva de 1.000 fulls/h

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, L94, ACIMA94, M96, ACIMA00

Exposicions: Exposició Universal de Barcelona de 1888 (Medalla de plata)

Observacions: Impremta que apareix documentada a les guies des del 1879 fins el 1900. Als llibres de matrícula industrial, en canvi, només apareix registrada entre

Anunci de la Casa Provincial de la Caridad. Manauta, 1896.

1893 i 1897. El 1893 apareix com a impremta amb 6 màquines de 1.000 fulls/h però a partir de 1894 apareix com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures amb una sola màquina del tipus Minerva de 1.000 fulls/h.

Serveis: «Está montada a la altura de los adelantos más recientes y sirve los pedidos con esmero y prontitud. En la misma Tipografía se hacen toda clase de encuadernaciones y rayados.» (Manauta, 1896)

CASAJUANA, FRANCISCO

Litografia

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 72

Període d'activitat documentat: 1881-1898 (1881-1895 MI)

Maquinària: Premses manuals

Guies: ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, AR96, AR97, AR98

Observacions: Apareix documentat als llibres de matrícula industrial entre 1881 i 1895 mentre que a les guies hi consta fins el 1898.

CASALS Y S. MARTÍ

Impremta

Adreça: Pi, 5, baixos

Període d'activitat documentat: 1876 (MI)

Establiments relacionats: Casals y Vigués, Ramón; Casals, Miguel

Línia successòria: Casals y S. Martí > Casals y Vigués, Ramón > Casals, Miguel

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat el 1876 amb el nom de Casals y S. Martí. A partir de 1877 i fins el 1897 hi constarà amb el nom de Ramón Casals y Vigués. A partir de 1879, la impremta es coneixerà amb el nom de *Tipografía Católica* i a les guies de la ciutat apareix registrada amb diferents noms al llarg del temps: Miguel Casals (1885-1888), Miguel y Ramón Casals (1899-1901), Ramón Casals y Begui (1884-1894) i Casals y Miguel (1894-1900). Tot i això, podem afirmar que es tractava del mateix establiment.

CASALS Y VIGUÉS, RAMÓN

Impremta

Altres noms: *Tipografía Católica*; Canals y Vigués, Ramón; Casals y Begui, Ramón

Adreça: Pi, 5, baixos > Pi, 3

Període d'activitat documentat: 1877-1897 (MI)

Maquinària: 3 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Casals y S. Martí; Casals, Miguel

Línia successòria: Casals y S. Martí > Casals y Vigués, Ramón > Casals, Miguel

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, L94, M96

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat el 1876 amb el nom de Casals y S. Martí. A partir de 1877 i fins el 1897 hi constarà amb el nom de Ramón Casals y Vigués. A partir de 1879, la impremta es coneixerà amb el nom de *Tipografía Católica* i a les guies de la ciutat apareix registrada amb diferents noms al llarg del temps: Miguel Casals (1885-1888), Miguel y Ramón Casals (1899-1901), Ramón Casals y Begui (1884-1894) i Casals y Miguel (1894-1900). Tot i això, podem afirmar que es tractava del mateix establiment. A partir de 1882 i fins el 1897 apareix registrat amb 3 màquines de 1.000 fulls/h als llibres de matrícula industrial i a partir de 1894, apareix situat al carrer del Pi, 3.

CASALS, MIGUEL

Impremta i litografia

Altres noms: *Tipografía Católica*; Casals y Miguel

Adreça: Pi, 5

Període d'activitat documentat: 1885-1888 (G)

Establiments relacionats: Casals y S. Martí; Casals y Vigués, Ramón

Línia successòria: Casals y S. Martí > Casals y Vigués, Ramón > Casals, Miguel

Guies: ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, ACIMA88

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat el 1876 amb el nom de Casals y S. Martí. A partir de 1877 i fins el 1897 hi constarà amb el nom de Ramón Casals y Vigués. A partir de 1879, la impremta es coneixerà amb el nom de *Tipografía Católica* i a les guies de la ciutat apareix registrada amb diferents noms al llarg del temps: Miguel Casals (1885-1888), Miguel y Ramón Casals (1899-1901), Ramón Casals y Begui (1884-1894) i Casals y Miguel (1894-1900). Tot i això, podem afirmar que es tractava del mateix establiment. A partir de 1882 i fins el 1897 apareix registrat amb 3 màquines de 1.000 fulls/h als llibres de matrícula industrial. I a les guies de la ciutat Miguel Casals figurarà com a impremta i com a litografia, sempre al carrer del Pi, 5.

Serveis: «Librería y Tipografía Católica. Esta casa editorial de propaganda católica publica obras, opúsculos y hojas sueltas [...]. Tiene además abundante surtido, para la venta al por mayor y menor, de toda clase de obras de religión, ciencias y literatura; [...] Especialidad en cromos, oleografías, estampas, grabados al acero, con puntilla y en hojas, hojas al cromo, etc. [...] Impresiones de todas clases, desde las más sencillas, pero siempre esmeradas, hasta las más lujosas.» (Artigas, 1888: gurdes)

CASAME?, CRISTÓBAL

Litografia

Adreça: Sant Pau, 1

Període d'activitat documentat: 1896 (MI)

Maquinària: Premses manuals

CASANOVAS Y C.^a, PEDRO

Impremta

Altres noms: Casanovas, Pedro

Adreça: Riera Alta, 14

Període d'activitat documentat: 1878-1881 (MI)

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80

Observacions: A les guies sempre apareix com a Pedro Casanovas, mentre que als llibres de matrícula industrial apareix com a Pedro Casanovas y C.^a. En un anunci de 1879 apareix establert a carrer Santa Mònica, 2, baixos.

Serveis: «En este establecimiento se hacen toda clase de impresiones, tanto económicas como de lujo, con esmerada perfección prontitud y verdadera economía. También recibe encargos para la publicación de obras científicas y literarias mediante una módica y equitativa comisión.» (Leon, 1879: 127)

CASANOVAS Y ROCA, DOMINGO

Impremta

Altres noms: Casanovas, Domingo; *Imprenta Espanyola*

Adreça: Hospital, 87

Període d'activitat documentat: 1879-1901 (G)

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, ACIMA88, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: En un anunci de 1880 l'establiment figura amb el nom comercial de *Imprenta Espanyola*.

Serveis: «En aqueix acreditat establiment se fan tota clase de treballs tipografics desde los mes luxosos a los mes senzills ab prontitut, perfeccio y economía.» (*Calendari Catalá*, 1880)

CASAÑÉ HERMANOS

Litografia

Adreça: Comtessa de Sobradíel, 10

Període d'activitat documentat: 1897-1898 (G)

Guies: AR97, AR98

CASAS, GONZALO

Litografia

Adreça: Escudellers, 43

Període d'activitat documentat: 1861-1866 (MI)

Establiments relacionats: Seix, Jaime

Línia successòria: Casas, Gonzalo > Seix, Jaime

Guies: JAS63

Observacions: A partir de 1867 passa a mans de Jaime Seix. Segons els llibres de matrícula industrial, estava situat a Escudellers, 43 però en un anunci de 1861 i a la guia de 1863 apareix ubicat al carrer Avinyó, 25, mentre que en una targeta comercial hi consta l'adreça Comtessa de Sobradiel, 7.

Tarjeta comercial de la Litografía de Gonzalo Casas. MFM, S-24274.

Serveis: «Litografía: cromos, impresiones al lápiz, grabados y toda clase de trabajos artísticos, así como para el comercio, billetes de créditos, acciones, letras, facturas, marcas etiqueta, etc. Especialidad en tarjetas de visita a 8, 10, 12, 16 y 24 rs. ciento.» (*Diario de Barcelona*, 363, 9-XII-1861: 11928)

CASTAÑÉ, JOSÉ

Impremta

Adreça: Carme, 23

Període d'activitat documentat: 1881 (MI)

CASTAÑO, JOSÉ

Impremta manual

Adreça: Palla, 23

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

CASTAÑOS, VICENTE

Impremta

Altres noms: *La Hispana*

Adreça: Perecamps, 1 > Lancaster > Montserrat, 16 > Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 20

Període d'activitat documentat: 1846-1867 (MI)

Establiments relacionats: Palau y C.^a

Línia successòria: Castaños, Vicente > Palau y C.^a

Guies: MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi figuren molts canvis d'adreça: primer a Perecamps, 1, el 1851 passa a Lancaster, el 1852 a Montserrat i el 1859 a Conde del Asalto. Aquest establiment, amb el nom comercial de *La Hispana*, passa a mans de Palau y C.^a a partir de 1868.

CASTANY, JERÓNIMO

Impremta

Adreça: D'en Mònc, 14

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (G)

Guies: ACIMA94, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

CASTELLANOS, FRANCISCO

Impremta i litografia

Adreça: Villarroel, 21

Període d'activitat documentat: 1898-1899 (G)

Guies: AR98, AR99

Observacions: El 1898 consta com a impremta i el 1899 com a litografia.

CASTELLANOS, JOSÉ

Impremta i litografia

Adreça: Pau Claris, 127

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

Exposicions: Exposició Universal de París de 1900

CATALANA, LA

Veure Prunés, Benito; Prunés, Vda. é hijos de B.

CATALANA, LITOGRAFÍA

Veure Arce, Inocencio

CATANCO HERMANOS

Litografia

Adreça: Balmes, 13?

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: ACIMA94

CAU, BAUDILIO

Litografia

Adreça: Tapineria, 32 > Milans, 2

Període d'activitat documentat: 1868-1896 (1868-1884 MI)

Establiments relacionats: Abadal, Juan

Línia successòria: Abadal, Juan > Cau, Baudilio

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, L94, M96

Observacions: Baudilio Cau prendrà el relleu a Juan Abadal el 1868 i es mantindrà en la mateixa adreça almenys fins el 1869, quan passa a Milans, 2. Als llibres de matrícula industrial hi figura des de 1868 fins al 1884 mentre que a les guies hi consta fins el 1896.

Targeta comercial de la Litografía de Baudilio Cau. AHCB, 26894.

CENTRO ESPAÑOL DE ARTES GRÁFICAS

Veure Bujas, Justo

CERVANTES, DE

Veure Ciel, Alejo

CERVERA Y C.^a

Impremta

Adreça: Jaume I, 17

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: ACIMA94

CHACÓN, ENRIQUE, SUCESOR DE F. SÁNCHEZ

Impremta

Altres noms: Sánchez, Sucesores de Francisco

Adreça: Passeig de Sant Joan, 144

Període d'activitat documentat: 1899-1901 (G)

Establiments relacionats: Sánchez, Francisco; Sánchez, Federico

Línia successòria: Sánchez, Francisco > Sánchez, Federico > Chacón, Enrique, Sucesor de F. Sánchez

Guies: AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Pel nom es desprèn que fou el successor de Federico Sánchez, el qual, al seu torn, va succeir a Francisco Sánchez. Francisco Sánchez va fundar la impremta i apareix documentat des de 1847. Entre 1893 i 1897 apareix amb el nom de Federico Sánchez i a partir de 1899, ja apareix amb el nom d'Enrique Chacón, Sucesor de F. Sánchez. L'any 1900 està registrat amb el nom de Sucesores de Francisco Sánchez en eun anuari.

CIEL, ALEJO

Impremta

Altres noms: *De Cervantes*

Adreça: Rambla dels Caputxins, 15

Període d'activitat documentat: 1857 (G)

Guies: JAS57

CIERVO, CÁNDIDO

Litografia

Adreça: Ample, 53

Període d'activitat documentat: 1883-1884 (MI)

Establiments relacionats: Ciervo, Enrique; Ciervo, Enrique y Cándido

Línia successòria: Ciervo, Enrique > Ciervo, Enrique y Cándido > Ciervo, Cándido

Observacions: Enrique Ciervo posa en marxa l'establiment de litografia, documentat des de 1865. El 1877 passa a Enrique y Cándido Ciervo, germans, i a partir de 1883 ja és només Cándido Ciervo.

CIERVO, ENRIQUE

Litografia

Adreça: Fusteria, 4

Període d'activitat documentat: 1865-1876 (MI)

Establiments relacionats: Ciervo, Enrique y Cándido; Ciervo, Cándido

Línia successòria: Ciervo, Enrique > Ciervo, Enrique y Cándido > Ciervo, Cándido

Observacions: Enrique Ciervo posa en marxa l'establiment de litografia, documentat des de 1865. El 1877 passa a Enrique y Cándido Ciervo, germans, i a partir de 1883 ja és només Cándido Ciervo.

CIERVO, ENRIQUE Y CÁNDIDO

Litografia

Altres noms: Ciervo, hermanos

Adreça: Ample, 53 > Fusteria, 4 > Ample, 53

Període d'activitat documentat: 1877-1887 (1877-1882 MI)

Establiments relacionats: Ciervo, Enrique; Ciervo, Cándido

Línia successòria: Ciervo, Enrique > Ciervo, Enrique y Cándido > Ciervo, Cándido

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87

Observacions: Enrique Ciervo posa en marxa l'establiment de litografia, documentat des de 1865. El 1877 passa a Enrique y Cándido Ciervo, germans, i a partir de 1883 ja és només Cándido Ciervo. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi constin només entre 1877 i 1882 sempre al carrer Ample, 53, a les guies hi apareixen amb aquest nom fins el 1887 i canvien d'adreça entre 1879 i 1884 a Fusteria, 4 per tornar al carrer Ample, 53 el 1885.

CIRUJEDA?, FRANCISCO

Litografia

Adreça: Sant Josep, 5 C

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: ACIMA00

CLERCHS, JUAN

Litografia

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 87

Període d'activitat documentat: 1852-1854 (MI)

Establiments relacionats: Clerchs, Viuda de

Línia successòria: Clerchs, Juan > Clerchs, Viuda de

Observacions: Establiment de litografia a nom de Juan Clerchs entre 1852 i 1854, any en què passa a mans de la Viuda de Clerchs.

CLERCHS, VIUDA DE

Litografia

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 87

Període d'activitat documentat: 1855-1857 (MI)

Establiments relacionats: Clerchs, Juan

Línia successòria: Clerchs, Juan > Clerchs, Viuda de

Guies: JAS57

Observacions: Establiment de litografia a nom de Juan Clerchs entre 1852 i 1854, any en què passa a mans de la Viuda de Clerchs. Als llibres de matrícula industrial apareix registrat a Conde del Asalto, 87 mentre que a les guies ho està al núm. 10.

CODINA, DOMINGO

Litografia

Adreça: Ripoll, 14

Període d'activitat documentat: 1875-1878 (MI)

Observacions: Podria tractar-se del mateix Domingo Codina registrat a Plaça de la llana, 9 però coincideixen el mateix any en ubicacions diferents.

CODINA, DOMINGO

Litografia

Adreça: Plaça de la llana, 9 > Brugués, 3

Període d'activitat documentat: 1878-1887 (1878 MI)

Establiments relacionats: Mallofré, Juan

Línia successòria: Mallofré, Juan > Codina, Domingo

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, AM87

Observacions: Establiment fundat per Juan Mallofré cap al 1861. El 1862 canvia d'adreça i es trasllada a la plaça de la Llana, 9. El 1878 el negoci passa a Domingo Codina. El mateix any apareix un altre establiment de litografia amb el nom de Domingo Codina però ubicat al carrer Ripoll, 14. Tot i que als llibres de matrícula industrial només apareix registrat l'any 1878, a les guies hi figura des del 1879 fins el 1887, primer a la Plaça de la llana, 9 i el 1887 a Brugués, 3.

COLEGIO DE CORREDORES REALES DE COMERCIO

Impremta

Adreça: Llotja

Període d'activitat documentat: 1896 (G)

Guies: M96

COLELL, CARMEN

Impremta manual

Adreça: Sant Domènec, 9 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1884 (MI)

COLL, JUAN

Impremta

Altres noms: *La Artística*

Adreça: Riera de Sant Joan, 15, 4t

Període d'activitat documentat: 1850-1857 (1850-1856 MI)

Guies: JAS57

COLLAZOS Y TASIS

Impremta

Altres noms: Collazo y Tassis; *Imprenta de la Industria*

Adreça: Tallers, 6 i 8

Període d'activitat documentat: 1893-1898 (1893-1897 MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Collazos, Joaquín; Tasis, Manuel

Línia successòria: Collazos y Tasis > Collazos, Joaquín ; Tasis, Manuel

Guies: L94, M96, AR96, AR97, AR98

Observacions: Societat formada per Joaquín Collazos i Manuel Tasis amb el nom comercial de *Imprenta de la Industria*, registrada als llibres de matrícula industrial entre 1893 i 1897, mentre que a les guies hi figura fins el 1898. A partir de 1899, ja apareixen registrats per separat a les guies.

Factura de la Imprenta de la Industria Collazos y Tasis. ANC, ANC1-1115-T-2352.

Serveis: «Especialidad en la impresión de toda clase de documentación relacionada con el comercio e industrias. Tarjetas de visita perfeccionadas en su cajita desde 0,75 pta. el ciento. Perfección, prontitud, equidad.» (Leon, 1894: 75)

COLLAZOS, JOAQUÍN

Impremta

Adreça: Plaça de la Igualtat, 3

Període d'activitat documentat: 1899-1901 (G)

Establiments relacionats: Collazos y Tasis; Tasis, Manuel

Línia successòria: Collazos y Tasis > Collazos, Joaquín ; Tasis, Manuel

Guies: AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Entre 1893 i 1898 Joaquín Collazos va formar societat amb Manuel Tasis però a partir de 1899 ja apareixen documentats per separat.

COLOM, PEDRO

Litografia

Adreça: Comtal, 23, entresol > Carme, 23

Període d'activitat documentat: 1852-1887 (1852-1884 MI)

Guies: JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64, L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1852 i 1884, a les guies hi figura fins el 1887. El 1859 canvia d'adreça i es trasllada al carrer del Carme, 23. A les guies apareix situat a Carme, 25 i a partir de 1863 a Carme, 23 bis.

Serveis: «En dicho establecimiento se hacen impresiones con toda clase de colores, marcas para fábricas, facturas, conocimientos, letras de cambio, circulares, membretes, etiquetas en oro, plata y todos los colores, esquelas de difuntos, dibujos al lápiz, a la pluma, mapas y planos geográficos. Al que abajo suscribe le cabe la mayor satisfacción de poder anunciar a las personas que se dignen honrarle con su confianza, que en su establecimiento se hará todo lo relativo a la litografía y cromografía con exactitud en los pedidos, limpieza en los trabajos y baratura en los precios, tanto para dentro de la capital como para fuera de ella.» (*Diario de Barcelona*, 28, 2-I-1853: 661)

COLOMINAS, AGUSTÍN

Litografia

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 85, principal > Guàrdia, 2

Període d'activitat documentat: 1865-1868 (MI)

Observacions: El 1867 canvia de local i passa del carrer Conde del Asalto al carrer Guàrdia, 2.

COMAS, ERNESTO

Litografia

Adreça: desconeguda

Període d'activitat documentat: 1881 (MI)

COMAS, SUCESORES DE SEBASTIÁN

Impremta

Adreça: Arc de Jonqueres, 4

Període d'activitat documentat: 1896-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina de naips

COMERCIO, DEL

Veure Waible, Gustavo

COMERCIO, IMPRENTA DEL

Impremta

Adreça: Placeta de Montcada, 3 > Campmany, 2

Període d'activitat documentat: 1896-1898 (G)

Guies: AR96, AR97, AR98

Observacions: El 1898 passen al carrer Campmany, 2.

COMERMA Y CAMPI

Litografia

Adreça: Ausiàs March, 9

Període d'activitat documentat: 1886 (G)

Guies: ACIMA86

CONDE, PUERTO Y C.^a

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Rambla dels estudis, 5?

Període d'activitat documentat: 1893-1897 (MI)

Maquinària: 2 màquines Minerva

CONSTITUCIONAL, DEL

Impremta

Adreça: Duc de la Victòria

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

CORCELLAS?, JUAN

Litografia

Adreça: desconeguda

Període d'activitat documentat: 1881 (MI)

COROMINAS Y RIERA, DOMINGO

Impremta

Adreça: Hospital, 87

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

CORRAL Y COMPAÑÍA, JUAN

Impremta

Adreça: Doctor Dou, 12

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

CORREO CATALÁN, EL (ADMINISTRADOR)

Impremta

Adreça: Ronda Santa Mònica, 16

Període d'activitat documentat: 1893-1896 (MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h > 2 màquines de 1.000 fulls/h i 1 màquina de > 1.000 fulls/h.

Establiments relacionats: Correo Catalán, El

Observacions: a partir de 1894 apareix registrat amb 2 màquines de 1.000 fulls/h i 1 màquina de > 1.000 fulls/h.

CORREO CATALÁN, EL

Impremta

Adreça: Nueva de San Francisco, 17

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (G)

Establiments relacionats: Correo Catalán, El (administrador)

Guies: ACIMA94, ACIMA00

Nadala del Correo Catalán. BC. III (9 2) C.

CORTÉS VALLES, JOSÉ

Impremta manual

Adreça: Sant Domènec, 9 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1887-1896 (MI)

Maquinària: Premses manuals

Observacions: Coincideix a la mateixa adreça i durant el mateix període de temps amb la impremta de Pedro Lladó.

CORTEZO Y C.^a, DANIEL

Impremta

Adreça: Ausiàs March, 97

Període d'activitat documentat: 1884-1887 (1884-1885 MI)

Maquinària: 4 màquines de menys de 1.000 fulls/h > 1 màquina de menys de 1.000 fulls/h i 1 màquina de menys de 4.000 fulls/h

Guies: ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87

Observacions: El 1884 apareix documentada amb 4 màquines de menys de 1.000 fulls/h, mentre que el 1885 apareix amb 1 màquina de menys de 1.000 fulls/h i 1 màquina de menys de 4.000 fulls/h. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1884 i 1885, a les guies hi figura fins el 1887.

COSTA BATLLORI, JUAN

Impremta i litografia

Adreça: Montcada, 12

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1894-1895 MI)

Maquinària: Premses litogràfiques manuals

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Podria tractar-se del mateix Juan Costa documentat al carrer del Bisbe, 6 actiu entre 1875 i 1881 o del Juan Costa documentat al carrer Magdalena, 17 entre 1878 i 1881. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat com a litografia entre 1894 i 1895, a les guies hi figura com a impremta entre 1896 i 1901 i com a litografia entre 1894 i 1901.

COSTA Y C.^a

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures i litografia

Altres noms: Costa y C.^a, Sucesores de

Adreça: Villarroel, 21

Període d'activitat documentat: 1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina Minerva

Guies: AR97

Observacions: A les guies apareix documentat el 1897 com a impremta i com a litografia però amb el nom de Sucesores de Costa y C.^a.

COSTA, AGUSTINA

Impremta manual

Adreça: Oli, 15

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (1894 MI)

Guies: L94, M96

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat només el 1894, a les guies hi figura fins el 1896.

COSTA, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Arcs de Jonqueres, 5 bis interior

Període d'activitat documentat: 1899-1901 (G)

Guies: AR99, ACIMA00, AR01

COSTA, JUAN

Litografia

Adreça: Bisbe, 6, entresol

Període d'activitat documentat: 1875-1881 (MI)

COSTA, JUAN

Litografia

Adreça: Magdalena, 17

Període d'activitat documentat: 1878-1881 (MI)

COTS, JOSÉ

Litografia

Altres noms: Corts?, José

Adreça: Passatge Bacardí, 11 > Roig, 28 > Carme, 72

Període d'activitat documentat: 1874-1881 (1874-1878 MI)

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81

Observacions: Litografia situada primer al Passatge Bacardí, 11, a partir de 1875 al carrer d'en Roig, 28 i, finalment, al carrer del Carme, 72 a partir de 1877. A les guies apareix situat a l'última adreça només a partir de 1880.

CRÉDITO CATALÁN

Impremta

Adreça: Ronda de Santa Mònica, 16 > Escudellers, 12

Període d'activitat documentat: 1884-1887 (1884 MI)

Maquinària: 1 màquina de menys de 1.000 fulls/h

Guies: ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat només el 1884 a Ronda de Santa Mònica, a les guies hi figura entre 1885 i 1887 a Escudellers, 12.

Serveis: «Esta antigua y acreditada casa se dedica a toda clase de impresiones rápidas tipográficas y litográficas, encuadernaciones, libros rayados, satinaje, pudiendo ofrecer al público singular esmero en el trabajo y extraordinaria rapidez a precios sumamente módicos. Gran especialidad en trabajos mercantiles e industriales. Sección exclusivamente destinada a impresiones para uso de los ferrocarriles, y en especial el billeteaje que resulta a un precio tan reducido, que muchas compañías pagan hoy los billetes en blanco al mismo precio que aquí les resultarán con la mayor perfección, gracias a la maquinaria y aparatos de que disponemos.» (Meler, 1887: 64)

CRUZ, JUSTO

Litografia

Adreça: Cadena, 1 bis > Sant Rafael, 28

Període d'activitat documentat: 1877-1882 (1877-1878 MI)

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1877 i 1878, a les guies hi figura fins el 1882 sempre ubicat a Sant Rafael, 28.

CUBA, CÁNDIDO

Litografia

Adreça: Ample, 53

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

CUNILL Y SALA, JOSÉ

Impremta, impremta manual, litografia i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Altres noms: Cunill, José

Adreça: Llotja, baixos > Baixada de Viladecols, 3 i Gran Via de les Corts Catalanes, 212 – Diputació, 366? > Universitat, 7

Període d'activitat documentat: 1882-1901 (1882-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h; 2 màquines de 1.000 fulls/h; 3 màquines de menys de 900 fulls/h; premses manuals de litografia

Capçalera de calendari de la Impremta de José Cunill. AHCB, MC-116.

Guies: ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Es tracta d'un establiment documentat des de 1882, quan apareix com a impremta manual a l'adreça «Lonja bajos». El 1884 segueix a la mateixa adreça però com a impressor, amb una màquina de 1.000 fulls/h i a partir de 1893-1894 ja el trobem establert a baixada de Viladecols, 3 i Corts, 212 i tributant a diferents activitats: taller d'imprimir targetes, circulars i factures amb 2 màquines de 1.000 fulls/h (suposem que de tipus Minerva); impremta manual; impremta amb 1 màquina de 1.000 fulls/h que al 1898 passaran a ser 3 màquines de menys de 900 fulls/h; i litografia, amb premses manuals. El 1894 i el 1895 també apareix com a litografia ubicat, però, al carrer Diputació, 366, tot i que al 1897 torna a documentar-se a Corts, 212, sempre amb premses litogràfiques manuals.

Targeta comercial de la Imprenta Litografía de José Cunill. ANC, ANC1-1115-T-2352.

Serveis: «Imprenta, Litografía, Encuadernaciones, libros rayados y copidores. Talonarios, facturas, tarjetas, sobres, etc.» (Etiqueta)

CUSÓ, VICENTE

Impremta manual

Adreça: Casa de Campo, 14 (Les Corts)

Període d'activitat documentat: 1897-1903 (MI)

Maquinària: Premses manuals

Guies: AR99, AR01

Observacions: Als llibres de matrícula industrial apareix documentat com a «impresor con prensa de sistema antiguo».

DALMASES, N.

Litografia

Adreça: Baixada de Sant Miquel

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

DALMAU OLIVERES, M.

Impremta

Adreça: Mercaders, 24

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

DELCLOS Y LAFONT, JOAQUÍN

Impremta

Adreça: Urgell, 46 > Urgell, 48

Període d'activitat documentat: 1885-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de menys de 1.000 fulls/h > 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Delclos y Marfany

Guies: ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88

Observacions: A partir de 1893 passa d'una màquina de menys de 1.000 fulls/h a una màquina de 1.000 fulls/h. Cal destacar que coincideix en el temps amb una altra impremta anomenada Delclos i Marfany ubicada a la mateixa adreça Urgell, 46.

DELCLOS Y MARFANY

Impremta

Adreça: Urgell, 46

Període d'activitat documentat: 1884-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de menys de 1.000 fulls/h / 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Delclos y Lafont, Joaquín

Observacions: Als registres varia la maquinària d'1 màquina de menys de 1.000 fulls/h a 1 màquina de 1.000 fulls/h. Cal destacar que coincideix en el temps amb una altra impremta anomenada Joaquín Delclos i Lafont ubicada a la mateixa adreça Urgell, 46.

DEULOFEU, ANTONIO

Impremta

Adreça: Sant Simplicí, 4

Període d'activitat documentat: 1874 (MI)

Establiments relacionats: Berdós y Coll; Berdós, Víctor

Línia successòria: Deulofeu, Antonio > Berdós y Coll > Berdós, Víctor

Observacions: Establiment al carrer Sant Simplicí que va passant per diferents mans. Entre 1854 i 1867 està en mans de Bosch y C.^a, Joaquín. El 1868 passa a Fiol y Bernadàs. Al 1874 s'hi estableix un altres impressor, Antonio Deulofeu, que a l'any següent passarà a Berdós i Coll. I, finalment, a partir de 1877, hi ha documentat Víctor Berdós. Aquest últim estarà actiu entre 1877 i 1897.

DIARI DE CATALUNYA

Impremta

Adreça: Escudellers, 10 bis

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

DIARIO DE BARCELONA

Veure Brusi, Antonio

DIARIO DEL COMERCIO

Impremta

Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 132

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (G)

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

DIARIO MERCANTIL

Impremta

Altres noms: *Tipografía del Diario Mercantil*

Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 212

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (G)

Guies: L94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, AR01

Serveis: «Se hacen toda clase de impresos. Prontitud, economía.» (*Diario de Cataluña*, 9-IV-1891)

DILUVIO, EL

Impremta

Adreça: Escudellers blancs, 3

Període d'activitat documentat: 1885-1900 (G)

Guies: ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, ACIMA88, ACIMA94, ACIMA00

DOMENECH Y C.^a, EDUARDO

Impremta

Altres noms: Domenech, Eduardo

Adreça: Consell de Cent, 295

Període d'activitat documentat: 1893-1898 (1893-1897 MI)

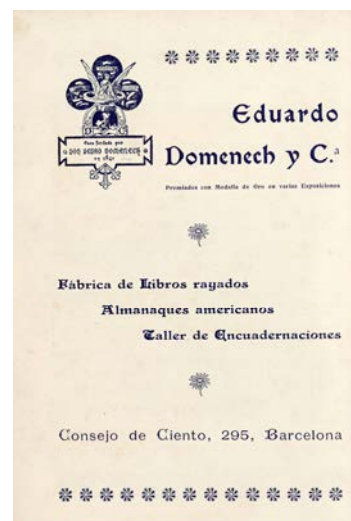
Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h; 1 màquina tipus Minerva

Guies: AR97, AR98

Exposicions: Exposició Universal de Barcelona de 1888 (Medalla d'or)

Observacions: A partir de 1896 posseeix una màquina de 1.000 fulls/h i 1 màquina tipus Minerva. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1893 i 1897, a les guies hi figura fins el 1898 sempre amb el nom de Eduardo Domenech.

Serveis: «Fábrica de libros rayados, almanagues americanos, taller de encuadernaciones» (*Revista Gráfica*, 1900)

Anunci d'Eduardo Domenech y C.ª. *Revista Gráfica*, 1900.

DOMENECH, JOAQUÍN

Litografia

Adreça: Oli, 4

Període d'activitat documentat: 1897 (MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Observacions: Apareix un altre establiment amb el mateix nom però ubicat al carrer Mercaders, 24 i amb activitat de taller d'imprimir targetes, circulars i factures el mateix any.

DOMENECH, JOAQUÍN

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Mercaders, 24

Període d'activitat documentat: 1897-1901 (1897 MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

Guies: AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat només el 1897, a les guies hi figura fins el 1901. L'any 1897 apareix un altre establiment amb el mateix nom però ubicat al carrer de l'Oli, 4 i amb activitat de litografia.

DOMENECH, LEOPOLDO

Impremta

Adreça: Basea, 30

Període d'activitat documentat: 1865-1884 (1865-1881 MI)

Establiments relacionats: Domenech, Valentín

Línia successòria: Domenech, Valentín > Domenech, Leopoldo

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84

Observacions: De 1862 a 1864 apareix com a impremta de Valentín Domenech i a partir de 1865 passarà a Leopoldo Domenech. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1865 i 1881, a les guies hi figura fins el 1884.

Serveis: «Trabajos de lujo. Trabajos económicos. Obras, periódicos, talonarios, facturas, circulares, etiquetas, anuncios.» (Urgellés, 1877)

DOMENECH, VALENTÍN

Impremta

Adreça: Basea, 30

Període d'activitat documentat: 1862-1864 (MI)

Establiments relacionats: Domenech, Leopoldo

Línia successòria: Domenech, Valentín > Domenech, Leopoldo

Guies: JAS63

Observacions: De 1862 a 1864 apareix com a impremta de Valentín Domenech i a partir de 1865 passarà a Leopoldo Domenech.

DOMINGO E HIJO, J.

Impremta

Altres noms: *La Económica*

Adreça: Corríbia, 29

Període d'activitat documentat: 1896 (G)

Establiments relacionats: Domingo, Antonio

Guies: AR96

Observacions: Probablement es tracta del successor d'Antonio Domingo, ubicat a Corríbia, 29 el 1894.

Serveis: «Especialidad en toda clase de trabajos comerciales. Tarjetas de fantastía» (*Anuario Riera*, 1896)

DOMINGO, ANTONIO

Impremta

Adreça: Corríbia, 29

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Establiments relacionats: Domingo e hijo, J.

Guies: ACIMA94

Observacions: Probablement es tracta del predecessor de J. Domingo e hijo, ja que està ubicat a la mateixa adreça el 1896.

DORIA, JOSÉ Y JULIÁN

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Lleó, 41 (Gràcia) / Àngel, 20 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1894-1896 MI)

Maquinària: 1 màquina de targetes i factures (segurament tipus Minerva)

Guies: AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1894 i 1896 a Lleó, 41, a les guies hi figura fins el 1901 sempre a Àngel, 20.

DUPEIRON Y C.^a

Litografia

Altres noms: *La Actualidad*

Adreça: Pi, 7

Període d'activitat documentat: 1856-1864 (1856-1859 MI)

Establiments relacionats: Baret, Eremundo , Barret Dupeiron y C.^a, Gibert, Juan

Línia successòria: Baret, Eremundo > Barret Dupiron y C.^a > Dupeiron y C.^a > Gibert, Juan

Guies: JAS57, JAS59, MS60, MS64

Observacions: Establiment litogràfic d'Eremundo Baret (o Barret) actiu entre 1851 i 1853. A partir de 1854 s'associarà amb Dupeiron i apareix amb el nom de Barret Dupeiron y C.^a, ubicada al carrer del Pi, 13 fins el 1857. El 1856 Dupeiron s'estableix pel seu compte al carrer del Pi, 7 amb el nom de Dupeiron y C.^a. I, finalment, passarà a ser Juan Gibert entre 1860 i 1861, conservant l'establiment al carrer del Pi, 7. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1856 i 1859, a les guies hi és fins el 1864 amb el nom comercial de *La Actualidad*.

DURÁN Y ESPAÑA, FEDERICO

Impremta i litografia

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 62 > Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 103

Període d'activitat documentat: 1861?-1863 (MI)

Observacions: En algun punt entre 1861 i 1863 apareix documentada a Conde del Asalto, 103.

DURÁN, JOSÉ FRANCISCO

Impremta

Adreça: Carme, 85

Període d'activitat documentat: 1895-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

DURÁN, PEDRO

Litografia

Adreça: Argenteria, 58

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (G)

Guies: L94, ACIMA94, AR96, AR97

Exposicions: Exposició Universal de Barcelona de 1888

DURÁN, TERESA

Litografia

Adreça: Fontanelles, 9

Període d'activitat documentat: 1877-1878 (MI)

Establiments relacionats: Prunés, Benito; Vda. E hijos de B. Prunés

Línia successòria: Prunés, Benito > Durán, Teresa > Vda. E hijos de B. Prunés

Observacions: Establiment de litografia fundat per Benito Prunés. Està documentat des de 1847 a 1879 i en un primer moment es troba a Rambla dels Estudis, 59, tot i que el 1861 passa a Rambla dels Estudis, 1. El 1877 passa a mans de Teresa Durán i apareix situat al carrer Fontanelles, 9 fins el 1878. A partir de 1879 apareix a les guies com a Viuda e hijos de B. Prunés a Fontanella, 5.

ECONÓMICA

Impremta

Adreça: Montsió, 18

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: ACIMA94

ECONÓMICA, LA

Veure Domingo e hijo, J.

ELÍAS DE MOLINS, JOSÉ

Impremta

Adreça: Santa Mònica, 2

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (G)

Establiments relacionats: Elías, Antonio

Guies: ACIMA94, ACIMA00

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment que el d'Antonio Elías, ubicat a la mateixa adreça entre 1896 i 1897 segons els llibres de matrícula.

ELÍAS, ANTONIO

Impremta

Adreça: Santa Mònica, 2

Període d'activitat documentat: 1896-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Elías de Molins, José

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment que el de José Elías de Molins, ubicat a la mateixa adreça el 1894 i el 1900 segons les guies.

ESCANDELL MOYA Y C.^a

Impremta i litografia

Adreça: Diputació, 195

Període d'activitat documentat: 1898 (G)

Guies: AR98

ESCLUSA Y C.^a

Litografia

Adreça: Diputació, 336

Període d'activitat documentat: 1896 (MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

ESCLUSE ET FILS, B.

Impremta i litografia

Adreça: Àngels, 8

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Establiments relacionats: Escluse, Manuel

Línia successòria: Escluse, Manuel > Escluse et fils, B.

Guies: AR01

Observacions: Establiment inicialment a nom de Manuel Escluse (1897-1900) que al 1901 passa a anomenar-se B. Escluse et fils.

ESCLUSE, MANUEL

Impremta i litografia

Altres noms: *La Franco-Española*; Esclusé Manuel, A.

Adreça: Àngels, 8

Període d'activitat documentat: 1897-1900 (1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Establiments relacionats: Escluse et fils, B.

Línia successòria: Escluse, Manuel > Escluse et fils, B.

Guies: AR97, AR98, AR99, ACIMA00

Observacions: Als llibres de matrícula només hi consta l'any 1897 com a impremta però a les guies hi consta com a impremta entre 1899 i 1900 i com a litografia entre 1897 i 1899 (primer ubicada a Corts, 164 i després a Àngels, 8). El 1901 apareix sota el nom de B. Escluse et Fils. Pel seu cognom i pel nom comercial, *La Franco-Española*, podem deduir que es tractaria d'un impressor d'origen francès.

ESCUDE, ANTONIO

Impremta

Adreça: Portal de l'Àngel, 5

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: ACIMA00

ESCUDO CATALÁN, AL

Veure Maneja, Antonio Francisco

ESPANYOLA, IMPRENTA

Veure Casanovas y Roca, Domingo

ESPAÑOLA

Veure Fiol, Hermanos; Fiol, Felipe

ESPASA ANGUERA, JOSÉ

Impremta i litografia

Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 221 i 223

Període d'activitat documentat: 1898-1901 (G)

Establiments relacionats: Espasa, herederos de Salvador; Espasa hermanos y Salvat; Espasa y C.^a

Línia successòria: Espasa, herederos de Salvador > Espasa hermanos y Salvat > Espasa y C.^a > Espasa Anguera, José

Guies: AR98, AR99, AR01

Observacions: Establiment documentat inicialment com a Herederos de Salvador Espasa (1874-1875) que es trasllada a Corts, 223 el 1875. A partir de 1876 passarà a anomenar-se Espasa hermanos y Salvat i tindrà activitat d'impremta (registrada entre 1876 i 1882), amb 5 màquines de menys de 1.000 fulls/h documentada el 1882, i de litografia (registrada entre 1881 i 1883) en dos locals: Corts, 221 i 223 i Aribau, 15 i 17. A partir de 1884 ja el trobem com a Espasa y C.^a, amb activitat d'impremta i litografia i seguint als mateixos locals. Durant aquesta etapa disposa encara de 5 màquines de 1.000 fulls/h (entre 1884 i 1885) però a partir de 1893 apareix documentada amb 6 màquines de 1.000 fulls/h fins el 1896, quan disposa de 6 màquines de 1.000 fulls/h més 4 màquines d'imprimir –no sabem amb exactitud a quin tipus de màquina es refereix- i al 1897 apareix amb 4 màquines de 1.000 fulls/h. I pel que fa a l'activitat de litografia, disposa de 3 màquines documentades a partir de 1893. Finalment, els anys 1898, 1899 i 1901, apareix registrat amb el nom de José Espasa Anguera als anuaris –el 1900 torna a aparèixer com a Espasa y C.^a–, com a impremta els tres anys i com a litografia només el 1898.

ESPASA HERMANOS Y SALVAT

Impremta i litografia

Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 221 i 223 i Aribau, 15 i 17

Període d'activitat documentat: 1876-1883 (MI)

Maquinària: 5 màquines de menys de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Espasa, herederos de Salvador; Espasa y C.^a; Espasa Anguera, José

Línia successòria: Espasa, herederos de Salvador > Espasa hermanos y Salvat > Espasa y C.^a > Espasa Anguera, José

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83

Observacions: Establiment documentat inicialment com a Herederos de Salvador Espasa (1874-1875) que es trasllada a Corts, 223 el 1875. A partir de 1876 passarà a anomenar-se Espasa hermanos y Salvat i tindrà activitat d'impremta (registrada entre 1876 i 1882), amb 5 màquines de menys de 1.000 fulls/h documentada el 1882, i de litografia (registrada entre 1881 i 1883) en dos locals: Corts, 221 i 223 i Aribau, 15 i 17. A partir de 1884 ja el trobem com a Espasa y C.^a, amb activitat d'impremta i litografia i seguint als mateixos locals. Durant aquesta etapa disposa encara de 5 màquines de 1.000 fulls/h (entre 1884 i 1885) però a partir de 1893 apareix documentada amb 6 màquines de 1.000 fulls/h fins el 1896, quan disposa de 6 màquines de 1.000 fulls/h més 4 màquines d'imprimir –no sabem amb exactitud a quin tipus de màquina es refereix- i al 1897 apareix amb 4 màquines de 1.000 fulls/h. I pel que fa a l'activitat de litografia, disposa de 3 màquines documentades a partir de 1893. Finalment, els anys 1898, 1899 i 1901, apareix registrat amb el nom de José Espasa Anguera als anuaris –el 1900 torna a

aparèixer com a Espasa y C.^a-, com a impremta els tres anys i com a litografia només el 1898.

ESPASA Y C.^a

Impremta i litografia

Altres noms: Espasa, José

Adreça: Cortes, 221 i 223 i Aribau, 15 i 17

Període d'activitat documentat: 1884-1897 (MI)

Maquinària: 5 màquines de 1.000 fulls/h > 6 màquines de 1.000 fulls/h, 3 màquines de litografia i 1 Minerva > 4 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Espasa, herederos de Salvador; Espasa hermanos y Salvat; Espasa Anguera, José

Línia successòria: Espasa, herederos de Salvador > Espasa hermanos y Salvat > Espasa y C.^a > Espasa Anguera, José

Guies: ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, ACIMA00

Exposicions: Primera Exposición de Artes Decorativas del Instituto de Fomento del Trabajo Nacional de 1880

Observacions: Establiment documentat inicialment com a Herederos de Salvador Espasa (1874-1875) que es trasllada a Corts, 223 el 1875. A partir de 1876 passarà a anomenar-se Espasa hermanos y Salvat i tindrà activitat d'impremta (registrada entre 1876 i 1882), amb 5 màquines de menys de 1.000 fulls/h documentada el 1882, i litografia (registrada entre 1881 i 1883) en dos locals: Cortes, 221 i 223 i Aribau, 15 i 17. A partir de 1884 ja el trobem com a Espasa y C.^a, amb activitat d'impremta i litografia i seguint als mateixos locals. Durant aquesta etapa disposa encara de 5 màquines de 1.000 fulls/h (entre 1884 i 1885) però a partir de 1893 apareix documentada amb 6 màquines de 1.000 fulls/h i 3 màquines de litografia fins el 1896, quan disposa de 6 màquines de 1.000 fulls/h, 3 màquines de litografia i 1 Minerva. L'any 1897 apareix amb 4 màquines de 1.000 fulls/h. I pel que fa a l'activitat de litografia, disposa de 3 màquines documentades a partir de 1893. A les guies de la ciutat i consta com a litografia sota el nom de José Espasa el 1898 i com a impremta amb el mateix nom entre 1898 i 1901. Finalment, els anys 1898, 1899 i 1901, apareix registrat amb el nom de José Espasa Anguera als anuaris –el 1900 torna a aparèixer com a Espasa y C.^a-, com a impremta els tres anys i com a litografia només el 1898.

ESPASA, HEREDEROS DE SALVADOR

Impremta

Adreça: Robador, 41 > Cortes, 223

Període d'activitat documentat: 1874-1875 (MI)

Establiments relacionats: Espasa hermanos y Salvat; Espasa y C.^a; Espasa Anguera, José

Línia successòria: Espasa, herederos de Salvador > Espasa hermanos y Salvat > Espasa y C.^a > Espasa Anguera, José

Observacions: Establiment documentat inicialment com a Herederos de Salvador Espasa (1874-1875) que es trasllada a Corts, 223 el 1875. A partir de 1876 passarà a anomenar-se Espasa hermanos y Salvat i tindrà activitat d'impremta (registrada entre 1876 i 1882), amb 5 màquines de menys de 1.000 fulls/h documentada el 1882, i litografia (registrada entre 1881 i 1883) en dos locals: Cortes, 221 i 223 i Aribau, 15 i 17. A partir de 1884 ja el trobem com a Espasa y C.^a, amb activitat d'impremta i litografia i seguint als mateixos locals. Durant aquesta etapa disposa encara de 5 màquines de 1.000 fulls/h (entre 1884 i 1885) però a partir de 1893 apareix documentada amb 6 màquines de 1.000 fulls/h fins el 1896, quan disposa de 6 màquines de 1.000 fulls/h més 4 màquines d'imprimir –no sabem amb exactitud a quin tipus de màquina es refereix- i al 1897 apareix amb 4 màquines de 1.000 fulls/h. I pel que fa a l'activitat de litografia, disposa de 3 màquines documentades a partir de 1893. Finalment, els anys 1898, 1899 i 1901, apareix registrat amb el nom de José Espasa Anguera als anuaris –el 1900 torna a aparèixer com a Espasa y C.^a–, com a impremta els tres anys i com a litografia només el 1898.

ESPINET, PEDRO

Litografia

Adreça: Consell de Cent, 380 > Sant Eusebi (Sant Gervasi)

Període d'activitat documentat: 1887-1896 (G)

Guies: AM87, M96

Observacions: L'any 1896 passen al carrer de Sant Eusebi a la població de Sant Gervasi.

ESPONA, BENITO

Impremta

Adreça: Lledó

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

ESQUIBEL, EDUARDO

Litografia

Altres noms: Esquivel, Eduardo

Adreça: Duc de la Victòria, 8

Període d'activitat documentat: 1875-1896 (1875-1895 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Establiments relacionats: Esquibel, hijos de Eduardo

Línia successòria: Esquibel, Eduardo > Esquibel, hijos de Eduardo

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96

Exposicions: Manifestación de Productos Catalanes de 1877

Observacions: Establiment fundat per Eduardo Esquibel dedicat a la litografia que a partir de 1894 apareix documentat amb premses litogràfiques manuals. Al 1897 ja figura a mans de Hijos de Eduardo Esquibel i el 1900 es trasllada a Gignàs, 33.

Serveis: «En este establecimiento se sirven con puntualidad y economía toda clase de trabajos concernientes a dicho ramo, impresiones en colores, letras de cambio, facturas, tarjetas, planos, circulares, etiquetas, marcas esquelas mortuorias y tarjetas de visita, desde 6 rs. el 100.» (*La Unión de Contribuyentes*, 91, 27-V-1883: 4)

Targeta comercial de la Litografia de Eduardo Esquibel. MFM, S-24265.

ESQUIBEL, HIJOS DE EDUARDO

Litografia

Altres noms: Esquibel, Hijos de Eduardo

Adreça: Duc de la Victòria, 8 > Gignàs, 33

Període d'activitat documentat: 1897-1901 (1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

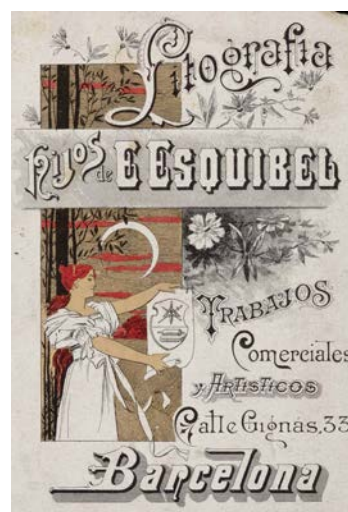
Establiments relacionats: Esquibel, Eduardo

Línia successòria: Esquibel, Eduardo > Esquibel, hijos de Eduardo

Guies: AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Establiment fundat per Eduardo Esquibel dedicat a la litografia que a partir de 1894 apareix documentat amb premses litogràfiques manuals. Al 1897 ja figura a mans de Hijos de Eduardo Esquibel i el 1900 es trasllada a Gignàs, 33.

Serveis: «Trabajos comerciales y artísticos» (Targeta comercial)

Targeta comercial de la Litografía Hijos de E. Esquibel. AHCB, 26934.

ESTANY, RAMÓN

Litografia

Adreça: Sant Ramon, 5

Període d'activitat documentat: 1896-1901 (G)

Establiments relacionats: Ribera y Estany

Línia successòria: Ribera y Estany > Estany, Ramón

Guies: AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Ramón Estany és un dels integrants de la societat Litografia Ribera y Estany, documentada entre 1881 i 1897. Tot i que als llibres de matrícula industrial apareix amb el nom de la societat fins el 1897, a les guies a partir de 1896 Ramón Estany apareix establert en solitari a l'última ubicació de la Litografia de Ribera y Estany: Sant Ramon, 5.

Serveis: «En dit establiment se fan a preus reduhidissims y ab la major promptitut, tota classe de impressos com son targetas, facturas, memorandums, sobres, membrets, etc. També se trobará un assortit inmens de cromos propis pera anuncis industrials, menús, programas, etc. etc. Gran especialitat en carnets pera reunions y societats.» (*La Tomasa*, 16-II-1894)

Anunci de la Litografía de Ramón Estany. *La Tomasa*, 31-XII-1896: 728.

ESTIVILL, IGNACIO

Impremta

Adreça: Bòria, 24 > Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 61

Període d'activitat documentat: 1842-1864 (1845-1859 MI)

Establiments relacionats: Estivill, Ignacio; Llorens, Juan; Llorens y Tauló, Antonio

Línia successòria: Estivill, Ignacio > Llorens, Juan > Llorens y Tauló, Antonio

Guies: MS42, MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, MS64

Observacions: El 1851 fa el canvi d'adreça segons els llibres de matrícula tot i que segons les guies ho fa el 1857. Encara que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1845 i 1859, a les guies hi figura entre el 1842 i el 1864. Entre 1854 i 1855, als llibres de matrícula industrial hi consta un altre Ignacio Estivill dedicat a la litografia i establert al carrer Conde del Asalto, 65, baixos. Probablement es tracti del mateix establiment però l'hem inclòs separatament davant la incertesa. Entre 1861 i 1867 passa a mans de Juan Llorens, ja ubicat al Sant Pau, 23, després Sant Pau, 46 i, seguidament a Palma de Santa Caterina, 6. Finalment, passa a mans d'Antonio Llorens y Tauló, el qual estarà documentat com a impressor entre 1868 i 1881 al mateix carrer de Palma de Santa Caterina, 6 i, entre 1882 i 1883 apareix registrat com a impremta manual.

ESTIVILL, IGNACIO

Litografia

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 65, baixos

Període d'activitat documentat: 1854-1855 (MI)

Establiments relacionats: Estivill, Ignacio

Observacions: Establiment que coincideix en el temps amb un taller d'impremta amb el mateix nom, Ignacio Estivill, ubicat a Conde del Asalto, 61. Podria tractar-se del mateix establiment però l'hem inclòs separatament davant de la incertesa.

FÁBREGA, JUAN

Litografia

Adreça: D'en Mòneg, 14

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Establiments relacionats: Fábrega, Primo

Guies: ACIMA94

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment que el de Primo Fábrega, ubicat al mateix lloc i actiu entre 1893 i 1901.

FÁBREGA, PRIMO

Litografia

Adreça: D'en Mòneg, 14

Període d'activitat documentat: 1893-1901 (1893-1897 MI)

Maquinària: 2 màquines de litografia

Establiments relacionats: Fábrega, Juan

Guies: L94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1893 i 1897, a les guies hi figura fins el 1901. Probablement es tracta del mateix establiment que el de Juan Fábrega, ubicat al mateix lloc i documentat el 1894.

Imprès comercial de la Litografía de Primo Fábregas. ANC, ANC1-1115-T-2352.

FABREGAS, DOLORS

Litografia

Adreça: Riera de Sant Joan, 16

Període d'activitat documentat: 1875-1876 (MI)

Establiments relacionats: Fabregas, Juan; Fabregas, Jaime; Fabregas, Juan; Fabregas, José; Fabregas, Juan

Línia successòria: Fabregas, Juan > Fabregas, Jaime > Fabregas, Juan > Fabregas, José > Fabregas, Dolors > Fabregas, Juan

Observacions: Impremta fundada per Juan Fabregas, originalment ubicat a la Riera de Sant Joan, 24. El 1855 passa a mans de Jaime Fabregas, el qual canvia d'adreça el 1861 a Riera de Sant Joan, 16. El 1865 passa a Juan Fabregas i entre 1866 i 1874 consta amb el nom de José Fabregas. El 1875 passa a Dolors Fabregas fins el 1876 i, finalment, entre 1877 i 1884, consta com a Juan Fabregas, sempre a Riera de Sant Joan, 16.

FABREGAS, JAIME

Litografia

Adreça: Riera de Sant Joan, 24 > Riera de Sant Joan, 16

Període d'activitat documentat: 1855-1864 (MI)

Establiments relacionats: Fabregas, Juan; Fabregas, Juan; Fabregas, José; Fabregas, Dolors; Fabregas, Juan

Línia successòria: Fabregas, Juan > Fabregas, Jaime > Fabregas, Juan > Fabregas, José > Fabregas, Dolors > Fabregas, Juan

Guies: JAS59, MS60, JAS63

Observacions: Impremta fundada per Juan Fabregas, originalment ubicat a la Riera de Sant Joan, 24. El 1855 passa a mans de Jaime Fabregas, el qual canvia d'adreça el 1861 a Riera de Sant Joan, 16. El 1865 passa a Juan Fabregas i entre 1866 i 1874 consta amb el nom de José Fabregas. El 1875 passa a Dolors Fabregas fins el 1876 i, finalment, entre 1877 i 1884, consta com a Juan Fabregas, sempre a Riera de Sant Joan, 16.

FABREGAS, JOSÉ

Litografia

Adreça: Riera de Sant Joan, 16

Període d'activitat documentat: 1866-1874 (MI)

Establiments relacionats: Fabregas, Juan; Fabregas, Jaime; Fabregas, Juan; Fabregas, Dolors; Fabregas, Juan

Línia successòria: Fabregas, Juan > Fabregas, Jaime > Fabregas, Juan > Fabregas, José > Fabregas, Dolors > Fabregas, Juan

Observacions: Impremta fundada per Juan Fabregas, originalment ubicat a la Riera de Sant Joan, 24. El 1855 passa a mans de Jaime Fabregas, el qual canvia d'adreça el 1861 a Riera de Sant Joan, 16. El 1865 passa a Juan Fabregas i entre 1866 i 1874 consta amb el nom de José Fabregas. El 1875 passa a Dolors Fabregas fins el 1876 i, finalment, entre 1877 i 1884, consta com a Juan Fabregas, sempre a Riera de Sant Joan, 16.

FABREGAS, JUAN

Litografia

Adreça: Riera de Sant Joan, 24 > Riera de Sant Joan, 16

Període d'activitat documentat: 1852-1887 (1852-1854; 1865; 1877-1884 MI)

Establiments relacionats: Fabregas, Jaime; Fabregas, Juan; Fabregas, José; Fabregas, Dolors; Fabregas, Juan

Línia successòria: Fabregas, Juan > Fabregas, Jaime > Fabregas, Juan > Fabregas, José > Fabregas, Dolors > Fabregas, Juan

Guies: JAS57, MS64, L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87

Exposicions: Exposición Industrial y Artística del Principado de Cataluña de 1860

Observacions: Impremta fundada per Juan Fabregas, originalment ubicat a la Riera de Sant Joan, 24. El 1855 passa a mans de Jaime Fabregas, el qual canvia d'adreça el 1861 a Riera de Sant Joan, 16. El 1865 passa a Juan Fabregas i entre 1866 i 1874 consta amb el nom de José Fabregas. El 1875 passa a Dolors Fabregas fins el 1876 i, finalment, entre 1877 i 1884, consta com a Juan Fabregas, sempre a Riera de Sant Joan, 16. A les guies hi apareix amb aquest nom i adreça fins el 1887.

FAMADES Y VILLAMUR, JOSÉ

Impremta

Adreça: Roger de Llúria, 82

Període d'activitat documentat: 1893-1900 (1893-1897 MI)

Maquinària: 3 màquines de 1.000 fulls/h > 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Fernández y Vilaros, José

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, ACIMA00

Observacions: El 1893 apareix documentada amb 3 màquines de 1.000 fulls/h i del 1895 al 1897 apareix amb 1 sola màquina de 1.000 fulls/h. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1893 i 1897, a les guies hi figura fins el 1900. Aquest establiment apareix a la mateixa adreça i durant els mateixos anys que el de José Fernández Vilaros, tot i que no coincideix la maquinària.

FARRIOLS AMAT, JOSÉ

Litografia

Adreça: Paradís, 5 > Boqueria, 36 i Paradís, 5

Període d'activitat documentat: 1900-1901 (G)

Establiments relacionats: Farriols Amat, Juan

Línia successòria: Farriols Amat, Juan > Farriols Amat, José

Guies: ACIMA00, AR01

Observacions: Inicialment l'establiment consta a nom de Juan Farriols Amat (1894-1899) però a partir de 1900, apareix amb el nom de José Farriols Amat, probablement el seu germà. L'any 1901 passen al carrer Boqueria, 36 mantenint el local del carrer Paradís, 5. Hem localitzat impresos comercials d'un establiment amb el mateix nom entre 1892 i 1895 però que apareix com a llibreria i taller d'enquadernacions.

FARRIOLS AMAT, JUAN

Litografia

Adreça: Carretes, 48, baixos > Boqueria, 36 i Paradís,5

Període d'activitat documentat: 1894-1899 (1894-1896 MI)

Maquinària: 1 màquina litogràfica

Establiments relacionats: Farriols Amat, José

Línia successòria: Farriols Amat, Juan > Farriols Amat, José

Guies: AR96, AR97, AR98, AR99

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1894 i 1896, a les guies hi figura fins el 1899, any en què canvia d'adreça. El 1900 figurarà a nom de Juan Farriols Amat, probablement el seu germà.

Anunci de la Litografia de Juan Farriols. *Anuario Riera*, 1896.

FAYA Y C.^a

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Plaça reial, 5

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: 2 o 3 màquines del tipus Minerva de 1.000 fulls/h

Observacions: Apareix documentat tots els anys amb 2 màquines menys el 1895, que està documentada amb 3 màquines.

FEBRER, ADRIÁN

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Plaça Reial, 5 > Passatge de la Pau, 15

Període d'activitat documentat: 1897-1901 (1897 MI)

Maquinària: 1 màquina del tipus Minerva

Guies: AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat només el 1897 a Plaça Reial, 5, a les guies hi figura fins al 1901 sempre a Passatge de la Pau, 15.

FEBRER, JOSÉ RAMÓN

Litografia

Adreça: Rambla, 10

Període d'activitat documentat: 1851 (MI)

FERNÁNDEZ Y VILAROS, JOSÉ

Impremta

Adreça: Carrer Roger de Llúria, 82

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: 3 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Famades Villamur, José

Observacions: Establiment documentat a la mateixa adreça i durant els mateixos anys que la de José Famades Villamur però amb una altra maquinària. Aquest té 3 màquines de 1.000 fulls/h i al 1896 hi ha documentades 3 màquines de 1.000 fulls/h i 4 «màquines d'imprimir» (potser es refereix a 4 màquines tipus Minerva).

FERNÁNDEZ, JOSÉ

Litografia

Adreça: Nou de Sant Francesc, 2

Període d'activitat documentat: 1875-1884 (MI)

Establiments relacionats: Fernando, José

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84,

Observacions: Podria tractar-se del mateix establiment que el de José Fernando, ja que apareix situat al mateix local anys després.

Serveis: «Especialidad en estampería religiosa y gran surtido de calcomanías, cromos y otros artículos.» (*La Publicidad*, 15-IV-1878: 2)

FERNÁNDEZ, JUAN MARÍA

Impremta

Adreça: Mina, 8

Període d'activitat documentat: 1893-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Guies: L94, ACIMA94, M96

FERNANDO, JOSÉ

Litografia

Adreça: Nou de Sant Francesc, 2

Període d'activitat documentat: 1884 (G)

Establiments relacionats: Fernández, José

Guies: AM87

Observacions: Podria tractar-se del mateix establiment que el de José Fernández, ja que apareix situat al mateix local anys abans.

FERRANDO, JUAN

Litografia

Adreça: R. Santa Mònica, 10

Període d'activitat documentat: 1850 (MI)

FERRATÉ GATELL, RN.

Litografia

Adreça: Consell de Cent, 309

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: L94

Exposicions: Exposició Universal de París de 1889

Serveis: «Comisionista representante de importantes fábricas de cromos é impresiones foto-mecánicas en sus diversas clases.» (Leon, 1894)

FERRER, FARRIS Y COMPAÑÍA

Litografia

Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 216

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

FIOL Y BERNADÁS

Impremta

Adreça: Sant Simplicí, 4

Període d'activitat documentat: 1868 (MI)

Establiments relacionats: Bosch y C.^a, Joaquín

Línia successòria: Bosch y C.^a, Joaquín > Fiol y Bernadás

Observacions: Establiment al carrer Sant Simplicí que va passant per diferents mans. Entre 1854 i 1867 està en mans de Bosch y C.^a, Joaquín. El 1868 passa a Fiol

y Bernadás. Al 1874 s'hi estableix un altres impressor, Antonio Deulofeu, que a l'any següent passarà a Berdós i Coll. I, finalment, entre 1876 i 1878 hi consta Víctor Berdós.

FIOL HERMANOS

Impremta

Altres noms: *Española*

Adreça: Heures, 4, 6, 8 i 10

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (G)

Establiments relacionats: Fiol, Felipe

Línia successòria: Fiol hermanos > Fiol, Felipe

Guies: ACIMA94, AR96

Observacions: Establiment que el 1894 apareix registrat a les guies amb el nom comercial de *Española* i que el 1896 consta com a Fiol Hermanos però que a partir de 1897 apareixerà com a Felipe Fiol.

FIOL, FELIPE

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Altres noms: *Española*

Adreça: Heures, 8 i 10

Període d'activitat documentat: 1897-1901 (1897 MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

Establiments relacionats: Fiol hermanos

Línia successòria: Fiol hermanos > Fiol, Felipe

Guies: AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat només el 1897, a les guies hi figura fins el 1901, en algunes ocasions amb el nom comercial de *Española*. El 1896 l'establiment estava a nom de Fiol hermanos però a partir de 1897 consta com a Felipe Fiol.

FIOL, LUIS

Impremta

Adreça: Pasaje baños

Període d'activitat documentat: 1878-1881 (MI)

FISENBACH Y SEUJET?

Litografia

Adreça: Rambla Santa Mònica, 19

Període d'activitat documentat: 1867-1868 (MI)

FLOTATS, ANTONIO

Impremta

Altres noms: *La Publicidad*

Adreça: Baixada de la presó, 6 > Trompetes de Jaume I, 2

Període d'activitat documentat: 1857-1864 (1857-1863 MI)

Guies: JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1857 i 1863 sempre a la Baixada de la presó, 6, a les guies hi figura fins el 1864 i canvia d'adreça el 1860 per Trompetes de Jaume I, 2.

FONQUERNI, ENRIQUE

Litografia

Adreça: Lancaster, 7 > Cruz de los Canteros, 31 i 33 > Consell de Cent, 231 > Diputació, 174 > Sant Ramon, 2

Període d'activitat documentat: 1883-1898 (G)

Guies: ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, AR97, AR98

Observacions: El 1894 fa el primer canvi d'adreça i immediatament torna a canviar de local a Consell de Cent. El 1897 es trasllada a Diputació i, finalment, el 1898 a Sant Ramon.

Serveis: «Talleres de foto-grabado, zincografía y foto-litografía d'Enrique Fonquerni : Esta casa se recomienda para las reproducciones tipográficas de toda clase de dibujos, cartas geográficas, planos, música, estampería, fondos para acciones, caricaturas, viñetas catálogos para industriales, etc. Transportes de los mismos en piedras litográficas. Especialidad en planchas de zinc para relieves e impresiones de encuadernación, como también para lis litógrafos, para hacer relieves en las etiquetas.» (Meler, 1887: 17)

Anunci d'Enrique Fonquerni.
Correo Tipo-litográfico.

FONT BOTER, JOAQUÍN

Impremta manual

Adreça: Santa Eugènia, 31 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1879 (MI)

Maquinària: premses manuals

FONT GRABULOSA Y C.^a

Impremta manual i impremta

Adreça: Passatge dels Arcs, 10 > Pelai, 60

Període d'activitat documentat: 1883-1887 (1883-1885 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h o menys de 1.000 fulls/h i premses manuals

Guies: AM87

Observacions: Establiment documentat al passatge dels Arcs 10 fins el 1884, que apareix documentat a Pelai, 60. Tributa com a impremta manual el 1883 i 1884 i com a impremta entre 1884 i 1885. Tenien premses manuals i una màquina de 1.000 fulls/h. El 1887 apareix en una guia tot i que als llibres de matrícula industrial només hi consta entre 1883 i 1885.

FONT PAGES, JOSÉ

Litografia

Adreça: Sepúlveda, 192

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Exposicions: Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892

FONT Y C.^a, J.

Litografia

Altres noms: Font y C.^a en comandita

Adreça: Urgell – Mallorca (Les Corts)

Període d'activitat documentat: 1897-1903 (MI)

FONT, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Baixada de la presó

Període d'activitat documentat: 1849-1854 (G)

Guies: MS49, MS54

FONT, JOSÉ Y CAMPINS, ANTONIO

Impremta

Adreça: Unió, 7

Període d'activitat documentat: 1850-1851 (MI)

FONTRÍA, ELENA

Litografia

Adreça: Dagueria, 20

Període d'activitat documentat: 1887-1896

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Guies: AM87

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrada entre 1894 i 1896, a les guies hi figura l'any 1887.

FORASTÉ, FRANCISCO

Litografia

Altres noms: Forasté, N.?

Adreça: Diputació, 358 > Girona, 115

Període d'activitat documentat: 1881-1896 (MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Guies: ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87

Observacions: A partir de principis de la dècada de 1880 apareix instal·lat al carrer Girona, 115. Cal dir que en algunes guies apareix amb el nom de N. Forasté però creiem que es tracta d'un error.

Targeta comercial de la Litografia Forasté.
AHCB, 26958.

FORMENT Y C.^a, JUAN

Litografia

Altres noms: Forment, Juan

Adreça: Bailèn, 117

Període d'activitat documentat: 1884-1887 (1884 MI)

Guies: AM87

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat només el 1884, a les guies hi figura l'any 1887 amb el nom de Juan Forment.

FORTUNY, ANTONIO

Litografia

Adreça: Espalter, 4

Període d'activitat documentat: 1866-1868 (MI)

Exposicions: Exposición Aragonesa de 1868

FOSAS Y ANGLA, FRANCISCO

Impremta manual i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Altres noms: Fossas

Adreça: Passeig de Gràcia, 129 (Gràcia) > Rambla de Catalunya, 123 (o 193)

Període d'activitat documentat: 1887-1901 (1887-1897 MI)

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: El 1887 apareix documentada a Gràcia com a impremta manual al passeig de Gràcia, 129 però entre 1894 i 1895 apareix ubicada a Rambla Catalunya, 123 com a impremta manual i després, el 1897, com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures. Tot i que als llibres de matrícula industrial només hi està registrat entre 1887 i 1897, a les guies hi figura fins el 1901 amb una altra adreça simultàniament els últims anys: Carretera Real, 35 (Sants).

FRANCO-ESPAÑOLA, LA

Veure Escluse, Manuel

FREIXAS, ALBERTO

Impremta

Adreça: Carabassa, 16

Període d'activitat documentat: 1849-1854 (G)

Guies: MS49, MS54

FREY, EDUARDO

Impremta

Adreça: Passeig de Sant Joan, 165

Període d'activitat documentat: 1888 (G)

Guies: ACIMA88

Targeta comercial de la Litografía de Antonio Fortuny. AHCB, 26899.

FRIESSE?, JAIME

Litografia

Adreça: Desconeguda

Període d'activitat documentat: 1881 (MI)

FURNÓ ABAD, AGUSTÍN

Impremta i impremta manual

Adreça: Escudellers blancs, 3 bis

Període d'activitat documentat: 1881-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h, 2 màquines de 4.000 fulls/h i premses manuals

Observacions: Comença la seva activitat com a impremta el 1881 i entre el 1882 i el 1884 també exerceix d'impremta manual. A partir de 1884 apareix documentada amb 1 màquina de 1.000 fulls/h i 2 màquines de 4.000 fulls/h, tot i que en alguns anys es refereix a elles com a menys de 1.000 fulls/ i menys de 4.000 fulls/h, a part de tenir premses manuals.

GABANACH, JOSÉ

Impremta

Altres noms: Gabañach, José

Adreça: Tàpies, 4

Període d'activitat documentat: 1879-1884 (G)

Establiments relacionats: Gabañach, Francisco; Gabañach, Antonio

Guies: AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84

Observacions: A les guies apareix documentat un José Gabanach o Gabañach entre 1879 i 1884 al carrer Tàpies, 4, la mateixa adreça en la que apareixen Antonio i Francisco Gabañach. Probablement es tracta del mateix establiment.

GABAÑAC, ANTONIO

Impremta

Altres noms: Gabañach

Adreça: Nou de Sant Francesc, 17

Període d'activitat documentat: 1874-1875 (MI)

Establiments relacionats: Gabañach, Francisco; Gabanach, José

Línia successòria: Gabañach, Francisco > Gabañach, Antonio

Observacions: Impremta a càrrec de Francisco Gabañac des del 1857. Entre 1874 i 1875 consta a mans de Antonio Gabañac però al 1876 torna a Francisco però al carrer de les Tàpies, 4. A partir de 1882 està documentat que disposa de 4

màquines de 1.000 fulls/h i 4 màquines de 4.000 fulls/h, que mantindrà fins el 1894, moment en què té registrades només 4 màquines de 1.000 fulls/h i que mantindrà fins el 1897. A les guies apareix documentat un José Gabanach o Gabañach entre 1879 i 1884 al carrer Tàpies, 4. Probablement es tracta del mateix establiment.

GABAÑAC, FRANCISCO

Impremta

Altres noms: Gabañach

Adreça: Nou de Sant Francesc, 17 > Tàpies, 4

Període d'activitat documentat: 1857-1868; 1876-1885; 1893-1897 (MI)

Maquinària: 4 màquines de 1.000 fulls/h i 4 màquines de 4.000 fulls/h > 4 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Gabañach, Antonio; Gabanach, José

Línia successòria: Gabañach, Francisco > Gabañach, Antonio

Observacions: Impremta a càrrec de Francisco Gabañac des del 1857. Entre 1874 i 1875 consta a mans de Antonio Gabañac però al 1876 torna a Francisco però al carrer de les Tàpies, 4. A partir de 1885 està documentat que disposa de 4 màquines de 1.000 fulls/h i 4 màquines de 4.000 fulls/h, que mantindrà fins el 1894, moment en què té registrades només 4 màquines de 1.000 fulls/h i que mantindrà fins el 1897. A les guies apareix documentat un José Gabanach o Gabañach entre 1879 i 1884 al carrer Tàpies, 4. Probablement es tracta del mateix establiment.

GABRIEL, JAIME

Litografia

Adreça: Arcs de Jonqueres, 3 > Riera de Sant Joan, 17, 2n > Riera de Sant Joan, 12

Període d'activitat documentat: 1842-1864 (1850-1859 MI)

Guies: MS42, JAS59, MS60, MS64

Observacions: El 1853 passa d'Arcs de Jonqueres, 3 a Riera de Sant Joan, 17, 2n i el 1859, a Riera de Sant Joan, 12 segons les guies. Tot i que als llibres de matrícula hi està registrat entre 1850 i 1859, a les guies hi figura entre 1842 i 1864.

GALÍ Y MARSAL

Impremta

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 69

Període d'activitat documentat: 1884 (MI)

Maquinària: 4 màquines de 1.000 fulls/1 i 1 màquina de 4.000 fulls/h

GALÍ, JOSÉ Y MILÁ, MANUEL

Impremta

Adreça: Cireres, 8

Període d'activitat documentat: 1877-1882 (MI)

Maquinària: 3 màquines de menys de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Soler, Pablo; Sulé hermanos

Línia successòria: Soler, Pablo > Galí, José y Milá, Manuel

Observacions: Successors de Pablo Soler, un establiment documentat entre 1875-1876 i 1881. El 1882 apareix documentada amb 3 màquines de menys de 1.000 fulls/h. El 1881, però, apareixen els dos establiments a la vegada en dues adreces diferents. Probablement es tracta del mateix establiment que a les guies apareix amb el nom de Sulé hermanos, ubicat al mateix carrer Cirés, 8 el 1879.

GALVE, MARIANO

Impremta

Adreça: Avinyó, 18

Període d'activitat documentat: 1898-1901 (G)

Guies: AR98, AR99, ACIMA00, AR01

GAMPAÑÁ, FRANCISCO

Litografia

Adreça: Plaça de la llana

Període d'activitat documentat: 1848 (MI)

Establiments relacionats: Campañá, Francisco

Observacions: Podria tractar-se d'un primer establiment de Francisco Campañá, una litografia documentada entre 1851 i 1868 a Rambla de Santa Mònica, però no és segur.

GARCÍA DEL REAL, EMILIO

Litografia

Adreça: Casp, 73 > Passeig Sant Joan, 192

Període d'activitat documentat: 1886-1901 (1894-1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Establiments relacionats: García, Viuda e hija de

Línia successòria: García del Real, Emilio > García, Viuda e hija de E.

Guies: ACIMA86, AM87, ACIMA87, T92, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR01

Observacions: Litografia que apareix documentada a partir de 1886 amb el nom d'Emilio García del Real però que a partir de 1897, apareixerà en algunes guies com a Viuda e hija de E. García, tot i que en algunes encara conservarà el primer nom. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1894 i 1897 sempre a Passeig de Sant Joan, a les guies hi figura des del 1886 fins el 1901, primer a Casp, 73 i a partir de 1892 a Passeig de Sant Joan, 192.

Serveis: «Talleres de litografía y calcomanía de E. García : Impresión permanente sobre toda clase de metales, cristal, etc. Carteles anunciadores en hierro, zinc y hojadelata. Decoración de toda clase de envases para la exportación. Trabajos comerciales de todas clases. Tarjetas fantasía, cartas, cromos de felicitaciones y demás artículos. Trabajos comerciales. Impresiones sobre hojalata. Calcomanías para pipas de vinos, cajas de madera y otras, para fábricas de camas de hierro, acero, viena, etc.» (Toda, 1892: 115; *Anuario Riera*, 1896)

GARCÍA, VIUDA E HIJA DE E.

Litografia

Adreça: Passeig de Sant Joan, 192

Període d'activitat documentat: 1897-1900 (G)

Establiments relacionats: García del Real, Emilio

Línia successòria: García del Real, Emilio > García, Viuda e hija de E.

Guies: AR97, AR98, AR99, ACIMA00

Observacions: Litografia que apareix documentada a partir de 1886 amb el nom d'Emilio García del Real però que a partir de 1897, apareixerà en algunes guies com a Viuda e hija de E. García, tot i que en algunes encara conservarà el primer nom.

GARDETTE, LUIS

Litografia

Altres noms: Gardet; Luis Gardette y Dª R. Unas?

Adreça: Unió, 26

Període d'activitat documentat: 1845-1849 (MI)

Observacions: Entre 1845 i 1846 apareix documentada com a litografia de Luis Gardette y Dª R. Unas?

GARRIGA Y AIGUAVIVA, MARÍA

Impremta

Altres noms: Ayguaviva, Ayguasvivas

Adreça: Ciutat 1 > Ciutat, 2 > Ciutat, 12

Període d'activitat documentat: 1842-1859 (1845-1859 MI)

Guies: MS42, MS49, MS54, JAS57, JAS59

Observacions: També apareix documentada com a Mariano en alguna ocasió. El 1850 passa al carrer de la Ciutat, 2 segons els llibres de matrícula i el 1857 a Ciutat, 12, segons les guies.

GARRIGA, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Copons

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

GASCÓ, JOSÉ

Litografia

Adreça: Carme, 72

Període d'activitat documentat: 1882-1884 (G)

Guies: ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84

Serveis: «Felicitaciones al cromo para cafés, fondas, peluquerías y vigilantes, etc. Novedad y baratatura.» (*La Publicidad*, 20-XII-1879)

GASCÓN, SANTIAGO

Litografia

Altres noms: Gascón y C.^a, Santiago

Adreça: Comerç, 36

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (1894-1895 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1894 i 1895, a les guies hi figura fins el 1896, alguna vegada amb el nom de Santiago Gascón y C.^a.

Serveis: «Marcas, facturas, tarjetas, etiquetas, sobres, membretes, circulares, fajas y otras marcas en realce o sea relieve.» (*Anuario Riera*, 1896)

GASPAR, AGUSTÍN

Impremta i litografia

Adreça: Canvis vells, 23 > Consolat

Període d'activitat documentat: 1845-1856 (MI)

Guies: MS42, MS49, MS54

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1845 i 1856, a les guies hi figura des del 1842, any en que també hi consta com a litografia. Segons els llibres de matrícula, a partir de 1851 passarà a Consolat però segons les guies, inicialment es trobava a Pla de Palau i el 1849 va passar a Canvis vells, primer al número 25 i al 1854 al número 23.

GASPAR, JAIME

Impremta

Altres noms: Gaspar, Jayme

Adreça: Dagueria, 1 > Dagueria, 2

Període d'activitat documentat: 1845-1854 (1845-1851 MI)

Guies: MS49, MS54

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1845 i 1851, a les guies hi figura fins el 1854. El 1851 passa a Dagueria, 2.

GASPAR, JOSÉ

Impremta

Adreça: Cervantes, 3

Període d'activitat documentat: 1857-1864 (1857-1859 MI)

Establiments relacionats: Gaspar, viuda e hijo de José

Línia successòria: Gaspar, José > Gaspar, viuda e hijo de José

Guies: JAS57, JAS59, MS60, MS64

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1857 i 1859 i el 1861 passa a mans de Viuda e hijo de José Gaspar, a les guies hi figura amb el nom de José Gaspar fins el 1864.

GASPAR, JUAN

Impremta

Adreça: Gíriti, 4 > Gíriti, 5

Període d'activitat documentat: 1842-1864 (1842-1862 MI)

Guies: MS42, MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, MS64

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1845 i 1862, a les guies hi figura entre 1842 i 1864 a Gíriti, 5 a partir de 1857.

GASPAR, MIGUEL

Impremta

Adreça: Bisbe, 4

Període d'activitat documentat: 1842-1857 (1845-1857 MI)

Guies: MS42, MS49, MS54

GASPAR, TOMÁS

Impremta i litografia

Adreça: Baixada de la presó, 5

Període d'activitat documentat: 1842-1880 (1845-1856 MI)

Guies: MS42, MS49, MS54, L79, AACIMA79, AACIMA80

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1845 i 1856, a les guies hi figura entre 1842 i 1854 com a impremta i entre 1842 i 1880 com a litografia.

GASPAR, TOMÁS

Litografia

Adreça: Trompetes de Jaume I, 2 > Canuda, 8

Període d'activitat documentat: 1875-1885 (1875-1884 MI)

Guies: ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1875 i 1884, a les guies hi figura fins el 1885. El 1878 canvia de domicili i passa a Canuda, 8

Serveis: «Especialitat en etiquetas y rótuls pera Farmacias. Capritxo y elegancia en toda clase de programas y tarjetas de ball y demás trabajos artístichs.» (*La Ilustració Catalana*, 30-III-1881: 216)

GASPAR, VIUDA E HIJO DE JOSÉ

Impremta

Adreça: Cervantes, 3

Període d'activitat documentat: 1861-1879 (1861-1876 MI)

Establiments relacionats: Gaspar, José

Línia successòria: Gaspar, José > Gaspar, viuda e hijo de José

Guies: JAS63, AACIMA79

Observacions: Pren el relleu a José Gaspar l'any 1861. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1861 i 1876, a les guies hi figura fins el 1879. En un anunci del 1868 apareix documentada al carrer Ataülf, 14.

Serveis: «Establecimiento tipográfico, de encuadernaciones y rayados» (*El Anunciador Barcelonés*, 39, 16-V-1868: 4)

GASSÓ, JOSÉ

Litografia

Adreça: desconeguda

Període d'activitat documentat: 1881 (MI)

GAVALDÁ, ANTONIO

Impremta, litografia i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Altres noms: Gabaldá, Antonio

Adreça: Traspalacio, 9 > Pou de l'estany, 9 > Traspalacio, 9 i Pou de l'estany, 1

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1894-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h tipus Minerva

Guies: ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Es dedueix que és una màquina tipus Minerva per la categoria en la que tributa. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1894 i 1897, a les guies hi figura com a impremta entre el 1894 i el 1901 i com a litografia el 1896. El 1900 passen al carrer Pou de l'estany, 9 i el 1901 afegeixen l'adreça de Pou de l'estany, 1 a la de Traspalacio, 9.

Anunci de la Tipografía Antonio Gavaldá.
Revista Gráfica, 1900.

GIBERT, JUAN

Litografia

Adreça: Pi, 7

Període d'activitat documentat: 1861-1863 (1861-1862 MI)

Establiments relacionats: Baret, Eremundo , Barret Dupeiron y C.^a, Dupeiron y C.^a

Línia successòria: Baret, Eremundo > Barret Dupiron y C.^a > Dupeiron y C.^a > Gibert, Juan

Guies: JAS63

Observacions: Establiment litogràfic d'Eremundo Baret (o Barret) actiu entre 1851 i 1853. A partir de 1854 s'associarà amb Dupeiron i apareix amb el nom de Barret Dupeiron y C.^a, ubicada al carrer del Pi, 13 fins el 1857. El 1856 Dupeiron s'estableix pel seu compte al carrer del Pi, 7 amb el nom de Dupeiron y C.^a. I, finalment, passarà a ser Juan Gibert entre 1860 i 1861, conservant l'establiment al carrer del Pi, 7. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1861 i 1862, a les guies hi figura fins el 1863.

GIL SERRET, JUANA

Impremta

Altres noms: Gil Serret, Juan?

Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 212 > Gran Via de les Corts Catalanes, 202

Període d'activitat documentat: 1884-1896 (MI)

Maquinària: 3 màquines de 1.000 fulls/h

Observacions: Establiment documentat a la mateixa adreça que el de José Cunill i Sala, durant el mateix període temporal. Al 1896 apareix documentada la Impremta del Diario Mercantil al *Anuario Riera* en aquesta mateixa adreça.

GIL, AGUSTÍN

Impremta

Adreça: Passeig de Sant Joan, 168

Període d'activitat documentat: 1893-1894 (MI)

Maquinària: 3 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Serret, Francisco

Observacions: Podria ser que fos succeït per Francisco o Francisca Serret el 1896, ja que a partir d'aquest any el local del passeig Sant Joan passa a aquesta raó social. A l'*Anuario Riera* de 1896 en aquesta adreça hi figura la impremta de Fidel Giró amb el nom comercial *La Ilustración*.

GIMBERNAT

Litografia

Adreça: Carretes, 68

Període d'activitat documentat: 1848-1854 (1848-1849 MI)

Guies: MS49, MS54

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1848 i 1849, a les guies hi figura fins el 1854.

GINAT, JOSÉ

Litografia

Adreça: Jonqueres, 18

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

GINESTA, DOMINGO

Litografia

Adreça: Grunyi, 6, botiga

Període d'activitat documentat: 1875-1881 (MI)

Establiments relacionats: Ginesta, Ramón

Línia successòria: Ginesta, Ramón > Ginesta, Domingo

Observacions: Establiment originalment a mans de Ramón Ginesta segons els llibres de matrícula (1874) i que el 1875 passa a mans de Domingo Ginesta. Tot i això, a les guies apareixerà sempre amb el nom de Ramón Ginesta.

GINESTA, RAMÓN

Litografia

Adreça: Grunyi, 6, botiga

Període d'activitat documentat: 1874-1881 (1874 MI)

Establiments relacionats: Ginesta, Domingo

Línia successòria: Ginesta, Ramón > Ginesta, Domingo

Guies: AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat només el 1874, a les guies hi figura entre 1879 i 1881, dates en les quals al llibre de matrícula hi consta com a Domingo Ginesta.

GIRAUD Y C.^a

Litografia

Altres noms: Giraud, J.

Adreça: Princesa, 47

Període d'activitat documentat: 1861-1868 (MI)

Guies: Guies: JAS63

Exposicions: Exposición Industrial y Artística del Principado de Cataluña de 1860

Observacions: El 1863 apareix en una guia amb el nom de J. Giraud.

Targeta comercial de Giraud y C.^a. AHCB, 26935.

GIRÓ, FIDEL

Impremta

Altres noms: *La Ilustración*

Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 212 bis > Passeig de Sant Joan, 168 > València, 311

Període d'activitat documentat: 1885-1901 (G)

Guies: ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88, L94, ACIMA94, R95, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Exposicions: Exposició Universal de Barcelona de 1888 (Medalla d'or)

Observacions: No apareix documentat als llibres de matrícula industrial. El 1894 passa a instal·lar-se al passeig de Sant Joan, 168 amb el nom comercial de *La Ilustración* i el 1897 al carrer València, 311.

Serveis: «Especialidad en ilustraciones y cromos tipográficos» (Roca, 1895: 19)

Anunci de la Impremta de Fidel Giró. *Revista Gráfica*, 1901-1902.

GIRÓ, JOSÉ

Impremta

Adreça: Duc de la Victòria, 13

Període d'activitat documentat: 1893-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de més de 1.000 fulls/h

GISBERT, JAIME

Litografia

Adreça: Tigre, 31

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: L94

GODÓ HERMANOS

Impremta

Adreça: Heures, 8

Període d'activitat documentat: 1884-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Observacions: En aquesta mateixa adreça hi figuren Fiol hermanos i Felipe Fiol entre 1896 i 1897.

GÓMEZ E INGLADA

Impremta

Altres noms: Anglada?

Adreça: Tapineria, 13 > Cirés, 5, 3r > Guàrdia, 14

Període d'activitat documentat: 1861-1882 (1861-1874 MI)

Establiments relacionats: Tauló, José; Pujadas, José; Pujadas e Inglada; Inglada, José; Inglada, Ramón

Línia successòria: Tauló, José > Gómez e Inglada > Pujadas, José > Pujadas e Inglada > Inglada, Ramón > Inglada, José

Guies: JAS63, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82

Observacions: Impremta que passa per diverses mans al llarg del temps. El 1845 apareix per primera vegada amb el nom de José Tauló al carrer Tapineria, 13. Entre 1860-1861 i 1874 figura amb el nom de Goméz e Inglada, ubicada al carrer Tapineria, 13. El 1861 canviarà a Cirés, 5 i, finalment, el 1874 es trasllada a Guàrdia, 14, on es mantindrà fins al final. El 1875 passa a mans de José Pujadas i a partir de 1876 consta com a Pujadas e Inglada fins el 1893. I, finalment, entre 1894 i 1897 passa a Ramón Inglada, sempre al carrer Guàrdia, 14. El 1899 apareix amb el nom de José Inglada i l'any 1900 passen al carrer Guàrdia, 14 però el 1901 torna a constar el carrer Guàrdia, 9. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat amb aquest nom entre 1861 i 1874, a les guies hi figura entre 1863 i 1882.

GONACH, JOSÉ

Litografia

Altres noms: Gouache?, Genache?

Adreça: Sant Rafael, 24 > Sadurní, 7

Període d'activitat documentat: 1864-1868 (MI)

Observacions: Fa el canvi d'adreça el 1865.

GONARD?, EUGENIO

Litografia

Adreça: Sant Pau, 57

Període d'activitat documentat: 1893 (MI)

Maquinària: 1 màquina litogràfica

GONZÁLEZ, ANTONIO

Litografia

Adreça: Plaça de la font, 6 (bta.?)

Període d'activitat documentat: 1867-1868 (MI)

Guies: AM87

Observacions: L'any 1887 apareix documentat un Antonio González en una guia a Diputació, 429 que no sabem amb seguretat si es tracta del mateix.

GONZÁLEZ, MIGUEL

Impremta

Altres noms: Gonzalo, Miguel

Adreça: Porta Nova, 31, 5è > Cendra, 14

Període d'activitat documentat: 1863-1880 (1863-1878 MI)

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80

Exposicions: Manifestación de Productos Catalanes de 1877

Observacions: El 1874-1875 canvia d'adreça i passa al carrer de la Cendra, 14. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1863 i 1878, a les guies hi figura fins el 1880.

GORCHS Y CASADEVALL, TOMÁS

Impremta

Adreça: Plaça de les beates > Carme, 38

Període d'activitat documentat: 1842-1882 (1851-1881 MI)

Guies: MS42, MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82

Exposicions: Exposició Universal de París de 1867

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1851 i 1881, a les guies hi figura entre 1842 i 1882 i el 1849 es traslladaria a Carme, 38.

GORCHS, CEFERINO

Impremta i litografia

Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 182

Període d'activitat documentat: 1886-1888 (G)

Guies: ACIMA86, ACIMA87, ACIMA88

Exposicions: Exposición Regional de Vilanova i la Geltrú de 1882 (Medalla de mèrit); Exposició Universal de Barcelona de 1888 (Medalla d'or); Exposició Universal de París de 1889; Exposició Universal de París de 1900

Observacions: a les exposicions s'hi presenta com a foneria tipogràfica, no pas com a impremta ni litografia.

GORGAS Y VANCELL, JOSÉ

Impremta

Altres noms: Gorgas y Banselles

Adreça: Graciamat, 15, 3r > Pou de la Cadena, 20 (o 2)

Període d'activitat documentat: 1851-1888 (1851-1857 MI)

Guies: JAS57, ACIMA88

Observacions: El 1852 canvia d'adreça.

GRABULOSA, JUAN

Impremta

Adreça: Bonsuccés, 13

Període d'activitat documentat: 1888-1894 (G)

Guies: ACIMA88, ACIMA94

GRANELL, FRANCISCO

Impremta

Altres noms: Granell y C.^a, Francisco

Adreça: Palla, 24, 2n > Arenes, 3

Període d'activitat documentat: 1859-1864 (1851-1857 MI)

Guies: JAS59, MS60, MS64

Observacions: El 1859 es trasllada a Arenes, 3. Entre 1853 i 1855 està documentada amb la raó social de Francisco Granell y C.^a als llibres de matrícula i entre 1857 i 1858 torna a Francisco Granell. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi està registrat entre 1851 i 1857, a les guies hi figura entre 1859 i 1864 sempre amb el nom de Francisco Granell.

GRAU, ANTONIO

Litografia

Adreça: Rambla del Centre, 10

Període d'activitat documentat: 1863-1887 (1863-1884 MI)

Establiments relacionats: Malis, José

Línia successòria: Malis, José > Grau, Antonio

Guies: ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87

Observacions: Establiment originalment en mans de José Malis ubicat a la Rambla, 29 (al costat del Liceu) fins el 1859, que passa a la Rambla del Centre, 10. El 1836 passarà a mans d'Antonio Pigrau, que el mantindrà a la mateixa adreça. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1863 i 1884, a les guies hi figura fins el 1887, primer a Rambla del Centre, 2 i a partir de 1885 al núm. 10.

GRAU, JOSÉ MARÍA

Impremta

Adreça: Ripoll > Basea, 10

Període d'activitat documentat: 1842-1855 (1845-1855 MI)

Guies: MS42, MS49, MS54

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula només hi apareix registrat entre 1845 i 1855 sempre al carrer Basea, a les guies ho fa entre 1842 i 1854, primer al carrer Ripoll i a partir de 1849 al carrer Basea, 10.

GRAU, N.

Litografia

Adreça: Rambla del Centro, 10

Període d'activitat documentat: 1879-1884 (G)

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84

GRONDONA, GOTARDO

Litografia

Adreça: Plaça Montcada, 8

Període d'activitat documentat: 1848-1854 (MI)

Guies: MS49, MS54

GUAL Y BARRAL, SUCESTORES DE J. GUAL

Litografia

Adreça: Passeig de Gràcia, 4 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1900-1901 (G)

Establiments relacionats: Gual, José

Guies: ACIMA00, AR01

Observacions: Segons el nom sembla que serien els successors de José Gual però no ho podem confirmar.

GUAL, F.

Litografia

Adreça: Jonqueres, 18

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

GUAL, HIJO DE J.

Litografia

Adreça: Jonqueres, 18

Període d'activitat documentat: 1897-1899 (G)

Establiments relacionats: Gual, José

Línia successòria: Gual, José > Gual, hijo de J.

Guies: AR97, AR98, AR99

Observacions: Establiment de litografia fundat per José Gual actiu des del 1874. El 1897 va passar a mans del seu fill i va passar a anomenar-se Hijo de J. Gual

Serveis: «Calcomanías para la exportación de vinos, aceites, etc. Impresiones sobre hojadelata. Etiquetas para toda clase de industrias. Carteles de Anuncio. Trabajos comerciales. Fabricación del Calco-Gual. Primero en España. Pliegos de dibujos para bordar que se pasan a la ropa sin saber de dibujo a 1 real uno.» (*Lux*, 1896)

GUAL, JOSÉ

Litografia

Adreça: Quintana, 8 > Jonqueres, 18

Període d'activitat documentat: 1874-1897 (MI)

Maquinària: 3 màquines litogràfiques

Establiments relacionats: Gual, hijo de J.

Línia successòria: Gual, José > Gual, hijo de J.

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA85, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR96

Exposicions: Exposición General de las Cuatro Provincias Catalanas de 1871 (Medalla de bronce); Exposición Regional de Vilanova i la Geltrú de 1882 (Medalla de mèrit)

Observacions: Està documentat a Jonqueres, 18 a partir de 1885 i a partir de 1893, consta que té 3 màquines litogràfiques. El 1897 el seu fill heretaria el negoci, que passaria a nomenar-se Hijo de J. Gual.

Serveis: «Impresiones sobre madera y hojadelata para envases, en competencia al extranjero, contando con un taller de dibujantes y maquinaria a la altura de las mejores casas de Francia e Inglaterra.» (*Catálogo...*, 1882) «Etiquetas, cromos, notas de precios, muestrarios, eti[queta]s farmacia, etiquetas vinos, etiquetas aceites, etiquetas licores, marcas de papel, marcas chocolate, pecheras, fajas, membretes, letras de cambio, circulares, visitas, adresas, facturas.» (Targeta comercial)

GÜELL, DOMINGO

Impremta

Adreça: Tallers, 51 i 53

Període d'activitat documentat: 1878-1882 (MI)

Cromo de la Litografía de José Gual. MDM.

Maquinària: 2 màquines de menys de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Basas, Buenaventura; Basas, Alfonso; Redondo y Xumetra

Línia successòria: Basas, Buenaventura > Basas, Alfonso > Güell, Domingo > Redondo y Xumetra

Observacions: En aquest establiment del carrer tallers, 51 i 53 hi ha activitat des del 1857 fins al 1885 quasi ininterrompudament passant per diferents propietaris. Bonaventura Basas entre 1857 i 1875; Alfonso Basas entre 1876 i 1877; Domingo Güell entre 1878 i 1882; i Redondo y Xumetra entre 1884 i 1885 i 1893 i 1897. En aquesta ultima etapa disposa de 2 màquines de 1.000 fulls/h.

GUILLAMET Y C.^a

Litografia

Adreça: Tapineria, 50

Període d'activitat documentat: 1899 (G)

Guies: AR99

GUILLAMET Y PI

Impremta i litografia

Adreça: Comtes de Barcelona, 6

Període d'activitat documentat: 1900-1901 (G)

Guies: ACIMA00, AR01

GUILLEM, RAMÓN

Litografia

Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 244

Període d'activitat documentat: 1879-1896 (G)

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, L94, M96

GUITART, EMILIO

Impremta manual

Adreça: Cortes, 141

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: premses manuals

GURRI, JUAN

Litografia

Adreça: Santa Helena, 8

Període d'activitat documentat: 1896-1901 (G)

Establiments relacionats: Gurri, Luis

Línia successòria: Gurri, Luis > Gurri, Juan

Guies: AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Establiment fundat per Luis Gurri i documentat des de 1886, que el 1896 passa a mans de Juan Gurri.

GURRI, LUIS

Litografia

Adreça: Villarroel, 29 (o 23) > Santa Helena, 8

Període d'activitat documentat: 1886-1896 (1894-1896 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Establiments relacionats: Gurri, Juan

Línia successòria: Gurri, Luis > Gurri, Juan

Guies: ACIMA86, ACIMA87, ACIMA94, L94, M96

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial apareix registrat entre 1894 i 1896, a les guies hi figura entre 1886 i 1896. El 1894 es trasllada a Santa Helena, 8 –amb el nom de Luis y Gurri– i el 1896 passa a mans de Juan Gurri.

GUSI, JOSÉ

Altres noms: Gussi, José

Litografia

Adreça: Carme, 72

Període d'activitat documentat: 1882-1887 (1882-1884 MI)

Guies: AM87

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial apareix registrat com a José Gussi entre 1882 i 1884, a les guies hi figura fins el 1887 com a José Gusi.

HENRICH Y C.^a

Impremta, litografia i impremta manual

Adreça: passatge Escudellers, 4 i Còrcega (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1893-1901 (1893-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 6.000 fulls/h; 19 màquines de 1.000 fulls/h; 9 màquines de litografia; premses litogràfiques manuals

Establiments relacionats: Ramírez, Narciso; Ramírez y C.^a, Narciso; Narciso Ramírez y C.^a, Sucesores de la Viuda de Narciso; Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a; Henrich y C.^a, Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a; Henrich y C.^a en comandita; Sucesores de Henrich y C.^a; Artes Gráficas, S. A.

Línia successòria: Ramírez, Narciso > Ramírez y C.^a, Narciso > Ramírez y C.^a, Sucesores de la Viuda de > Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a > Henrich y C.^a, Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a > Henrich y C.^a en comandita > Henrich y C.^a > Sucesores de Henrich y C.^a > Artes Gráficas, S. A.

Paper de carta d'Henrich y C.^a. ANC, ANC1-1115-T-2352.

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Exposicions: Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892

Observacions: Establiment fundat per Narciso Ramírez i ubicat en un primer moment al carrer Escudellers. Després passà a passatge Escudellers, on hi van tenir el primer gran edifici d'arts gràfiques i després passarien a un edifici fet ad hoc al carrer Còrsega, en aquell moment dins els límits de Gràcia.

En aquest nou edifici del carrer Còrsega hi ha documentada en els llibres de matrícula industrial la maquinària següent: 1 màquina de 6.000 fulls/h i 19 màquines de 1.000 fulls/h entre 1887 i 1896 i a partir de 1891 també s'hi documenten 3 màquines de ratllar paper. A més a més, hi havia premses manuals de litografia (entre 1887 i 1896) i 9 màquines de litografia (entre 1894 i 1896). A part de tota la maquinària de les seccions d'enquadernació, galvanoplàstia, fototípia, fotografia, etc. Tot i així, l'establiment del passatge Escudellers, 4 continuava actiu i hi podem documentar durant aquest mateix període 3 màquines de 1.000 full/h (el 1893) i premses d'imprimir manuals (entre 1894 i 1897).

Entre 1894 i 1897 també apareix registrat a la categoria d'impremta manual. Segons els llibres de matrícula industrial, a partir de 1893 a l'edifici de Còrsega s'hi feien treballs d'impremta (amb màquines) i litografia (tant amb màquines com amb premses manuals) i a l'edifici del passatge Escudellers només s'hi feien treballs d'impremta, ja fos amb màquines o amb premses manuals.

En períodes anteriors, quan encara apareix documentada com a Narciso Ramírez o Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a, amb l'edifici al passatge d'Escudellers, 4 hi ha documentada la següent maquinària: 28 màquines de 1.000 fulls/h el 1882; i 23 màquines de 1.000 fulls/h, 2 màquines de 4.000 fulls/h i una màquina de 6.000 fulls/h entre 1884 i 1885. A part d'això, també hi havia premses litogràfiques manuals.

És curiós com en els llibres de matrícula industrial a partir de finals de la dècada dels 1880 apareix aquest establiment indistintament com a Henrich y C.^a i com a Sucesores de N. Ramírez y C.^a. Apareix de les dues maneres independentment de quina sigui l'adreça: l'edifici del carrer Còrsega o l'edifici del passatge d'Escudellers, 4. Per aquest motiu, a les estadístiques a partir de 1893 aquest establiment hi figura com a Henrich y C.^a i hem sumat la maquinària dels dos edificis sota aquest mateix nom entre 1893 i 1897. Els anys anteriors a aquest període ja figuren com a Sucesores de N. Ramírez y C.^a o Narciso Ramírez y C.^a, etc. i no el col·loquem a Gràcia perquè engloba els dos edificis.

Anunci d'Henrich y C.^a. Toda (1892: XXXVI-XXXVII).

Per a més informació sobre els edificis i la seva maquinària, veure punt 3.2.2 d'aquesta tesi doctoral.

Serveis: «Tipografía: impresiones de todas clases. Acciones, obligaciones, cheques, billeteaje, talonarios, documentación comercial para ferrocarriles y tranvías, catálogos, notas de precios, numeraciones, carteles. Oleografías, reproducciones de cuadros. Litografía: mapas, planos, carteles, carátulas, etiquetas para industrias, vinos, conservas y licores, estampación sobre metales, calcomanías, relieves, filigranas. Fototipia: reproducciones artísticas de cuadros, dibujos, grabados y planos. Catálogos ilustrados para los industriales con reproducciones del natural. Este procedimiento es el más económico y exacto para la reproducción de toda clase de objetos. Fotograbado: reproducciones en facsímil, aquatinta y por el procedimiento directo. Perfección garantizada. Encuadernaciones de todas clases, de gran lujo con planchas especiales, policromas, altos relieves y las mismas en pasta y media pasta. Libros de comercio. Rayados. Estereotipia, galvanoplastia. Sección editorial. Calendario americano y dietario» (Toda, 1892: XXXVI-XXXVII)

HEREDIA TRILLA, ENRIQUE

Impremta manual

Adreça: Princesa, 26

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Heredia, Federico; Heredia, Francisco

Línia successòria: Heredia Trilla, Enrique > Heredia Federico i Heredia Francisco

Observacions: Establiment d'impremta documentat entre 1894 i 1897 a nom d'Enrique Heredia Trilla. Entre 1898 i 1901, però, figura com a impremta amb el nom de Francisco Heredia i com a litografia amb el nom de Federico Heredia, ambdós instal·lats al carrer Princesa, 26.

HEREDIA, FEDERICO

Litografia

Adreça: Princesa, 26

Període d'activitat documentat: 1898-1901 (G)

Establiments relacionats: Heredia, Francisco; Heredia Trilla, Enrique

Línia successòria: Heredia Trilla, Enrique > Heredia Federico i Heredia Francisco

Guies: AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Establiment d'impremta documentat entre 1894 i 1897 a nom d'Enrique Heredia Trilla. Entre 1898 i 1901, però, figura com a impremta amb el nom de Francisco Heredia i com a litografia amb el nom de Federico Heredia, ambdós instal·lats al carrer Princesa, 26.

HEREDIA, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Princesa, 26

Període d'activitat documentat: 1898-1901 (G)

Establiments relacionats: Heredia, Federico; Heredia Trilla, Enrique

Línia successòria: Heredia Trilla, Enrique > Heredia Federico i Heredia Francisco

Guies: AR98, ACIMA00, AR01

Observacions: Establiment d'impremta documentat entre 1894 i 1897 a nom d'Enrique Heredia Trilla. Entre 1898 i 1901, però, figura com a impremta amb el nom de Francisco Heredia i com a litografia amb el nom de Federico Heredia, ambdós instal·lats al carrer Princesa, 26.

HEREU, MARIANO

Litografia

Adreça: Plaça del Rei, 6 > Aragó. 257

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (G)

Guies: ACIMA94, AR96, AR97, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: L'any 1901 passen al carrer Aragó, 257.

HISPANA, LA

Veure Castaños, Vicente

Veure Hurtado, Antonio

HISPANO-AMERICANA, IMPRENTA

Impremta

Adreça: Dou, 3 > Montserrat, 3

Període d'activitat documentat: 1884-1894 (1884 MI)

Maquinària: 5 màquines de menys de 1.000 fulls/h

Guies: ACIMA85, ACIMA94

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial apareix registrat només el 1884, a les guies hi figura entre 1885 i 1894, any en què canvia d'adreça.

Serveis: «En este gran establecimiento, surtido de un abundante y variado material y dotado de un personal numeroso, se hacen toda clase de impresiones, tanto de lujo como comunes a precios sumamente módicos. Contando esta imprenta entre sus máquinas con una de doble percusión, puede encargarse también de la impresión de diarios, con la seguridad de un exacto cumplimiento.» (*La Unión de Contribuyentes*, 112, 21-X-1883: 32)

Anunci de la Imprenta Hispano-Americana. *La Unión de Contribuyentes*, 112, 21-X-1883:32.

HORMIGA DE ORO, LA

Impremta

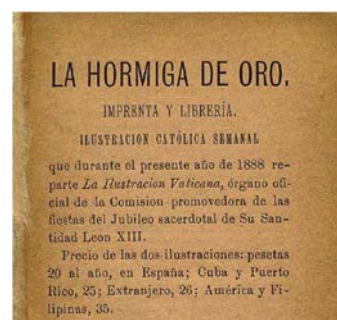
Adreça: Ciutat, 7 > Nou de Sant Francesc, 17 > Hèrcules, 3 > Sant Francesc, 17

Període d'activitat documentat: 1885-1901 (1888-1901 G)

Guies: ACIMA88, ACIMA94, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: El 1894 passen al carrer Nou de Sant Francesc, 17 i el 1896 al carrer Hèrcules, 3. L'any següent, el 1897, passen al carrer Sant Francesc, 17. Tot i que apareix documentada per primera vegada el 1888, trobem anuncis seus a partir de 1885.

Serveis: «Cromos bellísimos, tanto artísticos y de fantasía para adornos de habitaciones, como religiosos; hojas de estampas de todos tamaños, hasta los más diminutos y estampas con encajes de papel, al por mayor y menor. Via-crucis, sorpresas, tarjetas, felicitaciones y regalitos. Rosarios y medallas al por mayor y menor, a precios muy económicos. En libros, podemos ofrecer los de las casas editoriales católicas de Barcelona. Devocionarios variados y con ricas encuadernaciones. [...]» (*La Hormiga de Oro*, II-1885: 95) «Impresión esmerada, puntualidad en los encargos. Precios económicos.» (*La Hormiga de Oro*, 15-VI-1898: 352)

Anunci de La Hormiga de Oro. Artigas, 1888: 7.

HURRALDE LÓPEZ, ANTONIO

Litografia

Altres noms: Hurraldo? Stulardo?

Adreça: Canuda, 41 i 43

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

HURTADO, ANTONIO

Litografia

Altres noms: *La Hispana*

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 8 > Santa Margarida, 10 > Canuda, 27

Període d'activitat documentat: 1853-1879 (1853-1868 MI)

Establiments relacionats: Hurtado, Mariano

Línia successòria: Hurtado, Antonio > Hurtado, Mariano

Guies: JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64, L79, AACIMA79

Exposicions: Exposición Aragonesa de 1868

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial apareix registrat entre 1853 i 1868, a les guies hi figura entre fins el 1879, any en què faria el trasllat primer a Santa Margarida i després a Canuda, 27. A partir de 1875 apareix una altra litografia amb el nom de Mariano Hurtado al mateix número del carrer Canuda. No sabem de si es tracta del mateix establiment que ha passat per un canvi de nom.

HURTADO, MARIANO

Litografia

Adreça: Canuda, 27

Període d'activitat documentat: 1875-1881 (MI)

Establiments relacionats: Hurtado, Antonio

Línia successòria: Hurtado, Antonio > Hurtado, Mariano

Guies: AACIMA80, ACIMA81

Observacions: Probablement es tracta de l'establiment que va succeir al d'Antonio Hurtado, documentat entre 1853 i 1879, però no ho sabem amb seguretat.

IBÁÑEZ, VICTORIANO

Litografia

Adreça: Picalquers, 3 > Peu de la Creu, 18

Període d'activitat documentat: 1879-1887 (G)

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87

Observacions: Fa el canvi d'adreça el 1880.

IBÉRICA

Impremta

Adreça: Garret, 33 (Sants)

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: ACIMA00

ILUSTRACIÓN, LA

Veure Giró, Fidel

INDAR, RAMÓN

Impremta

Altres noms: Indart, Ramón Martí Indart

Adreça: Argenteria, 58

Període d'activitat documentat: 1842-1885 (1845-1855 MI)

Guies: MS42, MS49, MS54

INDUSTRIA, IMPRENTA DE LA

Veure Collazos y Tasis; Tasis, Manuel

INDUSTRIAL QUINCALLERA

Litografia

Adreça: Teatre, 21

Període d'activitat documentat: 1857 (G)

Guies: JAS57

INDUSTRIAL, LA

Veure Lázaro, José

INGLADA, JOSÉ

Impremta

Adreça: Guàrdia, 9 > Guàrdia, 14 > Guardia, 9

Període d'activitat documentat: 1899-1901 (G)

Establiments relacionats: Tauló, José; Gómez e Inglada; Pujadas, José; Pujadas e Inglada; Inglada, Ramón

Línia successòria: Tauló, José > Gómez e Inglada > Pujadas, José > Pujadas e Inglada > Inglada, Ramón > Inglada, José

Guies: AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Impremta que passa per diverses mans al llarg del temps. El 1845 apareix per primera vegada amb el nom de José Tauló al carrer Tapineria, 13. Entre 1860-1861 i 1874 figura amb el nom de Goméz e Inglada, ubicada al carrer Tapineria, 13. El 1861 canviarà a Cirés, 5 i, finalment, el 1874 es trasllada a Guàrdia, 14, on es mantindrà fins al final. El 1875 passa a mans de José Pujadas i a partir de 1876 consta com a Pujadas e Inglada fins el 1893. En aquest període està documentat que disposa de 2 màquines de 1.000 fulls/h –a vegades consta com a menys de 1.000 fulls/h- a partir de 1882. I, finalment, entre 1894 i 1897 passa a Ramón Inglada, sempre al carrer Guàrdia, 14 i continuant amb les 2 màquines de 1.000 fulls/h. El 1899 apareix amb el nom de José Inglada i l'any 1900 passen al carrer Guàrdia, 14 però el 1901 torna a constar el carrer Guàrdia, 9.

INGLADA, RAMÓN

Impremta

Altres noms: Inglada y Pujadas, Ramón

Adreça: Guàrdia, 14

Període d'activitat documentat: 1879-1898 (1894-1897 MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Tauló, José; Gómez e Inglada; Pujadas, José; Pujadas e Inglada; Inglada, José

Línia successòria: Tauló, José > Gómez e Inglada > Pujadas, José > Pujadas e Inglada > Inglada, Ramón > Inglada, José

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA88, L94, ACIMA94, AR96, AR97, AR98

Observacions: Impremta que passa per diverses mans al llarg del temps. El 1845 apareix per primera vegada amb el nom de José Tauló al carrer Tapineria, 13. Entre 1860-1861 i 1874 figura amb el nom de Goméz e Inglada, ubicada al carrer Tapineria, 13. El 1861 canviarà a Cirés, 5 i, finalment, el 1874 es trasllada a Guàrdia, 14, on es mantindrà fins al final. El 1875 passa a mans de José Pujadas i a partir de 1876 consta com a Pujadas e Inglada fins el 1893. En aquest període està documentat que disposa de 2 màquines de 1.000 fulls/h –a vegades consta com a menys de 1.000 fulls/h- a partir de 1882. I, finalment, entre 1894 i 1897 passa a Ramón Inglada, sempre al carrer Guàrdia, 14 i continuant amb les 2 màquines de 1.000 fulls/h. El 1899 apareix amb el nom de José Inglada i l'any 1900 passen al carrer Guàrdia, 14 però el 1901 torna a constar el carrer Guàrdia, 9. Tot i que als

llibres de matrícula només hi figura amb el nom de Ramón Inglada entre 1894 i 1897, a les guies i anuaris hi apareix de 1879 a 1898.

INGLART, F.

Impremta i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: passatge Hort dels Velluters

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva; 1 màquina de 1.000 fulls/h

Observacions: Entre 1894 i 1897 apareix registrada com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures i entre 1895 i 1897 també apareix com a impremta amb 1 màquina de 1.000 fulls/h.

ISNARD, ANTIGUA CASA DE

Litografia

Adreça: Sant Pau, 57

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Establiments relacionats: Isnard, Eugenio; Isnard, Viuda de Eugenio

Línia successòria: Isnard, Eugenio > Isnard, Viuda de Eugenio > Isnard, Antigua

Guies: AR01

Observacions: Litografia que apareix documentada entre 1894 i 1898 amb el nom d'Eugenio Isnard. El 1900 apareix com a Viuda de Eugenio Isnard i el 1901 com Antigua Casa de Isnard.

ISNARD, EUGENIO

Litografia

Adreça: Sant Pau, 57

Període d'activitat documentat: 1894-1898 (G)

Establiments relacionats: Isnard, Viuda de Eugenio; Isnard, Antigua casa de

Línia successòria: Isnard, Eugenio > Isnard, Viuda de Eugenio > Isnard, Antigua casa de

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98

Observacions: Litografia que apareix documentada entre 1894 i 1898 amb el nom d'Eugenio Isnard. El 1900 apareix com a Viuda de Eugenio Isnard i el 1901 com Antigua Casa de Isnard.

ISNARD, VIUDA DE EUGENIO

Litografia

Adreça: Sant Pau, 57

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Establiments relacionats: Isnard, Eugenio; Isnard, Antigua casa de

Línia successòria: Isnard, Eugenio > Isnard, Viuda de Eugenio > Isnard, Antigua

Guies: ACIMA00

Observacions: Litografia que apareix documentada entre 1894 i 1898 amb el nom d'Eugenio Isnard. El 1900 apareix com a Viuda de Eugenio Isnard i el 1901 com Antigua Casa de Isnard.

JESPÚS Y VILLEGAS

Impremta

Adreça: Petritxol, 14

Període d'activitat documentat: 1857-1864 (G)

Establiments relacionats: Jepús, Jaime

Guies: JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64

Observacions: Probablement està relacionat amb l'establiment de Jaime Jepús ja que apareix documentat a la mateixa adreça durant el mateix període.

JEPÚS, ELÍAS

Litografia

Adreça: Dagueria, 1, 3r

Període d'activitat documentat: 1855-1857 (MI)

JEPÚS, HIJOS DE JAIME

Impremta

Adreça: Notariat, 9

Període d'activitat documentat: 1900-1901 (G)

Establiments relacionats: Jepús, Jaime

Línia successòria: Jepús, Jaime > Jepús, Hijos de Jaime

Guies: ACIMA00, AR01

Observacions: Establiment tipogràfic fundat per Jaime Jepús el 1855 –segons anuncis– i documentat a partir del 1859. A partir del 1900 apareix com a Hijos de Jaime Jepús.

Serveis: «Trabajos de lujo : Facturas, trabajos comerciales, revistas, ciruclares, talonarios, estados, memorias, etc. Premiadados en varias exposiciones. Casa fundada en 1855.» (*Revista Gráfica*, 1900)

Anunci de la Impremta de Hijos de J. Jepús.
Revista Gráfica, 1900.

JEPÚS, JAIME

Impremta

Adreça: Petritxol, 14 > Petritxol, 9, baixos > D'en Tarròs, 2, 1r > Passatge Fortuny, 7 > Notariat, 9

Període d'activitat documentat: 1859-1899 (1859-1897 MI)

Maquinària: 5 màquines de 1.000 fulls/h > 6 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Jepús, Hijos de Jaime; Jepús y Villegas

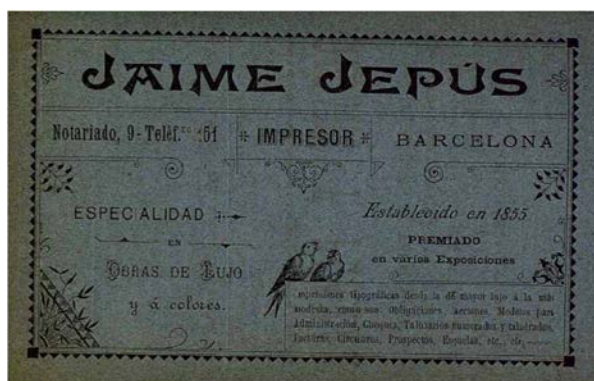
Línia successòria: Jepús, Jaime > Jepús, hijos de Jaime

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99

Exposicions: Primera Exposición de Artes Decorativas del Instituto de Fomento del Trabajo Nacional de 1880; Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892; Exposición Aragonesa de 1868

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi consta que abans era la impremta de Víctor Balaguer però no hem trobat referències d'aquesta altra impremta a excepció de la de Salvador Manero i Víctor Balaguer documentada el 1864 i ubicada a Rambla de Santa Mònica, 2. Tot i que segons els anuncis va ser fundat el 1855, als llibres de matrícula industrial apareix registrat entre 1859 i 1897, mentre que a les guies hi figura fins el 1899. El 1882 té 5 màquines de 1.000 fulls/h i a partir de 1884 i fins a 1897, apareix amb 6 màquines de 1.000 fulls/h (alguns anys apareix referenciada com a menys de 1.000 fulls/h). Pel que fa als canvis d'adreça, primer està ubicada al carrer Petritxol, 14 (núm. 10 segons les guies); el 1874 passa a Petritxol, 9, baixos; el 1878 a Tarròs, 2, 1r; el 1882 al passatge Fortuny, 7; i, finalment, el 1884 passa a Notariat, 9. A partir del 1900 apareix com a Hijos de Jaime Jepús. Probablement està relacionat amb la impremta Jepús y Villegas, ja que aquesta està documentada a la mateixa adreça (Petritxol, 14) durant el mateix període.

Serveis: «Establecido en 1855, premiado en varias exposiciones. Especialidad en obras de lujo. Catálogos, obligaciones, cheques, carnets, talonarios, letras de cambio, acciones, ilustraciones, anuncios, carteles, facturas, recibos, memorias, prospectos, circulares, pagarés, esquelas, tarjetas de visita, etc. etc.»
(*El Cicerone...*, 1898)

Anunci de la Impremta de Jaime Jepús. García del Real, 1896.

JEPÚS, JOAQUÍN

Litografia

Adreça: Rambla del Centre, 33 > Rambla del Centre, 35

Període d'activitat documentat: 1874-1901 (1874-1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1874 i 1897, a les guies hi figura fins el 1901. Al 1894 hi ha el canvi d'adreça segons els llibres de matrícula però segons les guies inicialment estava situat a Rambla del Centre, 20 i a partir de 1880 a Rambla del Centre, 33.

JIMÉNEZ, JOSÉ ANTONIO

Litografia

Altres noms: Giménez, Ximénez

Adreça: Perecamps, 1

Període d'activitat documentat: 1845-1847 (MI)

JOARIZTI Y C.^a, ADOLFO

Impremta

Altres noms: Joariti y C.^a, Adolfo

Adreça: Montserrat, 16, 1r

Període d'activitat documentat: 1863 (MI)

JOMES, J. Y HEREU, M.

Litografia

Adreça: Plaça del Rei, 6

Període d'activitat documentat: 1885-1896 (G)

Guies: ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, L94, M96

JORDÁ, FEDERICO

Impremta

Adreça: Passatge banys > Petritxol, 9

Període d'activitat documentat: 1877-1881 (MI)

Observacions: El 1878 es produeix el canvi d'adreça a Petritxol, 9.

JORDANA, VALENTÍN

Litografia

Adreça: Rambla, 26 > Rambla, 16

Període d'activitat documentat: 1845-1857 (MI)

Guies: MS49, MS54, JAS57

Observacions: El 1849 es produeix el canvi de número. A la guia de 1857 apareix situat a Rambla dels Caputxins, 36.

JORDI, JUAN

Impremta

Adreça: Templers, 6

Període d'activitat documentat: 1859-1863 (1859-1862 MI)

Establiments relacionats: Zegri, Francisco; Bosch, José; Oliveres y Matas, Ignacio

Línia successòria: Zegri, Francisco > Jordi, Juan > Bosch, José > Oliveres y Matas, Ignacio

Guies: JAS63

Observacions: Establiment documentat en primer lloc a nom de Francisco Zegri al carrer de la Plata, 2. A partir de 1859 està a nom de Juan Jordi i ubicat al carrer Templers, 6. D'ell passa a José Bosch el 1863, seguint a la mateixa adreça i, finalment, el 1866 passa a mans de Ignacio Oliveres y Matas (amb un parèntesi d'un any a nom de Miguel el 1874), el qual està documentat fins el 1881, sempre a Templers, 6.

JUTGLAR, HERMANOS

Impremta

Adreça: Passatge de l'Hort dels Velluters, 3

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (G)

Establiments relacionats: Jutglar, Juan

Línia successòria: Jutglar, hermanos > Jutglar, Juan

Guies: L94, M96

Observacions: Establiment que apareix documentat com a impremta entre 1894 i 1896 amb el nom de Jutglar Hermanos i entre 1896 i 1898 passa a denominar-se Juan Jutglar amb activitat d'impremta i de litografia.

JUTGLAR, JUAN

Impremta i litografia

Targeta comercial de Jutglar Hermanos. BC, I V(7)C.

Adreça: Passatge de l'Hort dels Velluters, 2

Període d'activitat documentat: 1896-1898 (G)

Establiments relacionats: Jutglar, hermanos

Línia successòria: Jutglar, hermanos > Jutglar, Juan

Guies: AR96, AR97, AR98

Observacions: Establiment que apareix documentat com a impremta entre 1894 i 1896 amb el nom de Jutglar Hermanos i entre 1896 i 1898 passa a denominar-se Juan Jutglar amb activitat d'impremta i de litografia.

KORSCH, GUILLERMO

Litografia

Adreça: Rambla del Centre, 20

Període d'activitat documentat: 1878 (MI)

LABIELLE HERMANOS

Litografia

Adreça: Borrell, 55

Període d'activitat documentat: 1886-1887 (G)

Establiments relacionats: Víctor Labielle

Guies: ACIMA86, ACIMA87

Observacions: Podria tractar-se del mateix establiment que el de Víctor Labielle, ja que en algun anunci apareix instal·lat a la mateixa adreça Borrell, 55.

LABIELLE Y C.^a, VDA. É HIJOS DE

Litografia

Adreça: Olmo, 8

Període d'activitat documentat: 1879-1884 (G)

Establiments relacionats: Labielle, Carlos; Labielle, Víctor

Línia successòria: Labielle, Carlos > Labielle y C.^a, Viuda e hijos de > Labielle, Víctor

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84

Exposicions: Primera Exposición de Artes Decorativas del Instituto de Fomento del Trabajo Nacional de 1880

Observacions: Establiment fundat per Carlos Labielle i documentat des del 1855. El 1859 apareix documentat al carrer Montserrat, 3 i al 1874 torna a canviar a Om, 8. A partir de 1879 comença a aparèixer a les guies amb el nom de Viuda e hijos de Labielle, fins el 1900, que passa a mans de Víctor Labielle.

Serveis: «Especialidad en trabajo de lujo, en todo lo concerniente a la litografía (cromos), imprenta y grabado zincográfico.» (*La Unión de Contribuyentes*, 8, 20-IX-1881: 3)

LABIELLE, CARLOS

Litografia

Adreça: Rambla Santa Mònica, 8 > Montserrat, 3 > Om, 8, entresol

Període d'activitat documentat: 1855-1884 (MI)

Establiments relacionats: Labielle, Víctor; Labielle y C.^a, Viuda e hijos de

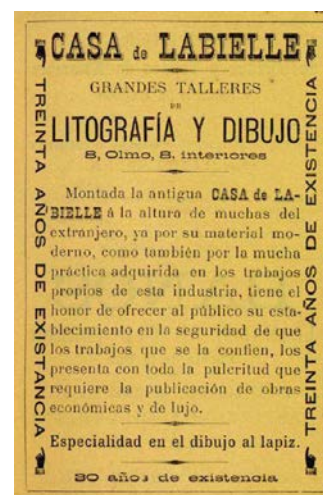
Línia successòria: Labielle, Carlos > Labielle y C.^a, Viuda e hijos de > Labielle, Víctor

Guies: JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64, AACIMA79

Exposicions: Exposición General de las Cuatro Provincias Catalanas de 1871 (Medalla de bronce)

Observacions: Establiment fundat per Carlos Labielle i documentat des del 1855. El 1859 apareix documentat al carrer Montserrat, 3 i al 1874 torna a canviar a Om, 8. A partir de 1879 comença a aparèixer a les guies amb el nom de Viuda e hijos de Labielle, fins el 1900, que passa a mans de Víctor Labielle.

Serveis: «Especialidad para la impresión a lápiz» (J. A. S., 1857: 360). «Grandes talleres de litografía y dibujo : treinta años de existencia : Especialidad en el dibujo al lápiz Montada la antigua Casa de Labielle a la altura de muchas del extranjero, ya por su material moderno, como también por la mucha práctica adquirida en los trabajos propios de esta industria, tiene el honor de ofrecer al público su establecimiento en la seguridad de que los trabajos que se la confien, los presenta con toda la pulcritud que requiere la publicación de obras económicas y de lujo.» (Roca, 1884: 23)

Anunci de Carlos Labielle.
Roca, 1884: 23.

LABIELLE, VÍCTOR

Impremta i litografia

Adreça: Om, 8 > Santa Madrona, 6 > Borrell, 55 > Universitat, 5

Període d'activitat documentat: 1892-1901 (1895-1897 MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Labielle, Carlos; Labielle y C.^a, Viuda e hijos de

Línia successòria: Labielle, Carlos > Labielle y C.^a, Viuda e hijos de > Labielle, Víctor

Guies: T92, L94, ACIMA94, R95, M96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Exposicions: Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892

Al 1897 hi ha el canvi d'adreça.

Observacions: Establiment fundat per Carlos Labielle i documentat des del 1855. El 1859 apareix documentat al carrer Montserrat, 3 i al 1874 torna a canviar a Om, 8. A partir de 1879 comença a aparèixer a les guies amb el nom de Viuda e hijos de Labielle, fins el 1900, que passa a mans de Víctor Labielle. L'any 1900 apareix documentat

Targeta comercial de Víctor Labielle. AHCB, 27033.

com a impremta també. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1895 i 1897, a les guies hi figura des del 1892 fins el 1901 amb diferents adreces: Borrell, 55; Om, 8; Cerdanya, 66 i Lull, 125; Santa Madrona, 1; Universitat, 5. Podria estar relacionat amb la litografia Labielle hermanos, ja que aquesta també apareix situada a Borrell, 55 durant el mateix període.

Serveis: «Grandes talleres de litografía, fotograbado y zincografía. Trabajos litográficos desde lo más sencillo a lo mas lujoso y difícil del ramo de cromolitografía. Grabados zincográficos, hechos con gran rapidez, para la ilustración de periódicos hojas sueltas y obras económicas. Fotograbado y reproducción de dibujos y láminas de todas clases y tamaños.» (Roca, 1895: 16)

LABRADOR, CARLOS

Impremta

Adreça: Rambla dels Caputxins

Període d'activitat documentat: 1857 (G)

Guies: JAS57

LAHITA, EDUARDO

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Major, 59 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi ha referenciada 1 màquina de fer targetes i factures.

LASARTE, BALDOMERO

Litografia

Adreça: Freixures, 17

Període d'activitat documentat: 1877-1884 (1877-1881 MI)

Exposicions: Manifestación de Productos Catalanes de 1877

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1877 i 1881, trobem alguns anuncis seus publicats el 1884.

Serveis: «Taller de fotograbado de Lasarte : Precios más reducidos que en los demás talleres; los grabados de grandes dimensiones al 25 por 100 de los precios corrientes. Se garantizan la más rigurosa exactitud entre los originales y los grabados, y la mayor rapidez de ejecución sin dilaciones de ningún género.» (*La Unión de Contribuyentes*, 112, 21-X-1883: 32)

LÁZARO E HIJO, JOSÉ

Litografia

Adreça: Rambla del Centro, 20

Període d'activitat documentat: 1885 (G)

Establiments relacionats: Lázaro, José; Lázaro, Viuda e hijo de José

Línia successòria: Lázaro, José > Lázaro e hijo, José > Lázaro, Viuda e hijo de José

Guies: ACIMA85

Observacions: Establiment documentat per primera vegada el 1850 a nom de José Lázaro. El 1885 passa a José Lázaro e hijo i el 1887 apareix com a Viuda e hijo de José Lázaro.

LÁZARO, JOSÉ

Litografia

Altres noms: *La Industrial*

Adreça: Rambla dels Capellans, 24 > Rambla del Centre, 20 > Rambla del Centre, 10

Període d'activitat documentat: 1850-1887 (1850-1884 MI)

Establiments relacionats: Lázaro e hijo, José; Lázaro, Viuda e hijo de José

Línia successòria: Lázaro, José > Lázaro e hijo, José > Lázaro, Viuda e hijo de José

Guies: JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64, L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, AM87

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1850 i 1884, a les guies hi figura fins el 1887 amb el nom comercial de *La Industrial*. El 1859 és quan canvia d'adreça a Rambla del Centre, 20 i el 1887 torna a canviar. El 1885 apareix com a José Lázaro e hijo en una guia i el 1887 apareix com a Viuda e hijo de José Lázaro.

LÁZARO, VIUDA É HIJO DE JOSÉ

Litografia

Adreça: Arenes

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Establiments relacionats: Lázaro, José; Lázaro e hijo, José

Línia successòria: Lázaro, José > Lázaro e hijo, José > Lázaro, Viuda e hijo de José

Guies: AM87

Observacions: Establiment documentat per primera vegada el 1850 a nom de José Lázaro. El 1885 passa a José Lázaro e hijo i el 1887 apareix com a Viuda e hijo de José Lázaro establert a Arenes.

LIBERAL BARCELONÉS, DEL

Impremta

Adreça: Serra

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

LIBRERÍA RELIGIOSA

Impremta

Adreça: Pom d'or, 9

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: ACIMA00

LLADÓ, PEDRO

Impremta manual

Adreça: Sant Domènec, 9 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1892-1901 (1892-1896 MI)

Maquinària: 1 premsa manual

Guies: AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Al llibre de matrícula industrial hi figura: «Periódico *La Revista Graciense*». Coincideix a la mateixa adreça i durant el mateix període de temps amb la impremta de José Cortés Valles. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1892 i 1896, a les guies hi figura fins el 1901.

LLARGUÉS, FRANCISCO DE ASÍS

Litografia

Adreça: Agullers, 3, 5è > Bellafila, 3, 5è > Gignàs, 30

Període d'activitat documentat: 1861- 1901 (1861-1897 MI)

Maquinària: premses manuals

Guies: JAS63, L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, ACR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1861 i 1897, a les guies hi figura fins el 1901. El 1862 apareix a Bellafila, 3 i al 1894 passa a Gignàs, 30.

LLAUDER, JOSÉ MARÍA

Impremta

Adreça: Nova de Sant Francesc, 17

Període d'activitat documentat: 1896-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/ i 1 màquina de 4.000 fulls/h

Establiments relacionats: Llauder, Viuda de Luis

Observacions: A les guies apareix amb el nom de Viuda de Luis Llauder mentre que als llibres de matrícula apareix a nom de José María Llauder però probablement es tracta del mateix establiment.

LLAUDER, VIUDA DE LUIS

Impremta

Adreça: Nueva de San Francisco, 17

Període d'activitat documentat: 1896-1897 (G)

Establiments relacionats: Llauder, José María

Guies: AR96, AR97

Observacions: A les guies apareix amb el nom de Viuda de Luis Llauder mentre que als llibres de matrícula apareix a nom de José María Llauder però probablement es tracta del mateix establiment.

LLAVINA, JOAQUÍN

Litografia

Altres noms: Llatina?

Adreça: Riereta, 19, 3r

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: premses manuals

Guies: L94, ACIMA94, M96

LLEONART, JUAN

Impremta

Adreça: Magdalenes, 21 > Montsió, 21

Període d'activitat documentat: 1897-1901 (G)

Guies: AR97, AR98, AR99, AR01

Observacions: El 1898 passa al carrer Montsió, 21.

LLOP, JUAN BAUTISTA

Impremta manual

Adreça: Nou de Sant Francesc, 19

Període d'activitat documentat: 1888-1896 (1894 MI)

Maquinària: premses manuals

Guies: ACIMA88, L94, M96

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat només el 1894, a les guies hi figura entre 1888 i 1896.

LLOP, JUAN Y SAMPERE, RAMÓN

Impremta

Altres noms: Llop y Santpere

Adreça: Ample, 85 > Carabassa, 17

Període d'activitat documentat: 1877-1881 (MI)

Maquinària: premses manuals

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80

Observacions: L'any 1880 passen al carrer Carabassa, 17 i, tot i que sempre apareixen com a impremta, als anuncis també ofereixen serveis de litografia.

Serveis: «Se hacen toda clase de impresiones, como son facturas, circulares, estados, periódicos, etc., etc., a precios módicos. También se hacen trabajos de LITOGRAFÍA.» (*El Anunciador Catalán*, 3, 2-II-1878)

Anunci de la Impremta de Llop y Santpere. *El Anunciador Catalán*, 3, 2-II-1878: 3.

LLOPIS, SALVADOR

Impremta

Adreça: Sant Jeroni, 23

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: ACIMA00

LLORENS Y TAULÓ, ANTONIO

Impremta i impremta manual

Adreça: Palma de Santa Caterina, 6

Període d'activitat documentat: 1868-1888 (1868-1883 MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Estivill, Ignacio; Llorens, Juan; Llorens, Tomás

Línia successòria: Estivill, Ignacio > Llorens, Juan > Llorens y Tauló, Antonio

Guies: AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88

Observacions: Inicialment l'establiment estava a nom d'Ignacio Estivill, documentat entre 1842 i 1864. Entre 1861 i 1867, segons els llibres de matrícula, passa a mans de Juan Llorens, ja ubicat al Sant Pau, 23, després Sant Pau, 46 i, finalment a Palma de Santa Caterina, 6. I, finalment, passa a Antonio Llorens y Tauló, el qual estarà documentat com a impressor entre 1868 i 1888 al mateix carrer de Palma de Santa Caterina, 6 i, entre 1882 i 1883 apareix registrat com a impremta manual. Al mateix local de Sta. Caterina, 6 apareix documentat a les guies un Tomás Llorens entre 1879 i 1885 que probablement es tracta del mateix establiment.

LLORENS, HERMANOS

Impremta

Adreça: Ample, 30

Període d'activitat documentat: 1849-1854 (G)

Guies: MS49, MS54

Observacions: Tot i que a les guies apareix un establiment amb el nom de Llorens Hermanos entre 1849 i 1854, hem localitzat anuncis del mateix entre 1879 i 1890 però establert al carrer Xuclà, 17. No sabem amb seguretat si es tracta del mateix.

Anunci de Llorens Hermanos. *La Ilustración*, 489, 16-III-1890: 176.

LLORENS, JUAN

Impremta

Adreça: Sant Pau, 23 > Sant Pau, 46, últim pis > Palma de Santa Caterina, 6

Període d'activitat documentat: 1861?-1867 (MI)

Establiments relacionats: Estivill, Ignacio; Llorens y Tauló, Antonio

Línia successòria: Estivill, Ignacio > Llorens, Juan > Llorens y Tauló, Antonio

Guies: JAS63

Observacions: Inicialment l'establiment estava a nom d'Ignacio Estivill, documentat entre 1842 i 1864. Entre 1861 i 1867, segons els llibres de matrícula, passa a mans de Juan Llorens, ja ubicat al Sant Pau, 23, després Sant Pau, 46 i, finalment a Palma de Santa Caterina, 6. I, finalment, passa a Antonio Llorens y Tauló, el qual estarà documentat com a impressor entre 1868 i 1888 al mateix

carrer de Palma de Santa Caterina, 6 i, entre 1882 i 1883 apareix registrat com a impremta manual.

LLORENS, TOMÁS

Impremta

Adreça: Palma de Santa Catalina, 6

Període d'activitat documentat: 1879-1885 (G)

Establiments relacionats: Llorens, Juan; Llorens y Tauló, Antonio

Guies: L79, AACIMA79, ACIMA85

Observacions: Apareix documentat al mateix local i en la mateixa cronologia que Antonio Llorens y Tauló. Probablement es tracta del mateix establiment.

LÓPEZ ROBERT, ANDRÉS

Impremta, litografia i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 63

Període d'activitat documentat: 1879-1901 (1893-1897 MI)

Maquinària: 6 màquines de 1.000 fulls/h, 1 màquina litogràfica i 1 màquina tipus Minerva

Guies: ACIMA79, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Establiment documentat entre 1893 i 1897 als llibres de matrícula industrial. Al 1893 es dedica a la impremta i litografia, activitat aquesta última que dura fins el 1894. Al 1895 incorpora l'activitat de taller d'imprimir targetes, circulars i factures fins al 1897, simultàniament a la de impremta. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1893 i 1897, a les guies hi figura entre 1879 i 1901.

Serveis: «Impresiones de lujo y económicas» (*Anuario Riera*, 1896)

Anunci de la Impremta de A. López Robert.
Anuario Riera, 1896.

LÓPEZ, A. DE I.

Litografia

Altres noms: López, A. De J.; López, A. De Y.

Adreça: Canuda, 43

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (G)

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Serveis: «Gran surtido de cromos, recortes y oleografías de las fábricas más acreditadas. Especialidad en el santoral fino para premios. Mapas de todas las naciones & &» (Targeta comercial)

Targeta comercial d'A. de I. López. AHCB, 27034.

LÓPEZ, ANDRÉS

Impremta manual

Adreça: Plaça del mercat, 17 (Sant Martí de Provençals)

Període d'activitat documentat: 1881 (MI)

LÓPEZ, ANTONIO

Altres noms: *Imprenta La Campana y La Esquella*

Impremta

Adreça: Om, 8

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Establiments relacionats: Campana y La Esquella, La

Guies: AR01

LÓPEZ, ENRIQUE

Litografia

Adreça: Borrell, 55

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

LÓPEZ, JOSÉ

Litografia

Adreça: Diputació, 376

Període d'activitat documentat: 1898-1901 (G)

Guies: AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Serveis: «Especialidad en etiquetas, circulares, facturas, adresas, cromos, & &» (Targeta comercial)

Targeta comercial de la Litografía de J. López. AHCB, 27035.

LÓPEZ, SUCESOR DE ANTONIO

Impremta

Adreça: Casanova, 28

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (G)

Guies: ACIMA94, ACIMA00

Exposicions: Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892

Observacions: Foneria tipogràfica que entre 1894 i 1900 apareix com a impremta en algunes guies.

LORENZO, JORGE

Impremta manual

Adreça: Sant Joan, 35 (Gràcia) > Encarnació, 42

Període d'activitat documentat: 1875-1881 (MI)

Observacions: Fa el canvi d'adreça el 1880.

LORICHON, GUILLERMO

Litografia

Adreça: Arenas

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

LOZANO, MR.

Litografia

Adreça: Fonda del Oriente

Període d'activitat documentat: 1849-1854 (G)

Establiments relacionats: Sala y Compañía

Guies: MS49, MS54

Observacions: Segons els llibres de matrícula, un Mr. Lázaro hauria succeït a Sala y Compañía, registrat entre 1848 i 1849. Potser fa referència a Mr. Lozano, ja que ambdós establiments estan situats a la Fonda del Oriente

LOZANO, TEODORO

Impremta

Adreça: Arc del Teatre, 9

Període d'activitat documentat: 1897 (MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h

LUQUE Y C.^a, F.

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Quintana, 6

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

MABON, EUGENIO

Litografia

Adreça: Rambla, 100

Període d'activitat documentat: 1851-1856 (MI)

Establiments relacionats: Bodin, Henry

Línia successòria: Bodin, Henry > Mabon, Eugenio

Observacions: La litografia d'Eugenio Mabon apareix en la categoria d'impressor d'estampes el 1849 (Saurí, 1849). El 1851, segons un anunci al *Diario de Barcelona*, succeeix a Henry Bodin en el seu establiment de litografia, documentat des del 1845. Aquesta litografia està documentada fins el 1856.

MADICO BORRELL, JOAQUÍN

Impremta i litografia

Altres noms: *La Artística* o *Tipografía Artística*

Adreça: Graciamat, 2

Període d'activitat documentat: 1894-1899 (1895-1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Guies: ACIMA94, AR96, AR97, AR98, AR99

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat com a litografia entre 1895 i 1897, a les guies hi figura com a impremta entre 1894 i 1899 i com a litografia entre 1897 i 1898.

Serveis: «Impresiones rapido-económicas para el comercio. Sobres, papel timbrada y tarjetas á precios baratísimos.» (*Anuario Riera*, 1896: 66)

MADRIDEJOS ROMERO, VICENTE

Litografia

Adreça: Provença, 65 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de litografia

MADRIGUERA, FRANCISCO

Impremta i litografia

Adreça: Provença, 334 (344?)

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

Paper de carta de l'Establecimiento Cromo-tipo-litográfico de Francisco Madriguera. ANC, ANC1-1115-T-2352.

MAGRIÑÁ Y SUBIRANA, VICENTE

Impremta

Altres noms: Magriñá, Vicente; Magriñá y Subirana

Adreça: Plaça de l'oli, 5, 3r > Sant Silvestre > Ferlandina, 47 > Santa Anna, 11 i 13 > Gran Via de les Corts Catalanes, 10 > Plaça Universitat, 7

Període d'activitat documentat: 1855-1884 (1855-1875 MI)

Establiments relacionats: Subirana, Viuda e hijos de; Subirana hermanos

Línia successòria: Magriñá y Subirana, Vicente > Subirana, Viuda e hijos de > Subirana hermanos

Guies: JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64, L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84

Observacions: Impremta fundada per Vicente Magriñá l'any 1855 que apareix documentada amb diferents noms: Vicente Magriñá, Magriñá y Subirana i Vicente Magriñá y Subirana. Segons els llibres de matrícula, en un inici estava ubicada a la Plaça de l'oli, 5 però el 1857 apareix a Sant Silvestre, 4 en una guia. El 1859 passa a Ferlandina, 3 fins el 1863, que apareix a Ferlandina, 47. Després passa a Santa Anna, 11 i 13 i a partir de 1875 a Gran Via de les Corts Catalanes, 10. Finalment, a partir de 1879, apareix ubicat a Plaça Universitat, 7 fins el 1884, segons les guies. D'altra banda, sembla que l'establiment situat a Corts, 10 passa a Viuda e hijos de Subirana l'any 1878, incorporant el despatx al carrer Portaferrixa, i figura amb aquest nom fins el 1888. En una guia de 1887 apareix com a hijos del Sr. Subirana i el 1893 apareix registrat com a Subirana hermanos fins el 1901.

Targeta comercial de la Impremta de Magriñá y Subirana. MFM, S-24268.

MALIS, JOSÉ

Litografia

Adreça: Rambla, 29 (al costat del Liceu) > Rambla del Centre, 10

Període d'activitat documentat: 1848-1864 (1848-1862 MI)

Establiments relacionats: Grau, Antonio

Línia successòria: Malis, José > Grau, Antonio

Guies: MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64

Observacions: Establiment en mans de José Malis ubicat a la Rambla, 29 (al costat del Liceu) fins el 1857, que passa a la Rambla del Centre o dels Caputxins, 10. El 1863 passarà a mans d'Antonio Pigrau, que el mantindrà a la mateixa adreça. Tot i això, el 1864 encara apareix en una guia amb el nom de José Malis.

MALLOFRÉ Y DOMINGO

Litografia

Adreça: Plaça de Sant Miquel, 3

Període d'activitat documentat: 1874 (MI)

Establiments relacionats: Mallofré, Pablo

Línia successòria: Mallofré y Domingo > Mallofré, Pablo

Observacions: Establiment de litografia documentat el 1874 a la plaça de Sant Miquel, 3 a nom de Mallofré y Domingo. A partir de 1875 ja figura com a Pablo Mallofré, el qual s'hi mantindrà fins el 1897.

Serveis: «Cromos, calcografía y grabados» (Targeta comercial)

Targeta comercial de la Litografia de Mallofré y Domingo. AHCB, 26944.

MALLOFRÉ, JUAN

Litografia

Adreça: Nova de Laci, 3 > Plaça de la llana, 9

Període d'activitat documentat: 1861-1881 (1861-1877 MI)

Establiments relacionats: Codina, Domingo

Línia successòria: Mallofré, Juan > Codina, Domingo

Guies: JAS63, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81

Observacions: Establiment fundat per Juan Mallofré i documentat des de 1861. El 1862 canvia d'adreça i es trasllada a la Plaça de la Llana, 9. El 1878 el negoci passa a Domingo Codina. Tot i estar documentat als llibres de matrícula industrial fins el 1877, apareix a les guies amb aquest nom fins el 1881.

MALLOFRÉ, P.

Litografia

Adreça: Templers, 14

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: ACIMA00

MALLOFRÉ, PABLO

Litografia i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Altres noms: Pablo Mallofré Botifoll

Adreça: Plaça de Sant Miquel, 3 > Plaça de Sant Miquel i Avinyó, 24

Període d'activitat documentat: 1875-1897 (MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Establiments relacionats: Mallofré y Domingo

Línia successòria: Mallofré y Domingo > Mallofré, Pablo

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96

Observacions: Establiment de litografia documentat el 1874 a la Plaça de Sant Miquel, 3 a nom de Mallofré y Domingo. A partir de 1875 ja figura com a Pablo Mallofré, el qual s'hi mantindrà fins el 1897. Entre 1894 i 1897 Pablo Mallofré figura com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures amb 1 màquina de 1.000 fulls/h (que per categoria hauria de ser una Minerva) amb el nom de Pablo Mallofré Botifoll. Entre 1883 i 1884 i entre 1894 i 1897 apareix registrat als llibres de matrícula com a litografia ubicada al carrer Avinyó, 24. Segons els anuncis de l'època, es tracta del mateix establiment que tenia dos locals: Plaça de Sant Miquel, 3 i carrer Avinyó, 24. Segons les guies, entre 1896 i 1901 apareix situat a Jonqueres, 6 i a la Plaça de la Constitució, 2 amb el nom de Pablo Mallofré Botifoll.

Serveis: «Taller especial a vapor para importantes trabajos con gran economía en remesas de todas las impresiones de lujo al cromo, grabado y lápiz; en etiquetas para licores, vinos y farmacia. Marcas para la fabricación de tejidos, estampados, etc. Tarjetería económica, esquelas, cartas, sobres comerciales, impresos circulares, anuncios y demás impresiones rápidas. Esquelas funerarias en inmenso surtido y servicios en cuatro horas. Magnífico surtido en millares de clases de etiquetas de goma para todos usos con recorte de todas las formas y dimensiones. Especialidad y completo surtido en toda clase de marcas-etiquetas para botillería (vinos y licores).» (*Diario Mercantil*, 180, 1-VII-1887: 4)

Targeta comercial de la Litografía de Pablo Mallofré. Col·lecció particular.

MALLOL Y C.^a

Impremta

Adreça: Duc de la Victòria

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

MANEJA, ANTONIO FRANCISCO

Litografia i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Altres noms: *Al Escudo Catalán*

Adreça: Tres Llits, 5

Període d'activitat documentat: 1884-1901 (1884-1897 MI)

Maquinària: 2 màquines tipus Minerva

Establiments relacionats: Maneja, José

Línia successòria: Maneja, José > Maneja, Antonio Francisco

Guies: ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, ACIMA88, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: El 1881 apareix com a José Maneja i a partir de 1884 ja apareix com a Antonio Francisco Maneja. A partir de 1893 està documentat només com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures amb 2 màquines tipus Minerva, no com a litografia. I tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1884 i 1897, a les guies hi figura a l'apartat d'imprentes entre 1885 i 1901, mentre que com a litografia hi consta entre 1894 i 1896.

Serveis: «Talonarios, facturas, impresiones, targetas, circulares, participaciones, esquelas, jaculatorias de difuntos, etc. Especialidad en cromos recortados, para menú, programas, anuncios, etc.» (*La Exposición*, 3, 1-X-1886: 12)

MANEJA, JOSÉ

Litografia

Adreça: Tres Llits, 5

Període d'activitat documentat: 1881-1883 (MI)

Establiments relacionats: Maneja, Antonio Francisco

Línia successòria: Maneja, José > Maneja, Antonio Francisco

Observacions: El 1884 passa a mans d' Antonio Francisco Maneja, el qual estarà actiu fins el 1901.

Anunci d'Antonio F. Maneja. *Álbum Salón*, 28-XI-1897.

MANERO, SALVADOR

Impremta i impremta manual

Adreça: Rambla de Santa Mònica, 2 > Ronda del Nord, 128 > Roger de Llúria, 82 > Universitat, 27 i 29

Període d'activitat documentat: 1863-1900 (1863-1896 MI)

Maquinària: premses manuals i 2 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Manero, Salvador y Balaguer, Víctor; Manero, Viuda e hijos

Línia successòria: Manero, Salvador > Manero, Salvador y Balaguer, Víctor > Manero, Salvador > Manero, Viuda e hijos > Manero, Salvador

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00

Observacions: Impremta fundada per Salvador Manero que comença a estar documentada el 1863 i que prolongarà la seva activitat fins el 1897. El 1864 apareix sota el nom de Salvador Manero y Víctor Balaguer a la mateixa Rambla Santa Mònica, 2 però a partir de 1865 ja sortirà sempre amb el nom de Salvador Manero als llibres de matrícula. En canvi, a les guies, hi ha un parèntesis entre 1885 i 1888 que apareix amb el nom de Viude é hijos de Manero. El 1876 canvia d'ubicació i passa a Ronda del Nord, 128 fins el 1885, que es trasllada a Roger de Llúria, 82. Finalment el trobem a Universitat, 27 i 29 a partir de 1894 –segons les guies. Entre 1882 i 1884 està registrada com a impremta manual amb premses manuals però a partir de 1885 ja torna a estar documentada com a impremta amb 2 màquines de 1.000 fulls/h (o menys de 1.000 fulls/h en algunes ocasions). Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1863 i 1896 de manera discontinua, a les guies hi figura fins el 1900.

MANERO, SALVADOR Y BALAGUER, VÍCTOR

Impremta i impremta manual

Adreça: Rambla de Santa Mònica, 2

Període d'activitat documentat: 1864 (MI)

Establiments relacionats: Manero, Salvador; Manero, Viuda e hijos

Línia successòria: Manero, Salvador > Manero, Salvador y Balaguer, Víctor > Manero, Salvador > Manero, Viuda e hijos > Manero, Salvador

Observacions: Impremta fundada per Salvador Manero que comença a estar documentada el 1863 i que prolongarà la seva activitat fins el 1897. El 1864 apareix sota el nom de Salvador Manero y Víctor Balaguer a la mateixa Rambla Santa Mònica, 2 però a partir de 1865 ja sortirà sempre amb el nom de Salvador Manero als llibres de matrícula. En canvi, a les guies, hi ha un parèntesis entre 1885 i 1888 que apareix amb el nom de Viude é hijos de Manero.

MANERO, VIUDA E HIJOS

Impremta

Adreça: Llíria, 82

Període d'activitat documentat: 1885-1888 (G)

Establiments relacionats: Manero, Salvador; Manero, Salvador y Balaguer, Víctor

Línia successòria: Manero, Salvador > Manero, Salvador y Balaguer, Víctor > Manero, Salvador > Manero, Viuda e hijos > Manero, Salvador

Guies: ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88

Observacions: Impremta fundada per Salvador Manero que comença a estar documentada el 1863 i que prolongarà la seva activitat fins el 1897. El 1864 apareix sota el nom de Salvador Manero y Víctor Balaguer a la mateixa Rambla Santa Mònica, 2 però a partir de 1865 ja sortirà sempre amb el nom de Salvador Manero als llibres de matrícula. En canvi, a les guies, hi ha un parèntesis entre 1885 i 1888 que apareix amb el nom de Viude é hijos de Manero.

MAÑÁ COLL, JUAN

Impremta

Adreça: Parlament, 34

Període d'activitat documentat: 1876 (MI)

Establiments relacionats: Sala y Mas, Juan

Línia successòria: Sala y Mas, Juan > Mañá Coll, Juan > Sala y Mas, Juan

Observacions: Impremta que apareix documentada el 1874 amb el nom de Juan Sala y Mas ubicada al carrer Parlament, 34. El 1876 apareix sota el nom de Juan Mañá y Coll però només durant aquest any. Quan reapareix als llibres de matrícula industrial l'any 1882, ho fa al carrer de Sant Pere més Alt, 4 i sempre amb el nom de Juan Sala y Mas.

MAÑOS Y BALISTER

Impremta

Adreça: Tallers, 51

Període d'activitat documentat: 1882-1884 (G)

Guies: ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84

MARCOVAL, AGUSTÍN

Impremta

Altres noms: Marcobal

Adreça: Plata, 2

Període d'activitat documentat: 1850-1855 (MI)

MAREDA, BERNABÉ

Impremta

Adreça: Xuclà, 16

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

MARFANY, ABELARDO

Impremta manual

Adreça: Montserrat, 3 > Marquès de Barberà, 13

Període d'activitat documentat: 1896-1899 (1896 MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Marfany, Abelardo y Vila, Juan

Guies: AR96, AR97, AR98, AR99

Observacions: Apareix documentat el 1896 com a impremta manual simultàniament a l'establiment amb el nom Abelardo Marfany i Joan Vila, una impremta ubicada a Muntaner, 3. Podria tractar-se del mateix establiment però amb un segon local o amb adreça errònia. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat només el 1896, a les guies hi figura fins el 1899, ubicada a Marquès de Barberà, 13 a partir de 1897.

MARFANY, ABELARDO Y VILA, JUAN

Impremta

Adreça: Muntaner, 3

Període d'activitat documentat: 1893-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Marfany, Abelardo

Observacions: Al 1896 apareix documentada una impremta manual amb el nom Abelardo Marfany simultàniament a aquest establiment però ubicada a Montserrat, 3. Podria tractar-se del mateix establiment però amb un segon local o amb adreça errònia.

MARFANY, MARIANO

Impremta

Adreça: Sant Jeroni, 23

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

MARIOL Y LÓPEZ

Impremta

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 69, baixos

Període d'activitat documentat: 1885-1888 (1885 MI)

Guies: ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88

Observacions: Societat que tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrada només el 1885, a les guies hi figura entre 1885 i 1888.

MARTÍ CANTÓ, FEDERICO

Impremta

Adreça: Montjuïc del Carme, 6 > Sant Pere, 4, entresol

Període d'activitat documentat: 1874-1878 (MI)

Establiments relacionats: Sala, José

Línia successòria: Martí Cantó, Federico > Sala, José

Observacions: El 1876 canvi d'adreça i al 1881 passa a mans de José Sala, al mateix local de Sant Pere, 4.

MARTÍ GALÍ, EMILIO

Impremta

Altres noms: Martín Galí, Emilio

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 31

Període d'activitat documentat: 1893-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Serveis: «Obras de lujo y económicas. Facturas, memorandums, recibos, prospectos, estados, periódicos y cuantos trabajos se encarguen, a precios sumamente económicos. La casa cuenta con abundantes materiales y con todas las novedades del día.» (*La Propaganda*, 1, 3-VI-1892: 2)

Anunci de la Impremta de Emilio Martín Galí. *La Propaganda*, 1, 3-VI-1892.

MARTÍ ROCA, JOSÉ

Impremta manual

Adreça: Nova de Sant Francesc, 40

Període d'activitat documentat: 1894 (MI)

Maquinària: premses manuals

MARTÍ Y COMPAÑÍA, MANUEL

Litografia

Altres noms: Martí y Campañá, Manuel

Adreça: Ausiàs March, 15 > Ronda de Sant Pere, 174 > Ausiàs March, 87

Període d'activitat documentat: 1877-1900 (1877-1897 MI)

Maquinària: 3 màquines de litografia

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, L94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00

Observacions: Canvia d'adreça el 1882 i el 1887 torna a Ausiàs March. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1877 i 1897, a les guies hi figura fins el 1900. En ambdues fonts apareix algunes vegades com Manuel Martí y Compañía o com a Manuel Martí y Campañá.

MARTÍN, VIUDA E HIJO DE

Impremta

Adreça: Passatge de Santa Mònica, 2 > Arc del Teatre, 9, passatge lletra G

Període d'activitat documentat: 1897-1901 (G)

Guies: AR97, AR98, AR99, AR01

MARTÍNEZ COLOCI, LUIS

Impremta manual

Altres noms: Colozi o Colocy

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 10

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: premses manuals

MARTÍNEZ Y C.^a

Litografia

Altres noms: Martínez, José

Adreça: Balmes, 84

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (G)

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: L'any 1896 apareix amb el nom de José Martínez en un anuari.

MARTÍNEZ, AGUSTÍN

Litografia i impremta

Altres noms: Martínez Mira o Miró, Agustín
Adreça: Sant Pere més alt, 66 > Moles, 20
Període d'activitat documentat: 1887-1901
(1893-1897 MI)

Guies: AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94,
M96, AR96 AR97, AR98, AR99, ACIMA00,
AR01

Observacions: L'any 1887 es trasllada al carrer de les Moles, 20. Apareix documentat als llibres de matrícula industrial només com a litografia amb el nom d'Agustín Martínez Mira o Miró entre 1893 i 1897. A les guies, en canvi, hi apareixerà fins el 1901 sempre com a litografia i també com a impremta el 1899 i el 1901.

Targeta comercial de la Litografia de Agustín Martínez. AHCB, 26971.

MARTÍNEZ, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Pasaje Baños, K i L

Període d'activitat documentat: 1896 (G)

Guies: AR96

MARTÍNEZ, ISIDRO

Litografia

Altres noms: Martínez y C.^a, Isidoro

Adreça: Placeta de Sant Francesc, 10 o Plaça de Sant Francesc, 1

Període d'activitat documentat: 1862-1863 (1862 MI)

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula només hi apareix registrat el 1862 a Placeta de Sant Francesc, 10, el 1863 apareix en una guia amb el nom de Isidoro Martínez y C.^a a Plaça de Sant Francesc, 1.

MARTÍNEZ, JOSÉ

Litografia

Adreça: Trentaclus, 36

Període d'activitat documentat: 1849-1854 (1849 MI)

Guies: MS49, MS54

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula només hi apareix registrat el 1849, a les guies hi apareix fins el 1854.

MARTÍNEZ, JOSÉ

Litografia

Adreça: passeig de Gràcia, 3 i 5 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1890 (MI)

MARTÍNEZ, SEBASTIÁN

Litografia

Adreça: Pau Claris, 52

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (G)

Guies: L94, M96

MARTÍNEZ, VICENTE

Impremta

Altres noms: *El Arte*

Adreça: Riera Baixa, 6

Període d'activitat documentat: 1898-1901 (G)

Guies: AR98, AR99, ACIMA00, AR01

MARTÍNEZ, VICENTE

Litografia

Adreça: Lancaster

Període d'activitat documentat: 1842

Guies: MS42

MAS Y C.^a, JAIME

Litografia

Altres noms: Mas, Jaime

Adreça: Assaonadors, 22 > Montcada, 16 > Jovellanos

Període d'activitat documentat: 1877-1887 (1877-1878 MI)

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, AM87

Observacions: El 1877 fa el primer canvi d'adreça a Montcada, 16 i, segons les guies, el 1887 es trasllada a Jovellanos. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1877 i 1878, a les guies hi figura fins el 1887 sempre amb el nom de Jaime Mas.

Targeta comercial de la Litografía de Jaime Mas. AHCB, 26945.

Serveis: «Especialidad en trabajos de lujo, cuadros anunciadores al cromo, antografías, facturas, etiquetas, tarjetas de visita, etc. Perfección y baratura» (*La Publicidad*, 20-III-1879: 4)

MAS Y PANERA?, JAIME

Litografia

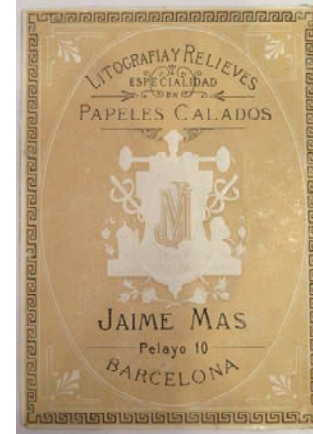
Adreça: Pelai, 10

Període d'activitat documentat: 1883-1884 (MI)

Establiments relacionats: Mas y Sens o Senis, Jaime

Observacions: A les guies apareix documentada una litografia amb el nom de Mas y Senis o Sens entre 1881 i 1884 al mateix carrer Pelai, 10. Podria tractar-se del mateix establiment.

Serveis: «Litografía y relieves. Especialidad en papeles calados» (Targeta comercial)

Targeta comercial de Jaime Mas. MFM, S-24918.

MAS Y SENS?, JAIME

Litografia

Altres noms: Mas y Senis?, Jaime

Adreça: Fusina, 13? > Pelai, 10

Període d'activitat documentat: 1881-1887 (1881-1884 MI)

Establiments relacionats: Mas y Panera?, Jaime

Guies: ACIMA86, ACIMA87

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat Jaime Mas y Sens entre 1881 i 1884 al carrer Fusina, 13 mentre que a les guies hi consta un Mas y Sens o Senis entre 1886 i 1887 al carrer Pelai, 10, el mateix local que Jaime Mas y Panera. Podria tractar-se del mateix establiment.

MAS, ALBERTO

Litografia

Adreça: Ample, 7 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1885 (MI)

MAS, JOAQUÍN

Litografia

Adreça: Fusina, 4

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

MAS, VIUDA DE JAIME

Litografia

Adreça: Aribau, 37

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (G)

Guies: L94, ACIMA94, M96

Serveis: «Litografía y relieves. Especialidad en papeles calados para confiterías, floristas, cajas de lujo, camiserías, etc.» (Leon, 1894)

MASDEXAXARS, ESTEBAN

Litografia

Altres noms: Masdexaxart, Mas de Xaxars, Esteban o Estevan

Adreça: Boira > Gignàs, 18

Període d'activitat documentat: 1842-1868 (1847-1868 MI)

Guies: MS42, MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64,

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1847 i 1868, a les guies hi figura a partir de 1842. Es trasllada del carrer de la Boira (Sant Francesc de la Boira) al carrer Gignàs, 18, cantonada amb Regomir, el 1846, segons el *Diario de Barcelona* (9-V-1846: 1982).

MASSANA, FELIU

Impremta manual

Adreça: Marquès de Barberà, 13

Període d'activitat documentat: 1897 (MI)

MASSÓ Y CASAS

Impremta i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Altres noms: *Impremta i Llibreria de l'Avenç*; *Tipografia L'Avenç*

Adreça: Ronda Universitat, 4

Període d'activitat documentat: 1893-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h; 1 màquina tipus Minerva

Establiments relacionats: Massó, Casas y Elías; Massó, Casas, Capo y C.^a

Línia successòria: Massó y Casas > Massó, Casas y Elías > Massó, Casas, Capo y C.^a

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97

Exposicions: Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892

Anunci de la Impremta L'Avenç de Massó i Casas. *Anuario Riera*, 1896.

Observacions: De 1893 a 1896 apareix com a impremta amb 1 màquina de 1.000 fulls/h però al 1897 canvia a taller d'imprimir targetes, circulars i factures amb 1 màquina. La Tipografia l'Avenç és una societat que passa per diferents raons socials: Massó y Casas (1893-1897), Massó, Casas y Elías (1898) i Massó, Casas, Capo y C.^a (1899-1901).

Serveis: «Impressió d'obres i revistes literàries i científiques en totes llengües. Treballs tipogràfics per l'art, pel comerç i per l'industria» (*Anuario Riera*, 1896)

MASSÓ, CASAS Y ELÍAS

Impremta

Altres noms: *Impremta i Llibreria de l'Avenç; Tipografia L'Avenç*

Adreça: Ronda de la Universitat, 4

Període d'activitat documentat: 1898 (G)

Establiments relacionats: Massó, Casas, Capo y C.^a; Massó y Casas

Línia successòria: Massó y Casas > Massó, Casas y Elías > Massó, Casas, Capo y C.^a

Guies: AR98

Observacions: La Tipografia l'Avenç és una societat que passa per diferents raons socials: Massó y Casas (1893-1897), Massó, Casas y Elías (1898) i Massó, Casas, Capo y C.^a (1899-1901).

MASSÓ, CASAS, CAPO Y C.^a EN C.

Impremta

Altres noms: *Impremta i Llibreria de l'Avenç; Tipografia L'Avenç*

Adreça: Ronda de la Universitat, 20

Període d'activitat documentat: 1899-1901 (G)

Establiments relacionats: Massó, Casas y Elías; o Massó y Casas

Línia successòria: Massó y Casas > Massó, Casas y Elías > Massó, Casas, Capo y C.^a

Guies: AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: La Tipografia l'Avenç és una societat que passa per diferents raons socials: Massó y Casas (1893-1897), Massó, Casas y Elías (1898) i Massó, Casas, Capo y C.^a (1899-1901).

Serveis: «Impressions économiques peral Comerç i

Industria, treballs tipogràfics de tota mena i en tots idiomes, impressions sobre papers de barbes, de caracter antic, a un i a més colors. Impressions primoroses de llibres en caracters elzevirians i inglesos. Casa especial pera l'impressió de musica

Anunci de la Impremta l'Avenç de Massó, Casas, Capo y C.^a. *Revista Gráfica*, 1900.

tipogràfica. Especialitat en targeteria. Llibreria nacional i estrangera. Especialitat en obres catalanes.» (*Revista Gráfica*, 1900)

MATAS, JOSÉ

Impremta

Adreça: Argenteria, 50

Període d'activitat documentat: 1842-1854 (G)

Guies: MS42, MS49, MS54

MAYOL, ANTONIA

Impremta

Altres noms: Mayol, Viuda

Adreça: Ferran VII, 29

Període d'activitat documentat: 1845-1854 (1845-1851 MI)

Guies: MS49, MS54

Observacions: Als llibres de matrícula apareix registrada entre 1845 i 1851 mentre que a les guies hi apareix fins el 1854, sempre amb el nom de Viuda Mayol.

MERNER SPIN, JUAN

Impremta i impremta manual

Altres noms: Mermer, Morner, Mener, Menier, Mesmemer

Adreça: Nou de Sant Francesc, 19

Període d'activitat documentat: 1881-1885 (MI)

Maquinària: premses manuals > 1 màquina de 1.000 fulls/h

Observacions: Establiment documentat el 1881 com a impremta, entre el 1882 i 1884 com a impremta manual i entre el 1884 i 1885 com a impremta, amb 1 màquina de 1.000 fulls/h.

MESTRES Y AMERICH

Impremta manual

Adreça: Sant Joan, 88 (Sant Martí de Provençals)

Període d'activitat documentat: 1884-1886 (MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Aymerich, Fernando; Mestres y Compañía

Línia successòria: Mestres y Aymerich > Aymerich, Fernando ; Mestres y Compañía

Observacions: Establiment que en un principi, entre 1884 i 1886, era una societat entre Mestres i Aymerich. El 1888, però, apareixen els dos socis en dues impremtes manuals diferents: Fernando Aymerich i Mestres y C.^a.

MESTRES Y COMPAÑÍA

Impremta manual

Adreça: Sant Martí de Provençals

Període d'activitat documentat: 1888-1901 (1893 MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Mestres y Aymerich; Aymerich, Fernando

Línia successòria: Mestres y Aymerich > Aymerich, Fernando ; Mestres y C.^a

Guies: SG88, AR98, ACIMA00, AR01

Observacions: Establiment que en un principi, entre 1884 i 1886, era una societat entre Mestres i Aymerich. El 1888, però, apareixen els dos socis en dues impremtes manuals diferents: Fernando Aymerich i Mestres y C.^a. Tot i això, a les guies aquesta impremta apareix amb el nom de Mestres y Compañía fins el 1901.

MESUET, JUAN

Impremta

Altres noms: *La Universal*

Adreça: Nueva de San Francisco, 19

Període d'activitat documentat: 1882-1888 (G)

Guies: ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, ACIMA88

Observacions: A la majoria de guies hi apareix documentada amb el nom comercial de *La Universal* però en algunes ho fa amb el nom de Juan Mesuet (*La Universal*).

MIGUEL XURIGUÉ, JOSÉ

Impremta manual

Adreça: Les Gràcies, 8? (Gràcia) > Major, 118 (Gràcia) > Major, 23 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1890-1896 (MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Miquel, Viuda de José

Línia successòria: Miguel Xurigué, José > Miquel, Viuda de José

Observacions: El 1890 fa el primer canvi d'ubicació i el 1896 apareix al carrer Major, 23 de Gràcia. A partir de 1898 està documentat amb el nom de Viuda de José Miquel.

Anunci de la Impremta de José Miguel. Travaglia, 1894: 221.

Serveis: «Impresiones de todas clases en negro y colores, targetas de visita, facturas, invitaciones, etc. Economía - Esmero» (Travaglia, 1894: 221)

MILITAR, IMPRENTA

Veure Oliveras y Monmany, Juan

MILITAR Y PAPELERÍA DE LA, IMPRENTA

Veure Oliveras, Sucesores de

MIQUEL, VIUDA DE JOSÉ

Impremta

Altres noms: Miguel, José; Miguel, Viuda

Adreça: Gran de Gràcia, 23 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1898-1901 (G)

Establiments relacionats: Miguel Xurigué, José

Línia successòria: Miguel Xurigué, José > Miquel, Viuda de José

Guies: AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Entre 1890 i 1896 l'establiment apareix documentat amb el nom de José Miguel Xurigué però a partir de 1898 ja consta com a Viuda de José Miquel.

MIR Y TERRADES

Litografia

Altres noms: Tarrades

Adreça: Aribau, 7

Període d'activitat documentat: 1881-1882 (MI)

Establiments relacionats: Mir y Terrades

Línia successòria: Mir y Terrades > Mir, Tarradas, Comas y C.^a

Observacions: Establiment documentat als llibres de matrícula entre 1881 i 1882 amb el nom de Mir y Terrades, que el 1883 passa a denominar-se Mir, Tarradas, Comas y C.^a segons una guia.

MIR, TARRADAS, COMAS Y C.^a

Litografia

Adreça: Aribau, 7

Període d'activitat documentat: 1883

Establiments relacionats: Mir y Terrades

Línia successòria: Mir y Terrades > Mir, Tarradas, Comas y C.^a

Guies: ACIMA83

Observacions: Establiment documentat als llibres de matrícula entre 1881 i 1882 amb el nom de Mir y Terrades, que el 1883 passa a denominar-se Mir, Tarradas, Comas y C.^a segons una guia.

MIRALLES, CASIMIRO

Impremta

Adreça: Avinyó, 2

Període d'activitat documentat: 1863 (G)

Guies: JAS63

MIRALLES, HERMENEGILDO

Litografia

Adreça: Bailèn, 59

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1894-1897 MI)

Maquinària: 5 màquines de litografia i premses litogràfiques manuals

Guies: L94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, AR01

Exposicions: Exposició Universal de Barcelona de 1888 (Medalla d'or); Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892; Quarta Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques de Barcelona de 1898; Exposició Universal de París de 1900

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1894 i 1897, a les guies hi figura fins el 1901. No obstant aquestes dates, sabem que la fundació del taller va ser cap el 1882 i, a més a més, en són una mostra les medalles guanyades en certàmens com l'Exposició Universal de Barcelona de 1888.

Serveis: «Encuadernaciones industriales y para bibliófilos de todos precios; litografía, etiquetas, cromos y con relieve para fábricas de tabacos, etc.; calendarios para anuncios y regalos; tarjetas para fotografías impresas en oro y colores; cartulinas de todas clases y colores; cajas para fósforos, varios modelos. Azulejos cartón piedra con patente de invención» (Leon, 1894: 120)

Targeta comercial de la Litografia d'Hermenegildo Miralles. AHCB, 26959.

MIRALLES, NICOLÁS

Litografia

Adreça: Unió, 17

Període d'activitat documentat: 1867-1901 (1867-1897 MI)

Maquinària: 3 màquines de litografia i premses litogràfiques manuals

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Exposicions: Exposición General de las Cuatro Provincias Catalanas de 1871 (Menció honorífica); Manifestación de Productos Catalanes de 1877; Primera Exposición de Artes Decorativas del Instituto de Fomento del Trabajo Nacional de 1880

Observacions: Segons els anuncis, es tracta d'una casa fundada el 1865. Tot i això, als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1867 i 1897, i a les guies hi consta fins el 1901. El taller disposava de 3 màquines de litografia i premses litogràfiques manuals.

Serveis: «Casa fundada en 1865 y hoy día montada con nuevas máquinas sistema Alauzet, que facilitan la perfección, brevedad y economía en los precios : Especialidad en la impresión de toda clase de trabajos para establecimientos industriales y de comercio como son facturas, circulares, tarjetas de dirección y de visita, acciones, carteles, libros muestrarios y talonarios, marcas para vinos y licores en etiquetas, diferentes colores, etc. En tarjetas para felicitaciones, hay constantemente un elegante y variado surtido de las llamadas de fantasía y resorte con caprichos dibujos, procedentes de las principales fábricas de París y Berlín.» (*Catálogo...*, 1882)

Targeta comercial de la Litografia de Nicolás Miralles. AHCB, 26947.

MIRET, JOSÉ

Impremta i impremta manual

Altres noms: Miret y Tornelio? (Fornelio?)

Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 289 (289-291)

Període d'activitat documentat: 1879-1896 (1881-1896 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88

Observacions: Establiment que comença a estar documentat als llibres de matrícula el 1881 com a impremta, entre 1882 i 1884 apareix com a impremta manual i el 1884 torna a impremta amb 1 màquina de 1.000 fulls/h. Tot i això, a les guies apareix per primera vegada el 1879.

MIRÓ CAMPAÑÁ, CRISTÓBAL

Impremta manual

Adreça: Elisabets, 11

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: premses manuals

MIRÓ E HIJOS, CRISTÓBAL

Impremta

Adreça: Marquès de Barberà, 12

Període d'activitat documentat: 1879-1880 (G)

Establiments relacionats: Miró y C.^a, Cristóbal

Guies: AACIMA79, AACIMA80

MIRÓ Y C.^a

Impremta

Adreça: Casanova, 29

Període d'activitat documentat: 1893-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Miró, Cristóbal; Miró y C.^a, Cristóbal; Miró e hijos, Cristóbal; Miró y Gimbert, Cristóbal

Línia successòria: Miró, Cristóbal > Miró y C.^a, Cristóbal > Miró e hijos, Cristóbal > Miró y Gimbert, Cristóbal

Observacions: Podria tractar-se del mateix establiment que Cristóbal Miró y Gimbert, que al seu torn prové de la impremta Cristóbal Miró y C.^a, originalment Cristóbal Miró. Al 1849 hi ha documentada la impremta de Cristóbal Miró, però només fins el 1854. El 1876 reapareix amb el nom de Cristóbal Miró y C.^a i situada al carrer Marquès de Barberà, on es mantindrà amb premses manuals (tot i que en diferents números -10, 12, 17, 24 i 26). Entre 1879 i 1880 apareix a les guies amb el nom de Cristóbal Miró e hijos. El 1881 passa a Barberà, 17 i entre 1882 i 1884 està documentada com a impremta amb premses manuals a la mateixa adreça. Entre 1884 i 1887 tornarà a aparèixer amb el nom de Cristóbal Miró y Gimbert a Barberà, 26 amb 1 màquina de 1.000 fulls/h. Finalment, entre 1893 i 1896 apareix aquesta impremta amb el nom de Miró y C.^a però situada a Casanova, 29.

MIRÓ Y C.^a, CRISTÓBAL

Impremta i impremta manual

Adreça: Marquès de Barberà, 10 > Marquès de Barberà, 17

Període d'activitat documentat: 1876-1886 (1876-1884 MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Miró, Cristóbal; Miró e hijos, Cristóbal; Miró y Gimbert, Cristóbal; Miró y C.^a

Línia successòria: Miró, Cristóbal > Miró y C.^a, Cristóbal > Miró e hijos, Cristóbal > Miró y Gimbert, Cristóbal

Guies: L79, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86

Observacions: Al 1849 hi ha documentada la impremta de Cristóbal Miró, però només fins el 1854. El 1876 reapareix amb el nom de Cristóbal Miró y C.^a i situada al carrer Marquès de Barberà, on es mantindrà amb premses manuals (tot i que en diferents números -10, 12, 17, 24 i 26). Entre 1879 i 1880 apareix a les guies amb el nom de Cristóbal Miró e hijos. El 1881 passa a Barberà, 17 i entre 1882 i 1884 està documentada com a impremta amb premses manuals a la mateixa adreça. Entre 1884 i 1887 tornarà a aparèixer amb el nom de Cristóbal Miró y Gimert a Barberà, 26 amb 1 màquina de 1.000 fulls/h. Hi ha documentada una altra impremta amb el nom de Miró y C.^a entre 1893 i 1896 però no hi ha seguretat que sigui el mateix perquè està situat a Casanova, 29, amb 1 màquina de 1.000 fulls/h.

MIRÓ Y C.^a, MANUEL

Impremta

Adreça: Comtessa de Sobradí, 10 > Passatge Fortuny

Període d'activitat documentat: 1879-1880 (G)

Guies: AACIMA79, AACIMA80

Observacions: L'any 1880 passa al passatge Fortuny.

MIRÓ Y GIMBERT, CRISTÓBAL

Impremta

Adreça: Marquès de Barberà, 26

Període d'activitat documentat: 1884-1887 (1884-1885 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Miró, Cristóbal > Miró y C.^a, Cristóbal > Miró e hijos, Cristóbal; Miró y C.^a

Línia successòria: Miró, Cristóbal > Miró y C.^a, Cristóbal > Miró e hijos, Cristóbal > Miró y Gimbert, Cristóbal

Guies: AM87

Observacions: Al 1849 hi ha documentada la impremta de Cristóbal Miró, però només fins el 1854. El 1876 reapareix amb el nom de Cristóbal Miró y C.^a i situada al carrer Marquès de Barberà, on es mantindrà amb premses manuals (tot i que en diferents números -10, 12, 17, 24 i 26). Entre 1879 i 1880 apareix a les guies amb el nom de Cristóbal Miró e hijos. El 1881 passa a Barberà, 17 i entre 1882 i 1884

està documentada com a impremta amb premses manuals a la mateixa adreça. Entre 1884 i 1887 tornarà a aparèixer amb el nom de Cristóbal Miró y Gimert a Barberà, 26 amb 1 màquina de 1.000 fulls/h. Hi ha documentada una altra impremta amb el nom de Miró y C.^a entre 1893 i 1896 però no hi ha seguretat que sigui el mateix perquè està situat a Casanova, 29, amb 1 màquina de 1.000 fulls/h.

MIRÓ, CRISTÓBAL

Impremta

Altres noms: Miró y Gimbert, Cristóbal

Adreça: Penedides, 5 > Marquès de Barberà, 26

Període d'activitat documentat: 1849-1857 (1849-1851 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Miró y C.^a, Cristóbal; Miró e hijos, Cristóbal; Miró y Gimbert, Cristóbal; Miró y C.^a

Línia successòria: Miró, Cristóbal > Miró y C.^a, Cristóbal > Miró e hijos, Cristóbal > Miró y Gimbert, Cristóbal

Guies: MS49, MS54

Observacions: Al 1849 hi ha documentada la impremta de Cristóbal Miró, però només fins el 1854. El 1876 reapareix amb el nom de Cristóbal Miró y C.^a i situada al carrer Marquès de Barberà, on es mantindrà amb premses manuals (tot i que en diferents números -10, 12, 17, 24 i 26). Entre 1879 i 1880 apareix a les guies amb el nom de Cristóbal Miró e hijos. El 1881 passa a Barberà, 17 i entre 1882 i 1884 està documentada com a impremta amb premses manuals a la mateixa adreça. Entre 1884 i 1887 tornarà a aparèixer amb el nom de Cristóbal Miró y Gimert a Barberà, 26 amb 1 màquina de 1.000 fulls/h. Hi ha documentada una altra impremta amb el nom de Miró y C.^a entre 1893 i 1896 però no hi ha seguretat que sigui el mateix perquè està situat a Casanova, 29, amb 1 màquina de 1.000 fulls/h.

Serveis: «Impresiones de todas clases. Tarjetas, membretes, sobres, facturas, talones, prospectos, programas, marcas, notas de precios, etc. Especialidad en impresión de catálogos, obras de lujo, periódicos y almanaques. Gran economía y perfección en impresiones de larga tirada.» (*El Eco de Barcelona*, 8-IV-1883)

MODELO, LA

Impremta

Adreça: Avinyó, 19

Període d'activitat documentat: 1898 (G)

Guies: AR98

MODERNISTA, IMPRENTA

Impremta

Adreça: Montsió, 19, entresol-1a

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

MOIX, CARLOS

Litografia

Adreça: Princesa, 28 > Princesa, 10 > Colomines, 4 > Colomines, 4 i Princesa 10

Període d'activitat documentat: 1861-1897 (MI)

Maquinària: 2 màquines de litografia > 3 màquines de litografia

Establiments relacionats: Moix, Viuda de Carlos

Línia successòria: Moix, Carlos > Moix, Viuda de Carlos

Guies: JAS63, L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97

Observacions: L'any 1870 passa a Princesa, 10 i, entre 1897 i 1900 apareix situada a Colomines, 4. Finalment, entre 1898 i 1901 apareix documentada a les guies amb el nom de Viuda de Carlos Moix, aquesta vegada amb les dues adreces, Princesa i Colomines.

MOIX, VIUDA DE CARLOS

Litografia

Adreça: Colomines, 4 i Princesa, 10

Període d'activitat documentat: 1898-1901 (G)

Establiments relacionats: Moix, Carlos

Línia successòria: Moix, Carlos > Moix, Viuda de Carlos

Guies: AR98, AR99, AR01

Observacions: Establiment fundat per Carlos Moix i documentat des del 1861. A partir de 1898 consta com a Viuda de Carlos Moix i apareix situada al carrer Colomines, 4 (el taller) i Princesa, 10.

MOLA, RAMÓN

Impremta

Adreça: Riera de Sant Joan, 16

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: ACIMA00

MOLERO, R.

Impremta i litografia

Adreça: Sant Pere més baix, 15, 3r

Període d'activitat documentat: 1900-1901 (G)

Guies: ACIMA00, AR01

Observacions: El 1901 també apareix com a litografia, a part d'impremta.

MOLINAS, RAMÓN

Impremta i litografia

Altres noms: Molina; Ramón Juli o Juli Ramón Molina?

Adreça: Casp, 91 > Plaça Tetuan, 50

Període d'activitat documentat: 1893-1901 (1893-1897 MI)

Maquinària: 6 màquines de menys de 1.000 fulls/h > 4 màquines de 1.000 fulls/h; i 4 màquines de litografia > 2 màquines de litografia

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Està activa com a impremta i litografia entre 1893 i 1897 amb 6 màquines de 800 fulls/h el 1896, que passaran a ser 4 de 1.000 fulls/h els anys següents, pel que fa a la maquinària d'impremta. I quant a l'activitat de litografia, disposa de 4 màquines entre 1893 i 1896, que passen a 2 el 1897. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1893 i 1897, a les guies hi consta fins el 1901, primer a Casp, 91 i a partir de 1894, a Plaça Tetuan.

Serveis: «Impresiones en negro y color, a precios convencionales. Prontitud, perfección y economía en los trabajos litográficos.» (*Ilustración Ibérica*, 31-XII-1892: 784)

MONFORT, JOSÉ EUSEBIO

Litografia i impremta

Altres noms: Monfort, José

Adreça: Arc de Jonqueres, 1 > Plaça del Pi, 1

Període d'activitat documentat: 1842-1864 (1845-1862 MI)

Establiments relacionats: Roig Escardó, Gabriel; Roig Escardó, Miguel; Roig, Viuda é hijo de Gabriel

Línia successòria: Monfort, José Eusebio > Roig Escardó, Gabriel > Roig Escardó, Miguel > Roig, Viuda é hijo de Gabriel

Guies: MS42, MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64

Observacions: Establiment litogràfic fundat per José Eusebio Monfort i situat, en un principi a Arc de Jonqueres, 1. El 1853 es traslladen a Plaça del Pi, 1 i entre 1851 i 1855 també apareix registrada com a impremta. L'establiment està en mans de

José Eusebio Monfort fins el 1866, que passa a Gabriel Roig Escardó. Està documentada amb aquest nom fins el 1884 als llibres de matrícula –tot i que a les guies ho fa fins el 1894– i entre 1894 i 1897 apareix amb el nom de Miguel Roig Escardó, disposant de premses litogràfiques manuals. A les guies, però, apareixerà com a Viuda é hijo de Gabriel Roig entre 1894 i 1901. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1845 i 1862, a les guies hi consta com a litografia des del 1842 al 1864.

Serveis: «Primitivo establecimiento de esta clase en España.» (J. A. S., 1857: 360)

MONJE, TADEO

Impremta

Adreça: Ronda de Sant Antoni, 6

Període d'activitat documentat: 1878-1883 (1878-1881 MI)

Maquinària:

Establiments relacionats: Rovira, Ignacio

Línia successòria: Monje, Tadeo > Rovira, Ignacio

Guies: L79, AACIMA80, AACIMA81, ACIMA82, ACIMA83

Observacions: Impremta documentada el 1878 a nom de Tadeo Monje i que el 1882 passa a Ignacio Rovira, sense canviar d'adreça. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1878 i 1881, a les guies hi consta fins el 1883.

MONTANER Y SIMÓN

Impremta i litografia

Adreça: Casanova, 8 > Aragó, 309 i 311

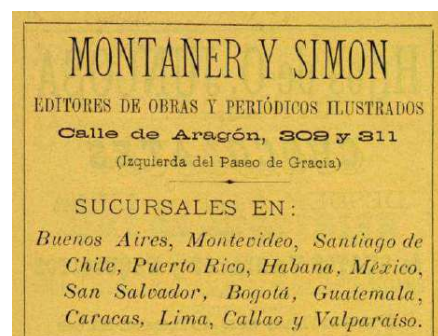
Període d'activitat documentat: 1874-1901 (1874-1897 MI)

Maquinària: 8 màquines de 1.000 fulls/h > 8 màquines de 1.000 fulls/h i 3 màquines de litografia > 5 màquines de 1.000 fulls/h i 3 màquines de litografia

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88, L94, ACIMA94, M96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Exposicions: Exposición General de las Cuatro Provncias Catalananas de 1871 (Medalla de bronze); Exposició Universal de Barcelona de 1888; Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892; Exposició Universal de París de 1900

Observacions: Canvia d'adreça el 1881 i es trasllada a l'edifici del carrer Aragó. Comença a

Anunci de Montaner y Simón. Roca, 1884: 12.

aparèixer documentada com a impremta el 1874 i a partir de 1882 ja consta que disposa de 8 màquines de 1.000 fulls/h o menys de 1.000 fulls/h, que passaran a incorporar 3 màquines de litografia el 1895. El 1897 apareix amb 5 màquines de 1.000 fulls/h i 3 màquines de litografia. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1874 i 1897, a les guies hi consta fins el 1901, com a impremta entre 1879 i 1901 i també com a litografia a partir de 1897.

MONTROS Y BERTRÁN

Impremta

Adreça: Pelai, 60

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

MONTSERRAT, ANDRÉS

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Escudellers, 32

Període d'activitat documentat: 1896-1897 (1896 MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

Guies: AR97

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula apareix registrat només el 1896, a les guies hi és documentat el 1897.

MONTSERRAT, CIPRIANO

Litografia

Adreça: Hospital, 60

Període d'activitat documentat: 1895 (MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

MORA, RAMÓN

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Sant Miquel, 56 > Ample, 34

Període d'activitat documentat: 1895-1901 (1895-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

Guies: ACIMA00, AR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula hi apareix registrat entre 1895 i 1897 a Sant Miquel, 56, a les guies hi és entre 1900 i 1901 però al carrer Ample. No sabem amb seguretat si es tracta del mateix establiment.

MORENO, ANTONIO

Impremta

Adreça: Rambla dels Estudis, 7

Període d'activitat documentat: 1896-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 6.000 fulls/h > 1 màquina de 1.000 fulls/h

Observacions: Aquest establiment apareix documentat el 1896 amb una màquina de 6.000 fulls/h i al 1897 amb 1 de 1.000 fulls/h.

MORERA Y COSTA

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 175

Període d'activitat documentat: 1895-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

MOTINÓ, HEREDEROS DE

Litografia

Altres noms: Molinó, hermanos; Motinó, hermanos

Adreça: Riereta, 19, 3r

Període d'activitat documentat: 1896-1898 (G)

Guies: AR96, AR97, AR98

Observació: En aquesta mateixa adreça hi ha documentat l'establiment de Joaquín Llavina entre 1894 i 1896.

MUÑOZ, DOMINGO

Litografia

Altres noms: Munias? Muñar?

Adreça: N'Arai, 25? > Basea, 25 > Sant Honorat, 7

Període d'activitat documentat: 1881-1887 (1881-1884 MI)

Guies: ACIMA86, AM87, ACIMA87

Exposicions: Exposició Universal de Barcelona de 1888

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula apareix registrat a Basea, 25, a l'anuari de 1886 està ubicat al carrer de n'Arai. Entre 1894 i 1896 hi ha un altre establiment registrat als llibres de matrícula amb el mateix nom però ubicat al carrer Sant Honorat, 7 que podria tractar-se del mateix.

MUSONS AGUSTÍN DOMINGO

Impremta

Adreça: Aragó, 251

Període d'activitat documentat: 1896 (MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h

NACENTE, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Paseig de Gràcia, 149

Període d'activitat documentat: 1888 (G)

Guies: ACIMA88

NICOLAU, BENITO

Litografia

Adreça: Rambla dels Estudis, 59 > Llibreteria, 21, 1r

Període d'activitat documentat: 1852-1854 (MI)

Observacions: El 1853 canvia d'adreça.

NOTICIAS, LAS

Impremta

Adreça: Guàrdia, 14

Període d'activitat documentat: 1900-1901 (G)

Guies: ACIMA00, AR01

NOTICIERO UNIVERSAL, DEL

Impremta

Adreça: Roger de Llúria, 55 i 57

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (G)

Guies: L94, ACIMA00

OBRADORS SOLEY, OLEGARIO

Impremta i impremta manual

Altres noms: Leodegario, Deolegario Obradors

Adreça: Sant Ramon, 4

Període d'activitat documentat: 1884-1888 (1884-1885 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h i premses manuals

Establiments relacionats: Obradors, Luis

Guies: ACIMA87, ACIMA88

Observacions: Tot i que el 1884 el trobem com a impremta manual i impremta amb 1 màquina de 1.000 fulls/h, el 1885 només consta com a impremta amb la màquina de 1.000 fulls/h. A les guies hi consta fins el 1888. Podria estar relacionat amb Luis Obradors, ja que aquest últim originalment establert a Rambla de Santa Mònica, 19, es trasllada a Sant Ramon, 4 el 1882.

OBRADORS Y C.^a

Impremta

Adreça: Rambla de Santa Mònica, 19

Període d'activitat documentat: 1879-1880 (G)

Establiments relacionats: Obradors, Luis; Obradors y Sulé; Sulé, Pablo

Línia successòria: Obradors y C.^a > Obradors, Luis

Guies: L79, AACIMA80

Observacions: Entre 1879 i 1880 apareix com a Obradors y C.^a i a partir de 1881 ja consta com a Luis Obradors. Podria tractar-se del mateix establiment que Obradors y Sulé –societat formada per Luis Obradors i Pablo Sulé– ja que apareix documentat a la mateixa adreça el 1879.

OBRADORS Y SULÉ

Impremta

Altres noms: Imprenta de L. Obradors y P. Sulé

Adreça: Rambla de Santa Mònica, 19

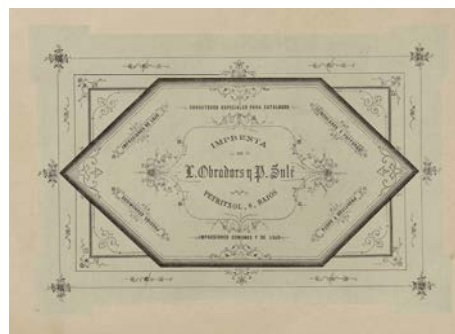
Període d'activitat documentat: 1879 (G)

Establiments relacionats: Sulé, Pablo; Obradors, Luis; Obradors y C.^a

Guies: AACIMA79

Observacions: Societat formada per Pablo Sulé i Luis Obradors. Apareix documentada a la mateixa adreça que Obradors y C.^a.

Serveis: «Impresiones de lujo. Caracteres especiales para catálogos. Circulares y facturas. Prontitud y gusto. Impresiones comunes y de lujo. Precios económicos.» (Targeta comercial)

Impress publicitari de la Imprenta de L. Obradors y P. Sulé. AHCB.

OBRADORS, LUIS

Impremta

Altres noms: Obrador, L.

Adreça: Rambla de Santa Mònica, 19 > Sant Ramon, 4

Període d'activitat documentat: 1881-1887 (G)

Establiments relacionats: Obradors y C.^a; Obradors y Sulé; Sulé, Pablo; Obradors Soley, Olegario

Línia successòria: Obradors y C.^a > Obradors, Luis

Guies: ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA86, AM87

Observacions: Entre 1879 i 1880 apareix com a Obradors y C.^a i a partir de 1881 ja consta com a Luis Obradors. El 1879 apareix formant una societat amb Pablo Sulé sota el nom de Obradors y Sulé a la mateixa adreça de Rambla Santa Mònica, 19. L'any 1882 passa al carrer Sant Ramon, 4, cosa que el posa en relació amb Olegario Obradors Soley, establert en aquest adreça entre 1884 i 1885.

OLI, BUENAVENTURA

Litografia

Adreça: Sant Pau, 79

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

OLIVA, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Argenteria > Banys, 6

Període d'activitat documentat: 1842-1854 (G)

Guies: MS42, MS49, MS54

Observacions: L'any 1882 passa al carrer Banys, 6.

OLIVÉ Y ASÓ, PEDRO

Litografia

Altres noms: Oliver, Aró

Adreça: Sant Ramon del Call, 4 > Carme, 72

Període d'activitat documentat: 1882-1901 (1882-1884 MI)

Establiments relacionats: Olivé, Pablo; Olivé, Viuda de Pedro

Línia successòria: Olivé y Asó, Pedro > Olivé, Pablo > Olivé, Viuda de Pedro

Guies: ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA94, AR96, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Aquest establiment de litografia canvia d'adreça al carrer del Carme, 72 el 1884 i a la dècada de 1890 passa a Pablo Olivé segons els llibres de matrícula. En canvi, a les guies sempre apareix amb el nom de Pedro Olivé fins el 1894, que canvia a Viuda de Pedro Olivé.

OLIVÉ, PABLO

Litografia

Altres noms: Oliver

Adreça: Carme, 72

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Establiments relacionats: Olivé y Asó, Pedro; Olivé, Viuda de Pedro

Línia successòria: Olivé y Asó, Pedro > Olivé, Pablo > Olivé, Viuda de Pedro

Observacions: Segons els llibres de matrícula, originalment l'establiment estava a nom de Pedro Olivé y Asó, documentat des de 1882. A la dècada de 1890 passa a Pablo Olivé segons els llibres de matrícula –un establiment amb premses litogràfiques manuals– però, en canvi, a les guies sempre apareix amb el nom de Pedro Olivé fins el 1894, que canvia a Viuda de Pedro Olivé.

OLIVÉ, VIUDA DE PEDRO

Litografia

Adreça: Carme, 72

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (G)

Establiments relacionats: Olivé y Asó, Pedro > Olivé, Pablo

Línia successòria: Olivé y Asó, Pedro > Olivé, Pablo > Olivé, Viuda de Pedro

Guies: L94, M96, AR97

Observacions: Segons els llibres de matrícula, originalment l'establiment estava a nom de Pedro Olivé y Asó, documentat des de 1882. A la dècada de 1890 passa a Pablo Olivé segons els llibres de matrícula –un establiment amb premses litogràfiques manuals– però, en canvi, a les guies sempre apareix amb el nom de Pedro Olivé fins el 1894, que canvia a Viuda de Pedro Olivé.

OLIVER, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Basea, 25

Període d'activitat documentat: 1852-1853 (MI)

OLIVERAS Y GAVARRÓ, JUAN

Impremta i impremta manual

Altres noms: Oliveres y Gavarró, Juan

Adreça: Escudellers, 53 > Escudellers, 65 > Rambla (o portal) de Sana Madrona, 7

Període d'activitat documentat: 1842-1845-1855; 1884-1885 (MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h i premses manual

Guies: MS42, MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64

Observacions: El 1851 passa a Escudellers, 65, el 1857 a Escudellers, 57 segons les guies i el 1884 apareix a Santa Madrona, 7 amb 2 màquines de 1.000 fulls/h documentades. El 1884 apareix documentat als llibres de matrícula un Juan Oliveras a la mateixa adreça de Rambla Santa Madrona, 7 com a impremta manual. Probablement es tracta del mateix establiment que disposa, també, de premses manuals.

OLIVERAS Y MATAS, ANTONIO

Impremta

Adreça: Templers, 6

Període d'activitat documentat: 1860-1884 (G)

Establiments relacionats: Oliveras y Matas, Ignacio

Guies: MS60, MS64, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment de Ignacio Oliveres y Matas, ja que està ubicat al mateix local entre 1866 i 1884.

OLIVERAS Y MONMANY, JUAN

Impremta

Altres noms: *Imprenta Militar de Juan Oliveras y Monmany*; Oliveres y Monmany, Juan

Adreça: Ample > Fusteria, 6 > Fusteria, 1 > Ample, 58

Període d'activitat documentat: 1842-1874 (1845-1874 MI)

Establiments relacionats: Oliveras y Verdaguer, José; Oliveras, Sucesores de; Oliveras, Viuda de; Oliveras y Monmany, Juan é hijo

Línia successòria: Oliveras y Monmany, Juan > Oliveras y Verdaguer, José > Oliveras y Monmany, Juan é hijo > Oliveras, Viuda de > Oliveras, Sucesores de

Guies: MS42, MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, MS64

Observacions: Impremta fundada per Juan Oliveras y Monmany. En un origen està ubicada al carrer Ample, el 1856 apareix al carrer Fusteria, 6, el 1861 passa a Fusteria, 1 i, més endavant passa al carrer Ample, 58. Està registrada com a impremta de Juan Oliveras y Monmany de 1845 a 1874. Entre 1875 i 1877 figura com a José Oliveras y Verdaguer i el 1878 passa a Sucesores de Oliveras. En unes guies de 1863 i 1879 apareix a Fusteria, 1 amb el nom de Juan Oliveras y Monmany

Factura de la Imprenta de Juan Oliveres y Monmany. ANC, ANC1-1115-T-2352.

e hijo i entre 1882 i 1884 hi ha registrada una impremta manual a nom de Viuda de Oliveras ubicada al mateix carrer Ample, 58 i 60, amb premses manuals. Tot i així, l'establiment continua com a Sucesores de Oliveras, amb 1 màquina de 1.000 fulls/h i ubicada al carrer de la Mercè, 40 entre 1884 i 1885.

OLIVERAS Y MONMANY, JUAN É HIJO

Impremta

Adreça: Fusteria, 1

Període d'activitat documentat: 1863-1879 (G)

Establiments relacionats: Oliveras y Monmany, Juan

Guies: JAS63, AACIMA79

Observacions: El 1863 i el 1879 apareix documentada en unes guies la impremta de Juan Oliveras y Monmany amb el nom de Juan Oliveras y Monmany é hijo però sens dubte es tracta del mateix establiment.

OLIVERAS Y VERDAGUER, JOSÉ

Impremta

Altres noms: Oliveres y Verdaguer, José

Adreça: Ample, 58

Període d'activitat documentat: 1875-1877 (MI)

Establiments relacionats: Oliveras y Monmany, Juan; Oliveras, Sucesores de; Oliveras, Viuda de; Oliveras y Monmany, Juan é hijo

Línia successòria: Oliveras y Monmany, Juan > Oliveras y Verdaguer, José > Oliveras y Monmany, Juan é hijo > Oliveras, Viuda de > Oliveras, Sucesores de

Observacions: Impremta fundada per Juan Oliveras y Monmany. En un origen està ubicada al carrer Ample, el 1856 apareix al carrer Fusteria, 6, el 1861 passa a Fusteria, 1 i, més endavant passa al carrer Ample, 58. Està registrada com a impremta de Juan Oliveras y Monmany de 1845 a 1874. Entre 1875 i 1877 figura com a José Oliveras y Verdaguer i el 1878 passa a Sucesores de Oliveras. En unes guies de 1863 i 1879 apareix a Fusteria, 1 amb el nom de Juan Oliveras y Monmany e hijo i entre 1882 i 1884 hi ha registrada una impremta manual a nom de Viuda de Oliveras ubicada al mateix carrer Ample, 58 i 60, amb premses manuals. Tot i així, l'establiment continua com a Sucesores de Oliveras, amb 1 màquina de 1.000 fulls/h i ubicada al carrer de la Mercè, 40 entre 1884 i 1885.

OLIVERAS, LUIS

Impremta

Altres noms: Oliveres, Luis

Adreça: Ample, 26

Període d'activitat documentat: 1846-1853 (MI)

Guies: MS49, MS54

OLIVERAS, SUCESTORES DE

Impremta

Altres noms: Oliveres, Sucesores de; *Imprenta militar y papelería de la marina de los Sucesores de Oliveres*

Adreça: Ample, 58 > Amples 58 i 60 i Fusteria, 1 > Mercè, 40

Període d'activitat documentat: 1878-1881; 1884-1885 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Oliveras y Monmany, Juan; Oliveras y Verdaguer, José; Oliveras, Viuda de; Oliveras y Monmany, Juan é hijo

Línia successòria: Oliveras y Monmany, Juan > Oliveras y Verdaguer, José > Oliveras y Monmany, Juan é hijo > Oliveras, Viuda de > Oliveras, Sucesores de

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88

Observacions: Impremta fundada per Juan Oliveras y Monmany. En un origen està ubicada al carrer Ample, el 1856 apareix al carrer Fusteria, 6, el 1861 passa a Fusteria, 1 i, més endavant passa al carrer Ample, 58. Està registrada com a impremta de Juan Oliveras y Monmany de 1845 a 1874. Entre 1875 i 1877 figura com a José Oliveras y Verdaguer i el 1878 passa a Sucesores de Oliveras. En unes guies de 1863 i 1879 apareix a Fusteria, 1 amb el nom de Juan Oliveras y Monmany e hijo i entre 1882 i 1884 hi ha registrada una impremta manual a nom de Viuda de Oliveras ubicada al mateix carrer Ample, 58 i 60, amb premses manuals. Tot i així, l'establiment continua com a Sucesores de Oliveras, amb 1 màquina de 1.000 fulls/h i ubicada al carrer Ample, 58 i 60 i Fusteria, 1 a partir de 1879 i al carrer de la Mercè, 40 entre 1884 i 1885.

Serveis: «Antiguo establecimiento de objetos de escritorio, dibujo, etc. de J. Oliveres y Monmany e hijo. Gran depósito de papel plumas, sobres, [...] Existencia de libros rayados de todas clases en el tamaño regular, especialidad en la elaboración de libros de gran tamaño, impresos y rayados para la contabilidad. Completo surtido de tintas. Prensas para copiar y libros copiadores con encuadernaciones sencillas y lujosas. Se imprimen membretes, ciculares y toda clase de obra.» (Leon, 1879: 127)

OLIVERAS, VIUDA DE

Impremta manual

Altres noms: Oliveres, Viuda de

Adreça: Ample, 58 i 60

Període d'activitat documentat: 1882-1884 (MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Oliveras y Monmany, Juan; Oliveras y Verdaguer, José; Oliveras, Sucesores de; Oliveras y Monmany, Juan é hijo

Línia successòria: Oliveras y Monmany, Juan > Oliveras y Verdaguer, José > Oliveras y Monmany, Juan é hijo > Oliveras, Viuda de > Oliveras, Sucesores de

Observacions: Impremta fundada per Juan Oliveras y Monmany. En un origen està ubicada al carrer Ample, el 1856 apareix al carrer Fusteria, 6, el 1861 passa a Fusteria, 1 i, més endavant passa al carrer Ample, 58. Està registrada com a impremta de Juan Oliveras y Monmany de 1845 a 1874. Entre 1875 i 1877 figura com a José Oliveras y Verdaguer i el 1878 passa a Sucesores de Oliveras. En unes guies de 1863 i 1879 apareix a Fusteria, 1 amb el nom de Juan Oliveras y Monmany e hijo i entre 1882 i 1884 hi ha registrada una impremta manual a nom de Viuda de Oliveras ubicada al mateix carrer Ample, 58 i 60, amb premses manuals. Tot i així, l'establiment continua com a Sucesores de Oliveras, amb 1 màquina de 1.000 fulls/h i ubicada al carrer de la Mercè, 40 entre 1884 i 1885.

OLIVERES Y MATAS, IGNACIO

Impremta

Adreça: Templers, 6

Període d'activitat documentat: 1866-1884 (1866-1881 MI)

Establiments relacionats: Zegri, Francisco; Jordi, Juan; Bosch, José; Oliveras y Matas, Antonio

Línia successòria: Zegri, Francisco > Jordi, Juan > Bosch, José > Oliveres y Matas, Ignacio

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84

Observacions: Establiment documentat en primer lloc a nom de Francisco Zegri al carrer de la Plata, 2. A partir de 1859 està a nom de Juan Jordi i ubicat al carrer Templers, 6. D'ell passa a José Bosch el 1863, seguint a la mateixa adreça i, finalment, el 1866 passa a mans de Ignacio Oliveres y Matas (amb un parèntesi d'un any a nom de Miguel el 1874). Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1866 i 1881, a les guies hi consta fins el 1884, sempre a Templers, 6. Segons aquesta font, en aquest mateix local hi ha documentada la impremta d'Antonio Oliveras y Matas entre 1860 i 1884. Probablement es tracta del mateix establiment.

OLIVERES, IGNACIO

Impremta

Adreça: Ample

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

OLIVERES, JOSÉ ANTONIO

Impremta

Adreça: Plata, 2

Període d'activitat documentat: 1856-1857 (MI)

Guies: MS49, MS54, JAS57

OLIVERÓ, CLEMENTE

Impremta

Adreça: Sant Pere més baix, 16

Període d'activitat documentat: 1898-1901 (G)

Guies: AR98, AR99, AR01

Serveis: «Manufactura de libros rayados

de todas clases. Gran surtido en objetos de escritorio, tintas, cromos y felicitaciones. La casa también se encarga de trabajos de imprenta y encuadernación, con especialidad en los comerciales. En sobres y toda clase de papeles no tiene rival.» (*Anuario Riera*, 1896)

Anunci de Clemente Oliveró. Roca, 1895: 66.

OMEDES, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Abaixadors, 1

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

OPINIÓ, LA (DIARIO)

Impremta

Adreça: Aurora, 12

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: ACIMA94

ORIO, JOSÉ

Litografia

Adreça: Boira

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

ORTEGA ALONSO, JOSÉ

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Sant Pau, 96

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1895-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

Establiments relacionats: Ortega, Pedro

Guies: ACIMA94, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1895 i 1897, a les guies hi consta fins el 1901. El 1897 i 1898 apareix amb el nom de Pedro Ortega en aquesta font.

ORTEGA PASCUAL, PEDRO

Impremta, impremta manual, litografia i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Sant Domènec del Call, 9 o 10 > Palau, 4 > Aribau, 13 i 15

Període d'activitat documentat: 1881-1901

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h (o menys de 1.000 fulls/h), premses manuals i 1 màquina tipus Minerva

Establiments relacionats: Pascual y Ortega, Pedro?

Guies: ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Entre 1881 i 1883 apareix documentada com a litografia al carrer de Sant Domènec del Call. En aquest mateix establiment comença l'activitat d'impremta manual el 1883 però al 1884 també surt com a impremta, ja ubicada a Palau, 4 i continuarà aquesta activitat fins el 1885 amb 1 màquina de 1.000 fulls/h. Segons les guies, el 1894 es trasllada a Aribau, 13 i 15 i en aquesta adreça figura com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures als llibres de matrícula entre 1895 i 1897 amb el nom de Pedro Ortega. El 1893 apareix una impremta amb el nom de Pedro Pascual i Ortega ubicada a Aribau, 10 però no es pot afirmar que es tracti del mateix establiment. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1881 i 1885, a les guies hi consta fins el 1901.

ORTEGA, PEDRO

Impremta

Adreça: Sant Pau, 96

Període d'activitat documentat: 1897-1898 (G)

Establiments relacionats: Ortega Alonso, José

Guies: AR97, AR98

Observacions: Impremta a nom de José Ortega Alonso que entre 1897 i 1898 apareix com a Pedro Ortega a les guies.

OSÉ, BUENAVENTURA

Litografia

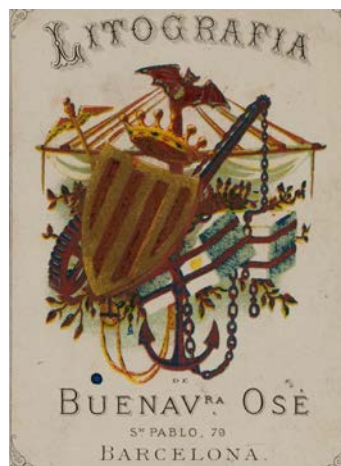
Adreça: Sant Pau, 79

Període d'activitat documentat: 1875-1884 (MI)

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84

Exposicions: Manifestación de Productos Catalanes de 1877

Serveis: «Perfección y Economía : Impresiones al lápiz, cromos, escritura, grabado, planchas acero, &.» (Targeta comercial)

Targeta comercial de la Litografía de Buenaventura Osé. ANC, ANC1-1115-T-2352.

PADRISA, MARIANO

Litografia

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 103

Període d'activitat documentat: 1861 (MI)

PADROL CAPELLAS, FRANCISCO

Litografia

Adreça: Porta Nova, 14

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

PALAU Y C.^a

Impremta

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 20

Període d'activitat documentat: 1868 (MI)

Establiments relacionats: Castaños, Vicente

Línia successòria: Castaños, Vicente > Palau y C.^a

Observacions: Pren el relleu a Vicente Castaños, que havia començat la activitat com a impressor el 1846 i ho farà al mateix local del carrer Conde del Asalto, 20.

PALLARDÓ, ALFREDO

Impremta

Adreça: Ronda de Sant Pau, 7
Període d'activitat documentat: 1885 (G)
Guies: ACIMA85

PALLÉS, JUAN

Litografia
Altres noms: Pallés y Vallcorba (o Vallcarba) Juan
Adreça: Sant Pau, 31 > Sant Pau, 17
Període d'activitat documentat: 1861-1867 (MI)
Guies: JAS63

PALMAROLA, ANTONIO

Litografia
Adreça: Arc de Sant Ramon del Call, 11
Període d'activitat documentat: 1874-1881 (1874-1877 MI)
Establiments relacionats: Vidal, Buenaventura; Busquets y Vidal; Vidal y Busquets;
Busquets, José; Vidal y Estebe
Línia successòria: Palmarola, Antonio > Vidal, Buenaventura > Busquets y Vidal
Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81

Observacions: Establiment de litografia fundat per Antonio Palmarola. Està documentat des de 1874 a 1877 i el 1878 passa a mans de Buenaventura Vidal, el qual està registrat fins el 1883 al mateix Arc de Sant Ramon, 11. A partir de 1884 trobem a Vidal formant part de la societat Busquets y Vidal, documentada entre 1884 i 1896 a Sant Ramon del Call, 11, segons els llibres de matrícula, i a Om, 8 segons les guies. Segurament es tracta del mateix establiment que el documentat en una guida de 1887 amb el nom de Vidal i Busquets al carrer de l'Om, 18. Molt probablement l'altre integrant de la societat és José Busquets, ja que apareix establert a Om, 8 el 1893. Buenaventura Vidal també hauria format part de la societat Vidal y Estebe registrada a les guies entre 1882 i 1885 a Sant Ramon del Call, 11. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1874 i 1877, a les guies hi consta fins el 1881.

PALMER, LUIS

Impremta
Adreça: Manresa, 17
Període d'activitat documentat: 1894 (MI)
Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

PALOMINO, LEOPOLDO, R.

Impremta

Adreça: Ataülf, 12 i 14

Període d'activitat documentat: 1866-1867 (MI)

PALUZIE E HIJO, ESTEBAN

Litografia

Adreça: Diputació, 421

Període d'activitat documentat: 1874-1883 (MI)

Establiments relacionats: Paluzie, Faustino; Paluzie, Esteban; Paluzie, Faustino

Línia successòria: Paluzie, Faustino > Paluzie, Esteban > Paluzie e hijo, Esteban > Paluzie, Faustino

Exposicions: Manifestación de Productos Catalanes de 1877

Observacions: Entre 1861 i 1862 apareix documentat per primera vegada Faustino Paluzie al capdavant d'una litografia al carrer Bellafila, 3. Entres 1870 i 1872 trobem una litografia a nom d'Esteban Paluzie documentat a Gràcia i d'ell passem a Esteban Paluzie e hijo, ja establert a Diputació, 421. Entre 1884 i 1885 torna Faustino Paluzie, seguint a Diputació, però com a impremta documentada amb 2 màquines de 1.000 fulls/h. I aquest mateix Faustino el trobem documentat entre 1893 i 1897 com a impremta amb les 2 màquines de 1.000 fulls/h, com a litografia amb 2 màquines i com a impremta amb premses manuals només el 1894.

PALUZIE, ESTEBAN

Litografia

Adreça: Torrent de l'Olla, 1

Període d'activitat documentat: 1870-1872 (MI)

Establiments relacionats: Paluzie, Faustino; Paluzie e hijo, Esteban; Paluzie, Faustino

Línia successòria: Paluzie, Faustino > Paluzie, Esteban > Paluzie e hijo, Esteban > Paluzie, Faustino

Observacions: Entre 1861 i 1862 apareix documentat per primera vegada Faustino Paluzie al capdavant d'una litografia al carrer Bellafila, 3. Entres 1870 i 1872 trobem una litografia a nom d'Esteban Paluzie documentat a Gràcia i d'ell passem a Esteban Paluzie e hijo, ja establert a Diputació, 421. Entre 1884 i 1885 torna Faustino Paluzie, seguint a Diputació, però com a impremta documentada amb 2 màquines de 1.000 fulls/h. I aquest mateix Faustino el trobem documentat entre 1893 i 1897 com a impremta amb les 2 màquines de 1.000 fulls/h, com a litografia amb 2 màquines i com a impremta amb premses manuals només el 1894.

PALUZIE, FAUSTINO

Litografia, impremta, impremta manual

Altres noms: Paluzie Vallse, Faustino

Adreça: Bellafila, 3 > Diputació, 421 i 423

Període d'activitat documentat: 1861-1901 (1861-1862; 1884-1885; 1893-1897 MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h, 2 màquines de litografia i premses manuals

Establiments relacionats: Paluzie, Esteban; Paluzie e hijo, Esteban; Paluzie, Faustino

Línia successòria: Paluzie, Faustino > Paluzie, Esteban > Paluzie e hijo, Esteban > Paluzie, Faustino

Guies: JAS63, L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88, ACIMA94, L94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Exposicions: Manifestación de Productos Catalanes de 1877

Observacions: Tot i que als anuncis donen com a data de fundació de la casa de Faustino Paluzie el 1840, aquesta apareix documentada per primera vegada entre 1861 i 1862 com a litografia al carrer Bellafila, 3. Entres 1870 i 1872 trobem una litografia a nom d'Esteban Paluzie documentat a Gràcia i d'ell passem a Esteban Paluzie e hijo, ja establert a Diputació, 421. Entre 1884 i 1885 torna Faustino Paluzie, seguint a Diputació, però com a impremta documentada amb 2 màquines de 1.000 fulls/h. I aquest mateix Faustino el trobem documentat entre 1893 i 1897 com a impremta amb les 2 màquines de 1.000 fulls/h, com a litografia amb 2 màquines i com a impremta amb premses manuals només el 1894. A les guies i anuaris sempre apareix sota el nom de Faustino Paluzie, des del 1887 al 1900 com a impremta i des del 1863 al 1901 com a litografia. A més a més, a part dels locals del carrer Bellafila i del carrer Diputació, també registren en algun moment les adreces Templers, 5 pel despatx i Palau, 4A (1879).

Serveis: «Máquinas de imprenta y litografía movidas al vapor. Prensas movidas a brazo para litografiar y calcografiar. Taller de grabadores en piedra litográfica, boj y metales. Encuadernaciones para las obras de la casa. Taller de panicografía, galvanoplastia y estereotipia. Taller de construcción de globos y esferas. Especialidad en el ramo de Primera Enseñanza.» (Leon, 1879: 113)

Anunci de la Imprenta y Litografía de Faustino Paluzie. Leon, 1879: 113.

PARCERISA, FRANCISCO

Litografia

Adreça: Reina Amàlia

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

PARPAS? FORQUERA, IGNACIO

Impremta manual

Adreça: Cometa, 6, baixos

Període d'activitat documentat: 1894 (MI)

Maquinària: premses manuals

PASCUAL Y ORTEGA, PEDRO

Impremta

Adreça: Aribau, 10

Període d'activitat documentat: 1893-1897 (MI)

Maquinària: 3 màquines de menys de 1.000 fulls/h > 2 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Ortega Pascual, Pedro?

Exposicions: Exposició Universal de París de 1867 (Medalla de mèrit)

Observacions: El 1893 apareix documentada amb 3 màquines de menys de 1.000 fulls/h però a partir de 1895 només n'hi consten 2 de 1.000 fulls/h. Probablement es tracta del mateix establiment que Pedro Ortega Pascual, ja que es troba al mateix carrer Aribau.

PATAU ORUJO, PABLO

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Altres noms: Patau Brujo?; *Tipografía La Artística*

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 42

Període d'activitat documentat: 1894-1901
(1895-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

Guies: ACIMA94, AR96, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1895 i 1897, a les guies hi consta des del 1894 al 1901.

Serveis: «Especialidades de la casa: Impresiones de toda clase para el comercio, industria y oficinas. Impresos varios con tinta comunicativa. Esquelas mortuorias,

Calendari de butxaca de la
Tipografia P. Patau. 1900. AHCB.

recordatorios y demás trabajos de lujo. Gran surtido en programas de baile de lujo y económicos para sociedades. Títulos de socio, invitaciones, carnets y demás trabajos relativos á las mismas con motivo de las Fiestas Mayores. Impresiones de Calendarios de bolsillo y pared para despachos, etc.» (Calendari de butxaca, 1900)

PÉREZ YLLANA, VÍCTOR

Impremta i impremta manual

Adreça: Rambla de Canaletes, 5 > Fontanelles, 11

Període d'activitat documentat: 1879-1888 (1881-1885 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88

Observacions: És un establiment que va alternant l'activitat d'impremta i d'impremta manual i que al 1884-1885 disposa d'1 màquina de 1.000 fulls/h. Inicialment apareix ubicada a Rambla de Canaletes, 5 però a partir de 1881 es trasllada a Fontanelles, 11. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1881 i 1885, a les guies hi consta des del 1879 fins al 1888.

PÉREZ, CAYETANO

Impremta

Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 166 > Consell de Cent, 408 > Casanova, 29

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (G)

Guies: L94, ACIMA94, M96, ACIMA00

Observacions: L'any 1894 passa al carrer Consell de Cent, 408 i el 1896 al carrer Casanova, 29. I el 1900 tornen a aparèixer al carrer Consell de Cent, 408.

PERI, RAMÓN

Litografia

Adreça: Carme, 53, 4t

Període d'activitat documentat: 1875-1881 (MI)

PERIS MENCHETA, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Roger de Llúria, 55

Període d'activitat documentat: 1893-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h > 1 màquina de 10.000 fulls/h

Observacions: El 1896 passa a tenir una màquina de 10.000 fulls/h (si no es tracta d'una errada en els llibres de matrícula industrial).

PETIT, EULALIA?

Litografia

Altres noms: Petil?

Adreça: Peu de la Creu, 18, entresol

Període d'activitat documentat: 1877-1878 (MI)

PI, ROMÁN

Litografia

Adreça: Hospital, 110 > Bailèn, 85

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (G)

Guies: L94, ACIMA94, AR96

Observacions: L'any 1896 passa al carrer Bailèn, 85.

PICAS, MIGUEL

Litografia i impremta

Adreça: Trafalgar, 47 i Copons, 4 > Copons, 4 > Copons, 4 i Sant Pere més baix, 82 > Riera de Sant Joan, 31 i Sant Pere més baix, 82

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1894-1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Establiment que apareix documentat com a litografia durant tota la seva trajectòria menys el 1901, quan incorpora l'activitat d'impremta, segons els anuaris. En un primer moment el trobem establert a Trafalgar, 47 i Copons, 4; el 1896 només a Copons, 4; el 1897 a Copons, 4 i Sant Pere més baix, 82; i, finalment, a partir de 1899 a Riera de Sant Joan, 31 i Sant Pere més baix, 82. Als llibres de matrícula només hi consta com a litografia entre 1894 i 1897 amb premses litogràfiques manuals.

PICHOT, E.

Impremta

Adreça: Trafalgar, 3

Període d'activitat documentat: 1888 (G)

Guies: ACIMA88

Serveis: «Lithographie artistique, typographie, taille douce, tableaux-annonces sur tôle Vernie et sur Carton. Affiches, spécialité d'impressions de luxe, etiquettes, affiches, reproductions portraits, etc.»

Calendari de butxaca de la Impremta E. Pichot. 1888. AHCB, 27058.

(Calendari de butxaca, 1888)

PIFERRER Y DEPARES, JOSÉ

Impremta

Adreça: Plaça de l'Àngel, 10

Període d'activitat documentat: 1850-1851 (MI)

Establiments relacionats: Piferrer, Juan Francisco

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment que el de Juan Francisco Piferrer, ja que coincideixen cronològicament a la mateixa ubicació segons les guies.

PIFERRER, JUAN FRANCISCO

Impremta

Adreça: Plaça de l'Àngel, 10

Període d'activitat documentat: 1842-1854 (G)

Establiments relacionats: Piferrer y Depares, José

Guies: MS42, MS49, MS54

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment que el de José Piferrer y Depares, ja que coincideixen cronològicament a la mateixa ubicació segons els llibres de matrícula.

PIGRAU Y SIVILLA

Litografia

Altres noms: Pigrau i Sevilla

Adreça: Ronda de Sant Pere, 160

Període d'activitat documentat: 1879 (G)

Establiments relacionats: Pigrau, Antonio; Sivilla, José

Guies: ACIMA79

Observacions: Societat formada per Antonio Pigrau i José Sivilla que només trobem documentada a les guies el 1879.

Serveis: «Etiquetas para vinos, licores, conservas, etc.

Acciones, planos, marcas al cromo con relieves, etc.» (Targeta comercial)

Targeta comercial de la Litografía de Pigrau y Sivilla. MDM.

PIGRAU, ANTONIO

Litografia

Adreça: Sant Pere més Alt, 48 > Ronda de Sant Pere, 160 > Bruc, 85 > Bruc, 68 i Muntaner, 1

Període d'activitat documentat: 1874-1887 (1874-1884 MI)

Establiments relacionats: Pigrau y Sivilla; Sivilla, José

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87

Exposicions: Exposición General de las Cuatro Provincias Catalanas de 1871 (Menció honorífica); Exposición Aragonesa de 1868

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1874 i 1884, a les guies hi consta fins el 1887. Segons les guies, el 1885 es trasllada a Bric, 68 i el 1887 a Bruc, 68 i Muntaner

1. En alguns impresos publicitaris apareix ubicat a Sant Pere més alt, 6; Sant Pere més alt, 50; i Ronda de Sant Pere, 160, local on trobem documentada la societat que va formar amb José Sivilla el 1879: Pigrau y Sivilla.

Serveis: «Especialidad en el ramo de la estampería : se litografian y graban toda clase de trabajos para la industria del comercio y las artes.» (Targeta comercial)

Targeta comercial de la Litografía de Antonio Pigrau. AHCB, 26970.

PIJOAN, ESPIRIDION

Litografia

Altres noms: Spiriton

Adreça: Milans, 2 > Ataülf, 5

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (1894-1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Guies: ACIMA94, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1894 i 1897, a les guies hi consta fins el 1900, data en què es trasllada a Ataülf, 5.

PIÑOL, RAMÓN

Impremta i litografia

Adreça: Rambla de Catalunya, 38

Establiments relacionats: Piñol, Viuda de Ramón

Línia successòria: Piñol, Ramón > Piñol, Viuda de Ramón

Període d'activitat documentat: 1899 (G)

Guies: AR99

Observacions: Establiment d'impremta i litografia a nom de Ramón Piñol que passa a mans de la seva vídua el 1900, que apareix només com a impremta.

PIÑOL, VIUDA DE RAMÓN

Impremta

Adreça: Rambla de Catalunya, 38

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Establiments relacionats: Piñol, Ramón

Línia successòria: Piñol, Ramón > Piñol, Viuda de Ramón

Guies: ACIMA00

Observacions: Establiment d'impremta i litografia documentat a nom de Ramón Piñol el 1899 i que al 1900 passa mans de la seva vídua, que apareix registrada només com a impremta.

PITTMAN Y C.^a, I.

Impremta

Adreça: Girona, 76

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

PLA FERNÁNDEZ

Impremta

Adreça: Cadis, 8

Període d'activitat documentat: 1881 (MI)

PLA Y HERMANA, VIUDA DE

Impremta manual

Adreça: Princesa, 2

Període d'activitat documentat: 1884; 1894-1897 (MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Pla, Herederos de la Viuda de

Línia successòria: Pla, Herederos de la Viuda > Pla y hermana, Viuda de

Observacions: La impremta dels Herederos de la Viuda Pla apareix documentada per primera vegada entre 1859 i 1868 al carrer Princesa, 8. També està registrada entre 1874 i 1878 i entre 1882 i 1883 surt com a impremta manual, per tant, posseint premses manuals. El 1884 canvia de nom i la trobem com impremta manual amb el nom de Viuda de Pla y hermana o hermano, ubicada al carrer Princesa, 2. Entre 1894 i 1897 figura de la mateixa manera.

PLA, HEREDEROS DE LA VIUDA

Impremta i impremta manual

Adreça: Princesa, 8

Període d'activitat documentat: 1859-1900 (1859-1868; 1874-1878; 1882-1883 MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Pla y hermana, Viuda de

Línia successòria: Pla, Herederos de la Viuda > Pla y hermana, Viuda de

Guies: JAS63, L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA94, ACIMA00

Observacions: La impremta dels Herederos de la Viuda Pla apareix documentada per primera vegada entre 1859 i 1868 al carrer Princesa, 8. També està registrada entre 1874 i 1878 i entre 1882 i 1883 surt com a impremta manual, per tant, posseint premses manuals. El 1884 canvia de nom i la trobem com impremta manual amb el nom de Viuda de Pla y hermana o hermano, ubicada al carrer Princesa, 2. Entre 1894 i 1897 figura de la mateixa manera. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat fins al 1883, a les guies l'establiment hi figura sempre amb aquest nom fins el 1900.

PLA, VIUDA DE

Impremta

Adreça: Cotoners

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

PLANA, F.

Impremta

Adreça: Villarroel, 3

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: L94

PLAZA, FRANCISCO

Impremta

Altres noms: Plana?

Adreça: Universitat, 3

Període d'activitat documentat: 1893-1894 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

PLUS-ULTRA, EL

Veure Tasso, Luis

PONS BARCELÓ, JUAN

Impremta

Adreça: Om 11 i 13 (carreró de Fontanilles) > Provença, 29 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1874-1897 (1874-1895 MI)

Maquinària: 1 màquina de 500 fulls/h (Marinoni) i 1 màquina de 500 fulls/h (sistema Vivar 2 cavalls de força) > 2 màquines (Marinoni) i 1 màquina de 500 fulls/h (sistema Vivar 2 cavalls motor gas) > 2 màquines de 500 fulls/h (2 cavalls motor gas)

Establiments relacionats: Pons, Sucesores de Juan

Línia successòria: Pons Barceló, Juan > Pons, Sucesores de Juan

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97

Observacions: El 1893 sembla que canviaria d'adreça i es traslladaria a Provença, 29 (Gràcia), tot i que en una guia apareix registrada a Aribau, 76 només el 1894. El 1893 disposa d'1 màquina de 500 fulls/h sistema Marinoni i 1 màquina de 500 fulls/h sistema Vivar, 2 cavalls de força; el 1894 passa a 2 màquines sistema Marinoni i 1 màquina de 500 fulls/h sistema Vivar, 2 cavalls motor gas; i, finalment, el 1895 només consten 2 màquines de 500 fulls/h (2 cavalls motor gas). L'any 1900 apareix com a Sucesores de Juan Pons.

PONS Y C.^a

Impremta

Adreça: Ample > Copons, 2

Període d'activitat documentat: 1842-1859 (1845-1859 MI)

Guies: MS42, MS49, MS54, JAS57, JAS59

Observacions: A la guia de 1842 apareix documentat al carrer Ample però a partir de 1845 ja apareix registrat a Copons, 2 per ambdues fonts.

PONS, SUCESTORES DE JUAN

Impremta

Adreça: Provença, 29

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Establiments relacionats: Pons Barceló, Juan

Línia successòria: Pons Barceló, Juan > Pons, Sucesores de Juan

Guies: ACIMA00

Observacions: Impremta documentada des del 1874 al 1897 amb el nom de Juan Pons Barceló. A partir de 1900 passa a anomenar-se Sucesores de Juan Pons.

POPULAR, DEL

Impremta

Adreça: Plaça del Rei

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

PORTELLA Y SINTAS

Litografia

Altres noms: Portella y Sintes

Adreça: Pelai, 10

Període d'activitat documentat: 1881-1882 (MI)

Establiments relacionats: Sintas, Manuel

Línia successòria: Portella y Sintas > Sintas, Manuel

Guies: ACIMA82

Observacions: Societat documentada entre 1881 i 1882 que sembla dissoldre's perquè entre 1883 i 1884 apareix registrada una litografia a nom de Manuel Sintas, probablement un dels membres de la societat que s'estableix en solitari.

PORVENIR, EL

Veure Basas, Alfonso; Basas, Buenaventura

PRATS Y PALLAROL, JOSÉ

Impremta manual

Adreça: Major, 95 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1874-75 (MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Prats y Sala

Línia successòria: Prats y Sala > Prats y Pallarol, José

Observacions: Impremta originalment a nom de la societat Prats y Sala, documentada el 1873. A partir de 1874 José Prats y Pallarol s'estableix en solitari.

PRATS Y PIERRET

Impremta

Adreça: Ample, 31

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

PRATS Y SALA

Impremta manual

Adreça: Major, 95 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1873 (MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Prats y Pallarol, José

Línia successòria: Prats y Sala > Prats y Pallarol, José

Observacions: Impremta originalment a nom de la societat Prats y Sala, documentada el 1873. A partir de 1874 José Prats y Pallarol s'estableix en solitari.

PRINCIPADO, EL

Impremta

Altres noms: *Casa del Principado*

Adreça: Escudellers Blancs, 3

Període d'activitat documentat: 1881-1901 (G)

Guies: ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, L94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, AR01

PRUNERA, MIGUEL

Impremta i litografia

Adreça: Riera Alta, 45

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

PRUNÉS, BENITO

Litografia

Altres noms: *La Catalana*

Adreça: Rambla dels Estudis, 59 > Rambla dels Estudis, 1

Període d'activitat documentat: 1847-1879 (1847-1876 MI)

Establiments relacionats: Durán, Teresa

Línia successòria: Prunés, Benito > Durán, Teresa > Vda. E hijos de B. Prunés

Guies: MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64, AACIMA79

Observacions: Establiment de litografia fundat per Benito Prunés. Està documentat des de 1847 a 1879 i en un primer moment es troba a Rambla dels Estudis, 59, tot i

que el 1861 passa a Rambla dels Estudis, 1. El 1877 passa a mans de Teresa Durán i apareix situat al carrer Fontanelles, 9 fins el 1878. A partir de 1879 apareix a les guies com a Viuda e hijos de B. Prunés a Fontanella, 5.

PRUNÉS, VDA. É HIJOS DE B.

Litografia

Altres noms: *Litografía Catalana de la Vda. É hijo de Benito Prunés*

Adreça: Fontanella, 5

Període d'activitat documentat: 1879-1883 (G)

Establiments relacionats: Prunés, Benito; Durán, Teresa

Línia successòria: Prunés, Benito > Durán, Teresa > Vda. E hijos de B. Prunés

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83

Observacions: Establiment de litografia fundat per Benito Prunés. Està documentat des de 1847 a 1879 i

en un primer moment es troba a Rambla dels Estudis, 59, tot i que el 1861 passa a Rambla dels Estudis, 1. El 1877 passa a mans de Teresa Durán i apareix situat al carrer Fontanelles, 9 fins el 1878. A partir de 1879 apareix a les guies com a Viuda e hijos de B. Prunés a Fontanella, 5.

Targeta comercial de la Litografía de la Viuda e hijo de Benito Prunés. BNE, Eph 569-G(3).

PUBLICIDAD, LA

Impremta

Adreça: Marquès de Barberà, 11

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (G)

Guies: ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Serveis: «Cromotipografías. Títulos honoríficos, Etiquetas para farmacia, enlaces, invitaciones primera misa, natalicios, acciones, tarjetas, menús, recordatorios, programas y toda clase de trabajos de Fantasía.» (Targeta comercial)

Targeta comercial de la Impremta La Publicidad. BC, I V(7)C.

PUBLICIDAD, LA

Veure Flotats, Antonio

PUIG, MARÍA

Impremta

Adreça: Casanova, 29

Període d'activitat documentat: 1893-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

PUIGMASIA, JUAN

Impremta

Altres noms: Puigmacia, Juan

Adreça: Casanova, 29

Període d'activitat documentat: 1887-1888 (G)

Guies: AM87, ACIMA87, ACIMA88

PUIGVENTÓS, JAIME

Impremta i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Dormitori de Sant Francesc, 5

Període d'activitat documentat: 1893-1901 (1893-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h > 2 màquines de 1.000 fulls/h; 1 màquina tipus Minerva

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Entre 1893 i 1897 està registrada com a impremta amb 1 màquina de 1.000 fulls/h fins el 1897, que passa a tenir-ne 2. Entre 1896 i 1897 també està registrada com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1893 i 1897, a les guies hi consta fins el 1901.

PUJADAS DURÁN, MAGÍN

Litografia

Altres noms: Pujadas, Magín

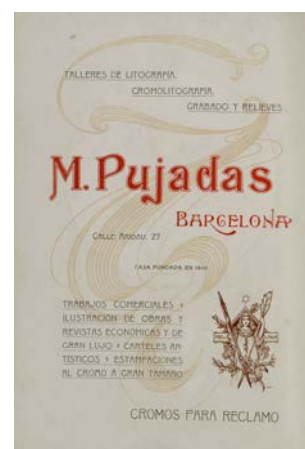
Adreça: Rambla Sant Antoni, 17 i Mendizábal, 8, 4t > Aribau, 15 i 17 > Ausiàs March, 99 > Aribau, 27

Període d'activitat documentat: 1877-1901 (1877-1881; 1893-1897 MI)

Maquinària: 2 màquines de litografia

Establiments relacionats: Pujadas y Campi; Pujadas, Salvat y Compañía

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99,

Anunci de la Litografía de M. Pujadas. *Revista Gráfica*, 1901-1902.

ACIMA00, AR01

Exposicions: Exposición General de las Cuatro Provincias Catalanas de 1871 (Medalla de bronce); Primera Exposición de Artes Decorativas del Instituto de Fomento del Trabajo Nacional de 1880; Quarta Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques de Barcelona de 1898

Observacions: Originalment ubicat a Rambla Sant Antoni, 17 i Mendizábal, 8, el 1880 canvia a Aribau, 15 i 17. És en aquest moment quan el trobem formant part de la societat Pujadas, Salvat y Compañía, ubicat en aquesta última adreça entre 1881 i 1882. El 1893 el trobem a Ausiàs March i el 1897 canvia d'adreça a Aribau, 27. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1877 i 1888 i entre 1893 i 1897, a les guies hi consta fins el 1901. És probable que fos un dels components de la societat anomenada Pujadas y Campi, juntament amb Miguel Campi.

Serveis: «Talleres de litografía, cromolitografía, grabado y relieves. Trabajos comerciales, ilustración de obras y revistas económicas y de gran lujo, carteles artísticos, estampaciones al cromo a gran tamaño. Cromos para reclamo.» (*Revista Gráfica*, 1901-1902:58)

PUJADAS E INGLADA

Impremta

Adreça: Guàrdia, 14

Període d'activitat documentat: 1876-1885; 1893 (MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Tauló, José; Gómez e Inglada; Pujadas, José; Inglada, José; Inglada, Ramón

Línia successòria: Tauló, José > Gómez e Inglada > Pujadas, José > Pujadas e Inglada > Inglada, Ramón > Inglada, José

Observacions: Impremta que passa per diverses mans al llarg del temps. El 1845 apareix per primera vegada amb el nom de José Tauló al carrer Tapineria, 13. Entre 1860-1861 i 1874 figura amb el nom de Gómez e Inglada, ubicada al carrer Tapineria, 13. El 1861 canviarà a Cirés, 5 i, finalment, el 1874 es trasllada a Guàrdia, 14, on es mantindrà fins al final. El 1875 passa a mans de José Pujadas i a partir de 1876 consta com a Pujadas e Inglada fins el 1893. En aquest període està documentat que disposa de 2 màquines de 1.000 fulls/h –a vegades consta com a menys de 1.000 fulls/h- a partir de 1882. I, finalment, entre 1894 i 1897 passa a Ramón Inglada, sempre al carrer Guàrdia, 14 i continuant amb les 2 màquines de 1.000 fulls/h. El 1899 apareix amb el nom de José Inglada i l'any 1900 passen al carrer Guàrdia, 14 però el 1901 torna a constar el carrer Guàrdia, 9.

PUJADAS Y CAMPI

Litografia

Adreça: Casp, 98 i Ausiàs March, 93

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Establiments relacionats: Campi, Miguel; Pujadas Durán, Magín

Guies: AM87

Observacions: Societat probablement formada per Magín Pujadas Durán i Miguel Campi que apareix documentada només el 1887.

PUJADAS Y COMPAÑÍA, FEDERICO

Impremta

Adreça: Arenes, 3

Període d'activitat documentat: 1856-1857 (1856 MI)

Guies: JAS57

PUJADAS, JOSÉ

Impremta

Adreça: Guàrdia, 14

Període d'activitat documentat: 1875 (MI)

Establiments relacionats: Tauló, José; Gómez e Inglada; Pujadas e Inglada; Inglada, José; Inglada, Ramón

Línia successòria: Tauló, José > Gómez e Inglada > Pujadas, José > Pujadas e Inglada > Inglada, Ramón > Inglada, José

Observacions: Impremta que passa per diverses mans al llarg del temps. El 1845 apareix per primera vegada amb el nom de José Tauló al carrer Tapineria, 13. Entre 1860-1861 i 1874 figura amb el nom de Goméz e Inglada, ubicada al carrer Tapineria, 13. El 1861 canviarà a Cirés, 5 i, finalment, el 1874 es trasllada a Guàrdia, 14, on es mantindrà fins al final. El 1875 passa a mans de José Pujadas i a partir de 1876 consta com a Pujadas e Inglada fins el 1893. En aquest període està documentat que disposa de 2 màquines de 1.000 fulls/h –a vegades consta com a menys de 1.000 fulls/h- a partir de 1882. I, finalment, entre 1894 i 1897 passa a Ramón Inglada, sempre al carrer Guàrdia, 14 i continuant amb les 2 màquines de 1.000 fulls/h. El 1899 apareix amb el nom de José Inglada i l'any 1900 passen al carrer Guàrdia, 14 però el 1901 torna a constar el carrer Guàrdia, 9.

PUJADAS, SALVAT Y COMPAÑÍA

Litografia

Adreça: Aribau, 15 i 17

Període d'activitat documentat: 1881-1882 (G)

Establiments relacionats: Pujadas Durán, Magín

Guies: ACIMA81, ACIMA82

Observacions: Societat formada per Salvat i per Magín Pujadas Durán documentada al local on posteriorment hi haurà Espasa.

PUJAL, HERMANOS

Impremta

Adreça: Ample, 77

Període d'activitat documentat: 1849-1854 (G)

Guies: MS49, MS54

PUJOL Y C.^a

Impremta

Adreça: Tallers, 45

Període d'activitat documentat: 1893-1901 (1893-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Pujol, Ramón

Guies: ACIMA94, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment que el de Ramón Pujol. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1893 i 1897, a les guies hi consta fins el 1901. Hem localitzat un anunci de 1891 d'un establiment anomenat Pujol y Solé, impresores situat al mateix local de Tallers, 45.

PUJOL, CATALINA

Impremta i impremta manual

Altres noms: Pujos, Catalina

Adreça: Sant Domènec del Call, 10

Període d'activitat documentat: 1881-1897 (MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h i premses manuals> 1 màquina de 1.000 fulls/h

Guies: AM87

Observacions: Establiment dedicat a la impremta i documentada amb 2 màquines de 1.000 fulls/h entre 1884 i 1893. A partir de 1894 passa a tenir-ne només 1. Entre 1882 i 1884 també es dedicarà a la impressió manual. Cal destacar que a l'única guia on apareix registrada hi consta com a Sr. Pujol Catalina però als llibres de matrícula sembla clar que es tracta de Catalina Pujol.

PUJOL, RAMÓN

Impremta

Adreça: Tallers, 45

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (G)

Establiments relacionats: Pujol y C.^a

Guies: L94, M96

Observacions: Apareix documentat a la mateixa adreça que Pujol y C.^a i probablement es tracta del mateix establiment. Tot i que a les guies hi figura només fins el 1896, hem localitzat un anunci seu de 1902.

QUEROL, ANDRÉS

Litografia

Adreça: Santa Anna, 24 > Lancaster, 24

Període d'activitat documentat: 1857-1864 (1857-1859 MI)

Guies: JAS57, JAS59, MS60, MS64

Observacions: El 1857 apareix situat a Santa Anna, 24 en una guia però després sempre apareixerà a Lancaster, 24 en ambdues fonts. Tot i que als llibres de matrícula hi està registrat entre 1857 i 1859, a les guies hi apareix fins el 1864.

RAMÍREZ Y C.^a, SUCESORES DE

Impremta

Adreça: Passatge d'Escudellers, 4; Còrsega

Període d'activitat documentat: 1879-1892 (1884-1892 MI)

Maquinària: 23 màquines de 1.000 fulls/h, 2 màquines de 4.000 fulls/h i 1 màquina de 1.000 fulls/h > 19 màquines de 1.000 fulls/h, 1 màquina de 6.000 fulls/h i 3 màquines de ratllar paper; premses litogràfiques manuals

Establiments relacionats: Ramírez, Narciso; Ramírez y C.^a, Narciso; Narciso Ramírez y C.^a, Sucesores de la Viuda de Narciso; Henrich y C.^a, Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a; Henrich y C.^a en comandita; Henrich y C.^a; Sucesores de Henrich y C.^a; Artes Gráficas, S. A.

Línia successòria: Ramírez, Narciso > Ramírez y C.^a, Narciso > Ramírez y C.^a, Sucesores de la Viuda de > Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a > Henrich y C.^a, Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a > Henrich y C.^a en comandita > Henrich y C.^a > Sucesores de Henrich y C.^a > Artes Gráficas, S. A.

Guies: AACIMA79, ACIMA81, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87

Exposicions: Primera Exposición de Artes Decorativas del Instituto de Fomento del Trabajo Nacional de 1880; Exposició Universal de Barcelona de 1888 (Medalla d'or); Exposició Universal de París de 1889

Observacions: Impremta fundada per Narciso Ramírez i ubicada en un primer moment al carrer Escudellers. A partir de 1859 apareix documentada al carrer Escudellers, 40 i a partir de 1874 a passatge Escudellers, 4, on hi van tenir el primer gran edifici d'arts gràfiques. Més tard passarien a un edifici fet ad hoc al carrer Còrsega, en aquell moment dins els límits de Gràcia.

Durant el període de Narciso Ramírez ubicat al carrer Escudellers i passatge Escudellers no hi ha informació sobre la maquinària però més endavant, quan apareix amb el nom de Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a sí. Hi ha documentada la següent maquinària: 28 màquines de 1.000 fulls/h el 1882; i 23 màquines de 1.000 fulls/h, 2 màquines de 4.000 fulls/h i una màquina de 6.000 fulls/h entre 1884 i 1885. A part d'això, també hi havia premses litogràfiques manuals.

Al nou edifici del carrer Còrsega hi ha documentada en els llibres de matrícula industrial la maquinària següent: 1 màquina de 6.000 fulls/h i 19 màquines de 1.000 fulls/h entre 1887 i 1896 i a partir de 1891 també s'hi documenten 3 màquines de ratllar paper. A més a més, hi havia premses manuals de litografia (entre 1887 i 1896) i 9 màquines de litografia (entre 1894 i 1896). A part de tota la maquinària de les seccions d'enquadernació, galvanoplàstia, fototípia, fotografia, etc. Tot i així, l'establiment del passatge Escudellers, 4 continuava actiu i hi podem documentar durant aquest mateix període 3 màquines de 1.000 full/h (el 1893) i premses d'imprimir manuals (entre 1894 i 1897).

Entre 1851 i 1881, doncs, figura com a Narciso Ramírez –sense informació sobre la maquinària. El 1882, com a Sucesores de la Viuda de Narciso Ramírez y C.^a, amb 28 màquines de 1.000 fulls/h. I, a partir de 1884, com a Sucesores de Ramírez y C.^a. És curiós com en els llibres de matrícula industrial a partir de finals de la dècada dels 1880 apareix aquest establiment indistintament com a Henrich y C.^a i com a Sucesores de N. Ramírez y C.^a. Apareix de les dues maneres independentment de quina sigui l'adreça: l'edifici del carrer Còrsega o l'edifici del passatge d'Escudellers, 4. Per aquest motiu, a les estadístiques hem posat el nom de Sucesores de Ramírez y C.^a entre 1884 i 1892 englobant la maquinària dels dos edificis junts. I a partir de 1893, hem ajuntat la maquinària dels dos edificis sota el nom d'Henrich y C.^a.

Entre 1882 i 1892 es feien treballs d'impremta i litografia tant a l'edifici del passatge Escudellers com al de Còrsega. I a partir de 1893 a l'edifici de Còrsega s'hi feien treballs d'impremta (amb màquines) i litografia (tant amb màquines com

Targeta comercial de Sucesores de N. Ramírez y C.^a. MFM, S-15914.

amb premses manuals) i a l'edifici del passatge Escudellers només s'hi feien treballs d'impremta, ja fos amb màquines o amb premses manuals.

Per a més informació sobre el seu establiment i la maquinària de la qual disposava, veure punt 3.2.2 d'aquesta tesi doctoral.

Serveis: «Imprenta, litografia, heliotipia, encuadernaciones, calendarios americanos, dietarios, etc.» (Imprès comercial)

RAMÍREZ Y C.^a, SUCESORES DE LA VIUDA DE

Impremta

Adreça: Passatge d'Escudellers, 4

Període d'activitat documentat: 1882 (MI)

Maquinària: 28 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Ramírez, Narciso; Ramírez y C.^a, Narciso; Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a; Henrich y C.^a, Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a; Henrich y C.^a en comandita; Henrich y C.^a; Sucesores de Henrich y C.^a; Artes Gráficas, S. A.

Línia successòria: Ramírez, Narciso > Ramírez y C.^a, Narciso > Ramírez y C.^a, Sucesores de la Viuda de > Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a > Henrich y C.^a, Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a > Henrich y C.^a en comandita > Henrich y C.^a > Sucesores de Henrich y C.^a > Artes Gráficas, S. A.

Observacions: Impremta fundada per Narciso Ramírez i ubicada en un primer moment al carrer Escudellers. A partir de 1859 surt documentada al carrer Escudellers, 40 i a partir de 1874 a passatge Escudellers, 4, on hi van tenir el primer gran edifici d'arts gràfiques. Més tard passarien a un edifici fet ad hoc al carrer Còrsega, en aquell moment dins els límits de Gràcia.

Durant el període de Narciso Ramírez ubicat al carrer Escudellers i passatge Escudellers no hi ha informació sobre la maquinària però més endavant, quan apareix amb el nom de Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a sí. Hi ha documentada la següent maquinària: 28 màquines de 1.000 fulls/h el 1882; i 23 màquines de 1.000 fulls/h, 2 màquines de 4.000 fulls/h i una màquina de 6.000 fulls/h entre 1884 i 1885. A part d'això, també hi havia premses litogràfiques manuals.

Al nou edifici del carrer Còrsega hi ha documentada en els llibres de matrícula industrial la maquinària següent: 1 màquina de 6.000 fulls/h i 19 màquines de 1.000 fulls/h entre 1887 i 1896 i a partir de 1891 també s'hi documenten 3 màquines de ratllar paper. A més a més, hi havia premses manuals de litografia (entre 1887 i 1896) i 9 màquines de litografia (entre 1894 i 1896). A part de tota la maquinària de les seccions d'enquadernació, galvanoplàstia, fototípia, fotografia, etc. Tot i així, l'establiment del passatge Escudellers, 4 continuava actiu i hi podem documentar durant aquest mateix període 3 màquines de 1.000 full/h (el 1893) i premses d'imprimir manuals (entre 1894 i 1897).

Entre 1851 i 1881, doncs figura com a Narciso Ramírez –sense informació sobre la maquinària. El 1882, com a Sucesores de la Viuda de Narciso Ramírez y C.^a, amb 28 màquines de 1.000 fulls/h. I, a partir de 1884, com a Sucesores de Ramírez y C.^a. És curiós com en els llibres de matrícula industrial a partir de finals de la dècada dels 1880 apareix aquest establiment indistintament com a Henrich y C.^a i com a Sucesores de N. Ramírez y C.^a. Apareix de les dues maneres independentment de quina sigui l'adreça: l'edifici del carrer Còrsega o l'edifici del passatge d'Escudellers, 4. Per aquest motiu, a les estadístiques hem posat el nom de Sucesores de Ramírez y C.^a entre 1884 i 1892 englobant la maquinària dels dos edificis junts. I a partir de 1893, hem ajuntat la maquinària dels dos edificis sota el nom d'Henrich y C.^a.

Entre 1882 i 1892 es feien treballs d'impremta i litografia tant a l'edifici del passatge Escudellers com al de Còrsega. I a partir de 1893 a l'edifici de Còrsega s'hi feien treballs d'impremta (amb màquines) i litografia (tant amb màquines com amb premses manuals) i a l'edifici del passatge Escudellers només s'hi feien treballs d'impremta, ja fos amb màquines o amb premses manuals.

Per a més informació sobre el seu establiment i la maquinària de la qual disposava, veure punt 3.2.2 d'aquesta tesi doctoral.

RAMÍREZ, NARCISO

Impremta

Adreça: Escudellers > Escudellers, 40 > Passatge d'Escudellers, 4

Període d'activitat documentat: 1851-1881 (MI)

Establiments relacionats: Ramírez y C.^a, Narciso; Narciso Ramírez y C.^a, Sucesores de la Viuda de Narciso; Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a; Henrich y C.^a, Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a; Henrich y C.^a en comandita; Henrich y C.^a; Sucesores de Henrich y C.^a; Artes Gráficas, S. A.

Línia successòria: Ramírez, Narciso > Ramírez y C.^a, Narciso > Ramírez y C.^a, Sucesores de la Viuda de > Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a > Henrich y C.^a, Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a > Henrich y C.^a en comandita > Henrich y C.^a > Sucesores de Henrich y C.^a > Artes Gráficas, S. A.

Guies: MDN56, JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64

Exposicions: Exposición Industrial y Artística del Principado de Cataluña de 1860; Exposició Universal de París de 1867 (Diploma de mèrit); Exposición General de las Cuatro Provincias Catalanas de 1871 (medalla de bronze); Manifestación de Productos Catalanes de 1877

Observacions: Impremta fundada per Narciso Ramírez i ubicada en un primer moment al carrer Escudellers. A partir de 1859 surt

Anunci de la Impremta de Narciso Ramírez. J. A. S.; M. LL., 1863: 48.

documentada al carrer Escudellers, 40 i a partir de 1874 a passatge Escudellers, 4, on hi van tenir el primer gran edifici d'arts gràfiques. Més tard passarien a un edifici fet ad hoc al carrer Còrsega, en aquell moment dins els límits de Gràcia.

Durant el període de Narciso Ramírez ubicat al carrer Escudellers i passatge Escudellers no hi ha informació sobre la maquinària però més endavant, quan apareix amb el nom de Sucesores de Narciso Ramírez y C.^a sí. Hi ha documentada la següent maquinària: 28 màquines de 1.000 fulls/h el 1882; i 23 màquines de 1.000 fulls/h, 2 màquines de 4.000 fulls/h i una màquina de 6.000 fulls/h entre 1884 i 1885. A part d'això, també hi havia premses litogràfiques manuals.

Al nou edifici del carrer Còrsega hi ha documentada en els llibres de matrícula industrial la maquinària següent: 1 màquina de 6.000 fulls/h i 19 màquines de 1.000 fulls/h entre 1887 i 1896 i a partir de 1891 també s'hi documenten 3 màquines de ratllar paper. A més a més, hi havia premses manuals de litografia (entre 1887 i 1896) i 9 màquines de litografia (entre 1894 i 1896). A part de tota la maquinària de les seccions d'enquadernació, galvanoplàstia, fototípia, fotografia, etc. Tot i així, l'establiment del passatge Escudellers, 4 continuava actiu i hi podem documentar durant aquest mateix període 3 màquines de 1.000 full/h (el 1893) i premses d'imprimir manuals (entre 1894 i 1897).

Entre 1851 i 1881, doncs figura com a Narciso Ramírez –sense informació sobre la maquinària. El 1882, com a Sucesores de la Viuda de Narciso Ramírez y C.^a, amb 28 màquines de 1.000 fulls/h. I, a partir de 1884, com a Sucesores de Ramírez y C.^a. És curiós com en els llibres de matrícula industrial a partir de finals de la dècada dels 1880 apareix aquest establiment indistintament com a Henrich y C.^a i com a Sucesores de N. Ramírez y C.^a. Apareix de les dues maneres independentment de quina sigui l'adreça: l'edifici del carrer Còrsega o l'edifici del passatge d'Escudellers, 4. Per aquest motiu, a les estadístiques hem posat el nom de Sucesores de Ramírez y C.^a entre 1884 i 1892 englobant la maquinària dels dos edificis junts. I a partir de 1893, hem ajuntat la maquinària dels dos edificis sota el nom d'Henrich y C.^a.

Entre 1882 i 1892 es feien treballs d'impremta i litografia tant a l'edifici del passatge Escudellers com al de Còrsega. I a partir de 1893 a l'edifici de Còrsega s'hi feien treballs d'impremta (amb màquines) i litografia (tant amb màquines com amb premses manuals) i a l'edifici del passatge Escudellers només s'hi feien treballs d'impremta, ja fos amb màquines o amb premses manuals.

Per a més informació sobre el seu establiment i la maquinària de la qual disposava, veure punt 3.2.2 d'aquesta tesi doctoral.

Serveis: «Se imprimen toda clase de trabajos tipográficos con la mayor perfección y economía, pudiendo encontrar en él, especialmente los Sres. comerciantes y tenderos, cuanto puedas apetecer en el ramo de facturas, letras de cambio, circulares, cartelitos, etiquetas, etc. etc.» (J. A. S., 1863: 48)

RAMIS Y TEIRA

Litografia

Adreça: Magdalena, 17

Període d'activitat documentat: 1880-1881 (G)

Guies: AACIMA80, ACIMA81

RAMOS, MATÍAS

Impremta manual

Adreça: Ataülf, 9, baixos

Període d'activitat documentat: 1894 (MI)

Maquinària: premses manuals

RANCÉ, LUIS

Litografia

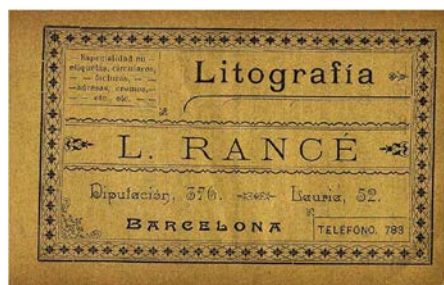
Adreça: Diputació, 376

Període d'activitat documentat: 1896-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina de litografia

Guies: AR97, ACIMA00

Serveis: «Especialidad en etiquetas, circulares, facturas, adresas, cromos, etc.» (García del Real, 1896)

Anunci de la Litografia de L. Rancé.
García del Real, 1896.

RANERA?, ADOLFO

Impremta manual

Adreça: Cendra, 22

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: premses manuals

RAYNOLT, JOSÉ

Litografia

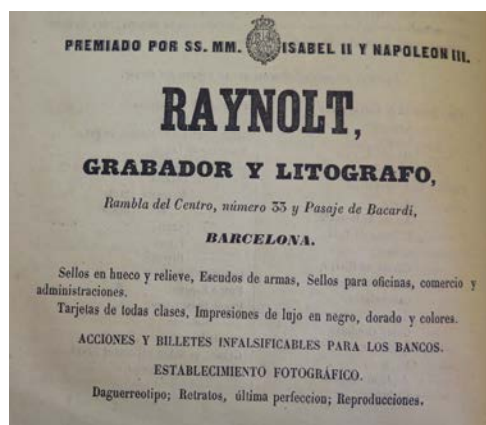
Altres noms: Raynalt, Raynol, Raynal, Rainolt, Rainalt, Bainolt, Baynolt...

Adreça: Rambla, 101 > Rambla del Centre, 33

Període d'activitat documentat: 1851-1864 (1851-1857 MI)

Establiments relacionats: Raynolt, Pascual

Línia successòria: Raynolt, José > Raynolt, Pascual

Anunci de la Litografia Raynolt. J. A. S.; M. LL., 1859: 10.

Guies: JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64

Exposicions: Exposición Industrial y Artística del Principado de Cataluña de 1860

Observacions: Establiment de litografia a nom de José Raynolt que el 1859 es trasllada a Rambla del Centre o dels Caputxins, 33. En aquesta data, segons els llibres de matrícula, passa a mans de Pascual Raynolt però a les guies sempre hi figura amb el nom de José Raynolt.

Serveis: «Sellos en hueco y relieve, escudos de armas, sellos para oficinas, comercio y administraciones. Tarjetas de todas clases, impresiones de lujo en negro, dorado y colores. Acciones y billetes infalsificables para los bancos. Establecimiento fotográfico. Daguerrotipo, retratos última perfección, reproducciones.» (J. A. S., 1859: 10)

RAYNOLT, PASCUAL

Litografia

Adreça: Rambla del Centre, 33

Període d'activitat documentat: 1859-1868 (MI)

Establiments relacionats: Raynolt, José

Línia successòria: Raynolt, José > Raynolt, Pascual

Observacions: Segons els llibres de matrícula, l'establiment està a nom de José Raynolt entre 1851 i 1857 i el 1859 passa a mans de Pascual Raynolt. A les guies, en canvi, sempre hi apareixerà com a José Raynolt.

REDONDO Y XUMETRA

Impremta

Adreça: Tallers, 51 i 53

Període d'activitat documentat: 1884-1885; 1893-1897 (MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Basas, Buenaventura; Basas, Alfonso; Güell, Domingo

Línia successòria: Basas, Buenaventura > Basas, Alfonso > Güell, Domingo > Redondo y Xumetra

Guies: ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, ACIMA88, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97

Observacions: En aquest establiment del carrer Tallers, 51 i 53 hi ha activitat des del 1857 fins al 1885 quasi ininterrompudament passant per diferents propietaris. Bonaventura Basas entre 1857 i 1875; Alfonso Basas entre 1876 i 1877; Domingo Güell entre 1878 i 1882; i la societat Redondo y Xumetra entre 1884 i 1885 i 1893 i 1897. En aquesta última etapa disposa de 2 màquines de 1.000 fulls/h.

Serveis: «Trabajos tipográficos. Prospectos, catálogos, obras, periódicos, revistas, circulares, facturas, etc.» (*La Publicidad*, 8-II-1889)

REDONDO, ENRIQUE

Impremta

Adreça: Tallers, 70 > Universitat, 27 i 29

Període d'activitat documentat: 1898-1901 (G)

Guies: AR98, AR99, AR01

Observacions: L'any 1901 passa a Universitat, 27 i 29.

REGÁS, ADOLFO

Litografia

Adreça: Gignàs, 12 o 16

Període d'activitat documentat: 1875-1885 (1875-1884 MI)

Guies: ACIMA84, ACIMA85

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula hi figura entre 1875 i 1884 a Gignàs, 12, a les guies ho fa fins el 1885 a Gignàs, 16.

Serveis: «Facturas, adresas, letras de cambio, cromos, circulares, etiquetas, sellos, mapas, membretes, planos, tarjetas de visita» (*La Unión de Contribuyentes*, 92, 3-VI-1883: 92)

Targeta comercial d'Adolfo Regás. MFM, S-24235.

RENAIXENÇA, LA

Impremta

Adreça: Portaferriassa, 18 > Xuclà, 13

Període d'activitat documentat: 1879-1901 (G)

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, L94, ACIMA94, M96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: L'any 1880 passen al carrer Xuclà, 13.

Serveis: «Aquest establiment, que conta ab abundants caràcters comuns y elzevirians pera la impressió de obras económicas y de luxo en totas llenguas y que té una secció especial pera la impressió de tota classe de documents comercials, executa ab promptitut y perfecció tots los travalls que se li encarregan. Especialitat en periódichs y revistas.» (*Calendari Catalá*, 1878)

RIBAS ROMEU Y C.^a

Impremta

Adreça: Peixateria, 7

Període d'activitat documentat: 1849-1854 (1850-1851 MI)

Guies: MS49, MS54

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1850 i 1851, a les guies hi consta fins el 1854.

RIBERA Y ESTANY

Litografia

Adreça: Migdia, 10 > Sant Pau, 56 > Sant Ramon, 5

Període d'activitat documentat: 1881-1897 (1883-1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Establiments relacionats: Riera Estany; Estany, Ramón

Línia successòria: Ribera y Estany > Estany, Ramón

Guies: ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94

Observacions: Societat documentada entre 1881 i 1897 que va canviant de local. El 1881 ja el trobem a Sant Pau, 56 i a partir de 1894 passa a Sant Ramon, 5. Tot i que als llibres de matrícula hi figura amb aquest nom fins el 1897, a les guies només ho fa fins el 1894. Aquest fet pot ser degut a que a partir de 1896 trobem a Ramón Estany, un dels integrants de la societat, actiu en solitari a l'última ubicació d'aquesta.

Serveis: «En dit establiment se fan a preus reduhidissims y ab la major promptitut, tota classe de impressos com son targetas, facturas, memorandums, sobres, membrets, etc. També se trobará un assortit inmens de cromos propis pera anuncis industrials, menús, programas, etc. etc. Gran especialitat en carnets pera reunions y societats.» (*La Tomasa*, 1-IX-1893: 509)

Targeta comercial de la Litografía de Ribera y Estany. MFM, S-24272.

RIBES, VICENTA

Litografia

Adreça: Aroles, 1, 1r

Període d'activitat documentat: 1852 (MI)

RIBET, JOSÉ

Impremta

Adreça: Fusteria, 2 > Fusteria, 10

Període d'activitat documentat: 1849-1857 (MI)

Guies: MS49, MS54, JAS57

Observacions: Segons els guies, el 1857 passa a Fusteria, 10.

RIENAECKER, PABLO

Impremta i litografia

Altres noms: Rienacker, Riennaecker

Adreça: Ronda de Sant Pere, 40 i Bruc, 4

Període d'activitat documentat: 1897-1901 (G)

Guies: AR97, AR98, AR99, AR01

RIERA HERMANOS Y C.^a

Impremta

Adreça: D'en Tarròs, 6

Període d'activitat documentat: 1893-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Riera, Buenaventura; Riera y C.^a

Línia successòria: Riera hermanos y C.^a > Riera, Buenaventura

Observacions: El 1897 apareix registrada com a Buenaventura Riera als llibres de matrícula industrial però a les guies i anuaris sempre apareixerà amb el nom de Riera y C.^a.

RIERA SANZ, PABLO

Impremta

Altres noms: Riera y Sans, Pablo

Adreça: Robador, 24 i 26

Període d'activitat documentat: 1893-1897 (MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h > 4 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Riera, Pablo; Riera, Eusebio

Línia successòria: Riera, Pablo > Riera, Eusebio > Riera Sanz, Pablo

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Impremta documentada des de 1845 a carrer Nou de Sant Francesc, 9 a nom de Pablo Riera. El 1859 canvia d'adreça i s'instal·la al carrer Robador, 24 i 26, on mantindrà la seva activitat al llarg de tot el segle XIX. El 1864 el negoci passa a mans d'Eusebio Riera fins el 1885, el qual disposa de 3 màquines de 1.000 fulls/h el 1882 i 4 màquines de 1.000 fulls/h entre 1884 i 1885. I de 1893 a 1895 consta com a Pablo Riera Sanz, amb 2 màquines de 1.000 fulls/h el 1893 i 4 màquines de 1.000 fulls/h entre 1894 i 1897.

RIERA Y C.^a

Impremta

Adreça: Baixa de Sant Pere, 30 > D'en Tarròs, 6 i Baixa de Sant Pere, 30

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (G)

Establiments relacionats: Riera, Buenaventura; Riera Hermanos y C.^a

Guies: L94, ACIMA94, M96, ACIMA00

Observacions: L'any 1894 consta al carrer d'en Tarròs, 6 i al carrer Sant Pere més, 30. Als llibres de matrícula industrial aquest establiment hi figura amb el nom de Riera hermanos y C.^a entre 1893 i 1896 i amb el de Buenaventura Riera el 1897. Creiem que es tracta del mateix establiment ja que està ubicat al mateix local durant el mateix període.

RIERA, BUENAVENTURA

Impremta

Adreça: D'en Tarròs, 6, 1°

Període d'activitat documentat: 1896-1901

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Riera hermanos y C.^a

Línia successòria: Riera hermanos y C.^a > Riera, Buenaventura

Guies: AR96, AR97, AR98, AR99, AR01

Observacions: Segons els llibres de matrícula entre 1893 i 1896 l'establiment està a nom de Riera hermanos y C.^a i el 1897 apareix registrada com a Buenaventura Riera. Tot i això, a les guies hi consta des del 1896 al 1901. D'altra banda creiem que es tracta del mateix establiment registrat a les guies amb el nom de Riera y C.^a al mateix local entre 1894 i 1900.

RIERA, E.

Impremta

Adreça: Diputació, 412

Període d'activitat documentat: 1888 (G)

Guies: ACIMA88

RIERA, ENRIQUE

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Consell de Cent, 385

Període d'activitat documentat: 1893-1901 (1893-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1893 i 1897, a les guies hi consta fins el 1901.

RIERA, EUSEBIO

Impremta

Adreça: Robador, 24 i 26

Període d'activitat documentat: 1864-1888 (1864-1885 MI)

Maquinària: 3 màquines de 1.000 fulls/h > 4 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Riera, Pablo; Riera Sanz, Pablo

Línia successòria: Riera, Pablo > Riera, Eusebio > Riera Sanz, Pablo

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, ACIMA88

Observacions: Impremta documentada des de 1845 a carrer Nou de Sant Francesc, 9 a nom de Pablo Riera. El 1859 canvia d'adreça i s'instal·la al carrer Robador, 24 i 26, on mantindrà la seva activitat al llarg de tot el segle XIX. El 1864 el negoci passa a mans d'Eusebio Riera fins el 1885, el qual disposa de 3 màquines de 1.000 fulls/h el 1882 i 4 màquines de 1.000 fulls/h entre 1884 i 1885. I de 1893 a 1895 consta com a Pablo Riera Sanz, amb 2 màquines de 1.000 fulls/h el 1893 i 4 màquines de 1.000 fulls/h entre 1894 i 1897. Tot i que als llibres de matrícula hi consta registrat fins el 1885, a les guies ho fa fins el 1888.

RIERA, HEREDEROS DE PABLO

Impremta

Adreça: desconeguda

Període d'activitat documentat: 1880-1882 (G)

Guies: AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82

RIERA, PABLO

Impremta

Adreça: Hospital > Nou de Sant Francesc, 9 > Robador, 24 i 26

Període d'activitat documentat: 1842-1864 (1845-1863 MI)

Establiments relacionats: Riera, Eusebio; Riera Sanz, Pablo

Línia successòria: Riera, Pablo > Riera, Eusebio > Riera Sanz, Pablo

Guies: MS42, MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64

Observacions: El 1842 apareix situat al carrer Hospital en una guia però als llibres de matrícula hi consta des del principi -1845- a Nou de Sant Francesc, 9. El 1859 canvia d'adreça i s'instal·la al carrer Robador, 24 i 26, on mantindrà la seva activitat al llarg de tot el segle XIX. El 1864 el negoci passa a mans d'Eusebio Riera

fins el 1885, el qual disposa de 3 màquines de 1.000 fulls/h el 1882 i 4 màquines de 1.000 fulls/h entre 1884 i 1885. I de 1893 a 1895 consta com a Pablo Riera Sanz, amb 2 màquines de 1.000 fulls/h el 1893 i 4 màquines de 1.000 fulls/h entre 1894 i 1897.

RIERA, RAMÓN

Litografia i impremta

Adreça: Ample, 15 > Ample, 15 i Bilbao, 207

Període d'activitat documentat: 1874-1901 (1874-1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals > 1 màquina de 1.000 fulls/h i 1 màquina de litografia

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Exposicions: Exposició Universal de Barcelona de 1888

Observacions: Establiment de litografia amb premses manuals documentat des del 1874 al carrer Ample, 15. A partir de 1893 apareix registrat als llibres de matrícula industrial com a impremta amb 1 màquina de 1.000 fulls/h i com a litografia entre 1894 i 1896, també amb 1 màquina. A partir de la dècada de 1890 el trobem a les dues adreces, al carrer Ample, 15 i al carrer Bilbao 207. Tot i que als llibres de matrícula industrial només hi apareix fins el 1897, a les guies hi consta fins el 1901.

Targeta comercial de la Litografia de Ramón Riera. MFM, S-24953.

RIEUSSET Y BERINI

Litografia i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Diputació, 308

Període d'activitat documentat: 1897-1899 (1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de litografia i 2 màquines tipus Minerva

Guies: AR97, AR98, AR99

Observacions: A les guies apareix documentat com a impremta des del 1897 fins al 1899 i com a litografia el 1898. Tot i això, als llibres de matrícula industrial només hi és registrat el 1897.

RIEUSSET, FRANCISCO

Litografia

Altres noms: Riusset

Adreça: Passeig Sant Joan, 14

Període d'activitat documentat: 1892-1900 (1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Exposicions: Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892; Quarta Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques de Barcelona de 1898

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial el trobem registrat només el 1897, els catàlegs de certàmens i els anuncis localitzats indiquen que va estar actiu, com a mínim, entre 1892 i 1900. Als anuncis localitzats apareix ubicat primer a Ronda de Sant Pere, 47 (1895) i després a Passeig de Sant Joan, 142 (1900).

RINSETAT?, ANTONIO

Litografia

Adreça: desconeguda

Període d'activitat documentat: 1881 (MI)

ROBREÑO ZANNÉ, JULIO

Impremta i litografia

Adreça: Elisabets, 4 (o 3) > Elisabets i Moles, 14

Període d'activitat documentat: 1883-1887 (1883-1885 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Guies: ACIMA85, AM87

Observacions: Establiment que als llibres de matrícula industrial figura com a litografia situat a Moles, 14 entre 1883 i 1884 i com a impremta a Elisabets, 4 entre 1884 i 1885. A les guies, però, apareix només com a impremta el 1885 i el 1887, primer a Elisabets, 3 i el 1885 a Elisabets i Moltes, 14, fet que ens fa pensar que es tracta del mateix establiment que va incorporar les dues activitats. Cal dir que a les guies apareix amb el nom de Julio Robreño Jaime.

Cromo de la Litografía de Julio Robreño. MDM.

ROBREÑO, JOSÉ

Litografia

Adreça: Pla de Palau > Quintana, 6

Període d'activitat documentat: 1842-1849 (1846-1849 MI)

Guies: MS42, MS49, MS54

Observacions: El 1842 apareix situat a Pla de Palau però a partir de 1846, ja apareix a Quintana, 6, tant als llibres de matrícula com a les guies.

ROCA VIÁ Y C.^a

Impremta

Altres noms: Rosal Via y Compañía

Adreça: Hospital, 87

Període d'activitat documentat: 1881 (MI)

Establiments relacionats: Roca y C.^a, Juan

Línia successòria: Roca Viá y C.^a > Roca y C.^a, Juan

Guies: AM87

Observacions: El 1882 passa a Roca y C.^a, Juan, seguint a la mateixa ubicació i incorporant l'activitat d'impremta manual. El 1887 apareix documentat en una guia una impremta a nom de Rosal Via y Compañía que creiem que és el mateix.

ROCA Y C.^a, JUAN

Impremta i impremta manual

Altres noms: Roca, Juan

Adreça: Hospital, 87

Període d'activitat documentat: 1882-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina de menys de 1.000 fulls/h > 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Roca Viá C.^a

Línia successòria: Roca Viá y C.^a > Roca y C.^a, Juan

Guies: AM87

Observacions: Anteriorment Roca Viá y C.^a, aquest establiment està documentat com a impremta manual entre 1882 i 1884 i com a impremta entre 1883 i 1884, amb una màquina de menys de 1.000 fulls/h (documentada el 1885). Entre 1893 i 1897 segueix documentada l'activitat com a impremta amb 1 màquina de 1.000 fulls/h. El 1887 consta a una guia com a Juan Roca.

ROCA Y ROUSART

Impremta

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 53

Període d'activitat documentat: 1893-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h i 1 màquina de 5.000 f/h

Establiments relacionats: Rousart y C.^a

Observacions: Podria estar relacionat amb l'establiment Rousart y C.^a, actiu entre 1893 i 1894 a Conde del Asalto, 45 amb 3 màquines de 1.000 fulls/h.

ROCA Y SUNYOL, JUAN

Impremta

Adreça: Escudellers

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

ROCA, ANTONIO

Impremta

Adreça: R. Sant Pau, 53, baixos

Període d'activitat documentat: 1856-1857 (1856 MI)

Guies: JAS57

Observacions: Als llibres de matrícula hi apareix registrat el 1856 mentre que a les guies ho fa el 1857 com a impressor i impressor d'estampes.

ROCA, BIENVENIDO

Litografia

Adreça: Porxos d'en Xifré, 10 (Isabel II, 10)

Període d'activitat documentat: 1861-1865 (MI)

Establiments relacionats: Roca, Juan

Línia successòria: Roca, Bienvenido > Roca, Juan

Guies: JAS63

Observacions: Establiment amb una activitat continuada entre 1861 i 1868 com a litografia que va alternant el nom entre Bienvenido Roca (1861, 1863 i 1865) i Juan Roca (1862, 1864, 1866-1868).

ROCA, JUAN

Litografia

Adreça: Porxos d'en Xifré, 10 (Isabel II, 10)

Període d'activitat documentat: 1862; 1864; 1866-1868 (MI)

Establiments relacionats: Roca, Bienvendio

Línia successòria: Roca, Bienvenido > Roca, Juan

Observacions: Establiment amb una activitat continuada entre 1861 i 1868 com a litografia que va alternant el nom entre Bienvenido Roca (1861, 1863 i 1865) i Juan Roca (1862, 1864, 1866-1868).

ROCA, JUAN

Impremta

Adreça: Llibreteria

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

ROCA, PEDRO

Litografia

Adreça: Santa Anna, 24, 3r

Període d'activitat documentat: 1856 (MI)

ROCA, RAFAEL

Litografia

Adreça: Canuda

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

ROCA, RAMÓN

Impremta

Altres noms: Roca y C.^a; Roca, R. Sociedad en Comandita

Adreça: Notariat, 2

Període d'activitat documentat: 1893-1897 (1893-1897 MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h

Guies: L94, M96, AR96, AR97

Observacions: En alguna guia apareix com a Roca y C.^a o Roca, R. Sociedad en Comandita.

RODAMILANS, ANTONIO

Litografia

Adreça: Passatge Madoz, 1

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

ROGER, JOSÉ

Impremta i litografia

Adreça: Rambla dels Caputxins

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

ROGER, JUAN

Impremta

Adreça: Unió, 19 > Hospital, 27 (37?), 1r > Hospital, 75

Període d'activitat documentat: 1845-1857 (1845-1856 MI)

Guies: MS49, MS54, JAS57

Observacions: El 1849 passa a Hospital 27 (o 37 segons les guies) i el 1857 el trobem a Hospital, 75.

ROIG ESCARDÓ, GABRIEL

Litografia

Adreça: Plaça del Pi, 1

Període d'activitat documentat: 1866-1894 (1866-1884 MI)

Establiments relacionats: Monfort, José Eusebio; Roig Escardó, Miguel; Roig, Viuda é hijo de Gabriel

Línia successòria: Monfort, José Eusebio > Roig Escardó, Gabriel > Roig Escardó, Miguel > Roig, Viuda é hijo de Gabriel

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, ACIMA94

Observacions: Establiment litogràfic fundat per José Eusebio Monfort i situat, en un principi a Arc de Jonqueres, 1. El 1853 es traslladen a Plaça del Pi, 1 i entre 1851 i 1855 també apareix registrada com a impremta. L'establiment està en mans de José Eusebio Monfort fins el 1866, que passa a Gabriel Roig Escardó. Està documentada amb aquest nom fins el 1884 als llibres de matrícula –tot i que a les guies ho fa fins el 1894– i entre 1894 i 1897 apareix amb el nom de Miguel Roig Escardó, disposant de premses litogràfiques manuals. A les guies, però, apareixerà com a Viuda é hijo de Gabriel Roig entre 1894 i 1901.

ROIG ESCARDÓ, MIGUEL

Litografia

Adreça: Plaça del Pi, 1

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Establiments relacionats: Monfort, José Eusebio; Roig Escardó, Gabriel; Roig, Viuda é hijo de Gabriel

Línia successòria: Monfort, José Eusebio > Roig Escardó, Gabriel > Roig Escardó, Miguel > Roig, Viuda é hijo de Gabriel

Guies: AM87

Observacions: Establiment litogràfic fundat per José Eusebio Monfort i situat, en un principi a Arc de Jonqueres, 1. El 1853 es traslladen a Plaça del Pi, 1 i entre 1851 i 1855 també apareix registrada com a impremta. L'establiment està en mans de José Eusebio Monfort fins el 1866, que passa a Gabriel Roig Escardó. Està documentada amb aquest nom fins el 1884 als llibres de matrícula –tot i que a les guies ho fa fins el 1894– i entre 1894 i 1897 apareix amb el nom de Miguel Roig Escardó, disposant de premses litogràfiques manuals. A les guies, però, apareixerà com a Viuda é hijo de Gabriel Roig entre 1894 i 1901. Cal dir que als llibres de matrícula, en alguna ocasió apareix amb una grafia diferent semblant a Roig Torando però es tracta del mateix establiment amb un error de grafia.

ROIG Y GAUDIER, JOSÉ

Litografia

Adreça: Duc de la Victòria, 8

Període d'activitat documentat: 1859-1868; 1874-1881 (MI)

Guies: JAS59, MS60, JAS63, MS64

ROIG, ANDRÉS

Impremta

Adreça: Carretes, 47, 1r

Període d'activitat documentat: 1863 (MI)

Guies: JAS63

ROIG, GABRIEL

Litografia

Adreça: Rambla dels Caputxins, 10

Període d'activitat documentat: 1864-1865 (MI)

ROIG, VIUDA É HIJO DE GABRIEL

Litografia

Adreça: Plaça del Pi, 1

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (G)

Establiments relacionats: Roig Escardó, Gabriel; Roig Escardó, Miguel

Guies: L94, M96, AR96, AR97, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Establiment de litografia que està a càrrec de Gabriel Roig Escardó fins el 1894. A partir d'aquest moment apareixerà a les guies com a Viuda e hijo de Gabriel Roig però als llibres de matrícula industrial hi constarà com a Miguel Roig Escardó.

ROMÁ, JOSÉ

Impremta

Adreça: Bruc, 89 i 91

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (G)

Guies: ACIMA94, ACIMA00

ROSAL VANCELLS, FRANCISCO DE ASÍS

Impremta i impremta manual

Altres noms: Rosals Balcells, Rosal Barbell, Vancell

Adreça: Pou de la cadena, 2, 3r > Hospital, 115

Període d'activitat documentat: 1859-1901 (1859-1897 MI)

Maquinària: 2 màquines de menys de 1.000 fulls/h > 2 màquines de 1.000 fulls/h

Guies: JAS59, MS60, JAS63, MS64, L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, ACIMA88, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Establiment documentat com a impremta entre 1859 i 1881, entre 1882 i 1884 figura com a impremta manual i el 1885 una altra vegada com a impremta amb 2 màquines de menys de 1.000 fulls/h. Entre 1893 i 1897 torna a estar documentada com a impremta amb 2 màquines de 1.000 fulls/h. El 1884 canvia d'adreça segons les guies i, tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1859 i 1897, a les guies hi consta fins el 1901.

ROSALES, ÀNGEL

Impremta

Adreça: Sant Josep, 14 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1892-1896 (MI)

Maquinària: Màquina de menys de 1.000 fulls/h

Observacions: Quant a la maquinària, als llibres de matrícula de 1892 hi consta com a «una pequeña maquina imprenta cuya producción no llega a 900 circulares por hora». Al següent any disposa d'1 màquina que imprimeix menys de 900 fulls/h a gas i es manté així fins el 1896.

ROSALS, ÀNGEL

Impremta

Adreça: Palla, 23 > Portaferrissa, 30

Període d'activitat documentat: 1887-1901 (G)

Guies: ACIMA87, ACIMA88, AR96, AR97, AR98, AR99, AR01

Observacions: L'any 1896 passen al carrer Portaferrissa, 30.

ROSELL CASALS, JOSÉ

Litografia i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Altres noms: Rosell Canals?

Adreça: Riera baixa, 10 > Carme, 65

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1894-1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals > 1 màquina tipus Minerva

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR99, AR01

Observacions: Apareix documentada com a litografia manual però el 1896 disposa d'una Minerva i entre 1896 i 1897 ja constarà com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures però domiciliat al carrer del Carme, 65. A les guies hi apareix fins el 1901.

ROSÉS, MARIANO

Litografia

Adreça: Gignàs, 20

Període d'activitat documentat: 1879 (G)

Guies: AACIMA79

ROURA Y C.^a

Impremta, litografia i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Ample, 25 / Zurbano, 8 i Llull, 125 > Plaça de Montcada, 3 > Passeig Isabel II, 3

Període d'activitat documentat: 1893-1897 (MI)

Maquinària: 8 màquines de 1.000 fulls/h i 3 màquines de litografia > 5 màquines de 1.000 fulls/h i 1 màquina tipus Minerva

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99

Observacions: Entre 1893 i 1894 apareix documentada com a impremta amb 8 màquines de 1.000 fulls/h i litografia amb 3 màquines però entre 1895 i 1897 només surt registrada com a impremta amb 5 màquines de 1.000 fulls/h. També apareix com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures entre 1895 i 1897 amb 1 màquina tipus Minerva. Als llibres de matrícula hi apareix registrada entre 1893 i 1897 sempre al carrer Ample, 25. En canvi, a les guies ho fa fins el 1899 però ubicada a Zurbano, 8 i Llull, 125; a Plaça Montcada, 3 a partir de 1894; i, finalment, a Passeig Isabel II, 3.

ROUSART Y C.^a

Impremta

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 45

Període d'activitat documentat: 1893-1894 (MI)

Maquinària: 3 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Roca y Rousart

Observacions: Podria estar relacionat amb l'establiment de Roca y Rousart, documentat entre 1893 i 1896 a Conde del Asalto, 53 amb 1 màquina de 1.000 fulls/h i 1 màquina de 5.000 fulls/h.

ROVELLAT Y C.^a, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 45

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Rovellat, Francisco

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment que el de Francisco Rovellat, tot i que coincideixen el 1896 en dues localitzacions diferents

ROVELLAT, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Marquès de Barberá, 11 > Rambla del Centre, 26

Període d'activitat documentat: 1896-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 11.000 fulls/h

Establiments relacionats: Rovellat y C.^a, Francisco

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment que el de Francisco Rovellat y C.^a, tot i que coincideixen el 1896 en dues localitzacions diferents

ROVIRA CARBONELL

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Plaça Nova, 11

Període d'activitat documentat: 1894 (MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h (tipus Minerva?)

ROVIRA E HIJOS

Litografia

Adreça: Bailèn, 85

Període d'activitat documentat: 1895-1901
(1895-1897 MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Anunci de la Litografía de Roviera e hijos. *Revista Gráfica*, 1900.

Guies: AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Als llibres de matrícula hi apareix registrat entre 1895 i 1897 mentre que a les guies ho fa fins el 1901 amb el nom de Rovira e hijo.

ROVIRA, IGNACIO

Impremta manual

Adreça: Ronda de Sant Antoni, 61

Període d'activitat documentat: 1882-1897 (MI)

Maquinària: premses manuals

Establiments relacionats: Rovira, Ignacio

Línia successòria: Monje, Tadeo > Rovira, Ignacio

Guies: AM87

Observacions: Impremta documentada el 1878 a nom de Tadeo Monje i que el 1882 passa a Ignacio Rovira, sense canviar d'adreça.

ROVIRA, MIGUEL

Litografia

Altres noms: Robira, Miguel

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 20, 3r > Ripoll, 6

Període d'activitat documentat: 1883-1894 (1883-1884 MI)

Guies: AM87, ACIMA94

Observacions: Establiment de litografia que tot i que als llibres de matrícula industrial apareix registrat entre 1883 i 1884 a Conde del Asalto, a les guies ho fa el 1887 i el 1894, aquest últim any al carrer Ripoll, 6. No creiem que es tracti del mateix establiment que la impremta de Miguel Rovira.

ROVIRA, MIGUEL

Impremta, taller d'imprimir targetes, circulars i factures i litografia

Altres noms: Rovira Carbonell

Adreça: Plaça Nova, 11 > Àngels, 22 > Portaferrissa, 19

Període d'activitat documentat: 1886-1900 (1893-1897 MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h i 2 màquines tipus Minerva

Establiments relacionats: Rovira, Viuda de M.

Línia successòria: Rovira, Miguel > Rovira, Viuda de M.

Guies: ACIMA86, AM87, ACIMA87, AM87, ACIMA88, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00

Observacions: Segons les guies, originalment està ubicat a Plaça Nova, 11 i a partir de 1894 es trasllada a Portaferriça (primer 9 i després 19). En canvi, segons els llibres de matrícula, el 1893 està ubicat a Àngels, 22 i no canvia a Portaferriça fins el 1895. A partir de 1893 també figura com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures primer amb el nom de Rovira i Carbonell i després com a Miguel Rovira fins el 1897 amb 2 màquines. A les guies de 1887 i de 1894 també apareix com a litografia i segons aquesta font, el 1901 passa a Viuda de M. Rovira. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat fins el 1897, a les guies hi consta fins el 1900.

Anunci de la Tipografia de M. Rovira.
Roca, 1895: 414.

Serveis: «Tarjetas desde 2 rs. ciento. Circulares, talonarios, facturas, sobres, recibos, memorandums, membretes de cartas, etc. Prospectos, estados, participaciones, programas, esquelas, recetas, notas de precios, etc.» (García del Real, 1896)

ROVIRA, VIUDA DE M.

Impremta

Adreça: Portaferriça, 19

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Establiments relacionats: Rovira, Viuda de M.

Línia successòria: Rovira, Miguel > Rovira, Viuda de M.

Guies: AR01

Observacions: Establiment documentat entre 1886 i 1900 a nom de Miguel Rovira i que a partir de 1901 consta com a Viuda de M. Rovira.

ROYO, FIDEL

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Rosa, 3, 1r

Període d'activitat documentat: 1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

RUANA, MANUEL

Impremta

Adreça: Sant Felip, 45, C

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: ACIMA00

RUBIÓ, JOSÉ

Impremta

Adreça: Llibreteria, 16 > Baixada de la presó, 2

Període d'activitat documentat: 1842-1864 (1845-1862 MI)

Guies: MS42, MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, MS64

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula hi està registrat entre 1845 i 1862, a les guies hi és entre 1842 i 1864. El 1857 fa el canvi d'adreça.

SABAT, ÁNGEL

Impremta

Adreça: Palma de Santa Caterina, 12

Període d'activitat documentat: 1896-1901 (G)

Guies: AR96, AR99, ACIMA00, AR01

SABATER Y CLAVERO

Impremta

Adreça: Ronda de Sant Antoni, 48

Període d'activitat documentat: 1899-1901 (G)

Guies: AR99, ACIMA00, AR01

SAGRERA Y C.^a

Litografia

Adreça: Diputació, 344

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: ACIMA94

SALA Y COMPAÑÍA

Impremta

Adreça: Fonda del Oriente

Període d'activitat documentat: 1848-1849 (MI)

Establiments relacionats: Lozano, Mr.

Observacions: Als llibres de matrícula industrial està referenciada la successió per part d'un Mr. Lázaro. Podria tractar-se de Mr. Lozano, referenciat a les guies a la Fonda del Oriente entre 1849 i 1854.

SALA Y MAS, JUAN

Impremta i impremta manual

Adreça: Parlament, 34 > Sant Pere més Alt, 4

Període d'activitat documentat: 1874-1897 (MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h i premses manuals

Establiments relacionats: Mañá y Coll, Juan

Línia successòria: Sala y Mas, Juan > Mañá Coll, Juan > Sala y Mas, Juan

Observacions: Impremta que apareix documentada el 1874 amb el nom de Juan Sala y Mas ubicada al carrer Parlament, 34. El 1876 apareix sota el nom de Juan Mañá y Coll però només durant aquest any. Quan reapareix als llibres de matrícula industrial l'any 1882, ho fa al carrer de Sant Pere més Alt, 4 com a impremta amb premses manuals, activitat que manté fins el 1884. Aquest any incorpora 2 màquines de 1.000 fulls/h i passa a estar registrada com a impremta. Entre 1893 i 1897 continua figurant com a impremta amb les 2 màquines.

SALA, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Sant Francesc, 4

Període d'activitat documentat: 1885-1886 (G)

Guies: ACIMA85, ACIMA86

SALA, FRANCISCO

Litografia

Adreça: Pelai, 18

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: ACIMA94

SALA, JOSÉ

Impremta

Adreça: Sant Pere, 4, entresol

Període d'activitat documentat: 1881 (MI)

Establiments relacionats: Martí Cantó, Federico

Línia successòria: Martí Cantó, Federico > Sala, José

Observacions: Establiment fundat per Federico Martí Cantó i documentat entre 1874 i 1878. El 1881 passa a mans de José Sala.

SALA, JOSÉ ANTONIO

Litografia

Adreça: Sant Pau, 15 > Sant Pau, 26

Període d'activitat documentat: 1847-1854 (1847-1849 MI)

Guies: MS49 MS54

Observacions: El 1848 canvia d'adreça i tot i que als llibres de matrícula hi és registrat entre 1847 i 1849, a les guies hi apareix fins el 1854.

SALA, PEDRO

Impremta

Adreça: Tallers, 14

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

SALA, RAMÓN

Impremta

Adreça: Nova de Sant Francesc, 5

Període d'activitat documentat: 1881 (MI)

SALA, RAMONA

Litografia

Adreça: Rambla del Liceu, 12

Període d'activitat documentat: 1853-1854 (MI)

SALVADOR, CARLOS I. BERNAGOSI

Impremta

Adreça: Rambla del Centre, 29

Període d'activitat documentat: 1856 (MI)

SALVAT E HIJO

Impremta i litografia

Adreça: Mallorca, 294

Període d'activitat documentat: 1900-1901 (G)

Establiments relacionats: Salvat, Manuel

Línia successòria: Salvat, Manuel > Salvat e hijo

Guies: ACIMA00, AR01

Observacions: Impremta a nom de Manuel Salvat documentada el 1898 que passa a anomenar-se Salvat e hijo a partir de 1900, incorporant l'activitat de litografia.

SALVAT, MANUEL

Impremta i litografia

Adreça: Mallorca, 294

Període d'activitat documentat: 1898 (G)

Establiments relacionats: Salvat e hijo

Línia successòria: Salvat, Manuel > Salvat e hijo

Guies: AR98

Observacions: Impremta a nom de Manuel Salvat documentada el 1898 que passa a anomenar-se Salvat e hijo a partir de 1900, incorporant l'activitat de litografia.

SAMPSÓ Y LLOPIS, MARIANO

Impremta manual

Adreça: Perot lo lladre, 22

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: premses manuals

SAMSOT BERTRÁN, J.

Impremta

Adreça: Princesa, 31

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (G)

Guies: L94, M96

SAMTOT? Y C.^a

Litografia

Adreça: Princesa, 26

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Establiments relacionats: Samsot Bertrán, J.

Guies: ACIMA94

Observacions: Podria tractar-se del mateix establiment que J. Samsot Bertrán.

SÁNCHEZ, FEDERICO

Impremta i impremta manual

Adreça: Arc del Teatre, 16

Període d'activitat documentat: 1894-1898 (1894-1897 MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Sánchez, Francisco; Chacón, Enrique, Sucesor de F. Sánchez

Línia successòria: Sánchez, Francisco > Sánchez, Federico > Chacón, Enrique, Sucesor de F. Sánchez

Guies: L94, M96, AR96, AR97, AR98

Observacions: Impremta fundada per Francisco Sánchez i documentada des del 1847. Entre 1882 i 1884 consta com a impremta amb premses manuals però entre 1884 i 1885 també disposa de 3 màquines de 1.000 fulls/h. El 1893 passa a 2 màquines de 1.000 fulls/h i entre 1893 i 1897 apareix amb el nom de Federico Sánchez, amb la mateixa maquinària. A partir de 1899 apareix a les guies amb el nom d'Enrique Chacón, Sucesor de F. Sánchez, tot i que en una altra adreça (Passeig de Sant Joan, 144).

SÁNCHEZ, FRANCISCO

Impremta i impremta manual

Altres noms: Sánchez Orcaregui, Francisco

Adreça: Portaferriassa, 1 > Perot lo lladre > Arc del Teatre, 21 > Arc del Teatre, 16 i Sant Pau, 2

Període d'activitat documentat: 1842-1894 (1847-1893 MI)

Maquinària: premses manuals; 3 màquines de 1.000 fulls/h > 2 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Sánchez, Federico; Chacón, Enrique, Sucesor de F. Sánchez

Línia successòria: Sánchez, Francisco > Sánchez, Federico > Chacón, Enrique, Sucesor de F. Sánchez

Guies: MS42, MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MAS64, L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA88, ACIMA94

Observacions: Impremta fundada per Francisco Sánchez i documentada des del 1847. Entre 1882 i 1884 consta com a impremta amb premses manuals però entre 1884 i 1885 també disposa de 3 màquines de 1.000 fulls/h. El 1893 passa a 2 màquines de 1.000 fulls/h i entre 1894 i 1897 apareix amb el nom de Federico Sánchez, amb la mateixa maquinària. A partir de 1899 apareix a les guies amb el nom d'Enrique Chacón, Sucesor de F. Sánchez, tot i que en una altra adreça (Passeig de Sant Joan, 144).

SÁNCHEZ, JACINTO

Impremta

Adreça: Consolat, 7, 3r

Període d'activitat documentat: 1863 (MI)

Observacions: Als llibres de matrícula industrial hi ha referenciat al costat del nom «antes José García». Malhauradament no hem pogut localitzar cap establiment amb aquest nom.

SANCHIS, LUIS

Impremta

Adreça: Tallers, 26

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: ACIMA94

SANTAGUMÉ, JOSÉ

Litografia

Adreça: Milans, 3

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

SANTOLARIA, FLORENCIO

Impremta i litografia

Adreça: Sant Rafael, 27

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (G)

Guies: L94, ACIMA94, M96

SASTRE, MATILDE

Litografia

Adreça: Comtal, 40

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

SAURÍ, MANUEL

Impremta

Adreça: Ample, 66 (cantonada amb Regomir)

Període d'activitat documentat: 1842-1867 (1850-1867 MI)

Establiments relacionats: Saurí, Viuda de Manuel

Línia successòria: Saurí, Manuel > Saurí, Viuda de Manuel > Saurí, Manuel

Guies: MS42, MS49, MS54, MS60, MS64

Observacions: Impremta de Manuel Saurí que passa a mans de la vídua entre 1856 i 1863 i després torna a tenir el mateix nom de Manuel Saurí, probablement el fill del primer. El 1842 també apareix com a litografia en una guia.

SAURÍ, VIUDA DE MANUEL

Impremta

Adreça: Ample, 66 o 39

Període d'activitat documentat: 1856-1863 (MI)

Establiments relacionats: Saurí, Manuel

Línia successòria: Saurí, Manuel > Saurí, Viuda de Manuel > Saurí, Manuel

Guies: JAS57, JAS59, JAS63

Observacions: Impremta de Manuel Saurí que passa a mans de la vídua entre 1856 i 1863 –ubicada al carrer Ample, 39 segons les guies– i després torna a tenir el mateix nom de Manuel Saurí, probablement el fill del primer.

SEGUÍ, MIGUEL

Impremta i litografia

Adreça: Rambla de Catalunya, 125 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

Exposicions: Exposició Universal de París de 1889

SEIX FAYA, FRANCISCO

Impremta i litografia

Adreça: Sant Agustí, 5 i 7 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Establiments relacionats: Seix, Jaime; Seix, Víctor

Guies: ACIMA00

Observacions: L'any 1900 l'establiment que havia estat a nom de Jaime Seix o Jaime Seix y C.^a apareix a les guies com a impremta i litografia a nom de Francisco Seix. El 1899 i 1901 ho fa amb el nom de Víctor Seix però als llibres de matrícula sempre hi consta com a Jaime Seix.

Serveis: «Impremta, litografia, encuadernación, relieves : Fotograbados, estereotipia, tricromia, fotocromo»
(Targeta comercial)

Targeta comercial de Francisco Seix. BNE, Eph 26-G(2).

SEIX, JAIME

Litografia

Altres noms: Jayme; Jaime Seix y C.^a; Jaime Seix Faya

Adreça: Marquès de Barberà, 15 > Porta de Santa Madrona, 20 > Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 24 > Doctor Dou, 15 > Sant Miquel, 6 > Sant Agustí, 5 i 7 (o 1-7)

Període d'activitat documentat: 1867-1896 (MI)

Maquinària: 4 màquines de litografia de 500 fulls/h > 5 màquines de litografia de 500 fulls/h (a partir de 1892)

Establiments relacionats: Casas, Gonzalo; Seix, Víctor; Seix Faya, Francisco

Línia successòria: Casas, Gonzalo > Seix, Jaime

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85

Exposicions: Primera Exposición de Artes Decorativas del Instituto de Fomento del Trabajo Nacional de 1880

Observacions: Establiment obert per Gonzalo Casas el 1861 i que a partir de 1867 passa a mans de Jaime Seix. El 1881 està instal·lat a Conde del Asalto, 24 i entre 1879 i 1885 apareix com a Jaime Seix y C.^a en algunes guies de la ciutat. Passa per diferents adreces fins a instal·lar-se al carrer Sant Agustí, 5-7 a Gràcia a principis de la dècada de 1890. Entre 1892 i 1896 apareix documentat com a Jaime Seix Faya als llibres de matrícula industrial i consta que té 4 màquines de litografia de 500 fulls/h que passarien a ser 5 a partir de 1894. Hem localitzat anuncis de l'any 1900 que fan referència a l'establiment tipo-litogràfic de Seix situat al carrer Sant Agustí, 1-7 de Gràcia. Entre 1899 i 1901 apareix a les guies amb el nom de Víctor Seix i Francisco Seix Faya però als llibres de matrícula sempre ho farà amb el nom de Jaime Seix.

Serveis: «Impressions tipogràfiques i litogràfiques, separades o combinades a l'engros. Treballs tipogràfics en colors per a periòdics il·lustrats. Impressions de fantasia am relleus. Impressions ràpides, per a'l comerç. Tricromia i altres procediments moderns» (*Pèl & Ploma*, 1-XII-1900)

Anunci de la Tipolitografia de Seix.
Revista Gráfica, 1900.

SEIX, VÍCTOR

Impremta i litografia

Adreça: Sant Agustí, 5 i 7 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1899-1901 (G)

Establiments relacionats: Seix, Jaime; Seix Faya, Francisco

Guies: AR99, AR01

Observacions: Entre 1899 i 1901 l'establiment que havia estat a nom de Jaime Seix o Jaime Seix y C.^a consta a les guies com a Víctor Seix, a excepció de l'any 1900, que hi figurarà a nom de Francisco Seix Faya. Als llibres de matrícula sempre hi consta com a Jaime Seix.

SELLAS Y OLIVA

Impremta

Adreça: Argenteria, 6

Període d'activitat documentat: 1849-1854 (G)

Guies: MS49, MS54

SERRA FLORENTÍ, J.

Impremta

Adreça: Ronda de Sant Pau, 43 i Plaça de la llana, 10 > Aragó, 135

Període d'activitat documentat: 1896-1898 (G)

Guies: AR96, AR97, AR98

Observacions: Entre 1896 i 1897, tenien el local de la impremta a Ronda de Sant Pau mentre que el de litografia el tenien a Plaça de la llana i el 1898 unifiquen les dues activitats en un sol local al carrer Aragó, 135.

Serveis: «Gran fábrica de libros rayados y almacén de papeles y sobres de todas clases para cartas de J. Serra y Florentí : Especialidad en papeles para escribir, imprimir, litografías y embalaje, como también pintados, indianas, chagrines y efectos de escritorio. Venta mayor y menor» (*La Unión de Contribuyentes*, 92, 3-VI-1886: 3)

Anunci de J. Serra y Florentí. *La Unión de Contribuyentes* 92, 3-VI-1883: 3.

SERRA HERMANOS Y RUSSELL

Impremta i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Altres noms: *La Académica*

Adreça: Ronda Universitat, 6

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1894-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h > 2 màquines de 1.000 fulls/h i 1 màquina tipus Minerva

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Exposicions: Exposició Universal de París de 1900

Observacions: El 1895 passa de tenir 1 màquina de 1.000 fulls/h a tenir-ne 2 i de 1895 a 1897 també consta com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures amb 1 màquina. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1894 i 1897, a les guies hi consta fins el 1901.

Serveis: «Impresión de obras de texto, folletos, periódicos, revistas, ilustraciones, catálogos, notas de precios, circulares, papel cartas, facturas, talonarios, memorandums sobres cartas, tarjetas anunciadoras, prospectos y demás trabajos comerciales, memorias, títulos provisionales, acciones, cheques, letras, pagarés y toda clase de impresos para grandes sociedades, &&. Especialidades de la casa: Impresiones cromo-tipográficas en

Targeta comercial de La Académica. Serra Hermanos y Russel. BC, I V(7)C.

invitaciones, tarjetas, títulos honoríficos; Participaciones de enlace, de Natalicio, de profesión religiosa, de primera misa, y toda clase de trabajos de fantasía; recordatorios, esquelas mortuorias y todo lo concerniente al Arte Tipográfico.» (Targeta comercial)

SERRA Y LLOBET, JOAQUÍN

Litografia

Adreça: Jovellanos, 6

Període d'activitat documentat: 1881-1901 (1893-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de litografia

Guies: ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: A les guies hi consta registrat entre 1881 i 1901 però als llibres de matrícula només ho fa entre 1893 i 1897.

SERRA, JOSÉ

Litografia

Adreça: Jovellanos, 16

Període d'activitat documentat: 1881-1887 (1881-1884 MI)

Guies: AM87

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1881 i 1884, a les guies hi consta fins el 1887.

SERRA, JOSÉ

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: plaça de la Llana, 10

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: 2 màquines tipus Minerva

SERRA, JOSÉ

Impremta

Adreça: Lancaster, 10 > Trompetes de Sant Jaume, 1

Període d'activitat documentat: 1863-1866 (MI)

Establiments relacionats: Torres, Roberto

Línia successòria: Torres, Roberto > Serra, José

Observacions: Impremta a nom de Roberto Torres documentada des de 1849 que al 1861 canvia d'adreça i es trasllada a Lancaster, 10. El 1863 passa a mans de José Serra, el qual es mantindrà actiu fins el 1866 a Lancaster, 10 i a Trompetes de Sant Jaume, 1.

SERRA, MARÍA ANTONIA

Impremta

Adreça: Arc del Teatre, 23

Període d'activitat documentat: 1866-1867 (MI)

SERRALTA, LÁZARO

Litografia

Adreça: Balmes, 89 i 91

Període d'activitat documentat: 1897-1901 (G)

Guies: AR97, AR99, ACIMA99, AR01

Serveis: «Litografía y estampaciones sobre metales. Especialidad en placas metálicas con relieves para anuncios. Construcción de envases. Estampaciones sobre hoja de lata resistente al agua hirviendo.» (García del Real, 1900: 11)

Anunci de la Litografia de L. Serralta. García del Real, 1900: 11.

SERRET, FRANCISCO

Impremta

Altres noms: Francisca?

Adreça: passeig Sant Joan, 168

Període d'activitat documentat: 1896-1897 (MI)

Maquinària: 3 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Gil, Agustín

Observacions: Podria ser que fos el successor de Agustín Gil el 1896, ja que entre 1893 i 1894 el mateix local de passeig de Sant Joan estava a aquest nom. A l'Anuario Riera de 1896 en aquesta adreça hi figura la impremta de Fidel Giró amb el nom comercial *La Ilustración*.

SIERRA, ALEJO

Impremta

Adreça: Aurora, 12 > Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 69, baixos

Període d'activitat documentat: 1855-1868 (MI)

Guies: JAS57, JAS59, MS60, MS64

Observacions: Tot i que el 1868 apareix amb la segona adreça als llibres de matrícula, a les guies sempre es troba situat al carrer de l'Aurora, 12.

SIERRA, ANTONIO

Impremta

Adreça: Plaça de la Constitució (Sant Jaume), 7 > Plaça de la Constitució (Sant Jaume), 5

Període d'activitat documentat: 1842-1856 (1845-1856 MI)

Establiments relacionats: Sierra, Viuda de Antonio; Sierra, Viuda é hijos de

Línia successòria: Sierra, Antonio > Sierra, Viuda de Antonio > Sierra, Viuda é hijos de

Guies: MS42

Observacions: Impremta que als llibres de matrícula figura a nom d'Antonio Sierra entre 1845 i 1856, a nom de Viuda de Antonio Sierra el 1857 –moment en què canvia d'adreça– i a nom de Viuda é hijos de Sierra entre 1858 i 1862. En canvi, a les guies només figura a nom d'Antonio Sierra el 1842, a nom de Viuda de Antonio Sierra entre 1849 i 1854 i a nom de Viuda é hijos de Sierra entre 1859 i 1864.

SIERRA, VIUDA DE ANTONIO

Impremta

Adreça: Plaça de la Constitució (Sant Jaume), 5

Període d'activitat documentat: 1849-1862 (1857 MI)

Establiments relacionats: Sierra, Antonio; Sierra, Viuda é hijos de

Línia successòria: Sierra, Antonio > Sierra, Viuda de Antonio > Sierra, Viuda é hijos de

Guies: MS49, MS54

Observacions: Impremta que als llibres de matrícula figura a nom d'Antonio Sierra entre 1845 i 1856, a nom de Viuda de Antonio Sierra el 1857 –moment en què

canvia d'adreça– i a nom de Viuda é hijos de Sierra entre 1858 i 1862. En canvi, a les guies només figura a nom d'Antonio Sierra el 1842, a nom de Viuda de Antonio Sierra entre 1849 i 1854 i a nom de Viuda é hijos de Sierra entre 1859 i 1864.

SIERRA, VIUDA É HIJOS DE

Impremta

Adreça: plaça de Sant Jaume, 5

Període d'activitat documentat: 1858-1864 (1858-1862 MI)

Establiments relacionats: Sierra, Antonio; Sierra, Viuda de Antonio

Línia successòria: Sierra, Antonio > Sierra, Viuda de Antonio > Sierra, Viuda é hijos de

Guies: JAS59, MS60, JAS63, MS64

Observacions: Impremta que als llibres de matrícula figura a nom d'Antonio Sierra entre 1845 i 1856, a nom de Viuda de Antonio Sierra el 1857 –moment en què canvia d'adreça– i a nom de Viuda é hijos de Sierra entre 1858 i 1862. En canvi, a les guies només figura a nom d'Antonio Sierra el 1842, a nom de Viuda de Antonio Sierra entre 1849 i 1854 i a nom de Viuda é hijos de Sierra entre 1859 i 1864.

SIMEÓN, MARÍA

Impremta manual

Altres noms: Simón

Adreça: Carme, 50

Període d'activitat documentat: 1895-1897 (MI)

SINTAS, MANUEL

Litografia

Adreça: Pelai, 10

Període d'activitat documentat: 1883-1884 (G)

Establiments relacionats: Portella y Sintas

Línia successòria: Portella y Sintas > Sintas, Manuel

Guies: ACIMA83, ACIMA84

Observacions: Manuel Sintas va formar part de la societat Portella y Sintas documentada entre 1881 i 1882. Sembla que el 1883 es va establir en solitari.

SIVILLA, JOSÉ

Litografia

Adreça: Sant Pere més baix, 28 > Plaça de Santa Caterina, 5 i Colomines, 9 > Sant Pere més baix, 73

Període d'activitat documentat: 1878-1896 (1878-1884 MI)

Establiments relacionats: Pigrau y Sivilla; Pigrau, Antonio

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1878 i 1884, a les guies hi consta fins el 1896. El 1879 forma una societat amb Antonio Pigrau amb el nom de Pigrau y Sivilla. Segons les guies, el 1885 canvi d'adreça i el 1894 torna a aparèixer a Sant Pere més baix però al número 73.

Serveis: «Especialidad en cromos para tarjetas, marcas, etc. : Taller de dibujantes exclusivos para la casa : Etiquetas para vinos, licores, conservas etc. : Acciones, planos, marcas al cromo con relieves, etc.» (Targeta comercial)

Targeta comercial de la Litografía de J. Sivilla. AHCB, 26852.

SOJO HERMANOS

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Plaça Reial, 4

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

Establiments relacionats: Sojo, José de

Línia successòria: Sojo hermanos > Sojo, José de

Observacions: Entre 1894 i 1896 figura com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures amb 1 màquina tipus Minerva a nom de Sojo hermanos. El 1897, però, apareix com a impremta amb 1 màquina de 1.000 fulls/ i amb el nom de José de Sojo.

SOJO, JOSÉ DE

Impremta

Altres noms: *Bazar comercial de José de Sojo*

Adreça: Plaça Reial, 4

Període d'activitat documentat: 1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Sojo hermanos

Línia successòria: Sojo hermanos > Sojo, José de

Observacions: Entre 1894 i 1896 figura com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures amb 1 màquina tipus Minerva a nom de Sojo hermano. El 1897, però, apareix com a impremta amb 1 màquina de 1.000 fulls/ i amb el nom de José de Sojo.

Serveis: «Fábrica de libros rayados, efectos de escritorio, papelería, tipografía, litografía, artículos de dibujo y pintura, objetos de adorno propios para regalos.» (Targeta comercial)

Targeta comercial de José Sojo. AHCB, 27048.

SOLÁ, FRANCISCO

Litografia

Adreça: Espalter, 4 > Pelai, 18, baixos

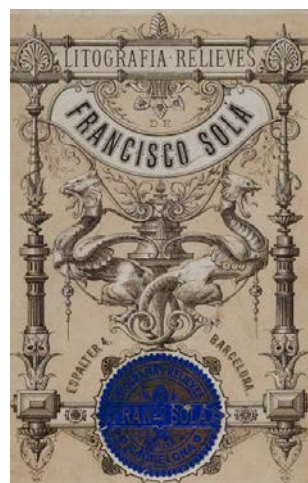
Període d'activitat documentat: 1874-1900 (1874-1897 MI)

Maquinària: 2 màquines de litografia

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00

Observacions: El 1884 canvi d'adreça i a partir de 1893 està documentat amb 2 màquines de litografia. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat fins el 1897, a les guies hi consta fins el 1900.

Serveis: «Trabajos litográficos de todas clases. Especialidad en etiquetas relieve.» (*Guía de Barcelona*, 1888)

Targeta comercial de la Litografia de Francisco Solá. ANC, ANC1-1115-T-2352.

SOLÉ PIQUÉ, JOAQUÍN

Impremta manual

Altres noms: Soler, Joaquín

Adreça: Ronda Universitat, 15

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1894-1897 MI)

Maquinària: premses manuals

Guies: ACIMA94, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1894 i 1897, a les guies hi consta fins el 1901.

SOLÉ, TERESA

Litografia

Adreça: Fortuny, 4

Període d'activitat documentat: 1882 (MI)

SOLER, JOSÉ

Litografia

Adreça: Mitjana de Sant Pere, 47

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

SOLER, PABLO

Impremta

Adreça: Om, 8 > Sant Ramon, 28

Període d'activitat documentat: 1875-1876; 1881 (MI)

Establiments relacionats: Galí, José y Milá, Manuel; Sulé hermanos

Línia successòria: Soler, Pablo > Galí, José y Milá, Manuel

Observacions: Establiment que passa a mans de José Galí y Manuel Milá el 1877, ubicat a Cirés, 8. Tot i això, el 1881 apareixen els dos establiments a la vegada en dues adreces diferents. Cal dir que probablement els seus successors –Galí i Milá– apareixen a les guies amb el nom de Sulé hermanos.

SOPENA, RAMÓN

Impremta

Adreça: Gravina, 10 > Consell de Cent, 363

Període d'activitat documentat: 1900-1901 (G)

Guies: ACIMA00, AR01

Observacions: L'any 1901 passen al carrer Consell de Cent, 363.

SUBIRANA HERMANOS

Impremta

Adreça: Gran via de les Corts Catalanes, 210 i Portaferrissa, 14

Període d'activitat documentat: 1893-1901 (1893-1897 MI)

Maquinària: 3 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Magriñá y Subirana, Vicente; Subirana, Viuda e hijo de

Línia successòria: Magriñá y Subirana, Vicente > Subirana, Viuda e hijos de > Subirana hermanos

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Impremta fundada per Vicente Magriñá l'any 1855 que apareix documentada amb diferents noms: Vicente Magriñá, Magriñá y Subirana i Vicente Magriñá y Subirana. Segons els llibres de matrícula, en un inici estava ubicada a la Plaça de l'oli, 5 però el 1857 apareix a Sant Silvestre, 4 en una guia. El 1859 passa a Ferlandina, 3 fins el 1863, que apareix a Ferlandina, 47. Després passa a Santa Anna, 11 i 13 i a partir de 1875 a Gran Via de les Corts Catalanes, 10. Finalment, a partir de 1879, apareix ubicat a Plaça Universitat, 7 fins el 1884, segons les guies. D'altra banda, sembla que l'establiment situat a Corts, 10 passa a Viuda e hijos de Subirana l'any 1878, incorporant el despatx al carrer Portaferriça, i figura amb aquest nom fins el 1888. En una guia de 1887 apareix com a hijos del Sr. Subirana i el 1893 apareix registrat com a Subirana hermanos fins el 1901. Quant a la maquinària, entre 1882 i 1885, quan ja figura com a Viuda e hijos de Subirana, disposa de 3 màquines de 1.000 fulls/h i entre 1893 i 1897 –Subirana hermanos–, també. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat fins el 1897, a les guies hi consta fins el 1901.

SUBIRANA, JAIME

Impremta

Adreça: Llibreteria, 8 > Llibreteria, 12

Període d'activitat documentat: 1849-1854 (G)

Guies: MS49, MS54

Observacions: L'any 1854 passa al carrer Llibreteria, 12.

SUBIRANA, VIUDA E HIJO

Impremta

Altres noms: Subirana, Viuda e hijo de J.

Adreça: Gran via de les Corts Catalanes, 210 i Portaferriça, 14 (o 16)

Període d'activitat documentat: 1878-1888 (1878-1885 MI)

Maquinària: 3 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Magriñá y Subirana, Vicente; Subirana hermanos

Línia successòria: Magriñá y Subirana, Vicente > Subirana, Viuda e hijos de > Subirana hermanos

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, AM87, ACIMA88

Exposicions: Exposició Universal de Barcelona de 1888 (Medalla d'or)

Observacions: Impremta fundada per Vicente Magriñá l'any 1855 que apareix documentada amb diferents noms: Vicente Magriñá, Magriñá y Subirana i Vicente Magriñá y Subirana. Segons els llibres de matrícula, en un inici estava ubicada a la Plaça de l'oli, 5 però el 1857 apareix a Sant Silvestre, 4 en una guia. El 1859 passa a

Ferlandina, 3 fins el 1863, que apareix a Ferlandina, 47. Després passa a Santa Anna, 11 i 13 i a partir de 1875 a Gran Via de les Corts Catalanes, 10. Finalment, a partir de 1879, apareix ubicat a Plaça Universitat, 7 fins el 1884, segons les guies. D'altra banda, sembla que l'establiment situat a Corts, 10 passa a Viuda e hijos de Subirana l'any 1878, incorporant el despatx al carrer Portaferriça, i figura amb aquest nom fins el 1888. En una guia de 1887 apareix com a hijos del Sr. Subirana i el 1893 apareix registrat com a Subirana hermanos fins el 1901. Quant a la maquinària, entre 1882 i 1885, quan ja figura com a Viuda e hijos de Subirana, disposa de 3 màquines de 1.000 fulls/h i entre 1893 i 1897 –Subirana hermanos–, també. Tot i que als llibres de matrícula apareix registrat entre 1878 i 1885, a les guies apareix fins el 1888.

SULÉ HERMANOS

Impremta

Adreça: Cirés, 8

Període d'activitat documentat: 1879 (G)

Establiments relacionats: Soler, Pablo; Galí, José y Milá, Manuel

Guies: AACIMA79

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment documentat als llibres de matrícula industrial amb el nom de José Galí y Manuel Milá, els successors de Pablo Soler, ubicats al mateix carrer Cirés, 8 entre 1877 i 1882.

SULÉ, PABLO

Impremta

Altres noms: Solé, Pablo

Adreça: Plaça Santa Mònica, 19

Període d'activitat documentat: 1874-1878 (MI)

Establiments relacionats: Obradors, Luis; Obradors y Sulé

Línia successòria: Sulé, Pablo > Obradors y Sulé

Observacions: El 1879 s'associa amb Luis Obradors per posar en marxa la Impremta Obradors y Sulé.

SUPLEMENTO, EL

Impremta

Adreça: Aurora, 12

Període d'activitat documentat: 1896 (G)

Guies: M96

SURICH?, JUAN

Litografia

Adreça: desconeguda

Període d'activitat documentat: 1881 (MI)

SUSANY, GINÉS

Impremta

Adreça: Muntaner, 36

Període d'activitat documentat: 1888 (G)

Establiments relacionats: Vives, Jaime; Vives y Susany; Vives Susany Rovell

Línia successòria: Susany, Ginés > Vives Susany Rovell > Vives y Susany > Vives, Jaime

Guies: ACIMA88

Observacions: Establiment documentat per primera vegada el 1888 a nom de Ginés Susany. A partir de 1894, però, el trobem formant part de la societat Vives y Susany juntament amb Jaime Vives. Aquesta societat es mantindrà fins el 1899 segons les guies però als llibres de matrícula industrial hi és registrada amb el nom de Vives Susany Rovell entre 1893 i 1896, i només a nom de Vives y Susany el 1897. Finalment, la societat es dissoldrà i el 1900 i 1901 la impremta està documentada només a nom de Jaime Vives, sempre al mateix local.

SUSANY, N.

Impremta

Altres noms: Susany, J.

Adreça: Balmes, 5 i 7

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (G)

Guies: L94, ACIMA94, ACIMA00

SUSANY, TIMOTEO

Impremta

Adreça: Balmes, 9 / Aragó, 251 > Balmes, 100

Període d'activitat documentat: 1893-1898 (1893-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Guies: AR96, AR98

Observacions: Segons els llibres de matrícula sempre apareix ubicat a Balmes, 9 però segons les guies primer estaria ubicat a Aragó, 251 i el 1898 passaria a Balmes, 100.

TALARN É HIJO

Litografia

Adreça: Carme, 64 i 66

Període d'activitat documentat: 1894 (G)

Guies: ACIMA94

TARASCÓ Y CUESTA

Impremta

Adreça: Aragó, 251

Període d'activitat: 1901

Establiments relacionats: Tarascó, Viladot y Cuesta

Línia successòria: Tarascó, Viladot y Cuesta > Tarascó y Cuesta

Guies: AR01

Observacions: Impremta originalment formada per una societat a nom de Tarascó, Viladot y Cuesta, documentada entre 1896 i 1899 i que el 1901 només apareix a les guies amb dos dels socis: Tarascó y Cuesta.

TARASCÓ, VILADOT Y CUESTA

Impremta

Adreça: Mina, 8 > Aragó, 251

Període d'activitat documentat: 1896-1900 (1896-1897)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h > 2 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Tarascó y Cuesta

Línia successòria: Tarascó, Viladot y Cuesta > Tarascó y Cuesta

Guies: AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1896 i 1897, a les guies hi consta fins el 1900. Primer es troba situat al carrer de Mina, 8 però a partir de 1897 ja el trobem ocupant el local del carrer Aragó, 251. El 1901 apareix a les guies amb el nom de Tarascó y Cuesta.

Targeta comercial de la Impremta de Tarascó, Viladot y Cuesta. ANC, ANC1-1115-T-2352.

TARRAGÓ, RAMÓN

Litografia

Adreça: Plaça del Pi, 5

Període d'activitat documentat: 1899-1901 (G)

Guies: AR99, AR01

TARRELL Y C.^a, JUAN

Impremta

Altres noms: Tarrall y C.^a, Juan; Torrall; Torrall y C.^a, Juan

Adreça: Casp, 98 i Doctor Dou, 14

Període d'activitat documentat: 1885-1893 (MI)

Maquinària: 2 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Vilarnau, Damián

Guies: ACIMA86, ACIMA87, ACIMA88, L94

Observacions: El 1885 apareix als llibres de matrícula en dos locals diferents, un al carrer Casp i l'altre a Doctor Dou, cada un amb 1 màquina de 1.000 fulls/h. Al 1893 només apareix amb un sol establiment, al del carrer Doctor Dou, amb les 2 màquines de 1.000 fulls/h juntes i a les guies només hi figurarà en aquesta ubicació. Entre 1882 i 1884 hi ha documentada una impremta amb el nom de Damián Vilarnau en aquest mateixa adreça.

TARRÉS, JUAN

Impremta

Adreça: D'en Tarròs, 6

Període d'activitat documentat: 1861 (MI)

TASIS, MANUEL

Impremta

Altres noms: Tassis, Manuel. *Imprenta de la Industria*

Adreça: Tallers, 6, 8 i 10

Període d'activitat documentat: 1899 (G)

Establiments relacionats: Collazos y Tasis; Collazos, Joaquín

Línia successòria: Collazos y Tasis > Collazos, Joaquín ; Tasis, Manuel

Guies: AR99

Observacions: Entre 1893 i 1898 Manuel Tasis va formar societat amb Joaquín Collazos però a partir de 1899 ja apareixen documentats per separat. Manuel Tasis va conservar el local de la societat i també el nom comercial de *Imprenta de la Industria*.

Serveis: «Papel cartas, sobres, talonarios, memorandums, facturas, circulares, recibos, etiquetas, catálogos, folletos y demás trabajos para el comercio e

Factura de la Imprenta Manuel Tasis. ANC, ANC1-1115-T-2352.

industrias, con esmerada perfección, gusto y economía. Gran especialidad en tarjetas de visita.» (*Anuario Riera*, 1901)

TASSO Y SERRA, LUIS

Impremta, litografia i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Altres noms: Tasso, hijo de Luis

Adreça: Manresa > Arc del Teatre, 21 i 23

Període d'activitat documentat: 1876-1901 (1876-1897 MI)

Maquinària: 6 màquines de menys de 1.000 fulls/h > 9 màquines de menys de 1.000 fulls/h > 8 màquines de menys de 1.000 fulls/h > 8 màquines de 1.000 fulls/h, 1 màquina de litografia, premses litogràfiques manuals i 5 màquines tipus Minerva

Establiments relacionats: Tasso, Luis; Tasso y Serra, Torcuato

Línia successòria: Tasso, Luis > Tasso y Serra, Luis

Guies: L79, ACIMA87, ACIMA88, ACIMA94, L94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Impremta fundada per Luis Tasso originalment situada al carrer Manresa. El 1851 canvia a Basea, el 1859 a Guàrdia i, finalment, el 1861 a Arc del Teatre, 21 i 23, on hi instal·larà el seu gran establiment d'arts gràfiques. A partir de 1876 passa a estar a nom del seu fill Luis Tasso y Serra, el qual està registrat las llibres de matrícula com a impremta entre 1876 i 1885 i entre 1893 i 1897; com a litografia entre 1893 i 1897 i com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures. Quant a la maquinària, el 1882 disposa de 6 màquines de menys de 1.000 fulls/h, el 1884 passa a 9 i el 1885 a 8. Entre 1893 i 1897 continua amb 8 màquines de 1.000 fulls/h i incorpora 1 màquina de litografia i premses litogràfiques manuals, a més a més de 5 màquines tipus Minerva. Cal dir que, tot i que en algunes guies hi figura com a Luis Tasso y Serra, en moltes també hi continua apareixent amb el nom de Luis Tasso fins el 1901 a excepció de la de 1879, on hi figura com a Hijo de Luis Tasso i en una de 1887, on l'establiment figura com a Torcuato Tasso y Serra.

Serveis: «Impresiones en negro y colores de tarjetas, membretes, sobres, facturas, talones, prospectos, programas, marcas, notas de precios, etc. Carteles de todos tamaños por grandes que sean. Especialidad en la impresión de diccionarios, catálogos obras de lujo, ilustraciones y almanaques. Gran

Anunci de la Impremta y Litografia de Luis Tasso. *Guia del viajero...*, 1893: 51.

Targeta de la Impremta de Luis Tasso. AHCB, 26985.

economía en impresiones de larga tirada.» (*El viajero ilustrado*: 1, 1-I-1879: 15)

TASSO Y SERRA, TORCUATO

Impremta

Adreça: Arc del Teatre, 21 i 23

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Establiments relacionats: Tasso, Luis; Tasso y Serra, Luis

Guies: AM87

Observacions: L'establiment de Luis Tasso, després Luis Tasso y Serra, apareix amb el nom de Torcuato Tasso y Serra en una guia de 1887, quan als llibres de matrícula ja hi figura a nom de Luis Tasso y Serra.

TASSO, LUIS

Impremta

Altres noms: *El Plus-Ultra*

Adreça: Manresa > Basea, 36 > Guàrdia, 15 > Arc del Teatre, 21 i 23

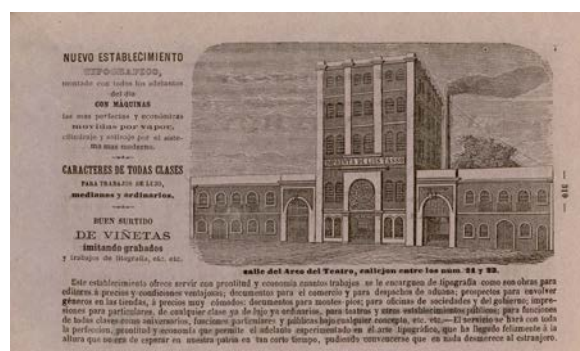
Període d'activitat documentat: 1850-1875 (MI)

Establiments relacionats: Tasso y Serra, Luis; Tasso, Viuda de

Línia successòria: Tasso, Luis > Tasso Serra, Luis > Tasso, Viuda de

Guies: MS49, MS54, MDN56, JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64

Observacions: Impremta fundada per Luis Tasso originalment situada al carrer Manresa. El 1851 canvia a Basea, el 1859 a Guàrdia i, finalment, el 1861 a Arc del Teatre, 21 i 23, on hi instal·larà el seu gran establiment d'arts gràfiques. A partir de 1876 passa a estar a nom del seu fill Luis Tasso y Serra, el qual està registrat com a impremta entre 1876 i 1885 i entre 1893 i 1897; com a litografia entre 1893 i 1897 i com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures. Quant a la maquinària, el 1882 disposa de 6 màquines de menys de 1.000 fulls/h, el 1884 passa a 9 i el 1885 a 8. Entre 1893 i 1897 continua amb 8 màquines de 1.000 fulls/h i incorpora 1 màquina de litografia i premses litogràfiques manuals, a més a més de 5 màquines tipus Minerva. Cal dir que, tot i que en algunes guies hi figura com a Luis Tasso y Serra, en moltes també hi continua apareixent amb el nom de Luis Tasso fins el 1901 a excepció de la de 1879, on hi figura com a Hijo de Luis Tasso i en una de 1887, on l'establiment figura com a Torcuato Tasso y Serra.

Anunci de la Impremta de Luis Tasso. Cornet, 1863: 310.

Serveis: «Este establecimiento ofrece servir con prontitud y economía cuantos trabajos se le encarguen de tipografía como son obras para editores a precios y condiciones ventajosas; documentos para el comercio y para despachos de aduana; prospectos para envolver géneros en las tiendas, a precios muy cómodos; documentos para montes-pios; para oficinas de sociedades y del gobierno; impresiones para particulares, de cualquier clase ya de lujo ya ordinarios, para teatros y otros establecimientos públicos; para funciones de todas clases como aniversarios, funciones particulares y públicas bajo cualquier concepto, etc. etc. [...]» (Cornet, 1863: 310)

TAULÓ, JOSÉ

Impremta

Adreça: Tapineria, 13

Període d'activitat documentat: 1842-1859 (1845-1859 MI)

Establiments relacionats: Gómez e Inglada; Pujadas, José; Pujadas e Inglada; Inglada, José; Inglada, Ramón

Línia successòria: Tauló, José > Gómez e Inglada > Pujadas, José > Pujadas e Inglada > Inglada, Ramón > Inglada, José

Guies: MS42, MS49, MS54, JAS57, JAS59

Observacions: Impremta que passa per diverses mans al llarg del temps. El 1845 apareix per primera vegada amb el nom de José Tauló al carrer Tapineria, 13 – després 58 segons una guia de 1857–, on estarà actiu fins el 1859. Entre 1860-1861 i 1874 figura amb el nom de Gómez e Inglada, ubicada al carrer Tapineria, 13. El 1861 canviarà a Cirés, 5 i, finalment, el 1874 es trasllada a Guàrdia, 14, on es mantindrà fins al final. El 1875 passa a mans de José Pujadas i a partir de 1876 consta com a Pujadas e Inglada fins el 1893. En aquest període està documentat que disposa de 2 màquines de 1.000 fulls/h –a vegades consta com a menys de 1.000 fulls/h- a partir de 1882. I, finalment, entre 1894 i 1897 passa a Ramón Inglada, sempre al carrer Guàrdia, 14 i continuant amb les 2 màquines de 1.000 fulls/h. El 1899 apareix amb el nom de José Inglada i l'any 1900 passen al carrer Guàrdia, 14 però el 1901 torna a constar el carrer Guàrdia, 9.

TEATRO CATALÁ, LO

Impremta

Adreça: Tallers, 45

Període d'activitat documentat: 1897 (G)

Guies: AR97

TEJEIRO, JOSÉ

Impremta

Adreça: Mercaders

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

TERRADAS, ABDÓN

Impremta

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla)

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

TERSA, JOSÉ

Litografia

Adreça: Reina Amàlia, 38 cantonada amb Sant Pau-cerveseria

Observacions: Període d'activitat documentat: 1875-1876 (MI)

TIMBRE COMERCIAL, AL

Veure Xalapeira, Ignacio

TIMBRE IMPERIAL, AL

Veure Bonnin, Eugenio

TIPOGRAFÍA CATÓLICA

Veure Casals y Vigués, Ramón; Casals, Miguel

TOBELLA Y COSTA

Impremta

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 45

Període d'activitat documentat: 1899-1901 (G)

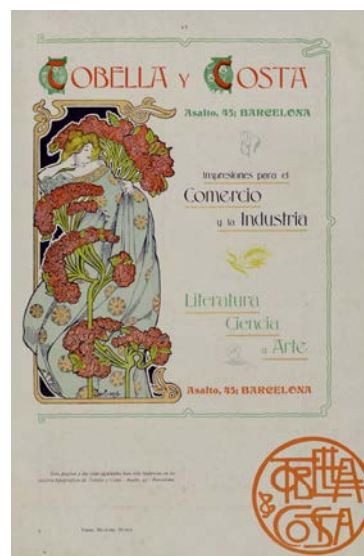
Establiments relacionats: Tobella, Costa y Piñol

Línia successòria: Tobella, Costa y Piñol > Tobella y Costa

Guies: AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Entre 1895 i 1898 l'establiment està a nom de Tobella, Costa y Piñol però entre 1899 i 1901 ja figura com a Tobella y Costa.

Serveis: «Impresiones para el comercio y la Industria. Literatura, Ciencia y Arte.» (*Revista*

Anunci de Tobella y Costa.
Revista Gráfica (1901-1902).

Gráfica, 1901-1902: 17)

TOBELLA, COSTA Y PIÑOL

Impremta i litografia

Adreça: Conde del Asalto (Nou de la Rambla), 45

Període d'activitat documentat: 1894-1898 (1895-1897 MI)

Maquinària: 3 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Tobella y Costa

Línia successòria: Tobella, Costa y Piñol > Tobella y Costa

Guies: ACIMA94, AR96, AR97, AR98

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1895 i 1897, a les guies hi consta des del 1894 al 1898. El 1897 també hi figura com a litografia. A partir de 1899 ja consta com a Tobella y Costa.

TORNER, JOSÉ

Impremta

Adreça: Regomir

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

TORRALBA, RICARDO

Litografia

Adreça: Escudellers, 12

Període d'activitat documentat: 1879-1881 (G)

Guies: AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81

TORRAS Y FORCAT

Impremta

Adreça: Palla, 6

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

TORRAS, P., S. EN C.

Impremta

Adreça: Passeig Isabel II, Casa Lonja, bajos

Període d'activitat documentat: 1899-1901 (G)

Guies: AR99, AR01

TORRAS, VALENTÍN

Impremta

Altres noms: Tomas?, Valentín

Adreça: Plaça del Bonsuccés, 2

Període d'activitat documentat: 1871-1878 (1874-1878 MI)

Establiments relacionats: Torras, Viuda

Línia successòria: Torras, Viuda > Torras, Valentín

Guies: MS42

Exposicions: Exposición General de las Cuatro Provincias Catalanas de 1871

Observacions: Probablement es tracta del successor de la Viuda Torras, documentada entre 1849 i 1868 als llibres de matrícula industrial. En aquesta font, Valentín Torras hi figura entre 1874 i 1878 però el trobem participant amb aquest nom a l'Exposición General de 1871. Sorprenentment a les guies només apareix un Valentín Torras el 1842. Podria tractar-se del primer propietari del qual va prendre el relleu la Viuda Torras però no ho sabem amb seguretat.

TORRAS, VICENTE

Impremta

Adreça: Santa Anna, 8

Període d'activitat documentat: 1849-1855 (1851-1855 MI)

Guies: MS49, MS54

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula hi figura entre 1851 i 1855, a les guies ja el trobem documentat el 1849.

TORRAS, VIUDA

Impremta

Adreça: Rambles, 64 > Rambla dels estudis, 10 > Plaça del Bonsuccés, 2

Període d'activitat documentat: 1849-1868 (MI)

Establiments relacionats: Torras, Valentín

Línia successòria: Torras, Viuda > Torras, Valentín

Guies: MS49, MS54, JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64, AACIMA79

Observacions: Impremta documentada als llibres de matrícula industrial entre 1849 i 1868, primer a Rambles, 64, a partir de 1857 a Rambla dels Estudis, 10 (o 12 segons les guies) i a partir de 1860 a la Plaça del Bonsuccés, 2. A les guies hi figura fins el 1879 però segons els llibres de matrícula, a partir de 1874 i fins el 1878 l'establiment passarà a mans de Valentín Torras.

TORRENS Y C.^a

Impremta

Adreça: Universitat, 25

Període d'activitat documentat: 1897 (G)

Guies: AR97

TORRENS Y MARTÍNEZ

Litografia

Altres noms: Torrents y Martínez

Adreça: Balmes, 84 (24?)

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

Observacions: Societat documentada entre 1894 i 1897 als llibres de matrícula.

TORRENS, JAIME

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Borrell, 113

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

Disposa d'una màquina de 1.000 fulls/h però per la categoria hem de suposar que és una tipus Minerva.

TORRENTS CORAL, JUAN

Impremta

Altres noms: Torrens, Juan

Adreça: Triomf, 4 (Sant Martí de Provençals)

Període d'activitat documentat: 1877-1901 (1877-1893 MI)

Maquinària: 1 màquina d'imprimir

Guies: ACIMA85, SG88, L94, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1877 i 1893, a les guies hi consta fins el 1901.

TORRENTS Y ROS, J.

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Altres noms: Torrens Ros, J.

Adreça: Lluna, 4

Període d'activitat documentat: 1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

Establiments relacionats: Torrents, J.

Guies: AR96

Observacions: Podria tractar-se del mateix establiment que el de J. Torrents però tots dos apareixen registrats el 1896 en dos locals diferents.

TORRENTS, J.

Impremta

Adreça: Ronda Universitat, 6

Període d'activitat documentat: 1896-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina d'imprimir

Establiments relacionats: Torrents y Ros, J.

Observacions: Podria tractar-se del mateix establiment que el de J. Torrents y Ros però tots dos apareixen registrats el 1896 en dos locals diferents.

TORRES, ROBERTO

Impremta

Adreça: Sant Pau, 92 > Lancaster, 10

Període d'activitat documentat: 1849-1863 (1851-1862 MI)

Establiments relacionats: Serra, José

Línia successòria: Torres, Roberto > Serra, José

Guies: MS49, MS54, MS63

Observacions: Impremta a nom de Roberto Torres, documentada des de 1849, que al 1861 canvia d'adreça i es trasllada a Lancaster, 10. El 1863 passa a mans de José Serra, el qual es mantindrà actiu fins el 1866 a Lancaster, 10 i a Trompetes de Sant Jaume, 1. Tot i això, encara apareix amb el nom de Roberto Torres en una guia de 1863.

TORRES, VALENTÍN

Impremta manual

Adreça: Sant Antoni, 44 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1889-1890 (MI)

Maquinària: premses manuals

TRENCHS, FRANCISCO

Litografia

Adreça: Rambla, 28 > Rambla, 98

Període d'activitat documentat: 1850-1853 (MI)

Observacions: Al 1852 es produeix el canvi d'adreça.

TRINXÉ Y ESCUDÉ, ANTONIO

Litografia

Altres noms: Trinxet; Trinxé, Antonio

Adreça: Tallers, 13 > Comtal, 40

Període d'activitat documentat: 1876-1886
(1876-1884 MI)

Establiments relacionats: Trinxé, Viuda de Antonio

Línia successòria: Trinxé y Escudé, Antonio > Trinxé, Viuda de Antonio

Guies: ACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1876 i 1884, a les guies hi consta fins el 1886. A partir de 1881 el trobem situat a Comtal, 40 i a partir de 1887 ja hi constarà com a Viuda de Antonio Trinxé.

Serveis: «Especialidad en etiquetas y marcas al cromo.» (Cornet, 1877: 141)

Targeta comercial de la Litografia de Antonio Trinxé. AHB, 27053.

TRINXÉ, JAIME

Litografia

Altres noms: Trieset

Adreça: Plaça de la Llana, 9

Període d'activitat documentat: 1882-1887 (1882-1884 MI)

Guies: ACIMA85, ACIMA86, AM87

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1882 i 1884, a les guies hi consta fins el 1887.

TRINXÉ, JUAN

Litografia

Adreça: D'en Mònac, 17

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

TRINXÉ, VIUDA DE ANTONIO

Litografia

Adreça: Tallers, 13

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Establiments relacionats: Trinxé y Escudé, Antonio

Línia successòria: Trinxé y Escudé, Antonio > Trinxé, Viuda de Antonio

Guies: AM87

Observacions: Establiment inicialment a nom de Antonio Trinxé, documentat entre 1876 i 1886, que el 1887 figura a nom de Viuda de Antonio Trinxé en una guia.

TRUJILLO, JOSÉ

Impremta

Adreça: Mercè, 49

Període d'activitat documentat: 1868 (MI)

TRULLA, LUIS

Litografia

Adreça: Escudellers, 76

Període d'activitat documentat: 1883-1887 (1883-1884 MI)

Guies: ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula hi apareix registrat entre 1883 i 1884, a les guies hi consta fins el 1887.

ULLASTRES Y C.^a, VIUDA E HIJOS

Impremta

Altres noms: *La Academia*

Adreça: Ronda Universitat, 6

Període d'activitat documentat: 1887-1896 (1893-1896 MI)

Maquinària: 4 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Ullastres y Villet, Evaristo

Línia successòria: Ullastres y Villet, Evaristo > Ullastres y C.^a, Viuda e hijos

Guies: ACIMA87, ACIMA88

Exposicions: Exposició Universal de Barcelona de 1888 (Medalla de plata)

Observacions: Establiment fundat per Evaristo Ullastres. El 1884 i 1885 apareix documentat amb 4 màquines de menys de 1.000 fulls/h. Segons les guies, serà succeït per la Viuda e hijos de Ullastres y C.^a a partir de 1887-1888 al mateix local, on continuarà tenint les 4 màquines. Als llibres de matrícula industrial no apareix registrat amb aquest nom fins el 1893 i ho farà fins el 1896.

ULLASTRES Y VILLET, EVARISTO

Impremta

Altres noms: *La Academia*

Adreça: Ronda Universitat, 6

Període d'activitat documentat: 1881-1887 (1881-1885 MI)

Maquinària: 4 màquines de menys de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Ullastres y C.^a, Viuda e hijos

Línia successòria: Ullastres y Villet, Evaristo > Ullastres y C.^a, Viuda e hijos

Guies: ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87

Exposicions: Primera Exposición de Artes Decorativas del Instituto de Fomento del Trabajo Nacional de 1880

Observacions: Establiment fundat per Evaristo Ullastres. El 1884 i 1885 apareix documentat amb 4 màquines de menys de 1.000 fulls/h. Segons les guies, serà succeït per la Viuda e hijos de Ullastres y C.^a a partir de 1887-1888 al mateix local, on continuarà tenint les 4 màquines. Tot i que als llibres de matrícula industrial només hi apareix registrat entre 1881 i 1885, a les guies ho fa fins el 1887.

Anunci de La Academia. Suñol, 1888: 147.

UNIÓN, LITOGRAFÍA DE LA

Veure Campañá, Francisco

UNIVERSAL, LA

Veure Mesuet, Juan

URGELLÉS, MANUEL

Taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Riera Alta, 22

Període d'activitat documentat: 1896-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

UTRILLO Y RIALP

Litografia

Altres noms: *Litografia L'Art*

Adreça: passeig de Gràcia, 149

Període d'activitat documentat: 1897-1901 (1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de litografia

Anunci de la Litografia L'Art d'Utrillo y Rialp. *Álbum Salón*, 28-XI-1897.

Guies: AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Exposicions: Quarta Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques de Barcelona de 1898

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat només el 1897, a les guies hi consta fins el 1901.

VALENTÍN, JOSÉ ANTONIO

Impremta manual

Altres noms: Valentí, José Antonio

Adreça: Passeig de Gràcia, 42 (Gràcia)

Període d'activitat documentat: 1889-1896 (MI)

Maquinària: premses manuals

VALLES, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Pi, 5

Període d'activitat documentat: 1845-1857 (1845-1856 MI)

Establiments relacionats: Vallés, José

Guies: MS49, MS54JAS57

Observacions: Podria tractar-se del successor de José Vallés.

VALLÉS, JOSÉ

Impremta

Adreça: Pi

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Establiments relacionats: Valles, Francisco

Guies: MS42

Observacions: Podria tractar-se del predecessor de Francisco Valles.

VANGUARDIA, DE LA

Impremta

Adreça: Xuclà, 14

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (G)

Guies: L94, ACIMA00

VÁZQUEZ, JUAN

Litografia

Adreça: Rambla dels Caputxins, 31

Període d'activitat documentat: 1857-1884 (1857-1881 MI)

Establiments relacionats: Vázquez, Viuda de J.

Guies: JAS57, JAS59, MS60, JAS63, MS64, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat fins el 1881, a les guies hi consta fins el 1884. En una guia de 1879 hi figura un establiment amb el nom de Viuda de J. Vázquez situat a Rambla del Centre, 31. Probablement es tracta del mateix establiment.

VÁZQUEZ, VIUDA DE J.

Litografia

Adreça: Rambla del Centro, 31

Període d'activitat documentat: 1879 (G)

Establiments relacionats: Vázquez, Juan

Guies: L79

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment que el de Juan Vázques situat a la Rambla dels Caputxins, 31, tot i que aquest apareix documentat a les guies fins el 1884.

VENDRELL, SALVADOR

Impremta i litografia

Altres noms: *La Activa*

Adreça: Riera Alta, 22 i Argenteria, 52

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (G)

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Es coneix amb el nom comercial de *La Activa* i a les guies consta com a impremta al carrer Riera Alta, 22 des de 1894 a 1900 i com a litografia ubicada a les dues adreces només el 1898.

Serveis: «Impremta, Litografía y relieves» (Impress comercial).

Impress publicitari de Salvador Vendrell. AHCB, AR-3-10v.

VENET, NICOLÁS

Litografia

Adreça: Duc de la Victòria

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

VERDAGUER Y C.^a, CELESTINO

Impremta Litografia

Adreça: Passeig de Sant Joan, 134 > Llull i Sardenyà

Període d'activitat documentat: 1879-1887 (G)

Establiments relacionats: Verdaguer, Joaquín; Verdaguer, Celestino

Línia successòria: Verdaguer, Joaquín > Verdaguer y C.^a, Celestino > Verdaguer, Celestino

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85, ACIMA86, AM87

Observacions: Impremta documentada inicialment als llibres de matrícula industrial amb el nom de Joaquín Verdaguer entre 1845 i 1855, tot i que a les guies ja hi apareix el 1842 i el 1860 encara continua activa amb aquest nom segons el catàleg de la Exposición Industrial y Artística del Principado de Cataluña. Durant aquesta etapa figura ubicada a Rambla, 87 (davant del Liceu). El 1866 passa a mans del seu fill, Celestino Verdaguer i apareixerà documentada als llibres de matrícula fins el 1885, primer al carrer Cortines, 15 com a impremta (1866-1878) –moment en què participa a l'Exposició General Catalana de 1871, en el catàleg de la qual apareix com a J. Verdaguer y C.^a– i després a Llull i Sardenyà com a impremta amb 3 màquines de menys de 1.000 fulls/h (1881, 1884-1885) i com a litografia (1881-1884). A les guies, però, apareix simultàniament amb el nom de Celestino Verdaguer y C.^a entre 1879 i 1887; com a litografia sempre ubicada a Passeig de Sant Joan, 134 (1879-1883) i com a impremta el 1879 a aquesta mateixa adreça i ja a partir de 1880 i fins el 1887 a Llull i Sardenyà. No obstant això, als llibres de matrícula sempre hi apareix registrat amb el nom de Celestino Verdaguer.

Serveis: «Impresiones de lujo y ordinarias en tipografía. Trabajos litográficos para el comercio. Primeros introductores en España del calendario americano en cromo. Especialidad en cromos para el adorno de cajas (figuras, flores, paisajes, etc.), etiquetas para vinos, frutas, aceites, etc. Relieves en adornos de pecheras, fajas y etiquetas, plateadas, doradas, esmaltadas y demás artículos de adorno de camisería. Óvalos y cantoneras doradas para el adorno de cajas. Máquina especial para la confección de las tiritas en relieve, doradas y esmaltadas. Taller de papel calado o puntilla para adorno de cajas de dulces, tabacos, ramilletes, ramos de flores, etc. único en su clase en España. Moldes especiales para los pedidos de consideración sin aumentar los precios. Precios en competencia con el extranjero.» (Targeta comercial)

Targeta comercial de la Litografía de C. Verdaguer y C.^a. AHCB, 26854.

VERDAGUER, CELESTINO

Impremta i litografia

Adreça: Cortines, 15 > Lull i Sardenya

Període d'activitat documentat: 1866-1887 (1866-1885 MI)

Maquinària: 3 màquines de menys de 1.000 fulls/h

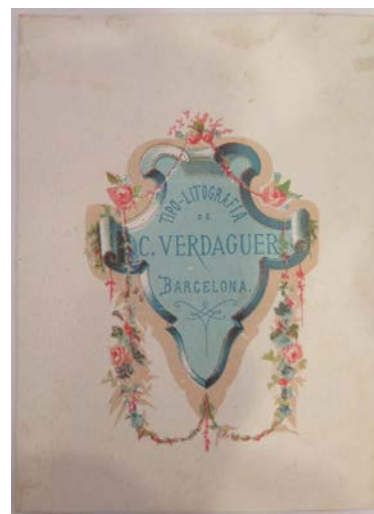
Establiments relacionats: Verdaguer, Joaquín; Verdaguer y C.^a

Línia successòria: Verdaguer, Joaquín > Vedaguer y C.^a, Celestino > Verdaguer, Celestino

Guies: L79, AACIMA79, ACIMA85, ACIMA86, AM87, ACIMA87

Exposicions: Exposición General de las Cuatro Provincias Catalanas de 1871 (medalla de bronze)

Observacions: Impremta documentada inicialment als llibres de matrícula industrial amb el nom de Joaquín Verdaguer entre 1845 i 1855, tot i que a les guies ja hi apareix el 1842 i el 1860 encara continua activa amb aquest nom segons el catàleg de la Exposición Industrial y Artística del Principado de Cataluña. Durant aquesta estapa figura ubicada a Rambla, 87 (davant del Liceu). El 1866 passa a mans del seu fill, Celestino Verdaguer i apareixerà documentada als llibres de matrícula fins el 1885, primer al carrer Cortines, 15 com a impremta (1866-1878) –moment en què participa a l'Exposició General Catalana de 1871, en el catàleg de la qual apareix com a J. Verdaguer y C.^a– i després a Lull i Sardenya com a impremta amb 3 màquines de menys de 1.000 fulls/h (1881, 1884-1885) i com a litografia (1881-1884). A les guies, però, apareix simultàniament amb el nom de Celestino Verdaguer y C.^a entre 1879 i 1887; com a litografia sempre ubicada a Passeig de Sant Joan, 134 (1879-1883) i com a impremta el 1879 a aquesta mateixa adreça i ja a partir de 1880 i fins el 1887 a Lull i Sardenya. No obstant això, als llibres de matrícula sempre hi apareix registrat amb el nom de Celestino Verdaguer.

Targeta comercial de C. Verdaguer. MFM, S-24981.

VERDAGUER, JOAQUÍN

Impremta

Adreça: Rambla, 87

Període d'activitat documentat: 1842-1860 (1845-1855 MI)

Establiments relacionats: Vedaguer y C.^a, Celestino; Verdaguer, Celestino

Línia successòria: Verdaguer, Joaquín > Vedaguer y C.^a, Celestino > Verdaguer, Celestino

Guies: MS42, MS49, MS54

Exposicions: Exposición Industrial y Artística del Principado de Cataluña de 1860

Observacions: Impremta documentada inicialment als llibres de matrícula industrial amb el nom de Joaquín Verdaguer entre 1845 i 1855, tot i que a les guies ja hi apareix el 1842 i el 1860 encara continua activa amb aquest nom segons el catàleg de la Exposición Industrial y Artística del Principado de Cataluña. Durant aquesta etapa figura ubicada a Rambla, 87 (davant del Liceu). El 1866 passa a mans del seu fill, Celestino Verdaguer i apareixerà documentada als llibres de matrícula fins el 1885, primer al carrer Cortines, 15 com a impremta (1866-1878) –moment en què participa a l'Exposició General Catalana de 1871, en el catàleg de la qual apareix com a J. Verdaguer y C.^a– i després a Lull i Sardenya com a impremta amb 3 màquines de menys de 1.000 fulls/h (1881, 1884-1885) i com a litografia (1881-1884). A les guies, però, apareix simultàniament amb el nom de Celestino Verdaguer y C.^a entre 1879 i 1887; com a litografia sempre ubicada a Passeig de Sant Joan, 134 (1879-1883) i com a impremta el 1879 a aquesta mateixa adreça i ja a partir de 1880 i fins el 1887 a Lull i Sardenya. No obstant això, als llibres de matrícula sempre hi apareix registrat amb el nom de Celestino Verdaguer.

VIDAL HERMANOS

Impremta i taller d'imprimir targetes, circulars i factures

Adreça: Ronda de Sant Pere, 12 > Casp, 32 bis i Ronda de Sant Pere, 12

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h i 3 màquines tipus Minerva

Guies: ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat només el 1897, a les guies hi consta des del 1894 fins al 1901. A partir de 1901 tenen el despatx a la Ronda de Sant Pere, 12 i els tallers i el magatzem al carrer Casp, 32 bis.

Serveis: «Manufactura de libros rayados y muestrarios, encuadernaciones de todas clases, objetos de escritorio. Trabajos comerciales, económicos y de lujo. Ventas al por mayor y menor.» (*Revista Gráfica*, 1901-1902)

Anunci de la Impremta de Vidal Hermanos. *Revista Gráfica*, 1901-1902.

VIDAL ROGER, HIJOS DE ANDRÉS

Litografia

Adreça: Correu Vell, 3 o 5

Període d'activitat documentat: 1900 (G)

Guies: ACIMA00

VIDAL Y BUSQUETS

Litografia

Adreça: Om, 18

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Establiments relacionats: Busquets y Vidal; Vidal, Buenaventura; Busquets, José; Vidal y Estebe

Guies: AM87

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment que el de Busquets y Vidal, documentat entre 1884 i 1896 a Sant Ramon del Call, 11 i Om, 8. Un dels integrants de la societat és Buenaventura Vidal, successor de Antonio Palmarola i documentat entre 1878 i 1883 a Arc de Sant Ramon del Call, 11. Podria ser que Vidal també formés part de la societat Vidal y Estebe registrada a les guies entre 1882 i 1885 a Sant Ramon del Call, 11. Molt probablement l'altre integrant de la societat és José Busquets, ja que apareix establert a Om, 8 el 1893.

VIDAL Y ESTEBE

Litografia

Adreça: Sant Ramon del Call, 11

Període d'activitat documentat: 1882-1885 (G)

Establiments relacionats: Busquets y Vidal; Vidal y Busquets; Vidal, Buenaventura; Busquets, José

Guies: ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84, ACIMA85

Observacions: El senyor Vidal que forma part d'aquesta societat probablement és Buenaventura Vidal, successor d'Antonio Palmarola i documentat entre 1878 i 1883 a Arc de Sant Ramon del Call, 11. La societat Vidal y Estebe la trobem documentada entre 1882 i 1885 però entre 1884 i 1896, Vidal també forma part de la societat Busquets y Vidal, ubicada al mateix local de Sant Ramon del Call, 11 i Om, 8. El 1887 apareix en una guia una societat amb el nom de Vidal y Busquets ubicada al carrer de l'Om, 18 que molt probablement es tracta del mateix establiment que el de Busquets y Vidal. Molt probablement l'altre integrant José Busquets, ja que apareix establert a Om, 8 el 1893.

VIDAL Y FERRAN

Litografia

Adreça: Aldana, 12

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

VIDAL, A.

Impremta

Adreça: Comtessa de Sobradíel, 5

Període d'activitat documentat: 1894-1900 (G)

Guies: ACIMA94, ACIMA00

VIDAL, BUENAVENTURA

Litografia

Adreça: Arc de Sant Ramon, 11

Període d'activitat documentat: 1878-1883 (MI)

Establiments relacionats: Palmarola, Antonio; Busquets, José; Busquets y Vidal; Vidal y Busquets; Vidal y Estebe

Línia successòria: Palmarola, Antonio > Vidal, Buenaventura > Busquets y Vidal

Observacions: Establiment de litografia fundat per Antonio Palmarola. Està documentat des de 1874 a 1877 i el 1878 passa a mans de Buenaventura Vidal, el qual està registrat fins el 1883 al mateix Arc de Sant Ramon, 11. A partir de 1884 trobem a Vidal formant part de la societat Busquets y Vidal, documentada entre 1884 i 1896 a Sant Ramon del Call, 11, segons els llibres de matrícula, i a Om, 8 segons les guies. Segurament es tracta del mateix establiment que el documentat en una guida de 1887 amb el nom de Vidal i Busquets al carrer de l'Om, 18. Molt probablement l'altre integrant de la societat és José Busquets, ja que apareix establert a Om, 8 el 1893. Buenaventura Vidal també hauria format part de la societat Vidal y Estebe registrada a les guies entre 1882 i 1885 a Sant Ramon del Call, 11.

VIDAL, COSME

Impremta

Adreça: Viladomat, 23

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

VIDAL, FRANCISCO (SUCESOR DE A. BALMAS)

Impremta i litografia

Adreça: Regomir, 26 i Gignàs, 20

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

VIDAL, MANUEL

Litografia

Adreça: Comerç, 36 > Bou de Sant Pere, 24 > Sant Pere més alt, 34 i Bou de Sant Pere, 24

Període d'activitat documentat: 1897-1901 (G)

Guies: AR97, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: L'any 1900 passen al carrer Bou de Sant Pere, 24 i al 1901 consten al carrer Bou de Sant Pere, 24 i al carrer de Sant Pere més alt, 34.

Serveis: «Especialidad en doradors y trabajos en relieves.» (*Anuario Riera*, 1897)

VIDAL, MIGUEL

Litografia

Adreça: Om, 29

Període d'activitat documentat: 1876-1884 (1876-1883 MI)

Guies: L79, AACIMA79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84

Exposicions: Manifestación de Productos Catalanes de 1877; Exposición Regional de Vilanova i la Geltrú de 1882 (Diploma de menció honorífica)

Observacions: A les guies sempre apareix ubicat al carrer de l'Om, 29. Tot i això, segons els llibres de matrícula, primer es troba situat al carrer de l'Om, 99, el 1877 passa al número 27 del mateix carrer i el 1882 passa a Sant Pau, 73.

VILÁ Y C.^a, JUAN

Impremta i litografia

Adreça: Sant Pau, 59, baixos

Període d'activitat documentat: 1862-1863 (1862 MI)

Establiments relacionats: Viñals, Juan

Línia successòria: Vilá y C.^a, Juan > Viñals, Juan

Guies: JAS63

Observacions: Establiment amb activitat d'impremta i litografia documentada el 1862

amb el nom de Juan Vilá y C.^a als llibres de matrícula industrial. El 1863 passa a Juan Viñals, que no canviarà de local i continuarà només l'activitat com a impremta. Tot i així, en una guia de 1863 encara apareix amb el nom de Juan Vilá y C.^a.

Calendari de butxaca de Vilaplana y C.^a. AHCB.

VILAPLANA Y C.^a

Taller d'imprimir targetes, factures i circulars

Altres noms: *Bazar Español*

Adreça: Vidre, 4, baixos

Període d'activitat documentat: 1894-1897 (MI)

Maquinària: 1 màquina tipus Minerva

Observacions: Disposa d'1 màquina de 1.000 fulls/h que per la categoria hauria de ser una tipus Minerva.

VILAR Y TORRES

Litografia

Altres noms: Vila y Torras

Adreça: Sant Pau, 84

Període d'activitat documentat: 1846-1854 (1846; 1848-1850 MI)

Establiments relacionats: Vilar, Torres y López

Línia successòria: Vilar y Torres > Vilar, Torres y López > Vilar y Torres

Guies: MS49, MS54

Observacions: Establiment litogràfic que apareix el 1846 amb el nom de Vilar y Torres. El 1847 figura com a Vilar, Torres y López i entre 1848 i 1850 torna a Vilar y Torres, segons els llibres de matrícula. Les guies el registren fins el 1854.

VILAR, TORRES Y LÓPEZ

Litografia

Altres noms: Villar, Torres y López

Adreça: Sant Pau, 84

Període d'activitat documentat: 1847 (MI)

Establiments relacionats: Vilar Y Torres

Línia successòria: Vilar y Torres > Vilar, Torres y López > Vilar y Torres

Observacions: Establiment litogràfic que apareix el 1846 amb el nom de Vilar y Torres. El 1847 figura com a Vilar, Torres y López i entre 1848 i 1850 torna a Vilar y Torres, segons els llibres de matrícula. Les guies el registren fins el 1854 sempre a nom de Vilar y Torres.

VILAREGUT, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Sant Pau, 46, 3r

Període d'activitat documentat: 1853-1855 (MI)

VILARNAU DURÁN, VIUDA DE MIRÓ

Impremta

Adreça: Comtessa de Sobradíel, 10

Període d'activitat documentat: 1874-1876 (MI)

Establiments relacionats: Vilarnau, Damián; Vilarnau, Ignacio; Tarrell y C.^a

Línia successòria: Vilarnau Durán, Viuda de Miró > Vilarnau, Damián > Vilarnau, Ignacio > Vilarnau, Damián

Observacions: Impremta que està documentada entre 1874 i 1876 com a Vilarnau Durán, Viuda de Miró. El 1877 passa a Damián Vilarnau, el 1878 a Ignacio Vilarnau i, finalment, torna a Damián Vilarnau entre 1881 i 1884. Durant aquesta últim període disposa, el 1882, de 2 màquines de menys de 1.000 fulls/ i el 1884, d'1 màquina de menys de 1.000 fulls/h. Sempre la trobem ubicada al carrer Comtessa de Sobradíel, 10 però a partir de 1882 està ubicada a Casp, 98, local on trobem la impremta de Tarrell y C.^a a partir de 1885.

VILARNAU, DAMIÁN

Impremta

Adreça: Comtessa de Sobradíel, 10 > Casp, 98

Període d'activitat documentat: 1877; 1881-1884 (MI)

Maquinària: 2 màquines de menys de 1.000 fulls/h > 1 màquina de menys de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Vilarnau Durán, Viuda de Miró; Vilarnau, Ignacio; Tarrell y C.^a

Línia successòria: Vilarnau Durán, Viuda de Miró > Vilarnau, Damián > Vilarnau, Ignacio > Vilarnau, Damián

Guies: L79, AACIMA80, ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83

Observacions: Impremta que està documentada entre 1874 i 1876 com a Vilarnau Durán, Viuda de Miró. El 1877 passa a Damián Vilarnau, el 1878 a Ignacio Vilarnau i, finalment, torna a Damián Vilarnau entre 1881 i 1884. Durant aquesta últim període disposa, el 1882, de 2 màquines de menys de 1.000 fulls/ i el 1884, d'1 màquina de menys de 1.000 fulls/h. Sempre la trobem ubicada al carrer Comtessa de Sobradíel, 10 però a partir de 1882 està ubicada a Casp, 98, local on trobem la impremta de Tarrell y C.^a a partir de 1885.

VILARNAU, IGNACIO

Impremta

Adreça: Comtessa de Sobradíel, 10

Període d'activitat documentat: 1878 (MI)

Establiments relacionats: Vilarnau Durán, Viuda de Miró; Vilarnau, Damián; Tarrell y C.^a

Línia successòria: Vilarnau Durán, Viuda de Miró > Vilarnau, Damián > Vilarnau, Ignacio > Vilarnau, Damián

Observacions: Impremta que està documentada entre 1874 i 1876 com a Vilarnau Durán, Viuda de Miró. El 1877 passa a Damián Vilarnau, el 1878 a Ignacio Vilarnau i, finalment, torna a Damián Vilarnau entre 1881 i 1884. Durant aquesta últim període disposa, el 1882, de 2 màquines de menys de 1.000 fulls/ i el 1884, d'1 màquina de menys de 1.000 fulls/h. Sempre la trobem ubicada al carrer Comtessa de Sobradíel, 10 però a partir de 1882 està ubicada a Casp, 98, local on trobem la impremta de Tarrell y C.^a a partir de 1885.

VILLAUME, LUIS

Litografia

Adreça: Duc de la Victòria

Període d'activitat documentat: 1842 (G)

Guies: MS42

VILLEGAS, ENRIQUE

Impremta

Adreça: Pelai, 30

Període d'activitat documentat: 1877-1881 (MI)

VILLEGAS, RAMÓN

Impremta

Adreça: desconeguda

Període d'activitat documentat: 1857 (MI)

VIÑALS Y RIERA, JAIME

Litografia

Altres noms: Viñas, Jaime

Adreça: Nou de Sant Francesc, 31 > Còdols, 21 > Mercè, 2

Període d'activitat documentat: 1883-1901 (1883-1884; 1894-1897 MI)

Maquinària: 1 màquina de litografia

Establiments relacionats: Viñas y Pagés, Jaime

Guies: ACIMA85, ACIMA86, ACIMA87, L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00 AR01

Observacions: Als llibres de matrícula industrial entre 1883 i 1884 apareix registrat com a Jaime Viñals y Riera establert al carrer Nou de Sant Francesc, 31. Entre 1885 i 1886 es trasllada a Còdols, 21 –segons alguns anuncis i guies– i, finalment, a partir de 1894 consta al carrer de la Mercè, 2 amb 1 màquina litogràfica. Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre fins el 1897, a les guies hi consta fins al 1901, a vegades amb el nom de Jaime Viñas. En una guia de 1887 apareix registrat un establiment amb el nom de Jaime Viñas y Pagés ubicat també al carrer de la Mercè, 2. Probablement es tracta del mateix establiment.

Serveis: «Especialidad en la impresión de toda clase de trabajos para establecimientos industriales y de comercio como son: facturas, circulares, tarjetas de dirección y de visita, acciones, carteles libros muestrarios y talonarios, marcas para vinos y licores y demás trabajos al cromo, etc. etc. Perfección y precios sumamente económicos.» (*La Unión de Contribuyentes*, 92, 3-VI-1883: 3)

VIÑALS, JUAN

Impremta

Adreça: Sant Pau, 59, baixos

Període d'activitat documentat: 1863 (MI)

Establiments relacionats: Vilá y C.^a, Juan

Línia successòria: Vilá y C.^a, Juan > Viñals, Juan

Observacions: Establiment amb activitat d'impremta i litografia documentada el 1862 amb el nom de Juan Vilá y C.^a. El 1863 passa a Juan Viñals, que no canviarà de local i continuarà només l'activitat com a impremta.

VIÑAS Y PAGÉS, JAIME

Litografia

Adreça: Mercè, 2

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Establiments relacionats: Viñals y Riera, Jaime

Guies: AM87

Observacions: Probablement es tracta del mateix establiment que el de Jaime Viñals, documentat a la mateixa adreça el mateix any.

VIÑAS, JOSÉ

Litografia

Adreça: Escudellers, 61

Període d'activitat documentat: 1887 (G)

Guies: AM87

VIÑES HERMANOS

Litografia

Adreça: Sant Ramon, 23

Període d'activitat documentat: 1881-1884 (G)

Guies: ACIMA81, ACIMA82, ACIMA83, ACIMA84

Serveis: « Esta casa se ofrece en cuantos medios sean necesarios para dar más economía al comercio, en toda clase de trabajos como facturas, circulares, etiquetas, recibos, tarjetas de dirección, membretes, marcas para licores, carteles-cromos, etc. Todo a precios sumamente reducidos.» (*La Publicidad*, 24-V-1879)

Targeta comercial de la Litografía de Viñes Hermanos. ANC, ANC1-1115-T-2352.

VIRGILI SOLÉ, JOSÉ

Litografia

Adreça: Portal de l'Àngel, 15 i 17

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (MI)

Maquinària: premses litogràfiques manuals

VIVES SUSANY ROVELL

Impremta

Adreça: Muntaner, 36

Període d'activitat documentat: 1893-1896 (MI)

Maquinària: 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Susany, Ginés; Vives Susany; Vives Jaime

Línia successòria: Susany, Ginés > Vives Susany Rovell > Vives y Susany > Vives, Jaime

Observacions: Establiment documentat per primera vegada el 1888 a nom de Ginés Susany. A partir de 1894, però, el trobem formant part de la societat Vives y Susany juntament amb Jaime Vives. Aquesta societat es mantindrà fins el 1899 segons les guies però als llibres de matrícula industrial hi és registrada amb el nom de Vives Susany Rovell entre 1893 i 1896, i només a nom de Vives y Susany el 1897. Finalment, la societat es dissoldrà i el 1900 i 1901 la impremta està documentada només a nom de Jaime Vives, sempre al mateix local.

VIVES Y SUSANY

Impremta

Adreça: Muntaner, 36

Període d'activitat documentat: 1894-1899 (1897 MI)

Maquinària: 4 màquines de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Susany, Ginés; Vives Susany Rovell; Vives, Jaime

Línia successòria: Susany, Ginés > Vives Susany Rovell > Vives y Susany > Vives, Jaime

Guies: L94, ACIMA94, M96, AR96, AR97, AR99

Observacions: Establiment documentat per primera vegada el 1888 a nom de Ginés Susany. A partir de 1894, però, el trobem formant part de la societat Vives y Susany juntament amb Jaime Vives. Aquesta societat es mantindrà fins el 1899 segons les guies però als llibres de matrícula industrial hi és registrada amb el nom de Vives Susany Rovell entre 1893 i 1896, i només a nom de Vives y Susany el 1897. Finalment, la societat es dissoldrà i el 1900 i 1901 la impremta està documentada només a nom de Jaime Vives, sempre al mateix local.

Factura de la Impremta Vives y Susany. ANC, ANC1-1115-T-2352.

VIVES, JAIME

Impremta

Adreça: Muntaner, 36

Període d'activitat documentat: 1900-1901 (G)

Establiments relacionats: Susany, Ginés; Vives Susany Rovell; Vives Susany

Línia successòria: Susany, Ginés > Vives Susany Rovell > Vives y Susany > Vives, Jaime

Guies: ACIMA00, AR01

Observacions: Establiment documentat per primera vegada el 1888 a nom de Ginés Susany. A partir de 1894, però, el trobem formant part de la societat Vives y Susany juntament amb Jaime Vives. Aquesta societat es mantindrà fins el 1899 segons les guies però als llibres de matrícula industrial hi és registrada amb el nom de Vives Susany Rovell entre 1893 i 1896, i només a nom de Vives y Susany el 1897. Finalment, la societat es dissoldrà i el 1900 i 1901 la impremta està documentada només a nom de Jaime Vives, sempre al mateix local.

VIVES? HERMANOS

Litografia

Adreça: desconeguda

Període d'activitat documentat: 1881 (MI)

WAIBLE, GUSTAVO

Litografia

Altres noms: Waille, Wahill (Wail) (Voabile). *Del comercio*

Adreça: Baixada dels lleons, 8, 3r > Marquès de Barberà, 11 > Sant Pau, 31

Període d'activitat documentat: 1852-1864 (1852-1859 MI)

Guies: JAS57, JAS59, MS60, MS64

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1852 i 1859, a les guies hi consta fins el 1864. Originalment apareix uibada a la Baixada dels lleons però el 1852 ja el trobem a Marquès de Barberà, 11 (número 3 segons les guies) i a partir de 1859, a Sant Pau, 31 segons les guies.

L'any 1853 es produeix el canvi de domicili.

Serveis: «Especialidad en el cromo, ó sea impresión en oro y colores, y estampacion en relieve.» (J. A. S., 1857: 360)

WIGLE, ALEJANDRO

Litografia

Altres noms: Voigue, Wigué, Wigle

Adreça: Argenteria, 18 > Pi, 7

Període d'activitat documentat: 1854-1857 (1854-1856 MI)

Guies: JAS57

Observacions: Tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat fins al 1856 al carrer Argenteria, 58, als anuncis apareix ubicat a Argenteria, 18. A les guies hi consta l'any 1857 establert al carrer del Pi, 7.

Serveis: « Tarjetas de visita, de lujo a 15 rs el ciento. Litografía de Alejandro Wigle, dibujador escribiente, calle de la Platería, 18. Facturas, circulares, esquelas, letras de cambió, etc. a precios módicos.» (*Diario de Barcelona*, 131, 11-V-1853: 3382)

XALAPEIRA Y BOSSI

Impremta

Adreça: Ciutat, 7 > Ciutat, 74

Període d'activitat documentat: 1894-1896 (G)

Establiments relacionats: Xalapeira, Ignacio

Guies: L94, M96

Observacions: Societat que el 1896 passa al número 74 del carrer Ciutat. Podria ser que Ignacio Xalapeira fos un dels membres de la societat però apareix documentat, també, entre 1894 i 1901 al carrer Princesa amb la impremta *Al Timbre Comercial*.

XALAPEIRA, IGNACIO

Impremta, taller d'imprimir targetes, circulars i factures i litografia

Altres noms: *Al Timbre Comercial*

Adreça: Princesa, 37 (o 31) > Princesa, 37 i Assaonadors, 32; Princesa, 7, principal

Període d'activitat documentat: 1894-1901 (1894-1897 MI)

Maquinària: 3 màquines tipus Minerva i 1 màquina de 1.000 fulls/h

Establiments relacionats: Xalapeira y Bossi

Guies: AR96, AR97, AR98, AR99, ACIMA00, AR01

Observacions: Establiment que apareix documentat el 1894 al carrer Princesa, 31 (o 37) com a taller d'imprimir targetes, circulars i factures amb 3 màquines de 1.000 fulls/h que, per la categoria, han de ser tipus Minerva. El 1896 incorpora 1 màquina de 1.000 fulls/h i el 1897 només està registrada com a impremta amb aquesta última màquina. Segons les guies, entre 1898 i 1901 també feia treballs de litografia i, tot i que als llibres de matrícula industrial hi apareix registrat entre 1894 i 1897, a les guies hi consta fins el 1901. A partir de 1899, apareix ubicat a Princesa, 37 i Assaonadors, 32 amb el despatx a Princesa, 7, principal. Potser es tracta d'un dels membres de la societat Xalapeira y Bossi però no ho sabem amb seguretat, ja que aquesta impremta està activa, també, entre 1894 i 1896 al carrer Ciutat.

Serveis: «Impresiones rápido-económicas para el comercio. Sellos de goma, taller de grabados de todas clases, etc.» (Imprès comercial)

Factura de la Impremta de Ignacio Xalapeira. ANC, ANC1-1115-T-2352.

ZEGRI, FRANCISCO

Impremta

Adreça: Plata, 2

Període d'activitat documentat: 1859 (G)

Establiments relacionats: Jordi, Juan; Bosch, José; Oliveres y Matas, Ignacio

Línia successòria: Zegri, Francisco > Jordi, Juan > Bosch, José > Oliveres y Matas, Ignacio

Guies: JAS59

Observacions: Establiment documentat en primer lloc a nom de Francisco Zegri al carrer de la Plata, 2. A partir de 1859 està a nom de Juan Jordi i ubicat al carrer Templers, 6. D'ell passa a José Bosch el 1863, seguint a la mateixa adreça i, finalment, el 1866 passa a mans de Ignacio Oliveres y Matas (amb un parèntesi d'un any a nom de Miguel el 1874), el qual està documentat fins el 1881, sempre a Templers, 6.

ZORIO, MANUEL

Impremta

Adreça: Aribau, 60

Període d'activitat documentat: 1901 (G)

Guies: AR01

IV. CONCLUSIONS

Amb la realització d'aquesta tesi doctoral hem volgut estudiar l'evolució del sector de les arts gràfiques a Barcelona durant la segona meitat del segle XIX, moment en el qual es va configurar com una veritable indústria, centrant-nos en els seus protagonistes: els establiments d'impremta i de litografia. Es tracta d'una tesi basada fonamentalment en fonts de caràcter primari, entre les quals destaquen els llibres de matrícula de la contribució industrial i els impresos publicitaris dels establiments d'arts gràfiques, els quals amb la resta de fonts utilitzades com les guies i els anuaris de la ciutat, ens han permès estudiar-ne la seva evolució des de dos vessants. En primer lloc, a nivell general com a sector, estudiant el seu desenvolupament i configuració dins el panorama industrial de la ciutat; i en segon lloc, a nivell particular, estudiant de manera individualitzada les característiques principals de cada una de les cases impressores de Barcelona que hem pogut identificar i documentar.

Pel que fa a l'estudi del sector des del punt de vista general, podem afirmar que va experimentar un fort creixement durant el període estudiat pel que fa al nombre d'establiments actius a Barcelona. Tot i la diferència en les xifres proporcionades per les guies i pels llibres de matrícula industrial, en nombres absoluts, el número d'establiments dedicats a les arts gràfiques va passar d'uns 30 l'any 1845 a més de 160 l'any 1900, mostrant un creixement molt considerable si tenim en compte que es va produir en poc més de 50 anys. Aquest increment va ser més pronunciat a partir de la dècada de 1870 i a partir de la segona meitat dels noranta, es registra una última punta fins a arribar a un màxim de 177 establiments registrats per les guies el 1901 i de 166 registrats pels llibres de matrícula industrial de 1896. D'altra banda, l'anàlisi realitzada ens permet observar una alternança entre el predomini del nombre d'establiments dedicats a la impremta i el nombre d'establiments dedicats a la litografia, començant amb un predomini de la impremta del 1845 al 1865, que passaria a la litografia del 1865 al 1888 per acabar tornant a un domini de la impremta durant l'última dècada del segle, aquest cop de manera aclaparadora, arribant al màxim de 121 establiments d'impremta enfront els 68 de litografia l'any 1900, segons *l'Anuario del comercio...* (1900). Les xifres aportades, doncs, donen resposta al segon objectiu específic de la investigació, ja que hem pogut demostrar quantitativament el creixement experimentat pel sector de les arts gràfiques entre 1845 i 1900.

Per altra banda, hem pogut comprovar que la irrupció dels establiments dedicats a procediments fotomecànics no va fer trontollar l'increment notable d'establiments dedicats a la impremta durant els últims anys del segle, però sí que va afectar als de litografia, que es van estancar a mitjans de la dècada de 1890, molt probablement a causa de la competència en la reproducció d'imatges establerta per les noves tècniques de reproducció gràfica basades en la fotografia. Tot i la seva introducció a Barcelona a la dècada de 1870, no comencen a aparèixer registrats a les guies de la ciutat i als anuaris fins el 1885, moment en què se'n documenten 3. Al llarg dels quinze anys següents, el nombre d'establiments

dedicats al fotogravat, a l'estereotípia i a la fototípia augmentarà fins a arribar a un màxim de 20, l'any 1899.

També cal tenir en compte que, contràriament a la suposició que molts establiments d'impremta van incorporar maquinària o premses de litografia per diversificar la seva oferta i per fer front a la demanda d'imatges per part de la societat, van ser pocs els tallers que ho van fer. Només a partir de la dècada de 1890 trobarem més de 10 establiments dedicats a conrear les dues tècniques – arribant als 26 l'any 1901 segons les guies–, nombre que significava entre el 7% i el 9% del total d'establiments d'arts gràfiques actius durant aquestes dates, mentre que només en trobem un que es dedicava simultàniament a la impremta, a la litografia i a les tècniques fotomecàniques, l'establiment d'Henrich y C.^a.

Hem de destacar la diferència entre els resultats obtinguts de les dues fonts utilitzades: guies de la ciutat i anuaris i els llibres de matrícula industrial, ja que no coincideixen pràcticament mai. Aquest fet es pot explicar, d'una banda, si pensem que potser no tots els establiments actius pagaven l'impost de la contribució industrial o si en algun cas el propietari tributava en una altra categoria; i de l'altra, podria ser que algun establiment actiu no constés en les guies i anuaris tot i pagar l'impost, potser perquè no volia abonar la quota corresponent, per decisió de l'editor o per alguna altra causa desconeguda. Tot i així, la seva anàlisi combinada ens ha permès definir un panorama general del sector de les arts gràfiques a partir de les tendències coincidents entre totes dues fonts.

Aquest creixement general del sector va anar acompanyat de la progressiva mecanització dels tallers. Les dades extretes principalment dels llibres de matrícula industrial ens han permès, d'una banda, analitzar el procés de mecanització del sector de manera detallada a partir de la dècada de 1880, assolint el tercer objectiu de la recerca; i de l'altra, establir diferències i comparacions entre els diferents establiments i el seu grau de mecanització. En els establiments dedicats a la tipografia, s'observa un acusat augment de la incorporació de les noves màquines cilíndriques –en un origen de fabricació francesa i més endavant de fabricació alemanya– mogudes, en la majoria dels casos, amb la força del vapor, a partir de la dècada de 1880. Entre 1860 i 1880 es va produir un primer augment del nombre d'aquestes màquines, passant de les 23 l'any 1861 a les 124 registrades a l'estadística de 1880. A partir d'aquest moment, la mecanització dels tallers va augmentar de manera continuada fins a arribar a les 231 l'any 1896, segons els llibres de la matrícula industrial. Podem observar una clara preferència per les màquines amb una capacitat productiva de 1.000 fulls/h fins a finals de segle, moment en què representarien el 72,7% del total de màquines d'impremta existents a Barcelona l'any 1896. En canvi, hi va haver pocs establiments amb màquines de produccions superiors com les de 4.000, 5.000, 6.000 o 10.000 fulls/h, les quals no van superar mai les 10 unitats en total. Cal fer esment, també que a partir de la dècada de 1890, s'incrementarà l'ús de màquines tipus minerva, la incorporació de les quals va ser ràpida als tallers barcelonins si tenim en compte

que en quatre anys –del 1893 al 1897– es va multiplicar per 5 el nombre total d'aquestes màquines, passant d'11 a 54.

L'anàlisi general de la maquinària present als tallers d'impremta ha posat en relleu aquells que comptaven amb més nombre de màquines com Luis Tasso, Roura y C.^a, Montaner y Simón, Ramón Molina, Antonio López Robert, Espasa y C.^a i Jaime Jepús, amb l'establiment de Sucesores Ramírez y C.^a – Henrich y C.^a al capdavant, que va arribar a acumular un total de 19 màquines de 1.000 fulls/h, 1 de 6.000 fulls/h i premses manuals, comportant una producció realitzable amb màquines cilíndriques de 25.000 fulls/h.

A partir de les dades obtingudes, hem pogut fer un càlcul estimat de la capacitat productiva total dels tallers tipogràfics de Barcelona entre 1861 i 1897 en forma de fulls/h. Podem afirmar que la capacitat de producció de fulls impresos va augmentar de manera continuada i paral·lelament a la incorporació de nova maquinària i a la seva millora tècnica i, sobretot, a l'augment del nombre d'establiments dedicats a les arts gràfiques. Entre 1861 i 1880, la capacitat de producció es va multiplicar per més de 5 passant de 18.400 fulls/h a 99.200 fulls/h, quantitat que es doblaria en menys d'una dècada. Un segon salt quantitatiu important el trobem entre 1882 i 1884, ja que en només dos anys es va quasi doblar la capacitat, passant dels 88.800 fulls/h als 161.200 fulls/h. A partir d'aquest moment, la tendència de creixement seria constant fins a arribar al màxim l'any 1896, amb una capacitat total de 300.500 fulls/h. Per tant, en poc més de tres dècades, la capacitat de producció dels establiments tipogràfics de Barcelona es va multiplicar per 16, passant dels 18.400 fulls/h als 300.500 fulls/h.

Aquest augment de la capacitat productiva no només va ser degut a l'increment del nombre d'establiments d'impremta sinó també a la incorporació de nova maquinària amb més capacitat de producció per part dels establiments. Hem de tenir en compte que aquests càlculs són parcials, ja que no inclouen la producció de les premses manuals ni tampoc la d'altres màquines existents als tallers barcelonins. Tot i això, les dades posen de manifest l'augment continuat de la capacitat de producció de les impremtes, que va ser causa i conseqüència de l'increment del món editorial, de l'auge de la premsa i del boom publicitari, factors determinants en el creixement general del sector de les arts gràfiques i del món del llibre durant la segona meitat del segle XIX.

En els establiments de litografia, en canvi, el grau de mecanització no va ser tant elevat, ja que la gran majoria van mantenir les premses manuals fins i tot durant la dècada dels noranta. Al 1894, per exemple, es comptabilitzen un total de 59 establiments, dels quals 18 consten com a litografies només amb màquines, 34 com a establiments amb només premses manuals i 7 que disposen dels dos tipus d'utilitatge. La majoria d'establiments, doncs, treballaven només amb premses manuals mentre que una minoria treballava només amb màquines o combinant premses manuals i màquines. El màxim nombre de màquines litogràfiques

registrades es produeix els anys 1894 i 1896, amb un total de 57 unitats i és destacable constatar que durant els últims sis anys del segle XIX, el nombre es mantindrà estable entre les 55 i les 57 màquines.

Per tant, el grau de mecanització va ser superior en els tallers tipogràfics, arribant a les 231 màquines el 1896, que en els litogràfics, assolint el màxim de 57 màquines el 1894 i 1896. No obstant això, l'entrada de maquinària als tallers d'arts gràfiques en general no va arribar a desplaçar mai del tot les premses manuals, que es van continuar utilitzant àmpliament durant tot el període, tant als tallers tipogràfics com litogràfics. L'any 1894, per exemple, encara resten 18 establiments d'impremta dels 106 actius, amb només premses manuals, i 32 tallers de litografia dels 59 actius, amb només premses manuals de litografia.

Finalment, hem de tenir en compte que mai podrem arribar a saber del cert el nombre total de màquines amb les quals comptava un determinat taller, ja que les fonts utilitzades no tenen en compte tota la maquinària i l'utilatge utilitzat en les activitats complementàries com les cisalles, les màquines d'enquadernar, les màquines d'encunyar i gofrar, la maquinària utilitzada en el daurat, el relleus, la preparació de colors i tintes, etc.

Més enllà del nombre de màquines presents als establiments d'arts gràfiques, l'anàlisi d'altres fonts de l'època ens ha servit per aproximar-nos als tallers i al seu funcionament, sobretot en el cas de les grans cases, que van ser descrites en més ocasions, tant en les guies de la ciutat com en les revistes tipogràfiques publicades pel propi sector. En línies generals, i segons les queixes expressades pels treballadors sobre les condicions en les que treballaven, la gran majoria d'establiments es trobava en unes condicions insalubres. Es tractava de locals sense ventilació, sense llum natural i amb unes condicions extremes de temperatura. No obstant això, les grans cases que van fer construir un edifici exclusivament destinat a les arts gràfiques durant la segona meitat del segle XIX, semblaven tenir en compte les necessitats de l'ofici. Aquest nou edificis, construïts en un Eixample en ple creixement, es van fer amb estructures de ferro que permetien crear grans espais oberts amb millor ventilació i amb més entrada de llum natural. És el cas del nou establiment de l'editorial Montaner y Simón –encara visitable a dia d'avui– o del gran edifici dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a al carrer Còrsega, del qual se n'ofereix una descripció detallada comparant-lo amb el primer establiment que van tenir al passatge d'Escudellers. Tot i això, continuaven sent unes instal·lacions poc salubres, segons els testimonis dels mateixos obrers sobre les seves condicions de treball.

D'altra banda, la confecció dels mapes amb les ubicacions concretes de tots i cada un dels establiments documentats en els 4 anys seleccionats –1842, 1859, 1880 i 1899– han permès visualitzar les principals zones on estaven situats els tallers d'arts gràfiques al llarg de la cronologia estudiada. Es pot observar, clarament, que durant tota la segona meitat del segle XIX, el barri de Ciutat Vella es va mantenir

com a una zona d'alta concentració de tallers d'arts gràfiques, tot i que amb el pas dels anys, es pot apreciar la dispersió dels establiments primer pel Raval, després per la zona baixa de l'Eixample esquerre i, finalment, ocupant altres zones de l'Eixample concentrant-se, especialment, a l'entorn de passeig de Gràcia i del que després serà Gran de Gràcia. Resulta interessant constatar que quan comencen a aparèixer els establiments dedicats als procediments fotomecànics, aquests no ho faran a Ciutat Vella, enclavament tradicional del sector tipogràfic, ni tampoc al Raval, sinó que optaran per establir el seu taller a la zona de nova construcció, l'Eixample, així com a la part baixa de Gràcia.

Pel que fa al component humà dels tallers, ja a principis de la segona meitat del segle es va produir una divisió del treball i una especialització de les tasques, que va fer que els treballadors dels establiments d'arts gràfiques s'organitzessin i treballessin amb una estructura jerarquitzada, comandada pel regent, i fonamentada en els oficials, els ajudants i als aprenents, en les dues seccions principals: composició i impressió o caixes i màquines.

Al llarg de la recerca hem pogut definir amb detall el grup de professionals encarregats de l'execució de l'activitat gràfica, tal com es proposava el quart objectiu. El nombre de treballadors dels establiments d'arts gràfiques va augmentar paral·lelament al creixement general del sector durant tot el període. Pel que fa als establiments d'impremta es va passar dels 440 treballadors el 1867 als 823 l'any 1880, xifra que molt probablement va seguir creixent durant la dècada de 1890, tenint en compte el gran augment d'establiments experimentat en aquest moment. L'any 1880, la major part dels establiments no comptava amb més de 15 treballadors especialitzats, només les grans cases disposaven de plantilles de més de 40 treballadors, destacant la dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a, que va arribar a tenir-ne 800, segons les descripcions de l'època. Malauradament, no hem pogut localitzar dades representatives relatives als treballadors dels establiments de litografia. Una vegada més, hem de tenir en compte que aquestes xifres no comptabilitzaven els treballadors que es dedicaven a tasques no especialitzades o complementàries com els peons de magatzem, els transportistes, els elaboradors de tintes, els enquadernadors, etc.

Els butlletins de les societats obreres de tipògrafs han resultat una font imprescindible per a aproximar-nos a les condicions laborals dels professionals de les arts gràfiques. D'una banda, hi havia un descontentament general respecte als salaris i els jornals que, en la majoria d'ocasions, no es pagaven d'acord amb la tarifa fixada el 1872. Aquest fet, sumat a l'increment del cost de vida a la ciutat, propiciarà una precarització de la situació dels obrers, que aviat desembocaria en la convocatòria de vagues importants i en alguns episodis rellevants com l'anomenat «afer Tasso». D'altra banda, un dels altres factors que va contribuir a aquesta precarització va consistir en l'elevat nombre d'aprenents contractats pels patrons dels establiments tipogràfics. Segons les fonts consultades, no es complia la proporció entre oficials i aprenents, que havia de ser d'1 aprenent per cada 10

oficials quan en realitat era d'1 aprenent per cada 2 oficials. La contractació de mà d'obra no qualificada i, en moltes ocasions amb una formació incompleta, permetia a l'industrial abaratir costos en detriment dels treballadors qualificats. Finalment, pel que fa a les condicions higièniques i de salut, a les queixes sobre la falta de ventilació i de llum natural, s'hi afegia un greu problema de salut particular d'aquest sector. Es tractava de la intoxicació per plom derivada de la manipulació dels tipus d'impremta, dolència que va omplir pàgines i pàgines en els butlletins de les societats tipogràfiques de l'època, les quals van propiciar l'associació dels obrers tipògrafs per tal d'aconseguir millores en tots aquests àmbits.

Quant a la definició del rol de la dona dins els establiments d'arts gràfiques, aspecte que ens havíem marcat també al quart objectiu de la recerca, no disposem de prou informació per presentar un panorama general. Tot i així, hem pogut aportar dades tant pel que fa al nombre d'establiments amb titularitat femenina, com pel que fa a la seva presència com a treballadores en algun cas particular. Durant la segona meitat del segle XIX, el nombre d'establiments amb titularitat femenina es va mantenir entre els 2 i els 4 en la majoria d'anys, a excepció d'alguns en què va superar els 5, sobretot durant l'última dècada, arribant a un màxim de 7 el 1887 i 1896 i a 8 el 1901. La seva presència dins del total d'establiments d'arts gràfiques es va mantenir majoritàriament entre el 3% i poc més del 5%, arribant al seu màxim entre 1856 i 1859, en què van representar entre el 10% i el 12% del total. Durant tot el període hi ha documentats més establiments tipogràfics que litogràfics amb nom de dona i cal destacar el predomini dels establiments amb el nom de «Viuda de» o «Viuda é hijos de», tant en les guies i els anuaris com en els llibres de matrícula industrial. Tot i això, en aquests últims solen aparèixer amb el cognom compost pel del marit i el propi i, en algunes ocasions, hi estan registrades amb el seu propi nom, com la Viuda é hijo de B. Prunés, registrada amb el nom de Teresa Durán entre 1877 i 1878.

Pel que fa al rol desenvolupat dins dels propis tallers com a treballadores, són pocs els casos en que n'hem pogut determinar el nombre, ja que en les estadístiques publicades de l'època no hi consta el gènere dels treballadors. Les úniques dades les hem extret de les sol·licituds per a participar en l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, que ens donen exemple de la proporció home-dona i de la diferència salarial en quatre casos. Segons aquestes, les dones representarien entre el 13% i el 28% del total de la plantilla i només en un cas es detalla la diferència salarial entre homes i dones, que era d'un 50% menys –en el cas de Viuda e hijos de Subirana els homes cobraven 20 pessetes setmanals i les dones 10 pessetes. Resulta interessant, també, el debat sorgit durant la dècada de 1880 precisament sobre la presència de la dona com a tipògrafa en els tallers d'impremta. Als articles consultats, queda molt clara l'opinió general i internacional en contra de la seva entrada als tallers i, sobretot del seu dret a associar-se. Davant d'aquesta opinió, però, també assistim a la defensa de la llibertat de professió i d'associació de les dones, així com a la defensa de la igualtat de feina i de salari expressada pel

tipògraf Antoni Pellicer a les pàgines de *La Asociación*. Més enllà de les opinions, però, l'existència d'aquest debat posa de manifest, inequívocament, la presència de la dona als tallers d'arts gràfiques, tot i no poder-ne detallar les tasques concretes que hi duien a terme.

Un dels altres aspectes estudiats en aquest vessant general consisteix en la visibilitat del sector, que hem treballat a tres nivells seguint el cinquè objectiu marcat a l'inici de la investigació. En primer lloc, hem analitzat com es presentaven de cara al mateix sector a partir de l'anàlisi de les revistes tipogràfiques. Aquestes *house organ*, sovint publicades per cases de venda de material, maquinària i tipus d'impremta, perseguien un objectiu comercial, però també actuaven com a difusores de coneixements tècnics. Hem de tenir en compte que amb aquestes publicacions no només es mostraven davant dels professionals barcelonins, sinó que van obrir unes relacions internacionals amb els professionals del sector estrangers a través de l'intercanvi de números de revistes especialitzades, pràctica habitual a l'època. La influència i la presència d'aquestes publicacions estrangeres és innegable en les revistes barcelonines, ja que hem comptabilitzat un total de 65 revistes tipogràfiques especialitzades citades o copiades a les revistes analitzades, pertanyents a 12 països diferents d'arreu del món. Destaquen la presència de capçaleres franceses, alemanyes, italianes, britàniques i nord-americanes, però també en rebien d'altres països com Rússia, Austràlia, Argentina o Mèxic. Amb la distribució d'aquestes revistes es va assolir un primer grau de visibilitat dins del mateix sector, que culminaria amb la publicació de la *Revista Gráfica*, l'òrgan oficial de l'Institut Català de les Arts del Llibre, que aplegaria a una gran quantitat de professionals del sector.

En segon lloc, hem estudiat com es mostraven els establiments d'arts gràfiques davant de la societat barcelonina del moment, la qual conformava la possible clientela d'aquests establiments. D'una banda, es van anunciar a través de la premsa diària i d'altres publicacions periòdiques de l'època com revistes il·lustrades, diaris d'avisos i anuncis o guies de la ciutat. Al llarg de la investigació hem localitzat més de 500 anuncis publicats en 34 capçaleres barcelonines que permeten fer un recorregut per l'evolució del petit anunci, des dels publicats amb un estil totalment redaccional fins als creats a partir de la imatge com a element central. Si ho comparem amb altres sectors productius o comercials de la ciutat, els establiments d'arts gràfiques van tenir una presència molt menor que l'alimentari, el tèxtil o el de productes de béns de consum, però tot i així, els podem trobar en diversos tipus de publicació, des de la premsa diària o els periòdics d'avisos i anuncis fins a les il·lustracions i revistes artístiques. Aquest fet es pot explicar degut al fet que els tallers d'arts gràfiques no es dirigien al públic general com la gran majoria d'anunciant de l'època, sinó que el seu client potencial eren els mateixos industrials i comercials de la ciutat.

I de l'altra, com qualsevol altra indústria, van produir una gran quantitat d'impresos publicitaris amb la particularitat que aquests esdevenien una mostra

tangible de la seva pròpia producció. Tot i això, no sempre es publicitaven a través d'impresos de gran qualitat, ja que en moltes ocasions el que volien era vendre el seu producte estrella, com per exemple els cromos. La quantitat d'impresos publicitaris recollits durant la realització d'aquesta tesi doctoral –més de 400– posa de manifest la gran varietat tipològica que van utilitzar per donar-se a conèixer, des de targetes comercials i factures, fins a cromos, calendaris, nades i cartells, dels quals n'hem conservat poc exemplars. Aquests establiments comptaven amb tots els recursos per dotar d'originalitat les seves composicions, però tot i així, des del principi van desenvolupar una iconografia pròpia que identificaria el sector a base d'incloure les eines i les màquines de l'ofici i també al·legories de la creació gràfica a partir de la presència de figures femenines o de Gutenberg i Senefelder, com a artífexs de la seva invenció.

Finalment, s'ha procedit a estudiar com es mostraven davant dels altres sectors productius i comercials i de la societat industrialitzada del moment, impregnada de l'esperit de progrés i del gust pel consum. Ho hem fet a partir de l'anàlisi de la seva participació en les exposicions de productes industrials i d'indústries artístiques celebrades durant la segona meitat del segle XIX tant a nivell local, com nacional i internacional. Després d'examinar detalladament cada un dels certàmens, podem afirmar que els establiments d'arts gràfiques de Barcelona van preferir destinar els seus esforços a participar en les mostres locals, ja que, possiblement, eren les que els apropaven més a la seva clientela habitual i potencial. En canvi, podem constatar una presència molt menor en les de caràcter nacional i internacional, en les quals majoritàriament només hi assistien els grans establiments amb més possibilitats econòmiques, per bé que no tots. Només en les exposicions universals de París de 1889 i de 1900, hi podem observar una participació més alta dels establiments barcelonins.

Hem de destacar, també, la seva participació en l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, en la qual el sector es va mostrar amb tota la seva esplendor, amb quasi 50 establiments barcelonins d'arts gràfiques, davant no només de la societat barcelonina, sinó també de la comunitat internacional. Així mateix, la seva presència en les exposicions dedicades a les indústries artístiques com l'organitzada pel Foment del Treball el 1880 o l'Exposició d'arts decoratives i indústries artístiques de 1892, va ser molt alta, presentant treballs amb un alt component artístic. La participació en aquests certàmens vinculats a les belles arts posa de manifest el debat art-indústria tant present durant la segona meitat del segle XIX i en el qual les arts gràfiques van anar fluctuant entre ser considerades un producte merament industrial o un producte artístic.

En definitiva, podem afirmar que el sector de les arts gràfiques es va fer molt visible dins de l'àmbit local per tal de captar la possible clientela a través dels anuncis en premsa, la distribució d'impresos publicitaris i la participació en les mostres i les exposicions de l'època. Tot i així, s'ha posat de manifest les clares aspiracions internacionals que tenien a través de la seva participació en certàmens

universals i del contacte establert amb els professionals del sector a l'estranger a través de les revistes tipogràfiques.

Pel que fa a l'estudi dels establiments d'arts gràfiques des del punt de vista particular, aquesta investigació ha volgut recuperar, identificar i posar en valor tots i cada un dels tallers d'impremta i litografia actius a la ciutat de Barcelona durant la segona meitat del segle XIX que hem pogut documentar de manera individualitzada.

L'elaboració d'un directori descriptiu que inclogués tots aquells establiments dedicats a la impremta i a la litografia ha esdevingut una de les principals aportacions d'aquesta investigació doctoral. Complint amb el primer objectiu marcat, hem identificat un total de 840 establiments d'arts gràfiques actius durant la segona meitat del segle XIX, que si bé no són el total d'establiments existents –ja que no disposem de fonts que els puguin identificar els anys 1858, del 1869 al 1873 i del 1889 al 1892–, sí que representen el gruix principal dels tallers actius durant la cronologia estudiada. De cada un d'ells no només hem aportat informació sobre el seu nom –ja sigui comercial o personal– i els seus canvis d'adreça, sinó que l'hem completat amb dades sobre la seva activitat concreta, transformant un simple directori en un directori descriptiu. De cada establiment, n'hem especificat el seu període d'activitat documentat, les tècniques que conreaven, la maquinària de la qual disposaven –en els casos en què ha estat possible–, els establiments amb els quals estaven relacionats, les línies successòries –ja fossin familiars o no–, la seva participació en certàmens i exposicions, les guies en què apareixen registrats, un apartat d'observacions i la llista de serveis oferts segons constava als seus reclams publicitaris. Informació que va acompanyada, en els casos que ha estat possible, d'una mostra de la seva producció en forma d'imatge d'un dels seus anuncis o impresos publicitaris.

L'elaboració i el resultat final d'aquest recull ha posat de manifest la gran complexitat del sector de les arts gràfiques d'aquest període, derivada del seu fort creixement i de la proliferació d'establiments amb noms molts similars que s'associaven i separaven entre ells de manera continuada, canviant d'ubicació i contribuint a la confusió ja existent derivada de les nissagues de tipògrafs presents des de finals del segle XVIII. Tot i així, els hem inclòs en la seva totalitat per tal de conformar una eina útil –en la mesura del possible– per a futures investigacions dedicades a l'estudi d'àmbits no treballats en aquesta tesi doctoral, com pot ser la producció editorial barcelonina durant aquest període.

En conclusió, l'estudi dels establiments d'arts gràfiques de Barcelona durant la segona meitat del segle XIX des d'un punt de vista doble, general i particular, aportat en aquesta tesi doctoral, ha permès posar de manifest el fort creixement que va experimentar el sector durant aquest període, lligat indubtablement al procés de mecanització dels tallers, que passarien de ser una manufactura basada

en el treball manual a convertir-se en una indústria gràfica que arribaria a tenir una presència notable a la Ciutat Comtal.

El seguit d'innovacions tècniques i tecnològiques incorporades i aplicades a les arts gràfiques van obrir la porta al gran desenvolupament tant del sector editorial com de la producció d'aquells impresos de caràcter efímer lligats a la vida més quotidiana de la societat i, sobretot, a la publicitat i al món comercial. Durant aquest període, doncs, el sector es configurarà com a una indústria que farà sorgir la llum –el coneixement– del fum –la producció industrial mecanitzada–, realitat plasmada perfectament en el lema de la casa dels Sucesores de N. Ramírez y C.^a «ex fumo dare lucem».

V. BIBLIOGRAFIA

1. Fonts primàries i publicacions de l'època

1.1. Fons documentals

ACA. Fons de la Delegació Provincial d'Hisenda de Barcelona. Subfons Gestió Tributària (tributs). Tributs posteriors a 1845. Directes. Subfons Contribució Industrial. Codi de referència: ES.08019.ACA/5.20.2.4.1.

AHMNAC. Fons de l'Exposició Nacional d'Indústries Artístiques i Internacional de Reproduccions (1892). FI13M107-1/1892.

AHMNAC. Fons de la IV Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques (1898). FI16M107-1/1898.

AHUB. Fons de la Exposición Pública de la Universidad de Barcelona (1877). 02-3396/2; 02-3397/1.

AMCB. Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888 (1885-1892).

AMDG. Ajuntament de la Vila de Gràcia. Matrícula de la contribució industrial (1870-1895). 2.4.10.3 Matrícules. Padrons. Repartiment general de la contribució industrial.

ANC. Fons de la Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País (SEBAP). ANC1-1114.

ANC. Fons Francesc Cabana d'Història de l'Empresa Catalana. ANC1-1115.

BC. Fons de l'Institut Català de les Arts del Llibre (1898-1950).

BMVB. Fons de l'Exposició Regional de Vilanova i la Geltrú de 1882. 18 CL Res (Exposició Regional).

CDMD. Fons de la Impremta Elzeviriana (1901-1950).

1.2. Revistes tipogràfiques i revistes de les societats obreres de tipògrafs

El Arte de la Imprenta. Boletín de la Fundación Tipográfica de los Sucesores de Antonio López (1891-1892). Barcelona: Daniel Domènech Llopart y A. Pons (Sucesores de Antonio López).

El Arte de la Imprenta. Revista técnica ilustrada. Órgano del Centro Tipográfico (1885). Barcelona: Centro Tipográfico de Frey, Bofill y C.^a.

La Asociación (1883-1889). Barcelona: [Sociedad de Obrerors Tipógrafos].

Boletín Bibliográfico Español (1860-1868). Madrid: Dionisio Hidalgo.

Boletín de la Sociedad de Impresores de Barcelona (1890-1894). Barcelona: la Sociedad.

Boletín de la Sociedad del Arte de Imprimir (1899-1909). Barcelona: la Sociedad.

Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona (1880-1883). Barcelona: la Sociedad.

Boletín tipográfico. Periódico de la Imprenta y de la Litografía (1853-1866?). Madrid: Juan Aguado.

Correo Tipográfico (1877-1909). Barcelona: Ceferino Gorchs. Entre 1881 y 1886, titulado *El Correo Tipo-litográfico. Revista técnica mensual*.

La Crónica. Revista ilustrada dedicada a la Imprenta, Litografía y Encuadernación (1881-?). Madrid: Fundación Tipográfica de Richard Gans.

La Imprenta. Periódico Tipográfico-literario y de las Artes é Industrias Auxiliares (1866). Madrid: Tomás Rey.

El Noógrafo (1882). Barcelona: Tip. La Academia.

Revista general para impresores, litógrafos, encuadernadores y ramos anexos (1890-1892). Barcelona: A. Steinhausen.

Revista Gráfica (1900-1923, 1927-1928). Barcelona: Institut Català de les Arts del Llibre.

Revista social (1881-1884; 1885). Madrid, Sants: [s. n.].

La Revista tipográfica. Madrid – Bilbao: Chombur, Caballero y Cª.

La Tipografía (1866-1870). Madrid: Gregorio Estrada.

La Unión Tipográfica (1882-1884). Barcelona: la Federación.

1.3. Guies de la ciutat de Barcelona i anuaris

Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración (1881-1894; 1900). Madrid: Carlos Bailly-Baillièrè.

Anuario-almanaque del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración (1879-1880). Madrid: Carlos Bailly-Baillièrè.

Anuario-Riera. Guía general de Cataluña: comercio, industria, profesiones, artes y oficios, propiedad urbana, rústica y pecuaria (1896-1899; 1901). Barcelona: Centro de Propaganda Mercantil.

Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona de 1902 (1903). Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

ARTIGAS, Joan (1888). *Guía itineraria y descriptiva de Barcelona, de sus alrededores y de la Exposición Universal*. Barcelona: Librería y Tipografía Católica.

— (1898). *Guía itineraria y descriptiva de Barcelona y de sus alrededores*. Barcelona: Librería y Tipografía Católica.

- Biblioteca del viajero* (1866). Barcelona: Imp. de Narciso Ramírez y Compañía.
- CHICHÓN, Rafael (1888). *Barcelona y la Exposición Universal. Guía económica*. Barcelona: Agencia Oficial de la Exposición Universal.
- El Cicerone. Guía industrial y mercantil de Barcelona y su Ensanche* (1898). Barcelona: [La Ilustración Científica, Industrial y Mercantil].
- CORNET, Gaietà (1863). *Guía y añalejo perpétuo de Barcelona*. Barcelona: Librería de el Plus Ultra.
- (1864). *Guía completa del viajero en Barcelona*. Barcelona: I. López, Librería Española.
 - (1866). *Guía completa del viajero en Barcelona*. Barcelona: I. López, Librería Española.
 - (1877). *Guía de Barcelona*. Barcelona: Librería de Eudaldo Puig.
- COROLEU, José (1887). *Barcelona y sus alrededores. Guía histórica, descriptiva y estadística del forastero*. Barcelona: Jaime Seix.
- (1888). *Barcelone et ses environs. Guide historique, descriptif et statistique du voyageur*. Barcelona: Jacques Seix.
- D. N. (1888). *Guide de Barcelone et ses environs*. Barcelona: E. López.
- [DUBÁ, Miguel] (1847). *Guía de Barcelona para 1847*. Barcelona: Imp. de la Fraternidad de José Font y Campins.
- FITER, Josep (1888). *Las cercanías de Barcelona: guía-cicerone descriptiva, estadística é histórica del forastero*. Barcelona: Casa Provincial de la Caridad.
- GARCÍA DEL REAL, Luciano (1896). *Barcelona, guía diamante*. Barcelona: Libr. de Francisco Puig.
- (1900). *Barcelona, guía diamante*. Barcelona: Libr. de Francisco Puig.
- GELÉE-BERTAL, A. (1888). *Guide à Barcelone*. Barcelona, París: Librairie Française, Alphonse Piaget.
- (1896). *Guide à Barcelone*. Barcelona: Librairie Française, Piaget.
 - (1897). *Guide à Barcelone*. Barcelona: Librairie Française, Piaget.
- Guía de Barcelona para el viajero balear* (1900). Barcelona: El Fénix Anunciador. Centro de Anuncios Deuloféu.
- Guía de las calles y plazas de esta ciudad y su ensanche* (1882). Barcelona: [Juan J. Soler].
- Guía de las ferias y fiestas Populares de Ntra. Sra. De las Mercedes* (1877). Barcelona: Librería de D. Federico Martí.
- Guía del viajero en Barcelona* (1893). Barcelona: Luis Tasso.

Guía y plano de Barcelona y su ensanche (1895). Barcelona: Dirección-Administración de la Guía Consultiva.

J. A. S. *Barcelona en la mano* (1880). Barcelona: Est. Tip. de los Sucesores de Ramírez y C.^a.

— (1857). *El Consultor. Nueva guía de Barcelona*. Barcelona: Imprenta de La Publicidad, a cargo de A. Flotats.

— (1859). *El Consultor. Nueva guía de Barcelona*. Barcelona: Imprenta de La Publicidad, de Antonio Flotats.

— (1863). *El Consultor. Nueva guía de Barcelona*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Narciso Ramírez.

LEON, D. L. R. (1879). *Guía consultiva o indicador general de Barcelona*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Eusebio Riera.

— (1894). *Guía consultiva o indicador general de Barcelona*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Eusebio Riera.

Lux, guía mensual de bolsillo (1896). Barcelona: Pedro Ortega.

Lux, guía mensual de bolsillo (1897). Barcelona: Pedro Ortega.

M. D. N; B. P. (1856). *Guía almanaque de Barcelona para extranjeros y forasteros*. Barcelona: Impr. Ramírez.

MANAUTA, J. (dir.) (1896). *Guía enciclopédica de Barcelona*. Barcelona: s.n.

MARTÍ DE SOLA, Modest (1888). *Barcelona y su provincia*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico La Academia.

MATAS, José; SAURÍ, Manuel (1842). *Guía de forasteros en Barcelona, judicial, gubernativa, administrativa, comercial, artística y fabril*. Barcelona: Manuel Saurí.

— (1849). *Manual histórico-topográfico, estadístico y administrativo ó sea guía general de Barcelona*. Barcelona: Impr. y Libr. de Manuel Saurí.

— (1854). *Manual histórico-topográfico, estadístico y administrativo ó sea guía general de Barcelona*. Barcelona: Impr. y Libr. de Manuel Saurí.

— (1860). *Guía general de Barcelona*. Barcelona: Impr. de Manuel Saurí.

— (1864). *Guía general de Barcelona*. Barcelona: Impr. de Manuel Saurí.

MELER, Tomás (1887). *Anuario Meler, oficial é indicador general de la industrial y del comercio de Barcelona*. Barcelona: El Seguro industrial y mercantil.

Nuevo plano y guía de Barcelona (1892). Barcelona: Viuda e Hijos de Esteban Pujal.

PUJAL, J. (1888). *Guía de Barcelona y sa Exposició Universal*. Barcelona: Librería de la Vda. é hijos de E. Pujal.

ROCA, José (1884). *Barcelona en la mano. Guía de Barcelona y sus alrededores*. Barcelona: E. López.

— (1895). *Barcelona en la mano. Guía de Barcelona y sus alrededores*. Barcelona: E. López.

SUÑOL, Josep (1888). *Guía de San Martín de Provensals*. Barcelona: La Academia.

TODA, Eduard (1892). *Guía de España y Portugal*. Barcelona: Enrique López.

TRAVAGLIA (1894). *Guía de la Villa de Gracia*. Gracia: Taller Tip. de José Miguel.

VALERO DE TORNOS, Juan (1888a). *Guía ilustrada de la Exposición Universal de Barcelona en 1888*. Barcelona: G. de Grau.

— (1888b). *Guide illustré de l'Exposition Universelle de Barcelone en 1888*. Barcelona: G. de Grau et Cie.

1.4. Publicacions periòdiques i premsa de la segona meitat del segle XIX

Aguinaldo. Almanaque para todos (1860). Barcelona: Juan Oliveres.

Álbum Salón (1897-1907). Barcelona: Centro Editorial Artístico de Miguel Seguí.

Almanach de l'Esquella de la Torratxa (1888-1932). Barcelona: Llibreria Espanyola de López Bernagossi.

Almanaque del Diario de Barcelona (1857-1919). Barcelona: Imprenta del Diario de Barcelona.

El Anunciador Barcelonés (1868). Barcelona: [s. n.].

El Anunciador Catalán (1878). Barcelona: Imp. Llop y Santpere.

El Anunciador Internacional. L'Annonneur international (1888). Barcelona: Impr. de J. Balmas Planas.

Calendari Catalá (1864-1881). Barcelona: Llibreria de Estanislao Ferrando Roca.

La Catalana (1852). Barcelona: [s. n.].

El Correo Mercantil (1898). Barcelona: el diari.

El Cronista de Barcelona (1892-1893). Barcelona: el diari.

Diario de Barcelona (1792-1984). Barcelona: Imprenta de Antoni Brusi et al.

Diario de Cataluña (1888-1891). Barcelona: Imp. López Robert.

Diario Mercantil de avisos y noticias (1887-1937). Barcelona: Imp. Arc del Teatre.

El Eco de Barcelona (1883). Barcelona: Cristòfol Miró.

Eco de la Exposición Regional (1882). Vilanova i la Geltrú: Exposición Regional.

La Exposición (1886-1889). Barcelona: Oficinas de la Exposición Universal.

Folletí de La Tomasa (1890-1894). Barcelona: Litografía Barcelonesa de Ramon Estany.

Gaceta de Madrid (1697-1936). Madrid: Imprenta Nacional et al.

Hispania (1899-1903). Barcelona: Hermenegildo Miralles.

La Hormiga de Oro (1884-1936). Barcelona: Impr. Suc. de Ramírez y Cª.

La Il·lustració Catalana (1880-1917). Barcelona: Thomas.

La Ilustración (1880-1890). Barcelona: Impr. de Luis Tasso.

La Ilustración Artística (1882-1916). Barcelona: Montaner y Simón.

La Ilustración Hispano-Americana (1891). Barcelona: Impr. de Luis Tasso.

La Ilustración Ibérica (1883-1898). Barcelona: Ramón Molinas.

Industria e invenciones (1884-1921). Barcelona: [Industria é Invención].

Mercurio (1901-1938?). Barcelona: J. Puigdollers Macià, sociedad en comandita.

Pèl & Ploma (1899-1903). Barcelona: Tip. L'Avenç.

La Propaganda (1891). Barcelona: el diari.

La Publicidad (1878-1922). Barcelona: La Publicidad.

La Publicidad Universal (1858). Barcelona: Impr. Vicente Magriñá.

Quatre Gats (1899). Barcelona: Est. de F. Badia.

La Unión de Contribuyentes (1881-1896). Barcelona: La Unión de Contribuyentes.

El viajero ilustrado (1888). Barcelona: Establecimiento Tipográfico de G. Susany.

La Voz del comercio (1902). Barcelona: Impr. Ramon Pujol.

1.5. Catàlegs, memòries i ressenyes de les exposicions del segle XIX

Álbum de la Exposición de Artes Decorativas (1881). Barcelona: Establecimiento Tipográfico de los Sucesores de N. Ramírez y Cª.

ALFONSO, Luis (1878). *Noticia del Certamen Universal de Filadelfia en 1876*. Madrid: Tipografía y Esterotipia Perojo.

CASTRO, José de (1867). *España en París. Revista de la Exposición Universal de 1867*. Madrid: Librería de Durán.

Catálogo de la Exposición Industrial y Artística de productos del Principado de Cataluña improvisada en el espacio contiguo al Paseo de San Juan de Barcelona (1860). Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Narciso Ramírez.

Catálogo de la Exposición Nacional de Industrias Artísticas é Internacional de reproducciones (1892). Barcelona: Impr. de Henrich y C.^a.

Catálogo de la exposición que se publica por acuerdo de la Junta Directiva (1868). Zaragoza: Calisto Ariño.

Catálogo de la sección española en la Exposición Universal de París de 1889 (1889). París: Imprenta General de los Ferrocarriles. Imprenta Chaix.

Catálogo de los expositores premiados a propuesta del jurado (1888). Zaragoza: Imprenta del Hospicio Provincial.

Catálogo de los expositores que han tomado parte en la misma y objetos que respectivamente han expuesto (1882). Vilanova i la Geltrú: Imprenta del Ferrocarril José A. Milá.

Catálogo de los objetos presentados en la Primera Exposición de Artes Decorativas y de sus aplicaciones á la industria (1881). Barcelona: Establ. Tip. de los Sucesores de Ramírez y C.^a.

Catálogo general de la sección española (1867). París: Imprenta general de Ch. Lahure.

Catálogo general de los objetos que figuran en la exposición de agricultura, industria y bellas artes, inaugurada en 24 de setiembre de 1871 (1871). Barcelona: Imprenta de Narciso Ramírez y Comp.

Catálogo general de los objetos que figuran en la Manifestación de Productos Catalanes de Ciencias, Letras y Bellas Artes, Agricultura é Industria (1877). Barcelona: Salvador Manero.

Catálogo General Oficial. Exposición Universal de Barcelona de 1888 (1888). Barcelona: Impr. De los Sucesores de N. Ramírez y C.^a.

Catálogo ilustrado de la Tercera Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas (1896). Barcelona: J. Thomas.

Catálogo Oficial. Especial de España. Exposición Universal de Barcelona, 1888 (1888). Barcelona: Imprenta de los Sucesores de N. Ramírez y C.^a.

Catalogue général de la section espagnole publié par la Commission Royale d'Espagne (1867). Paris: Impr. de C. Lahure.

Catalogue Général Officiel. Exposition Internationale Universelle de 1900 (1900). Lille: L. Danel.

Catalogue Officiel. Exposition Universelle Internationale de 1878 à Paris (1878). París: Imprimerie Nationale.

Cataluña en la exposición universal de Viena en 1867. Catálogo detallado de los productos... (1867). Barcelona: Establecimiento tipográfico de Luis Tasso.

Cataluña en la exposición universal de Viena en 1873. Catálogo detallado de los productos... (1873). Barcelona: Imprenta de Leopoldo Domenech.

CODINA, Ginés (1901). *El Arte y la Industria en la Exposición Universal de París de 1900*. Barcelona: Imprenta de Henrich y C.^a en comandita.

Comité de Cataluña y Baleares para la Exposición de París. Memoria-informe de su gestión (1889). Barcelona: Impr. de Henrich y C.^a.

CORTÁZAR, D. de (1878). *Memoria acerca de la Exposición Universal de Filadelfia en 1876*. Madrid: Tipografía-Estereotipia Perojo.

Documentos relativos a la concurrencia de España en la Exposición Universal de Viena (1872). Madrid: Imprenta Nacional.

Estudios completos sobre la Exposición Universal celebrada en Barcelona en el año 1888 publicados en el Diario Mercantil (1888). Barcelona: Imprenta del Diario Mercantil.

GUIMERÀ, Federico (1889). *La Tipografía en la Exposición Universal de Barcelona celebrada en 1888. Memoria*. Madrid: Escuela Tipográfica del Hospicio.

IV Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas. Catálogo ilustrado (1898). Barcelona: Imp. de Henrich.

LACAL, Saturnino (1889). *El libro de honor. Apuntes para la historia de la Exposición Universal de Barcelona, premios concedidos y dictámenes que los productos expuestos merecieron del jurado internacional*. Barcelona: Tip. de Fidel Giró.

LEFEBVRE, Pablo; GRUET, Enrique (1889). *Exposición Universal de París, 1889. Reseña hispano-americana*. Barcelona: [s. n.].

Lista oficial de los premios (1888). Barcelona: Imp. de Luis Tasso Serra.

Lista preparatoria del catálogo de los expositores de España y sus provincias de ultramar, Cuba, Puerto Rico y Filipinas (1876). Filadelfia: Impr. Campbell.

Memoria administrativa de la Comisaría Regia de España en la Exposición Universal de Filadelfia de 1876 (1877). Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Narciso Ramírez y C.^a.

MIQUEL, Francesc (1871). *La Exposición general catalana en 1871. Artículos publicados en el Diario de Barcelona por Francisco Miquel y Badia*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico-Editorial de Salvador Manero.

MIQUEL, Francisco (1878). *La Exposición Universal de París en 1878. Cartas publicadas en el Diario de Barcelona*. Barcelona: Imprenta Barcelonesa.

ORELLANA, Francisco (1861). *Reseña completa descriptiva y crítica de la Exposición Industrial y artística de productos del principado de Cataluña*. Barcelona: Establecimiento tipográfico de Jaime Jepús.

Segundo suplemento al Catálogo general oficial (1888). Barcelona: Imprenta de los Sucesores de N. Ramírez y Cª.

SERRATE, José M^a (1888). «Las grandes industrias y los grandes industriales». *Estudios completos sobre la Exposición Universal celebrada en Barcelona en el año 1888 publicados en el Diario Mercantil*. Barcelona: Imprenta del Diario Mercantil.

URGELLÉS DE TOVAR, Agustín (1871). *Exposición general catalana de 1871. Historia y reseña de dicho concurso*. Barcelona: Imprenta de Leopoldo Domenech.

URGELLÉS DE TOVAR, Agustín (1877). *Manifestación de productos catalanes en obsequio á S. M. el rey D. Alfonso XII. Historia y reseña de dicha manifestación*. Barcelona: Establ. Tip. de Leopoldo Domenech.

2. Bibliografía general

AGUILAR, Francisco (2000). «Otra innovación del siglo XVIII: las tarjetas de visita». *Bulletin Hispanique*, 104, 1, p. 23-39.

AGUILÓ, Marià ([1873-1900]). *Cançoner de les obretes en nostra lengua materna mes divulgades durant los segles XIV, XV e XVI*. Barcelona: Llibreria d'Alvar Verdaguer.

AGUSTÍ, Lluís; BARÓ, Mònica (ed.) (2018). *Edición y propaganda del libro. Las estrategias publicitarias en España e Hispanoamérica (siglos XVII-XX)*. Barcelona: Calambur.

Àlbum de família, 188-1986. Centenari de la Impremta i Editorial Altés (1986). Barcelona: Altés.

ALTADILL, Miquel (2008). *Exposició Regional de Vilanova i la Geltrú 1882*. Vilanova i la Geltrú: l'autor.

ALTARRIBA, Miquel (2003). *Del preguó al web. Una síntesi històrica de la redacció creativa en publicitat*. Barcelona: Trípodos.

AMADES, Joan (1938). *Apunts d'imatgeria*. Barcelona: La Neotípia.

— (1983). *Naips o cartes de jugar*. Barcelona: Selecta.

AMADES, Joan; COLOMINAS, Josep; VILA, Pau (1931). *Les Auques*. Barcelona: Orbis.

— (1933-1936). *Els soldats i altres papers de rengles*. Barcelona: Orbis.

ARNAVAT, Albert (1997). *Publicitat comercial a Reus. Dels orígens a 1939*. Barcelona: Diputació de Barcelona. L'Avenç.

— (1998). *250 anys de publicitat comercial a Reus. Dels orígens a 1992. Exposició del 24 d'abril al 23 de maig de 1998*. Reus: Museu Comarcal Salvador Vilaseca.

ARRANZ, Romà (1986). «De la manufactura a la indústria gràfica». *L'Avenç*, 98 (novembre), p. 46-51.

- (1988). «Barcelona, ciutat impresa». GRAU, Ramon (dir.). *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del centenari, 1888-1988*. Barcelona: L'Avenç, p. 504-513.
- (1990). «De la impremta a l'època modernista». *El Modernisme. Museu d'Art Modern-Parc de la Ciutadella, Barcelona, 10 d'octubre de 1990-13 de gener de 1991*. Barcelona: Olimpíada Cultural. Lunwerg.
- (2008). «De la manufactura gràfica a la indústria: la impremta de Lluís Tasso». VÉLEZ, Pilar (ed.). *L'exaltació del llibre al Vuitcents: art, indústria i consum a Barcelona*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya. Arxiu Històric de la ciutat, p. 15-32.
- (2010). *Megalomania i obsolescència. Temporalitat de l'art a l'època de la seva reproductibilitat tècnica*. Director: Carles Mauricio Falguera. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona, Departament de Dibuix, Facultat de Belles Arts [en línia]. Disponible a: <<http://www.tdx.cat/handle/10803/83634>>. [Consulta: 17/01/2020].

ARREN, Jules (1931). *Cómo debemos anunciar. La ciencia de la publicidad*. Barcelona: Sociedad General de Publicaciones.

«Les Arts gràfiques i el llibre a Catalunya» (1986). *L'Avenç*, 98 (novembre).

AUDIN, Marius (1929). *Histoire de l'imprimerie par l'image. Bibelots et bilboquets*. Vol. IV. París: Henri Jonquières.

BARBADILLO, Manuel (1995). «Las etiquetas». *La manzanilla*. Sanlúcar de Barrameda: Antonio Barbadillo.

Barcelona i els llibres. Els llibres de Barcelona (2006). Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

La Barcelona irreverent. De la societat del Born al Niu Guerrer (1858-1910). *Barcelona del 4 de desembre del 2012 al 16 de maig del 2013* (2012). Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

BARJAU, Santi (2000). «Tecnologia de la impressió a Catalunya (1900-1939)». *Arqueologia de la comunicació. Actes de les IV Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya. Girona, 6, 7 i 8 de novembre de 1997*. Barcelona: Enginyers Industrials de Catalunya. Marcombo Boixareu.

- (2002). *Barcelona, art i aventura del llibre. La impremta Oliva de Vilanova*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- (2003). *Els cartells més petits del món: les vinyetes publicitàries*. Barcelona: Oliva.
- (2006). «Els suports de la publicitat a l'època daurada del cartell». *El cartellisme de Ramon Casas*. Girona: Fundació Caixa Girona, p. 15-21.
- (2007). «De quan les pedres parlaven. Les empreses litogràfiques a Barcelona». *El cartell modern a les Col·leccions del Museu Nacional d'Art de*

- Catalunya, del 19 de juliol al 30 de setembre de 2007*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, p. 67-75.
- (2008). «Els professionals del llibre: Eudald Canibell a l'Institut Català de les Arts del llibre». VÉLEZ, Pilar (ed.). *L'exaltació del llibre al Vuitcents. Art, indústria i consum a Barcelona*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya. Arxiu Històric de la Ciutat, p. 241-280.
 - (2016). «El col·leccionisme de cartells a Catalunya». BASSEGODA, Bonaventura; DOMÈNECH, Igansi (eds.). *Col·leccionistes, antiquaris, falsificadors i museus: noves dades sobre el patrimoni artístic de Catalunya al segle XX*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de publicacions, p. 39-61.
 - (2018). «Els *affiches* de Ramon Casas: trenta anys de cartells promocionals i publicitaris (1897-1927)». Pinós, Gabriel (ed.). *Ramon Casas. Catàleg complet*. Barcelona: Gothicland, v. I, p. 213-256.
 - (2019). *"Treballem per l'art". La Impremta Masó de Girona (1889-1992)*. Girona: Fundació Rafael Masó. Úrsula llibres.

BARJAU, Santi; QUINEY, Aitor (2009). «El tipo "Gòtico Incunable" de Eudald Canibell: nuevas aportaciones históricas y artísticas». *Boletín del Instituto de Investigaciones Bibliográficas*, 1-2 (primer i segon semestre), p. 151-180.

BARNHILL, Georgia B (2008). «Why not ephemera? The emergence of ephemera in libraries». *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*, 9, 1, p. 127-135 [en línia]. Disponible a: <<http://rbm.acrl.org/content/9/1/127.full.pdf+html?sid=de2c8b4d-715d-4787-ae0b-9bf4f61f6b89>>. [Consulta: 17/01/2020].

BARNICOAT, John (1976). *Los carteles. Su historia y lenguaje*. Barcelona: Gustavo Gili.

BAULO, Sylvie (2003). «La producción por entregas y las col·lecciones semanales». INFANTES DE MIGUEL, Víctor; LÓPEZ, François; BOTREL, Jean-François (dir.). *Historia de la edición y de la lectura en España, 1472-1914*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, p. 581-590.

BELLVER, Laura (2017). *La Editorial Montaner y Simón (1868-1981). El esplendor del libro industrial ilustrado (1868-1922)*. Tesi doctoral. Dir.: Mireia Freixa. Barcelona: Universitat de Barcelona: Departament d'Història de l'Art [en línia]. Disponible a: <<http://hdl.handle.net/2445/112858>>. [Consulta: 14/01/2020].

BELMONTE, Alexis (2015). *Josep Thomas i Bigas, pionero de las técnicas fotomecánicas. La revista artística ilustrada en Cataluña (1880-1910)*. Treball final de màster. Dir.: Jesús Gascón i Laia Foix. Barcelona: Universitat de Barcelona: Departament de Biblioteconomia i Documentació [en línia]. Disponible a: <<https://www.iefc.cat/wp-content/uploads/2018/01/colleccio-thomas-alexis-belmonte-1.pdf>> [Consulta: 14/01/2020].

Biblioteca de Catalunya. *Patrimoni d'editors i editats de Catalunya*: <<https://www.bnc.cat/Editors-i-Editats-de-Catalunya>>. [Consulta: 17/01/2020].

Biblioteca Nacional de España. *Mujeres Impresoras. Guía de recursos bibliográficos*: <http://www.bne.es/es/Micrositios/Guias/MujeresImpresoras/>. [Consulta: 17/01/2020].

BILBAO, Mikel (2015). *Mensajes desde la pared. Carteles en la colección del Museo de Bellas Artes de Bilbao (1886-1975)*. Bilbao: Bilboko Arte Ederren Museoa-Museo de Bellas Artes de Bilbao.

BOHIGAS, Pere (1945a). «Apuntes para la historia de las exposiciones oficiales de arte de Barcelona (de 1786 a 1888)». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, III-1 (gener), p. 23-42.

— (1945b). «Apuntes para la historia de las exposiciones oficiales de arte de Barcelona (de 1890 a 1900)». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, III-2 (abril), p. 96-112.

— (1962). *El libro español (ensayo histórico)*. Barcelona: Gustavo Gili.

BORDET, Daniel (2004). *Les Cent plus belles images de l'Imprimerie*. París: Dabecom.

BORI, Rafael (1928a). *Manual práctico de publicidad*. Barcelona: Cultura.

— (1928b). *El anuncio en el almacén moderno. Tratado práctico de publicidad*. México: Publicidad Moderna.

— (1929). *Las artes gráficas y la publicidad*. Barcelona: La Neotipia.

— (1931). *Tratado completo de publicidad y propaganda*. Barcelona: José Montesó.

BOTREL, Jean-François (1993). *Libros, prensa y lectura en la España del siglo XIX*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.

— (1996). «Los nuevos lectores en la España del siglo XIX». *Siglo Diecinueve*, 2, p. 47-64.

— (2003a). «La construcción de una nueva cultura del libro y del impreso en el siglo XIX». MARTÍNEZ, J. A. (2003). *Orígenes culturales de la Sociedad liberal (España siglo XIX)*. Madrid: Biblioteca Nueva. Editorial Complutense. Casa Velázquez, p. 19-36.

— (2003b). «Almanachs et calendriers en Espagne au XIXe siècle: essai de typologie». Lüsebrink, H.-J.; Mix, Y.-G.; Mollier, J.-Y. et al. (dir.). *Les lectures du peuple en Europe et dans les Amériques (XVIIe-XXe siècle)*. Brussel·les: Complexe, p. 105-115.

— (2006a). «Entre material e inmaterial: el patrimonio de cordel». *La voz y la memoria. Palabras y mensajes en la tradición hispánica*. Ureña: Fundación Joaquín Díaz, p. 122-131.

- (2006b). «Para una bibliografía de los almanaques y calendarios». *Elucidario: Seminario bio-bibliográfico Manuel Caballero Venzalá*, 1, p. 35-46.
- (2015). «Los almanaques Populares en la España contemporánea». GUTIÉRREZ, Raquel; RODRÍGUEZ, Borja (eds.). *Frutos de tu siembra. Homenaje a Salvador García Castañeda*. [Santander]: Sociedad Menéndez Pelayo, p. 367-384.
- BOUZA, Fernando (2011). «Por una escritura nacional en tipos de imprenta. «La colección de trozos selectos» en bastarda española de C. Gorchs (1888)». LÓPEZ-VIDRIERO, María Luisa (dir.). *Bibliofilia y nacionalismo. Nueve ensayos sobre coleccionismo y artes contemporáneas del libro*. Salamanca: Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas, p. 45-67.
- BOZAL, Valeriano (1979). *La ilustración gráfica del XIX en España*. Madrid: Alberto Corazón.
- BRAKE, Laurel (2009). «Pamphlets and de economy of prints in the Nineteenth Century: a Taster». Assaig llegit a la inauguració de la *19th Century Pamphlets Collection*. Liverpool, 20 març 2009. *19th Century British Pamphlets Online* [en línia]. Disponible a: <<http://www.britishpamphlets.org.uk/docs/for-teachers/BrakeEssay.pdf>>. [Consulta: 17/01/2020].
- BRUYÈRE, Paul (1999). «Recherche pour une typologie des éphémères liégeois». *Le livre et l'estampe*, XXXV, 151, p. 105-113.
- CABANA, Francesc (1994). *Fàbriques i empresaris. Els protagonistes de la revolució industrial a Catalunya*. Barcelona: Diputació de Barcelona. Xarxa de Municipis.
- CABANES, Ana (2009). «Los documentos efímeros del ferrocarril. Retorno de una inversión». *Interinformación: XI Jornadas Españolas de Documentación: 20, 21 y 22 de mayo de 2009, Auditorio Palacio de Congresos de Zaragoza*, p. 183-192.
- CALVO, José (2009). *Letra y duelo. Imprentas de viudas en Málaga (siglos XVII-XIX). Fondos del Archivo Municipal de Málaga*. Màlaga: Ayuntamiento de Málaga.
- CAMPRUBÍ, Xevi (2016). «Butlletes, fulls solts i altres menuderies: la contribució de la impremta al funcionament de la societat catalana moderna». *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, 34, p. 113-114.
- CAPARRÓS, Maria Dolores (2016). «La institucionalización de las artes decorativas en España: De sección en las exposiciones generales de Bellas Artes a exposición nacional de artes decorativas (1897-1910)». *Res Mobilis. Revista internacional de investigación en mobiliario y objetos decorativos*, V, 5, p. 75-100.
- CARBONELL, Vicenç (2007). «L'Exposició Regional de 1882 als terrenys de l'actual Museu del Ferrocarril». *Quaderns de Patrimoni del Garraf*, 7 (noviembre), p. 11-12.
- CARBONNIER, Marianne (1983). «Les feuilles volantes et le service des sources de l'histoire de France». *Bulletin d'information de l'ABF*, n° 121, p. 15-17 [en línia].

Disponible a: <<http://www.enssib.fr/bibliotheque-numerique/documents/41073-les-feuilles-volantes-et-le-service-des-sources-de-l-histoire-de-france.pdf>>.

[Consulta: 17/01/2020].

CARRIÓN, Manuel (1993-1996). «*La encuadernación española en los siglos XIX y XX*». ESCOLAR, Hipólito (dir.). *Historia ilustrada del libro español. La edición moderna: siglos XIX y XX*. Vol. 3. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez; Pirámide, p. 491-540.

El cartell modern a les col·leccions del Museu Nacional d'Art de Catalunya: del 19 de juliol al 30 de setembre de 2007 (2007). Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya.

CARULLA, Jordi (1994). *Catalunya en 1000 cartells. Des dels orígens fins a la Guerra Civil*. Barcelona: Postermil.

CARULLA, Jordi; CARULLA, Arnau (1997). *La Guerra Civil en 2.000 carteles*. Barcelona: Postermil.

— (1998). *La Publicidad en 2.000 carteles*. Barcelona: Postermil.

— (2000). *El color de la publicitat. The color of Advertising, Spanish posters from 1890 to 1940*. Barcelona: Postermil.

CASTAÑEDA, Vicente (1950). «Tarjetas comerciales y anuncios mercantiles». *Bibliofilia*, III, p. 19-40.

CASTELLANO, Philippe (1998). «Autobiografía de Manuel Salvat Xivixell, impresor y editor». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi*, 12, p. 61-84.

— (2000). *Enciclopedia Espasa. Historia de una aventura editorial*. Madrid: Espasa Calpe.

— (2008). «*La primera gran indústria del llibre: les editorials Espasa, Salvat i Montaner y Simón*». VÉLEZ, Pilar (ed.) (2008). *L'exaltació del llibre al Vuitcents: art, indústria i consum a Barcelona*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya. Arxiu Històric de la ciutat, p. 223-240.

CASTILLO, Antonio (2016). «Outros Textos, Outras Leituras. Divagações Metodológicas en torno de Efêmeros e Papéis Menores». *Livro. Revista Do Núcleo de Estudos Do Livro e Da Edição*, 6, p. 391-404 [en línea]. Disponible a: <<http://hdl.handle.net/10017/32899>> [Consulta: 17/01/2020].

CEBRIÁN, Carlos (2007). *Historia de la publicidad, 1900-1950*. Vol. 1. Zaragoza: DELSAN.

CERDÀ, Ildefons (1867). *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*. Madrid: Impr. Española.

CHECA, Antonio (2007). *Historia de la Publicidad*. La Coruña: Netbiblo.

— (2014). *El cartel. Dos siglos de publicidad y propaganda*. Sevilla: Advoook.

Cinc segles d'Història Gràfica (1998). Barcelona: Gremi d'Indústries Gràfiques de Barcelona.

CIRICI, Alexandre (1984). «Història del disseny a Catalunya». *Llibre blanc del disseny a Catalunya*, 1. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Presidència, Servei Central de Publicacions, p. 17-25.

— (1973). «Un període poc estudiat: l'Esteticisme». *Serra d'Or*, 165 (juny), p. 49-51.

CLINTON, Alan (1981). *Printed ephemera. Collection, organisation and access*. Londres: Clive Bingley.

COMAS, Montserrat (2001). *Lectura i biblioteques populars a Catalunya: 1793-1914*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (2009a). *La Impremta catalana i els seus protagonistes a l'inici de la societat liberal (1800-1833)*. Tesi doctoral. Dir.: Borja de Riquer. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona: Departament d'Història Moderna i Contemporània [en línia]. Disponible a: <<https://www.tdx.cat/handle/10803/4821>> [Consulta: 14/01/2020].

— (2009b). «La impremta del XIX, patrimoni femení». GARONE, Marina; CORBETO, Albert (eds.). *Muses de la impremta. La dona i les arts del llibre, segles XVI-XIX*. Barcelona: Museu Diocesà. Associació de Bibliòfils de Catalunya, p. 209-230.

CORAZÓN, Alberto (1997). *Escudos, medallas, vapor y electricidad. La iconografía industrial madrileña en el siglo XIX*. Madrid: Obra Social Caja Madrid.

CORBETO, Albert (2009a). «Las musas ignoradas. Estudio historiográfico del papel de la mujer en el ámbito de la imprenta». GARONE, Marina; CORBETO, Albert (eds.). *Muses de la impremta. La dona i les arts del llibre, segles XVI-XIX*. Barcelona: Museu Diocesà. Associació de Bibliòfils de Catalunya, p. 21-41.

— (2009b). «La fábrica de fundición de letra de imprenta del Convento de San José de Barcelona», *Memoria ecclesiae*, 32, p. 497-524.

— (2011a). *Aportacions a la història de la tipografia a Espanya: la producció i el comerç de tipus d'impremta als segles XV-XIX*. Director: Josep M. Pujol i Sanmartín. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, Departament d'Art.

— (2011b). *Tipos de imprenta en España*. València: Campgràfic Editors.

— (2012). *Història de la tipografia. L'evolució de la lletra des de Gutenberg fins a les fonerias digitals*. Lleida: Pagès.

CRAWFORD, John W. (1972). *Publicidad*. Mèxic: Unión Tipográfica Editorial Hispano Americana (U.T.E.H.A.).

CRUZ, Juan (1995). «La reforma fiscal de Mon-Santillán y su repercusión en Navarra». *Revista Jurídica de Navarra*, 20 (julio-diciembre 1995), p. 41-60. [en

línia]. Disponible a: <<https://academica-e.unavarra.es/handle/2454/26958>> [Consulta: 14/01/2020].

CUESTA, Cristina de la (2002). «Arte e industria en la Barcelona de fin de siglo». *Revista de Filología Románica*, anejo III, p. 221-228.

DELGADO, Josep Maria (1991). «El paper. Una especialització amb futur: arts gràfiques i edició». NADAL, Jordi (dir). *Història econòmica de la Catalunya Contemporània. S. XIX. Indústria, transports i finances*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

El diseño en España. Antecedentes históricos y realidad actual (1985). Madrid: Ministerio de Industria y Energía. ADGFAD. ADIFAD. ADP. BCD.

DOLCI, Fabrizio (1985). «Il materiale minore». BERTOLUCI, Paola; PENSATO, Rino (eds.). *La memoria lunga. Le raccolte di storia locale dall'erudizione alla documentazione*. Milà: Biliografica, p. 262-263.

DURAN, Agustí (1971). *Grabados populares españoles*. Barcelona: Gustavo Gili.

DURAN, Carlona (2006). *Pere Aldavert. Una vida al servei de l'ideal*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

EGUIZÁBAL, Raúl (1998). *Historia de la Publicidad*. Madrid: Eresma & Celeste.

— (2014). *El cartel en España*. Madrid: Cátedra.

EGUIZÁBAL, Raúl; SANTIAGO, Elena (2002). *Memoria de la seducción. Carteles del siglo XIX en la Biblioteca Nacional*. Madrid: Biblioteca Nacional de España.

ELIAS, Feliu (ca. 1948). *Les arts del llibre a Barcelona. Història del llibre català il·lustrat, 1775-1939*. [Mecanoscrit inèdit dipositat a la Delegació de l'INLE a Barcelona per Jaume Elias Cornet el 15 de gener de 1979]. Biblioteca de Catalunya.

Ephemera, les imprimés de tous les jours, 1881-1939 (2001). [catàleg d'exposició, Lyon, Musée de l'Imprimerie, 8 décembre 2001-28 avril 2002]. Lió: Musée de l'Imprimerie et de la Banque.

«L'Éphémère» (2002). *Revue de la Bibliothèque Nationale de France*, 10.

Éphémères et curiosités: un patrimoine de circonstances, actes du colloque (Chambéry, 23 et 24 de septembre 2004) (2009). Chambéry: ARALD, FFCB/FILL, Bibliothèque municipale de Chambéry. [en línia]. Disponible a: <http://www.arald.org/ressources/pdf/divers/Actes_colloque_MPE_2004.pdf>. [Consulta: 17/01/2020].

Equipo Fénix (1996). *La publicidad*. Barcelona: Rosaljai.

ESCOLAR, Hipólito (1993-1996). «La edición en el siglo XIX». ESCOLAR, Hipólito (dir.). *Historia ilustrada del libro español. La edición moderna: siglos XIX y XX*. Vol. 3. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez; Pirámide, p. 31-88.

ESTABLÉS, Sandra (2018). *Diccionario de mujeres impresoras y librerías de España e Iberoamérica entre los siglos XV y XVIII*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza (In culpa est; 5).

ESTAPÉ, Fabià (1971). *La reforma tributaria de 1845. Estudio preliminar y consideración de sus precedentes inmediatos*. Madrid: Ministerio de Hacienda. Instituto de Estudios Fiscales.

Exposició Universal de Barcelona. Llibre del centenari, 1888-1988 (1988). Barcelona: L'Avenç.

FAMADES, José (1882). *Manual de tipografía española*. Barcelona: Tipografía de los Sucesores de N. Ramírez y Cª.

FAMADES, José; SIMÓ, Juan (1881). «Memoria de la Comisión Estadística», *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, V (9-I-1881), p. 6-7.

FARRÀS, Francesc (2008). *Fantasies "troquelades". Calendaris murals encunyats i gofrats*. Salàs de Pallars: Centre d'Interpretació de l'Antic Comerç.

FERNÁNDEZ, Núria (2011). *Pau Audouard, fotògraf retratista de Barcelona. De la reputació a l'oblit (1856-1918)*. Directors: Teresa-M. Sala i García i Arnauld Pierre. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art; París: Université Sorbonne-Paris IV [en línia]. Disponible a: <<http://www.tdx.cat/handle/10803/32063>>. [Consulta: 17/01/2020].

— (2013). *Barcelona a la butxaca. La fotografia el 1888, política, art i record*. Barcelona: Ajuntament. Arxiu Fotogràfic.

FÉRON, Marie-Caroline (2012). *Traitement et valorisation d'un fonds d'imprimés éphémères. Le cas d'un fonds de brochures au centre de documentation du Planning Familial*. Memòria per obtenir el títol professional de «Chef de Projet en ingénierie documentaire» INTD. París: Conservatoire National des Arts et Métiers. École Management et Société. Département Culture Information Technique et Société (CITS) [en línia]. Disponible a: <<http://memic.ccsd.cnrs.fr/docs/00/80/33/33/PDF/FERON.pdf>>. [Consulta: 17/01/2020].

FERRER, Ángel (1969). *Publicidad 70. La nueva técnica publicitaria*. Madrid: Instituto Nacional de Publicidad.

FONTANA, Josep (1980). *La Hacienda en la Historia de España, 1700-1931*. Madrid: Instituto de Estudios Fiscales.

FONTBONA, Francesc (1988a). «La ilustración gráfica: las técnicas fotomecánicas». *Summa Artis. Historia General del Arte*, v. XXXII. Madrid: Espasa-Calpe, p. 429-607.

— (1988b). «El cromo, un gènere genuí a les acaballes del segle XIX». *Serra d'Or*, 349 (desembre), p. 67-74.

- (1992). *La xilografía a Catalunya entre 1800 i 1923*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.
- (2003). «Texto e imagen». INFANTES DE MIGUEL, Víctor; LÓPEZ, François; BOTREL, Jean-François (dir.). *Historia de la edición y de la lectura en España, 1472-1914*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, p. 705-712.

FUENTES, Juan José (2003). «Materiales efímeros y publicaciones menores en la sección de temas locales». *Boletín de la Asociación Andaluza de Bibliotecarios*, 72, p. 17-37 [en línea]. Disponible a: <<http://eprints.rclis.org/5919/1/72a1.pdf>>. [Consulta: 17/01/2020].

FURONES, Miguel A. (1980). *El mundo de la publicidad*. Barcelona: Salvat.

GALLEGRO, Antonio (1979). *Historia del grabado en España*. Madrid: Ediciones Cátedra.

GARCIA, Andrea A. (1997). *Els museus d'art de Barcelona: antecedents, gènesi i desenvolupament fins l'any 1915*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

GARONE, Marina; CORBETO, Albert (eds.) (2009). *Muses de la impremta. La dona i les arts del llibre, segles XVI-XIX*. Barcelona: Museu Diocesà. Associació de Bibliòfils de Catalunya.

GARRUT, Josep M. (1976). *L'Exposició Universal de Barcelona de 1888*. Barcelona: Ajuntament. Delegació de Cultura.

GASKELL, Philip (1999). *Nueva introducción a la bibliografía material*. Gijón: Trea.

GIRALT, Daniel (1981). *Historia social y cultural del cartel*. Madrid-Barcelona: Centro de Promoción de las artes Plásticas y de investigaciones de nuevas formas expresivas. Dirección General de Patrimonio Artístico, Ministerio de Cultura.

GONZÁLEZ, José Francisco (2018). «Las matrículas de contribución industrial y de comercio como fuente para la investigación del Patrimonio Industrial. El caso de Cortegana (Huelva)». SÁNCHEZ, Francisco Javier (coord.). *II Congreso Internacional de Patrimonio Industrial y de la Obra Pública. Patrimonio Industrial: pasado, presente y futuro*. Sevilla: Junta de Andalucía. Fundación Patrimonio Industrial de Andalucía, p. 444-445 [en línea]. Disponible a: <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6992352>> [Consulta: 14/01/2020].

GONZÁLEZ-SARASA, Sílvia (2008). «Estado de la cuestión sobre la tipología del impreso antiguo español (ss. XV-XIX)». *Revista General de Información y Documentación*, 18, p. 107-127.

- (2011). «Tipología de los productos editoriales: otra perspectiva para la categorización del impreso antiguo español». *Pecia Complutense*, 8, 15 (julio-diciembre), p. 60-97.

- (2016). «Las menudencias impresas en los archivos y bibliotecas: clasificación, terminología y guía para su identificación». *Cuadernos de historia moderna*, 41 (1), p. 169-198.
- (2019). *Tipología editorial del impreso antiguo español*. Madrid: Biblioteca Nacional de España [en línea]. Disponible a: <<http://www.bne.es/webdocs/LaBNE/Publicaciones/tipologia-editorial-libro-impreso-antiguo-espanol.pdf>> [Consulta: 17/01/2020].
- GORCHS, Ceferí (1888). *Colección de trozos selectos en los idiomas y dialectos usados en la península ibérica impresa con los nuevos tipos de la bastarda española*. Barcelona: Imprenta del «Correo Tipográfico».
- GRANADOS, María Dolores (1969). *La Exposición Universal de Barcelona de 1888 punto de partida del Modernismo*. Director: Santiago Alcolea. Tesi de llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Filosofia i Lletres.
- GRAND-CARTERET, John (1986). *Vieux papiers, vieilles images, cartons d'un collectionneur*. Paris: A. Le Vasseur, 1986 [en línea]. Disponible a: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5038747.r=grand-carteret+vieux+papiers+vieilles+images.langES>>. [Consulta: 17/01/2020].
- GRAU, Ramon (dir.) (1988). *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del centenari, 1888-1988*. Barcelona: L'Avenç.
- GRAU, Ramon; LÓPEZ, Marina (1988). «Les primeres exposicions industrials de Barcelona». GRAU, Ramon (dir.). *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del Centenari 1888-1988*. Barcelona: L'Avenç, p. 113-119.
- GUIMERÀ, Federico (1889). *La Tipografía en la Exposición Universal de Barcelona celebrada en 1888. Memoria*. Madrid: Escuela Tipográfica del Hospicio.
- GUTIÉRREZ, Raquel; FERRI, José Maria; RODRÍGUEZ, Borja (eds.) (2019). *Historia de la literatura ilustrada española del siglo XIX*. Santander: Universidad de Cantabria.
- HARRIS, Robert Dalton; DE BLOIS, Diane; MARGOLIS, David; MOSS, Jean (2008). «The Contribution of Ephemera Dealers». *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*, vol. 9, 1, p. 100-117 [en línea]. Disponible a: <<http://rbm.acrl.org/content/9/1/100.full.pdf+html?sid=1f5ac337-3668-4291-8b45-5794c6afd14c>>. [Consulta: 17/01/2020].
- HELLER, Steven; CHWAST, Seymour (1988). *Graphic Style. From victorian to post-modern*. Nova York: Thomas and Hudson.
- HEREU, Pere (dir.) (1988). *Arquitectura i ciutat a l'Exposició Universal de Barcelona, 1888*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.
- HERREROS, Mario (2000). *La Publicitat. Fonaments de la comunicació publicitària*. Barcelona: Pòrtic.

- La historia y el arte en cajas de cerillas* (1977). Madrid: Club Urbis.
- HOLLIS, Richard (2000). *El diseño gráfico. Una historia abreviada*. Barcelona: Ediciones Destino.
- Homenatge a Barcelona: la ciutat i les seves arts (1888-1936)*. Palau de la Virreina, Barcelona, 21 de gener-29 de març del 1987 (1992). Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Publicacions.
- HUDSON, Graham (2008). *The Design and Printing of Ephemera in Britain and America, 1720-1920*. Londres: The British Library. Oak Knoll Press.
- HULME, Tom (s.d.). *Pamphlets and Ephemera at the British Library*. Londres: British Library. Economic and Social Research Council [en línia]. Disponible a: <http://www.esrc.ac.uk/images/Pamphlets%20and%20Ephemera%20at%20the%20British%20Library_tcm8-23419.pdf>. [Consulta: 17/01/2020].
- Impremta Badia. Cent vint-i-cinc anys embrutant paper* (2013). Barcelona: Impremta Badia.
- INFANTES DE MIGUEL, Víctor (2001). «Historia mínima (y desde luego incompleta) de los impresos de una sola hoja. I. Los primeros tiempos de la imprenta». *Litterae. Cuadernos sobre cultura escrita*, 1, p. 137-144.
- (2003). «Los impresos efímeros: búsqueda, identificación y descripción». *Comercio y tasación del libro antiguo: análisis, identificación y descripción (textos y materiales): Jaca, 1-5 de septiembre de 2003, Cursos de verano de la Universidad de Zaragoza*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 133-199.
- (2006). «Historia mínima (y desde luego incompleta) de los impresos de una sola hoja. II. Los años áureos». CLOSE, Anthony J. (ed. Lit.). *Edad de Oro cantabrigense. Actas del VII Congreso Internacional de la Asociación Internacional del Siglo de Oro (AISO)*. Madrid: Asociación Internacional del Siglo de Oro, p. 351-356.
- INFANTES DE MIGUEL, Víctor; LÓPEZ, François; BOTREL, Jean-François (dir.) (2003). *Historia de la edición y de la lectura en España, 1472-1914*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.
- JACQUESSON, Alain (2003). «Si la vie nous était contée par de petits papiers ou les collections d'ephemera de la bibliothèque publique et universitaire». *Bulletin de l'AGBD*, 70 (juny), p. 16-25.
- JARDÍ, Enric (1983). *El cartellisme a Catalunya*. Barcelona: Ediciones Destino.
- JIMÉNEZ, Mònika (2010). *Introducció a la publicitat*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya.
- JOSÉ, Antoni ; DALMASES, Núria de (1982). *Arte e industria en España, 1774-1907*. Barcelona: Blume.

JULY, David (2012). *Graphic design before graphic designers. The printer as designer and craftsman 1700-1914*. Londres: Thames & Hudson.

KANE, John (2005). *Manual de tipografía*. Barcelona: Gustavo Gili.

KLEIN, Naomi (2001). *No logo. El poder de las marcas*. Barcelona-Buenos Aires-México: Paidós.

KLEPPNER, Otto (1993). *Publicidad*. México: Prentice-Hall Hispanoamericana.

LAGUNA, Antonio (2018). *Salud, sexo y electricidad. Los inicios de la publicidad de masas*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.

LASHERAS, Ana Belén (2009). *España en París. La imagen nacional en las Exposiciones Universales, 1855-1900*. Tesis doctoral. Dir.: Luís Sazatornil. Santander: Universidad de Cantabria. Departamento de Historia Moderna y Contemporánea.

LAWES, Elizabeth; WEBB, Vicky (2003). «Ephemera in the art libraries». *Art libraries journal*, 28, 2, p. 35-39 [en línea]. Disponible a: <http://ualresearchonline.arts.ac.uk/2662/1/Ephemera_in_the_Art_Library.pdf>. [Consulta: 17/01/2020].

LEDUC, Robert (1969). *La publicidad, una fuerza al servicio de la empresa*. Madrid: Paraninfo.

LÉGER, Danielle; ROBITAILLE, Isabelle (2009). «*Ephemera spectacula: inventaire et analyse des programmes de spectacles du XIXe siècle de la Collection patrimoniale de BANQ*». *Revue de Bibliothèque et Archives Nationales du Québec*, 1, p. 100-113 [en línea]. Disponible a: <http://www.banq.qc.ca/documents/a_propos_banq/nos_publications/revue_banq/revue1_2009-pages100-113.pdf>. [Consulta: 17/01/2020].

LEWIS, John (1962). *Printed Ephemera. The changing uses of type and letterforms in English and American Printing*. Suffolk: W. S. Cowell.

— (1976). *Collecting printed Ephemera. A background to social habits and social History to eating and drinking to travel and heritage, and just for fun*. Londres: Studio Vist.

LIDÓN, Concepción (2005). *La litografía industrial en el Norte de España de 1800 a 1950. Aspectos históricos, estéticos y técnicos*. Gijón: Trea.

LIZÁRRAGA, Juan Manuel (2010). «Una colección de esquelas impresas del siglo XVIII. La correspondencia del I Duque de San Carlos». *Pecia Complutense*, 12, p. 82-107.

LLANAS, Manuel (2001). *El llibre i l'edició a Catalunya: apunts i esbossos*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya.

— (2004). *L'edició a Catalunya. El segle XIX*. Barcelona: Gremi d'editors de Catalunya.

- (2007). *Sis segles d'edició a Catalunya. Una síntesi històrica*. Lleida: Pagès; Vic: Eumo.
- LÓPEZ, Francesc d'Assís. (2000). «El teatre de paper dins la cultura popular». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 17 (novembre), p. 98-111 [en línia]. Disponible a: <<http://www.raco.cat/index.php/RevistaEtnologia/article/view/49022/59739>>. [Consulta: 17/01/2020].
- (2005a). «Primera aproximació a la història dels teatres de paper a Catalunya». *Teatres de joguina. De l'entreteniment al col·leccionisme. Catalunya, segles XIX-XX*. [Barcelona]: Museu Frederic Marès, p. 23-135.
- (2005b). «Catàleg-inventari del teatre de paper a Catalunya». *Teatres de joguina. De l'entreteniment al col·leccionisme. Catalunya, segles XIX-XX*. [Barcelona]: Museu Frederic Marès, p. 169-213.
- MAESTRE, Vicente (2007). «Las primeras exposiciones retrospectivas, coleccionismo y museos: temas para un capítulo de historia del arte en la Barcelona de la Restauración». BASSEGODA, Bonaventura (ed.). *Col·leccionistes, col·leccions i museus. Episodis de la història del patrimoni artístic de Catalunya*. Bellaterra [etc.]: Universitat Autònoma de Barcelona [etc.], p. 59-117.
- MAKEPEACE, Chris E. (1984). *Ephemera. A book on its collection, conservation and use*. Aldershot; Brookfield: Gower.
- MARTÍN, Euniciano (1998). «500 anys d'ensenyament gràfic a Barcelona». *Cinc segles d'Història Gràfica*. Barcelona: Gremi d'Indústries Gràfiques de Barcelona, p. 110-115.
- MARTÍN, J. M. (2014). *Historia de la innovación en las artes gráficas*. Madrid: Turpin. (En 8º; 5).
- MARTÍNEZ DE SOUSA, José (1998). «L'època de la composició manual (1450-1889)». *Cinc segles d'Història Gràfica*. Barcelona: Gremi d'Indústries Gràfiques de Barcelona, p. 64-87.
- MARTÍNEZ, Jesús A. (dir) (2001a). *Historia de la edición en España, 1836-1939*. Madrid: Marcial Pons.
- (2001b). «La edición artesanal y la construcción del mercado». MARTÍNEZ, Jesús A. (dir.) *Historia de la edición en España (1836-1939)*. Madrid: Marcial Pons, p. 29-71.
- MAS, Ricard (2002). *Els artistes catalans i la publicitat, 1888-1929*. Barcelona: Parcifal.
- MAYMÓ, Jaume (coord.) (2003). *Somnis de paper: Carlos Vives, 1900-1974*. Barcelona: Museu de les Arts Gràfiques. Ajuntament de Barcelona.
- MENNESSIER, Anne-Laurence (2005). *Le traitement des éphémères en bibliothèque: l'exemple de la collection Arthur Labbé de la Mauvinière à la médiathèque François-*

Miterrand de Poitiers. Directora: Anne Meyer. Memòria d'estudis de l'ensenyament de Diplôme de conservateur de bibliothèque. Villeurbanne: École National Supérieure des Sciences de l'Information et des Bibliothèques (Enssib) [en línia]. Disponible a: <<http://www.enssib.fr/bibliotheque-numerique/documents/1031-le-traitement-des-ephemeres-en-bibliotheque.pdf>>. [Consulta: 17/01/2020].

MILLÀ, Francesc (1929). *La disposició tipogràfica i l'anunci en la premsa*. Barcelona: La Neotípia.

— (1949). *L'art de la impremta a Catalunya. Assaig històric amb notes tècniques*. Barcelona: Millà.

MOLET, Joan (1995). *Barcelona entre l'enderroc de les muralles i l'Exposició Universal, arquitectura domèstica de l'Eixample*. Tesi doctoral. Dir.: Mireia Freixa. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament d'Història de l'Art.

MONTERO, Mercedes (coord.) (2010). *De la nada al consumo. Desde los orígenes hasta 1960*. Sevilla – Zamora: Comunicación Social.

MÜLLER-BROCKMANN, Josef (2001). *Historia de la comunicación visual*. Barcelona: Gustavo Gili.

MYERS, robin; HARRIS, Michael; MANDELBROTE, Giles (eds.) (2009). *Books for sale. The Advertising and Promotion of Print since the Fifteenth Century*. Londres: Oak Knoll Press. The British Library.

NADAL, Oriol (2011). *Manuales tipográficos para compositores e impresores*. Madrid: Unión de Correctores (UniCo).

Nadales litogràfiques de la Biblioteca de Catalunya, en el segon centenari de la litografia: exposició, del 18 de desembre de 1995 al 20 de gener de 1996 (1995). Barcelona : Biblioteca de Catalunya.

Negritas y Cursivas. Libros e historia editorial: <<https://negritasykursivas.wordpress.com/>>. [Consulta: 17/01/2020].

NIETO, Inés (2015). *Les col·leccions editorials a la Barcelona del Vuitcents: el cas de Joan Oliveres i Gavarró (1812-1891)*. Treball final de màster. Dir.: Pedro José Rueda. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament de Biblioteconomia i Documentació.

OJUEL, Maria (2013). *Les exposicions municipals de belles arts i indústries artístiques de Barcelona (1888-1906)*. Tesi doctoral. Dir.: Mireia Freixa. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament d'Història de l'Art [en línia]. Disponible a: <<http://hdl.handle.net/2445/53190>> [Consulta: 17/01/2020].

OLIVA, Víctor (coord. ed.) (2018). *El boom de la publicitat. Reclams de llauna i cartró, 1890-1950*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

OLIVA, Víctor; OLIVA, Oriol (2015). *Barcelona. Publicitat i ephemera, 1850-1950*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

OLIVÉ, Àngel (1983-1985). «El reglament i el catàleg de l'Exposició Regional de Vilanova i la Geltrú 1882». *Butlletí de la Biblioteca-Museu Balaguer*, p. 131-139.

ORTEGA, Marta (2018). *Eulalia Ferrer, viuda de Brusi. Paradigma de la capacitat de obrar de las mujeres en la edición y librería barcelonesa del siglo XIX*. Tesi doctoral. Dir.: Josep Capdeferro i Pedro José Rueda. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra. Departament de Dret [en línia]. Disponible a: <<http://hdl.handle.net/10803/664889>>. [Consulta: 14/01/2020].

Las otras letras: mujeres impresoras en la Biblioteca Palafoxiana (2008). Puebla: Secretaría de Cultura.

PEMBERTON, John E. *The national provision of printed ephemera in the social sciences*. Coventry: University of Warwick, 1971.

— (1972). «Printed Ephemera in British libraries». *Aslib proceedings*, vol. 24, 3, p. 162-177.

PÉREZ, Miguel Ángel (2001). *La publicidad en España. Anunciantes, agencias y medios, 1850-1950*. Madrid: Fragua.

PERFECT, Christopher (1994). *Guía completa de la tipografía. Manual práctico para el diseño tipográfico*. Barcelona: Blume.

PETIT, Nicolas (1997). *L'éphémère, l'occasionnel et le non-livre à la Bibliothèque Sainte Geneviève (XVe-XVIIIe siècles)*. París: Klincksieck.

PIFERRER, Pau; PARCERISA, Francesc (1839-1865). *Recuerdos y bellezas de España*. Barcelona: Imprenta de Joaquín Verdager.

PLAS, Bernard de; VERDIER, Henri (1972). *La publicidad*. Barcelona: Oikos-tau.

PORTILLO, María José (1997). «Evolución del sistema impositivo español desde 1845 hasta la "Reforma tributaria silenciosa" de Flores de Lemus». *Anales de Derecho*, 15, p. 129-149. [en línia]. Disponible a: <<https://digitum.um.es/digitum/bitstream/10201/8470/1/Evolucion%20del%20sistema%20impositivo%20espanol%20desde%201845%20hasta%20la%20reforma%20tributaria%20silenciosa%20de%20Flores%20Lemus.pdf?sequence=1>> [Consulta: 14/01/2020].

PRADOS, Joan; RODON, Jaume (2010). *Eugenio R. Serrano de Casanova i l'Exposició Universal de Barcelona*. Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

Publicitat a Catalunya, 1857-1957: Roldós i els pioners. Exposició al Palau Robert del 6 d'octubre de 2011 al 29 de gener de 2012 (2011). Barcelona: Facultat de Comunicació Blanquerna. Universitat Ramon Llull. Ajuntament de Barcelona. Generalitat de Catalunya.

La publicidad vive la moda: 1881-2005 (2005). Madrid: Madrid vive la moda. IFEMA.

- PUIG, Jaime J. (1996). *5.000 años de historia del comercio y la publicidad*. Barcelona: Rosaljai.
- PUJOL, Jordi (1988). «El mobiliari urbà». GRAU, Ramon (dir.). *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del centenari, 1888-1988*. Barcelona: L'Avenç, p. 514-537.
- PUJOL, Josep M. (2008). «La tipografia del segle XIX a Barcelona». VÉLEZ, Pilar (ed.). *L'exaltació del llibre al Vuitcents: art, indústria i consum a Barcelona*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya. Arxiu Històric de la ciutat, p. 35-68.
- QUINEY, Aitor (2008). «Del relligat manual a l'enquadernació industrial i el relligat artístic de bibliòfil». VÉLEZ, Pilar (ed.) *L'exaltació del llibre al Vuitcents. Art, indústria i consum a Barcelona*. Biblioteca de Catalunya. Arxiu Històric de la Ciutat, p. 71-100, p. 125-148.
- QUINEY, Aitor; FRANCH, Carme (coord.) (2005). *Hermenegildo Miralles, arts gràfiques i enquadernació*. Catàleg de l'exposició. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.
- RÀFOLS, Josep F. (1951-1954). *Diccionario biográfico de artistas de Cataluña desde la época romana hasta nuestros días*. Barcelona: Millá.
- RAL, Juan (1986). *Catálogo del cromo antiguo en España*. Barcelona: CopiArt.
- Ramon Casas i el cartell* (2005). València: Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat. Diputació de València. Caja de Ahorros del Mediterráneo.
- RAMOS, Rosario (2003). *Ephemera. La vida sobre papel. Colección de la Biblioteca Nacional*. Madrid: Biblioteca Nacional.
- (2004). «La publicidad relacionada con el libro en la colección de Ephemera de la biblioteca Nacional». *Encuadernación de Arte. Revista de la Asociación para el fomento de la encuadernación*, 23, p. 56-65.
 - (2011a). «Ephemera. Imágenes de la vida cotidiana». Madrid: Biblioteca Nacional de España [en línia]. Disponible a: <http://www.slideshare.net/bne/ephemera-imagenes-de-la-vida-cotidiana>. [Consulta: 17/01/2020].
 - (2011b). *El arte de la belleza*. Madrid: Biblioteca Nacional de España.
- RAVEN, James (2000). *Free Print and Non-commercial Publishing since 1700*. Londres-Vermont: Ashgate Press.
- (2007). *The business of books. Booksellers and the English book trade, 1450-1850*. Londres-New Haven: Yale University Press.
 - (2014a). *Bookscape: Geographies of Printing and Publishing in London before 1800*. Londres: The British Library.
 - (2014b). *Publishing Business in Eighteenth-Century England*. Woodbridge: The Boydell Press.

- (2014c). «Choses banales, imprimés ordinaires, travaux de ville: l'économie et le monde de l'imprimerie que nous avons perdus». *Histoire et civilisation du livre - Revue internationale*, 9, p. 243-258.
- RAVENTÓS, Josep Maria (1999). *100 anys de publicitat catalana, 1899-1999*. Barcelona: Mediterrànea Books.
- RICKARDS, Maurice (1978). *This is Ephemera. Collecting Printed Thorwayays*. Newton Abbot: David & Charles.
- (1988). *Collecting Printed Ephemera*. Oxford: Phaidon; Christie's.
- (2000). *The Encyclopedia of Ephemera. A guide to the fragmentary documents of everyday life for the collector, curator, and historian*. Londres: The British Library.
- RIAT, M. (1893). *Tècniques gràfiques. Una introducció a les diferents tècniques i a la seva història*. Olot: Aubert.
- ROGENT, Francisco (1897). *Arquitectura moderna de Barcelona*. Barcelona: Parera.
- ROM, Josep (2006). *Sobre la direcció d'art del disseny gràfic a la direcció d'art en publicitat*. Barcelona: Trípodos.
- ROMANÍ, Èlia (2016). *El tractament dels efímers: una exploració als centres documentals de Catalunya*. Treball de final de màster. Tutor: Jesús Gascón. Barcelona: Universitat de Barcelona: Facultat de Biblioteconomia i Documentació [en línia]. Disponible a: <<http://hdl.handle.net/2445/107583>> [Consulta: 17/01/2020].
- RUEDA, Pedro José (2014). «Impresos efímeros en la vida cotidiana. Carteles, calendarios, coplas y relaciones». *Andalucía en la historia*, 44, p. 36-38.
- (2017a). «Carteles de libros en España. Orígenes barrocos (con apunte decimonónico)». *Imago: revista de emblemática y cultura visual*, 9, p. 107-122.
- (2017b). «Los carteles publicitarios del libro en la España del siglo XVIII». PEDRAZA, Manuel José (dir.). *Doce siglos de materialidad del libro: estudios sobre manuscritos e impresos entre los siglos VIII y XIX*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, p. 467-482.
- RUEDA, Pedro José; AGUSTÍ, Lluís (ed.) (2016). *La publicidad del libro en el mundo hispánico (siglos XVII-XX): los catálogos de venta de libreros y editores*. Barcelona: Calambur.
- SADURNÍ, Núria (2007). *Llaunes d'abans. Te'n recordes?* Badalona: Museu de Badalona.
- (2018). «Cartells de llauna. Seducció sobre metall». OLIVA, Víctor (coord. ed.). *El boom de la publicitat. Reclams de llauna i cartró, 1890-1950*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

SALA, M. Teresa (coord.) (2012). *Pensar i interpretar l'oci. Passatemps, entreteniments, aficions i addiccions a la Barcelona del 1900*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.

SÁNCHEZ, José Ramón (1976). *Breve historia de la publicidad*. Madrid: Pirámide.

SÁNCHEZ, José Ramón; MELENDRERAS, Emeterio; GARCÍA, María Soledad (1985). *100 años del cartel español. Publicidad comercial (1875-1975)*. Madrid: Ayuntamiento de Madrid y Cámara de Comercio e Industria.

SÁNCHEZ, Sandra (2013). «Los géneros efímeros: el caso del programa de mano». *Letra. Imagen, Sonido. Ciudad mediatizada*, IV, 9, p. 33-47.

SANPERE, Salvador (1881). *Aplicació de l'art a la indústria. Principis a que deurian subjectarse las instituciones d'aplicació en Espanya. Memòria premiada en lo Certamen celebrat per lo Centre Catalanista Provencalench en 1880*. Barcelona: La Renaixensa.

SARDELLI, Alessandro (1993). *Le pubblicazioni minori e non convenzionali. Guida alla gestione*. Milà: Bibliografica.

SATORRES, Maria del Pilar (1973). *La Exposición Universal de Barcelona de 1888*. Director: Emili Giralt i Raventós. Tesi de Llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Filosofia i Lletres.

SATUÉ, Enric (1984). *Un museu al carrer. Lletres, imatges i tècniques dels rètols comercials a Catalunya*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

— (1985). *El llibre dels anuncis*. Vol. 1. *El temps dels artesans (1830-1930)*. Barcelona: Alta Fulla.

— (1987a). *El disseny gràfic a Catalunya*. Barcelona: Els Llibres de la Frontera.

— (1987b). «El diseño gráfico en España». *On*, 78, 79 i 80 (febrer, març i abril), p. 301-316; 317-332; 333-336 respectivament.

— (1987c). «Història i actualitat del disseny gràfic a Barcelona». *Barcelona Metròpolis Mediterrània*, 3, p. 49-57.

— (1988) (dir.). *Les arrels del disseny gràfic a Catalunya: del 4 al 27 de febrer de 1988*. Casa Elizalde. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

— (1997). *El diseño gráfico en España. Historia de una forma comunicativa nueva*. Madrid: Alianza Editorial.

— (2001). *El paisaje comercial de la ciudad. Letras, formas y colores en la rotulación comercial de Barcelona*. Barcelona: Paidós. Ajuntament de Barcelona.

— (2012). *El diseño gráfico, desde los orígenes hasta nuestros días*. Madrid: Alianza.

SEGURA, Isabel (2016). *Barcelona, ciutat de llibres*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

SERRA, Antoni (1852). *Manual de la tipografía española, ó sea, el arte de la imprenta*. Madrid: Librería de Eduardo Oliveres.

SERRA, Carolina (2015a). *La influencia de Rafael Roldós Viñolas en el nacimiento y desarrollo de la actividad publicitaria en España. Su obra y su legado (1857-1957)*. Tesis doctoral. Dir.: Joan Sabaté. Barcelona: Universitat Ramon Llull [en línea]. Disponible a: <<http://hdl.handle.net/10803/296438>> [Consulta: 17/01/2020].

- (2015b). «La publicidad, herramienta promocional del centro de anuncios Roldós y Compañía (1872-1900)». *Pensar la publicidad: revista internacional de investigaciones publicitarias*, 9 (2015), p. 63-86.

SERRA, Carolina; MARTORELL, Cristina (2018). «La autopublicidad como herramienta de venta. Estudio de caso de Roldós y Compañía (s. XIX - s. XXI)». SERRA, Carolina; MARTORELL, Cristina (coord.). *La comunicación publicitaria en la era post-Google*. Sevilla: Egregius.

SEYMOUR, Alfred (2012). *Practical Lithography*. Edinburgh: Morrison & Gibb limited [e-book]. Disponible a: <<https://www.gutenberg.org/files/40198/40198-h/40198-h.htm>> [Consulta: 17/01/2020].

SOLÀ, Àngels (2007). «Impressores i llibreteres a la Barcelona dels segles XVIII i XIX». *Recerques: Història, economia i cultura*, 56, p. 91-129 [en línea]. Disponible a: <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3055212>>. [Consulta: 17/01/2020].

SOLÉ, Isaura (2014). *Ephemera al voltant de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888. Una aproximació a la impremta de Barcelona de l'últim quart del segle XIX*. Treball final de màster. Dir.: Jesús Gascón. Barcelona: Universitat de Barcelona: Departament de Biblioteconomia i Documentació [en línia]. Disponible a: <<http://hdl.handle.net/2445/58887>>. [Consulta: 17/01/2020].

- (2017a). «Ephemera o el calaix de sastre: accessibilitat i visibilitat més enllà de les definicions». *Ítem. Revista de biblioteconomia i documentació*, 63 (juliol-desembre 2017), p. 135-154.
- (2017b). «"Se hacen toda clase de impresos". Los impresos efímeros en la publicidad de la imprenta y la industria de las artes gráficas en la Barcelona de la segunda mitad del siglo XIX». PEDRAZA, Manuel José (dir.). *Doce siglos de materialidad del libro: estudios sobre manuscritos e impresos entre los siglos VIII y XIX*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, p. 561-572.
- (2018a). «La publicidad editorial en las publicaciones periódicas y almanques del último tercio del siglo XIX: la originalidad gráfica del editor Innocenci López Bernagossi». AGUSTÍ, Lluís; BARÓ, Mònica; RUEDA, Pedro (eds.). *Edición y propaganda del libro: las estrategias publicitarias en España e Hispanoamérica (siglos XVII-XX)*. Barcelona: Calambur, p. 173-194.

- (2018b). «Les éphémères autour de l'Exposition Universelle de Barcelone (1888)». BELIN, Olivier; FERRAN, Florence (dir.). *Les éphémères et l'événement*. Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, p. 65-84.
- (2019a). «Las revistas tipográficas en la Barcelona de la segunda mitad del siglo XIX y la difusión de avances técnicos dentro del mundo de las artes gráficas». DE BENI, Matteo (ed.). *Imagen y discurso técnico-científico en español. Miradas interdisciplinarias*. Mantova: Universitatis Studiorum, p. 247-279.
- (2019b). «Publicitat i ephemera de Cal Jaume Punto. Una aproximació al fons d'una botiga colomina entres els segles XIX i XX». *Recull*, 15, p. 121-138.

SUBIRANA, Rosa Maria (1991). *Els orígens de la litografia a Catalunya, 1815-1825*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.

TALÓ, Marcel (2016). «Más que una imprenta: el taller tipográfico La Academia (1878-1892) y la cultura republicana». *Espacio, tiempo y forma. Serie V. Historia Contemporánea*, 28, p. 117-138 [en línia]. Disponible a: <http://revistas.uned.es/index.php/ETFV/article/view/15850> [Consulta: 17/01/2020].

TATJER, Mercè (2014). *Barcelona, ciutat de fàbriques. Gelats, joguines, perfums... els productes quotidians*. Barcelona. Albertí Editor. Ajuntament de Barcelona.

Teatres de joguina. De l'entreteniment al col·leccionisme. Catalunya, segles XIX-XX (2005). [Barcelona]: Museu Frederic Marès.

TESNIÈRE, Valérie; PETIT, Nicolas (2002). «Éditorial». *Revue de la Bibliothèque National de France*, 10, p. 19-21.

The John Johnson Collection. Catalogue of an exhibition (1971). Oxford: Bodleian Library.

THOLENAAR, Jan; JONG, Cees W (2009). *Type. A visual history of Typefaces and Graphic styles, 1628-1900*. Hong Kong; Köln; London [etc.]: Taschen.

TRENC, Eliseu (1977). *Les arts gràfiques de l'època modernista a Barcelona*. Barcelona: Gremi d'Indústries Gràfiques.

- (1985). «Las artes gráficas en el Modernismo catalán». *El diseño en España. Antecedentes históricos y realidad actual*. Madrid: Ministerio de Industria y Energía. ADGFAD. ADIFAD. ADP. BCD., p. 120-124.
- (1986). «Esteticisme i Modernisme a les arts del llibre». *L'Avenç*, 98, p. 42-44.
- (1988). *Las artes gráficas en Euskadi y Cataluña*. Vitoria-Gasteiz: Gobierno Vasco, Departamento de Cultura y Turismo.
- (1996). «L'omnipresència alemanya a la impremta catalana de la segona meitat del segle XIX». SCHÖNBERGER, Axel; STEGMANN, Tilbert Dídac (coord.). *Actes del desè col·loqui internacional de llengua i literatura*

catalanes. Frankfurt am Main, 18-25 de setembre de 1994. Barcelona: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Volum II, p. 231-241.

Els tresors de Joan Amades. La col·lecció d'imatge impresa de l'Arxiu Joan Amades (2009). Barcelona: Ara llibres. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació. Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana.

Tresors gràfics: exposició: Saló del Tinell. Museu d'Història de la Ciutat 10.12.1998-28.2.1999 (1998). Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Institut de Cultura.

TUNGATE, Mark (2008). *El universo publicitario. Una historia global de la publicidad.* Barcelona: Gustavo Gili.

TWYMAN, Michael (2008). «The long-term significance of Printed Ephemera». *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*, 9, 1, p. 19-57 [en línia]. Disponible a: <<http://rbm.acrl.org/content/9/1/19.full.pdf+html>>. [Consulta: 17/01/2020].

— (2009). «La notion d'imprimés éphémères: comparaison des approches anglo-saxonnes et françaises». En *Éphémères et curiosités: un patrimoine de circonstances, actes du colloque (Chambéry, 23 et 24 de septembre 2004)*. Chambéry: ARALD, FFCB/FILL, Bibliothèque municipale de Chambéry, p. 25-43 [en línia]. Disponible a: <[http://www.arald.org/ressources/pdf/divers/Actes_colloque MPE 2004.pdf](http://www.arald.org/ressources/pdf/divers/Actes_colloque_MPE_2004.pdf)>. [Consulta: 17/01/2020].

— (2013). *History of Chromo-lithography. Printed colour of All.* Londres: The British Library. Oak Knoll Press.

Una historia de la publicidad española. Reflejos de más de un siglo de Nestlé (1992). Esplugas de Llobregat: Sociedad Nestlé.

VALLÈS, Edmon (1974-1976). *Història gràfica de la Catalunya contemporània 1888/1931.* Barcelona: Edicions 62.

VEGUILLAS, Elena (2011). *La Tipografía. Raising the Spanish Standards in the Nineteenth Century (1866-1869)*. Treball de final de master MA (Res) Typography & Graphic Communication, Department of Typography & Graphic Communications. Reading: University of Reading.

— (2012). «La Tipografía, 1866-1870». *Monográfica.org. Revista temàtica de disseny*, 4 (junio) [en línia]. Disponible a: <<http://www.monografica.org/04/Art%C3%ADculo/6654>>. [Consulta: 17/01/2020].

VÉLEZ, Pilar (1980). *El programa musical de l'època modernista a Barcelona. Estudi tipogràfic, artístic i sociològic.* Director: Santiago Alcolea Gil. Tesi de llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament d'Història de l'Art.

- (1984). «Entorn de les arts gràfiques de l'època modernista a Catalunya. La tipografia». *D'Art*, 10 (maig), p. 207-219.
- (1986). *El llibre com a objecte artístic a la Barcelona de la segona meitat del segle XIX fins al Modernisme*. Director: Santiago Alcolea i Gil. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament d'Història de l'Art.
- (1987). «Les "Biblioteques il·lustrades". Una nova visió de l'esteticisme». *D'Art*, 13, p. 201-212.
- (1988). «Les arts gràfiques i la indústria editorial». GRAU, Ramon (dir.). *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del centenari, 1888-1988*. Barcelona: L'Avenç, p. 446-455.
- (1989). *El llibre com a obra d'art a la Catalunya vuitcentista (1850-1910)*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.
- (1992). *Nadales, christmas i felicitacions*. Barcelona: Ajuntament. Fundació Indústries Gràfiques.
- (1997a). «La litografia a Catalunya de 1815 a 1855. De Josep March a Eusebi Planas». *Locus Amoenus*, 3, p. 147-160.
- (1997b). *Calendaris i almanacs*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Fundació d'Indústries Artístiques. (Estudis del Museu de les Arts Gràfiques; 2)
- (2003). «La industrialización de las técnicas». INFANTES DE MIGUEL, Víctor; LÓPEZ, François; BOTREL, Jean-François (dir.). *Historia de la edición y de la lectura en España, 1472-1914*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, p. 545-551.
- (2005a). «Aproximación a la publicidad gráfica de moda del cartel modernista a la actualidad». *La publicidad vive la moda, 1881-2005*. Madrid: Madrid vive la moda. IFEMA.
- (2005b). «Teatres de joguina a Catalunya: de l'entreteniment vuitcentista al col·leccionisme actual». *Teatres de joguina. De l'entreteniment al col·leccionisme. Catalunya, segles XIX-XX*. [Barcelona]: Museu Frederic Marès, p. 15-22.
- (2005c). «L'edició dels teatres de paper: dels diorames d'Engelbrecht als teatres cromolitogràfics». *Teatres de joguina. De l'entreteniment al col·leccionisme. Catalunya, segles XIX-XX*. [Barcelona]: Museu Frederic Marès, p. 135-157.
- (2008a). (ed.). *L'exaltació del llibre al Vuitcents: art, indústria i consum a Barcelona*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya. Arxiu Històric de la ciutat.
- (2008b). «El triomf de la imatge. La revolució litogràfica». VÉLEZ, Pilar (ed.). *L'exaltació del llibre al Vuitcents: art, indústria i consum a Barcelona*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya. Arxiu Històric de la ciutat, p. 71-100.
- (2008c). «El llibre a la darrereria del Vuitcents: eina de cultura i progrés i obra d'art total». VÉLEZ, Pilar (ed.). *L'exaltació del llibre al Vuitcents: art, indústria i consum a Barcelona*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya. Arxiu Històric de la ciutat, p. 283-305.

- (2010). «Les arts industrials. Bellesa, utilitat, economia». *Barcelona quaderns d'història*, 16, «Dilemes de la fi de segle, 1874-1901», p. 131-161 [en línia]. Disponible a: <<http://www.raco.cat/index.php/BCNQuadernsHistoria/article/view/226095/333190>>. [Consulta: 17/01/2020].
- VERNEDA, Meritxell (2012). *L'art gràfic a Barcelona. El llibre il·lustrat 1800-1843*. Director: Bonaventura Bassegoda Hugas. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Departament d'Art i de Musicologia [en línia]. Disponible a: <<http://www.tdx.cat/handle/10803/96724>>. [Consulta: 17/01/2020].
- VICTOROFF, David (1980). *La publicidad y la imagen*. Barcelona: Gustavo Gili.
- VICENTE, Manuel (2017). *Àcrates. Els tipògrafs de La Academia. Forjadors de l'acratisme societari del segle XIX. Precursors de l'anarcosindicalisme del segle XX*. Lleida: Pagès editors.
- (1997). «La Societat d'Obrers Tipògrafs de Barcelona, 1883-1890. Més enllà del mite». ROCA, Joan (coord.). *L'articulació social de la Barcelona contemporània*. Barcelona: Institut Municipal d'Història de Barcelona. Proa, p. 87-96 (Materials del IV Congrés d'Història de Barcelona, 1995).
- VIDAL, Cecília; PUJIULA, Carme (comiss.) (2002). *Les arts industrials als cartells modernistes. Exposició del 25 de juliol al 24 de setembre de 2002*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya.
- VIVES, Rosa (2003). *Guía para la identificación de grabados*. Madrid: Arco/Libros.
- WALKER LAIRD, Pamela (1998). *Advertising Progress. American Business and the Rise of Consumer Marketing*. Baltimore-Londres: The Johns Hopkins University Press.
- WATSON, S.; BARBAN, Arnold M.; KRUGMAN, Dean M.; REID, Leonard N. (1990). *Advertising. Its role in modern marketing*. Chicago: The Dryden Press.
- Xarxa d'Arxius Comarcals (XAC) (2015). *Les fonts fiscals de la indústria*. Generalitat de Catalunya. Disponible a: <http://xac.gencat.cat/ca/detalls/Noticia/Les_fonts_fiscals>. [Consulta: 14/01/2020].
- YOUNG, Timothy G (203). «Evidence: Toward a library definition of ephemera». *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*, vol. 4, 1, p. 11-26 [en línia]. Disponible a: <<http://rbm.acrl.org/content/4/1/11.full.pdf+html>>. [Consulta: 17/01/2020].

ABREVIACIONS

ACA. Arxiu de la Corona d'Aragó

AHCB. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

AHMNAC. Arxiu Històric del Museu Nacional d'Art de Catalunya

AHUB. Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona

AMCB. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

AMDG. Arxiu Municipal del Districte de Gràcia

ANC. Arxiu Nacional de Catalunya

BC. Biblioteca de Catalunya

BMVB. Biblioteca Museu Víctor Balaguer

BNE. Biblioteca Nacional de España

BPA. Biblioteca Pública Arús

CDMD. Centre de Documentació del Museu del Disseny de Barcelona

MDB. Museu del Disseny de Barcelona

MDM. Museu de Montserrat

MFM. Museu Frederic Marès

MNAC. Museu Nacional d'Art de Catalunya

LLISTES DE TAULES, GRÀFICS, MAPES I FIGURES

Llista de taules

Taula 1. Activitat d'impremta i de litografia segons les guies (1842-1901)	58
Taula 2. Activitat d'impremta i de litografia segons la MI (1845-1897)	60
Taula 3. Activitat de procediments fotomecànics segons les guies (1885-1901)	69
Taula 4. Nombre d'establiments d'arts gràfiques a Barcelona segons les guies i anuals (1842-1901)	71
Taula 5. Nombre d'establiments d'arts gràfiques a Barcelona segons la MI (1845-1897)	75

Taula 6. Utilatge a les impremtes el 1861 extreta del <i>Boletín Bibliográfico Español</i> , 13, VII-1862: 160	88
Taula 7. Utilatge a les impremtes el 1880 extreta de l'estadística publicada al <i>Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona</i> (Famades; Simó, 1881: 7)	89
Taula 8. Utilatge de les impremtes el 1882 (MI)	93
Taula 9. Utilatge de les impremtes el 1884 (MI)	96
Taula 10. Utilatge de les impremtes el 1894 (MI)	99
Taula 11. Utilatge a les impremtes el 1897 (MI)	105
Taula 12. Estimació de la capacitat total de producció de les màquines d'imprimir a Barcelona (1861-1897)	113
Taula 13. Maquinària de les litografies el 1893 (MI)	116
Taula 14. Utilatge de les litografies el 1894 (MI)	118
Taula 15. Utilatge de les litografies el 1897 (MI)	122
Taula 16. Maquinària total entre 1861 i 1897	131
Taula 17. Maquinària d'impremta i de litografia entre 1861 i 1897	131
Taula 18. Treballadors a les impremtes de Barcelona (1880) extreta de Famades; Simó, 1881: 7	180
Taula 19. Resum del nombre de treballadors d'alguns establiments segons els formularis de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888	183
Taula 20. Jurnal mitjà dels tipògrafs entre 1880 i 1884	189
Taula 21. Salari setmanal dels professionals de les arts gràfiques el 1902	191
Taula 22. Nombre d'establiments amb titularitat femenina dins el total d'establiments d'arts gràfiques a Barcelona (1842-1901)	204
Taula 23. Autoria i citació a les revistes tipogràfiques de Barcelona	226
Taula 24. Revistes tipogràfiques d'origen dels articles	227

Llista de gràfics

Gràfic 1. Activitat d'impremta i de litografia segons les guies (1842-1901)	59
Gràfic 2. Activitat d'impremta i de litografia segons la MI (1845-1897)	62
Gràfic 3. Activitat general segons les guies (1842-1901)	70
Gràfic 4. Nombre d'establiments d'arts gràfiques a Barcelona segons les guies i anuaris (1842-1901)	73

Gràfic 5. Nombre d'establiments d'arts gràfiques a Barcelona segons la MI (1845-1897)	77
Gràfic 6. Nombre total d'establiments d'arts gràfiques segons les guies i anuals (1842-1901)	80
Gràfic 7. Nombre total d'establiments d'arts gràfiques segons la MI (1845-1896)	80
Gràfic 8. Utilitatge a les impremtes el 1861 (<i>Boletín Bibliográfico Español</i> , 13, VII-1862: 160)	92
Gràfic 9. Utilitatge a les impremtes el 1880 (<i>Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona</i> . Famades; Simó, 1881: 7)	92
Gràfic 10. Utilitatge de les impremtes el 1882 (MI)	95
Gràfic 11. Utilitatge a les impremtes el 1884 (MI)	98
Gràfic 12. Utilitatge de les impremtes el 1894 (MI)	103
Gràfic 13. Utilitatge de les impremtes el 1897 (MI)	109
Gràfic 14. Nombre de màquines total de les impremtes. 1861-1897 (MI)	111
Gràfic 15. Maquinària de les impremtes. 1861-1897 (MI)	112
Gràfic 16. Estimació de la capacitat total de producció de les màquines d'imprimir (1861-1897)	114
Gràfic 17. Maquinària de les litografies el 1893 (MI)	118
Gràfic 18. Utilitatge de les litografies el 1894 (MI)	121
Gràfic 19. Utilitatge de les litografies el 1897 (MI)	124
Gràfic 20. Nombre total de màquines litogràfiques. 1893-1897 (MI)	125
Gràfic 21. Utilitatge total dels establiments d'arts gràfiques el 1894 (MI)	127
Gràfic 22. Evolució del tipus de maquinària total entre 1861 i 1897 (MI)	130
Gràfic 23. Total de màquines entre 1861 i 1897	132
Gràfic 24. Percentatge d'establiments amb titularitat femenina dins del total d'establiments d'arts gràfiques (1842-1901)	209

Llista de mapes

Mapa 1. Establiments d'impremta i llibreria i tallers de litografia a Barcelona el 1842	161
Mapa 2. Establiments d'impremta i llibreria i tallers de litografia a Barcelona el 1859	167

Mapa 3. Establiments d'impremta i llibreria i tallers de litografia a Barcelona el 1880	169
Mapa 4. Establiments d'impremta i llibreria i tallers de litografia a Barcelona el 1899	171

Llista de figures

Fig. 1. Formulari de la base de dades d'impresos publicitaris	35
Fig. 2. Anunci de la impremta Luis Tasso. Cornet, 1863: 310	137
Fig. 3. Imatge exterior de l'establiment de Luis Tasso. <i>La Ilustración</i> , 257, 4-X-1885: 629	138
Fig. 4. Detall d'un anunci de la Imprenta y Litografía de Faustino Paluzie. León, 1879: 113	141
Fig. 5. Establiment dels Sucesores de N. Ramírez y C. ^a , després Henrich y C. ^a al carrer Còrsega. Extreta d'un imprès publicitari de la casa. Col·lecció particular	150
Fig. 6. Establiment dels Sucesores de N. Ramírez y C. ^a , després Henrich y C. ^a al carrer Còrsega, amb l'edifici annex de les calderes de vapor. <i>Calendario para el año 1892</i> . Col·lecció particular	152
Fig. 7. Balet, Domènec. Detall de la instal·lació de les calderes de l'establiment dels Sucesores de N. Ramírez y C. ^a , després Henrich y C. ^a . Planta. 1885. AMDG. Fons Ajuntament de Gràcia	152
Fig. 8. Balet, Domènec. Plànols on es detalla la ubicació de l'edifici de les calderes, annex a l'edifici principal «Fábrica - impremta». Planta. 1885. AMDG. Fons Ajuntament de Gràcia	153
Fig. 9. Balet, Domènec. Detall de la planta del taller de fotografia de l'establiment de Sucesores de N. Ramírez y C. ^a , després Henrich y C. ^a . 1885. AMDG. Fons Ajuntament de Gràcia	153
Fig. 10. Sala de màquines tipogràfiques de l'establiment de Sucesores de N. Ramírez y C. ^a . <i>Calendario para el año 1892</i> . Col·lecció particular	155
Fig. 11. Sala de màquines litogràfiques de l'establiment de Sucesores de N. Ramírez y C. ^a . <i>Calendario para el año 1892</i> . Col·lecció particular	155
Fig. 12. Porta principal de l'establiment de Sucesores de N. Ramírez y C. ^a . Rogent, 1897: 131	156

Fig. 13. Factura de Sucesores de N. Ramírez amb l'edifici a l'encapçalament. c. 1886. ANC, ANC1-1115-T-2352	157
Fig. 14. Factura d'Henrich y C. ^a , S. en C. amb l'edifici a l'encapçalament. c. 1900. ANC, ANC1-1115-T-2352	157
Fig. 15. Factura d'Henrich y C. ^a , S. en C. amb l'edifici a l'encapçalament. c. 1910. ANC, ANC1-1115-T-2352	158
Fig. 16. Apeles Mestres. Marca tipogràfica de Sucesores de N. Ramírez y C. ^a . 1880	159
Fig. 17. Josep Pascó. Marques tipogràfiques de Sucesores de N. Ramírez i C. ^a , després Henrich y C. ^a . 1889 i 1892	159
Fig. 18. Capçalera del <i>Correo Tipográfico. Revista Mensual de la Imprenta, Litografía y Encuadernación</i> (1877-1909)	218
Fig. 19. Capçalera de <i>El Arte de la Imprenta. Boletín de la Fundación Tipográfica del Sucesor de Antonio López</i> (1891-1892)	218
Fig. 20. Capçalera de la <i>Revista General para impresores, litógrafos, encuadernadores y ramos anexos</i> (1890-1892)	219
Fig. 21. Capçalera de <i>El Arte de la Imprenta. Revista técnica ilustrada. Órgano del Centro Tipográfico</i> (1885)	220
Fig. 22. Primera pàgina d'un número de <i>El Correo Tipo-litográfico</i> (1881-1886)	221
Fig. 23. Pàgina d'anuncis de la <i>Revista general para impresores, litógrafos, encuadernadores y ramos anexos</i> , 14, 31-VII-1891, p. 4	230
Fig. 24. Portada de <i>El Correo Tipo-litográfico</i> , 83, III-1884	230
Fig. 25. <i>Correo Tipográfico</i> , 153, V-1890, p. 10-11	230
Fig. 26. <i>Correo Tipográfico</i> , 153, V-1890, p. 13	231
Fig. 27. Anunci de la Litografía Moderna. <i>Diario de Barcelona</i> , 110, 08-IV-1862: 5493	237
Fig. 28. Anunci de la Litografía de J. Bastard. <i>La Unión de Contribuyentes</i> , 91, 27-V-1883: 4	237
Fig. 29. Anunci de la impremta de Luis Tasso Serra. <i>La Unión de Contribuyentes</i> , 3, 05-VII-1881: 4	237
Fig. 30. Anunci de la Imprenta Vidal Hermanos. <i>Diario Mercantil</i> , 2901, 06-I-1895: 6	237

Fig. 31. Anunci d'A. López Robert, impresor. <i>Anuario Riera</i> , 1897	237
Fig. 32. Anunci de Pujol y Solé, impresores. <i>La Propaganda</i> , 3, 18-VI-1891: 2	238
Fig. 33. Anunci de J. Castro-Nuño. <i>Anuario Riera</i> , 1899	238
Fig. 34. Anunci de la impremta La Publicidad. <i>La Publicidad</i> , 11-VIII-1893	239
Fig. 35. Anunci de la Litografía Catalana de I. Arce. <i>La Unión de Contribuyentes</i> , 91, 27-V-1883: 4	240
Fig. 36. Anunci de la Litografía de José Gual. D. N., 1888: 15	240
Fig. 37. Anunci de la Litografía Barcelonesa de Ramón Estany. <i>La Tomasa</i> , 31-XII-1896	240
Fig. 38. Anunci de la Litografía Utrillo y Rialp S. C. <i>Anuario Riera</i> , 1901	240
Fig. 39. Targeta comercial de la Litografía de M. Campi. ANC. ANC1-1115-T-2352	241
Fig. 40. Anunci de la Litografía de M. Campi. <i>Almanaque del Diario de Barcelona</i> , 1886	241
Fig. 41. Apeles Mestres. Anunci de la Litografía de Hermenegildo Miralles. <i>Hispania</i> , 15-IV-1899	242
Fig. 42. Anunci de J. Thomas. <i>Pèl & Ploma</i> , 31-II-1900	242
Fig. 43. Suplemento de la Tipografía La Académica. <i>Revista Gráfica</i> , 1900	243
Fig. 44. Pàgina amb anuncis de la Imprenta y Litografía de José Cunill i dels impressors Hijos de J. Jepús. <i>Revista Gráfica</i> , 1900	243
Fig. 45. Anunci de la Imprenta Vidal Hermanos. <i>Revista Gráfica</i> , 1901-1902: 25	244
Fig. 46. Anunci de la Imprenta de Fidel Giró. <i>Revista Gráfica</i> , 1901-1902: 57	244
Fig. 47. Factura de la Librería-Imprenta de Juan Oliveres y Monmany (Librería Militar y Comercial). 1850. ANC, ANC1-1115-T-2352	246
Fig. 48. Factura de la Imprenta Condal. 1888. AMCB, Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888	246
Fig. 49. Factura d'Henrich y C. ^a , Sucesores de N. Ramírez y C. ^a . 1898. ANC, ANC1-1115-T-2352	247
Fig. 50. Factura de la Imprenta, Litografía y Cromolitografía de Enrique Bodin. 1847. AHCB	247
Fig. 51. Paper de carta de l'establiment d'Hermenegildo Miralles. 1888. AMCB, Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888	248

Fig. 52. Factura de La Honradez. Fábrica de sobres y libros rayados de R. Ferrer. 1899. ANC, ANC1-1115-T-2352	249
Fig. 53. Targeta comercial del Talleres de Imprenta, Litografía y Relieves de Luis Tasso. Col·lecció particular	251
Fig. 54. Targeta comercial de l'Establecimiento Tipográfico La Publicidad. BC, I V(7)C	251
Fig. 55. Targeta comercial de la Litografía de la Corte de Mazo y Rodríguez. MFM, S-24289	252
Fig. 56. Targeta comercial de la Litografía de Nicolás Miralles. MFM, S-24266	252
Fig. 57. Targeta comercial la Litografía de R. Brull. AHCB, 26908-26909	253
Fig. 58. Targeta comercial de la Litografía Mecánica de J. Gual. AHCB, 26937	253
Fig. 59. Apeles Mestres. Targeta comercial de la Litografía Forasté. AHCB, 26958	254
Fig. 60. Targeta comercial de la Imprenta y Litografía de J. Costa. AHCB, 26933	254
Fig. 61. Targeta comercial de Luis Tasso. AHCB, 26985	254
Fig. 62. Targeta comercial de la Litografía y Encuadernaciones de Hermenegildo Miralles. AHCB, 26959	255
Fig. 63. Targeta comercial de Relieves José Basa. AHCB, 26975	256
Fig. 64. Targeta comercial de F. Seix. ANC, ANC1-1115-T-2352	256
Fig. 65. Targeta comercial de L. Serralta. Oliva, 2018: 28	256
Fig. 66. Cromo de la Litografía de J. Gual. AHCB 26936	257
Fig. 67. Cromo de Jaime Xicola. MFM. Exosat	257
Fig. 68. Cromos de la Litografía de impresiones rápidas de Ramón Riera. MDM, S-24953; ANC, ANC1-1115-T-2352	258
Fig. 69. Cromo amb la felicitació de Nadal del repartidor del <i>Barcelonés</i> . MDM	258
Fig. 70. Col·lecció de cromos produïda per la Litografía Gual i il·lustrats per Ramon Puiggarí. MDM	259
Fig. 71. Calendari de butxaca desplegable del Bazar de los Andaluces per a l'any 1895. AHCB, 26925	261
Fig. 72. Calendari de butxaca de la Litografía de P. Cairell de l'any 1876. MDM	261

Fig. 73. Calendari de butxaca de la Tipografia La Académica de Serra Hermanos y Russell per l'any 1898. AHCB, Calendaris (format petit), 1870-1909. Capsa 1	262
Fig. 74. Calendari mural de la Litografia de Enrique de Bobes per l'any 1902. Reproducció extreta d'un llibret publicitari de la casa. AHCB, AR-7/32	262
Fig. 75. Apeles Mestres. Capçalera d'un calendari mural de la Imprenta de José Cunill. AHCB, MC-116	263
Fig. 76. Calendari americà de la Litografia de Hermenegildo Miralles. AHCB, MC-127	264
Fig. 77. Capçalera del calendari americà de la Imprenta-Litografia Blasi. AHCB, MC-122	264
Fig. 78. Cobertes dels calendaris de 1883, 1892 i 1896 de la casa dels Sucesores de N. Ramírez y C. ^a . Col·lecció particular	265
Fig. 79. Pàgina publicitària del calendari per l'any 1896 de la casa dels Sucesores de N. Ramírez y C. ^a . Col·lecció particular	265
Fig. 80. Josep Pascó. Calendari de la casa dels Sucesores de N. Ramírez y C. ^a pels anys 1892-1895. Col·lecció particular	266
Fig. 81. Felicitació de la Tipografia La Académica de Serra Hermanos y Russell per l'any 1898. MDM	267
Fig. 82. Felicitació dels aprenents de la Imprenta Berdós. MDM	267
Fig. 83. Full volant de la Litografia de Ramón Riera. MDM	268
Fig. 84. Felicitació de la Imprenta Cunill. BC, III (9) C	268
Fig. 85. Full volant de la Imprenta de Luis Tasso. AHCB	270
Fig. 86. Full volant de la Litografia de Enrique de Bobes. Col·lecció particular	271
Fig. 87. Targeta comercial d'Enrique de Bobes. ANC, ANC1-1115-T-2352	271
Fig. 88. Targeta comercial d'Enrique de Bobes. ANC, ANC1-1115-T-2352	272
Fig. 89. Mostrari dels Talleres Gráficos Bobes. ANC, ANC1-1115-T-2352	272
Fig. 90. Cartell de la Litografia Enrich y C. ^a , Sucesores de N. Ramírez y C. ^a . Col·lecció particular. Extret de Carulla; Carulla, 2000	274
Fig. 91. Antoni Utrillo. Cartell de la Litografia Utrillo & Rialp, S. C. Col·lecció particular en dipòsit al MNAC, 250429-000	275
Fig. 92. Antoni Utrillo. Cartell de la Litografia Utrillo & Rialp, S. en C. Col·lecció particular	275

Fig. 93. Cartell de la Litografia L'Art. Col·lecció particular. Extret de Ramon Casas i el cartell, 2005	275
Fig. 94. Targeta comercial de la Litografia L'Art. MDM	275
Fig. 95. Calendari per l'any 1896 de la Impremta Camis de París. Bibliothèque Forney	276
Fig. 96. Targeta comercial de la Litografía de Agustín Martínez. Factura de la Litografía de Agustín Martínez. ANC, ANC1-1115-T-2352	277
Fig. 97. Targeta comercial de la Imprenta y Litografía de J. Casamajó. AHCB, 27027; Factura de la Imprenta y Litografía de J. Casamajó. Col·lecció particular	278
Fig. 98. Targeta comercial de la Litografía Bastard. AHCB, 26920	278
Fig. 99. Targeta comercial de la Litografía J. Bastard. MFM, S-24271	279
Fig. 100. Anunci de la Litografía de J. Bastar. Roca, 1895	279
Fig. 101. Capçalera d'una circular de l'establiment dels Sucesores de N. Ramírez y C. ^a . 1895. ANC, ANC1-1115-T-2352	280
Fig. 102. Targeta comercial de la Litografía Catalana de I. Arce. AHCB, 26912	280
Fig. 103. Factura de l'establiment de litografia i enquadernació d'Hermenegildo Miralles. 1900. ANC, ANC1-1115-T-2352	281
Fig. 104. Factura la Imprenta y Litografía de Agustín Martínez. 1900. ANC, ANC1-1115-T-2352	281
Fig. 105. Targeta comercial de la Litografía Blasi. MFM, S-15879	282
Fig. 106. Targeta comercial de la Litografía de Las Artes. AHCB, 26913	282
Fig. 107. Targeta comercial de la Litografía de Francisco Solá. AHCB, 26853	283
Fig. 108. Anunci de l'establiment d'Hermenegildo Miralles a les guardes de la guia de Valero de Tornos, 1888	284
Fig. 109. Factura la Imprenta y Librería de José Tauló. 1847. Col·lecció particular	285
Fig. 110. Targeta comercial de la Imprenta de Magriñá y Subirana. MFM, S-24268	285
Fig. 111. Factura de la Litografía de Nicolás Miralles. c. 1910. ANC, ANC1-1115-T-2352	286
Fig. 112. Làmines publicitàries dels Sucesores de N. Ramírez y C. ^a pertanyents als calendaris de 1880 i 1881, actualment conservades soltes. MFM, S-13730. ANC, ANC1-1115-T-2352	286

Fig. 113. Interior de l'edifici de la Universitat durant l'Exposició General Catalana de 1871. AHCB-4743	291
Fig. 114. Targeta publicitària de la Imprenta y Litografía de C. Verdaguer y C. ^a . AHCB-26854	293
Fig. 115. Vista del pati de la Universitat de Barcelona durant la celebració de la Manifestación de Productos Catalanes de 1877. Extreta de Grau, 1988: 117	295
Fig. 116. Cartell publicitari i anunciador amb una vista del recinte de l'Exposició Regional de Vilanova i la Geltrú de 1882. Barcelona: Sociedad Anunciadores Universal J. B. Agramunt y C. ^a . Lit. Miralles – Imp. Tasso. 1882. BMVB	299
Fig. 117. <i>Exposición Universal de Barcelona. Plano general y vistas de las principales construcciones</i> . Barcelona. Sucesores de N. Ramírez y Cía. 1888. AHCB	302
Fig. 118. Estand d'Hermenegildo Miralles a l'Exposició de Industrias Artísticas de Madrid el 1897. <i>Hispania</i> , 3, III-1899	308
Fig. 119. Disseny de la instal·lació d'Enrique de Bobes per a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888. AMCB. Fons de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, capsa 42592	309
Fig. 120. Josep Lluís Pellicer. Cartell anunciador de l'Exposició Universal de Barcelona. Carulla, 1994: 102	311
Fig. 121. Josep Lluís Pellicer. Projecte pel cartell anunciador de l'Exposició Universal de Barcelona. MNAC. Núm. de catàleg 007444-D	311
Fig. 122. Josep Lluís Pellicer. Cartell per a la Exposició Nacional d'Indústries Artístiques. Barcelona: Henrich y C. ^a en comandita. 1892. MNAC. MNAC/GDG 457 C	313
Fig. 123. Plànol de la instal·lació d'Hermenegildo Miralles per l'Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892. Butlletí d'inscripció. AHMNAC. Fons de l'Exposició Nacional d'Indústries Artístiques i Internacional de Reproduccions (1892), FI13M107-1/1892	315
Fig. 124. Il·lustració de la secció espanyola a la Galeria del Treball al Palau. Castro, 1867: 180	322
Fig. 125. Instal·lació d'Hermenegildo Miralles a l'Exposició Universal de París de 1900. Esquerra: BC, XXIII Miralles B 310-315. Dreta: Quiney, 2005: 70	327

VI. ANNEXOS

Annex 1. Taules amb el nombre total de màquines registrades als llibres de matrícula industrial (1882-1897)

Any 1882: Màquines als tallers d'impremta

Nom	< 1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	Manuais
Baseda, Bernabé	3			
Berdós, Víctor				X ¹⁵⁵
Caritg, Tomás				X
Casals y Vigués, Ramón		3		
Cunill, José				X
Espasa hermanos y Salvat	5			
Furnó Abad, Agustín				X
Gabañac, Francisco		4	4	
Galí, José y Milà, Manuel	3			
Güell, Domingo	2			
Jepús, Jaime		5		
Llorens y Tauló, Antonio				X
Manero, Salvador				X
Merner Spin, Juan				X
Miret, José				X
Miró y C. ^a , Cristóbal				X
Montaner y Simón		8		
Oliveras, Viuda de				X
Pérez Yllana, Víctor				X
Pla, Herederos de la Viuda				X
Pujadas e Inglada		2		
Pujos, Catalina				X
Ramírez y C. ^a , Suc. de la V.		28		
Riera, Eusebio		3		
Roca y C. ^a , Juan				X
Rosal Vancells, Francisco de A.				X
Rovira, Ignacio				X
Sala y Mas, Juan				X
Sánchez, Francisco				X
Subirana, Viuda e hijo de		3		
Tasso Serra, Luis	6			
Vilarnau, Damián	2			

¹⁵⁵ Als llibres de matrícula de la contribució industrial no es detalla el nombre de premses manuals així que hem marcat amb una X en totes les taules només la seva presència al taller, tant en el cas de les premses tipogràfiques com en el cas de les premses litogràfiques.

Any 1884: Màquines als tallers d'impremta

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	6.000 f/h	Prensa manual
Aldaber, Pedro	3				
Baseda, Bernabé	4				
Berdós, Víctor		1			
Caritg, Tomás					X
Casals y Vigués, Ramón		3			
Cortezo y C. ^a , Daniel	4				
Crédito Catalán	1				
Cunill, José		1			X
Delclos y Marfany		1			
Espasa y C. ^a		5			
Font Grabulosa y C. ^a		1			X
Furnó Abad, Agustín		1	2		X
Gabañac, Francisco		4	4		
Galí y Marsal		4	1		
Gil Serret, Juana		3			
Godó hermanos		1			
Imp. Hispano-Americana	5				
Jepús, Jaime		6			
Manero, Salvador					X
Merner Spin, Juan		1			X
Mestres y Aymerich					X
Miret, José		1			X
Miró y C. ^a , Cristóbal					X
Miró y Gimbert		1			
Montaner y Simón		8			
Obradors Soley, Olegario		1			X
Oliveras y Gavarró, Juan		2			X
Oliveras, Sucesores de		1			
Oliveras, Viuda de					X
Ortega Pascual, Pedro		1			X
Paluzie, Faustino		2			
Pérez Yllana, Víctor		1			X
Pla y hermana, Viuda de					X
Pujadas e Inglada		2			
Pujos, Catalina		2			X
Ramírez y C. ^a , Suc. de		23	2	1	
Redondo y Xumetra		2			
Riera, Eusebio		4			
Robreño Zanné, Julio		1			
Roca y C. ^a , Juan					X
Rosal Vancells, Francisco de A.					X

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	6.000 f/h	Prensa manual
Rovira, Ignacio					X
Sala y Mas, Juan		2			X
Sánchez, Francisco		3			X
Subirana, Viuda e hijo de		3			
Tasso Serra, Luis	9				
Ullastres y Villet, Evaristo	4				
Verdaguer, Celestino	3				
Vilarnau, Damián	1				

Any 1885: Màquines als tallers d'impremta

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 o + f/h	6.000 f/h
Aldaber, Pedro	3			
Baseda, Bernabé	4			
Berdós, Víctor		1		
Casals y Vigués, Ramón		3		
Cortezo y C. ^a , Daniel	1		1	
Cunill, José		1		
Delclos y Lafont, Joaquín	1			
Delclos y Marfany	1			
Espasa y C. ^a		5		
Font Grabulosa y C. ^a		1		
Furnó Abad, Agustín		1	2	
Gabañac, Francisco		4	4	
Gil Serret, Juana		3		
Godó hermanos		1		
Jepús, Jaime		6		
Manero, Salvador		2		
Merner Spin, Juan		1		
Miret, José		1		
Miró y Gimbert		1		
Montaner y Simón		8		
Obradors Soley, Olegario		1		
Oliveras y Gavarró, Juan		2		
Oliveras, Sucesores de		1		
Ortega Pascual, Pedro		1		
Paluzie, Faustino		2		
Pérez Yllana, Víctor		1		
Pujadas e Inglada		2		
Pujos, Catalina		2		
Ramírez y C. ^a , Suc.		23	2	1
Redondo y Xumetra		2		
Riera, Eusebio		4		
Robreño Zanné, Julio		1		
Roca y C. ^a , Juan	1			
Rosal Vancells, Francisco de A.	2			
Sala y Mas, Juan		2		
Sánchez, Francisco		3		
Subirana, Viuda e hijo de		3		
Tarrell y C. ^a , Juan		2		
Tasso Serra, Luis	8			
Ullastres y Villet, Evaristo	4			
Verdaguer, Celestino	3			

Any 1893: Màquines als tallers d'impremta i als tallers de litografia

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Màquina litografia	Minerva
Aldaber, Pedro	3							
Alsina y Clos, Simón		1						
Altés, Francisco J.		1						
Amat y Martínez		1						
Artigas, Pascual		1						
Balmas Planas, F.		1						
Baró, Estanislao		1						
Baseda, Bernabé		4						
Bastard, Juan							1	
Berdós, Víctor		1						
Berini, Luis							1	1
Bertrán, Francisco		1						
Bobes, Enrique							4	
Bofarull, Pedro		1						
Busquet, José		1					4	
Calzada y C. ^a		1						
Casa Provincial de la Caridad		6						
Casals y Vigués, Ramón		3						
Collazo y Tassi		2						
Conde, Puerto y C. ^a								2
Correo Catalán		2	1					
Cunill, José		1						
Delclos y Lafont, Joaquín		1						
Delclos y Marfany		1						

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Màquina litografia	Minerva
Domenech y C. ^a , Eduardo		1						
Espasa y C. ^a		6					3	
Fabregas, Primo							2	
Famades Villamur, José		3						
Fernandez, Juan María		1						
Furnó Abad, Agustín		1		2				
Gabañac, Francisco		4		4				
Gil Serret, Juana		3						
Gil, Agustín		3						
Giró, José			1					
Godó hermanos		1						
Gonard?, Eugenio							1	
Gual, José							3	
Henrich y C. ^a		22				1		
Jepús, Jaime		6						
López Robert, Andrés		6					1	
Maneja, Antonio Francisco								2
Manero, Salvador		2						
Marfany, Abelardo y Vila, Juan		1						
Martí Galí, Emilio		1						
Martínez Mira, Agustín							1	
Massó y Casas		1						
Miret, José		1						
Miró y C. ^a		1						
Moix, Carlos							2	

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Màquina litografia	Minerva
Molina, Ramón	6						4	
Montaner y Simón		8						
Paluzie, Faustino		2					2	
Pascual y Ortega, Pedro	3							
Peris Mencheta, Francisco		1						
Plaza, Francisco		1						
Puig, María		1						
Puigventos, Jaime		1						
Pujadas Durán, Magín							2	
Pujadas e Inglada		2						
Pujol y C. ^a		1						
Pujos, Catalina		2						
Redondo y Xumetra		2						
Riera hermanos y C. ^a		1						
Riera Sanz, Pablo		2						
Riera, Enrique								1
Riera, Ramón		1						
Roca Bonsart		1			1			
Roca y C. ^a , Juan		1						
Roca, Ramón		2						
Rosal Vancells, Francisco de Asís		2						
Roura y C. ^a		8					3	
Rousart y C. ^a		3						
Rovira, Miguel		2						
Sala y Mas, Juan		2						

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Màquina litografia	Minerva
Sánchez, Francisco		2						
Serra, Joaquín							1	
Sola, Francisco							2	
Subirana, hermanos		3						
Susany, Timoteo		1						
Tarrell y C. ^a , Juan		2						
Tasso Serra, Luis		8					1	5
Ullastres y C. ^a , Viuda e hijo		4						
Vives Susany Rovell		1						

Any 1894: Màquines als tallers d'impremta i als tallers de litografia

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Abadal y C. ^a								X		
Abadal y Cots, Ignacio										1
Aldaber, Pedro	3									
Alier, José								X		
Alsina y Clos, Simón		1								
Altarribas y Soler, Teresa		1								
Altés, Francisco J.		1								
Amat y Martínez		1								
Artigas, Pascual		1								
Badia, Francisco										1
Bagés, Isidro								X		
Balmas Planas, F.		1								
Baró, Estanislao		1								
Bas y Rey, Santiago										1
Basange, Mariano							X			
Baseda, Buenaventura		4								
Bastard, Juan								X	1	
Berdós, Víctor		1								
Berini, Luis									1	1
Bertrán, Francisco		1								
Blasi Idoria, M.								X		
Bobes, Enrique								X	3	
Bofarull, Pedro		1								
Bonet, Arturo								X		

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Bonmatí, Antonio									1	
Borrell Bosadas, José									1	
Bosinin?, Eugenio							X			
Brull, José								X		
Bruna Berdejo, José								X		
Budó, Juan								X		
Cairell, Primitivo								X		
Calzada e hijo		2								
Camdepadrós, Federico										1
Carreras, José								X		
Casa Provincial de la Caridad										1
Casajuana, Francisco								X		
Casals y Vigués, Ramón		3								
Castaño, José							X			
Collazo y Tassi		2								
Conde, Puerto y C. ^a										2
Correo Catalán		2								
Costa Batllori, Juan								X		
Costa, Agustina							X			
Cunill, José		1					X	X		2
Delclos y Lafont, Joaquín		1								
Domenech y C. ^a , Eduardo		1								
Espasa y C. ^a		6							3	
Esquivel, Eduardo								X		
Fabregas, Primo									2	

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Farriols, Juan									1	
Faya y C. ^a										2
Fernandez y Vilaros, José		3								
Fernandez, Juan María		1								
Font Pages, José								X		
Fontfria, Elena								X		
Forasté, Francisco								X		
Fosas y Angla, Francisco							X			
Furnó Abad, Agustín		1		2						
Gabaldá, Antonio										1
Gabañac, Francisco		4								
Garcia del Real, Emilio								X		
Gascón, Santiago								X		
Gil Serret, Juana		3								
Gil, Agustín			3							
Giró, José			1							
Godó hermanos		1								
Gual, José									3	
Guitart, Emilio							X			
Gurri, Luis								X		
Henrich y C. ^a		19				1	X	X	9	
Heredia Trilla, Enrique							X			
Hurralde López, Antonio								X		
Inglada, Ramón		2								
Inglart, F.										1

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Jepús, Jaime		6								
Jepús, Joaquín								X		
Llargues, Francisco de Asis								X		
Llavina, Joaquín								X		
Llop, Juan Bautista							X			
López Robert, Andrés		6							1	
Luque y C. ^a , F.										1
Mallofré, Pablo								X		1
Maneja, Antonio Francisco										2
Manero, Salvador		2								
Marfany, Abelardo y Vila, Juan		1								
Martí Galí, Emilio		1								
Martí Roca, José							X			
Martí y C. ^a , Manuel									3	
Martínez Coloci, Luis							X			
Martínez Mira, Agustín									1	
Massó y Casas		1								
Miralles, Hermenegildo								X	5	
Miralles, Nicolás								X	3	
Miret, José		1								
Miró Campañá, Cristóbal							X			
Miró y C. ^a		1								
Moix, Carlos									2	
Molina, Ramón		4							4	
Montaner y Simón		8								

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Muñoz, Domingo								X		
Olivé, Pablo								X		
Palmer, Luis		1								
Paluzie, Faustino		2					X		2	
Parpas? Forquera, Ignacio							X			
Peris Mencheta, Francisco			1							
Picas, Miguel								X		
Pijoan, Espiridion								X		
Pla y hermana, Viuda de							X			
Plaza, Francisco		1								
Puig, María		1								
Puigventos, Jaime		1								
Pujadas Durán, Magín									2	
Pujol y C. ^a		1								
Pujos, Catalina		1								
Ramos, Matias							X			
Ranera?, Adolfo							X			
Redondo y Xumetra		2								
Riera Estany								X		
Riera hermanos y C. ^a		1								
Riera Sanz, Pablo		4								
Riera, Enrique										1
Riera, Ramón		1						X	1	
Roca Bonsart		1			1					
Roca y C. ^a , Juan		1								

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Roca, Ramón		2								
Roig Escardó, Miguel								X		
Rosal Vancells, Francisco de Asís		2								
Rosell Casals, José								X		
Roura y C. ^a		8					X		3	
Rousart y C. ^a		3								
Rovellat y C. ^a , Francisco		1								
Rovira Carbonell										2
Rovira, Ignacio							X			
Rovira, Miguel		2								
Sala y Mas, Juan		2								
Sampsó y Llopis, Mariano							X			
Sánchez, Federico		2								
Serra Hermanos y Rusell		1								
Serra, Joaquín									1	
Serra, José										2
Sojo hermanos										1
Sola, Francisco									2	
Solé Piqué, Joaquín							X			
Subirana, hermanos		3								
Susany, Timoteo		1								
Tasso Serra, Luis		8						X	1	5
Torrens, Jaime										1
Torrens, Martínez								X		
Ullastres y C. ^a , Viuda e hijo		4								

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Vilaplana y C. ^a										1
Viñals, Jaime									1	
Virgili Solá, José								X		
Vives Susany Rovell		1								
Xalapeira, Ignacio										3

Any 1895: Màquines als tallers d'impremta i als tallers de litografia

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Abadal y Cots, Ignacio										1
Abadal, Josefa		1								
Aldaber, Pedro		3								
Alier, José								X		
Alsina y Clos, Simón		1								
Altés, Francisco J.		1								
Amat y Martínez		1								
Badia, Francisco										1
Bagés, Isidro								X		
Balmas Casamajor y C. ^a		2								
Baró, Estanislao		1								
Bas y Rey, Santiago										1
Basange, Mariano							X			
Baseda, Buenaventura		4								
Bastard, Juan								X	1	
Berdós, Víctor		1								
Berini, Luis									1	1
Bertrán, Francisco		1								
Blasi Idoria, M.								X		
Bobes, Enrique								X	3	
Bofarull, Pedro		1								
Bonmatí, Antonio									1	
Borrell Bosadas, José									1	
Brull, José								X		

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Prensa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Bruna Berdejo, José								X		
Budó, Juan								X		
Cairell, Primitivo								X		
Calzada e hijo		2								
Camdepadrós, Federico										3
Carreras, José								X		
Casa Provincial de la Caridad										1
Casajuana, Francisco								X		
Casals y Vigués, Ramón		3								
Castaño, José							X			
Collazo y Tassi		2								
Conde, Puerto y C. ^a										2
Correo Catalán		2	1							
Costa Batllori, Juan								X		
Cunill, José		1						X		2
Delclos y Lafont, Joaquín		1								
Delclos y Marfany		1								
Domenech y C. ^a , Eduardo		1								
Durán, José Francisco		1								
Espasa y C. ^a		6							3	
Esquivel, Eduardo								X		
Fabregas, Primo									2	
Famades Villamur, José		1								
Farriols, Juan									1	
Faya y C. ^a										3

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Fernandez y Vilaros, José		3								
Fernandez, Juan María		1								
Font Pages, José								X		
Fontfria, Elena								X		
Forasté, Francisco								X		
Fosas y Angla, Francisco							X			
Furnó Abad, Agustín		1		2						
Gabaldá, Antonio										1
Gabañac, Francisco		4								
Garcia del Real, Emilio								X		
Gascón, Santiago								X		
Gil Serret, Juana		3								
Giró, José			1							
Godó hermanos		1								
Gual, José									3	
Guitart, Emilio							X			
Gurri, Luis								X		
Henrich y C. ^a		19				1	X	X	9	
Heredia Trilla, Enrique							X			
Hurralde López, Antonio								X		
Inglada, Ramón		2								
Inglart, F.		1								1
Jepús, Jaime		6								
Jepús, Joaquín								X		
Labielle, Víctor		2								

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Llargues, Francisco de Asis								X		
Llavina, Joaquín								X		
López Robert, Andrés		6								1
Luque y C. ^a , F.										1
Madico Borrel, Joaquín								X		
Mallofré, Pablo								X		1
Maneja, Antonio Francisco										2
Manero, Salvador		2								
Marfany, Abelardo y Vila, Juan		1								
Martí Galí, Emilio		1								
Martí y C. ^a , Manuel									3	
Martínez Coloci, Luis							X			
Martínez Mira, Agustín									1	
Massó y Casas		1								
Miralles, Hermenegildo								X	5	
Miralles, Nicolás								X	3	
Miret, José		1								
Miró Campañá, Cristóbal							X			
Miró y C. ^a		1								
Moix, Carlos									2	
Molina, Ramón									4	
Montaner y Simón		8							3	
Montserrat, Cipriano								X		
Mora, Ramón										1
Morera y Costa										1

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Muñoz, Domingo								X		
Olivé, Pablo								X		
Ortega Alonso, José										1
Ortega, Pedro										1
Paluzie, Faustino		2							2	
Pascual y Ortega, Pedro		2								
Patan Orujo, Juan										1
Peris Mencheta, Francisco			1							
Picas, Miguel								X		
Pijoan, Espiridion								X		
Pla y hermana, Viuda de							X			
Puig, María		1								
Puigventos, Jaime		1								
Pujadas Durán, Magín									2	
Pujol y C. ^a		1								
Pujos, Catalina		1								
Ranera?, Adolfo							X			
Redondo y Xumetra		2								
Riera Estany								X		
Riera hermanos y C. ^a		1								
Riera Sanz, Pablo		4								
Riera, Enrique										1
Riera, Ramón		1						X	1	
Roca Bonsart		1			1					
Roca y C. ^a , Juan		1								

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Roca, Ramón		2								
Roig Escardó, Miguel								X		
Rosal Vancells, Francisco de Asís		2								
Rosell Casals, José								X		
Roura y C. ^a		5								1
Rovellat y C. ^a , Francisco		1								
Rovira e hijos								X		
Rovira, Ignacio							X			
Rovira, Miguel		2								2
Sala y Mas, Juan		2								
Sampsó y Llopis, Mariano							X			
Sánchez, Federico		2								
Serra Hermanos y Rusell		2								1
Serra, Joaquín									1	
Serra, José										2
Simeón, María							X			
Sojo hermanos										1
Sola, Francisco									2	
Solé Piqué, Joaquín							X			
Subirana, hermanos		3								
Susany, Timoteo		1								
Tasso Serra, Luis		8						X	1	5
Tobella, Costa y Piñol		3								
Torrens, Jaime										1
Torrens, Martínez								X		

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Ullastres y C. ^a , Viuda e hijo		4								
Vilaplana y C. ^a										1
Viñals, Jaime									1	
Virgili Solá, José								X		
Vives Susany Rovell		1								
Xalapeira, Ignacio										3

Any 1896: Màquines als tallers d'impremta i als tallers de litografia

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Abadal y Cots, Ignacio												1
Abadal, Josefa		1										
Aldaber, Pedro		3										
Alier, José										X		
Alsina y Clos, Simón		1										
Altés, Francisco J.		1										
Amat y Martínez		1										
Badia, Francisco												1
Bagés, Isidro										X		
Balmas Casamajor y C. ^a		2										
Baró, Estanislao		1										
Bas y Rey, Santiago												1
Basange, Mariano									X			
Baseda, Buenaventura		4										
Bastard, Juan										X	1	
Berdós, Víctor		1										
Berini, Luis											1	1
Bertrán, Francisco		1										
Blasi Esteve y Benet		1										2
Bobes, Enrique										X	3	
Bofarull, Pedro		1										
Bonal Giralt, José										X		
Bonet, Arturo										X		
Bonmatí, Antonio											1	

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Prensa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Borrell Bosadas, José											1	
Brull, José										X		
Bruna Berdejo, José										X		
Budó, Juan										X		
Cairell, Primitivo										X		
Calzada e hijo		2										
Camdepadrós, Federico												2
Canals, Antonio									X			
Casa Provincial de la Caridad												1
Casals y Vigués, Ramón		3										
Casame?, Cristóbal										X		
Castaño, José									X			
Collazo y Tassi		2										
Conde, Puerto y C. ^a												2
Correo Catalán		2	1									
Cunill, José		1										2
Delclos y Lafont, Joaquín		1										
Delclos y Marfany		1										
Domenech y C. ^a , Eduardo		1										1
Durán, José Francisco		1										
Elías, Antonio		1										
Esclusa y C. ^a										X		
Espasa y C. ^a		6									3	1
Fabregas, Primo											2	
Famades Villamur, José		1										

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Prensa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Farriols, Juan											1	
Faya y C. ^a												2
Fernandez y Vilaros, José		3										
Fernandez, Juan María		1										
Font Pages, José										X		
Fontfria, Elena										X		
Forasté, Francisco										X		
Furnó Abad, Agustín		1		2								
Gabaldá, Antonio												1
Gabañac, Francisco		4										
Garcia del Real, Emilio										X		
Gil Serret, Juana		3										
Giró, José			1									
Godó hermanos		1										
Gual, José											3	
Guitart, Emilio									X			
Gurri, Luis										X		
Henrich y C. ^a		19				1			X	X	9	
Heredia Trilla, Enrique									X			
Hurralde López, Antonio										X		
Inglada, Ramón		2										
Inglart, F.		1										1
Jepús, Jaime		6										
Jepús, Joaquín										X		
Labielle, Víctor		2										

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Prensa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Llargues, Francisco de Asis										X		
Llauder, José María		1		1								
Llavina (Llatina), Joaquín										X		
López Robert, Andrés		6										1
Luque y C. ^a , F.												1
Madico Borrel, Joaquín										X		
Mallofré, Pablo										X		1
Maneja, Antonio Francisco												2
Manero, Salvador		2										
Marfany, Abelardo									X			
Marfany, Abelardo y Vila, Juan		1										
Martí Galí, Emilio		1										
Martí y C. ^a , Manuel											3	
Martínez Coloci, Luis									X			
Martínez Mira, Agustín											1	
Massó y Casas												1
Miralles, Hermenegildo										X	5	
Miralles, Nicolás										X	3	
Miret, José		1										
Miró Campañá, Cristóbal									X			
Miró y C. ^a		1										
Moix, Carlos											2	
Molina, Ramón											4	
Montaner y Simón		8									3	
Montserrat, Andrés												1

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Mora, Ramón												1
Moreno, Antonio						1						
Morera y Costa												1
Muñoz, Domingo										X		
Musons Agustín Domingo		2										
Olivé, Pablo										X		
Ortega Alonso, José												1
Ortega, Pedro												1
Paluzie, Faustino		2									2	
Pascual y Ortega, Pedro		2										
Patan Orujo, Juan												1
Peris Mencheta, Francisco							1					
Picas, Miguel										X		
Pijoan, Espiridion										X		
Pla y hermana, Viuda de									X			
Puig, María		1										
Puigventos, Jaime		1										1
Pujadas Durán, Magín											2	
Pujol y C. ^a		1										
Pujos, Catalina		1										
Rancé, Luis											1	
Ranera?, Adolfo									X			
Redondo y Xumetra		2										
Riera Estany										X		
Riera hermanos y C. ^a		1										

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Prensa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Riera Sanz, Pablo		4										
Riera, Enrique												1
Riera, Ramón		1								X	1	
Roca Bonsart		1			1							
Roca y C. ^a , Juan		1										
Roca, Ramón		2										
Roig Escardó, Miguel										X		
Rosal Vancells, Francisco de A.		2										
Rosell Casals, José												1
Roura y C. ^a		5										1
Rovellat y C. ^a , Francisco		1										
Rovellat, Francisco								1				
Rovira e hijos										X		
Rovira, Ignacio									X			
Rovira, Miguel		2										2
Sala y Mas, Juan		2										
Sampsó y Llopis, Mariano									X			
Sánchez, Federico		2										
Serra Hermanos y Rusell		2										1
Serra, Joaquín											1	
Serra, José												2
Serret, Francisco		3										
Simeón, María									X			
Sojo hermanos												1
Sola, Francisco											2	

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	>1.000 f/h	4.000 f/h	5.000 f/h	6.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Prensa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Solé Piqué, Joaquín									X			
Subirana, hermanos		3										
Susany, Timoteo		1										
Tarascó, Viladot y Cuesta		1										
Tasso Serra, Luis		8								X	1	5
Tobella, Costa y Piñol		3										
Torrens, Jaime												1
Torrens, Martínez										X		
Torrents y Ros, J.												1
Torrents, J.		1										
Ullastres y C. ^a , Viuda e hijo		4										
Urgellés, Manuel												1
Vilaplana y C. ^a												1
Viñals, Jaime											1	
Virgili Solá, José										X		
Vives Susany Rovell		1										
Xalapeira, Ignacio		1										3

Any 1897: Màquines als tallers d'impremta i als tallers de litografia

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Prensa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Abadal, Josefa						X			
Aldaber, Pedro		2							
Altés, Francisco J.		1							
Badia, Francisco									1
Bagés, Isidro							X		
Balmas Casamajor y C. ^a		2						4	
Baró, Estanislao		1							
Bas y Rey, Santiago									1
Basange, Mariano						X			
Baseda, Buenaventura		4							
Bastard, Juan							X	1	
Benajes, Tomás									2
Berdós, Víctor		1							
Blasi Esteve y Benet		1							2
Bobes, Enrique							X	3	
Bofarull, Pedro		1							
Bonal Giralt, José							X		
Bonmatí, Antonio								1	
Brull, José							X		
Budó, Juan							X		
Cairell, Primitivo							X		
Camdepadrós, Federico									2
Canals, Antonio						X			
Carreras, José							X		

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Casa Provincial de la Caritat									1
Casals y Vigués, Ramón		3							
Castaño, José						X			
Collazo y Tassi		2							
Conde, Puerto y C. ^a									2
Costa y C. ^a									1
Cunill, José	3						X		2
Cusó, Vicente (Les Corts)						X			
Domenech y C. ^a , Eduardo		1							1
Domenech, Joaquín							X		1
Elías, Antonio		1							
Escluse, Manuel							X		
Espasa y C. ^a		4							
Esquivel, hijos de Eduardo							X		
Fabregas, Primo								2	
Famades Villamur, José		4							
Faya y C. ^a									2
Febrer, Adrian									1
Fiol, Felipe									1
Font y C. ^a (Les Corts)							X		
Fosas y Angla, Francisco									1
Furnó Abad, Agustín		1	2						
Gabaldá, Antonio									1
Gabañac, Francisco		4							
Garcia del Real, Emilio							X		

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Godó hermanos		1							
Gual, José								3	
Guitart, Emilio						X			
Henrich y C. ^a						X			
Heredia Trilla, Enrique						X			
Hurralde López, Antonio							X		
Inglada, Ramón		2							
Inglart, F.		1							1
Jepús, Jaime		6							
Jepus, Joaquín							X		
Labielle, Víctor		2							
Llargues, Francisco de Asis							X		
Llauder, José María		1	1						
López Robert, Andrés		6							1
Lozano, Teodoro		2							
Madico Borrel, Joaquín							X		
Mallofré, Pablo							X		1
Maneja, Antonio Francisco									2
Martí y C. ^a , Manuel								3	
Martínez Coloci, Luis						X			
Martínez Mira, Agustín								1	
Massana, Feliu						X			
Massó y Casas									1
Miralles, Hermenegildo							X	5	
Miralles, Nicolás							X	3	

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Miró Campañá, Cristóbal						X			
Moix, Carlos								3	
Molina, Ramón		4						2	
Montaner y Simón		5						3	
Mora, Ramón									1
Moreno, Antonio		1							
Olivé, Pablo							X		
Ortega Alonso, José									1
Ortega, Pedro									1
Paluzie, Faustino		2						2	
Pascual y Ortega, Pedro		2							
Patan Orujo, Juan									1
Peris Mencheta, Francisco				1					
Picas, Miguel							X		
Pijoan, Espiridion							X		
Pla y hermana, Viuda de						X			
Puigventos, Jaime		2							1
Pujadas Durán, Magín								2	
Pujol y C. ^a		1							
Rancé, Luis								1	
Ranera?, Adolfo						X			
Redondo y Xumetra		2							
Riera Estany							X		
Riera Sanz, Pablo		4							
Riera, Buenaventura		1							

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Prensa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Riera, Enrique									1
Riera, Ramón		1					X		
Rieusset y Berini								1	2
Riusset, Francisco							X		
Roca y C. ^a , Juan		1							
Roca, Ramón		2							
Roig Escardó, Miguel							X		
Rosal Vancells, Francisco de Asís		2							
Rosell Casals, José									1
Roura y C. ^a		5							1
Rovellat, Francisco					1				
Rovira e hijos Sres.							X		
Rovira, Ignacio						X			
Rovira, Miguel		2							2
Royo, Fidel									1
Sala y Mas, Juan		2							
Sampsó y Llopis, Mariano						X			
Sánchez, Federico		2							
Serra Hermanos y Rusell		2							1
Serra, Joaquín								1	
Serra, José									2
Serret, Francisco		3							
Simeón, María						X			
Sojo, José de		1							
Sola, Francisco								2	

Nom	<1.000 f/h	1.000 f/h	4.000 f/h	10.000 f/h	11.000 f/h	Premsa manual	Litografia manual	Màquina litografia	Minerva
Solé Piqué, Joaquín						X			
Subirana, hermanos		3							
Susany, Timoteo		1							
Tarascó, Viladot y Cuesta		2							
Tasso Serra, Luis		8					X	1	5
Tobella, Costa y Piñol		3							
Torrens Martínez							X		
Torrents, J.		1							
Urgellés, Manuel									1
Utrillo y Rialp								1	
Vidal hermanos		1							3
Vilaplana y C. ^a									1
Viñals, Jaime								1	
Vives Susany		4							
Xalapeira, Ignacio		1							

Annex 2. Descripció de l'establiment de Sucesores de N. Ramírez y C.^a al passatge Escudellers. Calendari de 1883

El establecimiento de los Sres. Sucesores de Narciso Ramírez y Comp.^a, cuya importancia le permite el parangón con los mas acreditados del extranjero, data de 1847, año en que lo fundó D. Narciso Ramírez y Rialp, hombre laborioso, activo, emprendedor, que desde la modesta esfera de operario, se elevó hasta colocar su nombre entre los primeros industriales de España creando una tipografía modelo.

El edificio fue levantado en 1862 y se compone de sótanos, planta baja y galería cubierta de cristales para que los operarios reciban la luz zenital. Está situado en uno de los puntos mas céntricos de Barcelona, en el Pasaje de Escudillers, que comienza en la calle del mismo nombre y tiene por continuación el Pasaje de la Paz.

Al entrar en el edificio, se penetra en un patio á cuya derecha hay el despacho de la Gerencia y los departamentos destinados á administración y caja: á la izquierda está el despacho del encargado de los trabajos y la puerta que da paso á los talleres. La primera impresión que se recibe es grandiosa, pues se presenta á la vista un local despejado que puede ser abarcado de una mirada; ligeras y esbeltas columnas de hierro sostienen la galería, de la cual arrancan otras en las que se apoya el techo de cristales. A todo lo largo, las cajas; y de pié delante de ellas los cajistas trabajando en silencio, mientras sube de los sótanos el rumor producido por las máquinas. Al levantar la vista á la galería, se ven rimeros de impresos, en esta galería, que da la vuelta completa al edificio, está la sección de encuadernación y librería.

Al recorrer la planta baja, despierta la curiosidad el mecanismo de la composición y la novedad que ofrece el acierto con que doscientos cajistas, que tienen delante el manuscrito, toman las letras de las cajas para colocarlas en el componedor; tarea difícilísima, pero que el hábito convierte en sencilla. Atraviesan el local aprendices con rollos de pruebas que llevan á los correctores, que están en la planta baja, pero en departamento aislado para que su atención no se distraiga. Los compaginadores reciben las galeradas y las ajustan; y cuando esta operación está terminada, por medio de un sencillo mecanismo bajan las formas á los sótanos para pasar á las máquinas.

A continuación de la sección de cajistas se halla la de litografía, comunicándose ambas por una puerta, pero completamente independientes. La impresión cambia por completo: cuatro máquinas hidráulicas destinadas á la satinación, siete prensas litográficas movidas por vapor y otras siete á mano, y dos aparatos de fabricación de colores, funcionan con regularidad, estando á cubierto los operarios de todo peligro por medio de enrejados colocados delante de los volantes. Allí se ve salir de las prensas el cromo artístico de delicado trabajo, que exige numerosas

tiradas y un ajuste matemático; el grabado de puras líneas y asombrosa finura y trabajos comerciales de todas las clases. Desde lo mas artístico á lo mas basto, todo está reunido en el departamento de la litografía. A la derecha otra puerta da paso á un reducido patio. A continuación el departamento de dibujantes litógrafos y cromistas.

La sección de maquinaria tipográfica abarca los sótanos, tan espaciosos como ventilados, ofreciendo un magnífico golpe de vista, cuyo efecto es el del asombro para los que no están acostumbrados á las grandes imprentas de las grandes capitales del mundo. Hay dos calderas y dos volantes, la una funcionando y la otra siempre dispuesta á suplirla, pues como se trabaja día y noche, es necesario tener asegurada la fuerza motriz. Treinta y siete prensas mecánicas y otras siete movidas á mano se hallan continuamente en movimiento. El ruido no es estridente y chillón como el de las fábricas; es mas seco y acompasado. Cada máquina está rodeada de los operarios que la tienen á su cargo; y en toda la extensión que alcanza la vista, se abarca el espectáculo de la actividad y del orden. Unas máquinas arrojan pliegos de aleluyas; otras la obra científica de artísticos grabados intercalados en el texto, cuya gradación de tintas exige mucha inteligencia en el maquinista; más lejos los números de los periódicos salen en interminable serie y con pasmosa rapidez, apoderándose de ellos los operarios encargados de doblarlos, cuyas manos parecen haber resuelto el problema del movimiento continuo; al lado de los estados llenos de letras y números microscópicos, el cartelón de caracteres enormes, que se mide por metros, tirado á diversas tintas; más allá los formularios de los caminos de hierro; los complicados títulos de sociedades de crédito y Bancos, trabajo minucioso, delicado y ejecución matemática, se imprimen en el mismo local donde las prensas crujen arrojando millares de pliegos de papel; las que imprimen varios colores á la vez, distraen la atención, que luego se fija en las máquinas numeradoras automáticas, en esencial en las dos destinadas á los billetes de ferro-carriles, que los imprimen, los numeran y los ordenan con tanta rapidez, que la vista no puede seguir sus movimientos.

Hay momentos en que se siente la necesidad de orientarse, pues el espectáculo marea. Aquello parece igual, y siempre es distinto. La mota de color dominante es la negra; negro es el hierro, negra la tinta, negros los moldes; color que pone más de relieve el blanco del papel. Se diría que las máquinas y las prensas producen lo mismo, y todo es diferente. Al pasar á la fundición, instalada también en los sótanos, se presencian las operaciones, casi todas mecánicas, que transforman el metal fundido en letra, luego pulida é igualada por operarios que no la sueltan hasta que queda empaquetada y clasificada para cuando deba pasar á las cajas. Cerca de la fundición están los departamentos destinados á galvanoplastia y estereotipia. Se hallan también en los sótanos la fundición de rodillos, la máquina y utensilios de planear y granear las piedras, y las máquinas de satinar.

De los sótanos se sube á la galería donde se hallan la encuadernación y la librería: en ella se repasan los impresos que por su delicadeza, ó por tener numeración, exigen esta tarea; los operarios doblan los pliegos, los igualan, satinan y confeccionan y encuadernan los libros. En este departamento están instaladas las máquinas de rayar, las de taladrar y otra porción de curiosas máquinas propias del ramo.

En local aparte situado en la misma calle y frente á la puerta principal de entrada, se hallan los almacenes de la casa, que tuvieron que trasladarse á dicho punto por exigir el desarrollo creciente del establecimiento la ocupación del local donde antes se hallaban colocados.

El número de operarios ocupados en los diferentes ramos es de unos quinientos, que encuentran en el establecimiento, durante todo el año, el trabajo que les proporciona el medio de satisfacer sus necesidades y atender á sus familias.

Describir minuciosamente el establecimiento y dar exacta cuenta de lo que en él se hace, es tarea punto menos que imposible; pero hemos apuntado los datos que sirven para dar una idea aproximada del mismo: en diversos certámenes nacionales y extranjeros ha obtenido premios, que han alentado á sus dueños á mantenerlo á la altura de los modernos adelantos tipográficos, estudiando cuantas innovaciones mejoran el arte de imprimir y aplicándolas en el acto. Difícilmente se encontrará otra imprenta donde todo esté reunido y cuyas prensas produzcan trabajos tan diversos, siendo esto motivo de que de diferentes puntos de España y de Ultramar se acuda á ella cuando se trata de impresos que por su importancia exigen un establecimiento de primer orden que ofrezca notables condiciones de economía y que reúna todos los medios para dejar airosos á los que desean trabajos que se aparten de lo común, y al lujo reúnan la perfección.

Annex 3. Descripcions de l'establiment de Sucesores de N. Ramírez y C.^a del carrer Còrsega. Calendaris de 1888 i 1894

Calendario para el año 1888 publicado por los Sucesores de N. Ramírez y C.^a

En los Almanagues especiales que, como el presente y en obsequio á su clientela, viene publicando desde hace años la casa Sucesores de N. Ramírez y C.^a, hemos dado exacta idea de lo que era su Establecimiento tipográfico, situado en el Pasaje de Escudillers, núm. 4; de las múltiples operaciones inherentes á tan importante industria, de su grandioso movimiento y de todas sus instalaciones en general.

A pesar de que ningún otro de su clase alcanzaba en nuestro país tan vastas proporciones y arrojaba al mercado productos tantos en número como variados, el incremento que de día en día iba tomando la casa y el creciente favor con que el público viene distinguiéndola, la obligaron á levantar en la calle de Córcega (Ensanche), un edificio que, por confesión de propios y extraños, á ninguno de los hasta hoy conocidos en los primeros y más industriales centros de Europa, cede en grandiosidad, ni ninguno ha logrado tampoco reunir en un solo local tantos y tan variados elementos para responder con puntualidad, exactitud y perfección, á las exigencias de una industria, en que los adelantos y las modernas aplicaciones se suceden con pasmosa celeridad.

Conocido ya, por el contexto de estos Almanagues especiales, según arriba queda dicho, lo que era el antiguo establecimiento de los Sucesores de N. Ramírez y C.^a (donde continúa, empero, para mayor comodidad del público, la Administración general de la casa y una sección de cajas con su correspondiente maquinaria para determinados trabajos de manifiesta perentoriedad), vamos á ofrecer á nuestros lectores una ligerísima reseña, de lo que encierra el nuevo Establecimiento.

Ocupa el edificio, de elegante y sólida construcción, como indica la lámina fototípica (producto de los talleres de la casa) que acompaña á esta reseña, una superficie de terreno de 4,000 metros cuadrados.

Su distribución es como sigue:

Sótanos – Almacenes generales con ingreso directo para los carros y coches empleados en el servicio de la casa. – Sección de satinación. – Fundición de rodillos tipográficos. – Cuadras, cocheras y dependencias varias.

Planta baja – Máquinas para imprimir de diferentes sistemas. – Máquinas litográficas y cromolitográficas. – Impresiones policromas fototípicas, impresiones sobre metales y maderas. Estereotipia y galvanoplastia.

Primer piso – Sala de visitas. – Despacho del gerente y de empleados de la casa (están distribuidos al modo de los boxes ingleses, por mamparas fijas de pino barnizado; con suelo de madera y mueblaje sólido, elegante y serio). – Prensas

litográficas á brazo. – Sala de composición tipográfica, ó sea departamento de los cajistas.

Segundo piso – Talleres de dibujo, pintura y Grabado. – De dorados, rayados y encuadernaciones. – De confección de almanaques americanos.

Desvanes – Sección Zincográfica. – Secadero.

Azotea – Galería fotográfica. – Gabinete químico para las reproducciones fototípicas.

El número de máquinas para diversos usos empleadas en el Establecimiento es próximamente de 200, y el de operarios en las distintas secciones el de 800.

Las máquinas reciben el movimiento de dos motores, que juntos pueden desarrollar una fuerza de 120 caballos. Los motores y generadores están instalados en edificio aparte, anexo á la construcción principal.

Para el transporte de objetos hay ascensores mecánicos de gran solidez; para el movimiento interior, tienen los operarios, escaleras de servicio.

Hay dispuesto un servicio de incendios, con 20 bocas de agua, mangas y cubos.

Servicios telefónicos y acústicos, ponen en comunicación las distintas dependencias de los talleres con el despacho del Pasaje de Escudillers, donde continúan recibándose las órdenes con que honra al Establecimiento su numerosa y buena clientela.

Calendario para el año 1894 publicado por Henrich y C.^a en comandita Sucesores de N. Ramírez y C.^a Barcelona

En los Almanagues especiales que, en obsequio á su clientela, ha publicado desde hace años la casa Sucesores de N. Ramírez y Compañía, hemos dado exacta idea de lo que era su Establecimiento tipográfico (situado en el Pasaje de Escudillers, núm. 4), así como de las múltiples operaciones inherentes á tan importante industria, su gran movimiento y todas sus instalaciones en general.

A pesar de que ningún otro de su clase alcanzaba en nuestro país tan vastas proporciones y arrojaba al mercado tal variedad y número de productos, el incremento que de día en día iba tomando la casa y el creciente favor con que el público la ha distinguido, la obligaron á levantar en la calle de Córcega (Ensanche) un edificio que por confesión de propios y extraños, á ninguno de los hasta hoy conocidos, en los primeros y más industriales centros de Europa, cede en grandiosidad, ni ha logrado tampoco ninguno reunir en un solo local tantos y tan variados elementos para responder con puntualidad, exactitud y perfección, á las

exigencias de una industria, en que los adelantos y las modernas aplicaciones se suceden con pasmosa celeridad.

Conocido ya por el contexto de estos Almanques especiales lo que era el antiguo Establecimiento de los Sucesores de Ramírez y Compañía (donde continúa empero, para mayor comodidad del público, la Administración general de la casa y una sección de cajas con s correspondiente maquinaria para determinados trabajos de manifiesta perentoriedad), vamos á ofrecer á nuestros lectores una ligerísima reseña de lo que es y de lo que encierra el nuevo Establecimiento, añadiendo algunos datos de las mejoras y reformas introducidas desde 1888, fecha en que publicamos la primera descripción del mismo.

A esta nueva reseña nos obligan muy particularmente, no sólo los adelantos y crecimientos experimentados por esta casa, sino también el cambio de su razón social (que es ahora Henrich y C.^a en comandita) y las modificaciones introducidas en este Calendario, cuyas láminas fototípicas y cromolitográficas así como su tipografía y encuadernación, son la más completa y variada muestra de los trabajos artísticos que realiza este Establecimiento.

El edificio levantado en 1886 para talleres de la casa, de elegante y sólida construcción (v. la lámina fototípica núm. 1), ocupa una superficie de terreno de 6.000 metros cuadrados.

Su distribución interior es como sigue:

Sótanos – Almacenes generales con ingreso directo para los carros y coches empleados en el servicio de la casa. – Sección de satinación. – Fundición de rodillos tipográficos. – Cuadras, cocheras y dependencias varias.

Planta baja – Máquinas para imprimir, de diferentes sistemas (v. la lámina fototípica núm. 2). – Máquinas litográficas y cromolitográficas (v. la lámina fototípica núm. 3). – Impresiones policromas fototípicas; impresiones sobre metales y maderas. – Estereotipia y Galvanoplastia.

Pabellón anejo – Dibujo. – Fotograbado. – Zincografía.

Primer piso – Sala de visitas. – Despacho del Gerente y de los empleados de la casa. Estas dependencias están distribuidas al modo de los boxes ingleses, por grandes mamparas fijas de pino barnizado; con suelo de madera y mueblaje sólido, elegante y serio. – Prensas litográficas á brazo. – Sala de composición tipográfica ó sea departamento de los cajistas.

Segundo piso – Talleres de dorados, rayados y encuadernaciones. Confección de almanques americanos.

Desvanes – Secadero. – Trenes de barnizaje y engomado al vapor.

Azotea – Galería fotográfica. – Gabinete químico para las reproducciones fototípicas.

El número de máquinas para diversos usos empleadas en el Establecimiento, es de 200 y el de operarios en las distintas secciones, de 800.

Las máquinas reciben el movimiento de dos motores que juntos pueden desarrollar una fuerza de 120 caballos. Los motores y generadores están instalados en edificio aparte, anexo á la construcción principal.

Para el transporte de objetos hay ascensores mecánicos de gran solidez; para el movimiento interior, tienen los operarios escaleras de servicio.

Hay dispuesto un servicio de incendios, con 20 bocas de agua, mangas y cubos.

Servicios telefónicos y acústicos, ponen en comunicación las distintas dependencias de los talleres con el despacho de la calle de Escudillers, donde continúan recibándose las órdenes con que honra al Establecimiento su números y buena clientela.

Creemos que basta la anterior enumeración (aunque necesariamente breve) de cada uno de los diversos talleres y dependencias de la casa, para que nuestros favorecedores puedan formar concepto de la misma, así como de la extensión é importancia de sus servicios.

Réstanos sólo añadir que las obras de este Establecimiento han obtenido repetidas veces extraordinarias distinciones en varios concursos nacionales y extranjeros, tales como las Exposiciones universales de Barcelona, Filadelfia y Viena, y últimamente en la de París de 1889, donde fueron premiadas con dos medallas de oro las impresiones de la casa y sus reproducciones en fototipia, fotograbado y litografía.

Annex 4. Taula amb els establiments de titularitat femenina registrats als llibres de matrícula de la contribució industrial i a les guies de la ciutat i anuaris entre 1845 i 1900

(I) Impremta; (L) Litografia; (F) Procediments fotomecànics

Any	Llibres Matrícula Industrial				Guies i anuaris			
	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments
1842					2	57	3,51%	Garriga y Aguasvivas, Viuda (I); Pla, Viuda de (I)
1845	3	28	10,71 %	Bocabella, Francisca (I); Garriga y Ayguaviva, María (I); Mayol, Antonia (I)				
1846	3	32	9,38%	Bocabella, Francisca (I); Garriga y Ayguaviva, María (I); Mayol, Antonia (I)				
1847	3	36	8,33%	Bocabella, Francisca (I); Garriga y Ayguaviva, María (I); Mayol, Antonia (I)				
1848	3	40	7,50%	Bocabella, Francisca (I); Garriga y Ayguaviva, María (I); Mayol, Antonia (I)				
1849	4	42	9,52%	Bocabella, Francisca (I); Garriga y Ayguaviva, María (I); Mayol, Antonia (I); Torras, Viuda (I)	5	59	8,47%	Bocabella, Francisca (I); Garriga y Aguasvivas, Viuda (I); Mayol, Viuda (I); Sierra, Viuda de Antonio (I); Torras, Viuda de (I)
1850	5	49	10,20 %	Baixeras, María (L); Bocabella, Francisca (I); Garriga y Ayguaviva, María (I); Mayol, Antonia (I); Torras, Viuda (I)				

Any	Llibres Matrícula Industrial				Guies i anuaris			
	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments
1851	5	58	8,62%	Baixeras, María (L); Bocabella, Francisca (I); Garriga y Ayguaviva, María (I); Mayol, Antonia (I); Torras, Viuda (I)				
1852	4	57	7,02%	Bocabella, Francisca (I); Garriga y Ayguaviva, María (I); Ribes, Vicenta (L); Torras, Viuda (I)				
1853	3	58	5,17%	Bocabella, Francisca (I); Sala, Ramona (L); Torras, Viuda (I)				
1854	4	57	7,02%	Bocabella, Francisca (I); Garriga y Ayguaviva, María (I); Sala, Ramona (L); Torras, Viuda (I)	5	59	8,47%	Bocabella, Francisca (I); Garriga y Aguasvivas, Viuda (I); Mayol, Viuda (I); Sierra, Viuda de Antonio (I); Torras, Viuda de (I)
1855	5	61	8,20%	Alabern, Viuda de (L); Bocabella, Francisca (I); Clerchs, Viuda de (L); Garriga y Ayguaviva, María (I); Torras, Viuda (I)				
1856	6	58	10,34 %	Alabern, Viuda de (L); Bocabella, Francisca (I); Clerchs, Viuda de (L); Garriga y Ayguaviva, María (I); Sauri, Viuda de Manuel (I); Torras, Viuda (I)				
1857	6	56	10,71 %	Alabern, Viuda de (L); Bocabella, Francisca (I); Clerchs, Viuda de (L); Garriga y Ayguaviva, María (I); Sauri, Viuda de Manuel (I); Sierra, Viuda e hijo (I)	4	57	7,02%	Bocabella, Francisca (I); Garriga y Aguasvivas, Viuda (I); Torras, Viuda de (I); Alabern, Viuda de (L)

Any	Llibres Matrícula Industrial				Guies i anuaris			
	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments
1859	5	50	10,00 %	Alabern, Viuda de (L); Garriga y Ayguaviva, María (I); Sauri, Viuda de Manuel (I); Sierra, Viuda e hijo (I); Torras, Viuda (I)	6	49	12,24%	Bocabella, Francisca (I); Garriga y Aguasvivas, Viuda (I); Saurí, Viuda de Manuel (I); Sierra, Viuda é hijos de (I); Torras, Viuda de (I); Alabern, Viuda de (L)
1860					4	46	8,70%	Bocabella, Francisca (I); Sierra, Viuda é hijos de (I); Torras, Viuda de (I); Alabern, Viuda de (L)
1861	5	54	9,26%	Alabern, Viuda de (L); Gaspar, viuda e hijo de José (I); Sauri, Viuda de Manuel (I); Sierra, Viuda e hijo (I); Torras, Viuda (I)				
1862	4	54	7,41%	Gaspar, viuda e hijo de José (I); Sauri, Viuda de Manuel (I); Sierra, Viuda e hijo (I); Torras, Viuda (I)				
1863	3	54	5,56%	Gaspar, viuda e hijo de José (I); Sauri, Viuda de Manuel (I); Torras, Viuda (I)	4	51	7,84%	Gaspar, Viuda é hijos de (I); Saurí, Viuda de Manuel (I); Sierra, Viuda é hijos de (I); Torras, Viuda de (I)
1864	2	51	3,92%	Gaspar, viuda e hijo de José (I); Torras, Viuda (I)	3	46	6,52%	Sierra, Viuda é hijos de (I); Torras, Viuda de (I); Alabern, Viuda de (L)
1865	2	52	3,85%	Gaspar, viuda e hijo de José (I); Torras, Viuda (I)				
1866	3	55	5,45%	Gaspar, viuda e hijo de José (I); Serra, María Antonia (I); Torras, Viuda (I)				

Any	Llibres Matrícula Industrial				Guies i anuaris			
	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments
1867	3	56	5,36%	Gaspar, viuda e hijo de José (I); Serra, María Antonia (I); Torras, Viuda (I)				
1868	2	55	3,64%	Gaspar, viuda e hijo de José (I); Torras, Viuda (I)				
1874	2	61	3,28%	Gaspar, viuda e hijo de José (I); Vilarnau Durán, Viuda de Miró (I)				
1875	3	74	4,05%	Fabregas, Dolores (L); Gaspar, viuda e hijo de José (I); Vilarnau Durán, Viuda de Miró (I)				
1876	3	80	3,75%	Fabregas, Dolores (L); Gaspar, viuda e hijo de José (I); Vilarnau Durán, Viuda de Miró (I)				
1877	2	86	2,33%	Durán, Teresa (L); Petit, Eulalia (L)				
1878	3	93	3,23%	Durán, Teresa (L); Petit, Eulalia (L); Subirana, Vda. E hijo de J. (I)				
1879					3	79	3,80%	Gaspar, Viuda é hijos de (I); Prunés, Vda. é hijos de B. (L); Torras, Viuda de (I)
1880					3	90	3,33%	Subirana, Vda. é hijos de J. (I); Labielle y C. ^a , Vda. é hijos de (L); Prunés, Vda. é hijo de B. (L)

Any	Llibres Matrícula Industrial				Guies i anuaris			
	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments
1881	2	109	1,83%	Pujol, Catalina (I); Subirana, Vda. E hijo de J. (I)	3	92	3,26%	Subirana, Vda. é hijos de J. (I); Labielle y C. ^a , Vda. é hijos de (L); Prunés, Vda. é hijo de B. (L)
1882	4	84	4,76%	Oliveras, Viuda de (I); Pujol, Catalina (I); Sole, Teresa (L); Subirana, Vda. E hijo de J. (I)	3	93	3,23%	Subirana, Vda. é hijos de J. (I); Labielle y C. ^a , Vda. é hijos de (L); Prunés, Vda. é hijo de B. (L)
1883	2	79	2,53%	Oliveras, Viuda de (I); Pujol, Catalina (I)	3	94	3,19%	Subirana, Vda. é hijos de J. (I); Labielle y C. ^a , Vda. é hijos de (L); Prunés, Vda. é hijo de B. (L)
1884	6	102	5,88%	Colell, Carmen (Gràcia) (I); Gil Serret, Juana (I); Oliveras, Viuda de (I); Pla y hermana, Viuda de (I); Pujol, Catalina (I); Subirana, Vda. E hijo de J. (I)	2	87	2,30%	Subirana, Vda. é hijos de J. (I); Labielle y C. ^a , Vda. é hijos de (L)
1885	2	41	4,88%	Pujol, Catalina (I); Subirana, Vda. E hijo de J. (I)	2	97	2,06%	Manero, Viuda é Hijos de (I); Subirana, Vda. é hijos de J. (I)
1886					3	93	3,23%	Manero, Viuda é Hijos de (I); Subirana, Vda. é hijos de J. (I); Batela, Viuda de Francisco (L)
1887					7	96	7,29%	Manero, Viuda é Hijos de (I); Subirana, Vda. é hijos de J. (I); Ullastres, Viuda e hijos de E. (I); Almirall, Carmen (L); Batela, Viuda de Francisco (L); Fontfría, Elena (L); Sastre, Matilde (L)

Any	Llibres Matrícula Industrial				Guies i anuaris			
	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments
1888					3	54	5,56%	Manero, Viuda é Hijos de (I); Subirana, Vda. é hijos de J. (I); Ullastres, Viuda e hijos de E. (I)
1893	5	82	6,10%	Gil Serret, Juana (I); Puig, María (I); Pujol, Catalina (I); Subirana, Vda. E hijo de J. (I); Ullastres y C.ª, Viuda e hijos (I)				
1894	9	155	5,81%	Altarribas y Soler, Teresa (I); Costa, Agustina (I); Fontfria, Elena (L); Gil Serret, Juana (I); Pla y hermana, Viuda de (I); Puig, María (I); Pujol, Catalina (I); Subirana, Vda. E hijo de J. (I); Ullastres y C.ª, Viuda e hijos (I)	2	149	1,34%	Abadal, Josefa (I); Mas, Viuda de Jaime (L)
1895	8	155	5,16%	Abadal, Josefa (I); Fontfria, Elena (L); Gil Serret, Juana (I); Pla y hermana, Viuda de (I); Puig, María (I); Pujol, Catalina (I); Simeón, María (I); Ullastres y C.ª, Viuda e hijos (I)				
1896	7	167	4,19%	Abadal, Josefa (I); Fontfria, Elena (L); Pla y hermana, Viuda de (I); Puig, María (I); Pujol, Catalina (I); Simeón, María (I); Ullastres y C.ª, Viuda e hijos (I)	4	123	3,25%	Abadal, Josefa (I); Llauder, Viuda de Luis (I); Candal, Catalina (Viuda de Isnart) (L); Roig, Viuda e hijos de Gabriel (L)

Any	Llibres Matrícula Industrial				Guies i anuaris			
	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments
1897	3	139	2,16%	Abadal, Josefa (I); Pla y hermana, Viuda de (I); Simeón, María (I)	7	139	5,04%	Abadal, Josefa (I); Llauder, Viuda de Luis (I); Martín, Viuda e hijo de José (I); Candal, Catalina (Viuda de Isnart) (L); Garcia, Viuda e hija de E. (L); Olive, Viuda de Pedro (L); Roig, Viuda e hijos de Gabriel (L)
1898					7	149	4,70%	Abadal, Josefa (I); Campins, Viuda de (Gràcia) (I); Martín, Viuda e hijo de José (I); Miquel, Viuda de José (Gràcia) (I); Candal, Catalina (Viuda de Isnart) (L); Garcia, Viuda e hija de E. (L); Moix, Viuda de Carlos (L)
1899					8	162	4,94%	Abadal, Josefa (I); Campins, Viuda de (Gràcia) (I); Martín, Viuda e hijo de José (I); Miquel, Viuda de José (Gràcia) (I); Candal, Catalina (Viuda de Isnart) (L); Garcia, Viuda e hija de E. (L); Moix, Viuda de Carlos (L); Roig, Viuda e hijos de Gabriel (L)
1900					7	174	4,02%	Abadal, Josefa (I); Campins, Viuda de (Gràcia) (I); Miquel, Viuda de José (Gràcia) (I); Piñol, Viuda de Ramón (I); Garcia, Viuda e hija de E. (L); Isnard, Viuda de Eugenio (L); Roig, Viuda e hijos de Gabriel (L)

Any	Llibres Matrícula Industrial				Guies i anuaris			
	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments	Titularitat femenina	Total establiments	%	Nom dels establiments
1901					8	177	4,52%	Bars, Viuda e hijo de Estanislao (I); Campins, Viuda de (Gràcia) (I); Martín, Viuda e hijo de José (I); Miquel, Viuda de José (Gràcia) (I); Rovira, Viuda de M. (I); Moix, Viuda de Carlos (L); Roig, Viuda e hijos de Gabriel (L); Casals, Viuda de Juan (F)

Annex 5. Taules de continguts de les revistes tipogràfiques de Barcelona de la segona meitat del segle XIX

5.1. Correo Tipográfico i Correo Tipo-litográfico (1881-1909)

1881-Enero. Año V, núm. 1

- Á nuestros lectores
- La imprenta en la Exposición Universal de 1878
- Mas sobre “un proyecto tipográfico”
- Primera exposición de artes decorativas y de sus aplicaciones á la industria
- Bibliografía
- Crónica
- Calendario para 1881. A 2 tintas (rojo y negro)

1881-Febrero. Año V, núm. 2

- La imprenta en España
- Nuevo procedimiento de fototipia
- Supresión de la engrasación de las máquinas
- Barnizaje de las impresiones: Leemos en el *Bulletin de l'Imprimerie*
- Papel hidrográfico. *Deutsche Buchdrucker Zeitung*
- Filigranaje del papel
- Concurso americano
- El escritor litógrafo - C. Verneuil
- Bibliografía

1881-Marzo. Año V, núm. 47

- ¡La Mar!... del progreso tipográfico
- La imprenta en la Exposición Universal de 1878. Capítulo segundo
- Escuela profesional tipográfica en Bruselas
- El Hectógrafo o cronógrafo
- Crónica

1881-Abril. Año V, núm. 48

- Álbum universal de tipografía artística
- De empleo de los colores. El bermellón
- Gramática de la litografía por W. D. Richmond. Capítulo IV
- La imprenta en la Exposición Universal de 1878. Capítulo tercero. Las grandes medallas
- Crónica

1881-Mayo. Año V, núm. 49

- Homenaje a hombres célebres
- Un color nuevo
- Generalidades de las máquinas de blanco
- Gramática de la litografía por W. D. Richmond. Capítulo IV (continuación)
- El tipógrafo
- La luz eléctrica en una imprenta
- Aceraje de las láminas de cobre
- Accidentes de máquinas
- Remitido
- Crónica

1881-Junio. Año V, núm. 50

- Irregularidad

- Estadística tipo-litográfica
 - Fábrica de papel de D. Balomero Ollo. Tolosa
 - Wilh Ferdinand Heim Offenbach (Alemania)
 - La imprenta en la Exposición Universal de 1878. Capítulo cuarto. Los impresores editores
 - Crónica
- 1881-Julio. Año V, núm. 51
- Las escuelas profesionales
 - Grabado en relieve sobre zinc. Método Gillot (1)
 - Maquina a pedale
 - Litografía. Sustancias diversas.- Aceites
 - Generalidades sobre las máquinas en blanco. Continuación - L. Monet.
 - Novísima máquina para reducir o ampliar los trabajos litográficos, bien sean grabados sobre piedra, cobre, metal, boj, autográficos, dibujos a la pluma, al lápiz, cromolitográficos, fotograbados, etc. etc.
 - Crónica
- 1881-Agosto. Año V, núm. 52
- Ensayo sobre las ilustraciones por los procedimientos químicos (1)
 - Consideraciones sobre la imprenta española - Adolfo Alegret
 - Máquina última invención privilegiada, para reducir y ampliar toda clase de trabajos litográficos
 - Del empleo de los colores. Los azules
 - Una fiesta de familia
 - Crónica
- 1881-Septiembre. Año V, núm. 53
- La imprenta en la Exposición Universal de 1878. Capítulo quinto. Las impresiones administrativas en París y en provincias
 - Adversaria Typographica
 - Gramática de la litografía por W. D. Richmond. Capítulo V
 - Del empleo de los colores. Los azules. Azules de Oriente.- Azules de Ultramar
 - Crónica
- 1881-Octubre. Año V, núm. 54
- El tecnicismo en tipografía
 - Gramática de la litografía por W. D. Richmond. Capítulo VI
 - La tipografía en China según los documentos ingleses
 - La fotografía aplicada a las artes gráficas. Foto-zincografía litográfica
 - Del empleo de los colores. Lacas diversas
 - Crónica
- 1881-Noviembre y Diciembre. Año V, núm. 55 y 56
- Aviso
 - Ensayo sobre las ilustraciones por los procedimientos químicos. Continuación
 - Como se graba al agua fuerte
 - Impresión de la cartulina porcelana - C. Verneuil
 - Plegadora Marinoni
 - Del empleo de los colores
 - Fotografía de los colores
 - Los anuncios

- Variedades
 - Papel autográfico Villemer
 - Los paquetes postales en Francia - Adolfo Alegret
 - Manual de la tipografía española
 - Escuela profesional tipográfica. Última palabra
 - D. José Tort y Aloy
 - Temperatura de los secadores. Modo de preservar los grabados
 - Crónica
- 1882-Enero. Año VI, núm. 57
- Isografía y sinografía
 - Motllu o cliseria económica. Aparato para la estereotipia
 - Cliseria económica o motllu
 - La imprenta nacional francesa
 - El teléfono utilizado por la imprenta
 - Los talleres del Sr. Marinoni
 - Historia ilustrada de la imprenta. Su invención por Juan Gutenberg...
 - Crónica
- 1882-Febrero. Año VI, núm. 58
- Ensayo sobre las ilustraciones por los procedimientos químicos (continuación)
 - Prensa mecánica para la impresión de grabado en dulce
 - La electricidad aplicada a la imprenta - C. Verneuil
 - El papel de mano en América - A. Labiche
 - Una oficina que debería establecerse
 - Los talleres de Sr. Marinoni (continuación)
 - Don José de Orga
 - Crónica
 - Variedades
- 1882-Marzo. Año VI, núm. 59
- Ensayo sobre las ilustraciones por los procedimientos químicos. Continuación
 - La imprenta en la Exposición Universal de 1878. Capítulos VI y VII. Impresión de los libros en París y en provincias
 - Tinta de imprimir comunicativa
 - Problema bibliográfico de las dos Tolosa
 - Historia ilustrada de la imprenta
 - Exposición de grabado de 1881
 - Alumbrado de las imprentas por medio de la luz eléctrica
 - Crónica
 - Miscelánea
- 1882-Abril. Año VI, núm. 60
- Máquina para cortar el papel, de corte oblícuo y con presión automática, de Wilh. Ferdinand Heim, constructor-mecánico, en Offenbach S.- M.
 - Tirada de remiendos - L. Monet
 - Tintas para encuadernadores, de Ch. Lorilleux y C.^a
 - M. Tullii Ciceronis. Opera omnia
 - Crónica
- 1882-Mayo y Junio. Año VI, núm. 61 y 62
- Fundición y Conservación de los rodillos tipográficos de C. Lorilleux y C.^a

- Gramática de la Litografía por W. D. Richmond. Continuación. Capítulo VII
 - Publicación de una carta de D. José Famades dirigida al *Correo*, sobre las diferencias que se han suscitado entre los tipógrafos de nuestra patria respecto al *Manual de la Tipografía* que está publicando. José Famades Villamur
 - Tirada simultanea de varios colores en las máquinas de pedal
 - Mapas meteorológicos con tipos movibles
 - Barnices de alcohol
 - El blanco transparente
 - Un nuevo sistema de logotipo
 - Antigüedad de la imprenta
 - Crónica
- 1882-Julio. Año VI, núm. 63
- Nuevo y sencillo método para hacer las imposiciones
 - Generalidades de las máquinas dobles o de retiración - L. Monet
 - Glaseado y satinado del papel para imprimir
 - Gramática de la litografía por W. D. Richmond (continuación). Capítulo VIII
 - Crónica
- 1882-Agosto. Año VI, núm. 64
- Arreglo en las máquinas de blanco según las diversas composiciones - Luciano Monet
 - Paniconografía
 - Los fondos llenos en tinta sobre cartón
 - Grabado imitando la talla dulce en las piedras calcáreas
 - Una visita al establecimiento Marinoni
 - La imprenta solar
 - Crónica
- 1882-Septiembre y Octubre. Año VI, núm. 65 y 66
- Marca y registro en las máquinas de blanco - Luciano Monet
 - Fototipia
 - Colores para la cromolitografía - M. de L.
 - Las máquinas para componer y distribuir
 - Flans perfeccionados
 - Gramática de la litografía por W. D. Richmond. Continuación
 - Correas de transmisión
 - Crónica
- 1882-Noviembre. Año VI, núm. 67
- Marcha de la máquina de blanco - Luciano Monet
 - Litografía - M. de L.
 - Impresión de clisés - Luciano Monet
 - Del *Boletín de la Sociedad Tipográfica de Barcelona*, correspondiente al 15 de octubre, tomamos el siguiente relato de una Visita a las imprentas de los Señores Montaner y Simón y Sucesores de D. Narciso Ramírez y Comp.^a
 - Crónica
 - Aviso
- 1882-Diciembre. Año VI, núm. 68
- Nuevo procedimiento de grabado químico - E. Mouchon
 - Litografía - M. de L.
 - Impresiones de clisés. Conclusion - Luciano Monet

- Crónica
- 1883-Enero. Año VII, núm. 69
- Perfeccionamiento del método poitevin de impresión fotográfica en planchas de gelatina
 - El aparato de precisión pieper para impresión multicolor
 - Escuelas profesionales tipográficas
 - Una gloria española
 - Crónica
- 1883-Febrero y Marzo. Año VII, núm. 70 y 71
- Advertencia
 - Arreglo y tirada en las máquinas dobles y de gran velocidad - Luciano Monet
 - Medios de trasladar las fotografías a la madera para el grabado en buril
 - El lavado de las formas
 - El libro. Origen i evolución - José Moreno Fuentes
 - Gramática de la litografía por W. D. Richmond. Capítulo IX
 - Crónica
 - Impresión del pergamino, dorado eléctrico, nueva cola, barniz acuoso de goma laca, consejos útiles a los impresores
- 1883-Abril. Año VII, núm. 72
- Consideraciones generales sobre el arte tipográfico
 - La máquina de componer
 - Documentos para la historia de la tipografía portuguesa
 - La estética tipográfica
 - Zola y sus obras
 - Crónica
- 1883-Mayo y Junio. Año VII, núm. 73 y 74
- Sumario
 - La póliza española - Ceferino Gorchs
 - Gutenberg inventor de la imprenta
 - La Exposición de Amsterdam
 - El procedimiento Gillot
 - Fotograbado
 - Variedades
 - Crónica
- 1883-Julio. Año VII, núm. 75
- Sumario
 - Impresión de obras ilustradas - L. Monet
 - Gutenberg inventor de la imprenta II
 - Gramática de la litografía por W. D. Richmond. Capítulo X
 - Intensidad, opacidad y transparencia de los colores de C. Lorilleux y C.^a
 - Variedades
 - Crónica
- 1883-Agosto. Año VII, núm. 76
- Sumario
 - Impresión de obras ilustradas. Conclusión - Luciano Monet.
 - Gutenberg inventor de la imprenta III
 - La Exposición Regional de Valencia
 - Las máquinas de Marinoni en la Exposición de Amsterdam

- Rectificación
 - Variedades
 - Crónica
- 1883-Septiembre. Año VII, núm. 77
- Sumario
 - ¿A dónde vamos a parar?
 - Gutenberg inventor de la imprenta V. Conclusión
 - Póliza de caracteres españoles
 - Los periódicos del mundo entero
 - Utilidad de conservar limpia la imprenta
 - Los libros y los manuscritos antiguos
 - Variedades
 - Crónica (p.
- 1883-Octubre. Año VII, núm. 78
- Sumario
 - Una cuestión importante
 - Exposición de Amsterdam - Lorilleux
 - Gramática de la litografía por W. D. Richmond. Capítulo XI
 - Nueva máquina para componer
 - Flans secos instantaneos para la estereotípia
 - Orígenes de las armas de la tipografía
 - Crónica
- 1883-Noviembre y Diciembre. Año VII, núm. 79 y 80
- Sumario
 - Sección consultativa
 - Impresores y libreros siglos atrás. I
 - Gramática de la litografía por W. D. Richmond. Capítulo XII
 - Cavilosidad ortográfica
 - La prensa norte-americana
 - Carta de Francisco Castro y Bosque a *El Correo*
 - Crónica
- 1884-Enero y Febrero. Año VIII, núm. 81 y 82
- Sumario
 - Las impresiones en colores - Motteroz
 - Mojadura y glaceaje del papel
 - La casa de Carlos Lorilleux y C.^a
 - Litografía - M. D. L.
 - Correspondencia de París - Noël D.
 - Grabado sobre todos los metales
 - Crónica
- 1884-Marzo. Año VIII, núm. 83
- Sumario
 - Álbum artístico
 - Lito-tipografía
 - Nueva máquina para cortar
 - El Times
 - Documentos para la historia de la imprenta
 - Las máquinas para componer. Supresión de la distribución
 - Una carta del Sr. Lorilleux

- Impresiones fotográficas a la tinta grasa
 - Correspondencia de París - Noël D.
 - Variedades
 - Crónica
- 1884-Abril. Año VIII, núm. 84
- Sumario
 - Tratado de la tipografía o arte de la imprenta
 - Del papel mecánico y sus aprestos en las diversas impresiones por D. Jorge Olmer
 - Enciclopedia de la Imprenta
 - Correspondencia de Madrid
 - Correspondencia de París - Noël D.
 - Remitido
 - Crónica
- 1884-Mayo. Año VIII, núm. 85
- Sumario
 - Otro libro tipográfico
 - Abelardo de Carlos y Almansa
 - Estado cronológico de la introducción de la imprenta en las principales naciones del globo
 - Gramática de la litorafía por W. D. Richmond. Capítulo XIII
 - Notas para la historia del grabado. I
 - Del papel mecánico y sus aprestos. Continuación
 - Remitido carta de José Giráldez al director del *Correo*
 - Tintas brillantes
 - Crónica
- 1884-Junio. Año VIII, núm. 86
- Sumario
 - Historia cronológica de las máquinas rotativas. Continuación
 - El primer libro impreso en Tarragona 1484
 - Retrato de Gutenberg. Labor tipográfica en filetes, por Guillermo Buchler, de Berna
 - Los títulos. Portada, ante-portada y principio de materia - C. Verneuil
 - Las reglas fijas - J. Famades
 - Gramática de la litografía por W. D. Richmond. Capítulo XIV
 - Correspondencia de París - A. L.
 - Crónica
 - Pequeños anuncios: Tratado de la tipografía de Giráldez, Manual de tipografía de Famades y un maquinista tipógrafo desea colocación
- 1884-Julio. Año VIII, núm. 87
- Sumario
 - Historia cronológica de las máquinas rotativas. Continuación
 - Impresores y libreros siglos atrás. II
 - Los tipógrafos y sus clientes
 - Los títulos. Portada, ante-portada y principio de materia. II - Verneuil
 - Las reglas fijas. II - J. Famades
 - El cólera
 - ¿Valencia o Barcelona?
 - Correspondencia de París - A. L.

- Crónica
 - Pequeños anuncios
- 1884-Agosto. Año VIII, núm. 88
- Sumario
 - Los títulos. Subtítulos y sumarios. III - C. Verneuil
 - ¿Polémica?
 - Correspondencia de París - A. L.
 - Impresores y librerías siglos atrás. III
 - Crónica
 - Pequeños anuncios
- 1884-October. Año VIII, núm. 90
- Sumario
 - Los títulos. Epígrafes y sumarios - C. Verneuil
 - De la impresión en papel mojado y en papel seco
 - Muestra tipográfica de los Sucesores de N. Ramírez
 - La ortografía española - J. Famades
 - París moda
 - Las reglas fijas - Sr. Canibell
 - Con permiso de ustedes. Respuesta de Canibell al señor Famades... Eduardo Martínez
 - Correspondencia de París - A. L.
 - Crónica
 - Pequeños anuncios
- 1884-Diciembre. Año VIII, núm. 92
- Sumario
 - Advertencia índices de los 4 últimos años
 - Índice de las principales materias contenidas en el *Correo Tipo-litográfico*
- 1885-Febrero. Año IX, núm. 94
- Sumario
 - Los títulos. VII. Remiendos continuación - C. Verneuil
 - Gramática de la litografía por W. D. Richmond. Capítulo XV
 - Correspondencia de Madrid - S. Retira
 - Correspondencia de París - A. L.
 - Crónica
 - Pequeños anuncios
- 1885-Julio y Agosto. Año IX, núm. 99 y 100
- Sumario
 - Estudio teórico y práctico de las máquinas rotativas. V
 - Gramática de la litografía por W. D. Richmond. Capítulo XVI
 - Más sobre las máquinas de componer
 - Seguridad para billetes de banco
 - Correspondencia de Madrid - S. Retira
 - Crónica
 - Pequeños anuncios
- 1885-Septiembre y octubre. Año IX, núm. 101 y 102
- Sumario
 - Estudio teórico y práctico de las máquinas rotativas. VI
 - Una página del Quijote - A. Lorenzo
 - El fundador del periodismo español

- Carácter de la participación
 - Correspondencia de Madrid - S. Retira
 - Correspondencia de París - A. L.
 - Crónica
- 1885-Noviembre y Diciembre. Año IX, núm. 103 y 104
- Sumario
 - Clisado cilíndrico
 - Gramática de la litografía por W. d. Richmond. Capítulo XVII
 - La nueva máquina tipográfica de Marinoni
 - La vida de una máquina
 - Correspondencia de París - A. L.
 - Crónica
 - Pequeños anuncios
- 1886-Enero. Año X, núm. 104
- Sumario
 - Clisado cilíndrico. Continuación
 - Gramática de la litografía por W. D. Richmond. Capítulo XVIII
 - Pasado y presente de la imprenta - José Giráldez
 - La imprenta y la vista
 - Correspondencia de París - A. L.
 - Crónica
 - Pequeños anuncios
- 1886-Febrero y Marzo. Año X, núm. 105 y 106
- Elección de papeles para la tipografía
 - El V.º B.º del autor
 - Resumen de los diferentes géneros de clisés
 - Correspondencia de París - A. L.
 - Vocabulario del tecnicismo tipográfico español. Continuación
 - Crónica
- 1886-Abril a Junio. Año X, núm. 107, 108 y 109
- Sumario
 - Á los lectores
 - Clisado cilíndrico. Continuación
 - Las comillas
 - Mojado del papel destinado a la impresión tipográfica
 - La selenotipia
 - Impresores antiguos y modernos
 - Correspondencia de París - A. L.
 - Crónica
- 1886-Julio y Agosto. Año X, núm. 110 y 111
- Sumario
 - Máquina de pedal
 - Los colores. Armonía de los tintes e influencia de los colores sobrepuestos en la impresión
 - Memoria interesante - M. Lavollée
 - Satinado
 - Marinoni
 - Correspondencia de París - A. L.
 - Crónica

- Pequeño anuncio
- 1887-Enero a Abril. Año XI, núm. 116 a 119
 - Sumario
 - De los colores
 - La interlíneas
 - Los periódicos de la antigua Roma - M. Egger
 - El Estado y las Artes gráficas
 - Correspondencia de París - A. L.
 - Crónica
- 1887-Mayo a Julio. Año XI, núm. 120 a 122
 - Sumario
 - Historia de la encuadernación - J. R.
 - Arte tipográfico español - C. M.
 - Máquina rotativa
 - Accidentes del trabajo
 - Blancos matemáticos
 - Impresión con oro en hojas
 - Correspondencia de París - A. L.
 - Crónica
 - Anuncio de colocación
- 1887-Agosto. Año XI, núm. 123
 - Sumario
 - La Encuadernación. Historia II - J. R.
 - ¿Dónde iremos a parar? - C. M.
 - Exposición Universal de 1888
 - Impresión de talla dulce
 - La corrección en el molde
 - El boj
 - Correspondencia de París - A. L.
 - Crónica
- 1887-Septiembre a Diciembre. Año XI, núm. 124 a 127
 - Sumario
 - La Encuadernación. Historia III - J. R.
 - Un tesoro bibliográfico
 - La "Lili". Monólogo tipográfico
 - La "Pedal Marinoni". Otro monólogo - C. M.
 - Cromolitografía - C. Verneuil
 - Graneado al ácido de las placas de zinc
 - Frailes tipógrafos
 - Correspondencia de París - A. L.
 - Crónica
- 1888-15 de Enero. Año XII, núm. 128
 - Letra Bastarda Española
 - Fototipia en colores
 - Grabado del Papa León XIII
 - Una carta interesante
 - Jurisprudencia
 - Bibliografía
 - Correspondencia de París

- Sección legislativa
 - La Redacción del *Correo Tipográfico* saluda afectuosamente a sus lectores, deseándoles buen principio y fin de año nuevo
 - Crónica
 - Sección Políglota
 - Nuestros grabados
- 1888-30 de Enero. Año XII, núm. 129
- Vox populi, vox coeli
 - Grabados zincográficos. Conservación
 - Jurisprudencia
 - Correspondencia de París
 - Bibliografía
 - Efemérides de la casa Ch. Lorilleux y Compañía
 - Sección Legislativa. Ley de propiedad intelectual. Continuación
 - Grabados
 - Crónica
 - Sección Políglota
 - Nuestros grabados
- 1888-15 de Febrero. Año XII, núm. 130
- La Unión hace la fuerza
 - Fototipia en colores
 - Exposición Universal de Barcelona
 - Velo en las plancha de zinc. Conservación de las composiciones
 - Correspondencia de París
 - Bibliografía
 - Efemérides de las casa Lorilleux
 - Litografía en color
 - Jurisprudencia
 - Sección legislativa. Ley de propiedad intelectual
 - Anuncio del Almacén de Ceferino Gorchs
 - Crónica
 - Nuestros grabados
 - Variedades. Los libros en la antigua Roma. Apuntes bibliográficos
 - Advertencia
- 1888-29 de Febrero. Año XII, núm. 131
- Escuela de maquinistas. Tipógrafos
 - La glicerina
 - Exposición Universal de Barcelona
 - Carta de Madrid - J. F. R.
 - Correspondencia de París
 - Bibliografía
 - Efemérides de la casa Lorilleux
 - Jurisprudencia
 - Sección legislativa. Ley de propiedad intelectual
 - Crónica
 - Anuncio de colocación
- 1888-15 Marzo. Año XII, núm. 132
- Las lacas y los amarillos en tipografía - C. Verneuil
 - Exposición flotante

- Exposición Universal de Barcelona
 - Carta de Madrid - J. F. R.
 - Correspondencia de París
 - Bibliografía
 - Efemérides de la casa Lorilleux
 - Sección legislativa, Ley de propiedad intelectual
 - Crónica
 - Barcelona Exposición Universal
 - Nuestros grabados
 - Anuncio de colocación
- 1888-30 Marzo. Año XII, núm. 133
- Las fundiciones tipográficas
 - Filetes y viñetas
 - Exposición Universal de Barcelona
 - Carreras de Caballos
 - Correspondencia de París
 - Bibliografía
 - Grabados
 - Efemérides de la casa Lorilleux
 - Crónica
 - Grabado
 - Barcelona. Exposición Universal
 - Anuncios de colocación
- 1888-15 Abril. Año XII, núm. 134
- Reforma de aranceles - Gervasio Fournier
 - Reunión de impresores en Madrid
 - Exposición Universal de Barcelona
 - Gran Hotel internacional de Barcelona
 - Carta de Madrid
 - Correspondencia de París
 - Sección legislativa. Ley de propiedad intelectual
 - Bibliografía
 - Efemérides de la casa Lorilleux
 - Crónica
 - Grabados
 - Barcelona
- 1888-30 Abril. Año XII, núm. 135
- La Encuadernación. Historia - J. R.
 - Enseñanzas necesarias al Aprendiz de cajista
 - Concurso de escultores
 - Reunión de impresores en Madrid
 - Exposición Universal de Barcelona
 - Correspondencia de París
 - Sección legislativa. Ley de propiedad intelectual
 - Grabados
 - Bibliografía
 - Efemérides de la casa Lorilleux
 - Crónica
 - Barcelona

- Anuncio de colocación
- 1888-15 Mayo. Año XII, núm. 136
 - Colores rojos tipográficos - C. Verneuil
 - Enseñanzas necesarias al Aprendiz de cajista. Continuación - J. Giráldez
 - Exposición Universal de Barcelona
 - Correspondencia de París
 - Jurisprudencia
 - Sección legislativa. Ley de propiedad intelectual
 - Bibliografía
 - Efemérides de la casa Lorilleux
 - Crónica
 - Barcelona
 - Anuncios de colocación
- 1888-31 Mayo. Año XII, núm. 137
 - La Exposición Universal
 - Efemérides de la casa Lorilleux
 - Barcelona
 - Anuncios de colocación
- 1888-15 Junio. Año XII, núm. 138
 - Aplicaciones del carácter bastardo español
 - Congreso económico
 - Correspondencia de París
 - Carta de Madrid
 - Jurisprudencia
 - Bibliografía
 - Efemérides de la casa Lorilleux
 - Crónica
 - Barcelona
 - Anuncios de colocación
- 1888-30 Junio. Año XII, núm. 139
 - Los azules en cromo-litografía - C. Verneuil
 - Sección libre
 - Correspondencia de París
 - Grabado
 - Carta de Madrid
 - Jurisprudencia
 - Sección legislativa. Ley de propiedad intelectual
 - Bibliografía
 - Grabados
 - Efemérides
 - Crónica
 - Grabados
 - Barcelona
- 1888-15 Julio. Año XII, núm. 140
 - Sociedades de obreros
 - Conocimientos útiles
 - Congreso nacional pedagógico de Barcelona
 - Correspondencia de París
 - Grabados

- Jurisprudencia
 - Sección legislativa
 - Bibliografía
 - Grabados
 - Efemérides
 - Crónica
 - Barcelona
- 1888-30 Julio. Año XII, núm. 141
- Dibujo mecánico
 - El papel de esparto
 - Los libros en la antigua Roma
 - Verdades
 - Correspondencia de París
 - Sección legislativa
 - Bibliografía
 - Efemérides
 - Crónica
 - Barcelona
- 1888-31 Agosto. Año XII, núm. 142
- Mojado del papel
 - Congreso nacional obrero de Barcelona
 - Correspondencia de París
 - Grabado
 - Sección legislativa. Ley de imprenta
 - Bibliografía
 - Efemérides
 - Crónica
 - Barcelona. Congreso pedagógico
- 1888-30 Septiembre. Año XII, núm. 143
- El papel de China en la litografía
 - El periodismo americano
 - Premios a la virtud
 - Correspondencia de París
 - Bibliografía
 - Efemérides
 - Grabado
 - Crónica
 - Barcelona
- 1888-31 Octubre. Año XII, núm. 144
- El papel de China en la litografía
 - La estenocromía
 - Correspondencia de París
 - Bibliografía
 - Efemérides
 - Grabados
 - Crónica
 - Barcelona
- 1888-30 Noviembre. Año XII, núm. 145
- Transporte de encajes a la piedra litográfica

- Armonía de los colores
 - Progresos y aplicaciones de la fotografía
 - Consideraciones y programa sobre creación de una cátedra de tipografía en el Fomento de las Artes - Giráldez
 - Jurisprudencia
 - Correspondencia de París
 - Bibliografía
 - Grabados
 - Efemérides
 - Crónica
 - Barcelona
- 1888-31 Diciembre. Año XII, núm. 146
- La Escuela de Artes y Oficios
 - Correspondencia de París
 - Grabados
 - Bibliografía
 - Efemérides
 - Grabados
 - Crónica
 - Barcelona
 - Índice alfabético de los trabajos publicados durante el año 1888 en el *Correo Tipográfico*
- 1889-31 de Enero. Año 13, núm. 147
- Influencia de la temperatura en las placas fotográficas secas - Ph. T.
 - Correspondencia de París - M.
 - Bibliografía
 - Curiosidades tipográficas y bibliográficas de la casa Ch. Lorilleux y Compañía
 - Crónica
 - Barcelona. El frío
 - Impreso con tintas de la fábrica Lorilleux y C.^a y con máquina universal Marinoni
- 1890-Febrero. Año XIV, núm. ¿? [Incomplet]
- La útil
 - Causas de la deterioración del papel
 - Nueva máquina tipográfica. Impresiones de lujo y cromolitografías
 - Notas técnicas. Grabado químico
 - Crónica
- 1890-Mayo. Año XIV, núm. 153
- D. Fausto Muñoz Madueño
 - La cromo-tipografía con máquina rotativa
 - Motor de gas
 - El grabado y la imprenta en la edad media
 - Letras siluetas Cok
 - Pasta adherente
 - Crónica
- 1891-31 de Marzo. Año XV, núm. 155
- Máquina universal Marinoni con tintaje cilíndrico
 - Una fiesta tipográfica en Italia

- Consejos útiles para los señores impresores publicados en el calendario de la casa Ch. Lorilleux y C.^a
 - Crónica
 - Anuncios
 - Biblioteca práctica del impresor
- 1891-31 de Mayo. Año XV, núm. 156 [Incompleto]
- La cromolitografía a gran velocidad
 - Consejos útiles para los señores impresores publicados en el calendario de la casa Ch. Lorilleux y C.^a
 - Los procedimientos grabado químico
 - Máquina a reacción
 - Máquina a pedal útil
 - Iniciales romanas
 - *Correo Tipográfico*. Edición semanal
 - Biblioteca práctica del impresor
- 1891-20 de Septiembre. Año XV, núm. 157
- Advertencia
 - Fundición tipográfica
 - Sección de noticias
 - Ofertas y demandas de trabajo
- 1891-27 de Septiembre. Año XV, núm. 158
- Fundición tipográfica III
 - Impreso con tinta de la casa Ch. Lorilleux y C.^a
 - Máquina de reacción a 2 cilindros de H. Marinoni
 - Necrología
 - Consejos útiles para los señores impresores publicados en el calendario de la casa Ch. Lorilleux y Comp.^a
 - Ofertas y demandas de trabajo
- 1891-4 de Octubre. Año XV, núm. 159
- Observación importante respecto a los anuncios de colocación
 - El arreglo tipográfico I - Motteroz
 - Sección de noticias
 - Consejos útiles para los señores impresores publicados en el calendario de la casa Ch. Lorilleux y Comp.^a
 - Ofertas y demandas de trabajo
- 1891-11 de Octubre. Año XV, núm. 160
- La Hormiga. Estudio práctico para los cajistas que se dediquen a trabajos de lujo
 - Sección de noticias
 - Necrología
 - Ofertas y demandas de trabajo
- 1891-18 de Octubre. Año XV, núm. 161
- Fabricación del papel
 - El periodismo en New-York
 - Sección de noticias
 - Necrología
 - Consejos para los señores impresores publicados en el calendario de la casa Ch. Lorilleux y Comp.^a
 - Ofertas y demandas de trabajo

- 1891-25 de Octubre. Año XV, núm. 162
- La ilustración fotográfica
 - Sección de noticias
 - Consejos útiles para los señores impresores...
 - Ofertas y demandas de trabajo
- 1891-8 de Noviembre. Año XV, núm. 164
- La imprenta
 - Sección de noticias
 - Consejos útiles para los señores impresores publicados en el calendario de la casa Ch. Lorilleux y Comp.^a
 - Ofertas y demandas de trabajo
- 1891-22 de Noviembre. Año XV, núm. 165-166
- La Fundición tipográfica
 - Sección de noticias
 - Consejos útiles para los señores impresores publicados en el calendario de la casa Ch. Lorilleux y Comp.^a
 - Fototipia
 - Ofertas y demandas de trabajo
- 1892-17 de Enero. Año XVI, núm. 170
- El arreglo tipográfico IV - Motteroz
 - La estereotipia
 - Consejos útiles para los señores impresores publicados en el calendario de la casa Ch. Lorilleux y Comp.^a
 - Ofertas y demandas de trabajo
- 1892-10 de Febrero. Año XVI, núm. 171
- Concepto que ha merecido a la prensa española la nueva edición del Don Quijote de la Mancha impresa con tipo de Letra Bastarda Española
 - El 1º de Febrero
 - La instrucción técnica en Londres
 - Sección de noticias
 - Consejos útiles para los señores impresores publicados en el calendario de la casa Ch. Lorilleux y Comp.^a
 - Ofertas y demandas de trabajo
- 1892-10 de Marzo. Año XVI, núm. 172
- Un libro de bibliófilo - F. Miquel y Badía
 - Concepto que ha merecido a la prensa española la nueva edición del Don Quijote de la Mancha impresa con tipos de Letra Bastarda Española
 - La estereotipia II
 - La instrucción técnica en Londres
 - Sección de noticias
 - Consejos útiles para los señores impresores publicados en el calendario de la casa Ch. Lorilleux y Comp.^a
 - Ofertas y demandas de trabajo
 - A los señores impresores
- 1892-17 de Abril. Año XVI, núm. 173
- Advertencia
 - La estereotipia. Continuación
 - Consejos útiles para los señores impresores publicados en el calendario de la casa Ch. Lorilleux y Comp.^a

- Ofertas y demandas de trabajo
- 1892-28 de Junio. Año XVI, núm. 174
- Fotozincografía. Nuevo procedimiento aplicable a la litografía y a la tipografía
 - Necrología
 - Consejos útiles para los señores impresores publicados en el calendario de la casa Ch. Lorilleux y C.^a
 - Ventas
 - Nueva edición del Quijote
 - Ofertas y demandas de trabajo
- 1892-20 de Septiembre. Año XVI, núm. 175
- Gran triunfo
 - Orígen de la imprenta I - Valentin Uthink
 - Consejos útiles para los señores impresores publicados en el calendario de la casa Ch. Lorilleux y Comp.^a
 - Libros luminosos
 - Traslado
 - Venta automática de periódicos
 - Litografía. Escala de colores
 - Bibliografía
 - Ventas
 - Buena ocasión
 - Ofertas y demandas de trabajo
- 1896- Septiembre. Año XX, núm. 193
- Las impresiones en tres colores
 - Portfolio Panorama Nacional Barcelona a la vista
 - Crónica
- 1896- Noviembre. Año XX, núm. 194
- Las impresiones en tres colores II
 - "Rapid". Nueva composición para borrar químicamente las planchas litográficas
 - La calefacción por la electricidad
 - Fotografía sobre madera
 - Crónica
- 1899- Marzo. Año XX, núm. 208
- D. José Layana Alcubierre
 - Obra notable
 - Los monogramas
 - Concurso de programas de enseñanza para la escuela de las artes del libro. Convocatoria
 - Instrucción para la lectura y corrección de pruebas de Imprenta
 - Crónica
- 1900- Febrero. Año XXIV, núm. 211
- El lavado de los rodillos por medio del serrín de madera
 - La ilustración del libro por la litografía
 - La máquina de fabricar papel más grande del mundo
 - La superposición de los colores
 - La supresión de la minúscula
 - Las tintas tipográficas

- "Wharf litho" Importante invento
- La crónica
- 1900- Mayo. Año XXIV, núm. 212
 - La colocación de grabados
 - El heliógrafo
 - Dos preguntas
 - Los fotógrafos en la Exposición
 - El inventor de la Linotipia
 - Los sobres de luto
 - Crónica
- 1900- Octubre. Año XXIV, núm. 213
 - Don Fernando Santarén Ramón
 - Las tintas de imprenta y la casa Lorilleux
 - Crónica
- 1901- Febrero. Año XXV, núm. 214
 - Don Faustino Paluzie y Tallé
 - Exposición Universal de París 1889
 - Instituto Catalán de las Artes del Libro. Escuela práctica profesional. Conferencias dominicales
 - El alza del papel
 - Charles Guasco
 - Crónica
- 1901- Octubre. Año XXV, núm. 216
 - Notas útiles sobre los rodillos de máquinas rotativas
 - El periodismo en los Estados Unidos
 - Don Juan Mañé y Flaquer
 - José Luis Pellicer
 - Crónica
 - Biblioteca práctica del impresor
- 1902- Mayo. Año XXVI, núm. 218
 - Las proporciones del Libro
 - Grabado litográfico al agua fuerte
 - Arrugas en un tiraje
 - El cartel del Corpus en Granada
 - Anuncios de venta
 - Lorilleux. Reportaje
 - Taquigrafía y Mecnografía
 - Exposición Caligráfico-Pendolística
- 1902- Noviembre. Año XXVI, núm. 219
 - D. Ramón Ortega Paredes
 - Impresiones sobre metales
 - Los nuevos talleres del "Petit Journal", París
 - Clisés de zinc con capa de cobre
 - Tintas para encuadernadores
 - El blanco transparente
 - Crónica
- 1904- Junio. Año XXVIII, núm. 224
 - Necrológica
 - Grabados sobre madera en el Japón

- Modo de evitar que se corten los rodillos en el tiraje de filetes
 - El Fotograbado
 - Relación de las ciudades en que se ejerció el Arte tipográfico en el siglo XV
 - Crónica
- 1909- Julio. Año XXXIII, núm. 236
- Impresión de los clisés de tricolor - J. Furnells
 - El aluminio y la piedra litográfica
 - El celuloide
 - Los procedimientos de impresión
 - Crónica

5.2. El Arte de la Imprenta. Boletín de la Fundición Tipográfica de los Sucesores de Antonio López (1891-1892)

1891-Enero. Año I, núm. 1

- Sumario
- El Sucesor de A. López desea á usted Feliz Año
- El fundador de nuestra casa
- Nuestro saludo
- Nuestros propósitos
- Problemas, dudas y consultas
- Notas útiles
- Noticias
- Variedades

1891-Febrero. Año I, núm. 2

- Sumario
- A los industriales impresores. Las imprentas oficiales
- La composición mecánica I - C. M.
- Problemas, dudas y consultas
- Notas útiles. Gelatinografía
- Noticias
- Sección de ventas y cambios de maquinaria

1891-Marzo. Año I, núm. 3

- Sumario
- La reforma de Barcelona y los industriales tipógrafos
- La composición mecánica II - C. M.
- A los industriales impresores. Las imprentas oficiales
- Réplica
- Miscelánea
- Sección de ventas y cambios de maquinaria

1891-Abril. Año I, núm. 4

- Sumario
- La composición mecánica III - C. M.
- Carta al señor director - Vicente Abad
- La verdad sobre Gutenberg

- Impresión de varios colores
- Problemas, dudas y consultas. El registro de la impresión de colores
- Sobre la “gelatinografía”
- Noticias
- Miscelánea
- Representantes
- Sección de ventas y cambios de maquinaria

1891-Mayo. Año I, núm. 5

- Sumario
- Editorial: Hay que refundir los rodillos
- Establecimiento S. Berthier & Durey (París)
- La composición mecánica IV
- Colaboración. Intrusión tipográfica
- Notas útiles. La glicerina u el mojado del papel
- Noticias
- Miscelánea
- Representantes
- Sección de ventas y cambios de maquinaria

1891-Junio. Año I, núm. 6

- Sumario
- Editorial. Nuestros medios de producción
- La composición mecánica V
- Problemas, dudas y consultas
- Noticias útiles. Modo de fundir y conservar la pasta de rodillos “Patent”
- Noticias
- Representantes
- Sección de ventas y cambios de maquinaria

1891-Julio. Año I, núm. 7

- Sumario
- Editorial. Un documento edificante
- Composición mecánica VI
- La musa tipográfica
- Colaboración. Competencia tipográfica
- Noticias útiles
- Noticias
- Representantes
- Sección de ventas y cambios de maquinaria

1891-Agosto. Año I, núm. 8

- Sumario
- Editorial. La música tipográfica
- Colaboración. La corrección tipográfica
- Musa tipográfica - Fernández Diéguez
- Bibliografía
- Noticias - Espaka
- Miscelánea
- Aviso importante

- Cajista remendista apto para regentar una imprenta, desea encontrar colocación
- Representantes
- Facilidades. Para los señores industriales y operarios del ramo, se admiten, gratis, los Anuncios y Proposiciones de oferta y demanda de trabajo
- Sección de ventas y cambios de maquinaria

1891-Septiembre-octubre-noviembre. Año I, núm. 9

- Sumario
- Editorial. Necesidad de fundir un carácter anticuado
- Criterio adoptado
- Colección de viñetas antiguas
- Noticias

1891-Diciembre. Año I, núm. 10

- Sumario
- Editorial. A los señores impresores
El Sucesor de A. López desea á V. toda suerte de felicidades con motivo de Año Nuevo (con tipografía Tortis)
- Colaboración. La unidad ortográfica - A. Lorenzo
- Jurisprudencia y Legislación
- Traducción
- D. Juan Oliveres y Gavarró fallecido
- Noticias
- Miscelánea
- Anuncios de trabajo
- Sección de ventas y cambios de maquinaria

1892-Enero-Febrero. Año II, núm. 11

- Sumario
- Editorial. D. Juan Oliveres
- Viñeta española para orlas
- Viñeta para orlas de luto
- Original viñeta anuncios
- Legislación
- Musa tipográfica - V. Marín y Carbonell
- Notas útiles
- Curiosidades de la historia
- Noticias
- Anuncios de trabajo.
- Sección de ventas y cambios de maquinaria

5.3. *El Arte de la Imprenta. Órgano del Centro Tipográfico (1885)*

1885-Barcelona. 30 de Enero. Año I, núm. 1

- Sumario
- Á la prensa periódica. Saludo a la prensa
- Nuestro propósito

- Documento importante
- La imprenta
- Algo
- Apuntes generales para la organización de una imprenta
- Variedades
- Anuncio del Manual de la tipografía española de Famades Villamur
- Anuncios para vender
- Precios de suscripción

1885-Barcelona. 28 de Febrero. Año I, núm. 2

- Sumario
- La dignidad del arte
- Apuntes generales para la organización de una imprenta
- Historia tipográfica. Origen de la imprenta
- Correspondencia
- Variedades

1885-Barcelona. 30 de Marzo. Año I, núm. 3

- Sumario
- La dignidad del arte
- Las escuelas profesionales
- Impresiones de viaje
- Variedades
- Lámina sin numerar: Centro tipográfico. Muestra de los caracteres ordinarios que se hallarán constantemente en almacén

1885-Barcelona. 30 de Abril. Año I, núm. 4

- Sumario
- La dignidad del arte
- Instrucciones para el manejo del aparato F. W. Schwarz
- Correspondencia
- Variedades

1885-Barcelona. 30 de Mayo. Año I, núm. 5

- Sumario
- A nuestros lectores
- Máquinas tipográficas
- Las máquinas de componer
- Variedades

1885-Barcelona. 30 de Junio. Año I, núm. 6

- Sumario
- La dignidad del arte III. Conclusión
- Porvenir de la tipografía
- Máquinas tipográficas. Continuación
- Variedades

1885-Barcelona. 30 de Julio. Año I, núm. 7

- Sumario
- El arte de la imprenta

- Inauguración de la escuela profesional tipográfica en Milán
- Máquinas tipográficas. Conclusión
- La tipografía es España desde su fundación hasta nuestros días

1885-Barcelona. 30 de Agosto. Año I, núm. 8

- Sumario
- La duodécima edición del diccionario de la lengua castellana por la Real Academia Española
- La corrección de pruebas
- Variedades

1885-Barcelona. 30 de Septiembre. Año I, núm. 9

- Sumario
- Progreso del arte
- Impresiones de viaje
- Más sobre las escuelas profesionales
- Nuevo método de sujeción para los moldes
- Variedades

1885-Barcelona. 31 de Octubre. Año I, núm. 10

- Sumario
- Progreso del Arte II
- La corrección de pruebas
- Variedades

1885-Barcelona. 30 de Noviembre. Año I, núm. 11

- Sumario
- Historia de la imprenta
- Adición gramatical
- Advertencia
- Variedades

1885-Barcelona. 30 de Diciembre. Año I, núm. 12

- Sumario
- Historia de la imprenta. Continuación
- Advertencia
- Variedades

5.4. Revista general para impresores, litógrafos, encuadernadores y ramos anexos (1891-1892)

1891-Barcelona. 31 julio. Año II, núm. 14

- El Reporter. A Manuel Torres Olive
- Noticias técnicas
- Variedades
- Ventas, compras, ofertas de colocaciones, pedidos de colocaciones
- Indicador de las casas vendedoras de artículos para impresores, litógrafos, encuadernadores, etc., etc.

1891- Barcelona. 30 Setbre. Año II, núm. 18

- Historia del periodismo
- La mayor máquina del mundo para imprimir periódicos
- Noticias técnicas
- Anuncios
- Indicador de las casas vendedoras de artículos para impresores, litógrafos, encuadernadores, etc. etc.

1891- Barcelona. 15 Ocbre. Año II, núm. 19

- El papel. Dedicado a los encuadernadores de la Argentina - Manuel Fuentes de *El tipógrafo*
- Noticias técnicas
- Indicador

1891- Barcelona. 31 Ocbre. Año II, núm. 20

- Monumento a Guttenberg - A. G. Villoldo de *El Tipógrafo*
- Noticias técnicas
- Indicador

1891- Barcelona. 15 Dbre. Año II, núm. 23

- Tintas de Escribir
- Noticias técnicas

1892-Gracia. 1º Marzo. Año III, núm. 28

- Fabricación del papel pintado (Conclusión)
- Noticias técnicas
- Variedades
- Anuncios de colocación
- Indicador de las casas vendedoras de artículos para impresores, litógrafos y encuadernadores

Annex 6. Llistes de participants a les exposicions i certàmens de la segona meitat del segle XIX

6.1. Exposición Industrial y Artística del Principado de Cataluña de 1860

Catálogo de la Exposición Industrial y Artística de productos del Principado de Cataluña improvisada en el espacio contiguo al Paseo de San Juan de Barcelona (1860). Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Narciso Ramírez.

Sección 2. Artes y oficios no comprendidos en las secciones anteriores; mueblaje y quincallería. Clase 29. Arte tipográfico en todas sus ramificaciones; litografía, dibujo, encuadernación y cartonaje:

- 464. Narciso Ramírez. Barcelona, calle de Escudillers, núm. 40. Una numerosa colección de muestras de trabajos litográficos, varios de ellos tirados al cromo; entre los cuales distinguen varios títulos de acciones para sociedades mercantiles, y las armas Reales de España y las de Cataluña en trece tirajes é igual número de colores
- 465. J. Giraud y Cª. Barcelona, calle de la Princesa, núm. 47. Un cuadro, y su correspondiente piedra litografiada
- 466. N. Rainolt. Barcelona, Rambla del Centro, núm. 33. Un cuadro con trabajos de litografía
- 467. J. Fábrega. Barcelona, Riera de San Juan, núm. 16. Un cuadro con muestras de litografía
- 468. Antonio López. Barcelona, calle del Conde del Asalto, núm. 104. Una máquina de fundir letras de imprenta, del uso de su fábrica
- 469. Joaquín Verdaguer. Barcelona, Rambla frente del Liceo. Dos tomos del Viaje por la Rusia, papel, tipos e impresión de Barcelona
- 470. La Maravilla. Barcelona, calle de la Leona, núm. 4. Una colección de ejemplares de varias obras encuadernadas en tela, con mosaicos
- 471. Juan Oliveres. Barcelona, calle de Escudillers, núm. 57. Un ejemplar de un álbum religioso, dedicado á SS. MM. Y SS. Y premiado por SS. Pío IX; y otras cuatro muestras de edición y encuadernación de mosaico de lujo
- 472. Evaristo Amorós. Barcelona, calle del Conde del Asalto, núm. 65. Un cuadro dibujado a la pluma, que representa la ebanistería del siglo XIX
- 473. Pedro Munné. Barcelona, calle del Call, núm. 28. Un cuadro caligráfico imitando al grabado
- 474. Luis Felipe Jaures. Barcelona. Dos cuadros de dibujos
- 475. Ángel Moya. Barcelona, calle de Fernando VII, núm. 34. Varios objetos, y cajas de cartón
- 476. Juan Grau. Barcelona, calle dels Tallers, núm. 4. Un obelisco, cajas y diferentes objetos de cartón

6.2. Exposición General de las Cuatro Provincias Catalanas de 1871

Catálogo general de los objetos que figuran en la exposición de agricultura, industria y bellas artes, inaugurada en 24 de setiembre de 1871 (1871). Barcelona: Imprenta de Narciso Ramírez y Comp.^a

Grupo 2. Material y aplicación de las artes y ciencias. Clase dedicada a la litografía y cromolitografía:

- 8. Miralles, Nicolás. Unión, 17, Barcelona. Un cuadro con pruebas de litografía. Mención honorífica
- 9. Pigrau, Antonio. Alta de San Pedro, 50, Barcelona. Tres cuadros cromolitografía. Mención honorífica
- 10. J. Verdaguer y Comp.^a. Cortinas, 15, Barcelona. Un cuadro con pruebas cromolitografía y calados. Medalla de bronce
- 11. Gual, José. Quintana, 8, Barcelona. Un cuadro litografía, y cromolitografía. Medalla de bronce
- 12. Labielle, Carlos. Monserrate, 3, Barcelona. Cuatro cuadros litografía. Otro id.- Un retrato de S. M. Amadeo I. Medalla de bronce
- 13. Pujadas, Magín. Mendizábal, 8, Barcelona. Ocho cuadros cromolitografía representando tipos españoles. Medalla de bronce
- 14. Litografía "Barcino". Duplicado. Pruebas litográficas en un cuadro
- 15. Duprá, José. Caspe, 62, Barcelona. Iluminador de estampas
- 555. Cairell, Primitivo. Guardia, 2. Barcelona. Un cuadro litografía

Grupo 2. Material y aplicación de las artes y ciencias. Clase dedicada a la imprenta:

- 28. Ramírez y Comp.^a, Narciso. Pasaje Escudillers, Barcelona. Varios trabajos tipográficos, consistentes en acciones, obligaciones, cromos, láminas para obras de lujo y muestrario de su fabricación de naipes. Medalla de bronce
- 29. Oliveres, Juan. Escudillers, 57, Barcelona. Varias Ediciones. Mención honorífica
- 30. Montaner y Simón, editores. Rambla y Plaza de Cataluña, números 18 y 20. Ejemplares de las obras editadas por esta casa, con varias encuadernaciones (Pueden hojearse). Medalla de bronce
- 31. Pena y Sacanell, Juan. Rambla de Estudios, 12, Barcelona. Un cuadro estampas grabadas. Medalla de bronce
- 32. López Fabra, Francisco. Pasaje de Mendez de Vigo, 2, Barcelona. 288 clichés de la 1ª edición del Quijote obtenidos por medio de la fototipografía; entregas impresas y un busto de Cervantes. Medalla de bronce y premio extraordinario de la Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País
- 33. Llorens hermanos. Xuclá, 17, Barcelona. 68 libros de misma en diferentes idiomas y encuadernaciones. Medalla de bronce

- 554. Torres, Valentín. Plaza del Buensuceso, 2, tda. Barcelona. Un cuadro de imprenta con una dedicatoria a la Nueva Exposición de Bellas Artes de Barcelona

6.3. Manifestación de Productos Catalanes de 1877

Catálogo general de los objetos que figuran en la Manifestación de Productos Catalanes de Ciencias, Letras y Bellas Artes, Agricultura é Industria (1877). Barcelona: Salvador Manero.

Grupo de Instrumentos y objetos auxiliares de las ciencias, o de aplicaciones a las mismas:

- 117. Ramírez y compañía, Narciso. Barcelona. Impresos, cromos, carteles, etc.
- 118. Domenech y compañía, E. Ausias March. Encuadernaciones
- 119. Oliver y compañía, Emilio (editores). Plaza de la Universidad, 7. Dos cuadros de la obra titulada "Viaje a Oriente de la fragata de guerra Arapiles y de la Comisión científica que llevó a bordo", escrita por don Juan de Dios de la Rada
- 120. Puig, Eudaldo. Plaza Nueva, 9. Un cuadro, plano de Barcelona y afueras, en su estado actual
- 121. Bordas y Parés, Mariano. Plaza de San Sebastián, 5. Tres cuadros con grabados y dos mapas

Grupo dedicado al material para escuelas:

- 124. Bastinos, Juan y Antonio. Barcelona. Colección numerosa de libros y objetos para escuelas
- 858. Señores Paluzie. Barcelona. Libros, mapas murales, cuadros de Historia natural y otras publicaciones para el uso de las escuelas

Grupo de Bellas Artes. Sección de acuarelas, dibujos, grabados y litografías:

- 240. Fusté, Francisco. Alta de San Pedro, 62. Pruebas de grabado. Pruebas de id.
- 241. Bastinos, Julián. Mercaders, 36. Un cuadro con dibujos grabados. Un cuadro con pruebas
- 242. Alós, Eugenio. Séneca, 4, 2º (Gracia). Prueba de grabados
- 243. Serrallonga, P. San Pablo, 30, 4º. Pruebas de heliografía. Id. Id.
- 244. N. Calado. Pruebas de grabado
- 245. Miralles, Nicolás. Unión, 17. Cinco cuadros con pruebas de litografía
- 246. M. González. Pruebas de litografía
- 247. Bobes y hermanos, Enrique. Asalto, 344. Pruebas de grabados y litografía

- 248. Miguel y Vidal. Olmo, 29. Pruebas de litografía
- 249. Cairell, Primitivo. Guardia, 2. Pruebas cromo-litográficas
- 250. Esquibel, Eduardo. Duque de la Victoria, 8. Pruebas litográficas
- 256. Arce, Inocencio. Balsas de San Pedro, 26, 4º. Reproducción fotolitolográfica
- Osé, Buenaventura. S. Pablo, 97¹⁵⁶.

Grupo dedicado a Industrias Artísticas. Clase de Fotografía y cromotipia/Litografía y cromotipia:

- 258. Sociedad Heliográfica Española. Pasaje de Madoz, 5, 4º. Varias reproducciones
- 260. Martí, Juan. Escudillers, 39. Fotografías al carbón y cromotipia
- 264. Lasarte, Baldomero. Quintana, 12, 3º. Impresiones fotográficas a la tinta grasa

6.4. Primera Exposición de Artes Decorativas del Instituto de Fomento del Trabajo Nacional de 1880

Catálogo de los objetos presentados en la Primera Exposición de Artes Decorativas y de sus aplicaciones á la industria (1881). Barcelona: Establ. Tip. de los Sucesores de Ramírez y C.^a.

Sección 6. Dibujos aplicables o aplicados, ya a la ilustración de obras literarias y científicas, ya a la estampería, sean en madera, en talla dulce, en piedra, en cincografía, heliografía, o por cualquier otro procedimiento, incluyendo aparte el grabado en las formas dichas. Encuadernaciones:

- 412-417. Bordas, Mariano. Plaza de San Sebastián, 5, Barcelona. Seis cuadros con láminas y grabados, dibujo de D. Simón Gomez (difunto), y grabado de D. Ángel Fatjó, D. Esteban Buxó y D. Luis Llausás
- 418. Castro Nuño, Tomás. Aribau, 24, Barcelona. Un cuadro, conteniendo 14 clichés de galvanoplastia
- 422. Espasa y Comp.^a. Calle de las Cortes, 223, Barcelona. Impresiones de lujo hechas por los mismos. Dibujos de varios autores
- 423. Gómez y Polo, Enrique. Dormitorio de San Francisco, 3, Barcelona. Un cuadro con varias pruebas de grabado en boj
- 424-425. Jepús, Jaime. Barcelona. Dos cuadros con muestras tipográficas
- 426-448. Joarizti y Mariezcurrena. Consejo de Ciento, 259, Barcelona. Veintitrés cuadros, conteniendo heliografías y fotograbados

¹⁵⁶ Aquest expositor no consta al catàleg però sí a la documentació administrativa del certamen conservada a l'Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona, on s'hi conserva el seu formulari d'inscripció. AHUB. Exposición Pública de la Universidad de Barcelona (1877). Topogràfic: 02-3396/2; 02-3397/1.

- 449. Labielle, Sra. Viuda e hijos de. Olmo, 8, interior, Barcelona. Un cuadro con trabajos de impresión o estampación litográfica al cromo
- 450. Labielle, Sra. Viuda e hijos de. Olmo, 8, interior, Barcelona. Otro cuadro, retrato de S. S. Pío IX, en cromo-litografía (dibujo de los Sres. D. J. Bastinos, D. M. Pujadas y D. E. Planas)
- 451. Llorens, Arturo y Orestes. Diputación, 235, Barcelona. Veintisiete calendarios de diferentes clases
- 459-466. Miralles y Cª, N. Unión, 17, Barcelona. Ocho reproducciones oleográficas, cuyos originales son obra de los pintores Sres. Alfaro, Armet, Gomez, Mirabent, Padró, Pla, Urgellés y Valls. Reproducidos en litografía bajo la dirección de P. Serrallonga, en la parte de dibujo y colorido y de N. Miralles, en la estampación
- 469-484. Pujadas, Magín. Aribau, 15 y 17, Barcelona. Quince cuadros conteniendo trabajos oleográficos o litográficos
- 485. Pujadas, Magín. Aribau, 15 y 17, Barcelona. Mesa revuelta de litografías
- 486-487. Ramírez y Cª, Sucesores de N. Pasaje de Escudillers, 4, Barcelona. Dos cuadros con multitud de muestras tipográficas y litográficas
- 491-493. Roca, Guillermo. Asalto, 42, Barcelona. Tres cuadros con planchas y pruebas de grabado al agua fuerte
- 494-497. Sadurní, Celestino. Ronda de San Pedro, 130, Barcelona. Cuatro cuadros con pruebas de grabados para ilustraciones. (Dibujos de Ricardo Balaca y Antonio Castelucho)
- 498-502. Seix, Jaime. Fuente de San Miguel, 6, Barcelona. Cinco cuadros conteniendo pruebas de cromo-litografía
- 506-507. Thomás y Bigas, José. Aribau, 9, Barcelona. Dos cuadros, conteniendo varias planchas y pruebas de zincografía
- 510. Ullastres, Evaristo. Ronda de la Universidad, 96, Barcelona. Tres tomos del periódico La Academia, como muestras de impresiones

6.5. Exposición Regional de Vilanova i la Geltrú de 1882

Catálogo de los expositores que han tomado parte en la misma y objetos que respectivamente han expuesto (1882). Vilanova i la Geltrú: Imprenta del Ferrocarril José A. Milá.

Clase de Grabados en metal, en madera, en piedra litográfica:

- 20. Antonio Aymat. Barcelona. Grabado al boj para tipografía. Diploma de mención honorífica
- 21. José Gual. Barcelona. Impresiones de hojadelata. Medalla de mérito
- 22. Félix Ballescá. Barcelona. Grabado en metal. Medalla de perfección
- 22bis. Tomás Castro Nuño. Cuadro planchas de galvanoplastia y Fotograbado. Medalla de perfección

Clase de Imprenta y Librería: modelos de tipografía, litografía, cromo-litografía, heliografía: colecciones, encuadernaciones:

- 39. Ramón Solá y Roca. Barcelona. Estampas y cromos. Diploma de mención honorífica
- 40. Agramunt y Compañía. Barcelona. Cuadros de anuncios. Diploma de mención honorífica
- 41. Enrique de Bobes. Barcelona. Grabados litográficos. Medalla de progreso
- 42. Miguel Vidal. Barcelona. Cuadros litográficos. Diploma de mención honorífica
- 43. Sociedad Julián Romea. Barcelona. Cromos. Medalla de Mérito
- 44. Ceferino Gorchs. Barcelona. "El Correo Tipográfico": periódico especial del ramo. Medalla de mérito
- 45. José A. Milá. Villanueva y Geltrú. Colección de trabajos de imprenta. Medalla de progreso
- 46. José Dupré. Cuadro litográfico

6.6. Exposición Universal de Barcelona de 1888

Catálogo General Oficial. Exposición Universal de Barcelona de 1888 (1888). Barcelona: Impr. De los Sucesores de N. Ramírez y C.^a; *Catálogo Oficial. Especial de España. Exposición Universal de Barcelona, 1888* (1888). Barcelona: Imprenta de los Sucesores de N. Ramírez y C.^a; *Segundo suplemento al Catálogo general oficial* (1888). Barcelona: Imprenta de los Sucesores de N. Ramírez y C.^a.

Clase 172: Productos de la imprenta y librería (dins de la secció 4ª Productos del trabajo con destino inmediato a la satisfacción de las necesidades humanas. Grupo 9° Productos del trabajo humano, encaminados a satisfacer necesidades intelectuales:

- 3422. Bosch (Pedro). Barcelona, San Ramón del Call, 11 bis. Impresiones rápidas
- 3424. Casa Provincial de Caridad de Barcelona. Trabajos tipográficos. Medalla de plata
- 3427. Domenech y C.^a (Eduardo). Barcelona, Ausias March, 95. Libros rayados y encuadernaciones. Medalla de oro
- 3430. Fundición tipográfica nacional. Barcelona, Cortes, 182. Tipos de imprenta. Medalla de oro
- 3431. Gorchs Esteve (Ceferino). Barcelona, Cortes, 182. Tipos de imprenta. Medalla de oro
- 3434. Martí (Federico). Barcelona, Obispo, 6. Especialista en muestrarios económicos y de lujo para toda clase de artículos, principiando por tejidos y paños hasta licores, coloniales, bisutería, etc., etc., y encuadernaciones de lujo. Se remiten gratis catálogos a quien los solicite. Medalla de plata

- 3435. Mas y C.^a. Barcelona. Estereotipia
- 3436. Matheu (Francisco). Barcelona, Gran Vía, 220. Ilustraciones
- 3437. Miralles (Hermenegildo). Barcelona, Bailén, 59. Encuadernaciones. Medalla de oro
- 3438. Montaner y Simón. Barcelona, Aragón, 309 y 311. Estereotipia
- 3439. Morera (Víctor). Barcelona, Borrell, 38, 2.º. Etiquetas en relieve
- 3440. Neufville (Sucesores de J. de). Barcelona, Bruch, 125. Un cuadro impreso. Medalla de oro
- 3441. Pujal (Viuda e Hijos de Esteban), editores. Barcelona, Platería, 66. Libros y encuadernaciones. Medalla de bronce
- 3442. Ramírez y C.^a (Sucesores de N.). Barcelona, Pasaje de Escudillers, 4. Imprenta y encuadernaciones. Medalla de oro
- 3443. Rovira (Jaime). Barcelona, Ronda San Antonio, 64. Encuadernaciones. Medalla de bronce
- 3444. Salvatella (Rafael). Barcelona, Nueva de San Francisco, 11 y 13. Librería. Grandes talleres de encuadernación. Fabricación especial de tapas alegóricas para todas las obras de lujo y económicas. Dietario y calendarios americanos. Expediciones a provincias, extranjero y Ultramar. Medalla de plata
- 3446. Subirana (Viuda e hijos de J.). Barcelona, Puertaferri, 16. Encuadernaciones. Casa editorial, imprenta, librería religiosa y científica, encuadernaciones de lujo, objetos de piedad. Catálogos gratis. Medalla de oro
- 3447. Ullastres (Viuda e hijos). Barcelona, Ronda de San Antonio. Impresiones. Medalla de plata
- 3448. Vidal e hijos (Antonio). Barcelona, San Vicente, 3. Estereotipia. Gran taller de estereotipia en sus diversas aplicaciones. Sistema especial. Especialidad en la reproducción de grabados, compatible con la galvanoplastia. Nuevo procedimiento en España de estereotipia en hueco, propia para anuncios y fondos. Perfección en el fotograbado. Medalla de plata
- 7049. Giró, Fidel. Barcelona. Imprenta, muestras de impresión. Medalla de oro

Clase 178: Dibujos litográficos y grabados (dins de la secció 4ª Productos del trabajo con destino inmediato a la satisfacció de las necesidades humanas. Grupo 10° Productos del trabajo humano, encaminados a satisfacer necesidades efectivas):

- 3572. Alós (Eugenio). Barcelona. Dos grabados
- 3574. Ballescá (Ramón y Félix). Barcelona, Alta de San Pedro, 68. Grabados aplicados a la estampaci3n
- 3575. Bastard (Juan). Barcelona, Lancaster, 5. Litografía

- 3577. Bobes (Enrique de). Barcelona, Aglá, 3 y 5, 3º. Grabados. Mención honorífica
- 3578. Bordas (Jerónimo). Barcelona. Estampas. Mención honorífica
- 3579. Borrás Pascual (Olegario). Barcelona, Arco de Tamburets, 4 y 5. Cuadro combinación de cromos
- 3580. Borrell (Antonio). Barcelona. Un grabado
- 3583. Carreras (Baudilio). Barcelona, Ataulfo, 12, 1º. Grabados y otros objetos
- 3584. Casa Provincial de Caridad de Barcelona. Dibujos y trabajos caligráficos
- 3587. Clepés y Trabal (Francisco). Barcelona, Baños Nuevos, 15. Grabados al agua fuerte
- 3588. Contres (Arturo). Barcelona, Fusteria, 2 y 4. Grabados
- 3589. Durán (Pedro). Barcelona, Dagueria, 20. Hojas de calcomanía
- 3595. Gelabert Hermanos (Rosendo). Barcelona, Boters, 1. Grabados en metales
- 3596. Jorba (Francisco). Barcelona, Paradís, 3. Caligrafía y grabados
- 3597. Lafita (Francisco de Asís). Barcelona, Paseo de Isabel II, 3. Litografía
- 3601. Montaner y Simón. Barcelona, Aragón, 309 y 311. Litografías
- 3602. Muñoz (Domingo). Barcelona, San Honorato, 7. Calcomanías
- 3603. Nadal Lucena (Antonio). Barcelona, Ronda de la Universidad, 23, 3º. Mesa revuelta, cromo.
- 3607. Ramírez y C.^a (Sucesores de N.). Barcelona, Pasaje de Escudillers, 4. Litografía
- 3609. Riera (Ramón). Barcelona, Ancha, 15 y Plaza de la Merced. Impresiones
- 3611. Rovetllat y Martínez. Barcelona, Bou de la Plaza Nueva, 7. Cromos, estampas y oleografías
- 3613. Serriñá (Arturo). Barcelona, Dagueria, 5, 1º. Litografías
- 3614. Solá y Roca (Ramón). Barcelona, Nueva de San Francisco, 5. Estampas. Mención honorífica
- 3615. Soler Viñas (Juan). Barcelona, Trafalgar, 34, 4º. Dibujos y grabados litográficos
- 3616. Tersol y Farriols (José). Barcelona, Sepúlveda, 187. Grabados
- 3617. Thomas y C.^a. Barcelona, Lauria, 144. Heliografías y fotograbados
- 3619. Torijo Navas (Ciriaco). Barcelona, Hospital, 24. Grabado zincográfico
- 3620. Torné Fornés (José). Barcelona, Paseo de San Juan, 142, 3º. Grabados. Cuatro cuadros al agua fuerte

Clase 182: Fotografías, estereoscopias y fotocromías (dins de la secció 4ª Productos del trabajo con destino inmediato a la satisfacción de las necesidades humanas. Grupo 10º Productos del trabajo humano, encaminados a satisfacer necesidades efectivas):

- Joarizti y Mariezcurrena. Barcelona, Consejo de Ciento, 259. Aplicaciones de la fotografía. Medalla de plata

6.7. Primera Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona de 1892

Catálogo de la Exposición Nacional de Industrias Artísticas é Internacional de Reproducciones (1892). Barcelona: Impr. de Henrich y Cª.

- Sucesor de Antonio López. Premiado con medalla de plata en la Exposición Universal de Barcelona. Gracia, calle de Aribau, 52
 - Nº 108. Vitrina conteniendo un muestrario de letras de metal para imprenta, matrices, punzones, cuadrados, imposiciones, filetes, interlíneas, blancos, etc., etc., y un cuadro impreso con letra grabada y fundida en el establecimiento. Alto 3,14m. Ancho 0,73 m. Largo 1,64m. Precio: 1.000 pesetas
Colaboradores: Román Castelló, grabador; Eudaldo Canivell, dibujante; Francisco Roig, operario; Juan Russell, impresor
- Roca Alemany, José. Premiado con medalla de bronce en la Exposición de París de 1889. Barcelona, calle de Lauria, 66 y 68
 - Nº 272. Grabados y relieves para encuadernaciones, cajas de cartón y litografía
- Tersol y Farriols, José. Premiado en la Exposición de Zaragoza de 1885 con dos medallas de plata, con otra de oro en la de 1886 y otra de plata en la Universal de Barcelona de 1888. Barcelona, calle de Sepúlveda, 187, tienda
 - Nº 273. Muestras de grabados en metal para encuadernaciones de gran lujo. Alto 3,30m. Ancho 5,06m. Largo 0,80m. Precio: instalación y trabajos presentados, 2.000 pesetas
- Matas y Barnadas, Jaime. Barcelona, Rambla de Santa Mónica, 11
 - Nº 274. Cuadro conteniendo grabados aplicables a la Cobretería
 - Nº 275. Cuadro conteniendo grabados aplicables a varias industrias
 - Nº 276. Cuadro conteniendo grabados aplicables a varias industrias
Colaborador: Jacinto Juncá
- Bobes, Enrique de. Premiado con medalla de plata en la Exposición de Barcelona de 1868, en la de Villanueva de 1882, con medalla de oro en la de Zaragoza de 1885, en la de Barcelona de 1888, en la de Londres de 1889, y con medalla de bronce en la de París de 1889. Barcelona, pasaje de Escudillers, 7
 - Nº 280. Cuadro conteniendo varios trabajos litográficos de carácter comercial. Alto 0,90m. Ancho 1,40m
 - Nº 281. Recuerdos de la Alhambra (cuadro conteniendo varias láminas cromo-litografiadas). Alto 0,95m. Ancho 3,00m. Precio: 15 pesetas sin marco
- Rieusset, Francisco. Barcelona, calle Ronda de San Pedro, 47, 1º

- Nº 282. Un cuadro con varias tarjetas de visita y comerciales, grabadas sobre plancha de acero o cobre e impresas directamente. Alto 0,50m. Ancho 0,70m
- Nº 283. Un cuadro con varias muestras de grabados sobre metal para imprimir en litografía, transportando el grabado directamente sobre la piedra. Alto 0,66m. Ancho 0,95m
- Camins Revull, José. Gracia, Progreso, 4, 1º
 - Nº 284. Varias muestras de trabajos litográficos
- Henrich y C.ª en comandita, Sucesores de N. Ramírez y C.ª. Premiados en las Exposiciones Catalana de 1872, Viena 1873, Filadelfia 1877, León 1879, con medallas de oro en la de Zaragoza de 1886, y en la Universal de Barcelona de 1888, y con dos medallas de oro en la de París de 1889. Barcelona, Pasaje de Escudillers, 4
 - Nº 287. Un cuadro con varias fototipias. Alto 0,80m. Ancho 1,10m
 - Nº 288. Un cuadro con varias fototipias. Alto 0,80m. Ancho 1,10m
 - Nº 289. Un cuadro litografías. Alto 0,80m. Ancho 1,10m
 - Nº 290. Un cuadro litografías en relieve. Alto 0,80m. Ancho 1,10m
 - Nº 291. Un cuadro con fotograbados. Alto 0,80m. Ancho 1,10m
 - Nº 292. Un cuadro con fotograbados. Alto 0,80m. Ancho 1,10m
- Lagua, Juan. Barcelona, Pasaje de Madoz, 6
 - Nº 293. Cuadro conteniendo varios grabados de diferentes clases
 - Nº 294. Cuadro conteniendo varios grabados de marcas de fábrica
 - Nº 295. Cuadro conteniendo varios grabados con motivos propios para la fabricación de estampados.
- Julián López, Miguel. Barcelona (Hostafranchs), calle del Gallo, 13
 - Nº 296-302. Un cuadro foto-lito-grabado sobre cristal
- Labielle, Víctor. Premiado en varias Exposiciones. Barcelona, calle Borrell, 55
 - Nº 309. Un cuadro conteniendo trabajos de litografía (impresiones mecánicas). Alto 2,20m. Ancho 1,20m
- Ballescá, Sres. Ramón y Félix. Premiados con tres medallas de plata y una de perfección. Barcelona, calle Alta de San Pedro, 68
 - Nº 310. Grabados para la estampación de toda clase de telas y papeles. Alto 1,20m. Ancho 0,60m. Largo 1m
Colaboradores: Victoriano Ayné y Evaristo Campins
- Miralles y Anglés, Hermenegildo. Premiado con medalla de oro en la Exposición Universal de Barcelona. Barcelona, calle de Bailén, 59
 - Nº 311. Anuncio Compañía Transatlántica (litografía)
 - Nº 312. Azulejos hispano-árabes y guadamaciles cordobeses ejecutados por medio de cartón y litografía
 - Nº 313. Varios trabajos litográficos
La instalación constituye un salón de 7 metros de ancho por 4 de fondo

- Parés, Jaime. Premiado con medallas de plata en la Exposición Universal de Barcelona de 1888. Barcelona, calle de Mónach, 17
 - Nº 314. Cartones precintos grabados en hueco y en relieve. Alto 2,95m. Ancho 1,49. Largo 1061m
- Correa y Compañía, R. Barcelona, calle de Roger de Flor, 274
 - Nº 315. Varias placas de hierro esmaltado para anuncios, rótulos, etc.
- Saupe y Busch. Barcelona, calle de Cortes, 220 bis
 - Nº 316. Placas de metal artísticas de relieve, propias para rótulos. Alto 5,00m. Ancho 5,00m
- Joarizti y Mariezcurrena. Premiados con medalla de oro en la Exposición Universal de Barcelona. Barcelona, calle del Consejo de Ciento, 259
 - Nº 317. Un cuadro conteniendo varias heliotipias, fotograbados, cincografías y fototipias. Alto 0,80m. Ancho 2,70m. Para sola exposición
- Font Pagés, José. Premiado en la Exposición Universal de Barcelona de 1888 y en la de Londres de 1889. Barcelona, calle de Sepúlveda, 197
 - Nº 318. Varios objetos artísticos, trabajos litográficos aplicables a la perfumería
- Solá y Roca, Ramón. Premiado con mención honorífica en la Exposición de Villanueva y la Geltrú y con medalla de bronce en la Exposición Universal de Barcelona de 1888. Barcelona, calle Nueva de San Francisco, 5
 - Nº 320. Estampas cromo-litografiadas y caladas. Alto 3,11m. Ancho 1,00m. Largo 0,45m
- Balaguer, José. Barcelona, Plaza del Beato Oriol, 2, 2º
 - Nº 323. Bellezas del arte. Colección de grabados al contorno, reproducción de obras notables. Alto 1,20m. Ancho 1,20m
Colaborador: Enrique de Bobes
- Bordas y Roca, Gerónimo. Editor pontificio. Premiado con medalla de bronce en las Exposiciones de Zaragoza de 1868, Barcelona 1871 y 1880, con medalla de plata en la de Barcelona de 1868 y con menciones honoríficas en la de Barcelona de 1872, Viena 1873 y Barcelona 1888. Barcelona, calle de Baños Nuevos, 14
 - Nº 324. Cuadro conteniendo un grabado. Alto 2,00m. Ancho 3,00m
 - Nº 325-326. Un cuadro conteniendo grabados y cromolitografías
 - Nº 327-328. Un cuadro conteniendo un grabado antiguo colocado sobre tela
- Bastard, Juan. Premiado con medalla de plata en la Exposición Universal de Barcelona de 1888. Barcelona, Lancaster, 5
 - Nº 1063. Varias muestras de trabajos litográficos. Alto 1,44m. Ancho 1,04m
 - Nº 1064. Muestras de trabajos litográficos. Alto 1,44m. Ancho 1,04m

- Jepús y Roviralta, Jaime. Premiado con medallas de bronce en la Exposición del Instituto de Fomento del Trabajo Nacional de 1880, de cobre en la Aragonesa de 1868 y de plata en la Universal de Barcelona de 1888. Barcelona, Notariado, 9
 - N° 1066-1067. Cuadro conteniendo varias muestras de trabajos tipográficos. Alto 1,00m. Ancho 0,68m
Colaboradores: Jaime Torrens, cajista. Lorenzo Florit, maquinista
- Solá Segalés, Jaime. Premiado con medalla de plata en las Exposiciones de Amberes, Barcelona y París. Barcelona, Valencia, 305
 - N° 1069. [Diversos volums enquadernats]¹⁵⁷
- Massó y Casas. Barcelona, Puertaferri, 21
 - N° 1070. Impresos artísticos, libros, “L’Avenç”, revista catalana
- Montaner y Simón. Premiadados en varias Exposiciones. Barcelona, Aragón, 309 y 311
 - N° 1072-1110. [Diverses publicacions]¹⁵⁸
- Soler Viñas, Juan. Barcelona, Trafalgar, 24, 4°
 - N° 1120. Dos álbumes conteniendo grabados y cromolitografías de las máquinas de los cruceros Alfonso XIII, Lepanto y Rápido construidas en la Maquinista Terrestre y Marítima. Alto 0,80m. Ancho 0,60m
Colaboradores: Manuel Martí Campaña, impresor; E. Domenech, encuadernador
- Miralles y Anglés, Hermenegildo. Premiado con medalla de oro en la Exposición Universal de Barcelona. Barcelona, Bailén, 59
 - N° 1416. Encuadernaciones artísticas. La instalación constituye un salón de 7 metros de ancho por 4 de fondo
- Vidal y Martí, Antonio. Premiado con medalla de plata en la Exposición Universal de Barcelona de 1888. Barcelona, Aribau, 13 y 15
 - N° 1712. Cuadro planchas estereotipia, sistema papel. Alto 0,50m. Ancho 0,50m
- Henrich y C.^a en comandita, Sucesores de N. Ramírez y C.^a. Premiadados en las Exposiciones Catalana de 1872, Viena 1873, Filadelfia 1877, León 1879, con medallas de oro en la de Zaragoza de 1886, y en la Universal de Barcelona de 1888, y con dos medallas de oro en la de París de 1889. Barcelona, Pasaje de Escudillers, 4

¹⁵⁷ Es pot consultar la llista de títols al *Catálogo...* (1892: 175).

¹⁵⁸ Es pot consulta la llista de títols exposats al *Catálogo...* (1892: 176-180). Entre ells podem destacar *El ingenioso Hidalgo D. Quijote de la Mancha* en dos volums en foli major, ricament enquadernats i il·lustrats per Ricard Balaca i Josep Lluís Pellicer; *La Divina Comedia* de Dante Alighieri il·lustrada per Gustave Doré en dos volums gran foli, enquadernats; el *Diccionario Enciclopédico Hispano-Americano*, dotze volums en curs de publicació; la *Revista de la Exposición Universal de París en 1889*, un volum en foli profusament il·lustrat; i el volum corresponent a l'any 1891 de *La Ilustración Artística*, entre molts altres. Al final de cada títol s'hi especifica el preu.

- Nº 1737-1740. Cuadro con tapas para encuadernación. Alto 0,80. Ancho 1,10m
- Blasi y Benet, Salvador. Barcelona, Alta de San Pedro, 66
 - Nº 1742. “Cristóbal Colón”. Litografía
 - Nº 1743. “Virgen” (copia de Murillo). Litografía
 - Nº 1744. Composiciones decorativas. Litografías de la obra del mismo título de D. Ginés Codina y Sert (seis cuadros)
- Bosch, Pedro. Premiado por el Fomento de las Artes de Madrid en 1884, por el Circulo de la Unión Mercantil e Industrial de Madrid de 1884, en la Exposición Universal de Amberes de 1885 y en la Universal de Barcelona de 1888. Barcelona, San Ramón del Call, 11 bis, 1º
 - Nº 1748. Cuadro con láminas litografiadas del periódico profesional titulado *La Zapatería Ilustrada*. Alto 0,60m. Ancho 0,80m
Colaboradores: N. Renau dibujante; N. Boves, litógrafo

6.8. IV Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques de Barcelona de 1898

Catálogo ilustrado de la Tercera Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas (1896). Barcelona: J. Thomas.

- Miralles Anglés, Hermenegildo. Premiado con medalla de oro en la Exposición de Barcelona de 1888. Bailén, 59, Barcelona
 - 1568. Hispania, cartel anunciador reproducción litográfica del original ejecutado por D. Ramón Casas
- Pujadas, Magín. Premiado en la Exposición general Catalana 1871. Aribau, 27, Barcelona
 - 1575. Pruebas tipolitográficas
 - 1576. Pruebas tipolitográficas
 - 1577. Pruebas cromolitográficas
- Rieusset y Wolfrom, J. Francisco. Gerona, 116, Barcelona
 - 1578. Pruebas de grabados en acero
- Saurí Sirés, Antonio. Bou de la Plaza Nueva, 12, Barcelona
 - 1579. Pruebas litográficas
 - 1580. Grabados litográficos
- Utrillo y Rialp. Paseo de Gracia, 6, Gracia-Barcelona
 - 1584. Pruebas litográficas
 - 1585. Pruebas litográficas

6.9. Exposición Aragonesa de 1868

Catálogo de la exposición que se publica por acuerdo de la Junta Directiva (1868). Zaragoza: Calisto Ariño.

Clase de litografía:

- Bordas y Parés, Mariano. Barcelona
 - 4. Colección de estampas litografiadas a dos tintas
 - 5. Idem de láminas formando capillitas
 - 6. Un mapa de España
 - 7. Otro de Cataluña
- Foruny [Fortuny], Antonio. Barcelona
 - 13. Varios objetos de litografía, de cromo y demás especialidades de transporte de acero
- Hurtado y hermano, Antonio. Barcelona
 - 16. Cuadro con muestras de litografía
- Pigrau, Antonio. Barcelona
 - 23. Muestras de trabajos litográficos para el comercio, la industria y las artes

Clase de Imprenta y Librería:

- Jepús Roviralta, Jaime. Barcelona
 - 7. Cuadro con muestras de impresiones
- Torres, Antonio. La Bisbal (Gerona)
 - 19. Legislación hipotecaria; papel, impresión y encuadernación de lujo. Publicada en la casa editorial del expositor
 - 20. Poesías completas de D. Víctor Balaguer, id., id., id.
- Urgellés de Tovar, Agustín. Barcelona
 - 21. Colección completa del periódico “Gaceta universal de agricultura, industria, artes, avisos y noticias”. Seis tomos en folio
 - 22. “La taberna de la salud”. Tratado de vinos y vinagres (un tomo)

6.10. Exposició Universal de París de 1867

Catálogo general de la sección española (1867). París: Imprenta general de Ch. Lahure.

Clase 6. Spécimens de typographie; épreuves autographiques, épreuves de lithographie, en noir ou en couleur; épreuves de gravures. Livres nouveaux et éditions nouvelles de livres déjà connus; collections d’ouvrages formant des bibliothèques spéciales; publications périodiques; Dessins, atlas et albums publiés dans un but technique ou pédagogiques:

3. Fortuny y Espalter¹⁵⁹. Barcelona. Pruebas cromolitográficas
4. Gorchs y Casadevall, Tomás. Barcelona. Edición monumental del D. Quijote de la Mancha. Todos los grabados con que se ilustra han sido ejecutados en España para esta obra. Su precio es el de 30 escudos en la península y 40 en el extranjero

¹⁵⁹ Probablement es tracta d’Antonio Fortuny, instal·lat al carrer Espalter, núm. 4.

5. Verdaguer y Coromina [Compañía], Celestino. Barcelona. Obras científicas de autores españoles. Impresas en papel español

6.11. Exposició Universal de Viena de 1873

Cataluña en la exposición universal de Viena en 1873. Catálogo detallado de los productos... (1873). Barcelona: Imprenta de Leopoldo Domenech.

Grupo XI. Fabricación del papel

- Bordas y Parés, Mariano (Diploma de mérito)
- Ramírez y Compañía, Barcelona (Diploma de mérito)
- Sabater, Francisco, Barcelona (Diploma de mérito)

Grupo XII. Artes gráficas y dibujo industrial

- Gelabert hermanos R. , Barcelona (Medalla de mérito)
- Pascual Pedro, Barcelona (Medalla de mérito)

6.12. Exposició Universal de Filadèlfia de 1876

Lista preparatoria del catálogo de los expositores de España y sus provincias de ultramar, Cuba, Puerto Rico y Filipinas (1876). Filadèlfia: Impr. Campbell.

Clase de grabado y litografía:

- 73. Modesto González y Montblanch, Barcelona. Láminas de figuras litografiadas a mano
- 77. Señores R. Gelabert y Hermano, Barcelona. Pruebas de grabados y guillogizados
- 83. Andrés Vidal y Roger, Barcelona. Música grabada e impresa.
- 85. Ramón Solá y Roca, Barcelona. Estampas

6.13. Exposició Universal de París de 1889

Comité de Cataluña y Baleares para la Exposición de París. Memoria-informe de su gestión (1889). Barcelona: Impr. de Henrich y Cª.

Clase 5. Grabado y litografía:

- José Torné. Paseo de San Juan, 142, 3º, Barcelona. Expone: grabados al agua fuerte, copias de Francisco Masriera. Mención honorífica, 1887, París. Medalla de 3ª clase, 1888, Barcelona. Palacio de Bellas Artes
- Ramón Ferraté Gatell. Comercio, 102, entresuelo, Barcelona. Expone: Un cuadro cromolitográfico. Pabellón de Artes Liberales

Clase 9. Imprenta y librería:

- Miguel Seguí y Riera. Ronda de San Pedro, 39, 4º, Barcelona. Expone un libro encuadernado (Los Caprichos de Goya) de texto y grabados al agua fuerte por el mismo expositor. Nota: Se ha hecho una edición para la casa Boussod Valadons (Sucesores de Goupil, París). Ha obtenido medalla de oro, Barcelona, 1888. Pabellón de Artes Liberales
- José Roca Alemany. Calle del Conde del Asalto, 12, Barcelona. Expone: Varias muestras de grabado para encuadernaciones en oro, cromotipo y relieve (dos tapas álbum peluche con aplicaciones de metal dorado y varios estudios de grabados sobre bronce). Pabellón de Artes Liberales
- Enrique de Bobes. Aglá, 3 y 5, Barcelona. Expone grabados. Establecimiento fundado en 1869. Exporta a diferentes puntos de España y al Extranjero. Su producción anual es por valor de 60.000 pesetas. Emplea veinticuatro obreros. Ha obtenido medalla de cobre en la Exposición de Barcelona, 1871; de plata, en Villanueva y la Geltrú, 1882; de oro en Zaragoza, 1885; de oro, en Zaragoza 1886, y de oro en Barcelona, 1888; único premio concedido a los grabados litográficos. Pabellón de Artes Liberales
- Academia de Taquigrafía de Barcelona. Capellans, 15, 1º, Barcelona. Expone: Varias obras de taquigrafía, una colección de la Revista Taiquigráfica y varias obras y diversos escritos en taquigrafía. Sociedad fundada el año 1872. Obtuvo medalla de plata en la Exposición Universal de Barcelona, 1888. Pabellón de Artes Liberales
- Sucesores de N. Ramírez y C.^a. Pasaje de Escudillers, 4, Barcelona. Establecimiento de Imprenta y Litografía en Gracia (Barcelona). Expone: Libros, impresiones tipográficas y litográficas, fototipias, fotograbado. Casa fundada el año 1843. Produce anualmente por valor de 2.500.000 pesetas. Trabaja para la Península y exporta a Ultramar y Extranjero. Emplea 700 obreros. Ha obtenido medallas en Viena y Filadelfia (de bronce). Medalla de oro en Barcelona, 1888; y en varias exposiciones regionales de España. Palacio de la Industria
- Gerónimo Bolibar. Canuda, 13, 3º, Barcelona. Expone: 10 tomos de una revista semanal titulada Industria e invenciones. Premiado en la Exposición Universal de Barcelona, 1888. Pabellón de Artes Liberales
- Asociación de Ingenieros industriales. Palau, 4, principal, Barcelona. Expone: Colección de la revista Tecnológica industrial, órgano oficial de la Asociación. Premiada en la Exposición de Boston y en la de Barcelona. Pabellón de Artes Liberales
- Cayetano Cornet y Mas. Ataulfo, 5, Barcelona. Expone: Compendio de la Taquigrafía española. Nota: se exponen la 1ª y la 5ª edición para que se pueda comprender los adelantos hechos. Pabellón de Artes Liberales
- Ateneo Barcelonés. Rambla del centro, 2, Barcelona. Expone: 2 tomos de actas de la Sociedad, 2 tomo del Boletín de ídem; 1 tomo historia de ídem, 1 tomo Reglamento y Estatutos de ídem. Pabellón de Artes Liberales

- Eusebio Ferrán. Arco de Santa Eulalia, 6, 4º, Barcelona. Expone libros de música. Expende dichas obras dentro y fuera de España. Premiado en el Certamen Clavé, 1878, Barcelona; en el certamen de la Música, 1880, Madrid; por la Sociedad “El Iris”, 1990, Valencia; por la Real Económica de Amigos del País, Granada, 1881; por la Sociedad “Lo Rat Penat”, Valencia, los años 1882 y 1887, y en la Exposición Universal de Barcelona, año 1888. Pabellón de Artes Liberales
- Antonio Torrents y Monner. Calle de Gerona, 97, 2º, Barcelona. Expone: Dieciséis obras que lleva publicadas. Ha obtenido medalla de oro en la Exposición Universal de Barcelona. Medalla y diploma en las de Amberes y Aragonesa, y ha sido premiado per la Económica Barcelonesa de Amigos del País. Pabellón de Artes Liberales
- Modesto Fuxest y Roca. Albareda, 12, Gerona. Expone: La Homeopatía y su lenguaje. Pabellón de Artes Liberales

Clase 11. Aplicaciones de las artes al dibujo y a la plástica:

- Enrique de Bobes. Aglá, 3 y 5, Barcelona. Expone litografías. Ídem anterior.
- J. Tomás y C.^a. Calle de Lauria, 144, Barcelona. Expone: Fototipia y fotograbados. Pabellón de Artes Liberales

Clase 58. Materiales y procedimientos de papelería, tintas e impresiones:

- Ceferino Gorchs. Cortes, 182, Barcelona. Expone: Caracteres de letra bastarda española para imprenta. Casa fundada en 1878. Trabaja para la Península y exporta a Ultramar y Extranjero. Produce anualmente por valor de 90.000 pesetas. Emplea 16 obreros. Ha obtenido medalla de Mérito en Villanueva y Geltrú; de oro, Zaragoza, 1885; de plata, de la Academia Nacional de París, 1888, y de oro, Barcelona, 1888. Pabellón de España
- Santiago Bas y Rey. Molas, 24, 1º, Barcelona. Expone: Máquina de imprimir a mano, de su invención, superior a cuantas hoy se han inventado para impresiones rápidas, por ser de cilindro. Tira 1.300 ejemplares por hora. Es sumamente ligera y de tan fácil manejo, que puede trabajar en ella un niño de 15 años. Sólo pesa 60 kilos. El molde puede ser de medio pliego. Pabellón de España

Catálogo de la sección española en la Exposición Universal de París de 1889 (1889).
París: Imprenta General de los Ferrocarriles. Imprenta Chaix.

Clase 9. Imprenta y librería:

- Asociación Artístico-Arqueológica, Barcelona. Álbums artístico-arqueológicos y opúsculos
- Bayer y Bosch, José. Barcelona. Tratado de construcciones e industrias rurales
- Bustamante, Joaquín. Barcelona. Tratado de electricidad

- Instituto del Fomento del Trabajo Nacional. Barcelona. Revista de la Sociedad
- Xercavins, Francisco de P. Barcelona. La fisiología de los fenómenos psicológicos

6.14. Exposició Universal de París de 1900

Catalogue Général Officiel. Exposition Internationale Universelle de 1900 (1900). Lille: L. Danel.

Clase 11. Tipografía e impresiones diversas:

- Casanovas Riera, Domingo. Hospital 87, Barcelona. Cuadernos escolares
- Castellanos y Sauret, José. Villarroel, 21, Barcelona. Trabajos de imprenta y litografía
- Gorchs Esteve, Ceferino. Rambla de Cataluña. Tipos de imprenta
- Miralles i Anglés, Hermenegildo. Bailén, 59, Barcelona. Álbums litográficos
- Serra hermanos y Russell. Ronda de la Universidad, 6, Barcelona. Trabajos tipográficos

Clase 13. Librería, encuadernación, publicaciones y carteles:

- Baltá de Celá, José. Cortes, 186, Barcelona. "La Fotografía práctica"
- Bastinos, Antonio-J. Pelayo, 52. Barcelona. Libros y material escolar
- Casasús, A. Cortes, 216, Barcelona. Anuario de la Exposición
- Montaner y Simón. Aragón, 309 i 311, Barcelona. Obras
- Riera Solanich, Eduardo. Pelayo, 38, Barcelona. "Anuario Riera"
- Roca y Falgar. Lauria, 82, Barcelona. Cueros repujados, dorados y grabados para encuadernaciones
- Salvans Claramun, Agustín. Rambla de Cataluña, 128 bis, Barcelona. Ediciones musicales
- Velásquez Pla, Juan. Baños Nuevos, 12, Barcelona. Curso de solfeo

